Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકના કિરણો

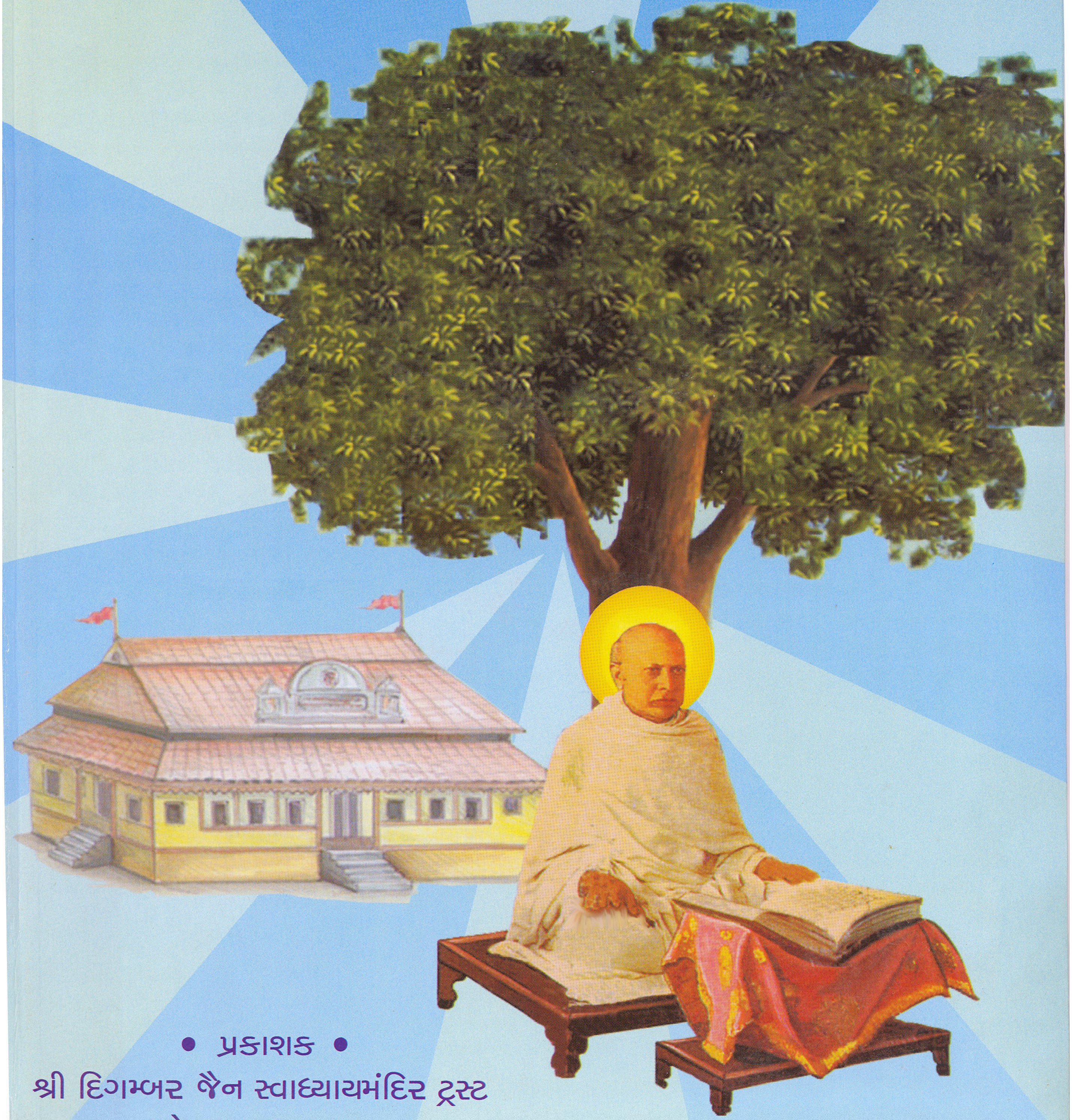

• પ્રકાશક •

શ્રી દિગમ્બર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ

સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

❀ ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા, પુષ્પ–૬૬ ❀

ॐ

શ્રી

મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકના

કિરણો

(ભાગ ૧-૨)

પંડિતપ્રવર શ્રી ટોડરમલજી કૃત
મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક શાસ્ત્ર ઉપર પરમ પૂજ્ય સદ્‌ગુરુદેવ
શ્રી કાનજીસ્વામીએ કરેલાં પ્રવચનોનો સાર

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ ૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પ્રથમ આવૃત્તિ	વીર સં. ૨૪૮૦	પ્રત ૨૦૦૦	વિ. સં. ૨૦૧૦
દ્વિતીય આવૃત્તિ	વીર સં. ૨૪૮૫	પ્રત ૧૦૦૦	વિ. સં. ૨૦૧૫
ત્રીજી આવૃત્તિ	વીર સં. ૨૪૮૯	પ્રત ૧૦૦૦	વિ. સં. ૨૦૧૯
ચોથી આવૃત્તિ	વીર સં. ૨૫૩૨	પ્રત ૨૦૦૦	વિ. સં. ૨૦૬૨

શ્રી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકનાં કિરણો (ગુજરાતી)ના

❀ **સ્થાયી પ્રકાશન-પુરસ્કર્તા** ❀

શ્રીમતી રાજુલ રાકેશ શાહ અને

શ્રી રાકેશ પોપટલાલ શાહ (U.S.A.)

આ શાસ્ત્રની પડતર કિંમત રૂા. ૬૫=૦૦ થાય છે. અનેક મુમુક્ષુઓની આર્થિક સહાયથી આ આવૃત્તિની કિંમત રૂા. ૫૦=૦૦ થાય છે. તેમાંથી ૫૦% શ્રી કુંદકુંદ-કહાન પારમાર્થિક ટ્રસ્ટ હસ્તે સ્વ. શ્રી શાંતિલાલ રતિલાલ શાહ પરિવાર તરફથી કિંમત ઘટાડવામાં આવતાં આ ગ્રંથની વેચાણ કિંમત રૂા. ૨૫=૦૦ રાખવામાં આવી છે.

મૂલ્ય : રૂા. ૨૫=૦૦

❀

મુદ્રક :

કહાન મુદ્રણાલય

સોનગઢ–૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

✆ : (02846) 244081

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Thanks & Our Request

This shastra has been donated by Nayna and Shashi Shah, London who has paid for it to be "electronised" and made available on the internet.

Our request to you:

1) Great care has been taken to ensure this electronic version of Moksh Marg Prakashak na Kirano (Gujarati) is a faithful copy of the paper version. However if you find any errors please inform us on rajesh@AtmaDharma.com so that we can make this beautiful work even more accurate.

2) Keep checking the version number of the on-line shastra so that if corrections have been made you can replace your copy with the corrected one.

Version History

Version Number	Date	Changes
001	16 April 2011	First electronic version

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

• પરમોપકારી પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજી સ્વામી •

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પ્રકાશકીય નિવેદન

(પહેલી આવૃત્તિ)

શ્રીમાન પંડિત પ્રવર શ્રી ટોડરમલ્લજીએ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક ગ્રંથની રચના કરી છે. તેનો સાતમો અધિકાર અત્યંત ઉપયોગી છે કેમ કે વસ્તુસ્વરૂપ તે જૈન ધર્મ છે. છતા તેના અનુયાયીઓ તેને કુળધર્મ માની બેસે છે અને પોતે વસ્તુસ્વરૂપ રૂપ ધર્મના અનુયાયી છે એમ માની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ, સ્વાધ્યાય, પ્રત્યાખ્યાન પુણ્ય, નવ તત્ત્વ, અનુપ્રેક્ષા, નિશ્ચય અને વ્યવહારાદિમાં કેવી ગંભીર ભૂલો કરે છે તેનું ઘણું જ સુંદર નિરૂપણ આ અધિકારમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ અધિકાર ઉપર પરમ પૂજ્ય સદ્‌ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ તેમનો અત્યંત રોચક શૈલીથી વિશદ રીતે વીર સં. ૨૪૭૯ માં વ્યાખ્યાનો આપેલા અને તે ક્રમે ક્રમે સોનગઢથી પ્રસિદ્ધ થતા 'શ્રી સદ્‌ગુરુ પ્રવચન પ્રસાદ' નામના હસ્તલિખિત દૈનિકમાં અપાઈ ગયાં છે. તેને સંક્ષેપીને આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકનાં પહેલા છ અધિકાર ઉપરના પ્રવચનોનો ટૂંક સાર 'મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકનાં કિરણો' ભાગ પહેલા તરીકે શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ તરફથી સં. ૨૪૭૪માં પ્રસિદ્ધ થએલ છે, અને આ બીજો ભાગ આજે પ્રસિદ્ધ થાય છે. પૂ. સદ્‌ગુરુદેવશ્રીના શ્રી મુખે પ્રગટેલાં આ કિરણો વડે મોક્ષનો માર્ગ સદા પ્રકાશીત રહો.

'શ્રી સદ્‌ગુરુ પ્રવચન પ્રસાદ' માં આવેલ આ પ્રવચનોને સંક્ષેપવામાં વકીલ ભાઈશ્રી શીવલાલ દેવચંદ દોશી રાજકોટવાળાએ સહાયતા કરી છે તેમ જ બ્ર ભાઈશ્રી ચંદુભાઈએ પ્રૂફ સંશોધન કર્યું છે. વળી તેમને શુચિ, શુદ્ધિપત્રક આદિ તૈયાર કરી આપ્યા છે, તે બદલ તે બન્ને ભાઈઓનો આભાર માનવામાં આવે છે.

શ્રાવણ વદ ૨
વીર સં. ૨૪૮૦

રામજી માણેકચંદ દોશી
પ્રમુખ
શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પ્રકાશકીય નિવેદન

આ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકનાં કિરણો ભાગ ૧-૨ ગ્રંથની આવૃત્તિ ખપી જવાથી તેની આ આવૃત્તિ ફરી છપાવવામાં આવેલ છે. આગળની આવૃત્તિમાં જે મુદ્રણ-અશુદ્ધિઓ હતી તે સુધારીને આ આવૃત્તિ મુદ્રિત કરવામાં આવી છે.

મુદ્રણકાર્ય 'કહાન મુદ્રણાલય'નાં માલિક શ્રી જ્ઞાનચંદજી જૈને કાળજીપૂર્વક સારું કરી આપ્યું છે, તે બદલ તેમનો ટ્રસ્ટ આભાર માને છે.

આ ગ્રંથના પઠન-પાઠનથી મુમુક્ષુ જીવ આત્મલક્ષી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આત્માર્થને વિશેષ પુષ્ટ કરે એ જ ભાવના.

શ્રાવણ વદ ૨
વિક્રમ સં. ૨૦૬૨

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ

અધ્યાય પહેલો

(૧) ગ્રંથ અને ગ્રંથકર્તા ૧
(૨) સિદ્ધ ભગવાનની ઓળખાણથી ભેદવિજ્ઞાન ૧
(૩) મંગળ કોણ છે? ૧
(૪) માંગળિક ૨
(૫) સત્શાસ્ત્રોનું સ્વરૂપ ૨
સત્શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન વીતરાગભાવ પોષવાનું જ છે ૨
ભક્તિ વગેરે શુભરાગનો ઉપદેશ હોય ત્યાં પણ વીતરાગતાનું જ પ્રયોજન છે. ૩
સત્શાસ્ત્ર રાગથી અને કુમાર્ગથી છોડાવે છે ૩
અન્ય શાસ્ત્રો સત્શાસ્ત્ર કેમ નથી? ૪
સત્શાસ્ત્રમાં શુભરાગનો ઉપદેશ હોય ત્યાં પણ મોક્ષમાર્ગનું જ પ્રયોજન છે, પરંતુ રાગ પોતે ધર્મ નથી. ૫
જ્ઞાનીઓનો ઉપદેશ જીવોને સીધી રીતે કે પરંપરાએ મોક્ષમાર્ગમાં લગાડવા માટે છે ૫
જે સત્શાસ્ત્ર વાંચીને રાગ પોષે છે તે સ્વચ્છંદી છે ૬
શુભરાગનું પ્રયોજન શું છે? ૬
સત્શાસ્ત્રમાં શૃંગારરસ, યુદ્ધ, ભોગ વગેરેના વર્ણનનું પ્રયોજન ૬
સત્શાસ્ત્ર સ્વાધીનતા બતાવીને વીતરાગતા પોષે છે. ૭
શાસ્ત્રમાં લડાઈ વગેરેનું વર્ણન હોય તે વિકથા નથી પણ વૈરાગ્યપોષક કથા છે. ૭
જે રાગ-દ્વેષ-મોહ પોષે તે શાસ્ત્ર નથી પણ શસ્ત્ર છે ૭
જિનેન્દ્રદેવની પૂજામાં વીતરાગતાનું પ્રયોજન કઈ રીતે છે? ૮
(૬) વક્તાનું સ્વરૂપ ૮
કેવા વક્તાનો ઉપદેશ સાંભળવો યોગ્ય છે? ૮
કોણ જૈન છે? ૯
લાભ નુકશાન ૧૦
વક્તાને લીધે શ્રોતાને, કે શ્રોતાને લીધે વક્તાને લાભ નુકશાન થતું નથી ૧૦
વક્તાનાં મૂળ લક્ષણ ૧૧
(૭) આત્મા તો વાણીનો કર્તા નથી પછી 'વક્તા જૈનશ્રદ્ધાનમાં દ્રઢ હોવા જોઈએ એમ કેમ કહ્યું?' ૧૧
(૮) પૂર્વનો ઉઘાડ અને વર્તમાન પુરુષાર્થ —એ સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ ૧૨
સ્વભાવ તરફ ઢળવાનું જ્ઞાનનું પ્રયોજન છે ૧૨
(૯) નિરપેક્ષ પરિણતિ ૧૪
(૧૦) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કેવી હોય? .. ૧૪
(૧૧) સુખનું વાસ્તવિક કારણ ૧૫
(૧૨) જ્ઞાનીઓ પૂર્ણસ્વભાવ બતાવે છે ૧૫
(૧૪) કેવળજ્ઞાનનો અંશ ૧૮
(૧૫) જ્ઞાનની સ્વાધીનતા ૧૯
(૧૬) જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીના અભિપ્રાયમાં તફાવત ૧૯
(૧૭) મુક્ત થવાનો ઉપાય ૨૧

અધ્યાય બીજો

(૧૮) આત્મા અને કર્મ ૨૨
(૧૯) સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વનો સંબંધ લેશ્યા સાથે નહિ ૨૩
(૨૦) કષાય મંદ ક્યારે પડે અને કષાયનો અભાવ ક્યારે થાય? ૨૪
(૨૧) જીવની ભૂલ અને કર્મ ૨૫
(૨૨) કષાય અને તેના પ્રકારો ૨૬
(૨૩) વિકારરૂપી રોગ અને તે મટાડવાનો ઉપાય ૨૭
(૨૪) ભૂલ ક્યારે ટળે? ૨૭
(૨૫) દરેક વસ્તુનું સ્વતંત્રપણું—ભિન્નપણું ૨૮
(૨૬) જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીના અભિપ્રાયનો તફાવત ૨૮
(૨૬) ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ શું? ૨૯
(૨૭) મોક્ષમાર્ગી અને સંસારમાર્ગી ૩૦
(૨૮) પ્રભુતા ૩૧

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વિષય	પૃષ્ઠ
(૨૯) જ્ઞાનસ્વભાવ જ ઈષ્ટ છે; પુણ્યથી આત્મા બંધાય છે.	૩૧
(૩૦) સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ	૩૧
(૩૧) ઈચ્છા અને અભિપ્રાય	૩૧
(૩૨) અંતરાય	૩૨
(૩૩) જ્ઞાનની નિર્મળતાનું માપ	૩૩
(૩૪) પરિપૂર્ણ, નિર્વિકાર, અસંયોગી સ્વભાવ	૩૩
(૩૫) રોગ જાણીને ટાળવાનો ઉપાય કર!	૩૪

અધ્યાય ત્રીજો

(૩૬) મંગલાચરણ	૩૫
(૩૭) દુઃખથી છૂટવાનો ઉપાય કોણ કરે?	૩૫
(૩૮) દુઃખ ટાળવા માટેના જીવના ઉપાયોમાં ભૂલ અને સાચો ઉપાય	૩૫
(૩૯) મિથ્યાત્વ	૩૭
(૪૦) જ્ઞાનીની અને અજ્ઞાનીની ભાવના	૩૮
(૪૧) ઈચ્છા ટાળવા માટે જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની માન્યતામાં રહેલો મોટો ફેરફાર	૪૦
(૪૨) જ્ઞાન દુઃખનું કારણ નથી પણ મોહ દુઃખનું કારણ છે.	૪૫
(૪૩) દુઃખના બે પ્રકાર	૪૬
(૪૪) દરેક વસ્તુની સ્વાધીનતા	૪૭
(૪૫) પરદ્રવ્યમાં કાંઈ પણ કરવાની ઈચ્છાનું વ્યર્થપણું અને તે છોડવાની પ્રેરણા.	૪૭
(૪૬) સ્વભાવસુખનું નિત્યપણું અને સંયોગોમાં સુખની કલ્પનાનું અનિત્યપણું	૪૭
(૪૭) સમજણ ત્યાં સમાધાન, અણસમજણ ત્યાં વાંધા	૪૮
(૪૮) વિષયો એટલે શું અને ક્યારે છૂટે?	૪૮
(૪૯) સ્વરૂપદૃષ્ટિ અને સંયોગીદૃષ્ટિ	૪૮
(૫૦) સ્વભાવના આશ્રયે સાધકની નિઃશંકતા	૪૯
(૫૧) સ્વભાવની ભાવનાનું ફળ અને સંયોગની ભાવનાનું ફળ	૪૯
(૫૨) જીવે શું કરવાનું છે?	૪૯
(૫૩) વસ્તુની મર્યાદા–તેનું સ્વતંત્ર પરિણમન	૫૦
(૫૪) ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ	૫૧
(૫૫) લોભ ટાળવા માટે પૂર્ણસ્વરૂપની ભાવના	૫૧
(૫૬) પોતાનું સ્વરૂપ સહજ હોવા છતાં કઠણ કેમ લાગે છે?	૫૧
(૫૭) પોતાના સ્વભાવની સમજણ સુગમ છે,-કોઈ અન્યની તેમાં જરૂર પડતી નથી.	૫૨
(૫૮) જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીના રાગમાં તફાવત	૫૨
(૫૯) રાગ-દ્વેષ વખતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિનું પરિણમન કેવું હોય?	૫૩
(૬૦) જ્ઞાનીને વીતરાગતાની ભાવના છે, અજ્ઞાનીને રાગની ભાવના છે.	૫૩
(૬૧) અજ્ઞાની જીવ નિમિત્તના આગ્રહથી કષાય લંબાવે છે, જ્ઞાની જીવ સ્વભાવની ભાવનાથી કષાયને તોડી નાંખે છે.	૫૩
(૬૨) ખરૂં જીવન, મરણ	૫૪
(૬૩) આહારદાનમાં પ્રયોજન શું છે?	૫૫
(૬૪) લોભ, ભય, જુગુપ્સા અને કામેચ્છાને ટાળવાનો ઉપાય.	૫૬
(૬૫) કષાયની હદ ક્યારે બંધાય?	૫૭
(૬૬) ઈચ્છા તે દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય નથી, પણ સમ્યગ્જ્ઞાન જ તેનો ઉપાય છે.	૫૭
(૬૭) અનંતભવનું મૂળિયું અને તેના નાશનું કારણ	૫૭
(૬૮) સુખ ક્યાં છે અને તે કેમ પ્રગટે?	૫૮
(૬૯) જ્ઞાનીને સમાધિ, અજ્ઞાનીને ઝોળો; –તેનાં કારણ.	૫૮
(૭૦) સુખી થવાનો સાચો ઉપાય સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન છે	૫૯
(૭૧) સાચી દૃષ્ટિનો તથા ખોટી દૃષ્ટિનો આધાર અને તેનું ફળ	૫૯
(૭૨) એકલું પુણ્ય કે એકલું પાપ ન હોય, ધર્મ એકલો હોય.	૫૯
(૭૩) દુઃખના કારણરૂપ ચાર પ્રકારની ઈચ્છા અને તે ટાળવાનો ઉપાય	૬૦
(૭૪) દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય કોણ કરે?	૬૧

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વિષય	પૃષ્ઠ
(૭૫) દુઃખનું લક્ષણ	૬૧
(૭૬) જ્ઞાન અને ઈચ્છા	૬૨
(૭૭) ઈચ્છા ટાળવાનો ઉપાય ભેદજ્ઞાન	૬૨
(૭૮) ઈચ્છા અનુસાર દુઃખ છે, સંયોગ અનુસાર નથી; ઈચ્છાનું મૂળ મિથ્યાત્વ છે	૬૩
(૭૯) સુખનો ઉપાય રત્નત્રય છે	૬૪
(૮૦) જીવોએ અનંતકાળમાં કેવા ભાવ કર્યા છે?	૬૪
(૮૧) અજ્ઞાનીઓ દુઃખને પણ ઓળખતા નથી	૬૪
(૮૨) પુણ્ય કરતાં પણ ચૈતન્યધર્મની દુર્લભતા	૬૫
(૮૩) પાપ અને પુણ્ય વચ્ચે વિવેક; તથા પુણ્ય અને ધર્મની જાતનું જુદાપણું	૬૫
(૮૪) જ્ઞાની સમજાવે છે કે—આત્માના સ્વભાવમાં રાગ-દ્વેષ નથી	૬૬
(૮૫) સ્વભાવદૃષ્ટિએ પરિપૂર્ણ નિર્વિકારીને અસંયોગી; પર્યાયદૃષ્ટિએ અપૂર્ણ, વિકારીને સંયોગી—તેમાં કોના લક્ષે સુખ પ્રગટે?	૬૭
(૮૬) ચૈતન્યની શુદ્ધતા કોને પ્રગટે?	૬૮
(૮૭) પરનું ધણીપણું તે સંસાર, સ્વભાવનું ધણીપણું તે મોક્ષ	૬૮
(૮૮) કાળ કે બાહ્ય ત્યાગના આધારે ધર્મનું કે પુણ્ય-પાપનું માપ નથી.	૬૮
(૮૯) દુઃખ-સુખ તથા તેનાં કારણો	૬૯
(૯૦) ગ્રંથકાર ભલામણ કરે છે....	૬૯

અધ્યાય ચોથો

વિષય	પૃષ્ઠ
(૯૧) મંગલાચરણ	૭૦
(૯૨) દુઃખ દૂર કરવા માટે પ્રથમ સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન જોઈએ	૭૦
(૯૩) સ્વભાવમાં એકત્વબુદ્ધિ તે સુખ, ને વિકારમાં એકત્વબુદ્ધિ તે દુઃખ	૭૦
(૯૪) ધર્મનો સંબંધ કષાયની મંદતા સાથે નથી, પણ સ્વભાવ સાથે છે.	૭૧
(૯૫) સમ્યક્‌શ્રદ્ધા કોને અવલંબે છે?	૭૧
(૯૬) માત્ર ઉપયોગ બદલવાનો છે	૭૨
(૯૭) શરીરની ક્રિયા, પ્રદેશોનું ક્ષેત્રાંતર અને ઈચ્છા—એ ત્રણેની સ્વતંત્રતા	૭૨
(૯૮) ઉપાદાન-નિમિત્ત	૭૩
(૯૯) જીવ ધર્મકાર્ય ક્યારે કરે?	૭૪
(૧૦૦) સ્વતંત્ર પરિણમન	૭૪
(૧૦૧) જડ ચેતનનું ભેદજ્ઞાન અને તેનું ફળ વીતરાગતા	૭૪
(૧૦૨) જ્ઞાનીઓ ભેદજ્ઞાન કરાવે છે....	૭૫
(૧૦૩) આત્મા પોતે ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવા છતાં તેની ભૂલ કેમ થઈ?	૭૫
(૧૦૪) એ ભૂલ કેમ ટળે?	૭૫
(૧૦૫) અધર્મદશા ને ધર્મદશા	૭૬
(૧૦૬) વીતરાગભગવાન શેનું નિમિત્ત છે? વીતરાગતાનું કે રાગનું?	૭૬
(૧૦૭) અજ્ઞાનીનો ભ્રમ, તેનું કારણ, ને તે ટાળવાનો ઉપાય	૭૭
(૧૦૮) જીવ શરીરને પોતાનું કેમ માને છે?	૭૭
(૧૦૯) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને ભવ	૭૭
(૧૧૦) નૈગમનયનો આરોપ ક્યારે લાગુ પડે?	૭૮
(૧૧૧) પુરુષાર્થનું વલણ	૭૮
(૧૧૨) પાપ, પુણ્ય અને ધર્મ	૭૮
(૧૧૩) બંધનનું વધારે કારણ કોણ?	૭૯
(૧૧૪) આત્મા તરફ પ્રેમ ક્યારે જાગે?	૭૯
(૧૧૫) જેને વિકારનો પ્રેમ છે તેને સ્વભાવનો અનાદર છે	૮૦
(૧૧૬) પુરુષાર્થનું સ્વાધીનપણું	૮૦
(૧૧૭) તીર્થંકરોને જે મદદગાર માને છે તે તીર્થંકરોનો અનાદર કરે છે	૮૧
(૧૧૮) જીવના ગુણોમાં 'ચેતન' અને 'જડ' એવા બે પ્રકાર	૮૧
(૧૧૯) આત્માની ભાવના કે આત્માનું ધ્યાન ક્યારે થઈ શકે?	૮૧
(૧૨૦) કેવળજ્ઞાન કેમ અટક્યું છે?	૮૨
(૧૨૧) સમ્યગ્જ્ઞાન અને મિથ્યાજ્ઞાન	૮૨

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વિષય	પૃષ્ઠ
(૧૨૨) મિથ્યા જ્ઞાનનું કારણ શું? અને તેમાં નિમિત્ત કોણ? જ્ઞાનાવરણ કે મોહનીય?	૮૩
(૧૨૩) બોમ્બમારો, ને તેનાથી બચવાનો ઉપાય	૮૪
(૧૨૪) અનેકાંત વસ્તુસ્વભાવ	૮૫
(૧૨૫) જ્ઞાતાભાવ	૮૫
(૧૨૬) બધા જીવને ચારિત્રનો અંશ પ્રગટ છે	૮૬
(૧૨૭) સર્વવ્યાપક અનેકાંત	૮૬
(૧૨૮) અનેકાન્તનું ફળ વીતરાગતા	૮૬
(૧૨૯) આત્મસ્વભાવનો જ મહિમા અને જૈનદર્શનનું પ્રયોજન	૮૭
(૧૩૦) 'સર્વ ગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ' એટલે શું?	૮૭
(૧૩૧) ગુણોનું સ્વતંત્ર પરિણમન	૮૮
(૧૩૨) અનાદિ મિથ્યાજ્ઞાન ને સાદિ મિથ્યાજ્ઞાન સંબંધી	૮૮
(૧૩૩) જૈનદર્શનના શાસ્ત્રોના ભાવ સમજવા માટે અવશ્ય લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય નિયમો.	૮૯
(૧૩૪) સમ્યક્ચારિત્ર	૯૦
(૧૩૫) પદાર્થોનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે	૯૦
(૧૩૬) કોઈ પર પદાર્થો ઈષ્ટ-અનિષ્ટ નથી	૯૧
(૧૩૭) જેઓ આત્માની સમજણ કરતા નથી ને બહાનાં બતાવે છે તેઓ વેદીયા—મૂર્ખ છે....સમજણ માટે સદાય મંગળીક કાળ જ છે	૯૧
(૧૩૮) સાચી વિદ્યા	૯૨
(૧૩૯) આત્માની સાથે શું રહે છે?–આત્માનું શું છે?	૯૩
(૧૪૦) જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ...અને અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ	૯૪
(૧૪૧) બધા જીવોને માટે સુખી થવાનો એક ઉપાય–સાચી સમજણ	૯૫
(૧૪૨) જિજ્ઞાસુને પ્રેરણા	૯૬

અધ્યાય પાંચમો તથા છટ્ઠો

વિષય	પૃષ્ઠ
(૧૪૩) તત્ત્વસ્વરૂપ સમજાવતી ચૌભંગી	૯૭
૧. પર પદાર્થો ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ છે એમ માનવું તે અજ્ઞાન	૯૭
૨. આત્મા ઈષ્ટ અને પર પદાર્થો અનિષ્ટ એમ માનવું તે પણ અજ્ઞાન	૯૭
૩. સ્વભાવ ઈષ્ટ ને વિકાર અનિષ્ટ એ માન્યતા તે સાધકદશા	૯૮
૪. ઈષ્ટ-અનિષ્ટના વિકલ્પ પણ છોડીને સ્વરૂપમાં પૂર્ણ લીન થવું તે સાધ્યદશા	૯૮
(૧૪૪) ધર્મી જીવના ધર્મનો સંબંધ કોની સાથે છે? ને ધર્મી જીવનું કર્તવ્ય શું?	૯૮
(૧૪૫) મૃત્યુનો ભય કોને ટળે?	૯૯
(૧૪૬) જીવની ધારણા અનુસાર જ બધું ક્યારે થાય? અને તેનું દુઃખ ક્યારે ટળે?	૯૯
(૧૪૭) જ્ઞાનનો અકર્તાસ્વભાવ	૧૦૦
(૧૪૮) જ્ઞાન સામ્રાજ્ય	૧૦૦
(૧૪૯) સર્વ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન	૧૦૧
(૧૫૦) કલ્યાણનો ઉપાય કષાયની મંદતા નથી પણ અકષાય સ્વરૂપની ઓળખાણ છે.	૧૦૧
(૧૫૧) યુક્તિ	૧૦૧
(૧૫૨) આદરણીય શું?	૧૦૨
(૧૫૩) વિશેષતત્ત્વોનું જ્ઞાન પ્રયોજનભૂત છે કે નહિ?	૧૦૨
(૧૫૪) આત્માને શું ખપે ને શું ન ખપે–એની કોને ખબર પડે?	૧૦૨
(૧૫૫) સ્વાશ્રયે મુક્તિ, પરાશ્રયે બંધન	૧૦૩
(૧૫૬) અનાર્યતા—મૂઢતા	૧૦૩
(૧૫૭) પર્યાયનું કારણ કોણ?	૧૦૪
(૧૫૮) શરીરથી જુદા ચૈતન્યસ્વરૂપને ઓળખીને તેનું જ શરણ કર	૧૦૪
(૧૫૯) શરીર અને ચેતનાનું જુદાપણું	૧૦૫
(૧૬૦) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું અનાદિપણું છે, તેનો કોઈ કર્તા નથી	૧૦૫
(૧૬૧) જ્ઞાનસ્વભાવ અને જ્ઞેયસ્વભાવ	૧૦૬
(૧૬૨) જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું	૧૦૬
(૧૬૩) જૈનદર્શનનો સાર–ભેદજ્ઞાન ને વીતરાગતા	૧૦૬

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વિષય	પૃષ્ઠ
અધિકાર સાતમો	
[૧] જૈનમતાનુયાયી મિથ્યાદ્રષ્ટિઓનું સ્વરૂપ	૧૦૮
કેવળ નિશ્ચયનયાવલંબી જૈનભાસોનું વર્ણન	૧૦૯
સંસાર પર્યાયમાં મોક્ષ પર્યાયની માન્યતા તે ભ્રમ છે	૧૦૯
ત્રણ પ્રકારની ઊંધી માન્યતા	૧૧૦
શક્તિમાંથી વ્યક્તિ	૧૧૧
આત્માનો પારિણામિકભાવ	૧૧૨
સ્વભાવમાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે	૧૧૨
સૂર્ય અને મેઘપટલનું દ્રષ્ટાંત	૧૧૩
આત્મામાં કેવળજ્ઞાનની શક્તિ છે	૧૧૩
પાંચ મહાવ્રતાદિના પરિણામ તે રાગ છે	૧૧૩
પ્રથમ શું નક્કી કરવું જોઈએ	૧૧૪
કર્મ-ઉદયનો અર્થ	૧૧૪
નિમિત્ત અને ઉપાદાન	૧૧૬
નિમિત્ત અને નૈમિત્તિક	૧૧૬
વ્યવહારનયના કથનનો આશય	૧૧૯
શાસ્ત્રમાં વિકારને પુદ્ગલજન્ય કહેલ છે તેનો આશય	૧૧૯
વળી તે, જીવ અને કર્મપ્રકૃતિ એ બન્નેનું કર્તવ્ય નથી	૧૨૦
વળી રાગાદિ એકલી કર્મપ્રકૃતિનું પણ કાર્ય નથી	૧૨૦
રાગાદિભાવો આત્મામાં જ થાય છે	૧૨૧
કર્મ રાગ કરાવતું નથી	૧૨૧
રાગાદિભાવ ઔપાધિક ભાવ છે	૧૨૪
નિમિત્તની મુખ્યતાથી રાગાદિભાવ પુદ્ગલમય છે	૧૨૪
વિભાવભાવના નાશનો ઉદ્યમ કરવો યોગ્ય છે	૧૨૫
નિશ્ચયાભાસીની ભૂલના ચાર પ્રકાર	૧૨૫
બુદ્ધિપૂર્વક અને અબુદ્ધિપૂર્વકનો પુરુષાર્થ	૧૨૬
જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ	૧૨૭
કર્મ-નોકર્મનું નિમિત્તપણે પ્રત્યક્ષ બંધન	૧૨૭
આત્મા અને શરીર બન્નેની અવસ્થા સ્વતંત્ર	૧૨૮
દ્રવ્યદ્રષ્ટિએ રાગાદિ અને કર્મ-નોકર્મનો સંબંધ અભૂતાર્થ છે	૧૨૮
આત્માને કર્મ અને નોકર્મ સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ નથી; પણ નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે	૧૨૯
શુદ્ધ-અશુદ્ધ પર્યાયનો પિંડ તે દ્રવ્ય છે	૧૩૧
સ્વ-પરપ્રકાશકશક્તિ આત્માની છે	૧૩૩
પરદ્રવ્યથી ભિન્ન અને પોતાના ભાવોથી અભિન્ન તે દ્રવ્યની શુદ્ધતા છે	૧૩૪
સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જાણે છે કે મારી શક્તિ તો સિદ્ધ જ થવાની છે	૧૩૫
આત્માની નિર્મળ અનુભૂતિ થઈને અકષાયભાવ થયો તે પર્યાયની શુદ્ધતા છે.	૧૩૬
જ્ઞાનીને પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરે શુભ વિકલ્પો હોય છે	૧૩૮
શાસ્ત્રાભ્યાસનું પ્રયોજન	૧૪૦
ઈષ્ટ-અનિષ્ટ સામગ્રી રાગદ્વેષનું કારણ નથી.	૧૪૬
તત્ત્વજ્ઞાન વિના કેવળ તપથી ધર્મ ન થાય	૧૪૯
પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાન કરવું જોઈએ	૧૫૦
પરિણામ અને બાહ્ય ક્રિયાનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ	૧૫૦
સમ્યગ્દર્શન પછી જ સાચી પ્રતિજ્ઞા હોય છે	૧૫૨
શુભભાવથી કર્મનાં સ્થિતિ-અનુભાગ ઘટી જાય છે	૧૫૪
શુભાશુભ બન્ને આસ્રવ છે પણ અશુભને છોડી શુભમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે	૧૫૫
[૨] કેવળ નિશ્ચયાવલંબી જીવની પ્રવૃત્તિ	૧૫૭
વીતરાગભાવ સહિત સ્વ-પરનું જાણપણું તે નિર્વિકલ્પ દશા	૧૬૪
ઉપયોગને સ્વમાં લગાવવાના ઉપદેશનું પ્રયોજન	૧૬૬
પરદ્રવ્ય રાગદ્વેષનું કારણ નથી	૧૬૬
પરદ્રવ્યનું જાણપણું દોષ નથી	૧૬૭
આત્માની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આચરણનો અર્થ	૧૬૮
[૩] કેવળ વ્યવહારાલંબી જૈનાભાસોનું નિરૂપણ	૧૭૧
જડ-ચેતનની પર્યાયો ક્રમબદ્ધ છે	૧૭૩
સ્વભાવદ્રષ્ટિ કરવી તે ચારે અનુયોગનું તાત્પર્ય છે.	૧૭૪
સામાન્ય-વિશેષ બન્ને નિરપેક્ષ	૧૭૫
કુળક્રમથી ધર્મ થતો નથી	૧૮૦

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વિષય	પૃષ્ઠ
કેવળ આજ્ઞાનુસારી સાચા જૈન નથી	૧૮૧
પરીક્ષા કરીને આજ્ઞા માનવી તે આજ્ઞા-સમ્યક્ત્વ છે	૧૮૪
ગણધરના નામે લખેલાં કલ્પિત શાસ્ત્રોની પરીક્ષા કરી, શ્રદ્ધા છોડવી	૧૮૬
શુભ રાગથી સંસાર પરિત થયો નથી	૧૮૬
પર જીવોની દયા પાળવી વગેરે જૈનધર્મનું સાચું લક્ષણ નથી	૧૮૭
દયા, દાન, તપથી સમ્યક્ત્વ થતું નથી	૧૮૮
ધનપ્રાપ્તિ આદિ લૌકિક પ્રયોજન અર્થે ધર્મ ક્રિયા કરે તેને પુણ્ય પણ થતું નથી	૧૯૦
[૪] જૈનાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિઓની ધર્મસાધના	૧૯૩
આત્માના ભાન પછી શુભ રાગ હોય છે : કર્મથી રાગ થતો નથી	૧૯૪
જાણનાર તે કર્તા નહિ અને કર્તા તે જાણનાર નહિ	૧૯૫
સર્વ શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય 'વીતરાગભાવ' છે; શુભભાવથી ધર્મ નથી, પણ પુણ્ય છે	૧૯૬
વ્યવહાર રત્નત્રય તે આસ્રવ છે; અરિહંતનું મહાનપણું બહારના વૈભવથી નહિ પણ વીતરાગી વિજ્ઞાનથી છે	૧૯૮
[૫] જૈનાભાસોની સુદેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રભક્તિનું મિથ્યાપણું	૧૯૯
કેવળજ્ઞાનના કારણે દિવ્યધ્વનિ ખરતો નથી	૨૦૦
જ્ઞાનીને જ સાચી ભક્તિ હોય છે	૨૦૪
જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની ભક્તિમાં વિશેષતા	૨૦૫
અજ્ઞાનીની ગુરુભક્તિ	૨૦૬
ગુરુનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના ગુરુ માનવા તે અજ્ઞાન છે	૨૦૭
મુનિનું સાચું લક્ષણ	૨૦૯
શાસ્ત્રભક્તિ સંબંધી અજ્ઞાનીની ભૂલ હવે અજ્ઞાનીની શાસ્ત્રભક્તિનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ.	૨૧૦
જૈનશાસ્ત્રનું સાચું લક્ષણ	૨૧૧
[૬] તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનું અયથાર્થપણું	૨૧૪
ભાવભાસનનું દૃષ્ટાંત સહિત નિરૂપણ	૨૧૪

વિષય	પૃષ્ઠ
જીવ-અજીવતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા	૨૧૬
નૈમિત્તિક ક્રિયા સ્વતંત્ર થાય છે, તેમાં અન્ય પદાર્થ નિમિત્તમાત્ર છે	૨૧૮
આસ્રવતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા	૨૨૦
બંધતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા	૨૨૪
સંવરતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા	૨૨૬
શુભરાગ સંવર નથી; પણ આસ્રવ છે	૨૨૮
નિર્જરાતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા	૨૩૩
નિયતિનો નિર્ણય પુરુષાર્થથી થાય છે	૨૩૬
નિર્જરાના ચાર પ્રકાર	૨૩૭
જૈન કોણ? અજૈન કોણ?	૨૩૮
આત્માના ભાન વિના ઉપવાસ લાંઘણ છે	૨૩૯
કેવળી ભગવાનને અશાતા શાતારૂપે પરિણમે છે	૨૪૧
વિશુદ્ધતા અનુસાર નિર્જરા થાય છે, બાહ્ય પ્રવર્તન અનુસાર નહિ	૨૪૨
મોક્ષતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા	૨૪૪
'મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા'	૨૪૪
અનંતતાના સ્વરૂપને કેવળી અનંતપણે જાણે-દેખે	૨૪૫
અજ્ઞાનીને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન નામનિક્ષેપથી છે	૨૪૯
સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાન	૨૪૯
સમ્યગ્દર્શન વિના એકલો વ્યવહાર નકામો છે	૨૫૦
[૭] સમ્યગ્જ્ઞાન અર્થે થતી પ્રવૃત્તિમાં અયથાર્થતા	૨૫૨
શાસ્ત્રાભ્યાસ પોતાના જ્ઞાન-લાભ માટે છે, કેવળ બીજાને સંભળાવવા માટે નહિ	૨૫૩
શાસ્ત્રવાંચનનું પ્રયોજન	૨૫૩
આત્મા ઉપર જડકર્મનો પ્રભાવ નથી	૨૫૫
ચારે અનુયોગના અભ્યાસનું પ્રયોજન	૨૫૭
દેશનાલબ્ધિમાં નિમિત્ત સમ્યગ્જ્ઞાની જ હોય છે	૨૫૯
[૮] સમ્યક્ચારિત્ર અર્થે થતી પ્રવૃત્તિમાં અયથાર્થતા	૨૬૨
સમ્યગ્દર્શન ભૂમિ વિના વ્રતરૂપી વૃક્ષ ન થાય	૨૬૪
આજે સવારે જન્મકલ્યાણક હોવાથી પ્રવચન બંધ હતું	૨૬૬
તત્ત્વજ્ઞાન વિના સર્વ આચરણ મિથ્યા છે	૨૬૬
જ્ઞાન પચ્ચખાણ છે	૨૬૮

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

વિષય	પૃષ્ઠ
ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે	૨૬૮
જ્ઞાની પોતાની શક્તિ અનુસાર પ્રતિજ્ઞા વગેરે લે છે.	૨૭૦
ભગવાન જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે તે નિમિત્તનું કથન છે	૨૭૩
છએ દ્રવ્યોનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે જૈનધર્મની આમ્નાય	૨૭૪
તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જ પ્રતિજ્ઞા લેવી યોગ્ય છે	૨૭૫
આત્માના ભાન વિનાનું આચરણ મિથ્યાચારિત્ર છે	૨૭૯
તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક આચરણ તે સમ્યક્ચારિત્ર છે	૨૮૦
ચારિત્ર આનંદદાયક છે તેને કષ્ટદાયક માનવું તે મિથ્યાત્વ છે	૨૮૨
તેર પ્રકારનું ચારિત્ર મંદ કષાય છે, ધર્મ નથી	૨૮૩
દ્રવ્યલિંગીનું મિથ્યાપણું સમ્યગ્દષ્ટિ જાણી શકે છે	૨૮૪
જાતિસ્મરણજ્ઞાન	૨૮૪
[૯] દ્રવ્યલિંગીના ધર્મસાધનમાં અન્યથાપણું	૨૮૬
પરદ્રવ્યને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ જાણી ગ્રહણ–ત્યાગ કરવો તે બુદ્ધિ મિથ્યા છે	૨૮૬
પરદ્રવ્ય કોઈ ભલાં-બૂરાં છે જ નહિ, છતાં માનવાં તે મિથ્યાબુદ્ધિ છે	૨૮૮
નિમિત્તના કારણે ભાવ બગડતો નથી	૨૮૮
સાચી ઉદાસીનતા	૨૮૯
પર ચીજ પરિણામ બગાડવામાં સમર્થ નથી	૨૮૯
મહાવ્રતાદિ પ્રશસ્તરાગ ચારિત્ર નથી પણ ચારિત્રમાં દોષ છે	૨૯૧
તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક વ્રતાદિને સરાગચારિત્ર કહેવાય છે	૨૯૨
દ્રવ્યલિંગીના અભિપ્રાયનું અયથાર્થપણું	૨૯૩
તત્ત્વજ્ઞાન વિના દ્રવ્યલિંગી કષાયનું પોષણ કરે છે	૨૯૩
સર્વજ્ઞના માર્ગની સાથે કોઈ પણ ધર્મનો સમન્વય હોઈ શકે જ નહિ; જૈન એટલે સ્વતંત્ર વસ્તુસ્વભાવ કહેનાર	૨૯૪
શુભભાવ જ્ઞાનીને દંડસમાન છે, મિથ્યાદષ્ટિને વ્યાપાર સમાન છે.	૨૯૫
દ્રવ્યલિંગી ખરેખર કર્મ અને આત્માને ભિન્ન માનતો નથી	૨૯૬
દ્રવ્યલિંગી સાધુ અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ તથા દેશસંયત કરતાં હીન છે	૨૯૭
સંયોગદષ્ટિવાળાને કદી ધર્મ થતો નથી	૨૯૯
સંસારતત્ત્વ?!!!	૩૦૦
[૧૧] નિશ્ચય-વ્યવહારનયાભાસાવલંબી મિથ્યાદષ્ટિઓનું સ્વરૂપ	૩૦૧
મોક્ષમાર્ગ બે નથી; તેનું નિરૂપણ બે પ્રકારે છે	૩૦૧
સાચું નિરૂપણ તે નિશ્ચય તથા ઉપચાર નિરૂપણ તે વ્યવહાર	૩૦૨
સંસારનું મૂળ મિથ્યાદર્શન છે; તેનો નાશ કરવાથી સંસારનો નાશ થાય છે	૩૦૩
વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે, નિશ્ચયનય સત્યાર્થ છે	૩૦૪
નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયની વ્યાખ્યા	૩૦૬
વ્રતાદિ મોક્ષમાર્ગ નથી, છતાં નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે	૩૦૭
કારણ-કાર્યમાં નિશ્ચય–વ્યવહાર	૩૦૮
પ્રવૃત્તિ નયરૂપ નથી. અભિપ્રાય–અનુસાર પ્રરૂપણાથી પ્રવૃત્તિમાં બંને નય બને છે	૩૦૯
નિશ્ચયને ઉપાદેય અને વ્યવહારને હેય માનવો તે બંને નયનું શ્રદ્ધાન છે	૩૧૧
જે આત્માર્થમાં જાગે છે તે વ્યવહારમાં સૂતા છે	૩૧૩
વ્યવહાર જાણવા યોગ્ય છે—ઉપાદેય નથી.	૩૧૪
નવ પ્રકારના આરોપ–વ્યવહાર	૩૧૪
વ્યવહારનય પદાર્થનું અસત્યાર્થ કથન કરે છે; તે પ્રમાણે માનવું મિથ્યાત્વ છે	૩૧૫
બન્ને નયોના ગ્રહણનો અર્થ	૩૧૬
બન્ને નયોને સમાન સત્યાર્થ ન જાણવા	૩૧૭
નિમિત્તનો કાંઈ પ્રભાવ પડતો નથી	૩૧૭
આત્મામાં રાગની ઉત્પત્તિ ન થવી તે ખરી અહિંસા છે	૩૧૮
વ્યવહારનય પરમાર્થને સમજાવવા માટે છે	૩૧૮
વ્યવહારનયથી કથનના ત્રણ પ્રકાર	૩૧૯
વીતરાગભાવરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે તેના વ્રતાદિને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે	૩૨૧

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વિષય	પૃષ્ઠ
"બોલે તેના બે"	૩૨૨
વ્યવહારનો પહેલો પ્રકાર	૩૨૩
વ્યવહારનો બીજો પ્રકાર	૩૨૩
વ્યવહારનો ત્રીજો પ્રકાર	૩૨૪
વ્રતાદિકને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે ઉપચાર છે	૩૨૫
ત્રણે પ્રકારના વ્યવહાર	૩૨૬
વ્યવહારનય કાર્યકારીનો અર્થ!!	૩૨૮
કેવળ વ્યવહારને જ સમજે છે તે ઉપદેશને લાયક નથી	૩૨૮
વ્રતાદિક વ્યવહાર નથી, પણ વ્રતાદિકને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે.	૩૩૦
સમ્યગ્દર્શન થયા પછી વ્રતાદિ શુભભાવને મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર આવે છે, અશુભને નહિ	૩૩૧
એક જ પર્યાયમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ બે ભાવો માનવા તે મિથ્યા શ્રદ્ધા છે	૩૩૩
શુદ્ધ ઉપયોગ જ ધર્મનું કારણ છે	૩૩૫
વીતરાગ શુદ્ધોપયોગ જ મોક્ષનું કારણ છે	૩૩૫
શુભને અને શુદ્ધને કારણકાર્યપણું નથી	૩૩૬
નિશ્ચય-વ્યવહાર રત્નત્રય સંબંધી અજ્ઞાનીનો ભ્રમ	૩૩૭
[૧૨] સમ્યક્ત્વસન્મુખ મિથ્યાદ્રષ્ટિનું નિરૂપણ	૩૩૯
સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પહેલાંની પાત્રતા	૩૩૯
વિકાર જીવનો તે સમયનો સ્વકાળ છે, કર્મને કારણે નથી	૩૪૩
સ્વાનુભવ પ્રગટ કરવા માટે પ્રેરણા!	૩૪૫
શુભરાગથી સંસાર પરિમિત થતો નથી	૩૪૬
ભાવભાસનપૂર્વક પ્રતીતિ તે જ સાચી પ્રતીતિ છે	૩૪૬
પરીક્ષા કરીને હેય-જ્ઞેય-ઉપાદેય તત્ત્વોને ઓળખવા	૩૪૭
પ્રયોજનભૂત હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોની પરીક્ષા કરી બરાબર નિર્ણય કરવો	૩૪૮
અવશ્ય જાણવાયોગ્ય તત્ત્વો	૩૪૯
સમ્યક્ત્વસન્મુખ જીવનો ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયત્ન	૩૫૦
તત્ત્વવિચાર થતાં જ સમ્યક્ત્વનો અધિકારી	૩૫૧
ચૈતન્યની નિર્વિકલ્પઅનુભૂતિ તે જ સમ્યગ્દર્શન	૩૫૧
સમ્યક્ત્વ સાથે દેવ-ગુરુ આદિની પ્રતીતિનો નિયમ છે	૩૫૨
પાંચ લબ્ધિઓનું સ્વરૂપ	૩૫૩
પરિણામોની વિચિત્રતા	૩૫૫
સંસારનું મૂળ મિથ્યાત્વ છે	૩૫૭

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ૐ

શ્રી જિનેન્દ્રદેવને નમસ્કાર
શ્રી સદ્‌ગુરુદેવને નમસ્કાર

[વીર સં. ૨૪૭૦ આસો વદ ૮]

(૧) ગ્રંથ અને ગ્રંથકર્તા

આ ગ્રંથ મોક્ષનો માર્ગ કે જે અનાદિથી જીવોએ જાણ્યો નથી તેનો પ્રકાશ કરનાર છે. પંડિતપ્રવર શ્રી ટોડરમલ્લજીએ આ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમાં હજારો સત્શાસ્ત્રોનું દોહન કરીને આચાર્યોના કથનનું રહસ્ય ઉતાર્યું છે.

[વીર સં. ૨૪૭૦ આસો વદ ૧૧]

(૨) સિદ્ધ ભગવાનની ઓળખાણથી ભેદવિજ્ઞાન

સિદ્ધ ભગવાનના સ્વરૂપને જે જીવ ઓળખે છે તે વિજ્ઞાનરૂપ થાય છે. અર્થાત્ તેને ભેદવિજ્ઞાન થાય છે. તે કેવી રીતે થાય છે? કે જ્યારે જીવ સિદ્ધભગવાનને ઓળખે છે ત્યારે તેને એવી ભાવના થાય છે કે અહો! આ સિદ્ધભગવાન સંપૂર્ણ સુખી છે, તેમનું જ્ઞાન પણ પરિપૂર્ણ છે, તેમને રાગ-દ્વેષ નથી, કર્મ નથી, શરીર નથી; સિદ્ધભગવાન આત્મા છે અને હું પણ આત્મા છું, સ્વભાવભાવ અપેક્ષાએ સિદ્ધમાં અને મારામાં ફેર નથી. સિદ્ધભગવાનની જેમ હું મારા સ્વભાવથી પરિપૂર્ણ છું. સિદ્ધના સ્વરૂપમાં રાગ-દ્વેષ, કર્મ કે શરીર નથી, તેમ મારા સ્વરૂપમાં પણ રાગ-દ્વેષ, કર્મ કે શરીર નથી, સિદ્ધને પુણ્ય-પાપના ભાવ નથી તેમ મારે પણ વર્તમાન જે પુણ્ય-પાપભાવ થાય છે તે મારા સ્વભાવભાવ નથી પણ ઉપાધિભાવ છે. જે સિદ્ધને નહિ તે મારે પણ નહિ. આત્માનો સ્વભાવ શુદ્ધ પવિત્ર છે, તે ભાવ વડે રાગાદિ ઉપાધિ ભાવોને સિદ્ધ ભગવાને ટાળ્યા છે અને સ્વદ્રવ્યની સ્થિરતા વડે પર દ્રવ્યનું અહંપણું ટાળ્યું છે, સિદ્ધના આત્મામાંથી જે ટળી ગયું તે બધું મારા આત્મામાંથી પણ ટળવા યોગ્ય જ છે અને સિદ્ધ સમાન એકલો શુદ્ધસ્વભાવભાવ રહેવા યોગ્ય છે. આ રીતે સિદ્ધસ્વરૂપના જ્ઞાન અને ધ્યાનવડે ભવ્ય જીવોને સ્વભાવ અને પરભાવનું ભેદજ્ઞાન થાય છે; માટે શ્રી સિદ્ધભગવંતો મંગળરૂપ છે, તેમને અમારા નમસ્કાર હો. સિદ્ધ તેવો હું અને હું તેવા સિદ્ધ—એમ સિદ્ધભગવાન શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને દર્શાવવા માટે પ્રતિબિંબ સમાન છે.

(૩) મંગળ કોણ છે?

પ્રશ્ન :—મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકની શરુઆત કરતાં પંચપરમેષ્ઠીને માંગળિકસ્વરૂપ કહ્યા, પણ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પંચપરમેષ્ઠીઓ તો પર દ્રવ્ય છે, જો પર દ્રવ્યને માંગળિક કહેશો તો નિમિત્તનું જોર આવશે?

ઉત્તર :—પંચપરમેષ્ઠીઓને માંગળિક તરીકે કહ્યા, તેમાં નિમિત્તનું જોર આપવું નથી પણ પંચપરમેષ્ઠીઓને યથાર્થપણે ઓળખીને તેને સ્મરણમાં લેનાર જે પોતાનું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન જ પરમ માંગળિક છે. તેથી ખરેખર જ્ઞાનસ્વભાવનું જ જોર છે. પંચપરમેષ્ઠીઓ પોતપોતાને માટે માંગળિકરૂપ છે અને આ આત્માને માટે પોતાનો નિર્મળભાવ માંગળિકરૂપ છે. પંચપરમેષ્ઠીઓની ઓળખાણ અને સ્મરણ કરતાં પોતાના ભાવમાં તીવ્ર કષાય ટળીને નિર્મળતા થાય છે તે જ મંગળ છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ કારતક સુદ ૧]

(૪) માંગળિક

આત્મામાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટે તે જ સુપ્રભાત છે અને તે જ આત્માનું માંગળિક છે. આત્માના પૂર્ણ સ્વભાવ કેવળજ્ઞાનને ઓળખીને તેનો જેને મહિમા આવે છે તેને વિકારનો અને પરનો મહિમા ટળે છે—તે જ મંગળ છે.

આત્મા પોતે સહજસ્વરૂપે દૃષ્ટિ, જ્ઞાન, આનંદ, પુરુષાર્થ વગેરેથી સંપૂર્ણ સ્વભાવસંપદાનું મંદિર છે. આત્માને પોતાનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-સુખ વગેરે માટે બહારની કોઈ લક્ષ્મીની જરૂર નથી, પણ પોતે જ સ્વભાવની પૂર્ણ લક્ષ્મીનું વીતરાગી-મંદિર છે. આત્માનું સ્વરૂપ જ્ઞાન-આનંદથી તાદાત્મ્યરૂપ છે, તે કદી જ્ઞાન-આનંદ સ્વભાવથી છૂટતો નથી. પોતાના સંપૂર્ણ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવની દૃષ્ટિ અને લીનતાથી જે સત્પુરુષોને કેવળજ્ઞાન અને અનંત સુખ પ્રગટ્યું તેઓના આત્મામાં સુપ્રભાત પ્રગટ્યું, અને સાદિ અનંતકાળ મંગળ વર્ષ બેઠું. એવા શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવંતોને ભક્તિપૂર્વક અમારા નમસ્કાર હો.

[વીર સં. ૨૪૭૧ કારતક સુદ ૨]

(૫) સત્‌શાસ્ત્રોનું સ્વરૂપ

“જે આગમ મોક્ષમાર્ગનો પ્રકાશ કરે તે જ આગમ વાંચવા–સાંભળવા યોગ્ય છે, કારણ કે સંસારમાં જીવ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી પીડિત છે. જો શાસ્ત્રરૂપી દીપક વડે તે મોક્ષમાર્ગને પામે તો તે મોક્ષમાર્ગમાં ગમન કરી એ દુઃખોથી મુક્ત થાય. હવે મોક્ષમાર્ગ તો એક વીતરાગભાવ છે માટે જે શાસ્ત્રોમાં કોઈ પ્રકારે રાગ-દ્વેષ-મોહ ભાવોનો નિષેધ કરી વીતરાગભાવનું પ્રયોજન પ્રગટ કર્યું હોય તે જ શાસ્ત્રો વાંચવા-સાંભળવા યોગ્ય છે.” *(મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૧૫)*

✽ સત્‌શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન વીતરાગભાવ પોષવાનું જ છે ✽

સત્‌શાસ્ત્રોમાં ગમે તે વાત કરી હોય પણ તેમાં રાગ-દ્વેષ-મોહ મટાડવાનું અને વીતરાગ-

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ભાવને પોષવાનું જ પ્રયોજન છે. ભક્તિ, શાસ્ત્રશ્રવણ, દાન ઈત્યાદિ કરવાની વાત કરી હોય ત્યાં પણ તેમાં જે રાગ છે તેનો તો નિષેધ જ કર્યો છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિ વગેરેમાં શુભરાગ હોય છે પરંતુ તેમાં કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્ર પ્રત્યેના રાગનો પહેલે જ ધડાકે નિષેધ આવે છે, તેથી ત્યાં પણ રાગ ટાળવાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિ, પૂજા વગેરેનું કથન હોય ત્યાં વીતરાગી સ્વરૂપની દૃષ્ટિપૂર્વક જે અશુભરાગ ટળ્યો તે પ્રયોજન છે, પણ જે શુભરાગ રહ્યો છે તેનું પ્રયોજન નથી, તેનો તો નિષેધ છે.

સત્‌શાસ્ત્ર વાંચતાં શુભરાગ હોય છે પણ શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન તો એ બતાવવાનું છે કે, આ શુભરાગ પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી તેથી તે પણ રાખવા જેવો નથી. સ્વરૂપની દૃષ્ટિ સહિતના શુભભાવ હોય તે અશુભભાવથી બચાવે છે તેથી તેના વડે વીતરાગભાવરૂપ પ્રયોજન અંશે સિદ્ધ થાય છે. કોઈ પણ જાતનો રાગ રાખવાનું શાસ્ત્રો બતાવતાં નથી, પણ કોઈને કોઈ પ્રકારે રાગ ટાળવાનું જ શાસ્ત્રો બતાવે છે. શાસ્ત્રો આત્માની સ્વતંત્રતા બતાવે છે કે તું સ્વતંત્ર છો, તારાથી તું પરિપૂર્ણ છો, અમારું અવલંબન પણ તને નથી. એ રીતે શાસ્ત્રો આત્માની સ્વતંત્રતા બતાવીને મોહ તથા રાગ-દ્વેષ છોડાવે છે. જેટલો રાગ ઘટીને વીતરાગભાવ થયો તેટલું પ્રયોજન સધાયું છે અને જે રાગ રહ્યો તે રાખવા જેવો નથી.

જેમાં કોઈ પણ પ્રકારે રાગ કરવાનું પ્રયોજન બતાવ્યું હોય તે સત્‌શાસ્ત્ર નથી. સત્‌શાસ્ત્રો કોઈ પણ પ્રકારે રાગ કરવાનું પ્રયોજન કહે જ નહિ.

ભક્તિ વગેરે શુભરાગનો ઉપદેશ હોય ત્યાં પણ વીતરાગતાનું જ પ્રયોજન છે.

પ્રશ્ન :—ભગવાનની ભક્તિ તે શુભરાગ છે છતાં સત્‌શાસ્ત્રમાં તો તે કરવાનો ઉપદેશ આવે છે?

ઉત્તર :—સત્‌શાસ્ત્રમાં ભગવાનની ભક્તિ કરવાનું કહ્યું હોય ત્યાં પ્રયોજન અશુભરાગ ટાળવાનું છે, અને જે શુભરાગ રહી જાય છે તેને પણ રાખવાનો ઉપદેશ નથી. સત્‌શાસ્ત્રનું પૂર્ણ પ્રયોજન તો અશુભ તેમ જ શુભ બંને રાગ છોડાવીને સંપૂર્ણ વીતરાગતા કરવાનું જ છે, પણ જ્યાં તે પ્રયોજન પૂર્ણપણે સિદ્ધ ન થતું હોય ત્યાં એકદેશ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા માટે અશુભથી છોડાવવા શુભનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે.

❋ સત્શાસ્ત્ર રાગથી અને કુમાર્ગથી છોડાવે છે ❋

સત્‌શાસ્ત્રમાં કોઈ વાર એમ પણ કહ્યું હોય કે તું જિનેન્દ્ર ભગવાનને માન, તો તારું વાંઝિયાપણું ટળશે—તને પુત્રપ્રાપ્તિ થશે. આમાં પણ કોઈક અંશે રાગ ઘટાડવાનું જ પ્રયોજન છે. જો કે પુત્રપ્રાપ્તિની ઈચ્છાથી વીતરાગદેવને માને ત્યાં તો મિથ્યાત્વ જ છે, છતાં પણ લૌકિક હનુમાન, શીકોતેર, પીર વગેરે કુદેવને માનવાથી જીવને અતિ તીવ્ર રાગ છે તેનાથી છોડાવવાનું પ્રયોજન

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વિચારીને સાચા દેવને માનવાનું કહ્યું છે. પુત્રપ્રાપ્તિની ઈચ્છાએ પણ કુદેવાદિને છોડીને સાચા દેવને માનવાથી રાગ કાંઈક મંદ પડે છે; તેમ જ કુદેવાદિ પાસે તો તેને સત્ સમજવાનો અવકાશ જ ન હતો, હવે સુદેવાદિને માનવાથી કોઈક વાર પણ તેને સત્ સમજવાનો અવકાશ છે. આ રીતે, જે રાગ મંદ પડે છે તેટલું જ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે, રાગ રહ્યો તે તો છોડવા યોગ્ય જ છે.

સત્‌શાસ્ત્રો પ્રથમ તે પૂર્ણતાનો જ ઉપદેશ આપે છે કે તારો સ્વભાવ સર્વ પ્રકારે પરિપૂર્ણ છે, તેની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-સ્થિરતા કરીને આ ક્ષણે જ પૂર્ણ પરમાત્મા થઈ જા. મિથ્યાત્વ અને રાગમાત્ર કાઢીને ચિદાનંદ વીતરાગ થા. જો સંપૂર્ણ વીતરાગતા ન થઈ શકે તો સંપૂર્ણ વીતરાગી સ્વભાવની શ્રદ્ધા કર, જ્ઞાન કર. અને જો તત્ક્ષણ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન પણ ન થઈ શકે તો તેની જિજ્ઞાસા રાખીને સત્‌દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના અવલંબન વડે કુદેવાદિ પ્રત્યેના રાગને છોડ.

આમાં જે શુભરાગ થાય છે તે રાગ કરાવવાનું શાસ્ત્રનું પ્રયોજન નથી, પણ જેટલે અંશે રાગ ટળ્યો તેટલું જ પ્રયોજન છે. શાસ્ત્રનું મૂળ પ્રયોજન તો જીવને મોક્ષમાર્ગમાં લગાડવાનું છે. સાચા શાસ્ત્રો કોઈ પણ પ્રકારે જીવને રાગથી અને કુમાર્ગથી છોડાવે છે. રાગની કે કુદેવાદિની પુષ્ટિ કરાવનારું કથન કોઈ વીતરાગી શાસ્ત્રમાં હોય નહિ. 'તારાથી શુભરાગ ન થાય તો તું પાપ કરજે અથવા તો કુદેવાદિને માનજે'—એવું વચન કોઈ પણ સત્‌શાસ્ત્રમાં હોય જ નહિ.

❀ અન્ય શાસ્ત્રો સત્‌શાસ્ત્ર કેમ નથી? ❀

પ્રશ્ન :—સત્‌શાસ્ત્રોમાં રાગ ઘટાડવાનું પ્રયોજન છે—એમ કહ્યું પરંતુ અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ રાગ ઘટાડવાનું તો કહ્યું છે, તેથી તેને પણ સત્‌શાસ્ત્ર કહેવા પડશે.

ઉત્તર :—સત્શાસ્ત્રોના કોઈપણ કથન રાગની પુષ્ટિ કરાવનારાં હોય જ નહિ. અન્ય શાસ્ત્રોમાં કોઈવાર તો રાગ ઘટાડવાનું કહે છે અને કોઈવાર રાગ કરવાનું પણ કહે છે અર્થાત્ એક પ્રકારનો રાગ ઘટાડવાનું કહીને બીજા પ્રકારના રાગની પુષ્ટિ કરાવે છે, એટલે તે તો રાગની પુષ્ટિ કરાવે છે. ભગવાનની ભક્તિમાં જે શુભરાગ છે તે રાગ કરવાની અન્ય શાસ્ત્રો પુષ્ટિ આપે છે તેથી તે શાસ્ત્રોમાં રાગ ઘટાડવાનો ઉપદેશ યથાર્થ નથી. શુભરાગ કરતાં કરતાં ધર્મ થશે એમ જે શાસ્ત્રો કહે તે રાગ કરવાની જ પુષ્ટિ આપે છે. સત્‌શાસ્ત્રો કદી પણ રાગથી ધર્મ મનાવે જ નહિ. રાગ ટાળતાં ટાળતાં ધર્મ થાય, પણ રાગ કરતાં કરતાં ધર્મ થાય નહિ. સાચાં જૈનશાસ્ત્રોમાં તો રાગના એક અંશથી તે સંપૂર્ણ રાગ છોડવાનો જ ઉપદેશ છે. રાગનો એક અંશ પણ રાખવાનો ઉપદેશ જૈનશાસ્ત્રોમાં હોય જ નહિ. શુભરાગ કરવાની વાત કરી હોય ત્યાં પણ, જે રાગ છે તે કરાવવાનું પ્રયોજન નથી પરંતુ તીવ્ર રાગ હતો તે ઘટાડવાનું પ્રયોજન છે. વીતરાગી શાસ્ત્રોમાં રાગ છોડવાનો જ આદેશ છે, રાગ કરવાનો આદેશ નથી. (રાગ કહેતાં મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને કષાય ત્રણે સમજવાં. મિથ્યાત્વ પૂર્વકનો રાગ તે જ અનંતાનુબંધી રાગ છે, તે મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી રાગ-દ્વેષ પ્રથમમાં પ્રથમ છોડવા જેવા છે.)

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

સત્‌શાસ્ત્રમાં શુભરાગનો ઉપદેશ હોય ત્યાં પણ મોક્ષમાર્ગનું જ પ્રયોજન છે, પરંતુ રાગ પોતે ધર્મ નથી.

પ્રશ્ન :—સત્‌શાસ્ત્રો તો મોક્ષમાર્ગનો પ્રકાશ કરનાર હોય છે. તો પછી શાસ્ત્રમાં જ્યાં અજ્ઞાનીને શુભરાગ કરવાની વાત આવે ત્યાં મોક્ષમાર્ગનું પ્રતિપાદન કઈ રીતે આવ્યું? સમ્યગ્દર્શન વગર તો મોક્ષમાર્ગ હોય નહિ.

ઉત્તર :—અજ્ઞાનીને શુભરાગ કરવાનું કહ્યું હોય ત્યાં રાગનું પ્રયોજન નથી પણ કુદેવાદિની માન્યતાથી છોડાવીને સાચા દેવ-ગુરુ-ધર્મની માન્યતા કરાવવાનું પ્રયોજન છે. ત્યાં તીવ્ર મિથ્યાત્વ અંશે મંદ પડ્યું એ અપેક્ષાએ તેને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે. ખરેખર તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ મોક્ષમાર્ગ છે, રાગ તે મોક્ષમાર્ગ નથી તેમ જ તે રાગથી ધર્મ નથી, પણ કુદેવાદિની માન્યતામાં જે મિથ્યાત્વ છે તે વીતરાગી દેવને માનતાં મંદ પડે છે, અને સત્ નિમિત્તો હોવાથી સત્ સમજવાનો અવકાશ છે તેથી તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર એમ જણાવે છે કે–હે આત્મન્! તું સ્વતંત્ર છો, પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છો, રાગ તારૂં સ્વરૂપ નથી.

❀ જ્ઞાનીઓનો ઉપદેશ જીવોને સીધી રીતે કે પરંપરાએ મોક્ષમાર્ગમાં લગાડવા માટે છે ❀

જ્ઞાનીનો ઉપદેશ જીવોના કલ્યાણ માટે હોય છે. કોઈવાર કોઈ જીવ મોક્ષમાર્ગ સમજવાની યોગ્યતાવાળો ન હોય તો તેને જે રીતે રાગ ઘટે તેવો ઉપદેશ આપે છે. જેમ કોઈ મુનિરાજ પાસે માંસાહારી ભીલ આવીને ઉપદેશ સાંભળવા બેઠો, હવે જો શ્રી મુનિ તેને મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપવા માંડે તો તેમાં તેને કાંઈ સમજણ પડે નહિ તેથી શ્રી મુનિ તેને એમ કહે કે—જો ભાઈ! હરણીયાં વગેરે નિર્દોષ જીવોને મારી નાંખવાથી પાપ છે અને તેના ફળમાં નરક છે, માટે તું શિકાર છોડી દે અને માંસભક્ષણ છોડી દે, તો તારું કલ્યાણ થશે.

માંસ છોડી દેવાથી કલ્યાણ થશે એમ કહ્યું, ત્યાં એવો આશય છે કે તે દુર્ગતિ ન જતાં સ્વર્ગાદિમાં જશે, એ અપેક્ષાએ તેને કલ્યાણ કહી દીધું છે. અને ભવિષ્યમાં તેની પાત્રતા હોય તો એમ વિચારે કે અહો! માત્ર માંસનો રાગ છોડ્યો તેનું આટલું ફળ, તો સંપૂર્ણ રાગ વગરના સ્વભાવનો કેવો મહિમા હશે!! એવા વિચારથી તે મોક્ષમાર્ગમાં પણ લાગી જાય. એ રીતે, સીધી રીતે કે પરંપરાએ પણ જિનશાસનમાં જીવોને મોક્ષમાર્ગમાં લગાડવાનું જ પ્રયોજન છે.

જ્યારે મુનિરાજે એમ કહ્યું કે 'માંસ ભક્ષણ છોડી દે, તારું કલ્યાણ થશે.' એ સાંભળીને તે વખતે ભીલ વિશેષ જિજ્ઞાસાથી જો એમ પૂછે કે—'પ્રભો! માંસભક્ષણ છોડી દેવાનું આપ કહો છો, તો તેથી મને ધર્મ થશે ને? અને મારો મોક્ષ થશે ને? તો મુનિને તે વખતે એમ ખ્યાલ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આવી જાય કે આ કોઈ પાત્ર જીવ છે તેથી તેને આવી ધર્મની જિજ્ઞાસાનો પ્રશ્ન ઊઠ્યો છે. અને તે સમજવાની જિજ્ઞાસાથી ઊભો છે. આમ તેની પાત્રતા જોઈને તેને રત્નત્રયનો ઉપદેશ આપે. ભાઈ! અમે તને પાપથી છોડાવવા માટે માંસભક્ષણ છોડવાના શુભરાગથી કલ્યાણ થવાનું વ્યવહારે કહ્યું હતું, પરંતુ તને જો ધર્મ સમજવાની રુચિ છે તો ધર્મનું સ્વરૂપ એ રાગથી જુદું છે. એ રાગથી ધર્મ નથી, પણ રાગરહિત આત્માનો ચૈતન્ય સ્વભાવ સમજવાથી ધર્મ છે.

નરકાદિ ગતિથી બચવાની અપેક્ષાએ શુભરાગથી કલ્યાણ કહી દીધું; પણ વાસ્તવિક કલ્યાણ (–ધર્મ) તો તેનાથી જુદું છે.—ઈત્યાદિ પ્રકારે જે રીતે જીવનું હિત થાય તે રીતે જ જિનશાસનનો ઉપદેશ છે.

✽ જે સત્‌શાસ્ત્ર વાંચીને રાગ પોષે છે તે સ્વચ્છંદી છે ✽

શાસ્ત્રના કથનો વાંચીને જે જીવ રાગ-દ્વેષ-મોહ વધારવાનો આશય કાઢે છે તે જીવ સત્‌શાસ્ત્રોના આશયને સમજ્યો નથી અને તે સ્વછંદી છે; તે જીવને માટે તો તે સત્‌શાસ્ત્રો હિતનું નિમિત્ત પણ નથી. શાસ્ત્રમાં તો રાગ-દ્વેષ-મોહ વધારવાનો આશય છે જ નહિ, પણ તે જીવ પોતાની ઊંધી શ્રદ્ધાને લીધે તેમ સમજ્યો છે; તેમાં શાસ્ત્રના કથનનો દોષ નથી પણ જીવની સમજણનો દોષ છે. જે જીવ યથાર્થ આત્મસ્વભાવ સમજીને રાગ-દ્વેષ-મોહ ઘટાડે છે તેને સત્શાસ્ત્ર નિમિત્તરૂપ કહેવાય છે.

✽ શુભરાગનું પ્રયોજન શું છે? ✽

ચારિત્રદશામાં પંચમહાવ્રતનો શુભરાગ હોય છે–એમ સત્‌શાસ્ત્રમાં કહ્યું હોય તોપણ તે કથન રાગ કરાવવા માટે નથી પણ સ્વરૂપની દૃષ્ટિ અને સ્થિરતા સહિત અશુભરાગથી બચવા માટેનું પ્રયોજન છે, પણ મહાવ્રતનો શુભરાગ રહ્યો તે તો છોડવા માટે છે. ધર્મ તો એક નિશ્ચયમાર્ગરૂપ જ છે. શુભરાગ વડે ધર્મ થતો નથી; ધર્મ તો પુણ્ય-પાપરહિત એકલા શુદ્ધ-સ્વભાવની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને રમણતારૂપ જ છે.

✽ સત્‌શાસ્ત્રમાં શૃંગારરસ, યુદ્ધ, ભોગ વગેરેના વર્ણનનું પ્રયોજન ✽

સત્‌શાસ્ત્રોમાં શૃંગારરસ, ભોગ, યુદ્ધ વગેરેનું વર્ણન આવે ત્યાં પણ તેનું પ્રયોજન જીવને પુણ્ય-પાપના ફળની શ્રદ્ધા ઊપજાવવાનું અને તે પ્રત્યે વૈરાગ્ય કરાવવાનું જ છે. જૈનશાસ્ત્રોનું સંપૂર્ણ પ્રયોજન તો જીવને પૂર્ણ વીતરાગતા જ કરાવવાનું છે; પણ જે જીવ સંપૂર્ણ વીતરાગતાનો પુરુષાર્થ ન કરી શકે તેને પણ જૈનશાસ્ત્રો કોઈ પણ રીતે અતત્ત્વશ્રદ્ધાન મંદ કરાવે છે, તીવ્ર અશુભભાવોને છોડાવે છે અને તીવ્ર મિથ્યાત્વ ઘટાડે છે. અન્ય મતના શાસ્ત્રોમાં કોઈ પ્રસંગે રાગ ઘટાડવાનું કહ્યું હોય તો બીજે ઠેકાણે રાગથી ધર્મ મનાવીને રાગ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો હોય છે, એ રીતે તે શાસ્ત્રો અતત્ત્વશ્રદ્ધાન અને મિથ્યાત્વને પોષનારાં છે, તેથી તે અસત્ શાસ્ત્રો વાંચવા–સાંભળવા યોગ્ય નથી.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

❀ સત્શાસ્ત્ર સ્વાધીનતા બતાવીને વીતરાગતા પોષે છે. ❀

જે શાસ્ત્ર એમ બતાવે કે—દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના અવલંબનથી અને તે પ્રત્યેના રાગથી ધર્મ થશે, તેનું જ જીવોને શરણ છે; તે શાસ્ત્રો જીવને પરાધીનતા બતાવીને રાગનું જ પોષણ કરનારા છે, તે સત્શાસ્ત્ર નથી. સત્શાસ્ત્રો તો એમ બતાવે છે કે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું અવલંબન પણ આત્માના ધર્મ માટે નથી,' એનું લક્ષ પણ છોડીને તારા સ્વભાવનું લક્ષ કર.—એમ સ્વાધીનતા અને વીતરાગતા બતાવે છે.

શાસ્ત્રમાં લડાઈ વગેરેનું વર્ણન હોય તે વિકથા નથી પણ વૈરાગ્યપોષક કથા છે.

તીર્થંકરભગવાન પાસે ઈન્દ્રો નાચ કરે છે, ત્યાં શૃંગારભાવ પોષવાનો હેતુ નથી પણ પોતાનો અશુભરાગ છોડીને વીતરાગ જિનદેવ પ્રત્યેની ભક્તિનો, તેમજ લોકોને પણ ભક્તિ–પ્રેમ કરાવવાનો હેતુ છે, એ રીતે તેમાં પણ જીવો કુમાર્ગથી છૂટીને સત્ધર્મ પ્રત્યે વળે–એવો હેતુ છે. તેથી સત્શાસ્ત્રમાં નાચ વગેરેનું વર્ણન આવે, તે વિકથા નથી. શાસ્ત્રમાં વિકથાના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે; તેમાં શબ્દો તે વિકથા નથી. સ્ત્રીના અવયવો વગેરેનું તથા લડાઈનું વર્ણન તો નિર્ગ્રંથ મુનિરાજો પણ કરે, માત્ર એનું વર્ણન કરવું કે સાંભળવું તે વિકથા નથી પરંતુ તેની રુચિપૂર્વક કે રાગપૂર્વક સાંભળવું તે વિકથા છે. આચાર્યો–સંતો વર્ણવે છે તે તો વૈરાગ્યપોષક કથા છે. આથી ભાવ અનુસાર વીતરાગી કથા કે વિકથા કહેવાય છે, પણ માત્ર શબ્દ ઉપરથી તેનું માપ નથી. સત્શાસ્ત્રોમાં જે વર્ણન કર્યું હોય તે કોઈને કોઈ પ્રકારે વીતરાગભાવને જ પોષે છે; તેમાં વિકથા નથી પણ વૈરાગ્યપોષક કથા જ છે.

❀ જે રાગ-દ્વેષ-મોહ પોષે તે શાસ્ત્ર નથી પણ શસ્ત્ર છે ❀

"જે શાસ્ત્રોમાં કોઈ પ્રકારે રાગ-દ્વેષ-મોહ ભાવોનો નિષેધ કરી વીતરાગભાવનું પ્રયોજન પ્રગટ કર્યું હોય તે જ શાસ્ત્રો વાંચવા–સાંભળવા યોગ્ય છે, પણ જે શાસ્ત્રોમાં શ્રૃંગાર, ભોગ, કુતૂહલાદિ પોષી રાગભાવનું, તથા હિંસા યુદ્ધાદિક પોષી દ્વેષભાવનું અને અતત્ત્વશ્રદ્ધાન પોષી મોહભાવનું પ્રયોજન પ્રગટ કર્યું હોય તે શાસ્ત્ર નથી પણ શસ્ત્ર છે. કારણ કે રાગ-દ્વેષ-મોહભાવ વડે જીવ અનાદિથી દુઃખી થયો, તેની વાસના તો જીવને વગર શીખવાડ્યે પણ હતી જ, અને વળી આ શાસ્ત્રો વડે તેનું જ પોષણ કર્યું. ત્યાં ભલું થવાની તેમણે શું શિક્ષા આપી? માત્ર જીવના સ્વભાવનો ઘાત જ કર્યો." [મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક પા. ૧૫]

દરેક વસ્તુ પોતાના સ્વભાવથી સ્વતંત્ર છે એવું તત્ત્વસ્વરૂપ છે. જે ગ્રંથમાં એક તત્ત્વને બીજા તત્ત્વથી પરાધીન મનાવ્યું હોય અથવા તો એક તત્ત્વ બીજા તત્ત્વનું કાંઈ કરી શકે–એમ મનાવ્યું હોય તે શાસ્ત્ર નથી પણ શસ્ત્ર છે, કેમ કે તે જીવના સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણોનો ઘાત કરે છે અને મિથ્યાત્વાદિને પોષે છે. જેમાં રાગ-દ્વેષ-મોહનું પોષણ કર્યું હોય તે શાસ્ત્ર નથી કેમ કે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

રાગ-દ્વેષ-મોહ તો જીવ અનાદિથી જ કરે છે. અનાદિના રાગ-દ્વેષ-મોહથી છોડાવીને મોક્ષમાર્ગમાં લગાડવા માટે સત્‌શાસ્ત્ર નિમિત્ત છે.

❀ જિનેન્દ્રદેવની પૂજામાં વીતરાગતાનું પ્રયોજન કઈ રીતે છે? ❀

પ્રશ્ન :—જૈનશાસ્ત્રોમાં તો રાગ-દ્વેષ-મોહ ઘટાડવાનું જ પ્રયોજન છે–તો પછી જિનેન્દ્રદેવ પાસે અષ્ટપ્રકારની પૂજા કરે અને તેમાં ફળ-ફૂલ વગેરે મૂકે–એ શા માટે કરવું જોઈએ?–એમાં તો હિંસા થાય છે.

ઉત્તર :—ત્યાં પણ રાગ ઘટાડવાનો જ હેતુ છે. બહારના પદાર્થોની ક્રિયા તો આત્મા કરી શકતો નથી, પરંતુ વીતરાગતાની ભાવનાથી પોતાનો રાગ ઘટાડે છે. હે પ્રભો, જિનેન્દ્રદેવ! આપ વીતરાગ છો, આપની સાક્ષીએ હું આ ફળ વગેરે વસ્તુઓ પ્રત્યેનો મારો રાગ ઘટાડું છું, અને મોક્ષફળ પ્રાપ્તિની ભાવના કરું છું–એવી ભાવનાથી વીતરાગદેવરૂપ નિમિત્તના લક્ષે પોતાનો રાગ ઘટાડે છે, ફળ વગેરે મૂકવાની ક્રિયા સ્વયં તેની યોગ્યતાથી થાય છે. જૈન ધર્મમાં ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાના હેતુથી ફળ-ફૂલ વગેરે મૂકવામાં આવતાં નથી અને ભગવાનની પ્રતિમા ઉપર તો કાંઈ પણ ચઢાવવામાં આવતું જ નથી. પરંતુ પોતાની જ વીતરાગ થવાની ભાવનાથી ભગવાનની પૂજા કરવામાં આવે છે. આત્માની ઓળખાણ થયા પહેલાં પણ જિનપૂજા વગેરેનો શુભરાગ કરીને અશુભરાગ ટાળે–તેનો કાંઈ નિષેધ નથી. તેમ જ 'ભગવાન એક આત્મા હતા અને હું પણ આત્મા છું, જેવું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ ભગવાનનું છે તેવાં જ સ્વરૂપે હું છું–એમ પૂર્ણ સ્વભાવનું ભાન થયા પછી પણ, પોતે સાક્ષાત્ વીતરાગ થયો નથી અને વર્તમાન સાક્ષાત્ વીતરાગદેવ નિમિત્ત તરીકે હાજર (ઉપસ્થિત) નથી તેથી વીતરાગમુદ્રિત પ્રતિમાજીમાં વીતરાગદેવની સ્થાપના કરીને અને તેની પૂજા કરીને વર્તમાનમાં પોતાનો અશુભરાગ ટાળે છે અને શુભરાગને પણ ટાળીને વીતરાગ થવાની ભાવના કરે છે. આ રીતે જૈનશાસ્ત્રોમાં વીતરાગતાનો જ ઉપદેશ છે અને કોઈ ઠેકાણે અશુભરાગ ટાળવા માટે શુભનું અવલંબન પણ બતાવ્યું છે, પરંતુ તે શુભરાગ કરવા માટે નથી, માત્ર અશુભરાગને ટાળવા માટે છે. સત્‌શાસ્ત્રોનું મૂળ પ્રયોજન જીવોને મોક્ષમાર્ગમાં લગાડવાનું જ છે.

આ રીતે, સત્‌શાસ્ત્ર કેવાં હોય તેનું સ્વરૂપ કહ્યું.

[વીર સં. ૨૪૭૧ કારતક સુદ ૩]

(૬) વક્તાનું સ્વરૂપ

❀ કેવા વક્તાનો ઉપદેશ સાંભળવો યોગ્ય છે? ❀

જેમાં લાખો અને કરોડોનો વહીવટ ચાલતો હોય એવી પેઢીનો વહીવટ દસ રૂપિયાના પગારવાળો મંદબુદ્ધિ જીવ સંભાળી શકે નહિ, પણ મોટા પગારવાળો બુદ્ધિશાળી જીવ હોય તે વહીવટ સંભાળે. તેમ જેમને પૂર્ણ પરમાત્મદશારૂપ સ્વરૂપલક્ષ્મી પ્રગટી છે એવા શ્રી વીતરાગદેવની

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પરંપરામાં રહીને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ વીતરાગધર્મનો ઉપદેશ કરનાર જીવ શ્રદ્ધા–જ્ઞાનાદિ અનેક ગુણના ધારી હોવા જોઈએ, અને અધ્યાત્મવિદ્યામાં પારંગત હોવા જોઈએ. અધ્યાત્મરસ દ્વારા પોતાના સ્વરૂપનું અનુભવન જેને ન થયું હોય એવા જીવો વીતરાગી જિનધર્મનો ઉપદેશ યથાર્થ આપી શકે નહિ, અને એવા વક્તા પાસેથી શાસ્ત્રશ્રવણ કરવાથી જીવને આત્મલાભ થાય નહિ. માટે યથાર્થ આત્મજ્ઞાની પુરુષને ઓળખીને તેમની પાસે આત્મસ્વભાવનો ઉપદેશ સાંભળવો યોગ્ય છે.

જે વક્તા હોય તે પ્રથમ તો જૈનશ્રદ્ધાનમાં દૃઢ હોવા જોઈએ. રાગ-દ્વેષરૂપ દોષ મારી અવસ્થામાં ક્ષણિક છે અને તેને જીતનાર મારો ત્રિકાળી સ્વભાવ શુદ્ધ છે–આવી શ્રદ્ધા હોય તેનું નામ જૈનશ્રદ્ધા છે. જે પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને એકાગ્રતા વડે રાગ-દ્વેષ-મોહને જીતે છે તેને જૈનપણું પ્રગટે છે. જેને પોતાના શુદ્ધાત્મસ્વભાવની પ્રતીત ન હોય તે અન્ય જીવોને શુદ્ધાત્મસ્વભાવનો ઉપદેશ કઈ રીતે આપી શકે?

❀ કોણ જૈન છે? ❀

જૈન એટલે જીતનાર; કોને જીતવું છે અને કોણ જીતનાર છે એ જાણવું જોઈએ. પરદ્રવ્યોથી તો આત્મા ભિન્ન છે, પણ એક આત્મામાં બે પડખાં છે—એક તો ત્રિકાળી સ્વભાવ છે અને બીજું વર્તમાન અવસ્થા છે. તેમાં જે ત્રિકાળસ્વભાવ છે તે તો શુદ્ધ જ છે, તેમાં કાંઈ જીતવાનું નથી, પણ વર્તમાન અવસ્થામાં દોષ છે તે દોષને જીતવાના છે. કોઈ પર પદાર્થોને જીતવા નથી–જીતી જ શકાતા નથી, તેમ જ કોઈ પર પદાર્થોની મદદથી પણ જીતવું નથી–જીતી શકાતું નથી; પણ પોતાની વર્તમાન અવસ્થા પરલક્ષે થતી હોવાથી દોષવાળી છે. તે અવસ્થાને સ્વભાવ તરફ વાળીને દોષને જીતવા છે, અને તે પોતાથી થઈ શકે છે. પોતાના ત્રિકાળી સ્વભાવના યથાર્થ શ્રદ્ધા-જ્ઞાનપૂર્વક સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરીને અવસ્થાના દોષને જીતવાના છે. એ રીતે જીતનાર આત્મા અને જીતવાનું પણ પોતામાં જ છે. આ રીતે બંને પડખાને પોતામાં જાણીને ત્રિકાળી સ્વભાવની રુચિના પુરુષાર્થથી વર્તમાન પર્યાયના દોષને જે જીતે તે જૈન છે. આ રીતે જૈનપણું કોઈ વાડામાં, સંપ્રદાયમાં, વેશમાં કે શરીરની ક્રિયામાં નથી પણ આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણમાં જ જૈનપણું છે. હું મારા ત્રિકાળી સ્વભાવની શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–સ્થિરતાવડે વર્તમાન ક્ષણિક અવસ્થાના દોષને જીતનાર છું એમ જે જીવ અભ્યંતર માર્ગમાં શ્રદ્ધાવાન છે તે જ વીતરાગધર્મનો ઉપદેશ આપી શકે.

હું મારા સ્વભાવથી પરિપૂર્ણ છું, મારા ગુણો પરિપૂર્ણ જ છે, ગુણ કાંઈ ઘટી ગયા નથી, અને પર્યાયમાં મારા દોષથી વિકાર છે પણ તે વિકાર મારા ગુણસ્વભાવમાં નથી. વિકાર ટાળીને નિર્મળ પર્યાય બહારથી લાવવાની નથી પણ મારા પરિપૂર્ણ ગુણો વર્તમાન છે તેમાં એકાગ્રતા કરતાં પર્યાયનો વિકાસ થઈને નિર્મળતા પ્રગટે છે. કોઈ બીજાના કારણે વિકાર થયો નથી અને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કોઈ બીજાના અવલંબને તે ટળતો નથી. આમ પોતાના પરિપૂર્ણ ગુણોની પ્રતીત દ્વારા, અવસ્થાના અવગુણને જાણીને જે ટાળે છે તે જૈન છે. ચોથા ગુણસ્થાને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતાં વાસ્તવિક જૈનપણું શરૂ થાય છે અથવા તો સમ્યગ્દર્શનની સન્મુખ જે જીવ હોય તેને પણ જૈન કહેવાય છે; અને તેરમા ગુણસ્થાને જે જિનદશા પ્રગટે છે, તે સંપૂર્ણ જૈનપણું છે, તેમને રાગ-દ્વેષ જીતવાના બાકી રહ્યા નથી. જૈનધર્મ એ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે; જગતના જડ-ચેતન પદાર્થોનું યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવનાર જૈનદર્શન તે વિશ્વદર્શન છે. સંપૂર્ણ રાગ-દ્વેષને જીતનાર પોતાના વીતરાગસ્વરૂપનું જેને ભાન છે પણ હજી પૂર્ણ રાગ-દ્વેષ જીત્યા નથી તે છદ્મસ્થ જૈન છે અને વીતરાગસ્વરૂપના ભાનપૂર્વક જેણે સંપૂર્ણ રાગ-દ્વેષ જીત્યા છે તે પૂર્ણ જૈન છે. આવા પુરુષો જ જૈનદર્શનના રહસ્યના વક્તા થઈ શકે.

❋ લાભ નુકશાન ❋

પ્રશ્ન :—આત્માને લાભ-નુકશાનનું કારણ કોણ છે?

ઉત્તર :—લાભનું કારણ આત્મદ્રવ્ય તરફનું વલણ અને નુકશાનનું કારણ પરલક્ષે થતો ક્ષણિક અવસ્થામાં વિકાર. આત્મદ્રવ્ય પોતે નુકશાનનું કારણ નથી. જે પર્યાય આખા દ્રવ્યને કારણપણે અંગીકાર કરે છે (એટલે કે સ્વલક્ષમાં એકાગ્ર થાય છે) તે પર્યાયમાં લાભ પ્રગટે છે. પણ જો ક્ષણિક અવસ્થાના લક્ષમાં રોકાય તો પર્યાયમાં લાભ પ્રગટે નહિ. કોઈ પરવસ્તુ તો આત્માને લાભ નુકશાનનું કારણ નથી. લાભ કે નુકશાન તો અવસ્થામાં થાય છે; તેથી ખરેખર તો જે જે અવસ્થામાં લાભ-નુકશાન થાય છે; તેનું કારણ તે અવસ્થા પોતે જ છે, અવસ્થા પોતે પોતાની યોગ્યતાથી શુદ્ધતા કે અશુદ્ધતારૂપે પરિણમે છે. ત્રિકાળી સ્વભાવની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-સ્થિરતારૂપે પરિણમન તે લાભ છે, અને પરવસ્તુથી મને લાભ-નુકશાન થાય એવી માન્યતા તે જ મોટું નુકશાન છે. પણ પરવસ્તુ તો કાંઈ લાભ કે નુકશાન કરતી નથી.

❋ વક્તાને લીધે શ્રોતાને, કે શ્રોતાને લીધે વક્તાને લાભ નુકશાન થતું નથી ❋

પ્રશ્ન :—સાચા વક્તા હોય તો સાંભળનારને લાભ થાય છે અને ખોટા વક્તા હોય તો સાંભળનારને નુકશાન થાય છે; તો પછી પર પદાર્થથી લાભ-નુકશાન થતું નથી—એમ કેમ કહો છો?

ઉત્તર :—શ્રોતાઓને લાભ કે નુકશાન વક્તાના કારણે થતું નથી, પણ પોતાના ભાવને કારણે જ થાય છે. શ્રોતાનું જ્ઞાન શ્રોતાઓ પાસે અને વક્તાનું જ્ઞાન વક્તા પાસે ; બંને સ્વતંત્ર છે. સાંભળનારા લાખો માણસો ધર્મ પામી જાય તેનો કિંચિત્ લાભ વક્તાને નથી પણ વક્તાને તો પોતે પોતાના સમ્યક્‌ભાવનું જે અંતરઘોલન કરે છે તેનો જ લાભ છે. તેવી જ રીતે તત્ત્વની ઊંધી પ્રરૂપણા કરનારને સામા લાખો માણસો ઊંધું સમજે તેનું કિંચિત્ નુકશાન નથી, પણ તે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પોતે પોતામાં ઊંધી માન્યતાનું જે ઘોલન કરે છે તે ભાવ જ તેને અનંત સંસારનું કારણ થાય છે. જે સાચું સમજે તેનો લાભ સમજનારને છે અને જે ઊંધું સમજે તેનું નુકશાન પણ સમજનારને પોતાને છે. સાંભળનારાઓ ઊંધું સમજે કે સાચું સમજે તેનું નુકશાન કે લાભ વક્તાને નથી. અને વક્તાના ભાવનું લાભ કે નુકશાન શ્રોતાને નથી. પણ એવો નિયમ અવશ્ય છે કે-જિજ્ઞાસુ જીવને સત્ય આત્મસ્વભાવ સમજવાની તૈયારી વખતે આત્મજ્ઞાની વક્તાઓનું જ નિમિત્ત હોય, પણ અજ્ઞાની વક્તાનું નિમિત્ત હોય નહિ.

❋ વક્તાનાં મૂળ લક્ષણ ❋

સાચી શ્રદ્ધા અને સાચું જ્ઞાન એ વક્તાનાં મૂળ લક્ષણ છે. સાચી શ્રદ્ધા એ જ આત્માના સર્વ ધર્મનો પાયો છે. જેને આત્મજ્ઞાન હોય તેનું બધું જ્ઞાન સમ્યક્ છે અને જેને આત્મજ્ઞાન ન હોય તેનું બધું જ્ઞાન મિથ્યા છે. અજ્ઞાનીને સત્‌શાસ્ત્રનું જાણપણું, શ્રવણ-મનન તે બધું મિથ્યાજ્ઞાન છે અને જ્ઞાનીને લડાઈનું જ્ઞાન, શસ્ત્ર વગેરે સંબંધી જ્ઞાન તે બધું સમ્યગ્જ્ઞાન છે. સાચી શ્રદ્ધાવાળા સમ્યગ્જ્ઞાની વક્તા ત્યાગી ન હોય તો પણ તેમની પ્રરૂપણા સાચી છે, પણ અજ્ઞાની જે પ્રરૂપણા કરે તે યથાર્થ હોય નહિ. માટે પ્રથમ તો વક્તા જૈનશ્રદ્ધાનમાં દ્રઢ હોવા જોઈએ.

(૭) આત્મા તો વાણીનો કર્તા નથી પછી 'વક્તા જૈનશ્રદ્ધાનમાં દ્રઢ હોવા જોઈએ એમ કેમ કહ્યું?'

પ્રશ્ન :—અહીં વક્તાનું સ્વરૂપ જણાવતાં કહ્યું કે વક્તા જૈનશ્રદ્ધાનમાં દ્રઢ હોવા જોઈએ. પરંતુ જે શબ્દો બોલાય છે તેનો કર્તા તો તે આત્મા નથી, જેવી ભાષાવર્ગણા લઈને આવ્યો હશે તેવા જ શબ્દો પરિણમશે. તો પછી વક્તા જૈનશ્રદ્ધાનમાં દ્રઢ હોવા જોઈએ એમ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે?

ઉત્તર :—જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બંનેને વાણીના શબ્દો તો જડના કારણે જ પરિણમે છે, પણ જ્ઞાનને અને વાણીના પરિણમનને નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ છે. જ્યાં સુધી જીવને સમ્યગ્જ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી તો તેને પૂર્વના ઉઘાડ અનુસાર જ્ઞાન છે અને વાણી પોતાને કારણે નીકળવા યોગ્ય હોય ત્યારે તે જ્ઞાન-અનુસાર વાણીના શબ્દો સ્વયં હોય છે; એટલે જેની વાણીમાં મિથ્યાજ્ઞાન નિમિત્તરૂપ હોય તે જીવ યથાર્થ વક્તા હોઈ શકે નહિ. અને જે જીવને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થયું છે તેનું બધું જ્ઞાન વર્તમાન પુરુષાર્થથી છે, પૂર્વનો ઉઘાડ પણ તેને વર્તમાન પુરુષાર્થમાં ભળી ગયો છે, અને તેના સમ્યગ્જ્ઞાન અનુસાર વાણીના શબ્દો છે. જેની વાણીમાં સમ્યગ્જ્ઞાન નિમિત્તરૂપ હોય તે જ યથાર્થ વક્તા હોઈ શકે. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બંનેની વાણીના શબ્દો તો જડના કારણે જ પરિણમે છે, પણ વાણી પરિણમે ત્યારે જ્ઞાનને અને વાણીના પરિણમનને નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે. જે વાણીમાં સમ્યગ્જ્ઞાનનું નિમિત્ત હોય તે વાણી જ અન્ય જીવોને પ્રથમ સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કરવામાં નિમિત્તરૂપ થઈ શકે. પણ જે વાણીમાં મિથ્યાજ્ઞાનનું નિમિત્ત હોય તે વાણી અન્ય જીવોને પ્રથમ સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરવાનું નિમિત્ત થાય નહિ.

(૮) પૂર્વનો ઉઘાડ અને વર્તમાન પુરુષાર્થ—એ સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ

પ્રશ્ન :—શાસ્ત્રના શબ્દોનું જે જ્ઞાન થાય છે તેનું કારણ તો પૂર્વનાં પુણ્ય છે ને? અર્થાત્ જ્ઞાનનો ઉઘાડ અને શાસ્ત્રનો સંયોગ પૂર્વના પુણ્ય અનુસાર છે ને?

ઉત્તર :—એ પ્રશ્ન ઊંધો છે. પૂર્વનાં કર્મ જોવાનાં છે કે વર્તમાન જ્ઞાનનો પુરુષાર્થ જોવાનો છે? શાસ્ત્રના શબ્દોનો સંયોગ જોવાનો નથી પણ જ્ઞાનમાં વર્તમાન કેવો પુરુષાર્થ છે તે જોવાનું છે. દ્રવ્યાનુયોગનો વિષય સ્વ છે.

સાચી દૃષ્ટિ વગર એકલા પર લક્ષે જ્ઞાનનો જે ઉઘાડ છે તે પૂર્વનો ઉઘાડ છે, અથવા તો વર્તમાન મંદકષાયથી નવો ઉઘાડ થયો હોય તો તે પણ પરલક્ષી હોય છે. અને જ્યાં દૃષ્ટિ ફરી અને સ્વાશ્રયે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ્યું ત્યાં બધું જ્ઞાન વર્તમાન પુરુષાર્થથી થયું છે. પહેલાંનો ઉઘાડ હતો તે બધો નવા પુરુષાર્થમાં ભળીને સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપે થઈ ગયો છે. જ્યાં સ્વભાવદૃષ્ટિ થઈ ત્યાં પર ઉપર, નિમિત્ત ઉપર કે પુણ્ય ઉપરની દૃષ્ટિ ટળી ગઈ. અને સ્વભાવ તરફ દૃષ્ટિ થતાં પુરુષાર્થનું વલણ ફર્યું, તેથી વર્તમાન અપૂર્વ સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટયું. ત્યાં વાણીનો યોગ પણ સમ્યક્ હોય જ, એવો નિમિત્તનૈમિત્તિક મેળ છે. કોઈ સમ્યગ્જ્ઞાનીને વાણીનો યોગ ન હોય એમ બને, પરંતુ જો તેમને વાણીનો યોગ હોય તો તે સમ્યક્વાણી જ હોય.

❀ સ્વભાવ તરફ ઢળવાનું જ્ઞાનનું પ્રયોજન છે ❀

શાસ્ત્રનો સંયોગ કે વાણીના શબ્દ વગેરે પર સામે જોવાનું પ્રયોજન નથી, પોતાની અવસ્થાને પણ જોવાનું પ્રયોજન નથી. પણ અવસ્થા ત્રિકાળી સ્વભાવ તરફ ઢળે અને દ્રવ્ય-પર્યાય એકાકાર થાય એ જ પ્રયોજન છે. આ પ્રયોજન સમજ્યા વગર જીવનો પુરુષાર્થ યથાર્થ નથી; જેણે સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરી છે તે પર નિમિત્તોને તો માત્ર જ્ઞેય તરીકે જ જાણે છે, અને પૂર્ણ સ્વભાવની દૃષ્ટિએ તેનો પુરુષાર્થ છે; એટલે તેને પૂર્ણ સ્વભાવની દૃષ્ટિ, વર્તમાન અવસ્થાનો ઉઘાડ અને નિમિત્તોનું જ્ઞાન—એ ત્રણે યથાર્થ થયાં.

શબ્દોનું કે પૂર્વના ઉઘાડનું અહીં પ્રયોજન નથી, સમજનારનું લક્ષ તેના ઉપર ન હોય પણ સ્વભાવ ઉપર હોય. સમજનાર પોતાના વર્તમાન પુરુષાર્થને જુએ અને વાતોડિઆનું લક્ષ પર ઉપર હોય, તથા તે નિમિત્તના સંયોગને જુએ. વર્તમાનમાં પુરુષાર્થ કઈ તરફ કાર્ય કરે છે તે જોવાનું છે.

વાણી કેવી નીકળે છે તેનું કામ નથી, અરે આત્મામાંથી જે અવસ્થા પ્રગટે છે તે કેવી પ્રગટે છે તેના લક્ષનું પણ કામ નથી, પરંતુ અવસ્થાના પિંડરૂપ વસ્તુ કેવા સ્વભાવવાળી છે તેનું

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જ લક્ષ કરવાનું પ્રયોજન છે. તે વસ્તુ સ્વભાવને જોનારાની અલ્પકાળમાં જ મુક્તિ છે, તે વસ્તુને મુક્તસ્વરૂપ જ જાણે છે.

શાસ્ત્રો એમ જણાવે છે કે આત્મા અને પરમાણુઓ જુદા છે. એ જાણવાનો હેતુ પરમાણુઓની કઈ અવસ્થા થાય છે એ જોવાનો નથી, પણ પોતાનું આત્મતત્ત્વ પરથી છૂટું કેવા સ્વરૂપે છે તે સમજીને સ્વભાવ તરફ લક્ષ કરવાનું પ્રયોજન છે. આત્મસ્વભાવની દ્રષ્ટિ એ જ મુક્તિનું કારણ છે.

સંસારસંબંધી કાર્યમાં જેટલો જ્ઞાનનો ઉઘાડ છે તે બધો પૂર્વનો ઉઘાડ છે, અને વર્તમાન રાગથી તે ઉપયોગરૂપ થતો દેખાય છે. અશુભભાવ કરતો હોવા છતાં તે વખતે લૌકિક ઉઘાડ થતો દેખાય છે ત્યાં પૂર્વનો જે ઉઘાડ છે તે વ્યક્ત દેખાય છે, પણ વર્તમાન અશુભભાવના કારણે તે ઉઘાડ થયો નથી. અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર વગેરે પર લક્ષે કષાયની મંદતાથી જ્ઞાનનો ઉઘાડ વર્તમાનમાં નવો પણ થાય છે; પરંતુ તેના વડે જો સ્વભાવ તરફ ઢળવાનું પ્રયોજન ન સાધે તો અજ્ઞાનીના તે પુરુષાર્થને પરમાર્થે પુરુષાર્થ ગણવામાં આવતો નથી; અને જે જીવે પોતાના વર્તમાન પુરુષાર્થવડે પૂર્વના ઉઘાડને સ્વભાવમાં વાળ્યો છે તે જીવને વર્તમાન પુરુષાર્થ જ છે. તેને પૂર્વનો ઉઘાડ વર્તમાન પુરુષાર્થમાં ભળી ગયો. સ્વભાવ તરફનો ઉઘાડ થતાં વર્તમાન વસ્તુદ્રષ્ટિ થઈ અને તેથી પૂર્વનું બધું જ્ઞાન વર્તમાન પુરુષાર્થને કારણે સમ્યગ્જ્ઞાનમાં ભળી ગયું. જ્યાં અશુભ રાગનો આશ્રય છે ત્યાં પૂર્વનો ઉઘાડ કાર્ય કરે છે કેમકે અશુભ રાગના આશ્રયથી જ્ઞાનનો ઉઘાડ કેમ થાય? અશુભ રાગના ફળમાં પરલક્ષી જ્ઞાનનો ઉઘાડ પણ હોય નહિ, તેથી સંસાર તરફની જેટલી બુદ્ધિ છે તે વર્તમાન ભાવનું ફળ નથી. આત્માના ધર્મને માટે પૂર્વનો પરલક્ષી ઉઘાડ કામ ન આવે, તેમાં તો વર્તમાન અપૂર્વ પુરુષાર્થ જોઈએ. પોતાના સ્વભાવ તરફ ઢળીને આત્મદ્રષ્ટિ કરી તેમાં વર્તમાનનો જ પુરુષાર્થ છે. આત્મા તરફ જોતાં ત્રિકાળી સ્વભાવનો આશ્રય કરીને વર્તમાન ઉઘાડ થાય છે; સમ્યગ્દ્રષ્ટિને બધો ઉઘાડ વર્તમાન પુરુષાર્થથી છે, તેને જે પૂર્વનો ઉઘાડ હોય તે, સ્વભાવ તરફ ઢળતાં વર્તમાન પુરુષાર્થમાં ભળી જાય છે.

શુભભાવથી તો વર્તમાન પર તરફનો નવો ઉઘાડ થાય છે. પરંતુ કોઈ જીવને વર્તમાનમાં અશુભભાવ વર્તતા હોવા છતાં જ્ઞાનનો ઉઘાડ વધારે થતો જોવામાં આવે છે. ત્યાં અશુભભાવને કારણે તે ઉઘાડ થયો નથી, પરન્તુ ઊલટો તે અશુભભાવને કારણે, પૂર્વનો જે ઘણો ઉઘાડ હતો તે પણ ઘટી ગયો છે.

પુરુષાર્થ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે મોટો ભેદ છે. અજ્ઞાનીઓ પ્રકૃતિને જુએ છે, જ્ઞાનીઓ પુરુષાર્થને જુએ છે, આત્માની ઓળખાણ વર્તમાન પુરુષાર્થથી જ છે. અને આત્માની ઓળખાણ વગરનો જ્ઞાનનો પરને જાણવાનો ઉઘાડ તે ખરેખર પ્રકૃતિનું કાર્ય છે. જ્ઞાનના ઉઘાડ સાથે ધર્મનો સંબંધ નથી પણ વર્તમાનમાં જ્ઞાનનું વલણ કઈ તરફ છે તેની સાથે ધર્મનો સંબંધ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વર્તમાન મંદકષાયના પુરુષાર્થથી પણ જ્ઞાનનો નવો ઉઘાડ થાય છે. નિગોદથી નીકળીને મનુષ્ય થયેલો જીવ અગીયાર અંગનું જ્ઞાન કરે છે, તે જીવને અગીયાર અંગનો ઉઘાડ પૂર્વનો નથી પરંતુ વર્તમાનમાં કષાયની મંદતા કરીને નવો ઉઘાડ કરે છે. આ રીતે વર્તમાન પુરુષાર્થથી ઉઘાડ થઈ શકે છે; છતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવનો જ્ઞાનનો ઉઘાડ આત્માનું કાંઈ પ્રયોજનભૂત કાર્ય કરી શકતો નહિ હોવાથી પરમાર્થમાં તેના પુરુષાર્થને ખરેખર પુરુષાર્થ ગણવામાં આવ્યો નથી; તેના જ્ઞાનમાં આરાધકભાવ નથી. જોકે તેણે વર્તમાનમાં મંદકષાયના પુરુષાર્થથી પરલક્ષી જ્ઞાનનો ઉઘાડ કર્યો છે પરંતુ આરાધકભાવના અભાવમાં તેનો પુરુષાર્થ આત્મા સાથે અભેદપણું ધરાવતો નથી તેથી તેના પુરુષાર્થને પરમાર્થે પુરુષાર્થ ગણવામાં આવ્યો નથી. જો વર્તમાન અપૂર્વ પુરુષાર્થ કરીને જ્ઞાનને સ્વ તરફ વાળીને આત્મામાં અભેદ કરે તો તેને આરાધકભાવ થાય. આરાધકભાવ સહિતનો જ્ઞાનીનો પુરુષાર્થ આત્મા સાથે અભેદપણું ધરાવે છે તેથી તેને જે જે જ્ઞાનનો ઉઘાડ છે તે બધો વર્તમાન પુરુષાર્થમાં ભળી જાય છે. આરાધકભાવ સહિતનો જે જ્ઞાનનો અંશ છે તેનું આત્મા સાથે અભેદપણું હોવાથી તે વધીને પૂર્ણ થઈ જવાનો, અને આરાધકભાવ વગરનું જે જ્ઞાન છે તેનું અભેદપણું આત્મા સાથે નહિ હોવાથી વિરાધકપણાને લીધે તે અત્યંત હીન થઈ જશે. વર્તમાન અપૂર્વ પુરુષાર્થ કરીને જ્ઞાનને સ્વસન્મુખ કરવું તે જ પ્રયોજન છે.

(૯) નિરપેક્ષ પરિણતિ

ત્રિકાળી સ્વભાવ તરફનું જોર વર્તમાન પર્યાયના વિકારને લુખ્ખોલસ કરી નાખે છે. સ્વભાવ લક્ષે પર્યાયનું પરિણમન અંતર સ્વભાવ તરફ ઢળ્યું તે ઢળ્યું. હવે સ્વભાવ સાથે એકાકાર થયેલી તે પર્યાયને ફેરવવા લાખો સંયોગ નિમિત્તપણે પણ સમર્થ નથી. સ્વભાવ તરફ જે પર્યાય ઢળી તેને પર પદાર્થો સાથે શું સંબંધ છે? સ્વભાવની પરિણતિને કોઈ સંયોગની અપેક્ષા નથી, તે બધાથી નિરપેક્ષ છે.

(૧૦) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કેવી હોય?

સમ્યગ્દર્શન થયા પછી, પર્યાયનું જોર દ્રવ્ય ઉપર ટકાવી રાખીને જ્ઞાન સ્વ-પરને જેમ છે તેમ જાણે છે. સ્વ સાથે પરનું જ્ઞાન કરવું તે જ્ઞાનનો યથાર્થ વ્યવસાય છે.

સ્વભાવમાં ઢળેલું જ્ઞાન પરને જાણે તે વખતે પણ સ્વભાવ સાથે અભેદપણું રાખીને જાણે છે, તેથી તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે; તે જ્ઞાન પરને જાણતી વખતે પણ સ્વભાવની એકતા ચૂકીને જાણતું નથી; અને અજ્ઞાની જીવ સ્વભાવની એકતા ચૂકીને એકલા પરને જાણે છે તેથી તે પરમાં એકતા માને છે, તે મિથ્યાજ્ઞાની છે. જ્ઞાની સ્વભાવના નિર્ણયથી પરનું જ્ઞાન કરે છે ત્યાં જોર તો વર્તમાન પુરુષાર્થથી દ્રવ્ય ઉપર છે એટલે તેને પૂર્વનું જોવાનું રહ્યું નથી. વર્તમાનમાં પર ઉપર જોવાનું નથી પણ જ્ઞાનને સ્વસન્મુખ કરીને દ્રવ્ય ઉપર જ દૃષ્ટિનું જોર વર્તે–એ જ પ્રયોજન છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[સં. ૨૪૭૧ કારતક સુદ ૪]

(૧૧) સુખનું વાસ્તવિક કારણ

કોઈ જીવને એક કાર્ય કરવાનો શુભભાવ થયો, (૧) અને તે ભાવ અનુસાર બહારનું કાર્ય થયું, (૨) તથા જીવને સંતોષભાવ થયો, (૩) આમાં શુભભાવ, બહારનું કાર્ય અને સંતોષભાવ–એ ત્રણે સ્વતંત્ર છે. શુભભાવ થયો તેના કારણે બહારનું કાર્ય થયું નથી, બહારનું કાર્ય થયું તેના કારણે સંતોષ થયો નથી, તેમજ જે શુભરાગ થયો તેને લીધે પણ સંતોષ થયો નથી. પહેલાં કાર્ય કરવાની આકુળતારૂપ જે ભાવ હતો તે ભાવ ટળી જવાથી પોતાને સંતોષ થયો માને છે. બહારનું કાર્ય થયું તે તો પરદ્રવ્યના કારણે સ્વયં થયું છે. એટલે ખરેખર બહારનાં કોઈ કાર્ય જીવને સંતોષનું કારણ નથી. જીવને પોતાના સ્વભાવની દૃષ્ટિ નહિ હોવાથી, એક આકુળતા ભાવથી ખસીને તરત જ બીજો શુભ કે અશુભ ભાવ કરીને આકુળતાનું જ તે વેદન કર્યા કરે છે, તેથી સાચો અનાકુળ સંતોષ તેના અનુભવમાં આવતો નથી. શુભ અને અશુભ બંને ભાવો આકુળતારૂપ હોવાથી દુઃખનું કારણ છે, અને તે શુભાશુભભાવો ખસી જતાં તેનાથી રહિત જે સ્વભાવ છે તે જ અનાકુળતા સ્વરૂપ હોવાથી તેના લક્ષે અનાકુળ સંતોષનું વેદન થાય છે. જેને પોતાના અનાકુળ સ્વભાવનું લક્ષ નથી તે જીવ એક આકુળતાભાવને બદલીને તત્ક્ષણ પર લક્ષે નવો આકુળતાભાવ કરે છે અને દુઃખને જ અનુભવે છે, ક્યારેક મંદ આકુળતા થાય ત્યારે તેમાં તે સુખ કલ્પે છે, પણ ખરેખર તે દુઃખ જ છે. પોતાના સ્વભાવના લક્ષે જો શુભાશુભભાવના લક્ષથી (-શ્રદ્ધાથી) ખસી જાય તો તેને સ્વભાવની પ્રતીત અને સમ્યગ્જ્ઞાન થાય તથા સ્વભાવના અનાકુળ સુખનું અંશે વેદન થાય; ત્યારે તે અનાકુળતા અને આકુળતા વચ્ચેના ભેદને જાણે અને મંદ આકુળતામાં (શુભભાવમાં) પણ તે સુખ ન માને.

શરૂઆતમાં જે ત્રણ પ્રકાર જણાવ્યા છે તેમાં (૧) જે શુભભાવ છે તે વિકાર છે અને તેનું વેદન દુઃખરૂપ છે, (૨) જે બહારનું કાર્ય છે તેની સાથે જીવનો સંબંધ નથી, અને તેનું વેદન પણ જીવને નથી. (૩) જે સંતોષભાવ છે તે જો પરલક્ષે હોય તો મંદઆકુળતા છે અને ખરેખર તે દુઃખ છે અને જો આત્મસ્વભાવના લક્ષે સંતોષભાવ હોય તો તે અનાકુળભાવ છે અને તે જ સાચું સુખ છે. માટે આત્મસ્વભાવની ઓળખાણ તે જ સુખનો ઉપાય છે.

[સં. ૨૪૭૧ કારતક વદ ૬]

(૧૨) જ્ઞાનીઓ પૂર્ણસ્વભાવ બતાવે છે

હે આત્મા! તું તારા સ્વભાવથી પરિપૂર્ણ છો. જે વસ્તુ હોય તે પોતાના સ્વભાવથી સ્વાધીન અને પરિપૂર્ણ જ હોય, પણ પરાધીન કે અપૂર્ણ ન હોય. પરંતુ પોતે પોતાના સંપૂર્ણ સ્વાધીન સ્વભાવને ભૂલીને 'મારા સુખને માટે મારે પર પદાર્થોની જરૂર પડે' એવી મિથ્યા કલ્પના

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કરીને અવસ્થામાં પરાધીન થયો છે અને એ પરાધીનતા તે જ દુઃખ છે. હું આત્મા છું, પર પદાર્થોથી હું ભિન્ન છું, પર પદાર્થોની મારામાં નાસ્તિ છે; મારું સુખ પરને આધીન નથી, હું સ્વાધીન, પૂર્ણ, નિર્વિકાર છું-એવી સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરતાં સ્વાધીન નિર્મળદશા પ્રગટે છે-તે જ સુખ છે.

વસ્તુના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણે સ્વાધીન છે, તેમાં દ્રવ્ય-ગુણ તો સદાય એકરૂપ પરિપૂર્ણ છે. અને પર્યાયમાં જે અપૂર્ણતા છે તે પોતે જ કરી છે, કોઈ બીજાએ કરાવી નથી. આમ જો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું સ્વાધીન સ્વરૂપ યથાર્થ જાણે તો પોતાના પરિપૂર્ણ સ્વાધીન સ્વભાવની એકાગ્રતા વડે પર્યાયની અપૂર્ણતા ટાળીને પૂર્ણદશા પ્રગટ કરે. પર્યાયમાં વિકાર હોવા છતાં વિકારરહિત પૂર્ણ સ્વભાવનો વિશ્વાસ અને મહિમા લાવીને તેની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરે, તો પૂર્ણસ્વભાવના અવલંબને પર્યાયની પૂર્ણતા પ્રગટ કરે-એનું જ નામ મોક્ષ. પરંતુ જે પોતાના પૂર્ણસ્વભાવનો વિશ્વાસ અને મહિમા ન કરે અને વિકાર તથા પરના મહિમામાં જ અટકી જાય તે કદી વિકાર ટાળીને પૂર્ણ થવાનો પુરુષાર્થ પ્રગટ કરી શકે નહિ.

પર્યાયમાં પરિપૂર્ણ જ્ઞાનશક્તિનો અવિશ્વાસ તે સંસાર, પર્યાયમાં પરિપૂર્ણ જ્ઞાનશક્તિની શ્રદ્ધા તે સાધકદશા અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ, અને પર્યાયમાં પરિપૂર્ણજ્ઞાનશક્તિનું પ્રગટપણું તે મોક્ષ.

પોતાની સ્વભાવ શક્તિને ભૂલીને જીવ અનાદિ કાળથી સંસારમાં રખડે છે. એક સેકંડ માત્ર પણ જો પોતાના સ્વભાવને ઓળખે તો અલ્પકાળમાં સંસારનો અંત આવ્યા વગર રહે નહિ. માટે હે જીવ! તારી અવસ્થામાં વિકાર અને અપૂર્ણતા હોવા છતાં તારો સ્વભાવ તો અત્યારે પણ વિકાર રહિત પરિપૂર્ણ છે, એને તું માન અને ઓળખ. પર્યાયદૃષ્ટિથી પોતાના આત્માને વિકારી અનાદિકાળથી માની રહ્યો છે, તેથી વિકારભાવોનું જ વેદન કરીને સંસારમાં દુઃખી થઈ રહ્યો છે, પણ હવે તે પર્યાયદૃષ્ટિ છોડીને એકવાર સ્વભાવદૃષ્ટિથી જો, તો તને તારા પૂર્ણ વિકાર રહિત સ્વભાવનો અનુભવ થાય અને તારા સંસાર-દુઃખનો અંત આવે.

ભગવાનશ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ સમયપ્રાભૃતમાં આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણતા દર્શાવીને અનાદિની પર્યાયદૃષ્ટિ છોડાવે છે. ૭૩ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે-

> "છું એક શુદ્ધ મમત્વહીન હું જ્ઞાન દર્શનપૂર્ણ છું,
> એમાં રહી સ્થિત લીન એમાં શીઘ્ર આ સૌ ક્ષય કરું."

આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન-દર્શનથી પૂર્ણ શુદ્ધ છે; પોતાના સ્વભાવને ભૂલીને પર્યાયમાં વિકાર કરે તો તે વખતે પણ સ્વભાવમાંથી કાંઈ ઘટી જતું નથી, અને સ્વભાવનું ભાન કરીને શુદ્ધપર્યાય પ્રગટ કરે તો તે વખતે પણ સ્વભાવમાં કાંઈ વધી જતું નથી. સ્વભાવ તો સદાય પરિપૂર્ણ એવો ને એવો છે. માટે પર્યાયમાં વિકાર હોય તેનું લક્ષ છોડીને પૂરા સ્વભાવને પ્રતીતમાં લેવો તે જ પૂર્ણતા પ્રગટવાનું કારણ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પ્રશ્ન :—વર્તમાન પર્યાયમાં અપૂર્ણતા અને વિકાર દેખાય છે તો તેથી તેને માની શકાય, પણ પૂરો સ્વભાવ તો વર્તમાનમાં દેખાતો નથી તો તેને કેમ માનવો?

ઉત્તર :—જે વસ્તુ હોય તે પોતાના સ્વભાવથી અપૂર્ણ કે વિકારી હોઈ ન શકે. વસ્તુ સત્‌રૂપ છે કે અસત્‌રૂપ? વસ્તુ સત્‌રૂપ છે અને સત્ પોતાથી પરિપૂર્ણ છે. વસ્તુ અનુભવમાં આવવા-યોગ્ય સ્વભાવવાળી છે માટે જરૂર તેનો અનુભવ થઈ શકે છે.

અનાદિથી પર્યાયદૃષ્ટિથી જોયું છે તેથી વિકારરૂપ જ ભાસે છે, પર્યાયદૃષ્ટિવડે પૂરો સ્વભાવ દેખાતો નથી. જો પર્યાયદૃષ્ટિ છોડીને સ્વભાવદૃષ્ટિથી (દ્રવ્યદૃષ્ટિથી) જુએ તો પોતાનો સ્વભાવ તો દરેક સમયે પૂરો જ છે–એમ દેખાય છે, તે સ્વભાવમાં વિકારનો પ્રવેશ નથી.

હે ભાઈ! તું અંતરથી વિચાર કર કે પર્યાયમાં જે જ્ઞાનાદિનો અંશ છે તે ક્યાંથી આવે છે? કોઈ પણ સમયે તારી પર્યાય કાંઈ જડરૂપ થઈ જતી નથી, અંશે પણ જ્ઞાન તો પ્રગટ રહે છે, તો તે જ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું? જે અંશ છે તે પૂરા વગર હોય નહિ. જે અંશ-જ્ઞાન પ્રગટ છે તે તારા પૂરા જ્ઞાનસ્વભાવનું જ પરિણમન છે. વળી પહેલા સમયે જ્ઞાન ઓછું હોય છે અને બીજા સમયે વધારે થાય છે તો તે વધારે જ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું? પહેલી પર્યાયમાં તો ન હતું; માટે પહેલી અને બીજી એમ સર્વે અવસ્થાઓમાં વિદ્યમાન રહેનાર એવો તારો જ્ઞાનસ્વભાવ પરિપૂર્ણ છે અને તેનું જ પરિણમન થઈને પર્યાયમાં જ્ઞાન પ્રગટે છે. તેથી તારી અધૂરી જ્ઞાનપર્યાયને ગૌણ કરીને તારા લક્ષને સ્વભાવ તરફ લંબાવ તો પૂરો સ્વભાવ છે. તે અનુભવમાં અને પ્રતીતમાં આવે. વળી જેમ જેમ સમ્યક્‌જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ રાગ પણ વધતો જતો જોવામાં આવતો નથી, પણ જેમ જેમ સમ્યક્‌જ્ઞાન વધે છે તેમ તેમ રાગ ઘટતો જોવામાં આવે છે, કેમ કે જ્ઞાનનો સ્વભાવ રાગના અભાવરૂપ છે. અવસ્થામાં રાગાદિ વિકારભાવ હોવા છતાં તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. માટે પર્યાયરૂપ અંશનું અને વિકારનું લક્ષ છોડીને અભેદ વિકાર રહિત સ્વભાવની પ્રતીતિ કર. પરને અને વિકારને તો અનાદિથી તું જાણે છે પણ હવે બધાને જાણનાર એવા તારા જ્ઞાનસ્વભાવને જાણ.

જેમ—સ્ફટિકમણીમાં વર્તમાન પર સંયોગથી રંગની ઝાંઈ દેખાય છતાં પણ તે જ વખતે સ્ફટિકનો સ્વભાવ નિર્મળ છે–એમ જ્ઞાનવડે જાણી શકાય છે; લૂગડું વર્તમાન મલિન હોવા છતાં તે જ વખતે તેનો સ્વભાવ મેલ રહિત છે–એમ જાણી શકાય છે; તેમ—આત્મામાં વર્તમાન જે મલિનતા છે તે તેનો મૂળ સ્વભાવ નથી પણ તે જ વખતે આત્માનો સ્વભાવ તો નિર્મળ જ છે—એવી શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન તો વિકાર હોવા છતાં પણ થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન :—જેઓ સંપૂર્ણ વિકાર રહિત થઈ ગયા તેઓ તો પોતાના આત્માનો વિકાર રહિત સ્વભાવ જાણી શકે અને માની શકે, પરંતુ જેમની પર્યાયમાં વિકાર વર્તી રહ્યો છે તેઓ પોતાના આત્માનો સ્વભાવ વિકારરહિત કેવી રીતે જાણી શકે અને માની શકે?

3

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ઉત્તર :—વિકાર રહિત થયા તેઓએ પણ પહેલેથી જ વિકારરહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધા તથા જ્ઞાન કર્યું હતું. પહેલેથી જ જો વિકાર રહિત સ્વભાવ ન માને તો વિકાર ટળે જ નહિ. અવસ્થામાં વિકાર વિદ્યમાન હોવા છતાં પૂર્ણ નિર્વિકાર સ્વભાવની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન થઈ શકે છે. આત્મામાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણ મુખ્ય ગુણો છે, તેમાંથી શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર ગુણ વિકારરૂપે પરિણમે છે, પણ જ્ઞાન ગુણ તો કદી વિકારરૂપે થતો નથી, તેમાં માત્ર હીનતા થાય છે. નીચલી દશામાં અધૂરું જ્ઞાન હોવા છતાં તે સ્વ-પરને જાણી શકે છે. જે રાગાદિ વિકાર થાય છે તે ચારિત્રનો વિકારભાવ છે, પણ જ્ઞાન કાંઈ રાગપણે વર્તતું નથી. જ્ઞાન તો જ્ઞાનપણે વર્તતું થકું ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવ અને વિકાર બંનેને જાણે છે. સ્વભાવ અને વિકાર બંનેનું જ્ઞાન થવા છતાં અજ્ઞાની જીવ પર્યાયદૃષ્ટિથી વિકારનો સ્વીકાર કરીને શુદ્ધસ્વભાવનો નકાર કરે છે,—તેની પ્રતીત કરતો નથી એટલે કે તે પર્યાયમૂઢ વર્તે છે, તેથી વિકાર વખતે પણ પોતાનો અવિકારી સ્વભાવ છે તે તેને અનુભવમાં આવતો નથી. પણ ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવ અને પર્યાયનો વિકાર–એ બંનેને જ્ઞાનમાં જાણીને જીવ જ્યારે ત્રિકાળી સ્વભાવની મુખ્યતા કરે છે અને પર્યાયના વિકારને ગૌણ કરે છે ત્યારે તેનું જ્ઞાન સ્વભાવ સન્મુખ થાય છે; અને તેને પર્યાયમાં વિકાર હોવા છતાં, અવિકારી સ્વભાવનો અનુભવ થાય છે; તથા તે જ વખતે, પૂર્વે અનાદિ કાળથી પર્યાયદૃષ્ટિ વડે આત્માને માત્ર વિકાર પર્યાય જેટલો જ શ્રદ્ધતો હતો તે શ્રદ્ધાનો અભાવ થઈને હવે પરિપૂર્ણ શુદ્ધ સ્વભાવની શ્રદ્ધા થઈ–એટલે કે સમ્યગ્દર્શન થયું. સમ્યગ્જ્ઞાનમાં સ્વભાવની મુખ્યતા અને વિકારની ગૌણતા છે, તથા સમ્યક્શ્રદ્ધામાં સ્વભાવનો સ્વીકાર છે અને વિકારનો અસ્વીકાર છે. આ રીતે શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનના સ્વસન્મુખ પુરુષાર્થ વડે, પર્યાયના વિકારનું લક્ષ છોડીને પૂર્ણ સ્વભાવની શ્રદ્ધા–જ્ઞાન અને અનુભવ ગમે ત્યારે થઈ શકે છે.

હે ભવ્ય! તારો પરિપૂર્ણ સ્વભાવ સદાય મૌજૂદ છે, તેમાં કદી અપૂર્ણતા કે વિકાર નથી. અનાદિથી પર્યાયમાં વિકાર હોવા છતાં તારો સ્વભાવ એવો ને એવો જ સ્થિત છે, માટે તું તારા સ્વભાવને જાણ, તેની પ્રતીત કર અને તેમાં જ એકાગ્રતા વડે સ્થિત થા, એ જ સુખી થવાનો ઉપાય છે. એ સુખ પોતાને તે જ ક્ષણે અનુભવમાં આવે છે.

(૧૪) કેવળજ્ઞાનનો અંશ

સંસાર-અવસ્થામાં જીવને જ્ઞાન–દર્શનના ઘણા અંશોનો તો અભાવ હોય છે તથા થોડા અંશોનો સદ્‌ભાવ હોય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને જે મતિ–શ્રુતજ્ઞાન પ્રગટ છે તે તો કેવળજ્ઞાનના જ અંશો છે જ, પરંતુ મિથ્યાદૃષ્ટિને જે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પ્રગટ છે તે પણ કેવળજ્ઞાનના જ અંશો છે; કેમ કે જે ઉઘાડરૂપ જ્ઞાન છે તે તો જ્ઞાનની જ જાત છે તેથી તે જ્ઞાનના જ અંશો છે. જ્ઞાની તેમ જ અજ્ઞાની બંનેને જે જ્ઞાનનો ઉઘાડ છે તે કેવળજ્ઞાનના જ અંશો હોવા છતાં, અજ્ઞાની જીવ તે જ્ઞાનને સ્વભાવસન્મુખ કરીને સ્વભાવની પ્રતીત કરતો નથી તેથી તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ છે અને જ્ઞાની તે જ્ઞાનને સ્વભાવસન્મુખ કરીને સ્વભાવની પ્રતીત કરે છે તેથી તેનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૧૫) જ્ઞાનની સ્વાધીનતા

જેમ કેવળજ્ઞાન પોતાના સામાન્ય જ્ઞાનસ્વભાવને અવલંબીને પરિણમે છે અને લોકાલોકને જાણે છે; સામે લોકાલોક ઉપસ્થિત છે પણ તેને અવલંબીને કેવળજ્ઞાન જાણતું નથી; તેમ દરેક જીવ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને અવલંબીને જ જાણે છે, પણ પર પદાર્થોને અવલંબીને કોઈ જીવ જાણતો નથી. 'આત્મા જ્ઞાયક છે' એમ કોઈ બોલ્યું અને આત્માને તેનું જ્ઞાન થયું, ત્યાં 'આત્મા જ્ઞાયક છે' એવા શબ્દો સાંભળીને જ્ઞાન થયું નથી પણ સામાન્ય જ્ઞાન પોતે વિશેષ જ્ઞાનરૂપે પરિણમીને તે જ્ઞાનવડે તે જાણ્યું છે. 'આત્મા જ્ઞાયક છે' એમ બોલતાં અસંખ્ય સમય લાગે છે, હવે સામો માણસ તે પૂરું બોલી રહ્યો નથી તે પહેલાં તો તે સંબંધી જ્ઞાનનું પરિણમન (વ્યંજનાવગ્રહ) શરૂ થઈ ગયેલ છે. અહીં જે સમયે સામાન્યજ્ઞાન વિશેષરૂપે પરિણમ્યું અને 'આત્મા જ્ઞાયક છે' એવું જ્ઞાન થવાની શરૂઆત થઈ તે જ સમયે સામે તેવા શબ્દોના પરિણમનની શરૂઆત થઈ છે, એ રીતે જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ બંનેનું પરિણમન એક સાથે હોવા છતાં જ્ઞેયને અવલંબીને જ્ઞાન થતું નથી અને જ્ઞાનના કારણે જ્ઞેયો પરિણમતા નથી. જેમ કેવળજ્ઞાન સર્વ પદાર્થોથી નિરપેક્ષપણે પરિણમે છે તેમ જ્ઞાનની દરેક પર્યાયો પણ પરથી નિરપેક્ષપણે જ પરિણમે છે. આમ જો નિરપેક્ષ જ્ઞાનની પ્રતીત કરે તો પોતાના સામાન્ય સ્વભાવ તરફ વલણ થાય અને તેના અવલંબને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટે.

સામાના શબ્દો સાંભળ્યા તેથી જ્ઞાન શરૂ થયું એમ નથી; પણ સામો શું કહેવા માગે છે તે લક્ષમાં આવ્યા પહેલાં તેનો આશય સમજવાના જ્ઞાનની શરૂઆત થઈ ગઈ છે. તેથી શબ્દોના અવલંબને જ્ઞાનનું કાર્ય થતું નથી પણ સામાન્ય જ્ઞાનના પરિણમનથી જ્ઞાનનું કાર્ય થાય છે.

જેમ શબ્દોના અવલંબને જ્ઞાન થતું નથી તેમ રાગના અવલંબને પણ જ્ઞાન થતું નથી. રાગ પણ જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે. જે સમયે રાગ થયો તે જ સમયે રાગને જાણનાર જ્ઞાન પણ પોતાથી શરૂ થયું છે. એટલે જ્ઞાનનો સ્વભાવ રાગથી ભિન્ન છે. પરંતુ અજ્ઞાની જીવ જ્ઞાન અને રાગને એકમેકપણે અનુભવે છે. જો રાગ અને જ્ઞાનના ભિન્નપણાની પ્રતીત કરીને તેને જુદા અનુભવે તો ભેદજ્ઞાન થાય.

[વીર સં. ૨૪૭૧ કારતક વદ ૭]

(૧૬) જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીના અભિપ્રાયમાં તફાવત

ચારિત્રના દોષથી જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની બન્નેને ક્રોધાદિ કષાય થાય, પરંતુ તે બન્નેના ક્રોધમાં મહાન અંતર છે. અજ્ઞાનીને જ્યારે ક્રોધ થાય ત્યારે તે પોતાના ઊંધા અભિપ્રાયથી એમ માને છે કે પર વસ્તુના કારણે મને ક્રોધ થાય છે. પર વસ્તુને ક્રોધનું કારણ માનતો હોવાથી તે પર વસ્તુઓ ઉપર દ્વેષ કરીને તેને દૂર કરવા માગે છે; 'પર વસ્તુ મને દ્વેષનું કારણ છે'

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

એવો અભિપ્રાય ચાલુ જ રાખતો હોવાથી તેને ક્રોધની લાળ લંબાયા જ કરે છે, એક વસ્તુનું લક્ષ છોડ્યું કે તરત જ બીજી વસ્તુ પ્રત્યે તેને ક્રોધાદિભાવ થયા વગર રહેશે જ નહિ. અજ્ઞાની પરવસ્તુને ક્રોધનું કારણ માને છે તેથી તેના ઊંધા અભિપ્રાયમાં જ ક્રોધ ભરેલો છે; જ્યાં સુધી તે ઊંધો અભિપ્રાય છે ત્યાં સુધી તેને ક્રોધ થયા જ કરવાનો, કેમ કે પરવસ્તુઓનો તો કદી અભાવ થવાનો નથી તેથી પરના કારણે જેણે ક્રોધાદિ થવાનું માન્યું તેના ક્રોધાદિભાવ કદી મટવાના નથી. અને પરવસ્તુઓ તો અનંત હોવાથી તેના અભિપ્રાયમાં ક્રોધ પણ અનંતો છે, અને તે અનંત સંસારનું કારણ છે.

જ્ઞાનીને જ્યારે ક્રોધ થાય છે ત્યારે તેઓ પર વસ્તુને ક્રોધનું કારણ માનતા નથી, તેથી પર વસ્તુને ઈષ્ટ–અનિષ્ટ કલ્પતા નથી, પણ પોતાના પુરુષાર્થની નબળાઈથી ક્રોધ થયો છે એમ જાણીને તે ટાળવા માંગે છે. પરવસ્તુથી મને ક્રોધ થાય છે એવો અભિપ્રાય નહિ હોવાથી તેમને ક્રોધની લાળ લંબાતી નથી પણ પુરુષાર્થના જોરે અલ્પકાળમાં તેનો નાશ કરે છે. જે જીવ પરવસ્તુને ક્રોધનું કારણ માને છે તે જીવનો અભિપ્રાય ઊંધો હોવાથી પરવસ્તુની હયાતિમાં તે ક્રોધ ટાળી શકે નહિ; પરવસ્તુની હયાતિ તો કદી મટવાની નથી તેથી અજ્ઞાનીના ક્રોધાદિ પણ કદી મટતા નથી. અજ્ઞાન ટાળે તો પછી ક્રોધાદિ ટળે. જ્ઞાનીઓ પર વસ્તુને ક્રોધનું કારણ માનતા નથી તેથી પરવસ્તુની હયાતિ હોવા છતાં પોતે પોતાનો ક્રોધ ટાળે છે. જ્ઞાનીના અભિપ્રાયમાં પર વસ્તુમાં ઈષ્ટ–અનિષ્ટપણાની માન્યતા નથી, અને પોતાના પુરુષાર્થના દોષથી જે ક્રોધ થાય છે તેને પણ કરવા જેવો માનતા નથી તેથી તેમને ક્રોધ અલ્પ હોય છે અને તે દીર્ઘ સંસારનું કારણ નથી.

ક્રોધાદિ થાય તે વખતે અજ્ઞાની પરને અનિષ્ટ કલ્પીને તેના ઉપર દ્વેષ કરે છે; જ્ઞાની તો ક્રોધના પણ ખરેખર જ્ઞાતા છે અને પર વસ્તુના પણ જ્ઞાતા જ છે. તેમના અભિપ્રાયમાં ક્રોધ પરિણમન પ્રત્યે દ્વેષ નથી અને ક્ષમા પરિણમન ઉપર રાગ નથી. જ્ઞાનીને પણ કોઈ વાર વિશેષ અશુભભાવ થઈ જાય પરંતુ તેમને તે પરિણમન ઉપર દ્વેષ બુદ્ધિ નથી, પણ તેનું જ્ઞાન કરીને વસ્તુસ્વભાવની એકાગ્રતાવડે તે અશુભભાવનો નાશ કરે છે. અજ્ઞાની જીવ અશુભભાવ ઉપર દ્વેષ કરીને તેને ટાળવા માંગે છે, પરંતુ રાગરહિત મારો સ્વભાવ જ છે એનું લક્ષ કરું તો આ અશુભરાગ ટળી જાય એમ તેને ખબર નથી. ક્રોધ ટાળવાનો ઉપાય ક્રોધ પ્રત્યે દ્વેષ નથી પણ ક્રોધ પ્રત્યે સમભાવ છે. ક્રોધ પર્યાયના લક્ષે ક્રોધનો નાશ કરવા માંગે તો થઈ શકે નહિ, પણ ક્રોધ પર્યાયનું લક્ષ છોડીને ક્રોધ રહિત આત્મસ્વભાવમાં લક્ષ કરીને એકાગ્ર થતાં ક્રોધ સ્વયં ટળી જાય છે. ક્રોધરહિત સ્વભાવના લક્ષમાં રહીને ક્રોધનું લક્ષ છોડી દીધું તેનું નામ 'ક્રોધ પ્રત્યે સમભાવ' છે; પરના લક્ષે સમભાવ રહે નહિ પણ પોતાના સ્વભાવ ઉપર લક્ષ કરતાં બધા ઉપર સમભાવ થઈ જાય છે.–એવો સમભાવ સમ્યગ્દ્રષ્ટિને જ હોય છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૧૭) મુક્ત થવાનો ઉપાય

ત્રિકાળ મુક્તસ્વરૂપ સ્વતંત્ર તત્ત્વની પ્રતીતિ કર્યા વગર મુક્ત થવાનો પુરુષાર્થ કાર્યરૂપ થઈ શકતો નથી. 'મારે મુક્ત થવું છે' એવી જે અભિલાષા થાય છે તેમાં જ અંતર્ગત પોતાના મુક્તસ્વરૂપનું જ્ઞાન આવી જાય છે. કેમ કે મુક્તસ્વરૂપને જાણ્યા વગર મુક્ત થવાની ભાવના ક્યાંથી આવી? એ રીતે, આ જીવને મુક્તસ્વરૂપનું જ્ઞાન તો થાય છે પરંતુ તે તેની પ્રતીતિ કરતો નથી. જીવ બંધભાવની તો પ્રતીતિ કરે છે પરંતુ બંધભાવથી રહિત જે મુક્તસ્વભાવ છે તેની તે પ્રતીત કરતો નથી, તેથી જ તેનો પુરુષાર્થ મુક્તિના ઉપાય તરફ વળતો નથી, પણ પુણ્ય-પાપના બંધભાવમાં જ અટકી જાય છે. જો પોતાના મુક્તસ્વરૂપની પ્રતીતિપૂર્વક મુક્તસ્વરૂપના લક્ષે પુરુષાર્થ ઉપાડે તો તેને મોક્ષમાર્ગ પ્રગટીને અલ્પકાળમાં મુક્તદશા થયા વગર રહે નહિ. જ્ઞાનનો ઉઘાડ ઓછો હોય કે વધારે, તેની સાથે મુક્તિના પુરુષાર્થનો સંબંધ નથી, પરંતુ મુક્તસ્વરૂપનું જે જ્ઞાન છે તેની મુખ્યતા કરીને મુક્તસ્વરૂપની પ્રતીતિ કરવી તેની જ પ્રથમ આવશ્યકતા છે અને ત્યાંથી જ મુક્તિના ઉપાયની શરૂઆત થાય છે. મુક્તસ્વરૂપની પ્રતીતિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે અને તે પ્રતીત પૂર્વક મુક્તસ્વરૂપનું જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વકનો પુરુષાર્થ પણ મુક્તિ સન્મુખ થઈ જાય છે. માટે મુક્તસ્વરૂપની પ્રતીતિ તે જ મુક્ત થવાનો મૂળ ઉપાય છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

બીજો અધ્યાય

[વીર સં. ૨૪૭૧ કારતક વદ ૧૩]

(૧૮) આત્મા અને કર્મ

જીવને પોતાના સ્વરૂપના અભાનથી વિકારની ઉત્પત્તિ તે સંસાર છે; પોતાના સ્વરૂપના ભાનથી ભૂલનો નાશ તે મુક્તિમાર્ગ છે; અને પોતાના સ્વરૂપના ભાનપૂર્વક સ્થિરતા વડે વિકારનો તદ્દન અભાવ તે મોક્ષ છે. જીવને સંસારદશા અનાદિથી છે અને કર્મનો સંબંધ પણ અનાદિથી છે, પરંતુ તેઓ એકબીજાની અવસ્થા કરતા નથી. કર્મ તે જડ પરમાણુઓની અવસ્થા છે, તે આત્માની અવસ્થામાં વિકાર કરાવતું નથી અને આત્મા તે જડની અવસ્થાને કરતો નથી. જીવે અનાદિથી પોતાના સાચા સ્વરૂપને ભૂલીને એમ માન્યું છે કે હું વિકારી જ છું, કર્મ મારી શક્તિને રોકે છે, હું શરીરાદિ જડની અવસ્થા કરી શકું અને પુણ્ય કરતાં કરતાં લાભ થાય.–આવી રીતે પોતે પોતાની ઊંધી માન્યતાવડે મોહભાવ કરે છે, ત્યારે જડ મોહકર્મને નિમિત્ત કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :—પહેલાં આત્માનો વિકાર કે પહેલા કર્મ?

ઉત્તર :—એમાં કોઈ પહેલાં પછી નથી, બંને અનાદિના છે. આત્મા અને પરમાણુ બંને વસ્તુ છે, વસ્તુની કદી શરૂઆત ન હોય એટલે કે તે અનાદિ હોય. અને વસ્તુ કદી પર્યાય વગર ન હોય, તેની કોઈને કોઈ પર્યાય અવશ્ય હોય. જીવની પર્યાય અનાદિથી વિકારી છે, કેમ કે જો વિકારી પર્યાય ન હોય તો સંસાર ન હોય. અને કર્મ તે જડ પરમાણુઓની અવસ્થા છે, તે પણ અનાદિથી છે. જીવનો વિકાર અને કર્મ બંને પ્રવાહરૂપે અનાદિથી છે. પહેલાં જીવે વિકાર કર્યો પછી કર્મ થયાં—એમ નથી, અથવા તો પહેલાં કર્મ હતાં પછી જીવે વિકાર કર્યો—એમ પણ નથી. આત્મા અને કર્મમાં પહેલાં—પછી કોઈ ન હોવા છતાં જ્ઞાનમાં તો બંને જેમ છે તેમ જણાય છે. બે હાથ ભેગા થયા, તેમાં પહેલાં ક્યો હાથ અડ્યો અને પછી ક્યો હાથ અડ્યો? તેમનામાં પહેલા–પછી કોઈ નથી પણ જ્ઞાનમાં તો તે બંને જેમ છે તેમ જણાય છે. તેવી રીતે કર્મ અને આત્માનો વિકાર–એ બંને અનાદિથી છે, અનાદિને અનાદિપણે જેમ છે તેમ સર્વજ્ઞદેવ જાણે છે. અનાદિ પદાર્થને આદિમાનપણે જાણે તો તે જ્ઞાન ખોટું ઠરે.

પ્રશ્ન :—અનાદિ પદાર્થનું જ્ઞાન કઈ રીતે થઈ શકે? જો અનાદિ પદાર્થનું પણ જ્ઞાન થઈ જાય તો તો જ્ઞાનમાં તેનો છોડે આવી જાય.

ઉત્તર :—અનાદિ પદાર્થની આદિ છે જ નહિ તો પછી જ્ઞાનમાં તે આદિ કેમ જણાય? અનાદિ પદાર્થને અનાદિરૂપે જ્ઞાન જાણે છે. આ સંબંધમાં સ્થૂળ દૃષ્ટાંત એમ છે કે ગોળ થાળીના

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ગોળાકારની શરૂઆત તથા અંત હોતા નથી, છતાં તેનો આખો ગોળાકાર જાણી શકાય છે. તેમ પદાર્થમાં આદિ અંત ન હોવા છતાં તેનું આખું જ્ઞાન થઈ શકે છે. જેમ બીજ પહેલાં કોઈ વડવૃક્ષ હતું અને એ વડવૃક્ષ પહેલાં કોઈ બીજ હતું; એ બીજ-વૃક્ષની પરંપરામાં પહેલાં કોણ થયું? બીજ-વૃક્ષના પરંપરા અનાદિથી જ છે. એ રીતે યુક્તિથી પણ અનાદિ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૯) સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વનો સંબંધ લેશ્યા સાથે નહિ

કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત તથા પીત, પદ્મ ને શુક્લ એ છ લેશ્યા છે. લેશ્યા એટલે કષાયથી અનુરંજિત યોગોની પ્રવૃત્તિ. છ લેશ્યામાં પહેલી ત્રણ અશુભ છે, અને બીજી ત્રણ શુભ છે. અજ્ઞાની જીવને પણ છએ પ્રકારની લેશ્યા હોઈ શકે છે અને જ્ઞાનીને પણ છએ પ્રકારની લેશ્યા હોઈ શકે છે. લેશ્યાનો સંબંધ સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણ સાથે નથી પણ શુભ-અશુભભાવ સાથે છે. શુભ-અશુભ ભાવની તીવ્રતા-મંદતાનુસાર લેશ્યાના પ્રકાર પડે છે.

પ્રશ્ન :—જ્યારે શુક્લ લેશ્યા હોય ત્યારે સંજ્વલનકષાય અને જ્યારે કૃષ્ણ લેશ્યા હોય ત્યારે અનંતાનુબંધી કષાય-એમ લેશ્યાને અને કષાયને સંબંધ કેમ ન હોય?

ઉત્તર :—કષાય અનુસાર લેશ્યા હોતી નથી પરંતુ કષાયની મંદતા કે તીવ્રતા અનુસાર લેશ્યા હોય છે. કોઈ જીવને શુક્લલેશ્યા હોય છતાં અનંતાનુબંધી ક્રોધ વિદ્યમાન હોય, અને કોઈ જીવને કૃષ્ણ લેશ્યા હોય છતાં અનંતાનુબંધી ક્રોધ ન હોય. જે જીવને દૃષ્ટિ જ ખોટી છે તેને વસ્તુસ્વરૂપની જ ખબર નથી તેથી તેને તો નિરંતર અનંતાનુબંધી આદિ ચારે કષાય વર્તે છે, ભલે તેને શુક્લ લેશ્યા હોય તોપણ નિરંતર ચારે કષાયો વિદ્યમાન છે. અને જેને સાચી દૃષ્ટિવડે વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન છે તેને કૃષ્ણલેશ્યા વખતે પણ અનંતાનુબંધી કષાયનો તો અભાવ જ વર્તે છે. અજ્ઞાનીને જ્યારે અનંતાનુબંધી આદિ ચારે કષાયો મંદપણે વર્તતા હોય ત્યારે શુક્લ વગેરે શુભ લેશ્યા હોય છે અને કષાયો જ્યારે તીવ્રપણે વર્તતા હોય ત્યારે કૃષ્ણાદિલેશ્યા હોય છે. પરંતુ મંદ કષાય કે અશુભ તીવ્રકષાય તે બંને સંસારનું જ કારણ છે. ઘણો મંદ કષાય કરીને શુક્લલેશ્યા કરે તેથી તેને અનંતાનુબંધી કષાયનો અભાવ થઈ જાય છે એમ ન સમજવું. અને જ્ઞાનીને પોત-પોતાની ભૂમિકા અનુસાર અપ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિ કષાયની તીવ્રતા કે મંદતાનુસાર યથાયોગ્ય શુભ કે અશુભ લેશ્યા હોય છે. પરંતુ તેમની ભૂમિકાને યોગ્ય તીવ્ર કષાય થાય અને કૃષ્ણ લેશ્યા થઈ જાય તેથી કરીને તેમને અનંતાનુબંધી કષાય થઈ જાય છે-એમ ન સમજવું.

લેશ્યા સાથે સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વનો સંબંધ નથી. કોઈને શુક્લ લેશ્યા હોય છતાં અનંત સંસારી હોય અને કોઈને કૃષ્ણ લેશ્યા હોય છતાં એકાવતારી હોય. સમ્યગ્દર્શન એ જ ધર્મનું મૂળ છે અને મિથ્યાત્વ તે જ સંસારનું મૂળ છે. એક તો હજારો કતલખાનાં ચલાવનાર કૃષ્ણ લેશ્યાવાળો કસાઈ અને બીજો 'હું પરનું કરી શકું અને પુણ્યથી ધર્મ થાય' એવી મિથ્યા માન્યતાવાળો શુક્લ લેશ્યાધારી દ્રવ્યલિંગી જૈન સાધુ-એ બંને જીવો ચાર કષાયની અપેક્ષાએ સરખા જ છે કેમ કે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

બંને જીવોને ચારે પ્રકારના કષાય વર્તે છે. માત્ર વર્તમાન પૂરતો તેમાં તીવ્રતા ને મંદતાની અપેક્ષાએ ફેર છે તેથી તેમની લેશ્યામાં ફેર છે, અને તેથી સંસારમાં એકાદ ભવની જાતમાં ફેર પડશે, પરંતુ તે બંને સંસાર માર્ગે જ છે, બંને અધર્મી છે, બેમાંથી એકેય ધર્મસન્મુખ નથી. કષાયને મંદ પાડવાથી ધર્મસન્મુખ થવાતું નથી, પરંતુ સર્વ કષાય રહિત મારો સ્વભાવ છે, હું જ્ઞાનસ્વરૂપી જ છું, કષાય મારું સ્વરૂપ નથી એમ પોતાના અકષાયસ્વભાવના લક્ષે સાચી શ્રદ્ધા–જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાથી ધર્મસન્મુખ થવાય છે, અને જીવને અકષાય સ્વભાવનું લક્ષ થતાં તે કષાયને પોતાના કર્તવ્ય તરીકે સ્વીકારતો નથી તેથી ત્યાં કષાયની મંદતા સહજપણે થઈ જાય છે.

(૨૦) કષાય મંદ ક્યારે પડે અને કષાયનો અભાવ ક્યારે થાય?

કોઈ જીવને વીતરાગી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની માન્યતા થઈ છે એટલે કે સાચા નિમિત્તોનું લક્ષ થયું છે પણ હજી પોતાના આત્મસ્વભાવની ઓળખાણ થઈ નથી અને સૂક્ષ્મ ઊંધી માન્યતા ટાળી નથી એવો મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા, અગિયાર અંગનું જ્ઞાન અને પંચમહાવ્રતનું પાલન કરે તો તેને કષાયની મંદતા એટલી હદ સુધી થઈ શકે કે તે બારમા સ્વર્ગ ઉપર પણ જઈ શકે. તે જીવને અકષાય નિમિત્તોનું લક્ષ થયું હોવાથી બારમા સ્વર્ગ ઉપર જઈ શકે એવી કષાયની મંદતા તે કરી શકે છે. બાહ્ય દ્રવ્યલિંગ તે કષાયની મંદતાનું સાધન નથી પણ અકષાય નિમિત્તોનું લક્ષ છે તેથી કષાય મંદ પાડી શકે છે.

વીતરાગી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર સિવાય અન્ય કષાયી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને નિમિત્ત તરીકે જે જીવ માને તે જીવને તો કષાયની મંદતા પણ એવી ન થઈ શકે કે જેથી તે બારમા સ્વર્ગની ઉપર જાય. કેમકે તેનું લક્ષ જ કષાયી નિમિત્તો ઉપર છે. કષાયી નિમિત્તો (કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્ર)ના લક્ષે ગમે તેવું બ્રહ્મચર્ય પાળે, ત્યાગી થાય, પરંતુ તેમાં તેને કષાયની વિશેષ મંદતા થાય જ નહિ અને તે બારમા સ્વર્ગથી આગળ જઈ શકે નહિ.

જેણે કષાયી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને નિમિત્ત તરીકે સ્વીકાર્યા તેણે પોતાનો સ્વભાવ પણ કષાયી જ સ્વીકાર્યો એટલે તેના અભિપ્રાયમાં કષાયનો આદર છે તેથી તેને કષાયનો અભાવ તો ન જ થાય પરંતુ કષાયની વિશેષ મંદતા પણ ન જ થાય.

જેણે અકષાયી વીતરાગદેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને નિમિત્ત તરીકે સ્વીકાર્યા છે તેને તે અકષાય-નિમિત્તોના લક્ષે કષાયની મંદતા થઈ શકે છે, પરંતુ નિમિત્તોના લક્ષે કષાયનો અભાવ થઈ શકતો નથી.

ઉપરના બંને જીવોને નિમિત્તના લક્ષમાં ફેર હોવાથી કષાયની તીવ્રતા–મંદતામાં ફેર પડે છે. પરંતુ સ્વભાવદૃષ્ટિના અભાવને લીધે તે બેમાંથી કોઈને ભવનો અભાવ થાય તેવો અકષાયભાવ પ્રગટતો નથી. કષાયરહિત નિમિત્તોને સ્વીકારવાથી કષાયની મંદતા થાય, અને કષાયરહિત પોતાના શુદ્ધસ્વભાવને સ્વીકારવાથી કષાયનો અભાવ થાય. કષાયની મંદતાથી સંસારની ગતિમાં ફેર પડે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે, પરંતુ અકષાયસ્વભાવની દૃષ્ટિ વગર ભવનો અંત આવે તેમ નથી. સાચી દૃષ્ટિ વડે અકષાયસ્વભાવની ઓળખાણ કર્યા પછી કદાચ કોઈ જીવ પૂર્વે બંધાઈ ગયેલા આયુષ્યને કારણે નરકગતિમાં જાય તોપણ તે જીવને ભવનો નાશ થવાનો જ છે. અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અકષાયસ્વભાવની પ્રતીત વગર મંદકષાય કરીને કદાચ સ્વર્ગમાં જાય તોપણ તેને સર્વ કષાય વિદ્યમાન જ છે અને તે સંસારને જ વધારે છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ કારતક વદ ૧૪]

(૨૧) જીવની ભૂલ અને કર્મ

આત્મા પોતાના સ્વભાવથી શુદ્ધ છે, પણ વર્તમાન પરિણામમાં તેની ભૂલ છે. ત્રિકાળી શુદ્ધ-સ્વભાવને અને વર્તમાન ભૂલને જાણે તો સ્વભાવના આશ્રયે ભૂલ ટાળે. પણ જો પોતાની ભૂલને જાણે જ નહિ અને કર્મ ભૂલ કરાવે છે એમ માને તો તે ભૂલ કેમ ટાળે? અને પોતાની ભૂલને તો જાણે પરંતુ શુદ્ધસ્વભાવને ન જાણે તોપણ કોના આશ્રયે ભૂલ ટાળે? માટે ત્રિકાળ-શુદ્ધસ્વભાવ અને વર્તમાન ભૂલ એ બંનેને જાણવા જોઈએ. ભૂલનું નિમિત્ત કર્મ છે પરંતુ કર્મ ભૂલ કરાવતું નથી.

જેમ કોઈના મોઢા ઉપર ડાઘ છે, અરિસામાં જોતાં તે ડાઘ દેખાય છે, પરંતુ તે ડાઘ કાંઈ અરિસામાં નથી તેમજ અરિસાએ તે ડાઘ કરાવ્યો નથી, ડાઘ તો મોઢા ઉપર છે; તેથી ડાઘ ટાળવા માટે કોઈ અરિસો ઘસવા માંડે તો ડાઘ ટળે નહિ પણ મોઢા ઉપર ડાઘ છે એમ જાણીને મોઢું સાફ કરે તો તે ડાઘ ટળે. તેમ આત્મા વસ્તુ અનંતગુણનો પિંડ છે, તેના પરિણામમાં અનાદિથી ભૂલ છે. ભૂલ વખતે કર્મની હાજરી છે તે નિમિત્ત છે, તે કર્મોનું નિમિત્તપણું તો એમ જણાવે છે કે ભૂલ તે જીવનો સ્વભાવ નથી પણ વિકાર છે. તે વિકાર કાંઈ કર્મોમાં થતો નથી તેમ જ કર્મો તે વિકાર કરાવતાં નથી. વિકાર તો જીવની પર્યાયમાં થાય છે અને તેનું કારણ જીવની તે સમયની પર્યાય જ છે; જીવનો ત્રિકાળી સ્વભાવ ભૂલવાળો નથી. આમ જાણે તો જીવ પોતાના પુરુષાર્થથી પોતાના દોષને ટાળે.

વળી, જેમ કર્મો જીવને દોષ કરાવતાં નથી તેમ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર જીવના દોષને ટાળી દેતાં નથી. જેમ અરીસો તો માત્ર મોઢા ઉપરના દોષનું જ્ઞાન કરાવે છે પણ કાંઈ ડાઘને તે દૂર કરી દેતો નથી. અરીસામાં પણ તે જ ડાઘ જોઈ શકે છે કે જેનામાં જોવાની શક્તિ હોય; પણ આંધળાને પોતાનો ડાઘ દેખાતો નથી. તેમ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તો અરિસા સમાન છે, તેમના નિમિત્તે પાત્ર જીવો પોતાના શુદ્ધસ્વભાવને અને ભૂલને ટાળે છે. પણ કાંઈ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તેની ભૂલને ટાળી દેતા નથી.

જે દેખતો મનુષ્ય પોતાનું મુખ જુએ તેને અરિસો નિમિત્ત કહેવાય, પણ આંધળો માણસ પોતાનું મુખ જ જોઈ શકતો નથી તેને અરિસો નિમિત્ત કેમ કહેવાય? તેવી રીતે જે જીવ પોતાની પાત્રતાવડે ભૂલ જાણીને સમ્યગ્જ્ઞાનવડે તે ભૂલ દૂર કરે છે તેને સત્‌દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર નિમિત્ત કહેવાય છે, પણ જે જીવ પોતાની ભૂલને જાણતો નથી તેને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર ભૂલ ટાળવાનું નિમિત્ત પણ કહેવાતા નથી.

4

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આમાં તો અનેક બાબત સિદ્ધ થઈ જાય છે–આત્મા છે, આત્માનું પરિણમન (અવસ્થા) છે, તે પરિણમનમાં ભૂલ છે, ભૂલમાં કર્મ નિમિત્ત છે, પરિણમનમાં જે ભૂલ છે તે ક્ષણિક છે, આત્માનો ત્રિકાળ સ્વભાવ શુદ્ધ પરિપૂર્ણ છે તેમાં ભૂલ નથી, તે સ્વભાવના ભાનથી ભૂલ ટળી શકે છે, તે ભૂલ ટાળવામાં સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર નિમિત્ત છે, ભૂલ ટળતાં કર્મનો સંયોગ પણ સ્વયં ટળી જાય છે–આ રીતે નવે તત્ત્વનો સાર આમાં આવી જાય છે.

પોતે આત્મવસ્તુ સ્વાધીન સુખરૂપ છે, પણ પોતે પોતાના સ્વભાવને અનંતકાળથી જાણ્યો નથી–માન્યો નથી, અને અનંતકાળથી સંસારમાં દુઃખી થઈ રહ્યો છે. જે ભૂલના ફળમાં અનંતકાળથી દુઃખી થાય છે તે ભૂલ મહાન હશે કે સાધારણ? જો તે ભૂલ સાધારણ હોત તો તેના ફળમાં અનંત દુઃખ ન હોત! જીવે પોતાના બેહદ સ્વભાવ સામર્થ્યનો જ અનાદર કર્યો છે. તે મહાન ભૂલના ફળમાં તેને ક્ષણે-ક્ષણે અનંત દુઃખ છે. પોતાના સ્વભાવની સાચી ઓળખાણ અને આદર વડે તે મહાન ભૂલ ટાળે તો તેનું અનંત દુઃખ ટળે, અને અવિનાશી સુખનો ઉપાય પ્રગટે. જીવ સ્વવસ્તુના ભાન વગર પરલક્ષે અનાદિથી ભૂલ કરતો આવે છે, છતાં પણ સ્વવસ્તુની ઓળખાણ વડે તે ભૂલ આજ ક્ષણે ટળી શકે તેમ છે; તેથી અવસ્થાની ભૂલ જણાવીને તે ટાળવાનો ઉપાય બતાવે છે.

(૨૨) કષાય અને તેના પ્રકારો

અનાદિ સંસારી જીવને અનંતાનુબંધી આદિ ચારે પ્રકારના કષાય નિરંતર વર્તે છે. અજ્ઞાનીને ઊંચા શુભભાવ હોય ત્યારે પણ તેને તે ચારે પ્રકારના કષાય હોય છે. કારણ કે તીવ્ર–મંદતાની અપેક્ષાએ તે અનંતાનુબંધી આદિ ભેદ નથી પણ જીવના સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળ ભાવોને ઘાતવાની અપેક્ષાએ તે ભેદ છે. જીવ જ્યારે સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ કરે છે ત્યારે તે કષાયોનો ક્રમે ક્રમે અભાવ થાય છે.

અજ્ઞાનીને અનંતાનુબંધી આદિ ચારે કષાયો એક સાથે નિરંતર વર્તે છે, પરંતુ તે દરેક કષાયના ક્રોધ-માન-માયા અને લોભ એવા ચાર ભેદ છે, તે ચારે એક સાથે હોતા નથી, પણ એ ક્રોધાદિ ચારમાંથી એક કાળે એક જ કષાયમાં જીવનો ઉપયોગ જોડાય છે. સંજ્વલન, પ્રત્યાખ્યાન, અપ્રત્યાખ્યાન અને અનંતાનુબંધી એ ચારે કષાય તો અજ્ઞાનીને એક સાથે હોય છે, પણ તેમાં ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ ચારે એક સાથે વ્યક્તરૂપ હોતા નથી. જીવનો ઉપયોગ જ્યારે ક્રોધના ઉદયમાં જોડાય ત્યારે માયા વગેરેમાં તેનો ઉપયોગ કામ કરી શકતો નથી. આથી એમ ન સમજવું કે જ્યારે જીવ ક્રોધમાં જોડાયેલો હોય ત્યારે માન-માયા-લોભ ટળી જ ગયા છે.

એ ક્રોધાદિ કષાયોમાં પણ એક બીજામાં પરસ્પર કારણ કાર્યપણું વર્તે છે. કોઈ વેળા ક્રોધથી માનાદિ થઈ જાય છે, કોઈ વેળા માનથી ક્રોધાદિ થઈ જાય છે. તેથી પરસ્પર એ કષાયોમાં કોઈ વેળા ભિન્નતા ભાસે છે તથા કોઈ વેળા ભિન્નતા ભાસતી નથી. એ પ્રમાણે સંસારી જીવને અનાદિથી કષાયરૂપ પરિણમન થાય છે, તેથી જીવને દુઃખ થાય છે માટે હે ભવ્ય! તારે તે સર્વે કષાય ટાળવા યોગ્ય છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જીવને ક્રોધાદિ તો ક્રમેક્રમે જ થાય છે; ક્રોધ વખતે માનાદિ હોય નહિ, પણ જીવનું પરિણમન એટલું સૂક્ષ્મ છે કે સ્થૂળ ઉપયોગ વડે જીવ જુદા જુદા પરિણામોને જાણી શકતો નથી. કષાયરૂપ પરિણમન થાય છે એટલે કે ક્રોધાદિ કષાયરૂપે જીવ પોતે પરિણમે છે, કષાય જીવની અવસ્થામાં થાય છે. એ રીતે પર્યાય સિદ્ધ કરી છે.

(૨૩) વિકારરૂપી રોગ અને તે મટાડવાનો ઉપાય

જીવના શાશ્વતસ્વભાવમાં મલિનતા નથી પરંતુ તેનો પરિણમનરૂપ અવસ્થામાં જો મલિનતા ન હોય તો વર્તમાન પર્યાયમાં જ કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધદશા પ્રગટ હોવા જોઈએ. પરંતુ વર્તમાનમાં મલિનતા હોવાથી જ્ઞાન ઘણું ઓછું છે. અહીં વિકારી અવસ્થા જણાવીને જીવને એમ સમજાવવું છે કે હે ભાઈ! તારી અવસ્થામાં વિકાર હોવા છતાં તે વખતે તારો આખો આત્મા અશુદ્ધ થઈ ગયો નથી, જો આખો આત્મા અશુદ્ધ થઈ ગયો હોય તો અશુદ્ધતા કદી આત્માથી છૂટી પડી શકે નહિ. પરંતુ અશુદ્ધતા ક્ષણિક છે અને તે ટળી શકે છે, માટે તું તેને ટાળવાનો પ્રયત્ન કર!

અત્યારે આ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમાં એ સિદ્ધ કરવું છે કે જીવને અવસ્થામાં વિકારરૂપી રોગ છે, કેમ કે જીવને જો રોગ ભાસે તો તે તેનાથી છૂટવાનો ઉપાય કરે. અને સમયપ્રાભૃતમાં આત્માનો શુદ્ધસ્વભાવ જણાવ્યો છે; તેમાં દ્રવ્યદ્રષ્ટિથી કહે છે કે વિકાર આત્મામાં છે જ નહિ, વિકારનો કર્તા આત્મા નથી, આત્માના સ્વરૂપમાં વિકાર છે જ નહિ. એ સમજાવીને જીવને પર્યાયમૂઢતા છોડાવીને દ્રવ્યદ્રષ્ટિ કરાવવાનું પ્રયોજન છે. કેમ કે જો જીવ પોતાને વિકાર જેટલો જ માને અને વિકાર રહિત સ્વભાવને ઓળખે નહિ, તો તે કોના લક્ષે વિકાર ટાળે? એ રીતે, પોતાનો શુદ્ધસ્વભાવ અને અવસ્થાનો વિકાર એ બંનેને જાણીને પોતાના જ્ઞાનમાં શુદ્ધસ્વભાવની મુખ્યતા અને અવસ્થાની ગૌણતા કરતાં જીવને સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે, એને જ નિશ્ચયનયનું અવલંબન કહેવામાં આવે છે અને એ જ ઉપાય વડે જીવનો સંસાર રોગ મટે છે.

(૨૪) ભૂલ ક્યારે ટળે?

૧. આત્માને માને પણ તેના પરિણમનને ન માને તો તેની ભૂલ ટળે નહિ.

૨. આત્માને માને, તેના પરિણમનને પણ માને, પરંતુ પરિણમનમાં ભૂલ છે એમ ન માને તોપણ ભૂલ ન ટળે.

૩. આત્માને માને, તેના પરિણમનને માને, અને તેના પરિણમનમાં ભૂલ છે એમ પણ માને, પરંતુ ભૂલરહિત શુદ્ધસ્વરૂપને ન માને તોપણ ભૂલ ન ટળે.

૧. આત્માને માને, ૨. તેના પરિણમનને માને, ૩. તેના પરિણમનમાં ભૂલ છે એમ માને, અને ૪. તેના ત્રિકાળ શુદ્ધસ્વરૂપમાં ભૂલ નથી એમ જાણીને જો ત્રિકાળી શુદ્ધસ્વરૂપનું અવલંબન કરે તો ભૂલ ટળે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૨૫) દરેક વસ્તુનું સ્વતંત્રપણું—ભિન્નપણું

આ જગતમાં અનંત આત્માઓ છે, તે દરેક સ્વતંત્ર છે, પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપપણે નિત્ય ટકીને તે અવસ્થારૂપે પરિણમે છે, અવસ્થામાં પોતાના દોષથી વિકાર થાય છે અને તે વિકારમાં કર્મો નિમિત્ત છે. દરેક આત્મા જુદો છે, એક આત્માનો મોક્ષ થતાં બધા આત્માનો મોક્ષ થઈ જતો નથી, તેમ જ સિદ્ધદશામાં પણ જ્યોતની જેમ એક આત્મા બીજા આત્મામાં ભળી જતા નથી, પરંતુ સદાય જુદા જ રહે છે અને ત્યાં પણ દરેકના સુખ વગેરેનું સ્વતંત્ર પરિણમન છે. જો સિદ્ધદશામાં એક આત્મા બીજા આત્મામાં ભળી જતો હોય તો સિદ્ધદશામાં આત્માની સ્વતંત્ર હયાતિનો નાશ થઈ જાય. અને જો એમ હોય તો, જેમાં આત્માની હયાતિનો નાશ થઈ જાય એવી સિદ્ધદશા કરતાં તો સંસારદશા સારી કે જ્યાં સ્વતંત્રપણે રહીને આત્મા સુખ–દુઃખને જાણે તો ખરો!! સિદ્ધદશા વખતે એક આત્મા બીજા આત્મામાં ભળી જાય છે એમ માનવું તે તદ્દન અજ્ઞાન છે, સિદ્ધદશામાં કદી પણ એક આત્મા બીજા આત્મામાં ભળી જતા નથી, પણ સ્વતંત્ર છે તે સદા સ્વતંત્ર જ રહે છે. દરેક પદાર્થ પોતાના દ્રવ્યથી, પોતાના ક્ષેત્રથી, પોતાના કાળથી અને પોતાના ભાવથી સદા એકરૂપ અને અન્ય સર્વ પદાર્થના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી જુદો રહે છે. કોઈ આત્મા ક્યારેય બીજાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં ભળી જતો નથી. શરીર વગેરેના દરેકે દરેક રજકણ પણ પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે સ્વતંત્ર છે. એક રજકણ બીજા રજકણમાં મળતું નથી. રજકણોમાં સંયોગ-વિયોગ કહેવો તે ખરેખર તો આકાશના ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ છે, વસ્તુના પોતાના ભાવમાં સંયોગ-વિયોગ કેવો? વસ્તુ તો ત્રિકાળ પોતાના સ્વરૂપમાં જ છે. બે વસ્તુઓ ક્ષેત્રે નજીક આવી તેને વ્યવહારે સંયોગ કહેવાય છે અને બે વસ્તુઓ ક્ષેત્રથી દૂર થઈ તેને વ્યવહારે વિયોગ કહેવાય છે, પણ જો વસ્તુના સ્વભાવથી જ જોઈએ તો એક વસ્તુને બીજી વસ્તુ સાથે કાંઈ સંબંધ જ નથી, દરેક વસ્તુ નિરપેક્ષ છે. સ્વતંત્ર નિરપેક્ષ વસ્તુસ્વભાવને જાણ્યા વગર જીવની ભૂલ કદી ટળી શકે નહિ.

(૨૬) જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીના અભિપ્રાયનો તફાવત

અજ્ઞાની જીવો પરપદાર્થને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માનીને રાગ-દ્વેષ કરે છે, જ્ઞાનીઓને રાગ-દ્વેષ થાય પરંતુ તેઓ પર પદાર્થોને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માનતા નથી પણ પોતાના પુરુષાર્થની નબળાઈ જાણે છે.

અજ્ઞાની પરવસ્તુને ઈષ્ટ માનીને હાસ્ય કરે છે; ઘણા લોકો હાસ્યને ગુણ અને સુખનું કારણ સમજે છે, પણ હાસ્ય તે દોષ છે, વિકાર છે, અવગુણ છે, અને તેમાં આકુળતાનું દુઃખ છે. જ્ઞાનીઓને પણ હાસ્ય થઈ આવે પરંતુ તેમાં તેઓ પરવસ્તુને ઈષ્ટરૂપ માનતા નથી અને તે હાસ્યને સુખરૂપ માનતા નથી. તેવી જ રીતે શોકમાં પણ અજ્ઞાની જીવ પરનો દોષ કાઢે છે, જ્ઞાનીઓને શોક થાય પરંતુ તેઓ પરના કારણે માનતા નથી.

જ્યારે ઋષભદેવ ભગવાન મોક્ષ પધાર્યા ત્યારે ભરતચક્રવર્તી જેવા ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ ધર્માત્મા પણ શોકને લીધે આંસુની ધાર એ રડ્યા છે. પોતાને આત્મભાન છે, રાગ થાય છે તેને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પોતાનું સ્વરૂપ માનતા નથી અને ભગવાનના વિરહને લીધે તે રાગ થયો એમ પણ માનતા નથી, પોતે પણ તે જ ભવે મોક્ષ પામવાના છે, પરંતુ હજી પુરુષાર્થની નબળાઈથી રાગ છે તેથી ભગવાનનો વિરહ થતાં ચોધાર આંસુએ રડે છે કે અરેરે! આ ભરતમાંથી કેવળજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય અસ્ત થયો, ભગવાનના ભરતને વિરહ પડ્યા! ખરેખર તો પોતાને પોતાના કેવળજ્ઞાનના વિરહ સાલે છે અને તેથી પ્રશસ્ત રાગભાવ આવ્યા વગર રહેતો નથી. શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન તો યથાર્થ છે પણ ચારિત્રની પર્યાયમાં હજી દોષ છે તેથી રાગ થાય છે, તેના પણ ખરેખર તો જ્ઞાતા જ છે. રાગ વખતે પણ અભિપ્રાયમાં કોઈ પરવસ્તુને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માનતા નથી. " અરેરે! પ્રભુશ્રીના વિરહ પડ્યા!" એમ જ્ઞાની પણ બોલે ખરા, પરંતુ ખરેખર અભિપ્રાયમાં ભગવાનનો સંયોગ ઈષ્ટ અને ભગવાનનો વિયોગ અનિષ્ટ એમ તેઓ માનતા નથી, પણ હું તો સંયોગનો પણ જ્ઞાતા અને વિયોગનો પણ જ્ઞાતા, એમ અભિપ્રાયથી તે જ્ઞાતાપણે જ રહે છે. અજ્ઞાની જીવ પોતાનું જ્ઞાતાપણું ભૂલી જઈને, સંયોગ-વિયોગના કારણે મને રાગ થાય છે-એમ માને છે, તેથી તેને રાગ કદી ટળતો નથી.

(૨૬) ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ શું?

વસ્તુ તો વસ્તુના ભાવમાં જ છે, કોઈ વસ્તુ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી. જો વસ્તુના સ્વભાવમાં ઈષ્ટ અનિષ્ટપણું હોય તો તે વસ્તુ જ રાગ-દ્વેષનું કારણ ઠરે, અને કેવળીભગવાનને ઘણા રાગ-દ્વેષ થાય કેમ કે તેઓ બધી વસ્તુને જાણે છે. કોઈ પરદ્રવ્ય ઈષ્ટ-અનિષ્ટ નથી. સર્વે વસ્તુઓ પોતપોતાના સ્વભાવમાં જ છે, તેમાં કોને ઈષ્ટ કહેવી અને કોને અનિષ્ટ કહેવી? પરવસ્તુને જે ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માને તેને અનંત પરદ્રવ્યો પ્રત્યેના રાગ-દ્વેષ કદી ટળે જ નહિ, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર ખરેખર આ આત્માને ઈષ્ટ નથી અને શરીર કાપી નાખનાર અનિષ્ટ નથી.-આવું ભાન કરે તો વીતરાગી દૃષ્ટિ થઈ જાય અને કોઈ પણ પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ કરવાનો અભિપ્રાય ટળી જાય-એ જ અનંત સમભાવ છે. જીવને પોતાનો વિકારભાવ અનિષ્ટ છે અને વિકાર રહિત સ્વભાવ ઈષ્ટ છે.

હે જીવ? કોઈ પરવસ્તુ તને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ નથી, માટે તું તારા ઈષ્ટ સ્વભાવને જાણ અને પર્યાયમાં જે વિકારરૂપી રોગ છે તેને જ અનિષ્ટ જાણ. પરને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માનીને જે રાગ-દ્વેષ કરે છે તે અજ્ઞાની છે, તેને તો રાગ-દ્વેષ ટાળવાનો જ અવકાશ નથી, કેમકે જગતમાં અનંત વસ્તુઓ છે તેમાં કોઈમાં ઈષ્ટ અને કોઈમાં અનિષ્ટપણું માન્યા વગર રહેશે નહિ, અને જેને ઈષ્ટ માને તેના પ્રત્યે રાગ તથા જેને અનિષ્ટ માને તેના પ્રત્યે દ્વેષ થયા વગર રહે જ નહિ, તેથી જે જીવ પરદ્રવ્યને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માને તેને અનંતાનુબંધી રાગ-દ્વેષ હોય તે પોતાના પરમ ઈષ્ટ સ્વભાવને ભૂલી જાય છે. જ્ઞાનીઓને રાગ-દ્વેષ થાય ખરા પણ કોઈ પરદ્રવ્યને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માનીને થતા નથી, પણ પોતાના પુરુષાર્થના દોષથી થાય છે, અને તે દોષને ચારિત્ર અપેક્ષાએ અનિષ્ટ જાણે છે, પોતાનો શુદ્ધસ્વભાવ જ પરમ ઈષ્ટ છે તેમાં સ્થિરતા કરીને તે દોષને ટાળે છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વસ્તુ પોતાના સ્વભાવથી જ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ છે, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રિકાળ સ્વતંત્ર છે, જે જે સમયે જે પર્યાય થાય તે તે સમયનું વસ્તુનું જ સ્વતંત્ર પરિણમન છે. તેથી જે જીવ પરવસ્તુની પર્યાયને ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ માને છે તે જીવ પરવસ્તુના સ્વભાવને જ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માને છે, કેમ કે પરિણમન તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે; પરવસ્તુના સ્વભાવને ઈષ્ટ–અનિષ્ટ માનવો તે મિથ્યાત્વ છે. ખરેખર દૃષ્ટિ અપેક્ષાએ તો પોતાની પર્યાય પણ ઈષ્ટ–અનિષ્ટ નથી, કેમ કે દૃષ્ટિમાં પર્યાયભેદનો સ્વીકાર નથી.

પરમાં ઈષ્ટ–અનિષ્ટપણું માનીને જે રાગ-દ્વેષ કરે છે તેને માત્ર ચારિત્રનો જ દોષ નથી પરંતુ શ્રદ્ધાનો દોષ પણ છે. શ્રદ્ધાનો દોષ એ જ અનંત સંસારનું મૂળ કારણ છે, એના ટળી ગયા પછી જે રાગ-દ્વેષ થાય તે દીર્ઘ સંસારનું કારણ નથી. જ્ઞાનીને રાગ-દ્વેષ થાય છે ત્યારે પણ શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન તો નિર્મળ જ પરિણમે છે, એટલે રાગ-દ્વેષ વખતે પણ શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન અપેક્ષાએ તો સ્વભાવ તરફનું જ પરિણમન છે અને તેથી તેમને નિર્જરા છે. ચારિત્રનો જે અલ્પદોષ છે તે દોષનો પણ શ્રદ્ધામાં સ્વીકાર નથી, જ્ઞાન તેને જાણે છે.

પરવસ્તુનો સંયોગ-વિયોગ હું કરી શકું છું—એમ અજ્ઞાની માને છે, તેથી જેને પોતે ઈષ્ટ માને તેનો સંયોગ કરવા માંગે છે અને જેને પોતે અનિષ્ટ માને તેનો વિયોગ કરવા માંગે છે, પરંતુ પરવસ્તુનું પરિણમન તો તે વસ્તુને જ આધીન છે તેથી તેના પરિણમનાનુસાર સંયોગ-વિયોગ થયા કરે છે; આ જીવની ઈચ્છા મુજબ જ તેનું પરિણમન થતું નથી, અજ્ઞાની જીવ તેમાં મફતનો રાગ-દ્વેષ અને કર્તાબુદ્ધિ કરીને દુઃખી જ થાય છે.

જ્ઞાની એમ જાણે છે કે દરેક પદાર્થ સ્વતંત્ર છે, કોઈ પણ પદાર્થને ફેરવવા હું સમર્થ નથી. આમ હોવાથી તેઓ કોઈ પરવસ્તુને ઈષ્ટ–અનિષ્ટ માનતા નથી અને તેનો સંયોગ વિયોગ હું કરી શકું એમ માનતા નથી. પરવસ્તુઓનું પરિણમન ગમે તેવું થાય તે રાગ-દ્વેષનું કારણ નથી. આવા નિઃશંક અભિપ્રાયના જોરે જ્ઞાનીના રાગ-દ્વેષ તો ટળી ગયા છે, અને જે અલ્પ રહ્યા છે તેને પણ પુરુષાર્થની જાગૃતિ વડે ક્ષણે ક્ષણે ટાળતા જાય છે.

(૨૭) મોક્ષમાર્ગી અને સંસારમાર્ગી

અજ્ઞાનીને અસંયોગી આત્મસ્વભાવની ઓળખાણ નહિ હોવાથી સંયોગ ઉપર જ તેનું લક્ષ છે અને સંયોગને જાણતાં તેને ફેરવવાના અભિપ્રાયથી તે દુઃખી થાય છે, જ્ઞાનીને પોતાના અસંયોગી સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ છે, તેઓ સ્વભાવની નિઃશંકતાપૂર્વક સંયોગોને જાણે છે પણ તેનાથી લાભ નુકશાન થવાની શંકા કરતા નથી, તેથી તેઓને સ્વભાવના લક્ષે અંતરંગમાં સમભાવ વર્તે છે, જ્ઞાની પોતાના ગુણોની દૃષ્ટિ વડે અવગુણને ટાળે છે. આમ જ્ઞાનીનું ધણીપણું સ્વભાવમાં છે અને પર ઉપરથી તથા વિકાર ઉપરથી ધણીપણું છૂટી ગયું છે, અને અજ્ઞાનીનું ધણીપણું પર ઉપર તથા વિકાર ઉપર છે અને સ્વભાવને તે ભૂલી ગયો છે. પહેલો જીવ મોક્ષમાર્ગે છે, બીજો સંસારમાર્ગે છે. આમ દૃષ્ટિ ફેરે જ સંસાર-મોક્ષ છે, બહારની ક્રિયાથી કે સંયોગથી તેનું માપ નથી.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૨૮) પ્રભુતા

અવસ્થામાં ભૂલ હોવા છતાં પોતાની સ્વરૂપ શક્તિએ તો બધા આત્મા પ્રભુ છે–પૂર્ણ છે. પોતાની સ્વરૂપશક્તિની ઓળખાણ કરીને ભૂલ ટાળશે તો તે પ્રગટ વીતરાગ થઈ જશે. દરેક આત્મા કેવળજ્ઞાનકેલીના કંદ છે; કેવળજ્ઞાન ક્યાંથી પ્રગટે છે? આત્મામાંથી જ પ્રગટે છે. જો આત્મામાં કેવળજ્ઞાન હોય તો તે પ્રગટે ને? માટે દરેક આત્મામાં કેવળજ્ઞાન શક્તિ છે. શક્તિરૂપે દરેક આત્મામાં પૂર્ણ પ્રભુતા ત્રિકાળ છે, પોતાની શક્તિનો વિશ્વાસ અને એકાગ્રતા વડે પર્યાયમાં તે વ્યક્ત થઈ શકે છે. પોતાની પ્રભુતાને ભૂલ્યો તે જ પામરતા છે, અને પોતાની પ્રભુતાનું ભાન કર્યું તે જ પ્રભુતા પ્રગટવાનો ઉપાય છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ કારતક વદ ૦))]

(૨૯) જ્ઞાનસ્વભાવ જ ઇષ્ટ છે; પુણ્યથી આત્મા બંધાય છે.

ચારિત્રમોહ નામની એક કર્મપ્રકૃતિ છે, તે તો જડ છે, પણ અજ્ઞાની જીવ સ્વભાવને ભૂલીને તે પ્રકૃતિના ઉદયમાં જોડાતાં પરવસ્તુને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માનીને રાગ-દ્વેષ કરે છે. આત્મા સ્વતંત્ર પદાર્થ છે, પરથી જુદો છે, આત્માનું સુખ આત્મામાં જ છે, આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેના જ્ઞાનમાં સર્વે પદાર્થો જણાવા યોગ્ય છે પણ જ્ઞાનને કોઈ પદાર્થ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી. આવો જ્ઞાન-સ્વભાવ જ ઈષ્ટ છે તે ભૂલીને કષાય પાતળો પાડે તો પુણ્ય બાંધે એટલે કે પુણ્યબંધનથી આત્મા બંધાય પણ તેને આત્માનો ધર્મ પ્રગટે નહિ.

(૩૦) સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ

જે જીવે પર વસ્તુઓને વિકારનું કારણ માન્યું તેણે વિકાર ટાળવાનો પોતાનો સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ માન્યો નહિ. કેમ કે પર ચીજ વિકારનું કારણ માન્યું એટલે પર ચીજ દૂર થાય તો વિકાર ટળે એમ માન્યું; અને પર વસ્તુઓ તો સ્વતંત્ર હોવાથી તેને ટાળવી તે આત્માના હાથની વાત નથી. વિકારનો પુરુષાર્થ પોતે સ્વતંત્રપણે કરે છે છતાં તે સ્વીકારતો નથી. જો પોતાના સ્વાધીન પુરુષાર્થને સ્વીકારે તો પર તરફના લક્ષને છોડીને સ્વભાવનું લક્ષ કરવાનો પ્રયત્ન કરે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ માગશર સુદ ૧]

(૩૧) ઇચ્છા અને અભિપ્રાય

અજ્ઞાની જીવ પર પદાર્થને હું ફેરવી શકું એમ માનીને તેને ફેરવવાનો ભાવ કરે છે તે જ તેની દૃષ્ટિની વિપરીતતા છે. દૃષ્ટિની વિપરીતતા એટલે મૂળ માન્યતામાં જ ભૂલ; તે જ સંસારનું કારણ છે. જ્ઞાનીને પરથી ભિન્ન સ્વભાવનું ભાન છે અને સ્વભાવદૃષ્ટિમાં ઈચ્છાનો પણ અભાવ છે, તેથી સ્વભાવદૃષ્ટિમાં સંસારનો અભાવ છે; તે સ્વભાવદૃષ્ટિ જ મોક્ષનું કારણ છે. સ્વભાવદૃષ્ટિ એટલે જેવો વસ્તુસ્વભાવ છે તેવી જ માન્યતા.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જ્ઞાનીને સ્વભાવના ભાન પછી પણ નીચલી ભૂમિકામાં ઈચ્છા થઈ જાય છે,પરંતુ તેઓને તે ઈચ્છાની કે પરવસ્તુની ભાવના નથી, તેમજ તે ઈચ્છામાં, કે ઈચ્છા મુજબ પરદ્રવ્યનું પરિણમન થાય તેમાં તેઓ પોતાનું સુખ માનતા નથી, ઈચ્છારહિત પોતાના જ્ઞાનભાવને જ સુખરૂપ જાણે છે–માને છે અને અનુભવે છે. અજ્ઞાની જીવને સ્વ-પરના ભિન્નપણાનું ભાન નથી તેથી ઈચ્છા થતાં તે પોતાની ઈચ્છાનુસાર જો પરદ્રવ્યને પરિણમાવવા માગે છે અને કોઈ વખતે ઈચ્છાનુસાર જો પરદ્રવ્યનું પરિણમન સ્વયં થઈ જાય તો તેમાં તે પોતાનું સુખ માને છે એટલે સદાય ઈચ્છા અને પર પદાર્થની જ ભાવના રહે છે પણ ઈચ્છા અને પરના સંયોગરહિત જ્ઞાનસ્વભાવની ભાવના નથી—એ જ તેની દૃષ્ટિની મહા વિપરીતતા છે.

સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યા પછી જ્ઞાનીને કદાચ લાખો વર્ષ સુધી ઈચ્છા રહ્યા કરે તોપણ તેમને દૃષ્ટિનો (શ્રદ્ધાનો-સમ્યગ્દર્શનનો-અભિપ્રાયનો) દોષ જરા પણ નથી, દૃષ્ટિમાં ઈચ્છાનો અભાવ છે. અને અજ્ઞાની જીવ કદાચ અંતર્મુહૂર્ત પછી સમજી જવાનો હોય તોપણ જ્યાં સુધી પર વસ્તુની ઈચ્છા કરે છે ત્યાં સુધી તો દૃષ્ટિનો જ દોષ છે. દૃષ્ટિનો દોષ ચાલુ રાખીને ઈચ્છાને ઘણી મંદ કરે તોપણ તેને સંસારની વૃદ્ધિ જ છે.

દાનના શુભ ભાવ થાય ત્યારે અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ પરવસ્તુ લેવા-દેવા ઉપર છે, તે તેની દૃષ્ટિની ભૂલ છે. જ્ઞાનીને દાનનો શુભભાવ થાય પણ તેઓ પરવસ્તુને ફેરવવાનું માનતા નથી, પણ પોતાના સ્વભાવની એકાગ્રતાવડે રાગ ટાળવાની ભાવના હોય છે. શુભભાવ વખતે અજ્ઞાનીને બાહ્યક્રિયાનો આગ્રહ છે અને જ્ઞાનીને શુભભાવ વખતે બાહ્યક્રિયા થાય કે ન થાય તેનો આગ્રહ નથી.

(૩૨) અંતરાય

લાભાંતરાય કર્મના ઉદયમાં જોડાયેલો અજ્ઞાની જીવ પરવસ્તુની પ્રાપ્તિ ઈચ્છે છે. જ્યાં પરવસ્તુને મેળવવાની ઈચ્છા થઈ ત્યાં જ તે લાભાંતરાયકર્મના ઉદયમાં જોડાઈ ગયો છે, તેથી સ્વભાવ તરફનો તેનો પુરુષાર્થ રોકાઈ ગયો છે. અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ પરાધીન હોવાથી તેનું લક્ષ પર ઉપર જ જાય છે તેથી તેને સ્વભાવ તરફના પુરુષાર્થમાં સદાય અંતરાય જ છે. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ સ્વાધીન છે તેથી તે સ્વભાવના લક્ષે પુરુષાર્થ ઉપાડીને અલ્પકાળમાં મુક્તદશા પ્રગટ કરે છે.

પ્રશ્ન :—લાભાંતરાય કર્મના ઉદયને લીધે ઈચ્છા મુજબ મળતું નથી, પરંતુ જો લાભાંતરાય કર્મના ઉદયમાં ન જોડાય તો જેમ ઈચ્છે તેમ થાય ને?

ઉત્તર :—જ્યાં કાંઈ મેળવવાની ઈચ્છા થઈ ત્યાં જ લાભાંતરાયના ઉદયમાં જોડાઈ ગયો છે, જો અંતરાયકર્મના ઉદયમાં ન જોડાય તો તેને ઈચ્છા જ ન હોઈ શકે, કેમકે જ્યારે અંતરાયકર્મના ઉદયમાં ન જોડાણો ત્યારે તે પોતાના સ્વભાવમાં જોડાણો અને સ્વભાવમાં જોડાણો એટલે પરપદાર્થની ઈચ્છા જ ન રહી. ત્યાં પરવસ્તુનો સંયોગ વિયોગ ગમે તેમ હો તેની સાથે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અંતરાયનો સંબંધ નથી. પ્રશ્ન તો ઊંધા તર્કથી હતો પણ તેનો ઉત્તર આ રીતે સ્વભાવથી સમજવાનો છે. પરલક્ષમાં જોડાઈને વિકાર કર્યો ત્યાં કર્મનો ઉદય કહેવાયો અને સ્વલક્ષમાં ટકીને વિકાર ટાળ્યો ત્યાં કર્મની નિર્જરા કહેવાણી.

(૩૩) જ્ઞાનની નિર્મળતાનું માપ

જેમ જેમ ગુણસ્થાન વધતું જાય છે તેમ તેમ સ્વ તરફના જ્ઞાનની શક્તિ વધતી જાય છે. કોઈ જીવ ચોથા ગુણસ્થાને હોય અને અવધિજ્ઞાની હોય અને કોઈ જીવ છઠ્ઠા ગુણસ્થાને હોય છતાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાન જ હોય, એ બંનેમાં પરને જાણવાની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનીને વધારે ઉઘાડ છે, પરંતુ આત્માને પકડવાની જ્ઞાનશક્તિ તો ચોથા કરતાં છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળાને વિશેષ છે. ચોથા કરતાં છઠ્ઠા ગુણસ્થાનનું મતિ–શ્રુતજ્ઞાન વિશેષ નિર્મળ છે, અને એ જ્ઞાન જ કેવળજ્ઞાનનું કારણ છે. વધારે પરપદાર્થોને જાણે માટે તે જ્ઞાન વિશેષ નિર્મળ એમ નથી, પણ આત્માને વિશેષ સ્પષ્ટપણે પકડે તે જ્ઞાન વિશેષ નિર્મળ છે. અવધિ–મનઃપર્યયજ્ઞાન પરસન્મુખ છે; ઘણા પર પદાર્થોને જાણતાં જાણતાં કેવળજ્ઞાન થઈ જતું નથી પણ મતિ–શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વસન્મુખ વલણ તે જ કેવળજ્ઞાનનો ઉપાય છે.

[વીર. સં. ૨૪૭૧. માગસર સુદ ૪]

(૩૪) પરિપૂર્ણ, નિર્વિકાર, અસંયોગી સ્વભાવ

હું એક આત્મા પરિપૂર્ણ વસ્તુ છું, મારો સ્વભાવ નિર્વિકાર અસંયોગી સિદ્ધસમાન છે. જીવ જ્યારે પોતાના પરિપૂર્ણ નિર્વિકાર, અસંયોગી ચૈતન્યસ્વભાવને ભૂલ્યો ત્યારે આઠ જડકર્મના નિમિત્તે થતી અપૂર્ણ અવસ્થા, વિકાર અને પરસંયોગ તરફ તેની દૃષ્ટિ ગઈ અને ત્યાં જ પોતાપણું માન્યું. જ્ઞાનાવરણ–દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મના કારણે જ્ઞાન-દર્શન અને વીર્યમાં અપૂર્ણતા, મોહનીયના કારણે શ્રદ્ધા અને ચારિત્રમાં ઊંધાઈ અને ચાર અઘાતિ કર્મોના કારણે પર સામગ્રીનો સંયોગ એ રીતે અપૂર્ણતા વિકાર અને સામગ્રી ઉપરની દૃષ્ટિ તે જ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; અને ચૈતન્યસ્વભાવ પોતાથી પરિપૂર્ણ, નિર્વિકાર અને પરસંયોગરહિત છે એની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ સુખનો ઉપાય છે.

જીવ પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને ભૂલ્યો તેમાં જ આઠે પ્રકારના ભાવકર્મ આવી જાય છે અને એ ભાવકર્મ જ આત્માને દુઃખનું કારણ છે. જડકર્મો તો નિમિત્ત છે. પોતાના સ્વભાવનો મહિમા ભૂલીને જડકર્મના નિમિત્તે થતી અપૂર્ણ અવસ્થા, વિકાર અને પર સામગ્રી–તેની જ્ઞાનમાં કિંમત ભાસી તે જ દુઃખ છે. અને સ્વયમેવ પરિપૂર્ણ, નિર્વિકારી અને સામગ્રીના સંગ વિનાનો એવો આત્મસ્વભાવ છે તેની જ્ઞાનમાં કિંમત થતાં, અપૂર્ણતા–વિકાર અને સામગ્રીનો મહિમા ટળી ગયો તે જ મુક્તિનો ઉપાય છે. જ્ઞાનમાં પોતાના સ્વભાવની કિંમત આવ્યા વગર ગમે તેટલા ઉપાય કરે તે બધાય ખોટા જ છે. આત્માનો સ્વભાવ ચૈતન્યમય, અચિંત્ય શક્તિરૂપ અને પોતાથી જ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કૃતકૃત્ય છે–એને જાણે તો તેનો મહિમા આવે. જેણે પોતાના સ્વભાવને જ પરિપૂર્ણ કૃતકૃત્ય જાણ્યો છે એવા જ્ઞાનીને અન્ય ભાવોથી શું પ્રયોજન છે? જેણે પોતાના સ્વભાવને જ કૃતકૃત્ય જાણ્યો છે તેને કદી કોઈ અન્ય ભાવોનો મહિમા હોય જ નહિ.

(૩૫) રોગ જાણીને ટાળવાનો ઉપાય કર!

હે ભવ્ય! અનાદિથી આઠ કર્મના નિમિત્તે અપૂર્ણ અવસ્થા, વિકાર અને પરસામગ્રીમાં આત્મબુદ્ધિ ધારણ કરીને તું દુઃખી થઈ રહ્યો છે. તારા અંતરંગમાં તું વિચારપૂર્વક જો કે એમ જ છે કે નહિ? વિચાર કરતાં તો તને એમ જ પ્રતિભાસશે. અને જો એમ જ છે તો તું નિશ્ચયથી એમ માન કે મને અનાદિ સંસાર રોગ છે અને તેના નાશનો મારે ઉપાય કરવો આવશ્યક છે. એમ વિચારી તારા શુદ્ધ સ્વભાવની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન વડે અનાદિની ભૂલ ટાળવાનો ઉપાય કર. એમ કરવાથી તારું કલ્યાણ થશે.

બીજો અધ્યાય પૂરો

❀

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

અધ્યાય ત્રીજો

(૩૬) : મંગલાચરણ :

જે નિજ ભાવ સદા સુખદ, નિજનો કરો પ્રકાશ;
જે બહુ વિધિ ભવ દુ:ખતણી કરે છે સત્તા નાશ.

હે આત્મા! તારા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ નિર્મળભાવ સદા સુખરૂપ છે, તે તારા સ્વભાવભાવને તું પ્રગટ કર. તારો તે ભાવ ઘણા પ્રકારના ભવદુ:ખોની સત્તાનો નાશ કરે છે. અહીં સમ્યગ્દર્શનાદિ નિજભાવ પ્રગટાવવાની પ્રેરણા કરીને ગ્રંથકર્તાઓ મંગલાચરણ કર્યું છે.

(૩૭) દુ:ખથી છૂટવાનો ઉપાય કોણ કરે?

સંસાર દુ:ખથી છૂટવાનો ઉપાય જણાવતાં પહેલાં ગ્રંથકાર સંસારના દુ:ખોનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે. કેમ કે સંસારનું દુ:ખ ભાસે તો સંસારદુ:ખથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે. પરંતુ સંસારની તીવ્ર રુચિવાળા જીવોને તો સંસારનું દુ:ખ જ ભાસતું નથી, તેઓ તો સંસારમાં પણ પોતાને સુખી માની રહ્યા છે. એવા જીવોને સંસારથી છૂટવાનો ઉપાય સાંભળવો રુચશે નહિ. જ્યાં સુધી જીવને પોતાની વર્તમાન હાલતમાં દુ:ખ ન ભાસે ત્યાં સુધી તે દુ:ખથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કેમ કરે? દુ:ખથી છૂટવાનો કોઈને કોઈ ઉપાય દરેક જીવ ક્ષણે ક્ષણે કરી રહ્યો છે. જો સંસારમાં પણ સુખ હોત તો જીવો સંસારથી છૂટવાનો ઉપાય શા માટે કરે?

(૩૮) દુ:ખ ટાળવા માટેના જીવના ઉપાયોમાં ભૂલ અને સાચો ઉપાય

સંસારદશામાં જીવને દુ:ખ છે તેથી તે દુ:ખથી છૂટવાનો કોઈને કોઈ ઉપાય દરેક ક્ષણે કરે છે. અનાદિથી સ્વ-પરને ભિન્ન જાણતો નથી અને પર વસ્તુઓમાંથી સુખ લેવા માંગે છે, પરંતુ પરવસ્તુમાં આત્માનું સુખ નથી, તેથી ખોટા ઉપાયો વડે જીવનું દુ:ખ ચાલુ જ રહે છે. સુખ તો પોતાના સ્વભાવમાં છે. તેને જાણે તો સુખ પ્રગટે અને દુ:ખ ટળે.

સારો દૂધપાક ખાવામાં સુખ માન્યું હોય, પરંતુ અમુક દૂધપાક ખાધા પછી જીવ પોતે કંટાળીને ના પાડી દેશે. જો દૂધપાક ખાવામાં ખરેખર સુખ હોય તો તે સુખથી કોઈ છૂટે શા માટે? માટે દૂધપાક ખાવા તરફની જે વૃત્તિ છે તે દુ:ખદાયક જ છે, છતાં તેમાં સુખ માનવું તે અજ્ઞાન છે. દૂધપાકની માફક, કોઈએ સૂઈ જવામાં સુખ માન્યું હોય પણ છ, આઠ કે દસ કલાક ઊંઘશે પછી તેને સૂઈ રહેવામાં કંટાળો આવશે. જો સુવામાં સુખ હોય તો તેનાથી કંટાળો કેમ આવે? કોઈને પ્રશંસા સાંભળવી ગમતી હોય પણ અમુક વખત પોતાના વખાણ સાંભળ્યા પછી તેને જ કંટાળો આવી જશે. કેમ કે એ બધા પર વિષયો છે, એમાં ક્યાંય સુખ છે જ નહિ. જો સંસારના કોઈ પણ પર વિષયોમાં સુખ હોત તો જીવ પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ ત્યાંથી ફેરવત શા માટે?

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જ્યાં સુખ હોય ત્યાંથી કોઈ છૂટવા માંગે નહિ. સંસારના કોઈ પણ પર વિષયમાં સુખ નથી તેથી જ ત્યાંથી ઉપયોગને ફેરવે છે અને એક જ્ઞેયથી બીજા જ્ઞેય ઉપર વારંવાર ઉપયોગને ભમાવ્યા કરે છે. સંસારના કોઈ કાર્યમાં (-પરવિષયમાં) જીવનો ઉપયોગ લાંબો કાળ ટકી શકશે નહિ.

સાચુ સુખ આત્મામાં છે, તેમાં અંશ માત્ર દુઃખ નથી. આત્મામાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ સ્થિર-એકાગ્ર થતાં સુખનું વેદન થાય છે, તેથી જીવ પોતાના ઉપયોગને ત્યાંથી અન્યત્ર ફેરવવા માંગતો નથી. જ્યારે ઉપયોગને આત્મામાં સ્થિર કર્યો ત્યારે બધા પર વિષયોનું લક્ષ છૂટી ગયું હોવા છતાં સુખનો અનુભવ થાય છે, કેમ કે આત્માનો સ્વભાવ જ સ્વયં સુખરૂપે છે અને તે સુખ સર્વે પરપદાર્થોથી નિરપેક્ષ છે.

જીવ અનાદિથી સ્વવિષયને જાણતો નથી તેથી પર વિષયોમાં જ ઉપયોગને ભમાવ્યા કરે છે અને દુઃખી થાય છે. કોઈપણ પરવસ્તુ ઉપર લક્ષ જાય ત્યાં કંટાળો આવી જાય છે તેથી ઉપયોગને ત્યાંથી ફેરવીને ફરી પાછો બીજી પરવસ્તુમાં જોડે છે, અને એ પર વિષયોવડે દુઃખ દૂર કરવા માંગે છે. પણ ઉપયોગને ક્યાં થંભાવવાથી આકુળતા ટળીને સુખ ઉપજે તેનું ભાન નહિ હોવાથી તે સુખનો સાચો ઉપાય કરતો નથી.

પર વસ્તુમાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકે છે ત્યાં ભંગ પડે છે, મનના વિચારથી પણ થોડી વારમાં કંટાળીને ઉપયોગને બીજામાં જોડે છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે મનના અવલંબનથી પણ જીવ છૂટવા તો માંગે છે; મનના અવલંબને થતા ભાવમાં પણ સુખ નથી. પરંતુ જીવને મનના અવલંબનરહિત સ્વવસ્તુનું ભાન નથી તેથી પરવસ્તુમાં જ ઉપયોગને જોડે છે. એવો ક્યો પદાર્થ છે કે જ્યાં ઉપયોગને થંભવીને એકાગ્ર થવાથી આકુળતા ન રહે અને ઉપયોગ ત્યાંથી ખસે નહિ, અને કદાચ અસ્થિરતા પૂરતો ખસી જાય તોપણ ફરીને ત્યાં એકાગ્રતા કરીને જ્ઞાન અને સુખની પૂર્ણતા કરી શકાય?– એવા નિજ પદાર્થના સ્વરૂપની અજ્ઞાનીને ખબર નથી, તેથી સંસાર તરફના ઉપયોગને વારંવાર ફેરવ્યા કરે છે અને અનેક પ્રકારે આકુળતાજન્ય દુઃખ જ ભોગવ્યા કરે છે.

કહેવાય છે કે એડીસન નામનો માણસ ફોનોગ્રાફની શોધના વિચારમાં સુખ માનીને ત્રણ દિવસ સુધી તે સંબંધી વિચારમાં એકાગ્ર રહ્યો હતો પણ ચોથે દિવસે તો તે વિચારની એકાગ્રતાથી પાછો ખસી ગયો. કેમ કે પરલક્ષે એકાગ્ર થયો હતો (અહીં સ્થૂળપણે દૃષ્ટાંત છે. ખરેખર છદ્મસ્થ જીવનો ઉપયોગ કોઈ એક વિષયમાં અંતમુહૂર્ત કરતાં વધારે વખત ટકી શકતો નથી.) પરલક્ષે એકાગ્ર થયો તે ક્યાં સુધી રહેશે? પરલક્ષે જે વિચાર આવે છે તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી. દુઃખથી આત્મા છૂટવા માંગે છે પણ સંસાર તરફના ઉપયોગથી છૂટીને સ્વમાં એકાગ્રતા કરવાની ખબર નથી. પરને જાણવાની ઈચ્છા તે પણ દુઃખ છે. જો સ્વસ્વભાવને જાણીને ત્યાં ઉપયોગને એકાગ્ર કરે તો અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન થઈ જાય અને જ્ઞાન પૂર્ણ થતાં જાણવાની આકુળતા ટળે, સુખ થાય.

અહીં મુખ્યપણે એ સિદ્ધાંત સમજાવ્યો છે કે આત્મા પોતાના ઉપયોગ સિવાય પરમાં તો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કાંઈ પણ કરી શકતો નથી, કાં તો સ્વભાવ તરફનો શુદ્ધ ઉપયોગ કરે અને કાં તો સ્વભાવ ભૂલીને પર તરફનો અશુદ્ધ ઉપયોગ કરે.ઉપયોગ સિવાય બીજું કાંઈ આત્મા કદી કરી શકતો નથી. અજ્ઞાની પર પદાર્થ તરફ ઉપયોગ ફેરવે છે ત્યાં તેની માન્યતામાં પણ ઊંધાઈ છે. 'આ પર પદાર્થ અનિષ્ટ છે' એમ સામી વસ્તુને ખરાબ માનીને તે તરફથી ઉપયોગને અજ્ઞાની જીવ ફેરવી લ્યે છે, અને 'આ પર પદાર્થ ઈષ્ટ છે' એમ સામી વસ્તુને ઈષ્ટ માનીને તે તરફ ઉપયોગ જોડે છે. એ રીતે અજ્ઞાની જીવ પરદ્રવ્યને જાણતાં તેને જ ઈષ્ટ અનિષ્ટ માનીને પોતાના ઉપયોગની સાથે રાગ-દ્વેષ પણ એકમેકપણે કરે છે. ભગવાન ઈષ્ટ અને સ્ત્રી અનિષ્ટ એવી માન્યતા તે પણ મિથ્યાત્વ છે. જ્ઞાની જીવો કદી કોઈ પર દ્રવ્યને ઈષ્ટ માનીને દ્વેષ કરતા નથી તેમ જ કોઈ પર દ્રવ્યને અનિષ્ટ માનીને દ્વેષ કરતા નથી. પોતાના પુરુષાર્થની નબળાઈથી જે રાગ-દ્વેષ થઈ જાય તેને પણ તે પોતાનું સ્વરૂપ માનતા નથી એટલે તેઓ સદા ઉપયોગને રાગાદિ વિકારથી ભિન્નપણે અનુભવે છે. આવું ભેદજ્ઞાન જ સુખનું મૂળ છે.

આત્માના સ્વરૂપમાં રાગાદિ છે નહિ, પરવસ્તુઓ રાગનું કારણ નથી અને રાગ થાય તે ચૈતન્ય ઉપયોગથી ભિન્ન છે–આવી વીતરાગી ચૈતન્ય દૃષ્ટિમાં રાગાદિ કેટલો વખત ટકી શકે? ક્ષણે ક્ષણે રાગાદિ ટળતાં જ જાય છે. અજ્ઞાની જીવ પોતાના સ્વભાવને ન જાણતાં પરવસ્તુને ભલી બૂરી માને છે, તેને રાગ-દ્વેષનું કારણ માને છે, અને તે રાગાદિને પોતાનું કર્તવ્ય માને છે; તેને એવી ઊંધી દૃષ્ટિમાં નિરંતર રાગ-દ્વેષની જ ઉત્પત્તિ છે. આ રીતે જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીના રાગ-દ્વેષમાં પણ મોટો આંતરો છે.

જીવ પર તરફના અશુદ્ધ ઉપયોગને છોડીને પોતાના સ્વભાવ તરફનો શુદ્ધોપયોગ કરે તો તેને દુઃખ ટળી સુખ પ્રગટે, અર્થાત્ અનાદિથી સ્વભાવને ભૂલીને જે મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્રનું સેવન કરે છે તે છોડીને પોતાના સ્વભાવની સાચી શ્રદ્ધા, સાચું જ્ઞાન અને સાચું ચારિત્ર પ્રગટ કરે તો તેના અનાદિ સંસાર દુઃખનો અંત આવે અને અવિનાશી મોક્ષ સુખ પ્રગટે. માટે આત્માર્થીઓએ સર્વ ઉદ્યમપૂર્વક એનો પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે.

(૩૯) મિથ્યાત્વ

પોતાના આત્મસ્વરૂપ સંબંધી ભૂલનું મૂળ મિથ્યાત્વ જ છે. અધૂરાજ્ઞાનને કારણે એ ભૂલ નથી, પણ મિથ્યા માન્યતાના કારણે જ ભૂલ છે અને એ ભૂલના નિમિત્તે અન્ય ગુણો વિકારી થઈ રહ્યા છે. બધા બંધનું મૂળ કારણ મિથ્યાત્વ જ છે અને બધા બંધોમાં સૌથી પહેલાં મિથ્યાત્વ જ ટળે છે; મિથ્યાત્વ ટળ્યા પછી અન્ય બંધનો અલ્પકાળે ટળી ગયા વગર રહેતા નથી. જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ હોય ત્યાં સુધી અન્ય કોઈ બંધન ટળી શકે જ નહિ. માટે સૌથી પહેલાં આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ વડે એ મિથ્યાત્વને ટાળવું જોઈએ. બાહ્ય ત્યાગથી કે શુભભાવ કરવાથી મિથ્યાત્વ ટળી જતું નથી પણ સાચી શ્રદ્ધાથી (સમ્યગ્દર્શનથી) જ ટળે છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[વીર. સં. ૨૪૭૧ માગશર સુદ ૭]

(૪૦) જ્ઞાનીની અને અજ્ઞાનીની ભાવના

પોતાના પરિપૂર્ણ સ્વભાવની ઓળખાણ નહિ હોવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિની ઈચ્છા પરમાં લંબાય છે તેથી તેની ઈચ્છા ક્યાંય મર્યાદાને પામતી નથી. પૂરા સ્વભાવની ભાવના ભૂલ્યો એટલે પરમાં પણ પૂરી ભાવના કરે છે–પરવિષયોની તેને મર્યાદા નથી. જ્ઞાનીને પોતાના પરિપૂર્ણ સ્વભાવનું ભાન થયું છે, અને એ સ્વભાવમાં જ સંતોષ છે તેથી પરવિષયોનું ગ્રહણ કરવાની ભાવના વિરામ પામી ગઈ છે. જ્ઞાની ધર્માત્માને ચક્રવર્તીરાજ અને હજારો સ્ત્રી વગેરેનો સંયોગ હોય અને રાગ હોય છતાં પણ કોઈ પરવિષયોને ગ્રહણ કરવાની ભાવના નથી અને તે વિષયોમાં સુખની કલ્પના કરતા નથી. પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને પૂર્ણ કરીને રાગ ટાળવાની ભાવના જ્ઞાનીને હોય છે. જ્યાં સ્વભાવને જ પૂરો જાણ્યો છે અને તેની રુચિ કરી છે ત્યાં જ્ઞાનીને અન્ય કોઈ પદાર્થની ભાવના કેમ હોઈ શકે? અજ્ઞાનીને પોતાના ત્રણકાળ ત્રણલોકને જાણનારા પૂરા જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીતિ ન થઈ એટલે તેને પર વિષયોની રુચિ થઈ તેથી તેને ત્રણકાળના પર પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા પડી છે. જ્ઞાનીને પરવસ્તુનું ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા હોતી નથી પણ જ્ઞાનમૂર્તિ પવિત્ર શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના ભાનમાં પોતાની પૂર્ણ નિર્મળ આત્મપર્યાયને પ્રગટ કરવાની ભાવના છે; પુણ્યની પણ ભાવના તેમને નથી. જ્ઞાની પોતાના શુદ્ધસ્વભાવનું ભાન અને ભાવનાને ટકાવીને, નીચલી દશામાં રાગ-દ્વેષમાં પુરુષાર્થની નબળાઈથી જોડાય છે પણ રાગ-દ્વેષ રાખું કે વિષયોને ગ્રહણ કરું એવી ભાવના તેમને નથી; રાગ-દ્વેષ થાય તે વખતે પણ દ્રવ્યમાં તેને ટાળવાનું સામર્થ્ય ભરેલું છે—એમ દ્રવ્યની પ્રતીત છે અને તેની ભાવના છે. તેથી તેમની ભાવના રાગ-દ્વેષમાં લંબાતી નથી પણ રાગ-દ્વેષ રહિત શુદ્ધસ્વભાવમાં જ ભાવના લંબાય છે, અને એ સ્વભાવની ભાવનાના જોરે રાગ-દ્વેષનો ક્ષય થઈ જાય છે.

અજ્ઞાનીને રાગ-દ્વેષ થાય તે વખતે જ તેને ટાળવાના સામર્થ્યની પ્રતીત નથી તેથી તે એકાકારપણે રાગ-દ્વેષની જ ભાવના કરે છે અને સર્વે પર દ્રવ્યોનું ગ્રહણ કરવા ઈચ્છે છે, જ્ઞાની-અજ્ઞાનીની ભાવનામાં આ મૂળનું અંતર છે. જ્ઞાની સ્વપદાર્થની ભાવના અને એકાગ્રતાના જોરે પૂર્ણ થઈ જાય છે અને અજ્ઞાની પર પદાર્થની ભાવનાના જોરે સ્વપદાર્થનો અનાદર કરીને મૂઢ-જડ જેવા—થઈ જાય છે. જેને જેની રુચિ અને ભાવના તે તરફ તેનું પરિણમન થાય. જ્ઞાનીને સ્વભાવની રુચિ હોવાથી સ્વભાવદશારૂપ પરિણમન થાય છે અને અજ્ઞાનીને વિકારની રુચિ હોવાથી તેનું પરિણમન વિકારદશારૂપ જ થાય છે.

આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ અરૂપી વસ્તુ છે, પરપદાર્થોથી તે ભિન્ન છે–જુદો છે. કોઈ પર પદાર્થોને તે ગ્રહતો કે છોડતો નથી. માત્ર પરને હું ગ્રહી શકું અને છોડી શકું એમ માને છે, પણ તે ઊંધી માન્યતા છે. જ્યાં સુધી પરનું ગ્રહણ–ત્યાગ કરી શકું એવી માન્યતા હોય ત્યાં સુધી તેને પર પદાર્થો પ્રત્યેનો રાગ-દ્વેષ ટળે જ નહિ અને પરનું ગ્રહણ કે ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા અટકે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નહિ. આ તો બાહ્ય પદાર્થોની સ્થૂળ વાત છે. ખરેખર આત્માની પર્યાયમાં જે શુભભાવ થાય તેને પણ જે રાખવા જેવો માને છે તેને ત્રણેકાળના વિષયોનું ગ્રહણ કરવાની ભાવના છે. પુણ્યનું ફળ જડનો સંયોગ છે તેથી જેને પુણ્યની ઈચ્છા છે તેને જડની ઈચ્છા છે અને જેને એક જડ પદાર્થની ઈચ્છા છે તેને એવા બધાય પદાર્થોની ઈચ્છા અવ્યક્તપણે પડી જ છે;-પછી ભલે એવો જીવ પંચમહાવ્રત પાળતો હોય, ગમે તેવો ત્યાગી હોય અને ગમે તેવી મર્યાદા બાંધી હોય પરંતુ તેની ઊંધી માન્યતામાં ત્રણેકાળના વિષયોનું સેવન છે.

અહો! પોતાનો પૂરો સ્વભાવ છે, સર્વ પ્રકારે પરિપૂર્ણ સ્વભાવ છે તેનું માહાત્મ્ય જીવને ન આવ્યું! પોતે પાત્ર થઈને જ્ઞાનીઓ પાસેથી પોતાના સ્વભાવને યથાર્થપણે જાણે તો તેને પોતાનો મહિમા આવે, અને પોતાનો મહિમા આવતાં પરનો મહિમા સહેજે ટળે. જીવે પોતાના સ્વભાવનો મહિમા ન જાણ્યો એટલે પરની ભાવના કરી . જેને જેની ભાવના હોય તેમાં તે પૂર્ણની જ ભાવના કરે છે. પૈસાની રુચિવાળો પૈસાની ભાવનાની હદ બાંધતો નથી. પણ જેટલા મળે તેટલા બધાય મેળવવાની ભાવના કરે છે. તેમ જેણે પોતાના પૂરા સ્વભાવને જાણ્યો છે તે તેનો જ મહિમા લાવીને પૂર્ણતા પ્રગટ કરવાની ભાવના કરીને પૂર્ણ સિદ્ધ થાય છે. અને તે સ્વ સ્વભાવને જેણે ન જાણ્યો તે પરની ભાવના વડે પર પદાર્થો મેળવવા ચાહે છે. પણ પર પદાર્થો મેળવવા તે પોતાના હાથની વાત નથી કોઈ પર પદાર્થોને જીવ લઈ શકતો જ નથી; તેથી પરનું ગ્રહણ કરવાની ઊંધી ભાવના વડે જીવ પોતાની શક્તિ હારી જાય છે અને તેના ફળરૂપે નિગોદદશા થાય છે.

અજ્ઞાનીનો વિષય જ રાગ છે, રાગને રાખવા જેવો માન્યો એટલે રાગના વિષયભૂત પર પદાર્થોને પણ રાખવા માગે છે. એ રીતે અજ્ઞાની જીવ વિકાર અને પર દ્રવ્યો સાથે સંબંધ ચાલુ રાખવા માગે છે પણ અસંયોગી જ્ઞાન સ્વભાવના લક્ષે તે સંબંધ તોડતો નથી. જ્ઞાનીઓએ સ્વભાવ સાથે એકતા પ્રગટ કરીને વિકાર અને પર વસ્તુઓ સાથેનો સંબંધ તોડી નાખ્યો છે. જ્ઞાનીને પોતાના જ્ઞાતા—ચિદાનંદ સ્વરૂપનું ભાન છે અને દૃષ્ટિમાં એ સ્વભાવ જ આદરણીય છે, પરવિષયો કદી પણ આદરણીય નથી, તેમને અનંતાનુબંધી રાગ-દ્વેષનો તો અભાવ થયો છે, હવે જે અલ્પ રાગ-દ્વેષ રહ્યો છે તેમાં પણ પરદ્રવ્યોનું ગ્રહણ કે ત્યાગ કરવાનું તો માનતા જ નથી.

કોઈ જ્ઞાનીઓ હજારો સ્ત્રીઓના સંયોગને ભોગવતા દેખાય, પરંતુ જડ સ્પર્શ અને એ પ્રત્યેનો રાગ એ બંનેને ખરેખર તેઓ ભોગવતા નથી પણ પોતાના અસ્પર્શી જ્ઞાનભાવને જ ભોગવે છે. જે રાગ છે તેને દોષ તરીકે જાણી લ્યે છે. આ ખાલી ભાવના નથી પણ પોતે સ્વભાવમાં અંશે પરિણમીને પૂર્ણની ભાવના કરે છે. અજ્ઞાની જીવ સ્પર્શને અને તે પ્રત્યેના રાગને ભોગવવાનું માને છે; જેને એક પણ સ્પર્શને ભોગવવાની ભાવના છે તેને ત્રણે કાળના સ્પર્શને ભોગવવાની ભાવના છે, કેમ કે તેની દૃષ્ટિ જ અસ્પર્શી આત્માને ભૂલીને સ્પર્શ ઉપર ગઈ છે.

અજ્ઞાની જીવ 'આ સ્પર્શ ભોગવવા યોગ્ય છે' એમ જડ સ્પર્શને ભોગવવાનું માને છે, તેથી તેનો પુરુષાર્થ સ્પર્શાદિ પરદ્રવ્યો પ્રત્યેના રાગમાં જ અટકી ગયો છે પણ પોતાના સ્વભાવ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તરફ તે પુરુષાર્થને વાળતો નથી. જ્ઞાની જીવ 'પર સ્પર્શને હું ભોગવી જ શકતો નથી' એમ માને છે, તેથી સ્પર્શાદિ પરદ્રવ્યો પ્રત્યેના રાગ તરફના પુરુષાર્થનું જોર તૂટી ગયું છે અને પોતાના સ્વભાવ તરફની ભાવના વડે પુરુષાર્થ સ્વ તરફ વાળ્યો છે.

અજ્ઞાનીને સ્વભાવની રુચિ છૂટીને સ્પર્શની રુચિ છે, તેથી બાહ્યમાં તે સર્વસ્વ ત્યાગી દેખાતો હોય તોપણ અંતરંગમાં રાગની અને રાગના ફળની રુચિ હોવાથી તે જ વખતે ત્રણલોકના વિષયોને ભોગવવાનો અભિપ્રાય રહેલો છે. જ્ઞાનીને એક આત્મસ્વભાવની જ રુચિ છે, તેને બાહ્યમાં છ ખંડના રાજપાટનો સંયોગ હોવા છતાં રુચિમાં તો તે સર્વથી અલિપ્ત જ છે, તેની રુચિ કોઈ પરદ્રવ્યમાં ફસાતી નથી. પુરુષાર્થની નબળાઈમાં જ્ઞાનીને પણ આસક્તિ હોય પરંતુ પરને ભોગવવાની ભાવના નથી, રાગની પણ ભાવના નથી.

શ્રી વીતરાગની વાણીનું શ્રવણ એ પણ પર વિષય છે અને સ્ત્રી એ પણ પર વિષય છે, જ્ઞાનીને કોઈ પર વિષયની રુચિ નથી. વીતરાગની વાણીના શ્રવણની પણ જ્ઞાનીને ભાવના નથી. અશુભરાગ ટાળતાં શુભરાગ આવે અને વીતરાગની વાણીનું શ્રવણ કરે, છતાં તે વખતે ભાવના એવી છે કે આ શુભરાગ અને વાણીનું લક્ષ છોડીને સ્વભાવના લક્ષે ઠરું. અજ્ઞાની જીવ સ્ત્રીને ખરાબ અને ભગવાનની વાણીને સારી માનીને પર વિષયમાં બે ભેદ પાડે છે પરંતુ મારા સ્વભાવથી બધાય પર વિષયો ભિન્ન છે એમ તે સ્વ-પરનો ભેદ જાણતો નથી. અજ્ઞાનીને શ્રવણની અને તેના રાગની ભાવના છે; જેને વીતરાગની વાણીને પણ શ્રવણ કરવાની રુચિ છે તેને સદાય પર વિષયના અવલંબનની ભાવના છે પણ પર વિષયથી ખસીને સ્વરૂપનું લક્ષ કરવાની ભાવના નથી. જ્ઞાનીને આત્મસ્વરૂપનું લક્ષ છે, તેથી વીતરાગની વાણી સાંભળવાની રુચિ નથી.

મૂળ બે દિશા છે–કાં તો આત્મસ્વભાવનું મુખ્યપણું અને કાં તો વિષયોનું મુખ્યપણું. પર પદાર્થોને જાણું તો મારું જ્ઞાન અને સુખ પ્રગટે એવી અજ્ઞાનીની માન્યતા છે અને તેથી તેને સદાય વિષયોનું જ મુખ્યપણું છે. જ્ઞાનીને એવી ભાવના છે કે અંતરસ્વભાવમાં એકાગ્ર થાઊં તો જ્ઞાન અને સુખ પ્રગટે; તેથી તેને સદાય સ્વભાવનું મુખ્યપણું છે.

પોતાના જ્ઞાનમાં ત્રિકાળી આત્મસ્વભાવનું મુખ્યપણું તથા વિકારાદિનું ગૌણપણું કરવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને પોતાના જ્ઞાનમાં વિકારાદિનું મુખ્યપણું કરવું તથા શુદ્ધ સ્વભાવને ભૂલી જવો તે અજ્ઞાન છે.

[વીર. સં. ૨૪૭૧ માગશર સુદ ૮]

(૪૧) ઇચ્છા ટાળવા માટે જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની માન્યતામાં રહેલો મોટો ફેરફાર

અજ્ઞાની એમ માને છે કે મને જે કાંઈ ઈચ્છા થાય છે તે ઈચ્છાનું દુઃખ પર વસ્તુનું ગ્રહણ કરતાં ટળી જશે. જે પરવસ્તુના લક્ષે ઈચ્છા થાય છે તે પરવસ્તુનું ગ્રહણ કરું તો મારી

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ઇચ્છા ટળી જશે અને શાંતિ થશે-એટલે કે ઇચ્છારૂપી અગ્નિમાં પરને ગ્રહણ કરવાની આકુળતારૂપી લાકડાં હોમવાથી તે (ઇચ્છારૂપી અગ્નિ) શાંત થશે-એવા પ્રકારની માન્યતાથી અજ્ઞાની જીવ પર વિષયો મેળવવા માંગે છે.

હવે, પ્રથમ તો પરવસ્તુનું ગ્રહણ પોતે કરી શકતો નથી; પરવસ્તુનો વિયોગ તે ઇચ્છાનું કારણ અને પરવસ્તુનો સંયોગ તે ઇચ્છા ટાળવાનું કારણ એમ અજ્ઞાનીએ પરાધીનતા માની છે. પરંતુ પોતાના સ્વભાવની એકાગ્રતા ચૂક્યો તેથી ઇચ્છા થઈ અને સ્વભાવની એકાગ્રતા કરું તો ઇચ્છા ટળે અને સુખ થાય-એમ નહિ માનતો હોવાથી અજ્ઞાનીના બધા ઉપાય ખોટા છે.

જ્ઞાનીને ઇચ્છા થાય ત્યારે તેઓ પર વિષયોના ગ્રહણ વડે તે દૂર કરી શકાય-એમ માનતા નથી. પર વિષયના લક્ષે તો ઇચ્છા ઊલટી વધે છે. હું મારા સ્વરૂપની એકાગ્રતા ચૂક્યો તેથી ઇચ્છા થઈ છે માટે તે ઇચ્છા દૂર કરવાનો ઉપાય જ્ઞાનની તીવ્રતા કરીને સ્વભાવમાં એકાગ્રતા કરવી તે જ છે. સ્વભાવમાં એકાગ્ર થાઉં તો ઇચ્છા તૂટી જાય અને વિષયોનું લક્ષ પણ છૂટી જાય. આવા ભાનપૂર્વક સ્વભાવની એકાગ્રતાના જોરે જ્ઞાનીઓ ઇચ્છા તોડી નાંખે છે. અજ્ઞાનીને કદી ઇચ્છાની લાળ તૂટતી નથી.

અજ્ઞાની જીવ ઇચ્છાની પૂર્ણતા ઇન્દ્રિયોના વિષયો દ્વારા થશે-એમ માનતો હોવાથી તે ઇન્દ્રિયોને પુષ્ટ કરવા માગે છે; કેમ કે તે એમ માને છે કે જો ઇન્દ્રિયો શિથિલ હશે તો વિષયોનું બરાબર ગ્રહણ નહિ થાય. આંખ મોળી હશે તો દેખાશે નહિ અને ભગવાનના દર્શન તથા શાસ્ત્ર વાંચન નહિ થઈ શકે, કાન મોળા હશે તો વ્યાખ્યાન વગેરે સાંભળી શકાશે નહિ-ઇત્યાદિ પ્રકારે માનીને અજ્ઞાની જીવ પર વિષય ગ્રહણની ભાવનાથી ઇન્દ્રિયોને સદાય પુષ્ટ કરવા માગે છે અને એ વડે વિષય ગ્રહણ કરીને ઇચ્છા શાંત થશે એમ માને છે. પરંતુ તેની એ માન્યતાથી તો ઉલટી વિષય ગ્રહણની ઇચ્છા વધતી જ જાય છે.

જ્ઞાની એમ માને છે કે મારા જ્ઞાનની તીવ્રતા વધારૂં તો આ ઇચ્છા ટળી જાય. એ રીતે તેઓ ઇચ્છા ટાળવાનો ઉપાય પર વિષયોને નહિ માનતા હોવાથી, પણ જ્ઞાનસ્વભાવની એકાગ્રતાને જ ઉપાય માનતા હોવાથી જ્ઞાનની તીવ્રતા કરવા માગે છે, અને જ્ઞાનની તીવ્રતાને જોરે વિષયની ઇચ્છા તોડી નાખે છે. પર વિષયોનું ગ્રહણ કરવું તેને ઇચ્છા ટાળવાનો ઉપાય જ્ઞાનીઓ માનતા નથી તેથી 'ઇન્દ્રિયો પુષ્ટ હોય તો વિષય ગ્રહણ બરાબર થઈ શકશે માટે ઇન્દ્રિયોને પુષ્ટ રાખું' એવી ભાવના જ્ઞાનીને કદાપિ હોતી નથી. પણ 'ભલે ઇન્દ્રિયો શિથિલ થતી હોય તો શિથિલ થાવ; ઇન્દ્રિયો શિથિલ થવા છતાં હું મારા સ્વભાવની પુષ્ટિ કરીને ઇચ્છા તોડીને શાંતિ પ્રગટ કરી શકું છું' એવા ભાનમાં તેમને સ્વભાવની પુષ્ટિની ભાવના હોય છે.

અજ્ઞાની જીવ વિષયોના ગ્રહણ દ્વારા ઇચ્છાને શાંત કરવા માગે છે એટલે ઇન્દ્રિયો પુષ્ટ રહે તો વિષયો ગ્રહણ કરવાની શક્તિ વધે એમ માનીને અનેક ઉપાયો વડે ઇન્દ્રિયોની પુષ્ટિ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કરવા માગે છે. હવે ઇન્દ્રિયોદ્વારા પ્રવર્તતું જ્ઞાન તો પોતાને સન્મુખ થયેલા વિષયોનું જ કિંચિત્ ગ્રહણ કરી શકે છે, તેથી અજ્ઞાની અનેક ઉપાયો કરીને ઇન્દ્રિયોનો અને તેના વિષયોનો સંયોગ કરવા માગે છે; અને તેથી ઇચ્છાને શાંત કરવા માટે ઇન્દ્રિયોની પુષ્ટિ, પર વિષયોનો સંયોગ અને તેનો ભોગવટો કરવા માગે છે. એ ઉપાયોથી તો ઊલ્ટી આકુળતા વધે છે. પરંતુ તે મૂઢ જીવની દૃષ્ટિ પર ઉપર જ છે, વિષયોના સેવનની ભાવનામાં આત્માના વિચારનું ટાણું જ તે રાખતો નથી. જો અંશે પણ આત્મા તરફ વિચાર લંબાવીને જુએ તો તેને ખ્યાલ આવે કે જેમ જેમ હું પરવિષયો મેળવવાની અને તેને ભોગવવાની ભાવના કરું છું તેમ તેમ ઇચ્છા શાંત થતી નથી પણ ઊલ્ટી વધતી જાય છે, માટે ઇચ્છાને શાંત કરવાનો ઉપાય વિષયોનું ગ્રહણ નથી પણ કાંઈક બીજો ઉપાય છે.

જ્ઞાની એમ સમજે છે કે ઇન્દ્રિયોના વિષય સન્મુખ થવાથી મને આ ઇચ્છા થઈ છે, હું આત્મસન્મુખ થાઉં તો એ ઇચ્છા ટળી જાય. સંયોગ હો કે ન હો અને ઇન્દ્રિયો પણ હો કે ન હો,—તેને આધીન મારી ઇચ્છા શાંત થતી નથી. આવી ભાવનાને લીધે જ્ઞાનીને ઇન્દ્રિય, ઇન્દ્રિયના વિષયો અને તે પ્રત્યેનો રાગ એ બધાની ભાવના હોતી નથી પણ એક આત્મસ્વભાવની એકાગ્રતાની ભાવના હોય છે; છતાં, જ્ઞાનીને સંયોગો હોય અને આસક્તિનો રાગ પણ હોય, પરંતુ તેમને કોઈ પર વસ્તુને ભોગવવાની ભાવના હોતી નથી–રુચિ હોતી નથી. આસક્તિનો રાગ હોવો તે વર્તમાન પૂરતો અલ્પ દોષ છે પણ તેમાં અભિપ્રાયનો દોષ નથી. અને પરની રુચિ હોવી તે મહાન દોષ છે, તેમાં તો અભિપ્રાયની જ ભૂલ છે.

અજ્ઞાનીને જ્યારે ઇચ્છા થઈ ત્યારે તેણે તે ઇચ્છાને જાણી અને પર વિષયોને પણ જાણ્યા પરંતુ તે વખતે ઇચ્છા અને પર વસ્તુથી ભિન્ન એવા પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવની એકતાપૂર્વક જ્ઞાન કરવું જોઈએ તેને બદલે સ્વભાવને ભૂલીને ઇચ્છામાં અને પર વિષયોમાં એકાગ્ર થઈ જાય છે તેથી તેનું જ્ઞાન મિથ્યા છે–ક્ષણિક છે, તે અલ્પકાળમાં નાશ થઈ જશે. જો સ્વભાવના લક્ષે જ્ઞાન કરે તો તે જ્ઞાન સમ્યક્ હોય અને સ્વભાવની એકતાવાળું હોવાથી તે સદાય ટકી રહે.

જ્ઞાનીને ઇચ્છા થઈ ત્યારે તેમણે તે ઇચ્છાને જાણી, પર વિષયોને પણ જાણ્યા અને તે જ વખતે ઇચ્છા અને પરવિષયોથી ભિન્ન સ્વભાવને જાણ્યો. ત્યાં પોતાના સ્વભાવની એકતા રાખીને ઇચ્છા વગેરેને જાણી લીધાં પરંતુ તેની ભાવના કરી નહિ. તેથી તે વખતે પણ તેમનું સમ્યગ્જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામ્યું અને ઇચ્છા ટળી ગઈ.

દુઃખ દૂર કરવા માટેના અજ્ઞાનીના બધા ઉપાય જૂઠા છે, કારણ કે–ઇન્દ્રિયો વડે વિષયોનું ગ્રહણ થતાં મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે એમ જાણીને પ્રથમ તો તે અનેક પ્રકારના ભોજનાદિક વડે ઇન્દ્રિયો પ્રબલ કરવા માંગે છે તથા એમ જ જાણે છે કે જો ઇન્દ્રિયો પ્રબળ રહે તો મને વિષય ગ્રહણ કરવાની શક્તિ વધે. ઇન્દ્રિયો પ્રબળ કરવા અનેક બાહ્ય કારણો મેળવવા માગે છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ઈન્દ્રિયાધીન પ્રવર્તતું જ્ઞાન તો પોતાને સન્મુખ થયેલા વિષયોનું ગ્રહણ કરી શકે છે તેથી તે અનેક બાહ્ય ઉપાયો વડે વિષયો અને ઈન્દ્રિયોનો સંયોગ કરવા માગે છે. અનેક પ્રકારનાં ભોજનાદિકનો સંયોગ મેળવવા માટે ઘણો જ ખેદખિન્ન થાય છે. જ્યાં સુધી એ વિષયો ઈન્દ્રિય સન્મુખ રહે છે ત્યાં સુધી તો તેનું કિંચિત્ સ્પષ્ટ જાણપણું રહે પણ પછી મનદ્વારા સ્મરણમાત્ર જ રહે અને કાળ વ્યતીત થતાં એ સ્મરણ પણ મંદ થતું જાય છે તેથી તે વિષયોને પોતાને આધીન રાખવાનો ઉપાય કરે છે અને શીઘ્ર તેનું ગ્રહણ કર્યા કરે છે. વળી ઈન્દ્રિયો દ્વારા તો એક કાળમાં કોઈ એક જ વિષયનું ગ્રહણ થાય છે પણ આ જીવ ઘણા ઘણા વિષયો ગ્રહણ કરવા ઈચ્છે છે તેથી ઉતાવળો બની જલદી જલદી એક વિષયને છોડી અન્યને ગ્રહણ કરે છે. વળી તેને છોડી અન્યને ગ્રહણ કરે છે. એ પ્રમાણે વિષયને અર્થે વલખાં મારે છે. અને પોતાને જેવા ભાસે તેવા ઉપાય કર્યા કરે છે પણ અજ્ઞાનીના એ બધા ઉપાય જૂઠા છે.

પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે બહારની વસ્તુઓનો મેળ થવો તે પોતાને આધીન નથી; વળી કદાચિત્ તે પ્રમાણે સંયોગ થઈ જાય તોપણ તેનું જાણપણું વધવું તે કાંઈ ઈન્દ્રિયોની પ્રબળતાથી થતું નથી, પણ પોતાના જ્ઞાનદર્શનની ઉઘાડ શક્તિ વધારે તો જાણપણું વધે. કોઈનું શરીર પુષ્ટ હોવા છતાં તેનામાં એવી શક્તિ ઓછી જોવામાં આવે છે, તથા કોઈનું શરીર દુર્બળ હોય છતાં તેનામાં એવી શક્તિ અધિક જોવામાં આવે છે. માટે ભોજનાદિક વડે ઈન્દ્રિયો પુષ્ટ કરવાથી કાંઈ સિદ્ધિ થતી નથી. પરંતુ કષાયાદિક ઘટવાથી જ્ઞાન-દર્શન વધે છે અને ત્યારે જ વિષય ગ્રહણ શક્તિ વધે છે. અજ્ઞાની જીવ વિષયોના ગ્રહણથી ઈચ્છા શાંત કરવા માગે છે તેને સમજાવવા અહીં કહ્યું છે કે હે ભાઈ! વિષયોનું ગ્રહણ પણ જ્ઞાનદર્શનશક્તિ વધવાથી વધે છે માટે તું તારા જ્ઞાનદર્શનને સંભાળ. વળી વિષયોનો સંયોગ મળે છે તે ઘણા વખત સુધી ટકતો નથી, અને સર્વ વિષયોનો સંયોગ મળતો જ નથી તેથી જીવને તેની આકુળતા રહ્યા જ કરે છે. વળી એ વિષયો પોતાને આધીન રાખી જલદી જલદી ગ્રહણ કરવા ઈચ્છે છે પણ તે પોતાને આધીન રહેતા નથી. કારણ કે એ જુદાં દ્રવ્યો પોત પોતાને આધીન પરિણમે છે. આ જીવ અતિ વ્યાકુળ બની સર્વ વિષયોને યુગપત્ ગ્રહણ કરવા માટે વલખાં મારે છે તથા એક વિષયને છોડી અન્યનું ગ્રહણ કરવા માટે આ જીવ વલખાં મારે છે, પણ પરિણામે તેને ઈચ્છારૂપી રોગ એવો ને એવો જ ચાલુ રહે છે અને તે દુઃખી જ થયા કરે છે. જેમ મણની ભૂખવાળાને કણ મળ્યો પણ તેથી તેની ભૂખ મટે? ન જ મટે; તેમ જેને સર્વે વિષયોનું ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા છે તેને ક્રોધ એક વિષયનું ગ્રહણ થતાં ઈચ્છા કેમ મટે? અને ઈચ્છા મટ્યા વગર સુખ પણ થાય નહિ, માટે અજ્ઞાનીના એ બધા ઉપાય જૂઠા છે.

પોતે સર્વે પર વિષયોનું ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા કરે છે પરંતુ એ બધાને એક સાથે જાણવાનું સામર્થ્ય પોતામાં પ્રગટ્યું નથી. જો ઈચ્છા તોડીને જ્ઞાનસ્વભાવમાં એકાગ્રતા કરે તો કેવળજ્ઞાન પ્રગટે અને તેમાં સર્વ પદાર્થોનું એક સાથે ગ્રહણ થઈ જાય, તેથી તેને વિષયોના ગ્રહણની આકુળતા ટળે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અને સંપૂર્ણ સુખી થાય. અજ્ઞાની પણ ખરેખર તો પરવિષયોનું ગ્રહણ કરી શકતો નથી, માત્ર તેને જાણે છે અને તેમાં એકત્વબુદ્ધિથી રાગ કરે છે અને પરનું ગ્રહણ કરવાની ઊંધી માન્યતાથી આકુળતા વડે દુઃખી થાય છે. જ્ઞાનીઓએ પર સાથેની એકત્વબુદ્ધિ છોડી દીધી છે તેથી તેઓને પરનું ગ્રહણ કરવાની માન્યતાપૂર્વકના બધા રાગ-દ્વેષ ટળી ગયા છે. અને જ્ઞાનસ્વભાવના ગ્રહણ વડે (એકાગ્રતાવડે) જ્ઞાનને ક્રમે ક્રમે વધારી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે છે ત્યાં સર્વે પદાર્થો જ્ઞાનમાં એક સાથે જણાય છે. તેથી બધા વિષયોનું ગ્રહણ (જ્ઞાન) કરવા માટે પણ સ્વભાવની એકાગ્રતા એ જ ઉપાય છે. આખો લોક કોઈને મળે નહિ પણ આખા લોકનું જ્ઞાન તો દરેક જીવ કરી શકે છે.

પ્રશ્ન :—વિષયગ્રહણ વડે કોઈ જીવોને સુખી થતા જોઈએ છીએ, છતાં તમે તે ઉપાયને સર્વથા જૂઠા કેમ કહો છો?

ઉત્તર :—વિષયના ગ્રહણથી એ જીવ સુખી તો થતા નથી, પણ ભ્રમથી તે વડે તેઓ સુખ માને છે. જો વિષયગ્રહણ વડે એ સુખી થયા હોય તો તેને અન્ય વિષયોની ઈચ્છા કેમ રહે? જેમ રોગ મટી ગયા પછી અન્ય ઔષધ કોઈ શા માટે ઈચ્છે? તેમ દુઃખ મટ્યા પછી અન્ય વિષયને તે શા માટે ઈચ્છે? જો વિષયનું ગ્રહણ કર્યા પછી ઈચ્છા શાંત થાય–અટકી જાય તો તે જીવને સુખી કહીએ; પરંતુ તે તો જ્યાંસુધી ઈચ્છિત વિષયોનું ગ્રહણ ન થાય ત્યાં સુધી તે વિષયની જ ઈચ્છા કર્યા કરે છે અને જે સમયે એ ઈચ્છિત વિષયોનું ગ્રહણ થયું તે જ સમયે અન્ય વિષયગ્રહણની ઈચ્છા કરે છે, એક ક્ષણ પણ ઈચ્છા વગરની જતી નથી. એને સુખી કેમ મનાય? જેમ કોઈ મહાક્ષુધાવાન રંક પોતાને કદાચિત્ એક અન્નનો કણ મળતાં તેનું ભક્ષણ કરી ચેન માને તેમ આ મહાતૃષ્ણાવાન જીવ પોતાને કોઈ એક વિષયનું નિમિત્ત મળતાં તેનું ગ્રહણ કરી સુખ માને છે, પણ વાસ્તવિકપણે એ સુખ નથી.

પ્રશ્ન :—જેમ કણ કણ વડે પોતાની ભૂખ મટે છે તેમ એક એક વિષયનું ગ્રહણ કરી પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરે તો શું દોષ?

ઉત્તર :—જો બધા કણ ભેગા થાય તો એમ જ માનીએ પરંતુ બીજો કણ મળતાં પ્રથમના કણનું નિર્ગમન થઈ જાય તો ભૂખ કેમ મટે? એ જ પ્રમાણે જાણવામાં વિષયોનું ગ્રહણ જો ભેગું થતું જાય તો ઈચ્છા પૂર્ણ થાય, પરંતુ જ્યારે બીજો વિષય ગ્રહણ કરે છે ત્યારે પૂર્વે જે વિષય ગ્રહણ કર્યો હોય તેનું જાણપણું રહેતું નથી, તો ઈચ્છા કેવી રીતે પૂર્ણ થાય? ઈચ્છા પૂર્ણ થયા વિના આકુળતા મટે નહિ અને આકુળતા મટ્યા વગર સુખી કહેવાય નહિ. જો જીવ સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન કરે તો તેનું જ્ઞાન ક્રમે ક્રમે ખીલતું જાય અને છેવટે પૂર્ણજ્ઞાનમાં બધા વિષયો એકસાથે જણાય છે અને ત્યાં આકુળતા રહેતી નથી. પરંતુ સ્વભાવને ભૂલીને એકલા પરને જાણે છે તે જ્ઞાન ક્ષણિક છે. સ્વભાવ આશ્રિત જ્ઞાન નિત્યમાં ભળે છે.

વળી એક વિષયનું ગ્રહણ થાય છે તે પણ આ જીવ મિથ્યાદર્શનાદિકના સદ્ભાવપૂર્વક

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કરે છે અને તેથી ઉલટો જ્ઞાનાદિ ગુણોનું વિશેષ આવરણ કરે છે. શ્રી પ્રવચનસારમાં અ. ૧ ગાથા ૭૬ માં કહ્યું છે કે ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થયેલું સુખ પરાધીન, બાધા સહિત, વિનાશિક, બંધનું કારણ અને વિષમ છે, તેથી એ સુખ ખરેખર દુઃખ જ છે. એ પ્રમાણે સંસારી જીવ અનાદિથી જે ઉપાયો કરે છે તે ખોટા જ છે.

તો સાચો ઉપાય શું છે? જો પોતાના સ્વભાવની એકાગ્રતાથી ઇચ્છા દૂર થાય અને સર્વે વિષયોનું એક સાથે ગ્રહણ રહ્યા કરે તો એ દુઃખ ટળે. હવે આત્મસ્વરૂપની એકાગ્રતા તો તેની ઓળખાણથી જ થાય, ઇચ્છા તો મોહ જતાં જ મટે અને સર્વનું એક સાથ ગ્રહણ તો કેવળજ્ઞાન થતાં જ થાય. તેથી તેનો ઉપાય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ છે, તેમાં પણ મુખ્ય સમ્યગ્દર્શન છે. એ જ દુઃખ દૂર કરવાનો અને સુખ પ્રગટ કરવાનો ઉપાય જાણવો.

[વીર સં. ૨૪૭૧ માગશર સુદ ૯]

(૪૨) જ્ઞાન દુઃખનું કારણ નથી પણ મોહ દુઃખનું કારણ છે.

ક્ષયોપશમિકજ્ઞાન તે દુઃખનું કારણ નથી, પણ ઇચ્છા જ દુઃખનું કારણ છે. પદાર્થોને જાણવા તે દુઃખનું કારણ નથી, પણ મોહથી વિષયગ્રહણની જે ઇચ્છા થાય છે તે જ દુઃખનું મૂળ કારણ છે. જો જ્ઞાન પોતે દુઃખનું કારણ હોય તો જેમ જેમ જ્ઞાન વધે તેમ તેમ દુઃખ પણ વધતું જાય. અને જ્ઞાન રહિતપણું સુખનું કારણ ઠરે. તેમ થતાં જડને પૂરું સુખ માનવું પડે. પરંતુ જ્ઞાન તો પોતાનો સ્વાભાવિક ભાવ છે તે દુઃખનું કારણ નથી. પરંતુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન સાથે જેટલો મોહ ભળે છે તેટલું દુઃખ છે.

પ્રશ્ન :—કોઈ માણસનો પુત્ર બહારગામ હોય અને તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું હોય; પણ જ્યાં સુધી તે માણસને પુત્રના મૃત્યુ સંબંધી જ્ઞાન નહિ હોય ત્યાં સુધી તેને તે સંબંધી દુઃખ નહિ લાગે અને જ્યારે તેને પુત્રના મૃત્યુનું જ્ઞાન થશે ત્યારે તરત જ દુઃખ થશે. માટે જ્ઞાન તે જ દુઃખનું કારણ છે.

ઉત્તર :—નહિ, ત્યાં જ્ઞાન દુઃખનું કારણ નથી પણ પુત્ર પ્રત્યેનો મોહ જ દુઃખનું કારણ છે. જો જ્ઞાન દુઃખનું કારણ હોય તો જેને જેને તે પુત્રના મૃત્યુનું જ્ઞાન થાય તે બધાયને સરખું દુઃખ કેમ થતું નથી? જેને જેટલો મોહ તેને તેટલું દુઃખ થાય છે. જે વખતે તે માણસને પુત્રના મૃત્યુનું જ્ઞાન થયું તે જ વખતે તે માણસે અંતરના ભાન વડે વૈરાગ્ય લાવીને મોહ ન કર્યો હોત તો તેને જ્ઞાન હોવા છતાં દુઃખ ન થાત. કેમ કે દુઃખનું કારણ જ્ઞાન નથી પણ મોહ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ એમ માને છે કે જાણ્યું માટે દુઃખ થયું, અથવા તો પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો માટે દુઃખ થયું. એ બંને વાત ખોટી છે. જેટલો મોહ કરે તેટલું જ દુઃખ થાય એ જ એક સિદ્ધાંત છે. સંયોગી પદાર્થો પ્રત્યેના મોહથી જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય પરવસ્તુનો સંયોગ મેળવવો તે નથી, તેમજ ઇચ્છા કે ઇન્દ્રિયોની પુષ્ટિ તે પણ ઉપાય નથી. ખરો ઉપાય એ છે કે સંયોગી પદાર્થોની

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

દૃષ્ટિ છોડીને અસંયોગી જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માની દૃષ્ટિ અને એકાગ્રતા કરે તો દુઃખ ટળે. સંસારની કોઈ વસ્તુમાં આ આત્માનું સુખ નથી, સુખ તો પોતાના આત્માની દૃષ્ટિ કરે તો પ્રગટે.

પ્રશ્ન :—કોઈ જીવ ઊંઘી ગયો હોય અને તેની પાસે સર્પ પડયો હોય, જ્યારે તેને કોઈ જગાડે અને કહે કે તારી પાસે સર્પ પડ્યો છે, ત્યારે તેને તરત જ ભય થાય છે. જ્યાં સુધી સર્પનું જ્ઞાન નહોતું ત્યાં સુધી તેને ભય ન હતો, માટે જ્ઞાનથી જ ભય થયો, તેથી જ્ઞાનને જ દુઃખનું કારણ માનવું પડશે?

ઉત્તર :—નહિ; જ્ઞાન દુઃખનું કારણ છે જ નહિ. તે માણસને સર્પનું જ્ઞાન કરવાથી ભય થયો નથી પણ શરીરની મમતાને કારણે જ ભય થયો છે. ઊંઘ વખતે તેને ઓછું દુઃખ હતું અને સર્પનું ભાન થતાં દુઃખ વધી ગયું–એમ નથી. ઊંઘ વખતે પણ જેટલે અંશે શરીર ઉપરની મમતા છે તેટલે અંશે તેને પ્રતિકૂળતાનો ભય પણ અવ્યક્તપણે રહેલો જ છે. પહેલાં અનુકૂળતાના રાગની મુખ્યતા હતી હવે પ્રતિકૂળતાના દ્વેષની મુખ્યતા છે, પણ બંને વખતે જેટલે અંશે મમતા છે તેટલે અંશે જ દુઃખ છે. જો સર્પનું જ્ઞાન તે દુઃખનું કારણ હોય તો તે જ સર્પને કોઈ મુનિ દેખે છતાં તેમને જરાપણ ભય કેમ થતો નથી? કેમકે તેમને શરીર ઉપર મમતા નથી તેથી પ્રતિકૂળતાનો ભય નથી. જે માણસને સર્પની હાજરીમાં ભય થાય છે તેને સર્પની ગેરહાજરી વખતે પણ પોતાની મમતાને કારણે દુઃખનું વેદન તો હતું જ. જેને જેટલે અંશે અનુકૂળતાની પ્રીતિ હોય તેને તેટલે જ અંશે પ્રતિકૂળતાનો ભય અથવા દ્વેષ હોય જ.

(૪૩) દુઃખના બે પ્રકાર

સંસારી જીવોના દુઃખના મુખ્યપણે બે વિભાગ પડે છે–

૧. પોતાના સ્વભાવને ભૂલીને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સંયોગોમાંથી સુખ લેવા માંગે છે, પણ સંયોગ તેને આધીન નથી તેથી તે ક્ષણે ક્ષણે આકુળ-વ્યાકુળ થાય છે અને દુઃખી જ રહ્યા કરે છે. આવા જીવોને એકાંત દુઃખ છે, સ્વાભાવિક સુખને તેઓ અંશે પણ અનુભવતા નથી, તેઓને ક્ષણે ક્ષણે અનંત દુઃખ છે.

૨. પોતાનો સ્વભાવ જ પરિપૂર્ણ સુખરૂપ છે એમ જ્ઞાની જીવોએ જાણ્યું છે, તેથી તેઓ કોઈ સંયોગોમાં સુખ માનતા નથી, અને ગમે તે સંયોગ વખતે પણ તેમને સ્વાભાવિક સુખનો અંશે અનુભવ તો વર્ત્યા જ કરે છે; છતાં પણ હજી સંપૂર્ણ સ્થિરતા ન હોય ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોના વિષયોની આસક્તિથી રાગ-દ્વેષ થાય છે તેટલે અંશે તેઓ પણ દુઃખી જ છે. પરંતુ આ દુઃખ અલ્પ છે.

અજ્ઞાનીને તો સુખ-દુઃખ વચ્ચેના અંતરની જ ખબર નથી, તે તો અનુકૂળ સંયોગને જ સુખ માને છે, વાસ્તવિકપણે તેને દુઃખ ઓછું થતું નથી. જ્ઞાનીઓ જ સુખ-દુઃખના અંતરને જાણે છે, અને તેમને જ દુઃખ ઓછું થાય છે. આત્માની સાચી ઓળખાણ પછી જેમ જેમ વીતરાગભાવ વધે તેમ તેમ દુઃખ ટળે છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૪૪) દરેક વસ્તુની સ્વાધીનતા

અજ્ઞાની જીવ પરવસ્તુનો સંયોગ હું મેળવી શકું-એમ માને છે તે તો સ્થૂળ ભૂલ છે. અને કર્મના ઉદયને કારણે સંયોગ મળે એ વાત પણ યથાર્થ નથી. દરેક વસ્તુ સ્વતંત્ર છે તેથી દરેકે દરેક પરમાણુઓની સંયોગ-વિયોગની ક્રિયા પોતપોતાથી સ્વતંત્ર જ થાય છે, તેનો કર્તા કોઈ બીજો પદાર્થ નથી. આત્મા તો પરવસ્તુના સંયોગ-વિયોગનો કર્તા નથી પણ કર્મના કારણે સંયોગ-વિયોગ થાય છે એમ કહેવું તે પણ નિમિત્તનું કથન છે. સંયોગ-વિયોગનો કર્તા જીવ નથી એમ સિદ્ધ કરવા માટે નિમિત્તથી કર્મને તેના કર્તા કહ્યા છે, ત્યાં કર્મનું હોવાપણું સિદ્ધ કર્યું છે. વસ્તુસ્વભાવથી જોઈએ તો કર્મોને આધીન પરવસ્તુઓ પરિણમતી નથી. જગતની કોઈ પણ વસ્તુઓ અન્ય વસ્તુને આધીન નથી. આત્મા ઇચ્છા કરે તેને કારણે પરવસ્તુઓ આવે એવી પરવસ્તુ પરાધીન નથી. આત્મા રાગ-દ્વેષ કરે અને કર્મ બંધાય ત્યાં ખરેખર આત્માએ રાગ-દ્વેષ કર્યા માટે કર્મો બંધાયા એમ નથી પણ જે પરમાણુઓની સ્વતંત્ર લાયકાત હતી તેઓ જ તે વખતે કર્મરૂપે સ્વયં પરિણમ્યા છે. આવો સ્વાધીન વસ્તુ સ્વભાવ ઓળખે તો જીવની સ્વભાવદૃષ્ટિ થાય અને સંયોગદૃષ્ટિ ટળે.

(૪૫) પરદ્રવ્યમાં કાંઈ પણ કરવાની ઇચ્છાનું વ્યર્થપણું અને તે છોડવાની પ્રેરણા.

હે જીવ, તું તારા સ્વભાવને ભૂલીને પણ પરદ્રવ્યમાં તો કાંઈ જ કરવા સમર્થ નથી. તું તારા ભાવમાં અનુકૂળ સામગ્રી મેળવવાની ઇચ્છા કર, પરંતુ તારી ઇચ્છા કરવાથી પરદ્રવ્યોનો સંયોગ આવી જાય-એવું કાંઈ નથી; એટલે તારી પરદ્રવ્યો સંબંધી ઇચ્છા તો ક્ષણે ક્ષણે વ્યર્થ જાય છે. જે વસ્તુનો જે રીતે જે વખતે જેવો સંયોગ વિયોગ થવાનો છે તે વસ્તુનો તે રીતે તે વખતે તેવો જ સંયોગ વિયોગ થશે. વસ્તુના સ્વતંત્ર પરિણમનને કોઈ રોકી શકે નહિ. તું ગમે તેમ માથા ફોડ અને વલખા નાંખ (—સંકલ્પો વિકલ્પો કર) તેથી કાંઈ અનુકૂળ સામગ્રી આવી જતી નથી. માટે હે ભાઈ! તું પરદ્રવ્યોમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કરવાની તારી વ્યર્થ માન્યતા છોડ, છોડ! કેમકે તારી એ માન્યતાથી તને જ દુઃખ થાય છે. પરદ્રવ્યોનું ગમે તેમ થાય, તેના કર્તાપણાની માન્યતા છોડીને તું તારા સ્વભાવની દૃષ્ટિથી બધાનો નિર્વિકલ્પપણે જ્ઞાતા રહી જા, એ જ તને શાંતિનું કારણ છે. પરવસ્તુના પરિણમનમાં "આ આમ કેમ?" એવો વિકલ્પ કરવો તે પણ તારું કર્તવ્ય નથી. બધા દ્રવ્યો પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણમે છે, કોઈ દ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપથી બહાર પરિણમતું નથી, તું પણ તારા જ્ઞાનસ્વરૂપમાં જ પરિણમ. અનાદિથી જ્ઞાનસ્વરૂપને ભૂલીને પરના લક્ષે વિકારરૂપે પરિણમી રહ્યો છે તે જ દુઃખનું કારણ છે.

(૪૬) સ્વભાવસુખનું નિત્યપણું અને સંયોગોમાં સુખની કલ્પનાનું અનિત્યપણું

પોતાના નિત્યસ્વભાવના લક્ષે જે સુખ પ્રગટે તેમાં જીવ નિઃશંક હોય છે કે ગમે તે સંયોગો આવે તો પણ મારું સુખ તો મારા સ્વભાવમાંથી જ પ્રગટે છે; અને અજ્ઞાની પોતે જે સંયોગોમાં સુખ કલ્પે તેમાં પણ તેને શંકા રહ્યા કરે છે કે આવા ને આવા સંયોગ સદાય રહેશે કે નહિ!

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

સંયોગો તો અનિત્ય છે. પોતાની ઈચ્છાનુસાર સંયોગો કવચિત્ થઈ જાય તો પણ તેમાં જીવનું સુખ નથી, પરંતુ સંયોગના લક્ષે પરાધીનતા અને આકુળતાનું દુઃખ જ છે. જે સંયોગના લક્ષે પરાધીનતા અને આકુળતાનું દુઃખ જ છે. જે સંયોગોમાં સુખ કલ્પ્યું હશે તે સંયોગો ફરતાં તેની સુખની કલ્પના પણ ફરી જશે.

(૪૭) સમજણ ત્યાં સમાધાન, અણસમજણ ત્યાં વાંધા

કોઈને કરોડો રૂપિયા હોય પણ પુત્રની ઈચ્છા! તો કોઈને પુત્ર હોય પણ પૈસાની ઈચ્છા! કોઈને એ બંને હોય પણ તેને સાચવવાની ઈચ્છા! ખેરખર તો જીવને કોઈ પરદ્રવ્યના કારણે વાંધો નથી પણ પોતે પોતાની કલ્પનાથી જ વાંધા ઊભા કરે છે. પોતાના સ્વભાવમાં સંતોષ ન આવ્યો અને પરમાંથી સુખ લેવાની વૃત્તિ ઊઠી તે જ સૌથી મોટો વાંધો છે. સાચી સમજણના જ્યાં વાંધા ત્યાં બધી ચીજના વાંધા હોય, ગમે તેવા સંયોગો હોય પણ એના વાંધા કદી મટે નહિ. અને આત્માની સાચી સમજણ થતાં બધા સંયોગો ઉપરથી દૃષ્ટિ ઉઠી જાય, તેને પોતાના નિત્ય સ્વભાવના લક્ષે સદાય સમાધાન વર્તે છે અને સંયોગના વાંધા ટળી જાય છે. ગમે તેવા સંયોગ હોય પણ તેમનું સમાધાન ખસતું નથી.

(૪૮) વિષયો એટલે શું અને ક્યારે છૂટે?

અજ્ઞાની જીવો બહારમાં પરવસ્તુના વિયોગ ઉપરથી એમ માને છે કે મેં વિષયો છોડી દીધા પણ ભાઈ રે! શુદ્ધ આત્માના ભાન વગર ક્યે ઠેકાણે એકાગ્રતા કરીને તેં વિષય છોડ્યા? પોતાના અસંગ ચૈતન્યસ્વભાવની દૃષ્ટિ ચૂકીને જે કોઈ ભાવ થાય તે બધા વિષયો જ છે. પરદ્રવ્યનો સંયોગ કે વિયોગ તો તે પરદ્રવ્યના કારણે થાય છે, આત્મા પોતામાં જે વિકારીભાવ કરે છે તે જ વિષય છે. એ વિષયોથી રહિત પોતાનો સ્વભાવ છે એવી જ્યાં સુધી ઓળખાણ ન થાય ત્યાં સુધી જીવ યથાર્થપણે વિષયોને છોડી શકે નહિ.

(૪૯) સ્વરૂપદૃષ્ટિ અને સંયોગીદૃષ્ટિ

હે જીવ! તારું સુખ તો તારામાં છે, તેને ભૂલીને તું બહારમાં વલખાં માર તેમાં કાંઈ વળે તેમ નથી. તું અંતર્દૃષ્ટિથી તારા સ્વભાવને જો. હું આત્મા જ્ઞાનાનંદ સુખધામ છું તેની ઓળખાણ કરું, તેની રુચિ કરું અને તેમાં લીન થાઉં તો સુખ અનુભવમાં આવે. હું મારા પોતાથી પ્રત્યેક ક્ષણે પરિપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ સુખસ્વરૂપ છું,–એમ પોતાના સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જ્ઞાનીને આ જ ક્ષણે પૂર્ણ થઈ જવાની ભાવના છે. પણ અજ્ઞાનીને એવી માન્યતા છે કે હું પરપદાર્થોથી સુખ ભોગવી લઉં, તેથી તેને પરવિષયોનું એક સાથે ગ્રહણ કરી લેવાની તીવ્ર આકુળતા છે. સ્વરૂપદૃષ્ટિમાં સ્વભાવની પૂર્ણતાની ભાવના છે અને તે તો સ્વાધીન હોવાથી થઈ શકે છે. સંયોગદૃષ્ટિમાં બધા સંયોગો ભેગા કરવાની ભાવના છે. પણ તે પોતાને આધીન નથી, તેથી સંયોગદૃષ્ટિમાં સદાય આકુળતાનું વેદન જ રહ્યા કરે છે. અને સ્વરૂપદૃષ્ટિમાં નિરાકુળતા છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૫૦) સ્વભાવના આશ્રયે સાધકની નિઃશંકતા

સંયોગો મેળવું તો સુખ મળે એમ જે માને છે તેને અસંયોગી આત્મસ્વભાવમાં સહજ સુખ છે તેની રુચિ નથી; અને જેને સ્વભાવ સુખની રુચિ છે તેને પોતાના સુખ માટે જગતના કોઈ સંયોગોની દરકાર નથી. જગતમાં જે થાવું હોય તે થાશે, ગમે તેમ થાવ પણ મારે મારો આત્મધર્મ કરવાનો પ્રસંગ ચૂકવો નથી. જે સંયોગ વિયોગ થવાનો હોય તેને ત્રણકાળમાં ફેરવવા કોઈ સમર્થ નથી. કોઈ સંયોગ-વિયોગ મારી સ્વપરિણતિને ફેરવી શકે તેમ નથી. પહેલાં વિશ્વાસમાં એમ બેસવું જોઈએ કે જે સંયોગ-વિયોગ થવાનો હોય તે જ વસ્તુસ્વરૂપની પર્યાય અનુસાર થાય છે. મારી પર્યાય કોઈ સંયોગાધીન આવતી નથી પણ મારા ત્રિકાળી સ્વભાવથી જ આવે છે. આમ જેને સ્વભાવદૃષ્ટિ થઈ છે તે સાધક છે. સાધક એવો નિઃશંક હોય છે કે મારા સાધક સ્વભાવને ડખલ કરનાર કોઈ વસ્તુ આ જગતમાં નથી. મેં મારા સ્વભાવના આશ્રયે જે સાધકભાવ પ્રગટ કર્યો છે તે ભાવને તોડવા કોઈ સંયોગો સમર્થ નથી, હું મારા સ્વભાવના જ આશ્રયે મારા સાધકભાવને પૂરો કરીને પૂર્ણ સિદ્ધદશા પ્રગટ કરીશ. તેમાં ડખલ કરવા જગતના કોઈ પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ સમર્થ નથી. આવી નિઃશંકતા ક્યારે આવે? પ્રથમ તો શ્રદ્ધામાં આ વાત બેસવી જોઈએ કે સંયોગ કે વિયોગ કોઈ મારે આધીન નથી, અને સ્વભાવનો મહિમા આવવો જોઈએ. સાધકદશામાં પુરુષાર્થની નબળાઈને લીધે રાગ-દ્વેષ હોય ખરા, પણ તે રાગ-દ્વેષ મારા સાધકભાવને રોકશે એવી શંકા પડતી નથી, સાધક તો સ્વભાવના આશ્રયે નિઃશંકપણે આગળ જ વધે છે.

(૫૧) સ્વભાવની ભાવનાનું ફળ અને સંયોગની ભાવનાનું ફળ

જીવ જ્ઞાન સ્વભાવે પોતાથી પૂર્ણ છે, જેને પોતાના પૂર્ણ સ્વભાવની દૃષ્ટિ છે તેને પૂર્ણતા પ્રગટ કરવાની જ ભાવના ભાવે છે, પણ પરદ્રવ્યોની ભાવના કરતા નથી. અને જેને પોતાના પૂર્ણ સ્વભાવની દૃષ્ટિ નથી તે સંયોગની પૂર્ણતાની ભાવના ભાવે છે પણ સ્વભાવની ભાવના કરતો નથી, તેની દૃષ્ટિમાં વિપરીતતા છે. જેને સ્વભાવની પૂર્ણતાનું ભાન છે તે તેના માહાત્મ્ય વડે ક્રમે ક્રમે વિકાસ કરીને પૂર્ણતા પ્રગટ કરે છે. અને જેને સ્વભાવની પૂર્ણતાનું ભાન નથી પણ પરની ભાવના છે તે જીવ પોતાની વિપરીત દૃષ્ટિ વડે સ્વભાવની વિરાધના કરીને ક્રમેક્રમે પોતાની પર્યાય હીન કરતો ઊંધી દૃષ્ટિના ફળરૂપ નિગોદ પર્યાય પામે છે.

(૫૨) જીવે શું કરવાનું છે?

જગતની સ્વ અને પર બધી વસ્તુઓ તો જેમ છે તેમ છે, વસ્તુ કાંઈ નવી કરવી નથી તેમજ વસ્તુ ફેરવવી નથી. પણ સ્વ અને પર વસ્તુઓને યથાર્થપણે ઓળખીને, અનાદિથી પોતાનો જે ઉપયોગ પર તરફ છે તેને સ્વ તરફ વાળવાનો છે અને અનાદિથી જે પરમાં પોતાપણાની માન્યતા કરી રહ્યો છે તે માન્યતા છોડીને શુદ્ધસ્વભાવમાં જ પોતાપણું માનવાનું છે તથા અનાદિથી પર લક્ષે રાગાદિમાં એકાકાર થતો હતો તે છોડીને હવે પોતાના સ્વભાવના લક્ષે એકાકાર થવાનું

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે—આનું જ નામ સાધકપણું છે, એ જ ધર્મ છે, એ સંસારદુઃખ ટાળીને મોક્ષસુખ પ્રગટ કરવાનો ઉપાય છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ માગસર સુદ ૧૨]

(૫૩) વસ્તુની મર્યાદા–તેનું સ્વતંત્ર પરિણમન

આ જીવ અનાદિથી સંસારમાં દુઃખી થઈ રહ્યો છે, અને પોતાની માન્યતા મુજબ અનેક ઉપાય કરીને તે દુઃખ દૂર કરવા માગે છે; પણ તેના બધા ઉપાય વ્યર્થ છે. અજ્ઞાનીઓ એક એવો ઉપાય માને છે કે જો મારી ઈચ્છા મુજબ બધા પદાર્થો પરિણમે તો દુઃખ દૂર થઈ જાય અને પોતાનું જેવું શ્રદ્ધાન છે તેમ અન્ય પદાર્થોને પરિણમાવવા ઈચ્છે છે. હવે જો એ પદાર્થો એની ઈચ્છાને આધીન થઈને પરિણમે તો તેનું શ્રદ્ધાન સાચું થાય; પરંતુ **અનાદિનિધન વસ્તુ ન્યારી ન્યારી પોતપોતાની મર્યાદાપૂર્વક પરિણમે છે, કોઈ કોઈને આધીન નથી તેમ જ કોઈ પદાર્થ કોઈનો પરિણમાવ્યો પરિણમતો નથી.** છતાં તેને આ જીવ પોતાની ઈચ્છાનુસાર પરિણમાવવા ઈચ્છે છે. પણ એ કાંઈ ઉપાય નથી, એ તો મિથ્યાદર્શન જ છે.

કોઈ જીવ પોતાની ઈચ્છાનુસાર પરદ્રવ્યોને પરિણમાવી શકે નહિ, પણ પોતે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરીને જગતના બધા પદાર્થો જેમ પરિણમે તેમ તેનું જ્ઞાન કરી શકે. આ જગતની દરેક વસ્તુ સદાય જુદી જુદી પોતપોતાના સ્વરૂપમાં સ્વતંત્રપણે પરિણમે છે. કોઈ કોઈને આધીન પરિણમતી નથી. આત્મા આત્માની મર્યાદામાં પરિણમે છે પણ કોઈ કર્મો વગેરે આત્માને પરિણમાવતા નથી. શરીર શરીરની મર્યાદામાં પરિણમે છે પણ આત્મા તેને પરિણમાવતો નથી. કર્મના દરેક પરમાણુ તેની પોતાની મર્યાદામાં પરિણમે છે પણ આત્મા તેને પરિણમાવતો નથી. કોઈ પણ પદાર્થ પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદાથી બહાર નીકળીને અન્ય વસ્તુને પરિણમાવતો નથી, તેમ જ કોઈ પદાર્થની પોતાની મર્યાદામાં અન્ય વસ્તુ પ્રવેશીને તેને પરિણમાવી શકતી નથી. કોઈ એક વસ્તુની મર્યાદામાં અન્ય વસ્તુનો પ્રવેશ જ નથી, દરેક વસ્તુ જુદી જ પોત પોતાની મર્યાદામાં છે, તો એક વસ્તુ બીજી વસ્તુમાં શું કરે? જો એક વસ્તુ બીજી વસ્તુમાં કોઈપણ પ્રકારે કાંઈ કરે તો વસ્તુની મર્યાદા જ તૂટી જાય અને જગતમાં કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુની હયાતિ ન રહે.

આ જગતમાં જેટલી વસ્તુઓ છે તે બધી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ છે. દ્રવ્યગુણ તો ત્રિકાળ છે અને પર્યાય દરેક સમયે નવી નવી પ્રગટે છે. તે પર્યાય વસ્તુના દ્રવ્યગુણમાંથી તેની મર્યાદાપૂર્વક જ આવે છે. ચેતન વસ્તુની પર્યાય જડરૂપ ન થાય, જડવસ્તુની પર્યાય ચેતનરૂપ ન થઈ જાય એવી વસ્તુની મર્યાદા જ છે. આત્માની પર્યાય કદી કર્મને આધીન પરિણમતી નથી અને કર્મના રજકણોની પર્યાય આત્માને આધીન પરિણમતી નથી. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યની પર્યાયને કાંઈ પણ કરી શકે એવી દ્રવ્યની મર્યાદા કદી છે જ નહિ. વસ્તુ ક્યે વખતે પોતાના પર્યાયમાં નથી પરિણમતી કે તે પરદ્રવ્યનું કાંઈ કરવા જાય? પોતાના પર્યાયમાં જ દરેક સમયે પરિણમતી વસ્તુ પરનું કઈ રીતે કાંઈ કરી શકે?

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[વીર સં. ૨૪૭૧ માગસર સુદ ૧૪]

(૫૪) ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ

પોતાની અવસ્થાના ઉત્પાદનો આધાર વસ્તુ પોતે જ છે, બીજો કોઈ નથી. પોતાની પૂર્વ અવસ્થાનું જવું, નવી અવસ્થાનું થવું અને વસ્તુનું એકરૂપ ધ્રુવ ટકી રહેવું–એ સિવાય વસ્તુમાં પર પદાર્થોનું કાંઈ લેવું-દેવું થતું નથી, એવો જ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. તારો ઉત્પાદ દરેક સમયે તારે આધીન છે, માટે તું તારા દ્રવ્યસ્વભાવ તરફ જો, તો તારા પર્યાયનો ઉત્પાદ દ્રવ્યની જાતનો શુદ્ધ પ્રગટે, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવનું સ્વરૂપ સમજીને પર દ્રવ્યોના આશ્રયનું લક્ષ ટાળીને સ્વદ્રવ્યની દૃષ્ટિ કરવી એ જ તેનું પ્રયોજન છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ માગશર વદ ૧]

(૫૫) લોભ ટાળવા માટે પૂર્ણસ્વરૂપની ભાવના

જીવ અનાદિથી પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને પરમાં સુખબુદ્ધિથી પર વસ્તુઓને મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે, અને તેથી તે સદાય લોભ કષાય વડે દુઃખી થઈ રહ્યો છે. જ્યાં સુધી પોતાના પરિપૂર્ણ સ્વરૂપને જાણ્યું નથી ત્યાં સુધી જીવનો લોભ ટળે જ નહિ. 'હું ત્રિકાળ પરિપૂર્ણ છું, કૃતકૃત્ય સ્વરૂપ ભગવાન છું, મારૂં સ્વરૂપ જ સર્વ પ્રયોજનથી સિદ્ધ છે મારે કોઈ પરવસ્તુની જરૂર નથી'—એમ પોતાના સ્વભાવની શ્રદ્ધા અને ભાવનાથી લોભ ટળી જાય છે. સ્વભાવની પૂર્ણતાની ભાવના એ જ લોભ ટાળવાનો ઉપાય છે.

(૫૬) પોતાનું સ્વરૂપ સહજ હોવા છતાં કઠણ કેમ લાગે છે?

અનાદિથી જીવે પોતાના સ્વરૂપને જાણ્યું નથી અને તેથી પોતાને વિકારી અને પરની ઓશિયાળવાળો માની રહ્યો છે; પોતાનું સ્વરૂપ તો સ્વાધીન અને શુદ્ધ છે પણ હું વિકારી અને પરાધીન છું એવી ઊંધી માન્યતાથી પક્કડ છોડતો નથી, તેથી પોતાનું જ સ્વરૂપ પોતાને દુષ્કર લાગે છે. પર વસ્તુઓ તો આત્માથી જુદી છે જ, તેને કાંઈ દૂર કરવાનું નથી. પર વસ્તુને છોડવાનો ભાવ તથા કષાયની મંદતા કરવી તે તો જીવને સહેલું લાગે છે, અને પૂર્વે તે તો અનંતવાર કર્યું છે, પરંતુ પોતાના સ્વરૂપની સમજણ અને વીતરાગભાવ પૂર્વે કદી કર્યા નહિ હોવાથી, અને વર્તમાનમાં તેનો મહિમા નહિ હોવાથી, પોતાનું જ સ્વરૂપ હોવા છતાં, કઠણ લાગે છે. જો પાત્ર થઈને અભ્યાસ કરે તો પોતાનું સ્વરૂપ સમજવું કઠણ નથી, પણ સહજ સમજાય તેવું છે.

સત્ સમજણનો માર્ગ કઠણ નથી, પરંતુ પોતાની અનાદિની ઊંધી પક્કડ છોડીને સત્ તરફ રુચિ કરવી જીવને કઠણ પડે છે. અજ્ઞાની તો પરવસ્તુને જ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માનીને રાગ-દ્વેષમાં જ અટકી ગયો છે. જ્ઞાનીઓએ પરથી જુદા નિજ સ્વભાવની ઓળખાણ વડે તે ઊંધી માન્યતા છોડી દીધી હોવાથી તેઓ પરવસ્તુને ઈષ્ટ અનિષ્ટ માનતા નથી, તેથી તેઓ રાગદ્વેષમાં અટકતા નથી પણ પરથી અને રાગાદિથી ભિન્ન પોતાના સહજ સ્વરૂપનો સદાય અનુભવ કરે છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આત્મા પોતે પોતાને મોંઘો નથી અર્થાત્ આત્માનો સ્વભાવ ન સમજી શકાય એવો નથી પણ પોતાથી સમજી શકાય અને અનુભવી શકાય એવા જ સ્વભાવવાળી તે વસ્તુ છે; પણ પોતાની ઊંધી પકડ રાખીને અને સ્વભાવનો વિશ્વાસ કર્યા વગર સમજવા માગે છે તેથી કઠણ લાગે છે. સમજણનો જે રસ્તો છે તે રસ્તો લ્યે તો મોંઘું નથી પણ સહજ છે, પણ જે રસ્તો છે તે જાણે નહિ અને તેનાથી વિપરીત માર્ગ માને તો અનંતકાળે પણ આત્મા સમજાય નહિ. જેને આત્મસ્વભાવની રુચિ નથી તેને સત્ સાંભળતાં પોતાની માનેલી વાત ઉપર ઘા પડે છે તેથી કઠણ લાગે છે. પોતે જ પોતાને ભૂલી રહ્યો છે. જે એમ કહે છે કે 'મને મારું સ્વરૂપ ન સમજાય' અથવા તો 'હું નથી' તેને જ્ઞાની સમજાવે છે કે હે ભાઈ! 'હું નથી' એમ કહેવામાં પણ પહેલાં તો 'હું' શબ્દ આવ્યો, તો તે 'હું' શબ્દ કોને માટે તેં વાપર્યો છે? માટે પોતાનો આત્મા તો સદાય પ્રગટ છે પણ પોતાને તેનો વિશ્વાસ બેસતો નથી, વળી, 'મને ન સમજાય' એવું શેમાંથી નક્કી કર્યું? 'ન સમજાય' એમ નક્કી કરનારું જ્ઞાન કોનું છે? જેના આધારે એ જ્ઞાન થાય છે તે તરફ વલણ કરે તો પોતાનો જ્ઞાનસ્વભાવ પૂરો છે એમ ભાન થાય.

(૫૭) પોતાના સ્વભાવની સમજણ સુગમ છે,-કોઈ અન્યની તેમાં જરૂર પડતી નથી.

વળી પોતાનો સ્વભાવ સમજવા માટે કોઈ પણ પર પદાર્થની જરૂર પડતી નથી. સ્વભાવ સમજવા માટે પૈસાની જરૂર પડતી નથી, પૈસા ન હોય તો પણ સમજી શકાય છે, શરીર સારૂં ન હોય, રોગ હોય તો પણ સમજી શકાય છે. સ્વભાવ સમજવા માટે રાગ કરવાની પણ જરૂર નથી પડતી. તો જેમાં કોઈ પણ પર પદાર્થની જરૂર નથી પણ એકલા પોતાથી જ થઈ શકે છે તેને કઠણ કે અઘરું કેમ કહેવાય? સ્વભાવ તો પોતાથી સહજ છે. જો પરની રુચિમાં લીન થયો છે તે છોડીને સ્વભાવની રુચિમાં લીન થાય તો સ્વભાવ તો પોતાથી જ સમજાય તેવો છે. કોઈ પર વસ્તુ જીવને સમજણ કરવામાં રોકતી નથી, તેમ જ મદદ પણ કરતી નથી; અને ખરેખર તો રાગ-દ્વેષ થાય તે પણ સાચી સમજણ કરવામાં રોકતા નથી, તેમ જ મદદ પણ કરતા નથી; પણ પરવસ્તુથી મને સુખ થાય અને રાગ-દ્વેષ તે હું–એવી માન્યતાની પક્કડ જ તેના જ્ઞાનને મૂઢ કરી નાખે છે, વિકારમાં પોતાપણું માન્યું છે એટલે તેમાં જ લીનપણે વર્તે છે પણ વિકારથી ખસીને જ્ઞાનને શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ લંબાવતો નથી. જો રાગાદિથી ખસીને ચૈતન્યસ્વભાવ તરફ જ્ઞાનને લંબાવે તો તે જ ક્ષણે સ્વભાવનો અનુભવ થાય.

(૫૮) જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીના રાગમાં તફાવત

પર વસ્તુઓ મારાથી જુદી છે, કોઈ પણ પર વસ્તુ મને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ નથી, મારા સ્વભાવમાં રાગ નથી–એમ પરથી ભિન્ન અને સ્વથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરવાથી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે, સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યા પછી જીવને પુરુષાર્થની નબળાઈએ થતા રાગ-દ્વેષ અલ્પ જ હોય છે, અને તે અલ્પ રાગ-દ્વેષને પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પોતાના સ્વભાવમાં સ્વીકારતા નથી, તેથી તેમને સ્વભાવના

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જોરે રાગની હદ અલ્પ જ છે અને તેનો પણ ક્ષણે ક્ષણે અભાવ થતો જાય છે. અજ્ઞાની જીવ પર પદાર્થમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણાની કલ્પના કરીને સ્વભાવને ભૂલી જાય છે, તેથી તેના રાગ-દ્વેષની હદ નથી, તે રાગ-દ્વેષમાં જ એકપણે પ્રવર્તે છે અને તેની જ્ઞાનશક્તિ ક્ષણે ક્ષણે હણાતી જાય છે.

(૫૯) રાગ-દ્વેષ વખતે સમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિનું પરિણમન કેવું હોય?

પર વસ્તુથી તો આત્મા છૂટો જ છે એટલે કોઈ પણ પર વસ્તુઓ તો આત્માને રાગ-દ્વેષ કરાવતી નથી–એમ પહેલાં સ્વીકાર કરીને પોતાના આત્મામાં જોતાં બે પડખાં પડે છે—દ્રવ્યસ્વભાવમાં તો કદી રાગ-દ્વેષ નથી અને પર્યાયમાં જ્યાં સુધી અપૂર્ણતા હોય ત્યાં સુધી રાગ-દ્વેષ હોય છે. જેને આવી ઓળખાણ થઈ હોય તે જીવ પર્યાયના ક્ષણિક રાગ-દ્વેષને પોતાનું કર્તવ્ય માને જ નહિ; અકર્તવ્યબુદ્ધિએ થતા રાગ-દ્વેષ તદ્દન અલ્પ હોય છે. 'તદ્દન અલ્પ' કહેવાથી એમ ન સમજવું કે સમ્યગ્દર્શન થતાં જીવને ઘરબાર, ધંધો-વ્યાપાર, રાજ-પાટ વગેરે બધાં ઉપરનો રાગ છૂટી જ જાય. પરંતુ કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિને તેવો રાગ હોય પણ ખરો, કદાચિત્ લડાઈ વગેરેનો પ્રસંગ પણ આવી પડે છતાં તે વખતેય તેઓ, અભિપ્રાયમાં તો રાગથી ભિન્નપણે ચૈતન્યસ્વભાવમાં જ પરિણમે છે, રાગના અંશને પણ પોતાના કર્તવ્ય તરીકે સ્વીકારતા નથી–તેનો અંતરમાં આદર નથી,–આવી દશા તેમને સદાય વર્તતી હોવાથી તેમને રાગ-દ્વેષ તદ્દન અલ્પ જ છે–એમ સમજવું. અજ્ઞાની જીવ પરવસ્તુના સંયોગ-વિયોગના કારણે રાગ-દ્વેષ માને છે, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર ઉપર આફત હોય ત્યારે રાગ-દ્વેષ કરવા જ જોઈએ—ઈત્યાદિ પ્રકારે તે રાગ-દ્વેષને કર્તવ્ય માને છે અને તે રાગ-દ્વેષમાં જ એકાકારપણે વર્તે છે તેથી તેને સદાય અનંત રાગ-દ્વેષ છે. પોતાના સ્વભાવનું રાગ-દ્વેષથી જરાય ભિન્નપણું તે સમજતો નથી.

(૬૦) જ્ઞાનીને વીતરાગતાની ભાવના છે, અજ્ઞાનીને રાગની ભાવના છે.

જેણે કોઈ પણ સંયોગથી રાગ માન્યો તેને તેવો સંયોગ ન હોય તોપણ તે વખતેય 'જો અત્યારે આવો સંયોગ આવે તો મને રાગ થાય' એવા અભિપ્રાયથી તે રાગનું સેવન કરી જ રહ્યો છે; જો આ જ ક્ષણે એવો સંયોગ આવે તો મારે રાગ કર્તવ્ય છે–એમ તે માને છે, એટલે તેને સદાય સંયોગદષ્ટિથી રાગની જ ભાવના છે પણ સ્વભાવદષ્ટિ કે વીતરાગતાની ભાવના નથી. જ્ઞાનીને સ્વભાવની દષ્ટિથી વીતરાગતાની જ ભાવના છે કે ગમે તેવા પ્રતિકૂળ સંયોગ વખતે પણ મારા જ્ઞાનસ્વભાવમાં એકાગ્ર રહીને વીતરાગ થઈ જાઉં એ જ મારું કર્તવ્ય છે. શાસનને ખાતર પણ મારે રાગ કરવા જેવો નથી. એ રીતે જ્ઞાનીને સદાય સ્વભાવની ભાવના વર્તે છે અને તેથી રાગ ટળીને વીતરાગતા થતી જાય છે.

(૬૧) અજ્ઞાની જીવ નિમિત્તના આગ્રહથી કષાય લંબાવે છે, જ્ઞાની જીવ સ્વભાવની ભાવનાથી કષાયને તોડી નાંખે છે.

અજ્ઞાની જીવ પરવસ્તુના કારણે પોતાને કષાય થાય છે એમ માને છે એટલે તેને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નિમિત્તનો આગ્રહ છે કે અમુક નિમિત્તો મળે તો જ મારો કષાય શાંત થાય, જ્યાં સુધી ધારેલા સંયોગ ન મળે ત્યાં સુધી કષાય શાંત થાય નહિ. આવી અજ્ઞાનીની પરાધીન માન્યતા છે. પોતાને જે પ્રયોજન અર્થે કષાય થયો છે તે પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય તો જ કષાય ટળે એમ માનીને અજ્ઞાની જીવ પર વસ્તુમાં ફેરફાર કરવો તેને કષાય ટાળવાનો ઉપાય સમજે છે. **હવે પરવસ્તુઓનું પરિણમન તો પોતાને આધીન નથી** તેથી કષાય ટાળવા માટેના અજ્ઞાનીના બધા જ ઉપાયો જૂઠા છે. જ્ઞાની જીવને પરથી ભિન્ન સ્વભાવનું ભાન છે અને પરવસ્તુના કારણે તેઓ કષાય માનતા નથી, તેથી તેમને કોઈ નિમિત્તોનો એવો આગ્રહ નથી કે અમુક નિમિત્ત બને તો જ મારો કષાય ટળે. મારી પર્યાયના કારણે મને કષાય થયો અને તે ટાળવા હું જ સ્વતંત્ર છું. આમ હોવાથી અજ્ઞાની જીવને જ્યારે કોઈ વસ્તુના લક્ષે કષાય થાય છે ત્યારે, જ્યાંસુધી તેની ઈચ્છાનુસાર કાર્ય પરદ્રવ્યમાં ન બને ત્યાં સુધી મારો કષાય ન ટળે એવી ભાવના છે. જ્ઞાનીને એવી ભાવના છે કે જે પર વસ્તુના લક્ષે મને રાગ થયો તે પર વસ્તુનો સંયોગ હોય કે ન હોય પણ હું મારા સ્વભાવની ભાવનાથી ગમે તે ક્ષણે તે રાગનો નાશ કરી શકું છું. જ્ઞાનીને જે વસ્તુના લક્ષે વિકલ્પ ઊઠ્યો તે વસ્તુનો સંયોગ ન હોય તોપણ સ્વભાવના લક્ષ વડે તે રાગને તોડી નાખે છે. જ્ઞાની કાં તો સ્વભાવની ભાવના વડે વિકલ્પ તોડીને નિર્વિકલ્પ થાય છે અને તેમ ન થઈ શકે ત્યારે નિમિત્ત તરફના વિકલ્પોને છોડીને 'હું જ્ઞાયકભાવસ્વરૂપ છું' ઈત્યાદિ વિકલ્પથી સ્વસન્મુખ ભાવના ભાવે છે, પણ પર દ્રવ્યની કે રાગની ભાવના કદી કરતા નથી. આથી જ્ઞાનીઓને સ્વભાવ તરફનો અવકાશ રાખીને રાગાદિ થાય છે, રાગ વખતે જ રાગથી ભિન્ન સ્વભાવની ભાવનાને ટકાવી રાખે છે. અજ્ઞાની તો પરના કારણે રાગદ્વેષ માને છે અને રાગ-દ્વેષ ટાળવાનું સાધન પણ પરને જ માને છે એટલે તેને રાગ વખતે સ્વભાવ તરફનો અવકાશ નથી રહેતો, રાગ વખતે રાગથી ભિન્ન સ્વભાવની ભાવના તેને હોતી નથી. પણ પરદ્રવ્યની ભાવના હોય છે; તેથી પરદ્રવ્યોના લક્ષે તેને અનેક પ્રકારે બદલતો રાગ થયા જ કરે છે પણ સ્વભાવનું લક્ષ નહિ હોવાથી તેને કદી રાગનો અભાવ થતો નથી. જ્ઞાનીને રાગ વખતે જ સ્વભાવની ભાવના હોવાથી તેઓ સ્વભાવની એકાગ્રતા વડે રાગનો અલ્પકાળમાં નાશ કરે છે.

(૬૨) ખરૂં જીવન, મરણ

અજ્ઞાની જીવ રાગ-દ્વેષ વખતે તેમાં એકત્વબુદ્ધિવડે પોતાના શુદ્ધસ્વભાવને મારી નાખે છે. અને જ્ઞાની જીવ રાગ-દ્વેષ વખતે પણ પોતાના ભિન્ન સ્વભાવની પ્રતીતિ વડે પોતાને જીવંત રાખે છે. આ જ્ઞાની–અજ્ઞાનીના અંતર પરિણમનનો મોટો ફેર છે, તે બહારની ક્રિયાથી ઓળખાય નહિ. આ વિષય સમ્યગ્જ્ઞાનનો છે, સમ્યગ્જ્ઞાન એ જ ચૈતન્યની મુક્તિની કળા છે. માટે ભવ્ય જીવોએ સંસાર દુઃખ ટાળવા અને મોક્ષસુખ પ્રગટ કરવા માટે સમ્યગ્જ્ઞાનાદિક સાધન કરવાં યોગ્ય છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[વીર સં. ૨૪૭૧ : માગશર વદ ૪]

(૬૩) આહારદાનમાં પ્રયોજન શું છે?

પ્રશ્ન :—મુનિરાજને આહારદાન દેવામાં શો હેતુ છે?

ઉત્તર :—સ્વભાવ તરફની દૃષ્ટિપૂર્વક વીતરાગતાની ભાવના સહિત જે રાગ ટળ્યો તે હેતુ છે; પણ આહારાદિ પર વસ્તુ લેવા-દેવાનો હેતુ નથી, તેમ જ આહારદાન કરવાનો જે શુભરાગ થાય તે રાગ કરવાનો પણ હેતુ નથી. સંત મુનિરાજ પુણ્ય-પાપરહિત અને શરીર, આહારાદિ રહિત એવા વીતરાગી આત્મસ્વરૂપની સાધના કરી રહ્યા છે, તે સાધકમુનિના સ્વરૂપની ઓળખાણ તથા સાધ્યરૂપ શુદ્ધાત્માની ઓળખાણ કરવી જોઈએ, અને પોતાની સ્વભાવદૃષ્ટિપૂર્વક વીતરાગતાની ભાવના કરતાં વચ્ચે જે રાગ આવી જાય છે તેમાં આહારદાનાદિની શુભવૃત્તિ ઊઠે છે અને ત્યાં બહારમાં નિમિત્તરૂપે સંત-મુનિની હાજરી અને આહારદાનાદિની ક્રિયા હોય છે–અને કોઈક વાર તેવો બહારનો સંયોગ નથી પણ હોતો. બાહ્ય સંયોગોની ક્રિયાનું, નિમિત્તનું કે રાગનું પ્રયોજન નથી પરંતુ પોતાના સ્વભાવ તરફની દૃષ્ટિપૂર્વક જેટલો રાગ ટળ્યો તેટલું પ્રયોજન છે. જે રાગ થાય છે તે તો છોડવા જેવો છે.

આહારદાનની ક્રિયા કે ભક્તિ, સ્વાધ્યાય કે તપ વગેરે બધામાં મૂળ પ્રયોજન તો સ્વભાવ-દૃષ્ટિપૂર્વક વીતરાગભાવ કરવાનું જ છે; અને એ એક પ્રયોજન અર્થે બાહ્યમાં જુદાં જુદાં અનેક પ્રકારનાં નિમિત્ત હોય છે. ત્યાં નિમિત્તનું તેમ જ તેના લક્ષે થતા શુભરાગનું ઉપાદેયપણું નથી પણ વીતરાગીદૃષ્ટિ અને વીતરાગી સ્થિરતા તે જ ઉપાદેય છે. જ્ઞાનીઓ જાણે છે કે આહારાદિ પર વસ્તુઓ મારાથી જુદી છે, મુનિ પણ મારાથી પર છે અને જે શુભવૃત્તિ ઊઠી તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી–એ કોઈ મને કલ્યાણનું કારણ નથી પણ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવી હું છું. તેની ભાવના અને એકાગ્રતા કરીને જેટલો વીતરાગભાવ પ્રગટે તેટલું કલ્યાણ છે. રાગ કે નિમિત્તો કોઈ મુક્તિનું કારણ નથી પણ સ્વભાવદૃષ્ટિનું જોર અને સ્વરૂપ સ્થિરતા તે જ મુક્તિનું કારણ છે.

કોઈ એમ માને કે ભગવાનને છદ્મસ્થદશામાં ખીરનું આહારદાન દેવાથી તેના ફળમાં જીવનો પરંપરાએ મોક્ષ થઈ ગયો તો તેની વાત તદ્દન ખોટી છે. ખીરની કિંમત શું? શું ખીર વડે ધર્મની કિંમત થાય? પહેલાં તો જડને દેવા-લેવાની ક્રિયા આત્માથી થઈ શકતી નથી અને તેમાં જે શુભભાવ થયો હોય તે પણ મોક્ષનું કારણ નથી. પણ સમ્યગ્દર્શન પૂર્વકનો વીતરાગ ભાવ જ મોક્ષનું કારણ છે. એના વગર લાખો વાર ખીરનું આહારદાન કરે તો પણ મોક્ષ થાય નહિ.

જ્ઞાની શ્રાવકને સંત-મુનિનો જોગ બને અને તેમને આહારદાન કરવાની વૃત્તિ થાય, પણ કદાચ આહારદાનનો જોગ પોતાને ત્યાં ન બને, તો ત્યાં તેઓ એકાકારપણે અંતરમાં ખેદ કરતા નથી પણ એવા સમ્યક્ અભિપ્રાયથી સમાધાન કરે છે કે–મેં મારી ભાવના વડે જેટલો રાગ ટાળ્યો તેટલું મને ફળ છે, બહારની ક્રિયાનો જોગ ન બન્યો—તે એમ જ થવાનું હતું. પરંતુ બહારની

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ક્રિયા ન બની તેથી કાંઈ મારી ભાવનાનું ફળ ટળી ગયું નથી. વળી પોતાની ભાવનામાં એમ વૃદ્ધિ કરે છે કે–અહો! આ અશરીરી સિદ્ધદશાના પરમ સાધક મુનિદેવ ધર્માત્મા પધાર્યા, પણ મારે ત્યાં આહારનો જોગ બનવાયોગ્ય ન હતો તેથી ન બન્યો!! આવી શુભવૃત્તિ ઊઠે તેનો પણ દ્રષ્ટિના જોરે નિષેધ કરે છે. અરે, મુનિને આહારનો જોગ ન બન્યો, પણ મુનિ તો નિસ્પૃહ છે, અમુક ઘરે આહાર કરવો એવો કોઈ પ્રતિબંધ તેમને નથી, ક્ષણમાં આહારની લાગણીને તોડીને સ્વરૂપના અનુભવમાં સમાઈ જાય છે; હું પણ આ વિકલ્પને તોડીને અપ્રમત્ત દશા પ્રગટાવી સ્વરૂપમાં લીન થાઉં તો તેમાં મારા કેવળજ્ઞાન ભગવાનનો શ્રઆદર થાય છે.—એ જ મારું કર્તવ્ય છે. આ રીતે જ્ઞાનીને સમાધાન વર્તે છે અને સર્વ પ્રસંગે વીતરાગતાની વૃદ્ધિ જ થાય છે. અજ્ઞાનીને તેવા પ્રસંગે સમાધાન થતું નથી, પણ બહારમાં ક્રિયા થાય તો જ તે સંતોષ માને છે, કેમકે તેનું લક્ષ પોતાના સ્વભાવ તરફ નથી પણ નિમિત્ત અને રાગ ઉપર જ છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ માગશર વદ ૬]

(૬૪) લોભ, ભય, જુગુપ્સા અને કામેચ્છાને ટાળવાનો ઉપાય.

હું ત્રિકાળી પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ છું–એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક ચિંતવના તે લોભ ટાળવાનો ઉપાય છે, પણ પર વસ્તુ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો તે લોભ ટાળવાનો ઉપાય નથી. પણ એનાથી તો લોભ વધે છે. જ્યારે જીવને ભય ઊપજે ત્યારે અજ્ઞાની જીવ પ્રતિકૂળ સંયોગો દૂર કરું તો ભય ટળે' એમ માને છે પણ તે માન્યતા ખોટી છે. પોતાના નિર્ભય આત્મપદનું શરણ લેવું એ જ ભય ટાળવાનો ઉપાય છે. પોતાના નિર્ભયસ્વરૂપની ખબર વિના કોના શરણે ભય ટાળશે? હું ત્રિકાળ સત્ સ્વરૂપ છું, કદી કોઈ પ્રસંગે મારો નાશ નથી, મારું આત્મપદ બધી વિપદાઓનું અપદ છે, તેથી હું સ્વયં નિર્ભય છું–આવી જેને દ્રષ્ટિ છે તે જીવ જ ખેરખર નિર્ભય છે. જુગુપ્સા ભાવ થાય ત્યારે અજ્ઞાની જીવ પરવસ્તુને અનિષ્ટ માનીને તેને દૂર કરવા માગે છે કેમકે એ જ જુગુપ્સા ટાળવાનો ઉપાય તે માને છે, પણ તે ઉપાય જૂઠો છે. કોઈ પર વસ્તુ મને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ નથી, બધી વસ્તુ પોતપોતાના ભાવમાં પરિણમે છે, મારો પરમ પારિણામિક સ્વભાવ પરમ આનંદસ્વરૂપ છે તે જ મારે પરમ ઈષ્ટ છે–એમ સ્વભાવના લક્ષે વૈરાગ્ય ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવી તે જ જુગુપ્સા ટાળવાનો ઉપાય છે. જ્યારે કામવાસના ઉપજે ત્યારે વિષય સેવન કરીને અજ્ઞાની કામ વાસનાને દૂર કરવા માંગે છે, પણ તે ખોટો ઉપાય છે. હું અશરીરી સ્વરૂપ છું, શરીર સાથેનો સંબંધ કે તેના લક્ષે ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિ મારું સ્વરૂપ નથી, એમ પોતાના અશરીરી સ્વભાવનું ચિંતવન તે જ કામ વાસના નાશ કરવાનો ઉપાય છે. જેમ અગ્નિમાં લાકડા નાખવાથી તે શાંત થતો નથી પણ ઊલટો વધે છે તેમ વિષય ભોગવવાની કામાગ્નિ શાંત થતો નથી પણ ઊલટો વધે છે. પણ પોતાના ચૈતન્યસ્વભાવના ચિંતવનના જોરે વિષયોનું લક્ષ છૂટીને કામેચ્છાનો અભાવ થાય છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૬૫) કષાયની હદ ક્યારે બંધાય?

અજ્ઞાની કષાયના નિમિત્તો બદલે છે પણ કષાય તો અભિપ્રાયમાં એવો ને એવો બેહદ જ રહે છે. જો કષાયોમાં કાર્યનું કાંઈ પ્રમાણ હોય તો તે કાર્યની સિદ્ધિ થતાં જીવ સુખી થાય, પણ અજ્ઞાનીને કષાયમાં કાર્યનું પ્રમાણ તો કોઈ છે નહિ, માત્ર ઈચ્છા જ વધતી જાય છે. જો કષાયરહિત સ્વરૂપને જાણે તો કષાયની હદ બંધાઈ જાય. 'મારા ચૈતન્યસ્વરૂપમાં ક્રોધનો અંશ પણ નથી, રાગાદિ કષાયનો અંશ પણ મારામાં નથી' એમ પોતાના અકષાયી ચૈતન્યસ્વરૂપની દૃષ્ટિમાં જ્ઞાની જીવ કષાયનો તદ્દન અભાવ માને છે, તેથી તેમને તો અસ્થિરતાના કષાયની હદ છે. જ્ઞાનીને દૃષ્ટિ અપેક્ષાએ તો કષાય થતો જ નથી, જ્ઞાન અપેક્ષાએ કષાય જ્ઞેય છે એટલે કે કષાયને કષાય તરીકે જાણીને જ્ઞાન નિષેધ કરે છે કે 'આ મારું સ્વરૂપ નથી' અને ચારિત્ર અપેક્ષાએ કષાયની હદ છે. દૃષ્ટિમાં કષાયના તદ્દન નકાર વગર સાચું જ્ઞાન કે કષાયની મર્યાદા હોઈ શકે નહિ.

(૬૬) ઇચ્છા તે દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય નથી, પણ સમ્યગ્જ્ઞાન જ તેનો ઉપાય છે.

આત્માનુશાસનમાં કહ્યું છે કે—જગતમાં અનંતાનંત જીવ છે, તે સર્વમાં આશારૂપી મોટો ખાડો મોજૂદ છે. એકેક જીવમાં આશારૂપી ખાડો એવડો મોટો છે કે આ સમસ્ત લોક તેમાં અણુસમાન છે. લોક એક જ છે અને એવા જીવો અનંતાનંત છે તો ક્યા ક્યા જીવના હિસ્સામાં તે કેટલો કેટલો આવે? માટે વિષયની ઈચ્છા વૃથા છે. વિષયગ્રહણની ઈચ્છા તો કદી મટતી નથી, કોઈ એક ઈચ્છિત કાર્ય થાય ત્યાં તે જ વખતે બીજા પ્રકારની ઈચ્છા થયા જ કરે છે. આખો લોક કોઈને મળી શકે નહિ, માટે ઈચ્છા તે દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય નથી પણ આખા લોકનું જ્ઞાન દરેક જીવને થઈ શકે છે માટે જ્ઞાન તે જ દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય છે.

હવે જો પરલક્ષે આખા લોકને જાણવા માગે તો જાણી શકાય નહિ પણ પોતાના સ્વભાવની શ્રદ્ધાપૂર્વક એકાગ્રતા કરે તો જ્ઞાનનો વિકાસ થઈને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે અને ઈચ્છા તેમજ દુઃખનો નાશ થાય. માટે આખા લોકને સમસ્ત પરદ્રવ્યોમાં મારાપણું છોડી દઈને, 'હું પરિપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું' એવી સ્વભાવદૃષ્ટિ અને સ્થિરતા કરીને આખા લોકનો જ્ઞાતા રહી જા. ઈચ્છા રાખીને આખા લોકને જાણી શકાય નહિ પણ ઈચ્છા તોડીને આખા લોકનું જ્ઞાન થઈ શકે છે.

(૬૭) અનંતભવનું મૂળિયું અને તેના નાશનું કારણ

અનંતભવના અભાવનું કારણ વસ્તુદૃષ્ટિ છે અને અનંતભવના સદ્ભાવનું કારણ ઊંધો અભિપ્રાય છે, અર્થાત્ જેવો વસ્તુસ્વભાવ છે તેવી જ માન્યતા કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે અને તે જ અનંતભવના નાશનું કારણ છે, તથા જેવો વસ્તુસ્વભાવ છે તેનાથી વિપરીત માન્યતા કરવી તે મિથ્યાદર્શન છે અને તે જ અનંતભવનું મૂળિયું છે. વસ્તુસ્વભાવની દૃષ્ટિ થયા પછી તે દૃષ્ટિના ઘોલનના બળથી જ વીતરાગતા થાય છે. પહેલાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન વડે પદાર્થના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું

8

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

શ્રદ્ધાન તથા જ્ઞાન થાય તો પરપદાર્થોમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ મટી જાય, અને તે શ્રદ્ધા-જ્ઞાનના જ બળથી ચારિત્રમોહ ટળતો જાય; એમ થતાં ક્રમેક્રમે કષાયનો અભાવ થાય ત્યારે કષાય જન્ય પીડા દૂર થાય અને પછી ઈચ્છા પણ કાંઈ રહે નહિ, એટલે નિરાકુળ થવાથી જીવ મહા સુખી થાય. માટે સમ્યગ્દર્શનાદિક જ દુ:ખ મટાડવાનો ઉપાય છે.

(૬૮) સુખ ક્યાં છે અને તે કેમ પ્રગટે?

પરવસ્તુમાં આત્માનું સુખ નથી છતાં અજ્ઞાની જીવ પરવસ્તુમાં સુખ માનીને તેની સંભાળ રાખવા માગે છે. પણ પરવસ્તુ કેમ રહેવી તે તેને આધીન નથી. વળી જો પરવસ્તુમાં જીવનું સુખ હોય તો તેની હાજરીમાં તેને દુ:ખ હોઈ ન શકે. કેમકે જે વસ્તુમાં સુખ હોય તેની હયાતીમાં દુ:ખ હોઈ શકે જ નહિ. અજ્ઞાનીએ ધન, શરીર વગેરે જે જે વસ્તુઓમાં સુખ માન્યુ હોય તે તે વસ્તુની હાજરીમાં પણ તેને દુ:ખી થતો પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, માટે પરવસ્તુમાં સુખ નથી, પણ પરથી ભિન્ન પોતાનો આત્મસ્વભાવ સુખરૂપ છે, તે સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરીને જેટલો તેમાં એકાગ્ર થાય તેટલું સાચું સુખ પ્રગટ અનુભવાય. એમ જાણીને હે જીવ! તું તારા આત્મસ્વભાવની સંભાળ કર.

(૬૯) જ્ઞાનીને સમાધિ, અજ્ઞાનીને ઝોબો;-તેનાં કારણ.

અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ સામાન્યપણે પર ઉપર જ છે, તેને આત્મસ્વભાવની જાગૃતિ જરા પણ નથી એટલે તેને મરણ વખતે અંતરમાં ઝોબો આવી જાય છે, ભલે કદાચ તે બહારમાં છેલ્લા વખત સુધી બોલતો હોય છતાં અંતરમાં તેને મૂઢતા થઈ જાય છે. અને જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ સામાન્યપણે સ્વભાવ ઉપર જ છે, જીવનમાં ક્ષણે-ક્ષણે ચૈતન્યની જાગૃતિ વર્તે છે તેથી તેમને મરણ વખતે પણ અંતરમાં સમાધિ જ હોય છે.

આખા જીવનમાં જે જાતનું સેવન કર્યું હોય તે જાતનો સરવાળો આવે. જેણે અજ્ઞાનનું સેવન કર્યું છે એવા અજ્ઞાનીને જીવનના સરવાળે ઝોબો આવે છે અને જ્ઞાનીને આત્મસમાધિ થાય છે. સામાન્યપણે તો અજ્ઞાનીને સદાય ઝોબો જ છે અને જ્ઞાનીને સદાય દૃષ્ટિમાં સમાધિ જ છે, અને જીવનના અંત સમયે તે વિશેષપણે પ્રગટ દેખાય છે.

જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ અસંયોગી આત્મસ્વરૂપ ઉપર છે; કષાયની મંદતારૂપ પુણ્યપરિણામ ઉપર પણ તેની દૃષ્ટિ નથી, તથા બાહ્યપદાર્થોના સંયોગ-વિયોગ ઉપર પણ તેની દૃષ્ટિ નથી. દૃષ્ટિ તો પરિપૂર્ણ શુદ્ધસ્વભાવ ઉપર છે, તેથી નિમિત્તના કારણે આકુળતા માનતા નથી, અને અસ્થિરતાના ક્ષણિક રાગ-દ્વેષ થઈ જાય તોપણ સ્વરૂપમાં તેમને ભ્રમ પડતો નથી; પુરુષાર્થની નબળાઈને લીધે જે અલ્પ આકુળતા છે તેનો પણ દૃષ્ટિમાં નકાર છે.

અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ પોતાના સ્વભાવ ઉપર નહિ હોવાથી તેની દૃષ્ટિ પર વસ્તુના સંયોગ-

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વિયોગ ઉપર અને વિકારી ભાવ ઉપર જ છે, તેથી તે નિમિત્તોના કારણે આકુળતા માને છે અને વિકારી પરિણામથી તેને સ્વભાવમાં ભ્રમ રહ્યા કરે છે. તેથી તેને સદાય આકુળતા–વ્યાકુળતા જ રહ્યા કરે છે અને તેની આકુળતા વિકારમાં અને પરમાં એકત્વબુદ્ધિપૂર્વક હોવાથી અનંતી છે, પણ જ્ઞાનનો ઉઘાડ તો અલ્પ છે. જેટલો જ્ઞાનનો ઉઘાડ છે તે દુઃખનું કારણ નથી, તેમ જ પરપદાર્થો પણ દુઃખનું કારણ નથી પરંતુ સ્વભાવને ચૂકીને સંયોગના લક્ષે પોતે જે સંયોગીભાવ કરે છે તે જ દુઃખનું કારણ છે. સ્વભાવ દુઃખનું કારણ નથી, સંયોગી પદાર્થ દુઃખનું કારણ નથી પણ સંયોગીભાવ દુઃખનું કારણ છે અને અસંયોગી સ્વભાવભાવ સુખનું કારણ છે.

(૭૦) સુખી થવાનો સાચો ઉપાય સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન છે

સ્વ-પરના ભેદજ્ઞાનપૂર્વક બધી વસ્તુઓનું સામાન્ય જ્ઞાન કરી લેવું જોઈએ, પરંતુ અજ્ઞાની જીવ માત્ર જ્ઞાન કરવાને બદલે જ્ઞાનની સાથે ‘આ પદાર્થ મને સુખદાયક છે ને આ દુઃખદાયક છે’ ઈત્યાદિ પ્રકારે ઊંધી માન્યતા ભેળવીને જાણે છે તેથી તેનું જ્ઞાન મિથ્યા થાય છે. સામગ્રીના સંયોગ અનુસાર સુખ-દુઃખ નથી, પરંતુ જીવ માત્ર મોહથી તેમાં સુખ-દુઃખની કલ્પના કરે છે. પર સામગ્રીમાં માનેલાં સુખ–દુઃખ મોહજનિત જ છે. એટલા માટે અહીં ગ્રંથકાર કહે છે કે, તું સામગ્રીને દૂર કરવાના કે તેને કાયમ રાખવાના ઉપાયો કરીને દુઃખ મટાડવા તથા સુખી થવા ઈચ્છે છે, પણ એ બધા ઉપાય જૂઠા છે. સાચો ઉપાય તો એ છે કે—સમ્યગ્દર્શનાદિકથી સ્વ-પરનું ભેદવિજ્ઞાન થતાં ભ્રમ દૂર થાય તો સામગ્રીથી પોતાને સુખ-દુઃખ ન માનતાં પોતાના પરિણામથી જ સુખ-દુઃખ ભાસે. અને તેથી સ્વ-પરના યથાર્થ વિચારના અભ્યાસ વડે પોતાના પરિણામ જેમ સુધરે તેમ સાધન કરે. એ સમ્યગ્દર્શનાદિકની ભાવનાથી જ મોહ મંદ થતાં એવી દશા થઈ જાય કે અનેક કારણો મળવા છતાં પણ પોતાને તેમાં સુખ-દુઃખ ભાસે જ નહિ, અને એક શાંત દશારૂપ નિરાકુળ બની સાચા સુખને અનુભવે, તેમ થતાં સર્વ દુઃખ મટી જીવ સુખી થાય. માટે એ જ સમ્યક્ સુખી થવાનો સાચો ઉપાય છે.

(૭૧) સાચી દૃષ્ટિનો તથા ખોટી દૃષ્ટિનો આધાર અને તેનું ફળ

સાચી દૃષ્ટિનો આધાર આત્મા છે અને તેનું ફળ શુદ્ધ સિદ્ધદશા છે; ઊંધી દૃષ્ટિનો આધાર એક સમયની પર્યાયનો વિકાર છે અને તેનું ફળ સંસારમાં એકેન્દ્રિયદશા છે. આ સંસારરૂપી રથને મિથ્યાત્વરૂપી ધરી છે અને પુણ્ય-પાપરૂપી બે ચક્ર છે.

(૭૨) એકલું પુણ્ય કે એકલું પાપ ન હોય, ધર્મ એકલો હોય.

ગમે તેવા તીવ્રમાં તીવ્ર અશુભપરિણામ કરે છતાં તે વખતે જે પાપબંધ થાય છે તેની સાથે જ અમુક તો પુણ્યબંધ પણ થાય જ છે; તેવી જ રીતે ગમે તેવા શુભપરિણામ કરે છતાં તે વખતે જે પુણ્યબંધ થાય છે તેની સાથે જ અમુક તો પાપબંધ પણ થાય જ છે. પુણ્ય-પાપ રહિત એકલો શુદ્ધભાવ હોઈ શકે પણ એકલું પુણ્ય કે એકલું પાપ કોઈ જીવને હોઈ શકે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નહિ; પુણ્ય-પાપ બંને સાથે જ હોય. જો એકલું પુણ્ય થઈ જાય તો સંસાર જ ન હોઈ શકે અને જો એકલું પાપ થઈ જાય તો ચૈતન્ય જ સર્વથા ઢંકાઈ જાય એટલે કે આત્માનો જ નાશ થાય.

નિગોદના જીવને પણ અમુક તો મંદકષાય હોય જ છે. તેને જે ચૈતન્યનો ઉઘાડ છે તે મંદકષાયનું ફળ છે. જો મંદકષાયરૂપ પુણ્ય સર્વથા ન હોય (-એકાંત પાપ જ હોય) તો ચૈતન્યપણું જ ન રહી શકે. અને વર્તમાન જેટલો ચૈતન્યનો ઉઘાડ છે તે ઉઘાડ બંધનનું કારણ થતો નથી. હિંસા કરતી વખતે પણ કષાયને અલ્પ-અલ્પ પુણ્ય બંધ થાય છે. હિંસાભાવ તે પુણ્યબંધનું કારણ નથી પણ તે વખતેય ચૈતન્યની હયાતી છે-જ્ઞાનનો અંશ તે વખતે પણ પડ્યો છે, તેથી સર્વથા પાપમાં જોડાણ થતું નથી.

આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ એક અભંગ છે અને સંસારનું (વિકારનું) સ્વરૂપ જ અનેક ભંગવાળું છે. વિકાર એકરૂપ ન હોય, શુભ કે અશુભ ગમે તે વિકારભાવ તે મોહરૂપ ભાવ છે, તેનાથી પુણ્ય-પાપ બંનેની પ્રકૃતિ અને સ્થિતિ બંધાય છે. ચૈતન્ય અખંડ એકરૂપ છે, તેની શુદ્ધતામાં દ્વિરૂપતા નથી, પણ એક જ પ્રકાર છે, અને અશુદ્ધતામાં દ્વિરૂપતા હોય છે. આત્માની શુદ્ધતારૂપ ધર્મ પુણ્ય-પાપ વગર એકલો રહી શકે છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ માગશર વદ ૦))]

(૭૩) દુઃખના કારણરૂપ ચાર પ્રકારની ઇચ્છા અને તે ટાળવાનો ઉપાય.

દુઃખનું લક્ષણ આકુળતા છે અને આકુળતા ઈચ્છા થતાં થાય છે. પોતાના નિરાકુળ આત્મસ્વરૂપને જાણ્યા વિના ચાર પ્રકારની ઈચ્છા જીવને થયા કરે છે—

(૧) પરવિષયોના ગ્રહણની ઈચ્છા હોય છે અર્થાત્ તેને દેખવા-જાણવા ઈચ્છે છે, પણ સ્વભાવને જાણવા-દેખવાની ભાવના કરતો નથી. વર્ણ દેખવાની, રાગ સાંભળવાની તથા અવ્યક્ત પદાર્થોને જોવા વગેરેની ઈચ્છા થાય છે અને જ્યાં સુધી તેને દેખે-જાણે નહિ ત્યાં સુધી તે મહાવ્યાકુળ થાય છે. પોતાના આત્મસ્વરૂપને જ જ્ઞાનનો વિષય કરીને તેને જ જાણવાને બદલે પરવસ્તુને જાણવા-દેખવાની ઈચ્છા કરે છે—એનું નામ વિષય છે.

(૨) પોતાના શાંત ચૈતન્યસ્વરૂપમાં ક્રોધાદિ નથી, તે સ્વરૂપને ન અનુભવ્યું એટલે પરલક્ષે ક્રોધ, માન વગેરે થતાં બીજાને હલકો પાડવાની, કોઈનું બૂરૂં કરવાની, પરવસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની વગેરે ઈચ્છા થાય છે અને જ્યાં સુધી એવું કાર્ય ન થાય ત્યાંસુધી તે મહાવ્યાકુળ રહ્યા કરે છે, આને કષાય કહે છે.

(૩) પોતાના અસંયોગી સ્વભાવનું લક્ષ ન કર્યું એટલે સંયોગ ઉપર જ લક્ષ ગયું. ત્યાં પૂર્વના પાપને કારણે આવેલા રોગ, ક્ષુધા વગેરે પ્રતિકૂળ સંયોગોને દુઃખનું કારણ માનીને તેને દૂર કરવા ઈચ્છે છે અને તે માટે આકુળ-વ્યાકુળ થાય છે. આ ઈચ્છાનું નામ પાપનો ઉદય છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૪) પોતાના નિરાકુળ નિર્વિકાર સ્વભાવના અનુભવથી ચ્યુત થઈને, જે સંયોગ અનુકૂળ માને તેને એક સાથે ભોગવી લેવાની ઈચ્છા કરે છે. આ ઈચ્છાનું નામ પુણ્યનો ઉદય છે, કેમકે તેનું લક્ષ વર્તમાનમાં પુણ્યના ફળ પ્રત્યે છે. પુણ્યફળને ભોગવવાની જે ઈચ્છા છે તે તો પાપ જ છે.

જો પોતાના સ્વરૂપના અનુભવમાં એકાગ્ર થાય તો કેવળજ્ઞાન થતાં ત્રણ કાળ ત્રણ લોકના સમસ્ત પદાર્થોનું ગ્રહણ જ્ઞાનમાં એક સાથે થાય, પણ અજ્ઞાની જીવ પોતાના સંયોગ રહિત સ્વભાવને ભૂલીને સંયોગને ભોગવવા માગે છે. પણ પુણ્યના ફળરૂપ સર્વે સામગ્રીઓને એક સાથે લક્ષમાં લઈ શકતો નથી, એક સમયે થોડા જ પદાર્થને લક્ષમાં લઈ શકે છે, તેથી સમયે સમયે નવા નવા પદાર્થોને જાણવાની, મેળવવાની કે ભોગવવાની ઈચ્છાથી આકુળ-વ્યાકુળ જ થયા કરે છે, એક સમય માત્ર પણ નિરાકુળ રહેતો નથી. જ્યારે કંઈક મંદ કષાય થાય ત્યારે અજ્ઞાની જીવ પોતાને સુખી માને છે, પરંતુ તેને પોતાના રાગરહિત સ્વરૂપનો અનુભવ નથી અને પર પદાર્થોને ભોગવવાની આકુળતા છે તેથી તે નિરંતર દુઃખી જ છે.

જ્યાં સુધી જીવ પોતાના નિરાકુળ સ્વરૂપને ન જાણે ત્યાં સુધી તેને ઉપરની ચારે પ્રકારની ઈચ્છાનો નિરંતર સદ્‌ભાવ હોય છે. તે ઈચ્છા કેમ થાય છે? તેને પોતાના સુખસ્વરૂપનો નિર્ણય અને વેદન નથી તેથી તને સ્વરૂપનો સંતોષ નથી પણ સદાય અસંતોષ રહ્યા કરે છે, તેથી તે પરવસ્તુથી સુખ મેળવવાની ઈચ્છા કરે છે. આત્મા તો જ્ઞાન–આનંદના સ્વભાવવાળો કૃતકૃત્ય છે તેની રુચિ અને પ્રતીતિ કરે તો પર દ્રવ્યો પ્રત્યેની ઈચ્છા ટળે. પણ પોતાના એવા સ્વભાવની રુચિ, પ્રતીતિ કે વિશ્વાસ ન કરે અને પરવિષયોના ગ્રહણની રુચિ કરે તે જીવને કદી ઈચ્છા ટળતી નથી, આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રને ચૂકીને ઈચ્છામાં જ તે લીન થઈ ગયો છે, એ જ દુઃખ છે.

(૭૪) દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય કોણ કરે?

અજ્ઞાનીઓને પોતાનું દુઃખ ભાસતું નથી તેથી અહીં ગ્રંથકાર સંસારના દુઃખ સિદ્ધ કરે છે. હે જીવ! પહેલાં તું નક્કી કર કે તને દુઃખ છે કે નહિ? પોતાને દુઃખ છે એમ જો જીવ જાણે તો તે દુઃખ શા કારણે છે તે જાણીને તે કારણો દૂર કરે અને સુખનાં કારણોને જાણીને તેનો ઉપાય કરે. હે ભાઈ! અનાદિથી આ સંસારમાં તું દુઃખી છો, તને ઈચ્છારૂપી રોગ વળગ્યો છે તેથી તું રોગી છો. જો તને તારું દુઃખ ભાસે અને તેનાથી છૂટવાની જિજ્ઞાસા થતી હોય તો તું સદ્‌ગુરુરૂપી વૈદ્ય પાસે જઈને તેમને પૂછ કે મારા રોગનું કારણ શું છે અને તે રોગ ટાળવાનો ઉપાય શું છે?

(૭૫) દુઃખનું લક્ષણ

કાંઈ પણ ઈચ્છા થઈ એ જ દુઃખ છે. જો જીવ ખરેખર સંપૂર્ણ સુખી હોય તો તેને ઈચ્છા જ ન થાય. જો જીવને સુખ જ હોય તો તે સુખદશાથી છૂટીને બીજાની ઈચ્છા શા માટે કરે?

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આત્માનો પૂર્ણ આનંદ અનુભવાતો હોય ત્યાં પરની ઈચ્છા જ કેમ થાય? ઈચ્છા થાય એ જ એમ બતાવે છે કે તે જીવ દુઃખની ભૂમિકામાં રહેલો છે. જો આત્માનો નિરાકુળ આનંદ હોય તો આનંદથી છૂટીને આકુળતાજનિત ઈચ્છા થાય જ નહિ તેથી જેને ઈચ્છા છે તે જીવને દુઃખ છે—એમ સમજવું.

આત્માથી જુદી કોઈ પણ અન્ય વસ્તુઓમાં આત્માનું સુખ નથી, આત્મા પરવસ્તુમાં સુખ માનીને તેની ઈચ્છા કરે છે તે ઈચ્છામાં પણ સુખ નથી, પુણ્યની ઈચ્છા પણ દુઃખરૂપ છે, પુણ્યભાવ પોતે પણ દુઃખરૂપ છે. જગતના જીવો પુણ્યની ઈચ્છાને અને તેના ફળરૂપ સામગ્રીને સુખરૂપ માને છે, પણ તે ભ્રમણા છે. મોક્ષસુખની ઈચ્છા કરવી તે ઈચ્છા પણ દુઃખરૂપ છે, અને તે પણ મોક્ષને અટકાવનારી છે. જો જીવને મોક્ષસુખ પ્રગટ હોય તો તેને તેની ઈચ્છા જ ન થાય. જેને મોક્ષસુખ પ્રગટ નથી પણ કંઈક દુઃખ વર્તી રહ્યું છે તે જીવ તેનાથી છૂટીને મોક્ષસુખ પ્રગટ કરવા ઈચ્છે છે. તે ઈચ્છા પણ આકુળતારૂપ હોવાથી દુઃખ છે.

(૭૬) જ્ઞાન અને ઇચ્છા

પોતાના વીતરાગસ્વરૂપના લક્ષની એકાગ્રતાથી ખસીને પર લક્ષ કરે ત્યારે જ ઈચ્છા થાય છે, પરલક્ષે કદી પણ ઈચ્છાનો નાશ થઈ શકે નહિ. પોતાના સ્વરૂપની એકાગ્રતાવડે બધી ઈચ્છાનો નિરોધ એક સાથે થઈ જાય છે અને બધા વિષયોનું જ્ઞાન એક સાથે થઈ જાય છે. પણ જો પરલક્ષમાં અટકે તો પૂરું જ્ઞાન થાય નહિ અને ઈચ્છાની ઉત્પત્તિ થયા વગર રહે નહિ, તથા ત્યાં તો ઈચ્છા પ્રમાણે બધાં કાર્યો એક સાથે થઈ જ શકે નહિ. માટે સ્વરૂપની શ્રદ્ધા અને એકાગ્રતાવડે ઈચ્છાનો નિરોધ કરવો તે સરળ છે, પણ પર વિષયોને ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા મુજબ કાર્ય થઈ શકતું નથી. જીવ જો પોતાના જ્ઞાયકસ્વભાવમાં સ્થિર થઈને જ્ઞાન કરે તો તેના જ્ઞાન પ્રમાણે બધા પદાર્થોનું પરિણમન સ્વયં થાય, પણ જીવની ઈચ્છા પ્રમાણે બધા પદાર્થો કદી પરિણમે નહિ. આથી નક્કી થયું કે જ્ઞાન કરવું તે જીવનો સ્વભાવ છે અને ઈચ્છા કરવી તે જીવનો સ્વભાવ નથી.

(૭૭) ઇચ્છા ટાળવાનો ઉપાય ભેદજ્ઞાન

ઈચ્છાનો નિરોધ કોના આધારે થઈ શકે? હું જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આત્મા છું, બધાને જાણવાનો મારો સ્વભાવ છે, પણ ઈચ્છા કરવી તે મારૂં સ્વરૂપ નથી–એમ પોતાના જ્ઞાન-સ્વભાવની શ્રદ્ધા અને એકાગ્રતાના જોરે ઈચ્છાનો અભાવ થઈ જાય છે. એકલા જ્ઞાનસ્વભાવની અસ્તિમાં ઈચ્છાની નાસ્તિ જ છે—એમ પહેલાં જ્ઞાન અને ઈચ્છાના ભિન્નપણાની પ્રતીતિ કરીને જો જ્ઞાનની એકાગ્રતા કરે તો ઈચ્છાનો નાશ થઈ જાય છે; પણ એમ ને એમ આત્માને જાણ્યા વગર ઈચ્છાનો નિરોધ અદ્ધરથી થઈ શકે નહિ. જેણે ઈચ્છા રહિત આત્મસ્વભાવ જાણ્યો નથી તે ક્યે ઠેકાણે એકાગ્રતા કરીને ઈચ્છા ટાળશે? કોઈ પણ ઈચ્છા તે દુઃખ જ છે અને મારા સ્વભાવમાં અંશ માત્ર ઈચ્છા

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નથી એવો જ્યાંસુધી નિર્ણય ન થાય ત્યાંસુધી જીવ ઈચ્છાને ટાળવા કેમ માંગે? ઈચ્છામાં જો જીવને સુખ લાગે તો તે ઈચ્છાને પોતાનું સ્વરૂપ માનીને રાખવા માંગે. પણ જો પોતાના સ્વભાવને જાણે તો તેને ભાન થાય કે આ ઈચ્છાઓની ઉત્પત્તિ મારા સ્વભાવમાંથી થતી નથી અને તે દુઃખદાયક છે, માટે તે ટાળવા યોગ્ય છે. આવું જેને ભેદજ્ઞાન હોય તે જીવ સ્વભાવની ભાવનાવડે ઈચ્છાના નાશનો ઉપાય કરે છે, પણ જેને એવું ભેદજ્ઞાન નથી તે જીવ સંયોગોની જ ભાવના કરે છે, તે મહા દુઃખી છે.

સ્વભાવની ઈચ્છા છોડીને પરદ્રવ્યની ભાવના કરવી તે ઈચ્છા જ ચોરાશીના અવતારનું મૂળિયું છે, અને ઈચ્છા રહિત આત્મસ્વભાવની ભાવના તે જ મુક્તિનું મૂળ છે. ઈચ્છા રહિત મારો જ્ઞાનસ્વભાવ છે–એવો નિર્ણય કરતાં ઈચ્છા પાંગળી થઈ જાય છે–ઈચ્છાની ભાવના તૂટી જાય છે. સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરતાં તરત જ બધી ઈચ્છાઓ સર્વથા ટળી ન જાય, પરંતુ અભિપ્રાયમાં તો બધી જ ઈચ્છાનો નિષેધ થઈ જાય છે. તે અભિપ્રાયના જોરે અલ્પકાળે ઈચ્છાનો સર્વથા ક્ષય થઈ જાય છે. પહેલાં ઈચ્છા ટળી ન જાય પણ 'ઈચ્છા રહિત મારું સ્વરૂપ છે અને ઈચ્છા મને દુઃખનું કારણ છે' એવી શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ.

(૭૮) ઇચ્છા અનુસાર દુઃખ છે, સંયોગ અનુસાર નથી; ઇચ્છાનું મૂળ મિથ્યાત્વ છે

વર્તમાનમાં જીવ ઈચ્છા કરે માટે કાર્ય થાય–એમ બને નહિ. સંયોગ-વિયોગરૂપ કાર્ય થવાનું હોય તે તો સ્વયં થાય છે, પણ જીવની ઈચ્છાને લીધે થતું નથી. ઈચ્છિત સામગ્રી મળવી, પ્રતિકૂળતા દૂર થવી અને ક્રોધાદિથી ઈચ્છાનુસાર કાર્ય થવું તે તો પૂર્વના પુણ્યનાં નિમિત્તે થાય છે, અને તેવી ઈચ્છાનો વર્તમાન ભાવ તે તો પાપ છે. અજ્ઞાની ઘણો ભાગ તો પાપક્રિયાઓમાં જ વર્તે છે, પુણ્યક્રિયાઓમાં બહુ જ થોડો જોડાય છે. તેથી જે સામગ્રીઓને ભોગવવાની ઈચ્છાને જગત સુખ માને છે–તેવી સામગ્રીઓનો સંયોગ કોઈ જીવને ક્યારેક થાય છે. વળી કોઈ જીવને પુણ્યના ફળરૂપ ઘણી સામગ્રી હોવા છતાં જો તેને ઘણી ઈચ્છા હોય તો તે ઘણો દુઃખી છે અને કોઈ જીવને થોડી સામગ્રી હોવા છતાં જો થોડી ઈચ્છા હોય તો તે થોડો દુઃખી છે, તેથી સુખી-દુઃખી થવું તે ઈચ્છાના અનુસારે જાણવું, પણ બાહ્ય સામગ્રી અનુસાર નથી. દેવોને થોડું દુઃખ અને નારકીને ઘણું દુઃખ કહેવાય છે તે સંયોગની અપેક્ષાએ નથી, પણ દેવોને મંદ ઈચ્છા છે અને નારકીને તીવ્ર ઈચ્છા છે તેથી તેમ કહેવાય છે. દેવોને સુખી માનવા તે ભ્રમ છે, કેમકે પ્રાપ્ત સામગ્રીઓને ભોગવવાની ઈચ્છાથી તેઓ પણ દુઃખી જ છે. ભક્તિની શુભ ઈચ્છા થાય તો તે પણ દુઃખ છે, તેનાથી બંધન થાય છે. એ પ્રમાણે સંસારી જીવોને મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન ને અસંયમથી ઈચ્છા થાય છે અને તે ઈચ્છા જ દુઃખ છે; તેથી મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન ને અસંયમભાવ એ જ દુઃખનાં કારણ ઠર્યાં. તેમાં સૌથી મોટું મૂળ કારણ મિથ્યાત્વ છે.

આ રીતે, સંસારી જીવોને દુઃખ છે એમ સિદ્ધ કર્યું અને તે દુઃખનાં કારણો પણ જણાવ્યાં.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૭૯) સુખનો ઉપાય રત્નત્રય છે

હવે તે દુઃખથી છૂટવાનો ઉપાય બતાવે છે.—જે જીવોને દુઃખથી છૂટવું હોય તેમણે ઈચ્છા દૂર કરવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ, કેમકે ઈચ્છાથી જ દુઃખ થાય છે. ઈચ્છા તો ત્યારે જ દૂર થઈ શકે કે જ્યારે મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અસંયમનો અભાવ થઈ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય, માટે એ સમ્યગ્દર્શનાદિ કાર્યનો જ ઉદ્યમ કરવો યોગ્ય છે. એ સાધન વડે જ સાચું સુખ પ્રગટે છે. જેમ જેમ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વધતાં જાય તેમ તેમ ઈચ્છા તથા દુઃખ ટળતાં જાય છે અને સાચું સુખ પ્રગટતું જાય છે.

(૮૦) જીવોએ અનંતકાળમાં કેવા ભાવ કર્યા છે?

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે સુખનું કારણ છે અને તે જ ધર્મ છે; ધર્મ તો આત્માનો સ્વભાવ છે તેથી તે સ્વભાવ વડે તો પુણ્ય કે પાપ કાંઈ ન બંધાય. ધર્મભાવ તો મુક્તિનું કારણ છે, બંધનનું કારણ નથી. જે ભાવે કાંઈ પણ બંધન પડે તે ભાવ ધર્મ નથી. પુણ્ય બંધાય તે પણ વિકાર છે, ધર્મ નથી. અજ્ઞાનતાના કારણે જીવે અનંતભવમાં પુણ્ય-પાપ અનંતવાર કર્યાં છે, અનાદિથી એ જ કર્યું છે પણ પુણ્ય-પાપરહિત આત્માનો સ્વભાવ છે તેનો કદી એક ક્ષણ પણ નિર્ણય કર્યો નથી, એક ક્ષણ પણ પુણ્ય-પાપથી જુદા સ્વભાવને જાણ્યો નથી, માન્યો નથી, અનુભવ્યો નથી, તેની રુચિ પણ કરી નથી. આત્માના ધર્મની જાત પુણ્ય-પાપથી જુદી છે, તેને સમ્યગ્જ્ઞાનીઓ જ જાણે છે, અને તેઓ તો ધર્મી છે. એમ ધર્મીઓનો એક વર્ગ જુદો સમજવો.

બીજો વર્ગ–જેઓ પુણ્ય-પાપમાં જ ધર્મ માને છે એવા અધર્મીઓનો છે. પહેલાં ધર્મીજીવોને જુદા પાડીને હવે અધર્મીજીવોમાં પણ ગ્રંથકાર બે ભાગ પાડે છે. પુણ્ય-પાપથી જુદા ચૈતન્યસ્વભાવની ઓળખાણ તો નથી કરી પરંતુ પુણ્ય-પાપમાંય જીવે મુખ્યપણે પાપ જ કર્યાં છે, પુણ્ય તો બહુ થોડા જીવો ક્યારેક કરે છે. પાપમાં પ્રવર્તનારા જીવો ઘણા હોય છે પણ પુણ્યમાં પ્રવર્તનારા થોડા હોય છે. વિષયગ્રહણ વગેરેની ઈચ્છા તે તો પાપ જ છે, પુણ્યબંધ તો ધર્માનુરાગથી થાય છે. જો કે ધર્માનુરાગ પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી—ધર્મ નથી—પરંતુ અહીં તો ગ્રંથકારને એટલું સિદ્ધ કરવું છે કે–સંસારમાં પાપબંધ ભોગવનારા જ ઘણા છે, પુણ્યબંધવાળા જીવો થોડા જ છે.

(૮૧) અજ્ઞાનીઓ દુઃખને પણ ઓળખતા નથી

અજ્ઞાનીઓ આત્મસ્વભાવને તો જાણતા નથી, પરંતુ સંસારમાં કેમ ચાલી રહ્યું છે તે પણ જાણતા નથી. જીવ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને પર પદાર્થોની રુચિમાં એવો તલ્લીન થઈ ગયો છે કે સત્ય વસ્તુસ્વરૂપ વિચારવાની તે કદી દરકાર કરતો નથી. એકવાર આત્માની દરકાર કરીને, પર પદાર્થોની રુચિથી પાછો ખસીને વિચાર કરે તો તેને સંસારના સ્વરૂપનો સાચો ખ્યાલ આવે. જ્ઞાનીઓએ સ્વભાવને જાણ્યો છે અને જગતના જીવો કેવા કેવા પ્રકારે દુઃખી થાય છે એ પણ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તેમણે યથાર્થ જાણ્યું છે; પોતે પણ પહેલાં અજ્ઞાનદશામાં તેવાં તેવાં દુઃખો અનુભવ્યાં હતાં અને હવે તે દુઃખરહિત સ્વભાવને પણ અનુભવ્યો છે તેથી જ્ઞાનીઓ જ સંસારના દુઃખને અને તેનાં કારણોને તેમજ તે ટાળીને સુખી થવાના ઉપાયને બરાબર વર્ણવી શકે છે. અજ્ઞાનીને સુખનો તો અનુભવ નથી અને દુઃખને દુઃખ તરીકે પણ તેણે ઓળખ્યું નથી. તેથી સુખી થવાનું અને તેના ઉપાયનું તેનું વર્ણન પણ મિથ્યા હોય છે.

(૮૨) પુણ્ય કરતાં પણ ચૈતન્યધર્મની દુર્લભતા

ઘણા જીવો તો પરવિષયના ગ્રહણમાં જ રોકાય છે, તેમને તો પાપ છે, કોઈ પૈસા વગેરે ખર્ચે ત્યાં પણ માનમાં તણાઈ જાય તો તેને પણ પાપ છે; પુણ્ય તો કષાયની મંદતાથી થાય છે. પુણ્યના બહાને અભિમાન કરે તે પણ પાપ છે. પુણ્ય તો ધર્માનુરાગથી થાય છે. એવા પુણ્યભાવ કોઈ જીવને કોઈ કાળે થાય છે. ઈચ્છા પ્રમાણે સામગ્રીનો સંયોગ અને વર્તમાન મંદકષાયરૂપ પુણ્યપંરિણામ તો કોઈક જીવને હોય છે, છતાં એવા જીવો પણ દુઃખી જ છે. હે જીવ! અનાદિ સંસારમાં તેં ઘણી તો પાપપ્રવૃત્તિ જ સેવી છે, પુણ્યનાં કારણો ઘણા થોડા સેવ્યાં છે. અને પુણ્ય-પાપથી પાર આત્માના ચૈતન્યધર્મની તો તેં કદી ક્ષણમાત્ર દરકાર જ કરી નથી. ચૈતન્યધર્મનું સેવન એક ક્ષણમાત્ર પણ કર્યું નથી. પુણ્યમાં સુખ માની લીધું, પણ તે દુઃખ છે. પુણ્યના ફળમાં સામગ્રીનો સંયોગ મળે પણ તેનાથી ધર્મ ન મળે,–સુખ ન મળે.

(૮૩) પાપ અને પુણ્ય વચ્ચે વિવેક; તથા પુણ્ય અને ધર્મની જાતનું જુદાપણું

એક ગણું દાન કરવાથી સહસ્રગણું ફળ મળશે—એવી ભાવનાથી જે દાન કરે છે તે જીવે તો વર્તમાનમાં જ હજારગણી તૃષ્ણા વધારીને પાપ બાંધ્યું છે; સામગ્રી ઉપરથી તૃષ્ણા અને રાગ ઘટાડે તો પુણ્ય થાય, તેને બદલે તેણે તો વર્તમાનમાં જ હજારગણી સામગ્રીની ભાવના કરીને તૃષ્ણા અને રાગ વધાર્યો છો. પોતાના પૂરા સ્વભાવને ભૂલ્યો છે તેથી સંયોગમાં પૂર્ણતા ઈચ્છે છે. આમ મળશે ને તેમ મળશે–એમ બધા સંયોગની ભાવના કરે છે પણ 'હવે નથી જોઈતું'—એમ તો ક્યાંય કહેતો જ નથી. આ જગતમાં અજ્ઞાનીઓની તૃષ્ણા અપાર છે, તેનો ક્યાંય અંત નથી. જે હજારગણું પાછું લેવાની ભાવનાથી દાનાદિ કરે તેને તો પુણ્યપરિણામ પણ નથી. વર્તમાન અનુકૂળ સામગ્રી મળવી તે પૂર્વનાં પુણ્ય હોય તો જ બને છે, એ પુણ્ય બાંધવાના પ્રસંગમાં પણ જીવ બહુ થોડો પ્રવર્તે છે. જ્યાં પુણ્યના પરિણામનાં પણ ઠેકાણાં નથી ત્યાં ધર્મની તો દરકાર જ ક્યાં છે? આથી એમ ન સમજવું કે પુણ્યનું માહાત્મ્ય બતાવે છે. જોકે પાપ કરતાં પુણ્ય પરિણામ થોડા જ થાય છે છતાં જીવ અનંતવાર પુણ્ય કરીને તેના ફળમાં મોટો દેવ થયો છે, અને ત્યાંથી પુણ્યના ફળને ભોગવવાની રુચિને લીધે પાછો પાપ કરી દુર્ગતિમાં રખડ્યો છે. તીર્થંકર ભગવાનના પુણ્યની અનુમોદના કરવી અર્થાત્ તેમના પૂર્વનાં પુણ્ય પરિણામને ભલા માનવા તે પણ મિથ્યાત્વ જ છે, તો પછી તુચ્છ પુણ્યની જેને મીઠાસ છે તેની તો વાત જ શું? તીર્થંકરનાં

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પુણ્ય પણ રાગથી બંધાયેલાં છે, તે રાગને લીધે આત્માના ગુણમાં ભંગ પડે છે; જેને તે રાગની અનુમોદના છે તેને આત્માના વીતરાગી ગુણોની ભાવના નથી. આત્મસ્વભાવની અને પુણ્યની જાત જ જુદી છે, તેથી જેને આત્માની રુચિ છે તેને પુણ્યની રુચિ હોય જ નહિ, અને જેને પુણ્યની રુચિ હોય તેને આત્માના સમ્યગ્દર્શનાદિ વીતરાગીભાવની રુચિ હોય જ નહિ એટલે કે તેને મિથ્યાત્વની રુચિ હોય. જેમ–કોઈ સજ્જન માણસ ગરીબ હોય અને કોઈ દુર્જન અનાર્ય માણસ પૈસાવાળો હોય, ત્યાં 'હું આ અનાર્યને ત્યાં પુત્ર થઉં' એવી ભાવના કદી સજ્જન માણસને હોય જ નહિ. તેમ સજ્જન એવા આત્મસ્વભાવની જેને ઓળખાણ અને ભાવના હોય તે જીવને 'હું પુણ્ય કરું અને તેના ફળને ભોગવું' એવી દુર્ભાવના કદી ન હોય, કેમકે પુણ્ય તો વિકાર છે, અનાર્ય છે, આત્માના સ્વભાવની અપેક્ષાએ તે અસ્પર્શ્ય છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧. પોષ સુદ–૧.]

(૮૪) જ્ઞાની સમજાવે છે કે—આત્માના સ્વભાવમાં રાગ-દ્વેષ નથી

એક વખત એક માણસને ડાબા પગે ગૂમડું થયું. વાણંદ તેને હંમેશા પાટો બાંધવા આવે. જ્યારે તે ડાબા પગને અડે ત્યારે તે માણસ બૂમ પાડવા માંડે, એમ કરતાં કરતાં ડાબા પગનું ગૂમડું લગભગ રૂઝાઈ ગયું છતાં તેને બૂમ પાડવાની ટેવ પડી ગઈ તેથી બૂમ પાડે. એક વખત તે વાણંદ તે માણસના જમણા પગે અડ્યો, તો ત્યાં પણ તેણે રાડ પાડી...ત્યારે વાણંદે તેને કહ્યું કે અરે ભાઈ! તારા ડાબા પગનું ગૂમડું કાંઈ જમણા પગે ન આવી જાય, તું મફતનો રાડ પાડે છે, તને ખોટી રાડ પાડવાની ટેવ પડી ગઈ છે. પોતાને પીડા થાય છે કે નથી થતી તે જાણવાની દરકાર કરતો નથી, પણ માત્ર હાથ અડે ત્યારે દુઃખ માનીને રાડ પાડવાની ટેવ પડી ગઈ છે.

જેમ જમણા પગનું ગૂમડું ડાબા પગે ન આવે, તેમ પૂર્વની પર્યાયના રાગ-દ્વેષ વર્તમાન પર્યાયમાં આવતા નથી. પોતે વર્તમાન-વર્તમાન નવા નવા રાગ-દ્વેષ કરતો આવે છે. પણ જો વર્તમાનમાં જ સ્વભાવના લક્ષે એકાગ્ર થાય તો રાગ-દ્વેષ થાય નહિ. આત્માના સ્વભાવમાં રાગ-દ્વેષ નથી, પરવસ્તુ રાગ-દ્વેષ કરાવતી નથી તેમ જ એક પર્યાયના રાગ-દ્વેષ લંબાઈને બીજી પર્યાયમાં આવી જતા નથી. પણ અજ્ઞાનીને રાગરહિત આત્મસ્વભાવની દૃષ્ટિ નહિ હોવાથી તે એમ માની બેઠો છે કે પૂર્વ પર્યાયના રાગ-દ્વેષ ચાલ્યા આવે છે. તેની એવી માન્યતાને લીધે તેનો પુરુષાર્થ રાગ-દ્વેષમાં જ અટકી ગયો છે અને તેને ત્યાં જ એકત્વબુદ્ધિ થઈ ગઈ છે. તે એકત્વબુદ્ધિ છોડાવીને સ્વભાવમાં અભેદદૃષ્ટિ કરાવવા માટે જ્ઞાનીઓ તેને સમજાવે છે કે હે ભાઈ! તારા સ્વભાવમાં રાગ-દ્વેષ નથી, અને વર્તમાન પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષ થાય તેનો બીજા સમયે અભાવ જ થઈ જાય છે, તું મફતનો ભ્રમથી રાગ-દ્વેષને તારું સ્વરૂપ માની રહ્યો છે. તું વિચાર કે એ રાગાદિ પરિણામો કેટલાં અનિત્ય છે? કોઈ પણ વૃત્તિ ટકી રહેતી નથી, માટે એવું તારું સ્વરૂપ ન હોઈ શકે. એમ જો તું તારા રાગરહિત ચૈતન્યસ્વભાવનો વિશ્વાસ કર તો તારી પર્યાયમાંથી પણ રાગ-દ્વેષ ટળવા માંડશે. તારા સ્વભાવના લક્ષે પર્યાયમાં પણ વીતરાગતાની જ ઉત્પત્તિ થશે. માટે તું રાગ-દ્વેષ રહિત

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

શુદ્ધ જ્ઞાયક સ્વભાવની ઓળખાણ અને શ્રદ્ધા કર. –એ જ દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય છે. જીવે કદી પોતા તરફ જોવાની દરકાર જ કરી નથી કે આ રાગ-દ્વેષ તો નવા નવા થાય છે કે એકને એક જ સદાય ચાલ્યાં આવે છે? અને એ રાગ-દ્વેષ સ્વભાવમાં છે કે નથી? રાગ-દ્વેષ પોતાના ઊંધા પુરુષાર્થથી નવા નવા થાય છે અને સ્વભાવમાં તે નથી–એમ નક્કી કરીને જો સ્વભાવ તરફ ઢળે તો રાગથી ભિન્ન સ્વભાવ કેવો છે તેનો અનુભવ થાય.

[વીર સં. ૨૪૭૧ માગસર સુદ–૩]

(૮૫) સ્વભાવદષ્ટિએ પરિપૂર્ણ નિર્વિકારીને અસંયોગી; પર્યાયદષ્ટિએ અપૂર્ણ, વિકારીને સંયોગી—તેમાં કોના લક્ષે સુખ પ્રગટે?

શરીર, મન, વાણીથી જુદો, કર્મોથી જુદો અને રાગ-દ્વેષાદિ વિકારી ભાવોથી પણ પરમાર્થે જુદો એવો આ ચૈતન્ય સ્વરૂપી આત્મા જ્ઞાન-દર્શન-સુખ-વીર્ય-આનંદ વગેરે અનંત ગુણોનો એકરૂપ પિંડ અનાદિઅનંત વસ્તુ છે. 'રાગદ્વેષાદિ સાથે હું એકમેક છું, પર પદાર્થો સાથે મારે કાંઈ સંબંધ છે અને તેનું હું કાંઈ કરી શકું છું' એવા પ્રકારે પરદ્રવ્યના અહંકારરૂપ મિથ્યાદષ્ટિ જીવની મૂઢતા છે; તે મૂઢતા આત્માની પર્યાય છે, એ ક્ષણિક વિકારી પર્યાય તે સંસાર છે–દુઃખ છે.

'જીવ' તો પરિપૂર્ણ, નિર્વિકારી અને અસંયોગી છે, પરંતુ પોતે પોતાના સ્વભાવને ભૂલી ગયો હોવાથી તેના જ્ઞાન-દર્શન-વીર્યની અવસ્થામાં અપૂર્ણતા છે. ચારિત્ર-શ્રદ્ધા વગેરેની અવસ્થામાં વિકાર છે અને નિમિત્તરૂપે આઠ કર્મો તથા શરીરાદિનો સંયોગ છે અને જીવ પોતાના સ્વભાવને ભૂલીને માત્ર પર્યાયદષ્ટિથી પોતાને અપૂર્ણ-વિકારી ને સંયોગી જ માનીને પર્યાયમૂઢ થઈ રહ્યો છે, છતાં સ્વભાવ તો તે વખતે પણ પૂરો, વિકારરહિત અને અસંયોગી છે. શું પોતે પોતાને પરિપૂર્ણ, અવિકારી અને અસંયોગી માને તો સુખ પ્રગટે? કે અપૂર્ણ, વિકારી અને સંયોગવાળો માને તો સુખ પ્રગટે? પર્યાયમાં રાગાદિ તો છે, જો તે રાગાદિ જેટલો જ પોતાને માને તો તે રાગાદિ વિકારનો અભાવ થઈ શકે નહિ, કેમકે જેની સાથે એકતા માને તેનો નાશ કરી શકે નહિ, પણ જો સ્વભાવની એકતાવડે રાગાદિથી ભિન્નતા જાણે તો સ્વભાવની એકાગ્રતા વડે તેનો સર્વથા અભાવ કરે. તેથી, અવસ્થામાં વિકાર, અપૂર્ણતા ને સંયોગ હોવા છતાં તેનું લક્ષ અને એકતાબુદ્ધિ છોડીને, પોતાનો સ્વભાવ પરિપૂર્ણ અવિકારી અને અસંયોગી છે તેની રુચિ કરીને ત્યાં લીન થાય તો અવસ્થામાં પૂર્ણતા, શુદ્ધતા ને અસંયોગીપણું પ્રગટે તથા અપૂર્ણતા અશુદ્ધતા ને સંયોગીપણું ટળે; એટલે કે દુઃખ ટળે અને સુખ પ્રગટે.

હું મારા સ્વભાવથી જ પૂરો શુદ્ધ છું—એમ સ્વભાવને જાણવો તે નિશ્ચયનય છે અને પર્યાયમાં અપૂર્ણતા વિકાર છે–એમ પર્યાયને જાણવો પણ તેને ત્રિકાળી સ્વરૂપ ન માનવું તે વ્યવહારનય છે. આ બંને પડખાંને જાણીને ત્રિકાળી સ્વભાવને મુખ્ય કરીને તેની શ્રદ્ધા કરે કે 'આ જ હું છું' અને વર્તમાન પર્યાયને ગૌણ કરીને તેની શ્રદ્ધા છોડે કે 'આ હું નથી,'—એ જ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

સમ્યગ્દર્શન છે. –એવી શ્રદ્ધા વડે જ અવસ્થામાંથી વિકાર ટળી જાય છે અને સુખ પ્રગટે છે. એ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

(૮૬) ચૈતન્યની શુદ્ધતા કોને પ્રગટે?

જો પોતાને જડનો ધણી માને, જડનો કર્તા માને કે જડથી લાભ–નુકશાન માને તે જીવ જડથી જુદા ચૈતન્યતત્ત્વને કદી અનુભવી શકે નહિ, અને ચૈતન્યની શુદ્ધિને તે પામે નહિ.

જે પોતાને વિકારનો કર્તા માને, વિકારરૂપ જ માને તે જીવ પણ વિકારરહિત શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વનો અનુભવ કરી શકે નહિ પણ વિકારનો જ અનુભવ કરે.

જે જીવ પોતાને ચૈતન્યતત્ત્વપણે જ જાણે–માને અને અનુભવે તે જીવ જડને પોતાનું માને નહિ અને વિકારનો પોતાપણે અનુભવ કરે નહિ, પણ ચૈતન્યતત્ત્વને જડથી અને વિકારથી ભિન્નપણે અનુભવે, તે અનુભવના જોરે તેને અશુદ્ધતા ટળી જાય અને શુદ્ધતા પ્રગટે.

(૮૭) પરનું ધણીપણું તે સંસાર, સ્વભાવનું ધણીપણું તે મોક્ષ

જડનું ધણીપણું તે સંસાર છે, વિકારનું ધણીપણું તે પણ સંસાર છે; જેને જડનું ધણીપણું હોય તેને વિકારનું ધણીપણું હોય જ, તેમજ જેને વિકારનું ધણીપણું હોય તેને જડનું ધણીપણું હોય જ. અને સ્વભાવનું ધણીપણું તથા અંશે એકતા તે મોક્ષમાર્ગ, સ્વભાવનું ધણીપણું અને પૂર્ણ એકતા તે મોક્ષ.

(૮૮) કાળ કે બાહ્ય ત્યાગના આધારે ધર્મનું કે પુણ્ય-પાપનું માપ નથી.

ધર્મ કે પુણ્ય-પાપનું માપ કાળની લંબાઈ ઉપરથી કે બાહ્ય ત્યાગ ઉપરથી નથી, પણ આત્માના પરિણામ ઉપરથી છે. પૂજા-ભક્તિ-સ્વાધ્યાય વગેરેમાં લાંબોકાળ રહે માટે તેને પુણ્યપરિણામ વધારે છે અને બીજો જીવ તેમાં થોડો કાળ રહે માટે તેને ઓછાં છે-એવું માપ નથી; પણ શુભપ્રસંગમાં ઘણો કાળ રહે છતાં કષાયની વિશેષ મંદતા ન કરે તો તેને પુણ્ય વિશેષ નથી અને તેવા પ્રસંગમાં થોડો કાળ રહે છતાં અંતરમાં કષાયની મંદતા ઘણી કરતો હોય તે જીવને પુણ્ય વિશેષ છે. તેવી જ રીતે કોઈને બહારમાં ઘણો ત્યાગ દેખાય છતાં પુણ્યપરિણામ થોડાં હોય અને કોઈને બહારમાં ત્યાગ ન દેખાય છતાં પુણ્ય-પરિણામ વિશેષ હોય, માટે બાહ્ય ત્યાગ ઉપરથી તેનું માપ નથી. પુણ્યની માફક પાપનું માપ પણ કાળ કે સંયોગ ઉપરથી નથી પણ પરિણામ ઉપર છે. તેવી જ રીતે ધર્મનું માપ પણ કાળ કે ત્યાગ ઉપરથી નથી. એ ખાસ ધ્યાન રાખવું કે જેટલે અંશે ભૂમિકા વધતી જાય તેટલે અંશે તે ભૂમિકાને યોગ્ય બહારમાં ત્યાગ પણ સહજપણે અવશ્ય હોય જ છે (જેમ કે સમ્યગ્દષ્ટિને ચોથી ભૂમિકામાં માંસાહાર, દારૂ, મધ વગેરેનો ત્યાગ; મુનિદશામાં વસ્ત્ર વગેરેનો ત્યાગ). પરંતુ એ બહારના ત્યાગથી ધર્મનું માપ નથી કેમકે એવો ત્યાગ તો ધર્મરહિત જીવને પણ સંભવે છે. કોઈ જીવને ઘણા કાળથી સાચી મુનિદશા પ્રગટ થઈ છે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અને બીજા કોઈ જીવને સાચી મુનિદશા પ્રગટ થયાને થોડો કાળ થયો છે, તો પહેલા જીવને વધારે શુદ્ધિ હોય અને બીજાને તેના કરતાં ઓછી જ હોય-એવો કાંઈ નિયમ નથી. પાછળથી મુનિ થયેલ જીવ પણ જો વિશેષ પુરુષાર્થ વડે સ્વભાવની લીનતા કરે તો તે ઘણા કાળથી મુનિ થયેલ જીવની પહેલાં કેવળજ્ઞાન પામી જાય. ઉપવાસાદિ ઘણાં કરે તે ઉપર શુદ્ધિનું માપ નથી પણ ચૈતન્યતત્ત્વની અંતરલીનતા ઉપર શુદ્ધિનું માપ છે.

(૮૯) દુઃખ-સુખ તથા તેનાં કારણો

સંસારદશામાં મિથ્યાદર્શન વગેરેથી જીવ અનંત દુઃખ ભોગવી રહ્યો છે. ક્ષણે ક્ષણે પરપદાર્થો તરફની આકુળતા થાય છે તે જ દુઃખ છે.

નિરાકુળતા એ જ સુખનું લક્ષણ છે. સમ્યગ્દર્શનથી પોતાના પૂરા સ્વભાવને જાણે તો અભિપ્રાયમાંથી પરપદાર્થોમાં સુખબુદ્ધિ ટળી જાય એટલે સ્વભાવના લક્ષે તેને અંશે અનાકુળતા અનુભવવામાં આવે. સમ્યગ્દર્શન વગર અંશે પણ અનાકુળતા વાસ્તવિક હોય નહિ એટલે કે સમ્યગ્દર્શન વગર અંશે પણ સુખ હોય નહિ એટલે કે સમ્યગ્દર્શનાદિ સાધન વડે સિદ્ધપદ પામતાં જીવને સર્વ દુઃખનો નાશ થાય છે અને સંપૂર્ણ સુખ પ્રગટ અનુભવાય છે.

(૯૦) ગ્રંથકાર ભલામણ કરે છે....

આ રીતે ત્રીજા અધ્યાયમાં પહેલાં તો સંસારી જીવને અનાદિથી દુઃખ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે અને તે દુઃખનાં કારણ મિથ્યાદર્શન-મિથ્યાજ્ઞાન તથા મિથ્યાચારિત્ર છે એમ જણાવ્યું છે. તે ટાળવા માટે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટ કરવાં જોઈએ, તે જ સુખનું કારણ છે. એ રીતે દુઃખ તથા તેનાં કારણો અને સુખ તથા તેના કારણોનું વર્ણન કર્યા બાદ અધિકાર પૂર્ણ કરતાં ગ્રંથકાર ભલામણ કરે છે--ઉપદેશ કરે છે કે--હે ભવ્ય! હે ભાઈ! અહીં સંસારનાં જે દુઃખો બતાવ્યા તેનો અનુભવ તને થાય છે કે નહિ? દુઃખ ટાળવા માટે તું જે જે ઉપાયો કરી રહ્યો છે તેનું જુઠાપણું દર્શાવ્યું તે તેમજ છે કે નહિ? તથા સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં જ પૂર્ણ સુખ થાય-એ વાત બરાબર છે કે નહિ?-એ બધું વિચાર, અને તેનો નિર્ણય કર. જો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ તને પ્રતીતિ આવતી હોય તો સંસારથી છૂટી સિદ્ધ અવસ્થા પામવાના અમે જે ઉપાય કહીએ છીએ તે કર! વિલંબ ન કર! એ ઉપાય કરતાં તારું કલ્યાણ જ થશે.

ત્રીજો અધિકાર સમાપ્ત

❋

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

અધ્યાય ચોથો

(૯૧) મંગલાચરણ

ભવનાં સર્વ દુઃખોતણું કારણ મિથ્યાભાવ;
તેની સત્તા નાશ કરે, પ્રગટે મોક્ષ ઉપાય.

ભવનાં બધાંય દુઃખોતણું કારણ મિથ્યાત્વભાવ છે; આત્મસ્વરૂપની સાચી ઓળખાણ વડે તે મિથ્યાત્વની સત્તાને નાશ કરવાથી સમ્યગ્દર્શનરૂપ મોક્ષનો ઉપાય પ્રગટે છે. અહીં શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટાવવાની પ્રેરણા કરી તે મંગળાચરણ સમજવું.

સંસાર દુઃખોનાં મૂળ કારણરૂપ મિથ્યા-દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે, તેથી તે છોડવા માટે તેનું વિશેષ વર્ણન આ અધ્યાયમાં કર્યું છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ પોષ સુદ ૧]

(૯૨) દુઃખ દૂર કરવા માટે પ્રથમ સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન જોઈએ

દુઃખ દૂર કરવા માટે પ્રથમ તો સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન અવશ્ય જોઈએ. જીવને જો સ્વ-પરનું જ્ઞાન જ હોય નહિ તો પોતાને ઓળખ્યા વગર પોતાનું દુઃખ તે કેવી રીતે દૂર કરે? આત્મા પરથી ભિન્ન સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે; દ્રવ્યનું વિશેષ (પર્યાય) દ્રવ્યમાં જ હોય, પરમાં ન હોય. દરેક દ્રવ્યનું વિશેષ (-પર્યાય) તે દ્રવ્યના સામાન્ય-સ્વભાવમાંથી જ પ્રગટે છે. સામાન્ય-વિશેષપણું તે દ્રવ્યનો જ સ્વભાવ છે. કોઈ દ્રવ્યનું વિશેષ કોઈ અન્ય દ્રવ્યના આશ્રયે હોય નહિ, તેથી દરેક દ્રવ્યનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે. આમ, સ્વ-પર દ્રવ્યોની સ્વતંત્રતાનું યથાર્થ જ્ઞાન તે ભેદજ્ઞાન છે.

(૯૩) સ્વભાવમાં એકત્વબુદ્ધિ તે સુખ, ને વિકારમાં એકત્વબુદ્ધિ તે દુઃખ.

પોતાને પરથી જુદો જાણ્યા પછી પોતામાં બે પડખાં છે તે જાણવાં જોઈએ. વર્તમાન પર્યાયમાં વિકાર છે, તેની સાથે એકતાબુદ્ધિ તે જ દુઃખનું મૂળ છે, અને પોતાનો ત્રિકાળી સ્વભાવ શુદ્ધ છે તેમાં એકતાબુદ્ધિ તે સુખનું મૂળ છે. જો પોતાના સ્વભાવમાં ગુણગુણીની એકતાની પ્રતીતિ કરે તો વિકાર સાથેની એકતાબુદ્ધિ ટળી જાય. પોતાના આત્મામાં ગુણગુણીની એકતાની પ્રતીત વગર જીવને વિકારની એકતાબુદ્ધિ ટળે નહિ, અને જ્યાં સુધી વિકારમાં એકતાબુદ્ધિ હોય ત્યાં સુધી, જીવ કષાયની મંદતા કરી શકે પણ તેનો અભાવ ન કરી શકે. અને કષાય રહિત સ્વભાવની પ્રતીત વગર માત્ર કષાયની મંદતા કરે તેનાથી બાહ્યમાં જડનો સંયોગ મળે પણ સ્વભાવની શુદ્ધિનો લાભ ન થાય. પહેલેથી જ તે જીવને કષાય સાથે એકતાબુદ્ધિ હોવાથી, તેના ફળરૂપ જે સંયોગ છે તેમાં પણ તે એકતાબુદ્ધિથી લીન થઈ જશે અને પરિણામે સંકિલષ્ટ ભાવો સેવીને સંસારમાં હલકી ગતિમાં જશે. મારા જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણો ત્રિકાળ સ્વભાવી દ્રવ્ય સાથે એકત્વ

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ધરાવે છે. વર્તમાનમાં જે જ્ઞાનાદિ પર્યાયો પ્રગટ છે તે પણ ત્રિકાળ દ્રવ્ય સાથે એકત્વ ધરાવે છે–એમ ગુણગુણી અભેદ સ્વભાવના નિર્ણય વગર, જીવ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી નવ તત્ત્વો વગેરે જાણે અને કષાયની મંદતા કરે તો પુણ્ય બંધાય પણ તે પુણ્ય કાંઈ આત્માના સ્વભાવ સાથે એકત્વ ધરાવતા નથી; અર્થાત્ તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી. તેનું ફળ તો જડનો સંયોગ આવે છે એટલે પુણ્ય તો સંયોગ સાથે એકત્વ ધરાવે છે, તે આત્માને જરાપણ સુખદાયક નથી. કષાયના અભાવરૂપ વીતરાગી ચૈતન્યભાવ સ્વભાવ સાથે એકત્વ ધરાવે છે. માટે નવ તત્ત્વ વગેરેને જાણીને પણ પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવની શ્રદ્ધા કરીને તેમાં પર્યાયને અભેદ કરવી–લીન કરવી–તે પ્રયોજન છે.

(૯૪) ધર્મનો સંબંધ કષાયની મંદતા સાથે નથી, પણ સ્વભાવ સાથે છે.

જે જીવ શુદ્ધસ્વભાવની સમજણનો પ્રયત્ન કરે તેને કષાયની મંદતારૂપ પુણ્ય તો હોય જ. પણ જેનું લક્ષ કષાયની મંદતા ઉપર છે તે જીવ સ્વભાવને સમજી શકશે નહિ; જે જીવ સ્વભાવના લક્ષે સમજવા માંગે છે તેને સહેજે મંદકષાય થઈ જાય છે, પણ તેનું લક્ષ કષાયની મંદતા ઉપર હોતું નથી. જે શુદ્ધાત્મ સ્વભાવ સમજે તેને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા, નવ તત્ત્વનું જ્ઞાન, વિષય ભોગોની તીવ્ર વૃદ્ધિનો ત્યાગ ઈત્યાદિ મંદકષાય તો હોય એટલે પુણ્ય તો હોય, પરંતુ તેનાથી જીવનું કલ્યાણ નથી. જો તે પુણ્યની રુચિ છોડીને સ્વભાવને પહોંચી વળે તો ઉપચારથી પુણ્યને નિમિત્ત કહેવાય. પણ સ્વભાવના લક્ષ વગરના એકલા પુણ્યને તો ઉપચારથી પણ ધર્મનું નિમિત્ત કહી શકાય નહિ. બંને પુણ્યનું ફળ તો સંસાર જ છે. કષાયની મંદતાને સંયોગ સાથે સંબંધ છે, કષાયના અભાવને સ્વભાવ સાથે સંબંધ છે. કષાયની મંદતારૂપ પુણ્ય તે સંયોગ સાથે એકત્વ ધરાવે છે. અને કષાયના અભાવરૂપ ધર્મ તે ગુણસ્વભાવ સાથે એકત્વ ધરાવે છે.

પર તરફના લક્ષે કાંઈ પણ વૃત્તિ થાય તે ધર્મ નથી. ઈંદ્ર-ઈંદ્રાણીને ભગવાન અર્હંતદેવ પ્રત્યે ભક્તિનો વિકલ્પ ઊઠે તે વિકલ્પ પણ દુઃખદાયક છે–આસ્રવ છે. ધર્મ તો આત્મસ્વભાવરૂપ છે, રાગની વૃત્તિના ઉત્થાન રહિત છે. પુણ્ય તે વિકાર અને ધર્મ તે અવિકાર–એ બેની એકતા ત્રણકાળમાં હોય નહિ.

(૯૫) સમ્યક્શ્રદ્ધા કોને અવલંબે છે?

'હું ચૈતન્યમય છું, પુણ્ય-પાપ મારું સ્વરૂપ નથી'—એવો વિકલ્પ નહિ, પણ તેવો સાક્ષાત્ અનુભવ કરવાથી સમ્યક્શ્રદ્ધા થાય છે. જે ક્ષણે સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરે છે તે જ ક્ષણે શુદ્ધતાનો અનુભવ થાય છે. સ્વભાવની શ્રદ્ધા(-સમ્યગ્દર્શન)ને શુદ્ધસ્વભાવનું જ અવલંબન છે, પણ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કે શુભ વિકલ્પનું અવલંબન તેને નથી. સમ્યક્શ્રદ્ધાની ભૂમિકા સાથે પુણ્ય હોય છે ખરા, પરંતુ તે પુણ્યના અવલંબને સમ્યક્શ્રદ્ધા નથી. જેને શુદ્ધસ્વભાવની રૂચિ હોય તેને પુણ્યની ભાવના હોતી નથી અને જેને પુણ્યની ભાવના હોય છે તેને શુદ્ધસ્વભાવની રુચિ હોતી નથી. સમ્યક્શ્રદ્ધા

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

થતાં તુરત જ બધાં પુણ્ય-પાપ ટળી જાય નહિ પરંતુ શ્રદ્ધાના અભિપ્રાયમાં તો સર્વ શુભાશુભપરિણામનો અભાવ જ હોય, તેને સ્વભાવપણે ન સ્વીકારે.

(૯૬) માત્ર ઉપયોગ બદલવાનો છે

આ ધર્મમાં શું કરવાનું આવ્યું? પ્રથમ, જડનું તો કાંઈ આત્મા કરતો નથી, અને જડમાં કાંઈ આત્માનો ધર્મ થતો નથી. અમુક પુણ્ય કર કે દાન કર કે ભક્તિ કર–એમ પણ કહ્યું નહિ, કેમકે તે બધાય વિકાર છે—ધર્મ નથી. પણ, પોતાના ચૈતન્ય ઉપયોગને પર તરફ વાળીને ત્યાં લીન થઈ રહ્યો છે તે ઉપયોગને સ્વભાવ તરફ વાળીને ત્યાં જ લીન કરવાનો છે. 'પુણ્ય પાપ મારાં' એવી માન્યતા કરીને પોતાના ઉપયોગને ત્યાં રોકી દીધો છે, તે જ અધર્મ છે; તે ઉપયોગને સ્વભાવમાં વાળીને 'શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ સ્વભાવ તે જ હું' એવી સ્વભાવ તરફની શ્રદ્ધા જ પ્રથમ કરવાની છે અને તે જ પહેલો ધર્મ છે. અને ત્યાર પછી પણ બહારમાં કાંઈ કરવાનું આવતું નથી તેમજ વ્રત-તપાદિના શુભરાગ આવે તે પણ ધર્મીનું કર્તવ્ય નથી પરંતુ જે શુદ્ધસ્વભાવની શ્રદ્ધા કરી છે તે જ શુદ્ધસ્વભાવમાં ઉપયોગને લીન કરવો તે જ સમ્યક્ચારિત્ર અને કેવળજ્ઞાનનો માર્ગ છે. ધર્મની શરુઆતથી પૂર્ણતા સુધી એક જ ક્રિયા છે કે 'શુદ્ધાત્મસ્વભાવમાં ચૈતન્ય ઉપયોગને લીન કરવો.' એ સિવાય બીજી કોઈ ક્રિયા ધર્મમાં આવતી નથી. જેટલી સ્વભાવમાં લીનતા તેટલો ધર્મ છે, લીનતાની કચાશ તેટલો દોષ છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ પોષ સુદ ૧૩]

(૯૭) શરીરની ક્રિયા, પ્રદેશોનું ક્ષેત્રાંતર અને ઇચ્છા—એ ત્રણેની સ્વતંત્રતા

જો કે પરમાર્થથી તો આત્માને અને શરીરને નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ નથી, પણ વ્યવહારથી આત્માને અને શરીરને નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ છે; તેથી પરમાર્થને જે નથી જાણતો એવો અજ્ઞાની જીવ, શરીરથી જે જે ક્રિયા થાય છે તેને પોતાની માને છે.

નિમિત્ત અનુકૂળ જ હોય, પણ તે નિમિત્તને કારણે કાર્ય થાય છે એમ નથી. શરીર પડે ત્યારે આત્મા પણ પડે, પરંતુ શરીર પડ્યું માટે આત્મા પડયો–એમ નથી, પણ શરીરની અવસ્થા શરીરના કારણે થઈ છે અને તે જ વખતે આત્માના પ્રદેશોની યોગ્યતા તે પ્રમાણે ક્ષેત્રાંતર થવાની હતી તેથી આત્મપ્રદેશોની પણ તેવી જ અવસ્થા થઈ છે.

પ્રશ્ન :—આત્માને પડવાની ઈચ્છા નથી હોતી, છતાં કેમ પડે છે?

ઉત્તર :—ગતિ વગેરેની ઈચ્છા થવી તે ચારિત્રગુણનો વિકાર છે અને પ્રદેશોનું ક્ષેત્રાંતર થવું તે યોગગુણનો વિકાર છે. ચારિત્રગુણ અને યોગગુણ જુદા છે તેથી ઈચ્છાને કારણે પ્રદેશોનું ક્ષેત્રાંતર થતું નથી. પ્રદેશોનું ક્ષેત્રાંતર ઈચ્છાની અપેક્ષા રાખતું નથી. નરકમાં જવાની ઈચ્છા ન

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

હોવા છતાં, તેવા ભાવ કર્યા હોવાથી જીવ નરકમાં જાય છે, તેમજ કેવળીભગવાનને ઈચ્છાનો સર્વથા અભાવ હોવા છતાં વિહાર વખતે પ્રદેશોનું ક્ષેત્રાંતર થાય છે. ઈચ્છા અને પ્રદેશોનું ક્ષેત્રાંતર એ બંને પર્યાયો જુદા જુદા ગુણના છે. ઈચ્છા, પ્રદેશોનું ક્ષેત્રાંતર અને શરીરનું હલનચલન એ ત્રણે સ્વતંત્ર છે.

શરીરમાં હલન-ચલનાદિ અવસ્થા થઈ તેને કારણે આત્મપ્રદેશોનું ક્ષેત્રાંતર થયું અથવા તો ઈચ્છા થઈ–તેમ નથી; આત્મપ્રદેશોનું ક્ષેત્રાંતર થયું તેને કારણે શરીરમાં હલનચલન થયું અથવા તો ઈચ્છા થઈ એમ નથી; અને ઈચ્છા થઈ માટે શરીર હાલ્યું કે આત્મપ્રદેશોનું ક્ષેત્રાંતર થયું–એમ પણ નથી; ત્રણેની અવસ્થા પોતપોતાના સ્વતંત્ર ઉપાદાનથી થાય છે. છતાં આત્મપ્રદેશોને અને શરીરને જ્યારે નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ હોય ત્યારે શરીરમાં હલનચલન થતું હોય અને ત્યાંના આત્મપ્રદેશો સ્થિર હોય–એમ ન બને, તથા આત્મપ્રદેશો હલનચલન થતા હોય અને તે વખતે ત્યાંનું શરીર સ્થિર હોય–એમ પણ ન બને. અને આત્મપ્રદેશો અહીં પડ્યા રહે અને શરીર બીજે ક્યાંક ચાલ્યું જાય–એમ પણ ન બને.—એ રીતે નિમિત્ત નૈમિત્તિકસંબંધ હોવા છતાં બંનેની ક્રિયા સ્વતંત્ર છે. જીવ ઈચ્છા કરે અને છતાં આત્મપ્રદેશોમાં તથા શરીરમાં હલનચલન ન પણ થાય–એ પણ ક્રિયાની સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરે છે.

(૯૮) ઉપાદાન-નિમિત્ત

ઉપાદાનના કાર્યને અનુકૂળ નિમિત્ત હોય છે પણ નિમિત્ત ઉપાદાનમાં કાર્યકર નથી. જો નિમિત્તથી કિંચિત્ પણ કાર્ય ઉપાદાનમાં થતું હોય તો નિમિત્ત પોતે જ ઉપાદાનરૂપ થઈ જાય. અને જો તે અનુકૂળ ન હોય તો નિમિત્ત જ ન કહેવાય. ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને પદાર્થો તો છે, ત્યાં તે બંનેની સ્વતંત્રતાને નહિ જાણનાર અજ્ઞાનીને એવો ભ્રમ પડે છે કે 'નિમિત્તથી કાર્ય થાય છે, નિમિત્ત આવ્યું ત્યારે કાર્ય થયું અથવા નિમિત્તની અસરથી કે પ્રભાવથી કાર્ય થયું.'–પરંતુ વસ્તુસ્વરૂપની સ્વતંત્રતા છે. સૌ પદાર્થોની અવસ્થા પોતપોતાના કારણે—સમય સમયની સ્વતંત્ર લાયકાતથી—ક્ષણે ક્ષણે થઈ રહી છે.

પ્રશ્ન :—જીવને જ્ઞાનાવરણાદિ આઠે કર્મોનો ઉદય તો એક સાથે જ છે, છતાં જીવને જ્ઞાનની હીનતામાં જ્ઞાનાવરણ કર્મને જ નિમિત્ત કહેવાય અને અન્ય કર્મોને તેમાં નિમિત્ત ન કહેવાય તેનું શું કારણ?

ઉત્તર :—આઠે કર્મો હોવા છતાં જ્ઞાનગુણની હીનતા વખતે જ્ઞાનાવરણ કર્મ જ અનુકૂળ નિમિત્ત છે. જ્ઞાનાવરણ કર્મમાં જ નિમિત્તપણાની એવી લાયકાત છે કે જ્ઞાનની હીનતા વખતે તેનામાં જ નિમિત્તપણાનો આરોપ આવે. જે જાતનો ગુણ હીનરૂપે પરિણમે તેને અનુકૂળ જે કર્મ હોય તેને જ નિમિત્ત કહેવાય, કેમકે નિમિત્ત અનુકૂળ જ હોય. પરંતુ અનુકૂળ નિમિત્તનો અર્થ એવો નથી કે તે નિમિત્તે જ્ઞાનને રોક્યું છે. નિમિત્ત-ઉપાદાનનું જ્ઞાન કરવાનું પ્રયોજન તો, નિમિત્ત

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અને નિમિત્તના લક્ષે થતી અવસ્થા–એ બંનેનું લક્ષ છોડીને પોતાના સ્વભાવનું લક્ષ કરવાનું છે. પણ નિમિત્તો કે જેઓ પરદ્રવ્યો છે, જેને જીવ મેળવી શકતો નથી અને જેઓ જીવને આધીન નથી તેમને–મેળવવાના ભાવમાં રોકાવું તે ઉપાદાન–નિમિત્તના જ્ઞાનનું પ્રયોજન નથી.

જીવને ક્રોધ થાય ત્યારે ચારિત્રમોહકર્મના ઉદયને નિમિત્ત કહેવાય છે. 'ઉદય બળવાન છે' એવું નિમિત્તનું કથન છે તે એમ બતાવે છે કે તે વખતે જીવનો પુરુષાર્થ નબળો છે. ચારિત્રમોહના ઉદયને કારણે ક્રોધ થતો નથી પણ જીવ જ્યારે પોતાના સ્વભાવનો પુરુષાર્થ છોડીને ક્રોધ કરે ત્યારે તે કર્મનો ઉદય હોય છે અને તેને નિમિત્ત કહેવાય છે. જીવ ક્રોધ કરે ત્યારે ઘણી વાર આંખ લાલ થઈ જાય છે. ત્યાં ક્રોધનું નિમિત્ત મળ્યું માટે આંખ લાલ થઈ–એમ નથી, પણ આંખના પરમાણુઓ પોતાની સ્વતંત્ર ક્રિયાથી લાલ પરિણમ્યા છે, ક્રોધના કારણે તેઓ પરિણમ્યા નથી. આંખ લાલ થવી તે પરમાણુઓની ક્રિયા (રંગગુણની અવસ્થા) છે અને ક્રોધ થયો તો જીવની ક્રિયા (ચારિત્રગુણની અવસ્થા) છે–બંને સ્વતંત્ર છે.

(૯૯) જીવ ધર્મકાર્ય ક્યારે કરે?

ભાઈ, તું આત્મા છે, તારું લક્ષણ ચૈતન્ય છે, તું અમૂર્ત છે અને આ શરીર જડ છે, તે મૂર્ત છે, તારાથી જુદું છે. આત્મા પોતાની અવસ્થામાં કાર્ય કરી શકે પણ શરીરાદિ પરપદાર્થોની અવસ્થામાં આત્મા કાર્ય કરી શકે નહિ. આમ સમજીને જીવ જો પોતાના સ્વભાવમાં રહે તો તે વિકારી કાર્યનો કર્તા પણ થાય નહિ, પણ શુદ્ધપર્યાયનો જ કર્તા થાય. શુદ્ધપર્યાય એ જ ધર્મકાર્ય છે.

(૧૦૦) સ્વતંત્ર પરિણમન

જડ અને ચેતન પદાર્થોનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે. જડ પદાર્થોને પરિણમનમાં ચેતનગુણની જરૂર નથી, જડ પદાર્થોમાં ચેતનગુણ ન હોવા છતાં તેનું પરિણમન તેના પોતાથી જ થાય છે, કેમકે પરિણમવું તે દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ છે.

(૧૦૧) જડ ચેતનનું ભેદજ્ઞાન અને તેનું ફળ–વીતરાગતા

બિલાડી ઉંદરને પકડે છે એમ બોલાય છે, હવે ત્યાં ખરેખર ભેદજ્ઞાનથી જોઈએ તો બિલાડીનો આત્મા અને તેનું શરીર જુદાં છે; તેમાં બિલાડીના આત્માએ તો ઉંદરનું જ્ઞાન કર્યું છે અને સાથે સાથે તેને મારીને ખાવાનો અત્યંત ગૃદ્ધિભાવ કર્યો છે, અને મોઢા દ્વારા ઉંદર પકડાવાની ક્રિયા જડ પરમાણુઓના સ્વતંત્ર કારણે થઈ છે. આમ સર્વત્ર જડચેતનની સ્વતંત્રતા છે. જડચેતનના આવા ભેદજ્ઞાનની સમજણનું ફળ વીતરાગતા છે. સાચું સમજે તો પરથી અત્યંત ઉદાસ થઈ જાય, પરંતુ કોઈ એમ બોલે કે 'ખાવું–પીવું વગેરે બધી શરીરની ક્રિયા છે' અને અંતરથી તો તે પ્રત્યે જરાપણ ઉદાસીનતા થાય નહિ, તીવ્ર ગૃદ્ધિભાવ જ પોષ્યા કરે તો તેને યથાર્થપણે સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન જ થયું નથી, તે માત્ર સ્વચ્છંદ પોષવા માટે વાતો કરે છે. જો કે જડની ક્રિયા તો જડથી જ થાય છે, પરંતુ જો ખરેખર તેં તારા આત્માને પરથી ભિન્ન જાણ્યો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

હોય તો તને પર દ્રવ્યોને ભોગવવા તરફ રુચિભાવ જ કેમ થાય છે? એક તરફ જડથી ભિન્નપણાની વાતો કરવી અને પાછું જડની રુચિમાં એકાકારપણે તલ્લીન વર્ત્યા કરવું-એ તો ચોખ્ખો સ્વચ્છંદ છે, પણ ભેદજ્ઞાન નથી.

(૧૦૨) જ્ઞાનીઓ ભેદજ્ઞાન કરાવે છે....

પ્રશ્ન :—આવું ઝીણું જ્ઞાન કરાવીને શું કરવું છે?

ઉત્તર :—તારો આત્મસ્વભાવ કેવો છે તે તને ઓળખાવવો છે. જ્ઞાનીઓ સ્વયં આત્માને પરથી ભિન્નપણે અનુભવીને કહે છે કે હે ભાઈ! તું આત્મા છો-ચૈતન્યસ્વરૂપ છો, જગતનું સ્વતંત્ર છુટું તત્ત્વ છો, અને જડ શરીરનાં રજકણો પણ જગતનાં સ્વતંત્ર તત્ત્વો છે. તેની અવસ્થા તેની સ્વતંત્ર તાકાતથી થાય છે, તું તેનો કર્તા નથી. તું તારી પર્યાયમાં જે જ્ઞાન તથા ક્રોધાદિ ભાવો કરે છે તે તને શરીર કરાવતું નથી. તું જુદો અને પરમાણુ જુદા. તારી શક્તિ જુદી અને પરમાણુની શક્તિ જુદી. તારું કામ જુદું અને પરમાણુનું કામ જુદું. આમ સર્વ પ્રકારે જડથી ભિન્નતા છે માટે તું તારા ચૈતન્યસ્વભાવને જો, અને પરની ક્રિયા તારે આધીન નથી માટે તેનું ધણીપણું છોડી દે 'હું આને લઉં ને આને મૂકું' એમ તું અજ્ઞાનથી માની રહ્યો છો, પણ હરામ છે જો તારાથી કોઈ પરમાં કાંઈ ઘાલ-મેલ થતી હોય તો! તારું કાર્ય તો માત્ર જ્ઞાન કરવાનું છે, વિકાર કરવાનું કામ પણ ખરેખર તારું નથી. માટે પરના કર્તાપણાની માન્યતા છોડ, પરમાં મારું સુખ છે એવી માન્યતા છોડ, વિકાર મારું સ્વરૂપ છે એવી માન્યતા પણ છોડ. અને પરથી તથા વિકારથી ભિન્ન માત્ર ચૈતન્યસ્વરૂપ એવા તારા આત્માની ઓળખાણ કરીને તેની શ્રદ્ધા કર.

(૧૦૩) આત્મા પોતે ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવા છતાં તેની ભૂલ કેમ થઈ?

પ્રશ્ન :—આત્મા પોતે તો ચૈતન્યસ્વરૂપ, જડથી જુદો હોવા છતાં 'હું શરીરનો કર્તા છું અને વિકારનો કર્તા છું' એવી તેની ભૂલ કેમ થઈ?

ઉત્તર :—આ આત્માને અનાદિકાળથી ઇન્દ્રિયજનિત જ્ઞાન છે, તે ઇન્દ્રિયજનિત જ્ઞાન વડે અમૂર્તિક ચૈતન્યસ્વરૂપ એવો પોતે તો પોતાને ભાસતો નથી પણ મૂર્તિક એવું શરીર જ ભાસે છે. અને તેથી-પોતે પોતાના મૂળ સ્વરૂપને નહિ જાણ્યું હોવાથી કોઈ અન્યને આપરૂપ માનીને તેમાં અહંબુદ્ધિ અવશ્ય ધારણ કરે છે. પોતે પોતાને પરથી જુદો ચૈતન્યસ્વરૂપી ન ભાસ્યો તેથી જડ શરીરમાં અને તે શરીરના લક્ષે થતા વિકારી ભવોમાં જ તે પોતાનું સ્વરૂપ માની રહ્યો છે. એ રીતે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના અવલંબનને લીધે પોતાના સાચા સ્વરૂપનું અજાણપણું એ જ સર્વ ભૂલનું મૂળ છે.

(૧૦૪) એ ભૂલ કેમ ટળે?

એ ભૂલ ટાળવા માટે આત્માનું સાચું સ્વરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન વડે જાણવું જોઈએ. માટે શ્રી ગુરુદેવ કહે છે કે-તું ઇન્દ્રિયાશ્રિત જ્ઞાન છોડીને આત્માના આશ્રયે સમ્યગ્જ્ઞાનથી જો, તો આત્માનું

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

શુદ્ધસ્વરૂપ તને જણાય. જડથી ભિન્ન આત્માનું સ્વરૂપ અને તેની ચૈતન્યક્રિયા સમ્યગ્જ્ઞાનથી જણાય, અને એ જણાતાં જડની અને વિકારી ક્રિયાનું ધણીપણું છૂટી જાય. અંતર સ્વભાવ તરફ વળીને ધીરો થઈને, અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી અંદર જોતો નથી, અને માત્ર ઈન્દ્રિયજ્ઞાનથી પર તરફ જોયા કરે છે. આત્મા કે આત્માના ભાવો ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનથી જણાય તેવા નથી. જડ-ચેતનની ભિન્નતાનું ન્યાયી જ્ઞાન–સાચું જ્ઞાન પ્રગટ કરવું તે આત્માને આધીન છે, એ ભેદજ્ઞાન કરવાની તાકાત અતીન્દ્રિયજ્ઞાનમાં છે, ચૈતન્યસ્વભાવના જ આશ્રયે તે જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. ઈન્દ્રિયો તો જડ છે; તેના અવલંબને થતા ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનમાં ન્યાય કરવાની અર્થાત્ જડ-ચેતનનું ભેદજ્ઞાન કરવાની તાકાત નથી.

[વીર સં. ૨૪૭૧ પોષ વદ ૧]

(૧૦૫) અધર્મદશા ને ધર્મદશા

જેટલો પર લક્ષે ભાવ થાય તે બધો વિકાર છે;–પછી તે ભાવ તીર્થંકરની સ્તુતિનો હોય કે જીવની હિંસાનો હોય. પણ બંને પ્રકારના ભાવ પર લક્ષે થતા હોવાથી વિકાર છે. અને એ વિકારને પોતાનું સ્વરૂપ માનવું તે પોતાના ધર્મસ્વરૂપની હિંસા છે અને ધર્મસ્વરૂપની હિંસા એ જ જગતમાં સૌથી મોટું પાપ છે. જ્યાં ધર્મસ્વરૂપ આત્માનું ભાન ન હોય ત્યાં પરનું અને વિકારનું સ્વામીત્વ હોય જ એટલે કે અધર્મ જ હોય. અને જ્યાં ધર્મસ્વરૂપ આત્માનું ભાન હોય ત્યાં પર લક્ષે થતા કોઈપણ શુભ-અશુભભાવરૂપ અધર્મનું સ્વામીપણું હોય જ નહિ.

(૧૦૬) વીતરાગભગવાન શેનું નિમિત્ત છે?–વીતરાગતાનું કે રાગનું?

સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવ તે ગુણમૂર્તિ છે, તેમનામાં રાગાદિ દોષ જરાપણ નથી; તેમનો સ્વભાવ શરીર-મન-વાણીના અવલંબનથી પાર અને રાગથી પણ પાર શુદ્ધચૈતન્યરૂપ છે. તેથી તેઓ તો અન્ય જીવોને ગુણનું જ નિમિત્ત છે. તેમનામાં ગુણો જ છે તેથી અન્ય જીવોને પણ તેઓ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ દર્શાવવામાં જ નિમિત્ત છે, પણ અન્ય જીવોને રાગીસ્વરૂપ દર્શાવવામાં તેઓ નિમિત્ત નથી કેમકે તેમનામાં રાગ નથી.–આ વાત ભગવાન તરફથી થઈ.

હવે આ જીવ તરફથી લેતાં-પોતાની અપેક્ષાએ ભગવાન પર છે તેથી તેઓ આ જીવને રાગનું જ નિમિત્ત છે. ભગવાન ઉપરનું લક્ષ તે પરલક્ષ છે, પર લક્ષે તો રાગ જ થાય. જો શુભરાગ કરે તો શુભનું નિમિત્ત કહેવાય અને અશુભ રાગ કરે તો અશુભરાગનું પણ નિમિત્ત કહેવાય છે.

ભગવાન અપેક્ષાએ તો તેઓ વીતરાગતાનું જ નિમિત્ત છે. પણ વીતરાગતાનું (-નિર્મળ પર્યાયનું) નિમિત્ત ક્યા જીવને કહેવાય? જે જીવે પહેલાં તો ભગવાનનું લક્ષ હોય પણ ભગવાનના લક્ષે જ ન અટકતાં, તેમનું લક્ષ છોડીને પોતાના સ્વભાવનું લક્ષ કરીને વીતરાગી દૃષ્ટિ પ્રગટ કરે તે જીવને માટે ભગવાન વીતરાગતાનું નિમિત્ત ઉપચારથી કહેવાય છે. જે જીવ ભગવાનનું લક્ષ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છોડીને પોતે વીતરાગતા પ્રગટ કરે તેને માટે ભગવાનને ઉપચારથી નિમિત્ત કહેવાય, પરંતુ જે પોતામાં વીતરાગી દૃષ્ટિ પ્રગટ કરે નહિ અને ભગવાનના લક્ષે જ અટકી રહે તેને માટે ભગવાનને વીતરાગતાનું નિમિત્ત ઉપચારથી પણ કહેવાય નહિ, તેને તો તે રાગનું જ નિમિત્ત છે.

અથવા, બીજી રીતે કહીએ તો ભગવાન સીધું તો રાગનું જ નિમિત્ત છે અને પરંપરા વીતરાગતાનું નિમિત્ત છે. એ કઈ રીતે?-તે સમજાવવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી ભગવાન ઉપર લક્ષ હોય ત્યાં સુધી તો જીવને રાગ જ થાય છે, તેથી સીધી રીતે તો ભગવાન રાગનું નિમિત્ત છે. પણ જ્યારે ભગવાનનું લક્ષ છોડીને સ્વભાવ તરફ ઢળીને સમ્યગ્દર્શનાદિ વીતરાગીભાવ પ્રગટ કરે છે ત્યારે, પૂર્વે ભગવાન તરફ લક્ષ હતું તેનો ઉપચાર કરીને ભગવાનને તે વીતરાગભાવનું નિમિત્ત કહેવાય છે.

(૧૦૭) અજ્ઞાનીનો ભ્રમ, તેનું કારણ, ને તે ટાળવાનો ઉપાય

જીવ પોતે દેખે-જાણે છે, પરંતુ જેવું પોતે દેખે-જાણે છે તેવું માનતે નથી, પણ ભેગો પોતાની ઊંધી માન્યતાને ભેળવે છે. જીવને અનાદિથી ઈન્દ્રિય-જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન દ્વારા આત્મા તો દેખાતો નથી, પણ મૂર્તપદાર્થો દેખાય છે. ઈન્દ્રિય જ્ઞાનથી એટલું જણાય છે કે 'આ હાથ ચાલ્યો,' પણ ત્યાં જીવ ઊંધી શ્રદ્ધાથી એમ માને છે કે આત્માએ હાથ ચલાવ્યો. હવે આત્મા તો તેને દેખાતો નથી, અને હાથ જ સ્વયં ચાલતો દેખાય છે, પણ અજ્ઞાની જીવ ઊંધું માને છે. આત્માના ચૈતન્ય ભાવોને ઈન્દ્રિય દ્વારા થતા જ્ઞાનથી દેખી શકતો નથી તેથી આત્મા અને શરીરની જુદી ક્રિયાઓ તે જીવ જાણતો નથી, પણ એકમેક માને છે. જો સમ્યગ્જ્ઞાનના અભ્યાસ વડે ચેતન અને જડને જુદા જુદા સ્વરૂપે યથાર્થ ઓળખે તો તેનો એ ભ્રમ ટળે.

(૧૦૮) જીવ શરીરને પોતાનું કેમ માને છે?

પ્રશ્ન :—આત્મા અનાદિથી શરીર ભેગો જ રહ્યો છે, શરીર વગર કોઈ વાર રહ્યો નથી, તે કારણે શરીર સાથે એકપણું માને છે-એ ખરૂં?

ઉત્તર :—આત્મા અનાદિથી શરીરથી જુદો ને જુદો જ રહ્યો છે, એક સેકંડ પણ શરીર ભેગો એકમેક થયો નથી. સદાય જુદા જ છે, અજ્ઞાનદશામાં પણ જીવ ને શરીર તો જુદા જ છે, પણ અજ્ઞાની જીવ આત્માના ચૈતન્યલક્ષણને ઓળખતો નથી તેથી શરીરને પોતાનું માને છે.

(૧૦૯) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને ભવ

પ્રશ્ન :—ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં કેટલા ભવ હોય?

ઉત્તર :—ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં એક્કેય ભવ ન હોય. કેમકે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ તો શુદ્ધતા છે અને ભવનું કારણ તો વિકાર છે, ગુણ કાંઈ ભવનું કારણ નથી. (અહીં 'ગુણ' કહેતાં 'શુદ્ધપર્યાય' સમજવી.)

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પ્રશ્ન :—જેને ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યું હોય પણ હજી ચારિત્રનો દોષ હોય તેવા જીવને કેટલા ભવ (વધારેમાં વધારે) હોય?

ઉત્તર :—ક્ષાયિકસમ્યગ્દષ્ટિ જીવને ચારિત્રના વિકારને કારણે વધારેમાં વધારે ચાર ભવ (વર્તમાન સહિત) થાય. જે ભવમાં ક્ષાયિકસમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યું હોય તે ભવ પછી ત્રણ કરતાં વધારે ભવ ન જ હોય.

આમાં, સમ્યક્ત્વ તે ભવનું કારણ નથી પણ ચારિત્રનો દોષ તે ભવનું કારણ છે–એમ કહીને ગુણ-દોષ વચ્ચેનું ભેદજ્ઞાન પણ કરાવ્યું.

(૧૧૦) નૈગમનયનો આરોપ ક્યારે લાગુ પડે?

પ્રશ્ન :—કોઈ જીવને વર્તમાનમાં અંશ પ્રગટ્યો હોય અને તે અંશમાં નૈગમનયે પૂરાનો આરોપ કરવો–તે તો બરાબર છે, ત્યાં તો નૈગમનયે જે આરોપ કર્યો છે તેના અંશની શરુઆત થઈ ગઈ છે. પરંતુ જે જીવને વર્તમાનમાં તે પ્રકારની શરુઆત કોઈ પણ અંશે ન થઈ હોય તેવા જીવમાં નૈગમનયે આરોપ કરી શકાય કે નહિ? કે જેને વર્તમાન કંઈક અંશે શરૂઆત થઈ હોય તેને જ નૈગમનયનો આરોપ લાગી શકે?

ઉત્તર :—વર્તમાનમાં જ તે જાતનો અંશ શરુ થયા વગર નૈગમનય લાગુ પડી શકે નહિ. પરંતુ વર્તમાનમાં જ તે જાતનું અંશે પરિણમન શરુ થઈ ગયું હોય અને શ્રુતજ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં તે અંશનો ખ્યાલ આવી જાય તો જ તેને નૈગમનયનો આરોપ લાગુ પડી શકે. જો તેનામાં કોઈ જ પ્રકારના અંશની શરુઆત ન થઈ હોય તો શ્રુતજ્ઞાનીને તેની ખબર શી રીતે પડે? અને અંશની શરૂઆત તો થઈ હોય છતાં જો શ્રુતજ્ઞાનીને તે અંશનો ખ્યાલ ન આવે તો તે પૂરાનું અનુમાન કઈ રીતે કરી શકે? અને અંશમાં પૂરાનો આરોપ પણ કઈ રીતે આપી શકે? નય તો શ્રુતજ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં પડે છે. માટે અંશની શરુઆત થઈ હોય અને શ્રુતજ્ઞાનીના ખ્યાલમાં આવે, પછી તે અંશમાં પૂરાનો આરોપ કરે તો ત્યાં નૈગમનય લાગુ પડ્યો કહેવાય.

[વીર સં. ૨૪૭૧ પોષ વદ ૨]

(૧૧૧) પુરુષાર્થનું વલણ

જીવમાં પુરષાર્થ નામનો ગુણ છે અને તે ગુણમાં ક્ષણે ક્ષણે કાર્ય થઈ રહ્યું છે એટલે જીવ ક્ષણે ક્ષણે પુરુષાર્થ તો કરે છે, પણ પોતાના શુદ્ધસ્વભાવની રુચિ અને જ્ઞાન નહિ હોવાથી વર્તમાનમાં પુરુષાર્થ પર તરફ ઢળે છે; સ્વભાવની રુચિ અને જ્ઞાન કરીને તે પુરુષાર્થને સ્વભાવ તરફ વાળવાનો છે.

(૧૧૨) પાપ, પુણ્ય અને ધર્મ

સંસાર અપેક્ષાએ પાપ કરતાં પુણ્યને સારું કહેવાય, અને તેથી કોઈ વાર કોઈ જીવને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પાપથી છોડાવવા માટે પુણ્ય કરવાનો ઉપદેશ જ્ઞાનીઓ પણ આપે, પરંતુ એમાં જ્ઞાનીઓ ધર્મ કદી ન મનાવે. ધર્મ અપેક્ષાએ તો પુણ્ય અને પાપ બંને બંધનું જ કારણ હોવાથી સરખાં જ છે, બંને પ્રકારના ભાવો વિકાર છે, આત્માના અવિકારી ધર્મથી વિરુદ્ધ ભાવો છે, તેથી બંને છોડવા યોગ્ય છે.

(૧૧૩) બંધનનું વધારે કારણ કોણ?

પ્રશ્ન :—પુણ્ય અને પાપ બંને બંધનું જ કારણ છે, તો તેમાં બંધનું વધારે કારણ કોણ હશે?— પુણ્ય કે પાપ?

ઉત્તર :—ખરેખર તો 'પુણ્ય-પાપ મારાં' એમ માનવું અથવા તો પુણ્ય સારાં ને પાપ ખરાબ એમ તે બંનેમાં ભેદ માનવો તે માન્યતા જ સૌથી મોટું બંધનનું કારણ છે. પુણ્ય-પાપ મારાં એમ માનતો હોય તે જીવ શુભ કરે કે અશુભ કરે તેને તીવ્ર બંધન થયા જ કરે છે. મૂળ બંધનું કારણ મિથ્યા શ્રદ્ધા છે તે ટળી ગયા પછી જે પુણ્ય-પાપના ભાવથી બંધન થાય તે તીવ્ર બંધન થતું નથી અને તે દીર્ઘ સંસારનું કારણ નથી; દૃષ્ટિમાં તેનું સ્વામીપણું જ્ઞાનીને હોતું નથી. શુભાશુભ પરિણામનું સ્વામીત્વ તે મિથ્યાદર્શન છે.

નિશ્ચયથી શુભ અશુભ બંને સમાનપણે બંધનું જ કારણ છે, પરંતુ જ્યારે શુભ અશુભ ભાવ રહિત નિર્વિકલ્પ દશામાં સ્થિત ન રહી શકાય ત્યારે પાપભાવોને છોડીને પુણ્યભાવમાં જ્ઞાનીઓ જોડાય છે. કેમકે પુણ્યભાવમાં મંદકષાય છે અને પાપ ભાવમાં તીવ્રકષાય છે. પુણ્ય તે સંસારમાં શુભગતિનું કારણ છે અને પાપ તો દુર્ગતિનું કારણ છે. એથી વ્યવહારથી પુણ્યને મંદબંધનું અને પાપને તીવ્રબંધનું કારણ કહેવાય. પણ જેને પુણ્યની રુચિ છે તેને તો પુણ્ય કે પાપ બંને વખતે મિથ્યાત્વનું અનંતુ બંધન થાય છે.

(૧૧૪) આત્મા તરફ પ્રેમ ક્યારે જાગે?

જીવે અનાદિથી આત્મસ્વભાવ શું તે ખ્યાલમાં જ લીધું નથી. તેથી તેને જડ શરીરનો અને વિકારનો પ્રેમ છે પણ આત્માનો પ્રેમ નથી. એક વાર પણ જો યથાર્થ ઉલ્લાસથી આત્મસ્વભાવ પ્રત્યે પ્રેમ જાગે તો અલ્પકાળે મુક્તદશા થાય.

પ્રશ્ન :—આત્મા તરફ પ્રેમ ક્યારે જાગે?

ઉત્તર :—આત્માની ઓળખાણ કરે ત્યારે જ તેના તરફ સાચો પ્રેમ જાગે. વસ્તુના સ્વરૂપને ઓળખ્યા વગર તેનો મહિમા આવે નહિ અને તેના તરફ પ્રેમ થાય નહિ. જેમ લૌકિકમાં કોઈ સંબંધી માણસ પરદેશમાં હંમેશા સામો મળતો હોય, પણ તે કોણ છે–એની જ્યાં સુધી પોતાને ઓળખાણ ન હોય ત્યાંસુધી તેના પ્રત્યે પ્રેમ ન આવે. પરંતુ જ્યારે તેની ઓળખાણ થાય અને ખબર પડે કે તે તો મારા જ ગામનો છે અને મારા જ કુટુંબનો છે, એમ ઓળખાણ થતાં જ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તેના તરફ પ્રેમ જાગ્યા વગર રહે નહિ. પહેલાં પણ તે જ માણસ હતો અને અત્યારે પણ તે જ છે, છતાં પહેલાં પોતાને ઓળખાણ નહિ હોવાથી પ્રેમ ન હતો અને હવે ઓળખાણ થતાં પ્રેમ થયો છે. તેવી રીતે આ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા સદાય પોતા પાસે જ છે, ક્ષણે ક્ષણે જાણવાનું કામ કરે છે પણ પોતે પોતાના સ્વભાવને ઓળખતો નથી તેથી તેને પોતાના આત્મસ્વભાવ પ્રત્યે ઉલ્લાસ અને પ્રેમ જાગતો નથી. આત્મા તો સદાય પોતા પાસે જ છે, પોતે જ આત્મા છે, પણ પોતાને પોતાના આત્મસ્વરૂપની સાચી ઓળખાણ નથી અને તેને અન્યરૂપે (-વિકારરૂપે કે જડરૂપે) માની રહ્યો છે તેથી સ્વભાવનો સાચો પ્રેમ જાગતો નથી. પણ જો આત્માની સાચી ઓળખાણ કરે તો તેને ખબર પડે કે અરે, આ આત્મા તો વિકારી નહિ, જડ નહિ પણ તેનાથી જુદો ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને એ જ હું છું એ જ મારું સ્વરૂપ છે, એવું ભાન થતાં આત્મા પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ જાગે છે. પહેલાં પણ આત્માનો સ્વભાવ તો એ જ હતો અને અત્યારે પણ એ જ આત્મા છે, પણ પહેલાં પોતાના સ્વભાવની પોતાને ઓળખાણ નહિ હોવાથી આત્મા પ્રત્યે ભક્તિ-પ્રેમ જાગતો ન હતો અને હવે સાચી ઓળખાણ થઈ તેથી તેના પ્રત્યે સાચી ભક્તિ અને પ્રેમ જાગે છે. એટલે સાચી ઓળખાણ વગર સાચી ભક્તિ કે પ્રેમ (-મહિમા, રુચિ, આદર) હોઈ શકે નહિ.

(૧૧૫) જેને વિકારનો પ્રેમ છે તેને સ્વભાવનો અનાદર છે

ચિદાનંદ જ્ઞાતાસ્વરૂપ હું છું એમ જો ન જાણ્યું અને સ્વભાવને ભૂલીને વિકારનો પ્રેમ કર્યો તો પછી તે જીવ તીર્થંકર ભગવાનની ભક્તિના નામે ગમે તેવા શુભભાવ કરે કે લાખો રૂપિયા દાનમાં ખરચે છતાં તેનાથી આત્માને ધર્મનો કાંઈ લાભ ન થાય, પરંતુ ઊલટો તે રાગથી આત્માને લાભ માને તેથી તીવ્ર અંતરાય કર્મ બાંધીને મૂઢ થઈને ચોરાશીના અવતારમાં રઝળવાનો છે. પુણ્ય-પાપ ગમે તેવા કરે અને તેનાથી આત્માને કિંચિત્ લાભ માને તે જીવને આત્માને સ્વભાવનો પ્રેમ નથી પણ વિકારનો પ્રેમ છે. પુણ્યભાવથી ધર્મ તો થતો નથી પણ તેનાથીયે સાત કે આઠ પ્રકારના કર્મો બંધાય છે, અને તે ભાવથી આત્માની શુદ્ધિનો ઘાત થાય છે. ગમે તેવા શુભાશુભ વિકારભાવ કરે તોપણ તેના ફળમાં ચોરાશીના જ અવતાર છે, અને આત્મસ્વભાવની ઓળખાણ તે ચોરાશીના અવતારનો નાશ કરીને સિદ્ધદશાની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. સ્વભાવમાં ભવ ન હોય અને વિભાવમાં ભવનો અંત ન હોય. કોઈ પણ જાતના બંધભાવથી આત્માના ગુણની વૃદ્ધિ થતી નથી પણ નુકશાન જ છે. જ્યાં વિકારનો સત્કાર છે ત્યાં નિર્વિકાર સ્વરૂપનો અનાદર છે.

(૧૧૬) પુરુષાર્થનું સ્વાધીનપણું

પોતાના સ્વભાવનું કાર્ય કરવામાં વર્તમાન પુરુષાર્થ જ કાર્યકારી છે, સ્વભાવના કાર્યમાં કર્મોનું કાંઈ ચાલે નહિ. અને પર વસ્તુના સંયોગ-વિયોગમાં આત્માનો પુરુષાર્થ કાંઈ કરી શકે નહિ, ત્યાં તો પૂર્વ કર્મના નિમિત્તથી તેની લાયકાત અનુસાર જ સંયોગ-વિયોગ થાય છે. આથી પરથી જુદા પોતાના સ્વભાવને જાણીને તેમાં સ્થિરતાના પુરુષાર્થથી જીવ પોતાની સંપૂર્ણ શુદ્ધ મોક્ષદશા પ્રગટ કરી શકે છે, તે માટે તેને કોઈ કર્મ ઉપર જોવાનું નથી.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૧૧૭) તીર્થંકરોને જે મદદગાર માને છે તે તીર્થંકરોનો અનાદર કરે છે

તીર્થંકરો તો કહે છે કે હે જીવ! તું તારી શક્તિથી સ્વાધીન સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છો; અમારા આશ્રયની તારે જરૂર નથી અને અમે તારું કાંઈ કરી શકતા નથી, એમ અમે તો તારી સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો જાહેર કર્યો છે, છતાં તું તારી સ્વાધીનતાને ન માનતાં અમને મદદગાર માને અગર તો અમારા ઉપરનો જે રાગ થાય તેનાથી લાભ માને, તો તું અમારા કથનને નહિ માનનારો–અમારો વિરોધી છો, તેં અમને ઓળખ્યા નથી અને અમારા કથનને પણ તેં માન્યું નથી.

(૧૧૮) જીવના ગુણોમાં 'ચેતન' અને 'જડ' એવા બે પ્રકાર

આત્મામાં અનંત ગુણો છે તેમાં જ્ઞાન સિવાયના બીજા સુખ વગેરે ગુણો સ્વ-પરને જાણતા નથી એ અપેક્ષાએ તેમને 'જડ' કહી શકાય. પરંતુ તે ગુણો પણ જીવમાં અભેદરૂપે હોવાથી તેઓ જીવ છે,—'અજીવ' નથી. અને અજીવ દ્રવ્યમાં રહેલા નથી. કર્મ, શરીર વગેરે પદાર્થો તો જાણતા નથી અને તેઓ જીવના સ્વભાવમાં પણ નથી તેથી તે તો જડ અને અજીવ છે; વિકારીભાવો પણ કાંઈ જાણતા નથી અને તેઓ જીવના સ્વભાવમાં નથી તેથી તેને પણ જડ અને અજીવ કહેવાય છે. પરંતુ જ્ઞાન સિવાય બીજા સુખ વગેરે ગુણો જો કે તેઓ જાણવાનું કાર્ય કરતા નથી તો પણ તેઓ છે તો જીવના સ્વભાવમાં જ, તેથી તે ગુણોને કથંચિત્ જડ કહી શકાય છે પણ તેઓ અજીવ દ્રવ્ય કે તેના ગુણ નથી. જ્ઞાન સિવાયના બીજા ગુણોને જડ કહેવાથી એમ ન સમજવું કે તેઓ જીવની બહાર છે અથવા તો રૂપી છે; અહીં તો તે ગુણોમાં જાણપણું નથી એટલી જ અપેક્ષાએ તેને જડ કહ્યા છે, તેઓ છે તો અરૂપી, અને જીવના જ સ્વભાવમાં રહેલા છે.–આમાં જીવનો અનેકાંત સ્વભાવ ઓળખાવ્યો છે.

[વીર સં.૨૪૭૧ પોષ વદ ૩]

(૧૧૯) આત્માની ભાવના કે આત્માનું ધ્યાન ક્યારે થઈ શકે?

સ્વભાવનું પરિણમન સ્વભાવની ભાવનાને આધીન છે, પણ સ્વભાવની ભાવના ક્યારે કરી શકે? પહેલાં જેવો સ્વભાવ છે તેવો જાણે તો તેનો મહિમા લાવીને ભાવના કરે. પણ જાણ્યા વગર ભાવના કોની કરે? જેમ કોઈ કહે કે પાડાનું ધ્યાન કરો અથવા તો અમેરિકાદેશનું ચિંતવન કરો....પરંતુ જેણે કદી પાડો જોયો જ ન હોય અને અમેરિકાદેશનું કાંઈ જ્ઞાન જ ન કર્યું હોય તે જીવ તેનું ધ્યાન કે ચિંતવન કેવી રીતે કરે? તેમ જેણે સત્સમાગમે આત્મસ્વભાવ જાણ્યો જ નથી તે આત્માની ભાવના કે આત્માનું ધ્યાન ક્યાંથી કરી શકે? પહેલાં જિજ્ઞાસુ થઈ, સત્સમાગમ કરીને પોતાના પૂરા સ્વભાવને જાણે, તો પછી પુરુષાર્થ વડે તે પૂરા સ્વભાવની ભાવના કરીને પર્યાયમાં જ કાર્ય લાવવા માગે તો લાવી શકે છે. પણ જ્યાં સુધી સ્વભાવને અને વિકારને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે ઓળખ્યા ન હોય ત્યાં સુધી સ્વભાવને બદલે વિકારમાં જ તન્મય થઈને તેની ભાવના કરે, પણ જ્યારે સ્વભાવને અને વિકારને પ્રજ્ઞાછીણી વડે (સમ્યગ્જ્ઞાનવડે અર્થાત્ ભેદજ્ઞાનવડે) જુદા

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જુદા સ્વરૂપે ઓળખે ત્યારે જીવ સ્વભાવની જ ભાવના કરે, પણ વિકારની ભાવના કદી ન કરે. અને જેવી ભાવના તેવું પરિણમન—એ ન્યાયે તે જીવને સ્વભાવની ભાવના હોવાથી ક્ષણે ક્ષણે શુદ્ધતા વધતી જાય છે અને વિકારની ભાવના નહિ હોવાથી વિકાર ક્ષણે ક્ષણે ટળતો જાય છે.

(૧૨૦) કેવળજ્ઞાન કેમ અટક્યું છે?

પંચમ આરો કે ભરતક્ષેત્ર તારા કેવળજ્ઞાનને રોકતા નથી, તેમ જ ચોથો આરો કે મહાવિદેહક્ષેત્ર તને કેવળજ્ઞાન આપવા સમર્થ નથી. તારા પુરુષાર્થની કચાશથી જ તારું કેવળજ્ઞાન અટક્યું છે અને તારો પુરુષાર્થ જ તને કેવળજ્ઞાન આપવા સમર્થ છે. કેવળજ્ઞાન કોઈ સંયોગોમાંથી પ્રગટતું નથી પણ તારા સ્વરૂપમાંથી જ પ્રગટે છે અને તારું સ્વરૂપ ત્રિકાળ તારી પાસે પરિપૂર્ણ છે, તેથી પૂરા સ્વરૂપની ભાવનાનો પૂરો પુરુષાર્થ પ્રગટ કરીને ગમે તે સંયોગમાં તું કેવળજ્ઞાન પ્રગટાવી શકે છે. વર્તમાનમાં તારી ભાવના અને પુરુષાર્થની અધૂરાશને કારણે જ તારું કેવળજ્ઞાન અટક્યું છે, નહિ કે સંયોગોના કારણે. માટે સંયોગોનું લક્ષ છોડીને તારા સ્વભાવની ભાવના અને પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ કર.

[વીર સં. ૨૪૭૧ પોષ વદ ૯]

(૧૨૧) સમ્યગ્જ્ઞાન અને મિથ્યાજ્ઞાન

જીવને જ્ઞાનનો ઉઘાડ તો છે, પણ તે જ્ઞાનને પ્રયોજનભૂત તત્ત્વમાં લગાડવાને બદલે અપ્રયોજનભૂત તત્ત્વમાં લગાડે છે. સર્પને સર્પ તરીકે જાણે તથા દોરીને દોરી તરીકે જાણે અથવા તો સ્વર્ગ-નરકાદિનું જ્ઞાન કરે તેથી કાંઈ સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય નહિ. જો પ્રયોજનભૂત એવા પોતાના આત્મસ્વભાવને ન જાણે તો તે જીવનું બધું જ્ઞાન મિથ્યા જ છે, તે જીવ દોરીને દોરી તરીકે જાણે તો પણ તેનું તે જ્ઞાન મિથ્યા જ છે. જે જ્ઞાન મોક્ષના કારણભૂત ન થાય તે જ્ઞાન મિથ્યા છે અને જે જ્ઞાન મોક્ષના કારણરૂપ થાય તે જ્ઞાન સમ્યક્ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન હોય છે, તેઓ કદાચ દોરીને સર્પ તરીકે જાણે તો તે વખતે પણ તેમનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે અપ્રયોજનભૂત પદાર્થોનું વિપરીતજ્ઞાન પણ સ્વતત્ત્વની ઓળખાણને નુકશાન કરતું નથી. જે જીવે પ્રયોજનભૂત સ્વતત્ત્વને જાણ્યું છે તેને રાગ વખતે પણ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અવગુણ થાય છતાં જ્ઞાની એમ જાણે છે કે આ અવગુણ છે, તે મારું સ્વરૂપ નથી. એ રીતે, અવગુણ વખતે પણ જ્ઞાનીને ગુણ સ્વભાવમાં ઊંધી ખતવણી ન હોવાથી—સ્વ-પર ભેદજ્ઞાન વર્તતું હોવાથી તેનું સર્વ જ્ઞાન સમ્યક્ છે. અજ્ઞાનીને પુણ્યનો વિકલ્પ આવે ત્યારે એમ જાણે છે કે 'આ પુણ્યભાવ છે, તે મારો સ્વભાવ છે અર્થાત્ આ પુણ્યભાવ અને આત્મા એકમેકરૂપ છે, અને એ પુણ્યભાવથી આત્માને લાભ થશે–કલ્યાણ થશે.' એ રીતે, તેને ભેદજ્ઞાન નહિ રહેતું હોવાથી તેનું સર્વ જ્ઞાન મિથ્યા છે. યથાર્થ જ્ઞાનનું પ્રયોજન સ્વરૂપનો લાભ થવો તે છે. યથાર્થ જ્ઞાનનું જે કાર્ય થવું જોઈએ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવમાં દેખાતું નથી, તેથી કાર્યના અભાવમાં કારણનો પણ અભાવ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૧૨૨) મિથ્યા જ્ઞાનનું કારણ શું? અને તેમાં નિમિત્ત કોણ? જ્ઞાનાવરણ કે મોહનીય?

પ્રયોજનભૂત જીવાદિ તત્ત્વોને યથાર્થ જાણવા તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને તેને અયથાર્થ જાણવા તે મિથ્યાજ્ઞાન છે. મોહભાવને લીધે જીવને મિથ્યાભાવ થાય છે, પણ સમ્યક્‌ભાવ થતો નથી, અથવા પોતાના જ્ઞાનને સ્વભાવ સન્મુખ ન કરતાં પરસન્મુખ કરે છે તેથી જ જીવના જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમ વિષના સંયોગથી ભોજનને પણ વિષરૂપ કહેવામાં આવે છે તેમ મિથ્યાત્વના સંબંધથી જ્ઞાનને પણ મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે. જો એકલા જ્ઞાનગુણને જુદો પાડીને-મિથ્યાદર્શનની અપેક્ષા લીધા વગર કહેવામાં આવે તો જ્ઞાનમાં માત્ર હીન રૂપ પરિણમન થાય છે; તે જ્ઞાન પોતાને જાણવા તરફ વળતું નથી તેથી તેને કુજ્ઞાન અથવા મિથ્યાજ્ઞાન પણ કહેવાય છે.

અપ્રયોજનભૂત તત્ત્વોને જાણવા-ન જાણવામાં જ્ઞાનાવરણ કર્મનું નિમિત્ત છે; અને પ્રયોજનભૂત તત્ત્વને જાણવાની શક્તિ જ પર્યાયમાં ન હોય ત્યાં તે અસંજ્ઞી જીવોને જ્ઞાનાવરણ તેમજ દર્શનમોહ બંનેનું નિમિત્ત છે, અને સંજ્ઞી જીવોને પ્રયોજનભૂત તત્ત્વોને જાણવાની શક્તિ (-ક્ષયોપશમ) તો પર્યાયમાં લબ્ધરૂપે હોય પરંતુ જીવ પ્રયોજનભૂત તત્ત્વોને ન જાણે તો તેને મિથ્યાત્વનો ઉદય નિમિત્તરૂપ સમજવો. તેથી મિથ્યાજ્ઞાનમાં નિમિત્તરૂપ જ્ઞાનાવરણ નથી, પણ મિથ્યાત્વમોહજનિતભાવ જ તેમાં નિમિત્તરૂપ છે.

જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન કે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવામાં જ્ઞાનાવરણ કારણભૂત નથી કેમકે જ્ઞાનાવરણનો ઉદય તો મિથ્યાદ્રષ્ટિ તેમજ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ બંનેને હોય છે, તેથી જો જ્ઞાનાવરણના ઉદયને મિથ્યાજ્ઞાનનું નિમિત્તકારણ માનવામાં આવે તો તે બંનેને મિથ્યાજ્ઞાન માનવું પડે. પરંતુ જ્ઞાનાવરણનો ઉદય હોવા છતાં સમ્યગ્દ્રષ્ટિને મિથ્યાજ્ઞાન હોતું નથી, માટે જ્ઞાનાવરણનો ઉદય તે મિથ્યાજ્ઞાનનું નિમિત્ત કારણ નથી, તેમજ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ તે સમ્યગ્જ્ઞાનનું કારણ નથી કેમકે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ તેમજ મિથ્યાદ્રષ્ટિ બંનેને જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ હોવા છતાં મિથ્યાદ્રષ્ટિને સમ્યગ્જ્ઞાન હોતું નથી. માટે અહીં એમ જાણવું કે અપ્રયોજનભૂત સર્પ વગેરેનું જ્ઞાન ન થવામાં તો જ્ઞાનાવરણકર્મ નિમિત્ત કારણ છે પરંતુ પ્રયોજનભૂત તત્ત્વોને ન જાણવામાં તો મિથ્યાત્વકર્મ નિમિત્તરૂપ છે.

સંજ્ઞી જીવો ને પ્રયોજનભૂત જીવાદિ તત્ત્વોને જાણવાની તેમજ અપ્રયોજનભૂત અન્ય પદાર્થોને યથાર્થ જાણવાની શક્તિ જેટલો ક્ષયોપશમ હોય, છતાં તે પ્રયોજનભૂત સ્વતત્ત્વને જાણવામાં તો ન રોકાય અને અન્ય અપ્રયોજનભૂત પદાર્થોને જાણવામાં જ રોકાય તો તેમાં જ્ઞાનનો દોષ જ ઉપાદાન કારણરૂપ છે. જો પ્રયોજનભૂત સ્વતત્ત્વને જાણે તો તેનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન થઈ જાય, પણ પ્રયોજનભૂત સ્વતત્ત્વને નથી જાણતો તેથી જ તેનું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે.

પ્રયોજનભૂત તત્ત્વને ન જાણવામાં જ્ઞાનાવરણીયનું નિમિત્ત નથી પણ મોહનું નિમિત્ત છે. જાણવાની શક્તિ તો જ્ઞાનમાં છે તેથી જ્ઞાનાવરણનો ઉદય નિમિત્ત કારણ નથી પરંતુ જાણવાની

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

શક્તિ હોવા છતાં તે વડે પ્રયોજનભૂત તત્ત્વને જાણવાનું લક્ષ નથી કરતો, પણ અપ્રયોજનભૂતને જ જાણવાનું લક્ષ કરે છે; ત્યાં જ્ઞાનસામર્થ્ય હોવા છતાં ઊંધી માન્યતા (અથવા પ્રયોજનભૂત સ્વતત્ત્વની અરુચિ) ને કારણે અપ્રયોજનભૂતને જ જાણવામાં રોકાય છે. એ રીતે પ્રયોજનભૂતને ન જાણે તેમાં મોહનીયનું નિમિત્તકારણ છે. અહીં ખરેખર તો જ્ઞાનદશા પોતે સ્વસ્વભાવ તરફ વળીને એકાકાર ન થઈ તેથી જ તેને મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાયું છે–એટલે તેમાં ઉપાદાન કારણરૂપ તો તે જ્ઞાનદશા પોતે જ છે. તે સમયની તે જ્ઞાનદશાની અશુદ્ધતાની લાયકાતને લીધે તે મિથ્યાજ્ઞાન થયું છે, અને મોહનીય કર્મ અથવા તો ઊંધી શ્રદ્ધા તે તેનું નિમિત્તકારણ છે. એક ગુણના કારણે બીજા ગુણમાં કાંઈ થાય એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે એટલે કે નિમિત્તથી કથન છે, ખરેખર દરેકે દરેક ગુણની સ્વતંત્ર લાયકાત અનુસાર તેની પર્યાય થાય છે.

(૧૨૩) બોમ્બમારો, ને તેનાથી બચવાનો ઉપાય

અજ્ઞાની જીવ, જગતમાં ક્યાં બોમ્બ પડ્યો અને ક્યા દેશનો ક્યો બંગલો ભસ્મીભૂત થયો–એને તો હોંશથી જાણવાની દરકાર કરે છે, પરંતુ અનંતગુણરૂપી બંગલાથી ભરેલા પોતાના આત્મપ્રદેશમાં ક્ષણે ક્ષણે ઊંધી માન્યતારૂપી ભયંકર બોમ્બ પોતે ફેંકી રહ્યો છે અને આત્માની અનંતી શક્તિનો ઘાત કરી રહ્યો છે તેને તો જોવાની દરકાર કરતો નથી, અને એ બોંબમારાથી બચવા તો પ્રયત્ન કરતો નથી. હે જીવ! બહારમાં બોંબ પડે તેનું નુકશાન તારા આત્માને કાંઈ નથી પણ તારા આત્મામાં ઊંધી માન્યતારૂપી બોંબથી તારી જ્ઞાનશક્તિ હણાય છે તેનું જ તને નુકશાન છે, એનાથી બચવા તું સાચી શ્રદ્ધાનો પ્રયત્ન કર. તારી અંતર ચૈતન્યગૂફાનો આશ્રય કર તો તેમાં કોઈ બોંબ લાગી શકે નહિ. જગતમાં જડ ઉપર બોમ્બમારા થાય તેનાથી તો બચવાનો પ્રયત્ન(-ભાવ) કરે છે પરંતુ પોતાના આત્માની સાચી ઓળખાણના અભાવે ગુણસ્વરૂપ ઉપર બોમ્બ પડી રહ્યા છે અને ક્ષણે ક્ષણે ગુણની શક્તિ ઘટતી જાય છે તેની તો સંભાળ કર. બહારના બોમ્બથી બચવાનો તારો પ્રયાસ તો નિષ્ફળ છે, બહારના બોંબથી બચી જવાનું થઈ જાય તોપણ તેનાથી તારા આત્માને કિંચિત્ લાભ નથી. અંતરમાં ઊંધી માન્યતારૂપી બોમ્બથી બચવું તે જ સાચું આત્મકલ્યાણ છે.

જગતના ઘણા જીવોને આત્મકલ્યાણની દરકાર જ નથી. માત્ર દેહદૃષ્ટિ જ હોવાથી બહારના બોમ્બથી અને પ્રતિકૂળતાથી બચવા પ્રયત્ન કરે છે અને તે માટે વલખાં મારે છે, પરંતુ અંતરમાં સમ્યગ્દર્શનના અભાવે મિથ્યાત્વનો બોંબમારો થઈ રહ્યો છે અને તેને લીધે અનંતકાળથી અનંત ભવથી અપાર દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે અને એ મિથ્યાત્વને લીધે ભવિષ્યમાં પણ અનંત દુઃખ ભોગવવું પડશે–એનાથી બચવા માટે તો વીરલ જીવો જ સત્સમાગમે પ્રયત્ન કરે છે; 'હું આત્મા કોણ અને મારું શું થશે, મારું સુખ કેમ પ્રગટે, અનંત અનંત કાળથી દુઃખી થઈને રઝળી રહ્યો છું તેનાથી ઊગરવાનો ઉપાય શું હશે' એવી ધગશ જાગીને જ્યાં સુધી પોતાની દરકાર ન થાય ત્યાં સુધી, પરલક્ષે જીવને જ્ઞાનનો જેટલો ઉઘાડ હોય તે અપ્રયોજનભૂત પદાર્થને જ જાણવામાં

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અટકી રહે છે પરંતુ પ્રયોજનભૂત આત્મસ્વભાવને જાણવાનો પ્રયત્ન-અભ્યાસ કરતો નથી અને તેથી તેનું અજ્ઞાન અને દુઃખ રહ્યા જ કરે છે; માટે સૌથી પહેલાં, અપ્રયોજનભૂત પરદ્રવ્યોને જાણવાની રુચિ છોડી દઈને, પોતાના પરમ આત્મતત્ત્વને જાણવાની રુચિ કરવી જોઈએ; એ જ કલ્યાણનો માર્ગ છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ પોષ વદ ૧૦]

(૧૨૪) અનેકાંત વસ્તુસ્વભાવ

વસ્તુ જ અનેકાંતસ્વભાવવાળી છે, અને અનેકાંતસ્વભાવવાળી વસ્તુ સમ્યગ્જ્ઞાન વગર જાણી શકાય તેમ નથી; માટે તું તારા જ્ઞાનને આત્મસ્વભાવ તરફ ઢાળીને સમ્યક્ બનાવ. અનેકાન્તમાં જો કાંઈ ખેંચતાણ કરીશ તો તારું માથું તૂટી જશે, એટલે કે વસ્તુનું સ્વરૂપ તો જેમ છે તેમ જ છે, તે કાંઈ ફરી જવાનું નથી, પણ એકાંત પક્ષથી તારા જ્ઞાનમાં મિથ્યાત્વ થશે. આ કાંઈ સાધારણ વાત નથી પણ આ તો વસ્તુના સ્વભાવને જ સિદ્ધ કરનારું વીતરાગ–વિજ્ઞાન છે. માટે તારો આગ્રહ છોડીને વસ્તુસ્વભાવ પાસે નમી જા, ઠરી જા. જ્યાં વસ્તુ જ સ્વયં પોતાના સ્વરૂપનો પોકાર કરે છે ત્યાં કોઈનો આગ્રહ ચાલે તેમ નથી.

ત્રણકાળ ત્રણલોકના પદાર્થોનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું જ સર્વજ્ઞદેવ પોતાના વીતરાગી કેવળજ્ઞાનવડે એક સમયમાં જાણે છે, અને જેવું જાણે છે તેવું જ દિવ્ય વાણી દ્વારા કહેવાય છે; એમાં તારી કલ્પનાથી જો કાંઈ પણ ખેંચતાણ કરીશ તો એકેય સત્ય ન્યાય સમજાશે નહિ, ઊલટું તારા અજ્ઞાનની પુષ્ટિ થશે. અનાદિથી જીવ અનેકાન્તમાર્ગ સમજ્યો જ નથી, અનેકાન્તના નામે પણ એકાંત માન્યતાઓનું જ સેવન કર્યું છે. નિશ્ચયથી આમ છે, ને વ્યવહારથી તેમ છે–એમ શાસ્ત્રની વાતો કરીને એમ માની બેસે કે આપણે અનેકાંતના જાણનાર છીએ. પણ માત્ર શાસ્ત્રનું જાણપણું તે અનેકાન્તમાર્ગ નથી; પરંતુ રાગ, ભંગભેદ વગેરે સર્વ વ્યવહાર પક્ષનો નિષેધ કરીને પરમાર્થ આત્મસ્વભાવ તરફ ઢળીને ત્યાં જે જ્ઞાન અભેદ થાય છે–એ જ અનેકાંત છે, અને એ જ પ્રમાણ છે. વ્યવહાર અને નિશ્ચયની વાત તો શાસ્ત્રજ્ઞાનથી જાણે પરંતુ જો વ્યવહારનો નિષેધ કરીને નિશ્ચયસ્વભાવમાં ન પરિણમે તો સમ્યગ્જ્ઞાન થાય નહિ અને અનાદિનો જે એકાંત પક્ષ છે તે ટળે નહિ.

(૧૨૫) જ્ઞાતાભાવ

કેવળજ્ઞાનમાં છ એ દ્રવ્યો જણાય છે, પરંતુ જ્ઞાન કાંઈ તે દ્રવ્યોરૂપે થઈ જતું નથી, જ્ઞાન તો તેનાથી સદાય જુદું જ રહે છે. જેમ કચરો વગેરે ગંદી વસ્તુને જાણતાં આંખ કાંઈ ગંદી થઈ જતી નથી અથવા તો અગ્નિને જાણતાં આંખ કાંઈ સળગી જતી નથી, તેમ જ્ઞેય પદાર્થોને જાણતાં જ્ઞાન કાંઈ તે પદાર્થોરૂપે થઈ જતું નથી, જ્ઞાન તો જ્ઞાનરૂપ જ રહે છે. જે આવું સમજે છે તે જ્ઞેય-જ્ઞાયક ભાવનું ભેદજ્ઞાન કરીને પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં એકાગ્ર થાય છે, પણ જેને આવું

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ભેદજ્ઞાન નથી તે જીવ જ્ઞાતાભાવને ભૂલીને પર પદાર્થોમાં એકત્વબુદ્ધિ કરે છે અને તેને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માને છે, તેથી પોતાના સ્વભાવમાં પ્રવૃત્તિરૂપ સમ્યક્ચારિત્ર તેને હોતું નથી પણ પર પદાર્થોને જાણતાં 'આમાં સુખ છે' એવી મિથ્યાબુદ્ધિપૂર્વક પરદ્રવ્યમાં રાગ-દ્વેષરૂપ પ્રવર્તે છે તેનું નામ મિથ્યાચારિત્ર છે.

(૧૨૬) બધા જીવને ચારિત્રનો અંશ પ્રગટ છે

શ્રી બનારસીદાસજી પંડિતે ઉપાદાન-નિમિત્તની ચિઠ્ઠિમાં કહ્યું છે કે જીવની સર્વ અવસ્થામાં (નિગોદમાં પણ) વિશુદ્ધરૂપ ચારિત્ર હોય છે; કષાયની મંદતાને અહીં વિશુદ્ધરૂપ ચારિત્ર કહ્યું છે. તે ચારિત્રની ગર્ભિત શુદ્ધતા છે પરંતુ ભેદજ્ઞાન જ્યાંસુધી ન થાય ત્યાંસુધી તે મોક્ષમાર્ગરૂપ નથી. ભેદજ્ઞાન થતાં ચારિત્રની શુદ્ધતાનો અંશ પ્રગટ થાય છે અને તે મોક્ષમાર્ગરૂપ થાય છે.

જો નિગોદમાં પણ ચારિત્રનો અંશ ન હોય અર્થાત્ જો ત્યાં ચારિત્રની વિશુદ્ધિનો સર્વથા અભાવ જ હોય તો તે અભાવમાંથી વૃદ્ધિ થાય નહિ; પણ જો વિશુદ્ધિના અંશનો સદ્ભાવ હોય તો તેમાં વૃદ્ધિ થઈને પૂર્ણતા થાય. એકગુણ બીજા ગુણની વૃદ્ધિ કરી શકે નહિ. પણ ગુણની વિશુદ્ધિનો અંશ જ ગુણની શુદ્ધિનું કારણ છે. ગુણની વિશુદ્ધિનો અંશ તો હોય જ; જો તેમ ન હોય તો ગુણનો જ નાશ થઈ જાય.

(૧૨૭) સર્વવ્યાપક અનેકાંત

આ જગતમાં અનંત આત્માઓ છે, એક એક આત્મામાં અનંત ગુણો છે અને તે એકેક ગુણના અનંત પર્યાયો છે. એક આત્માના જ્ઞાનગુણની એક સંપૂર્ણદશા તે કેવળજ્ઞાન છે. પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહીને તે કેવળજ્ઞાન એક સમયમાં ત્રણ કાળ ત્રણ લોકને પ્રત્યક્ષરૂપ જાણે છે. અને જેટલા પદાર્થો છે તેનાથી અનંતગણા હોત તો પણ તેને જાણવાનું સામર્થ્ય કેવળજ્ઞાનમાં છે.

આત્માઓ અનંત છે તેમાં એક આત્મા બીજા આત્મારૂપે નથી એટલે દરેક આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં છે અને બીજાના સ્વરૂપમાં તે નથી. એક આત્માના અનંતગુણોમાં પણ દરેક ગુણ પોતારૂપે છે અને બીજા ગુણરૂપે નથી. એક ગુણના અનંત પર્યાયો છે તેમાં પણ એકેક પર્યાય સ્વતંત્ર છે, દરેક પર્યાય પોતારૂપે છે અને બીજા પર્યાયરૂપે નથી. વળી એકેક પર્યાયમાં જે અનંત અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ અંશો છે તેઓ પણ દરેક પોતાથી અસ્તિરૂપ છે અને બીજાથી નાસ્તિરૂપ છે. દરેક અવિભાગ અંશ એ રીતે અનેકાંત સ્વરૂપ છે; બધું જ અનેકાંતમય છે એટલે અનેકાન્ત સર્વ વ્યાપક છે. જ્ઞાનની પર્યાયના અનંત અવિભાગ અંશોમાંથી દરેક અવિભાગ અંશનું કાર્ય સ્વતંત્ર જ છે; એક અંશ બીજા અંશરૂપે થતો નથી અને એક અંશ બીજા અંશનું કાર્ય કરતો નથી. એમાં પણ અનેકાંત છે.

(૧૨૮) અનેકાન્તનું ફળ વીતરાગતા

અહો, અનેકાન્તમાં કેટલી સ્વતંત્રતા છે! અનેકાન્ત એટલે જ પોતાથી પૂર્ણતા અને બીજાથી

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ભિન્નતા. વસ્તુનું જેવું પરિપૂર્ણ નિરપેક્ષ (અસ્તિ-નાસ્તિ) સ્વરૂપ છે તેવું જ અનેકાન્ત દ્વારા જણાય છે. અનેકાન્ત સમજે તો, પોતાનું સ્વરૂપ-પોતાથી અસ્તિરૂપ અને પરથી નાસ્તિરૂપ છે એમ જાણે. એમ છે તો પછી પોતે પરમાં શું કરે? અને પર પદાર્થો પોતામાં શું કરે? કાંઈ જ કરે નહિ; આમ સમજતાં પર પદાર્થોનો અહંકાર નાશ થઈને, તેનાથી ખરેખર ઉદાસીન થઈને પોતે પોતાના સ્વભાવનો મહિમા કરીને તેમાં જ રત (-લીન) થાય છે અને વીતરાગતા પ્રગટે છે. આ રીતે અનેકાન્તનું ફળ વીતરાગતા છે.

(૧૨૯) આત્મસ્વભાવનો જ મહિમા અને જૈનદર્શનનું પ્રયોજન

આ બધું જે કહેવાય છે તે બધું તારા આત્મામાં જ સમાય છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને તેના દરેક અંશની સ્વતંત્રતા, અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ અનેકાંત, સ્વથી પૂર્ણતા, પરથી નાસ્તિ–એવો તારો સ્વભાવ જ છે. જે કહેવાય છે તે તારો સ્વભાવ જ કહેવાય છે. પરનો મહિમા નથી, ખરેખર સર્વજ્ઞની વાણીનો મહિમા નથી પણ આત્મસ્વભાવનો જ મહિમા છે. સર્વજ્ઞની દિવ્ય વાણીમાં પણ, જે આત્મસ્વભાવ છે તેનું જ વર્ણન કર્યું છે, કાંઈ નવું કહ્યું નથી.

હે જીવ! જૈનદર્શન મહાભાગ્યે પામ્યો છે, હવે તું તારી અંતર રિદ્ધિ-સિદ્ધિના ભંડાર તો જો. સર્વજ્ઞની દિવ્ય વાણી સિવાય બીજા કોઈ જેને પૂરો કહેવા સમર્થ નથી અને સર્વજ્ઞના શાસનમાં સમ્યગ્જ્ઞાનીઓ સિવાય કોઈ જેને યથાર્થપણે સમજવા સમર્થ નથી–એવો તારો અંતર સ્વભાવ છે. પણ પોતે પોતાના સ્વભાવનો મહિમા કદી જાણ્યો નથી તેથી જે–તે પર પદાર્થોનો મહિમા કરીને અટકી જાય છે. અહો, આત્માનો મહિમા અપરંપાર છે અને એને જાણનાર જ્ઞાનનું સામર્થ્ય પણ અપાર છે. સર્વજ્ઞની વાણીમાં અને જૈન શાસનમાં જેટલું જેટલું વર્ણન છે તે બધુંય આત્મસ્વભાવ સમજાવવા માટે જ છે. એ વર્ણન પરનું ન સમજવું પણ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવ સામર્થ્યનું જ તે વર્ણન છે એમ સમજવું. છ દ્રવ્યો કે નવ તત્ત્વોનું વર્ણન આવે ત્યાં તારે એમ સમજવું કે એ બધાને જાણવાની મારા જ્ઞાનસ્વભાવની જે તાકાત છે તેનું જ આ વર્ણન છે. એમ પોતાના સ્વભાવનો મહિમા લાવીને, શ્રદ્ધા કરીને તેમાં જ સ્થિર થવું તે જૈનદર્શનનું પ્રયોજન છે. અનંતા શાસ્ત્રો અને અનંતી દિવ્યધ્વનિઓનો સાર એ જ છે કે તારા ચૈતન્યસ્વરૂપી આનંદમય આત્માને ઓળખીને તેમાં સ્થિર થા.

(૧૩૦) 'સર્વ ગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ' એટલે શું?

સમ્યગ્દર્શન થતાં આત્માના બધા ગુણો નિર્મળરૂપે પરિણમવા લાગે છે; સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા 'સર્વ ગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ' એમ પણ કહેવાય છે. એ વ્યાખ્યામાં ગુણભેદને ગૌણ કરીને, બધા ગુણોની અભેદ–વિવક્ષાની મુખ્યતાથી કથન કર્યું છે. બધા ગુણોની નિર્મળતાનો અંશ તે સમ્યક્ત્વ કહ્યું, બધા ગુણો તો મલિન થયા નથી, આત્માના અનંત ગુણો છે તે બધાય વિકારરૂપે પરિણમતા નથી; પણ થોડાક જ વિકારરૂપે પરિણમે છે અને કેટલાક ગુણોનો તો એવો સ્વભાવ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે કે તેઓ કદી પણ વિકારરૂપે પરિણમતા નથી, પણ શુદ્ધ જ રહે છે. અસ્તિત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ વગેરે ગુણો શુદ્ધરૂપે જ પરિણમે છે. આ રીતે, કેટલાક ગુણો તો શુદ્ધ જ હોવા છતાં 'સર્વ ગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ' એમ કહ્યું, તેનું કારણ એ છે કે જે ગુણો શુદ્ધરૂપે જ પરિણમે છે તે ગુણોના સ્વભાવને પણ અજ્ઞાની જીવ ઓળખતો નથી, કેમ કે જો તે ગુણોના સ્વભાવને ઓળખે તો ગુણી આત્માના સ્વભાવને પણ ઓળખે. જીવ જ્યારે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે ત્યારે તેને આખા સ્વભાવની પ્રતીતિ થાય છે અને તેથી તે અભેદપણે આત્માના સર્વ ગુણોને જાણે છે, તેથી તેને બધા ગુણો નિર્મળ પરિણમે છે એમ કહ્યું છે. ભલે, કેટલાક ગુણો તો પહેલાં અજ્ઞાનદશા વખતે પણ શુદ્ધ પરિણમતા હતા પરંતુ અજ્ઞાનદશામાં રહેલા જીવને તેની ખબર ન હતી અને જ્ઞાનદશા થતાં તેની ખબર પડી (-પ્રતીત થઈ) તેથી તે જીવના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ તો બધા ગુણોની નિર્મળતા નવી પ્રગટી એમ કહેવામાં આવે છે અથવા તો આખો આત્મા જ નવો પ્રગટ્યો એમ પણ કહેવાય છે.

(૧૩૧) ગુણોનું સ્વતંત્ર પરિણમન

શ્રદ્ધા, જ્ઞાન વગેરે ગુણભેદની અપેક્ષાએ કથન કરવામાં આવે તો, દરેક ગુણ જુદો છે અને તેનું પરિણમન પણ જુદું છે, તેથી દરેક ગુણ સ્વતંત્ર પરિણમે છે પણ એક ગુણના કારણે બીજો ગુણ પરિણમતો નથી. સમ્યગ્દર્શન થતાં સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે તેમાં પણ જ્ઞાનનું સમ્યક્ પરિણમન શ્રદ્ધાગુણને કારણે થયું નથી, પણ દરેક ગુણ પોતપોતાની લાયકાત અનુસાર જ પરિણમે છે. મિથ્યા શ્રદ્ધાને કારણે જ્ઞાન કે ચારિત્ર મિથ્યા છે એમ ખરેખર નથી પણ જ્ઞાને સ્વનું લક્ષ કરવાને બદલે એકાંત પરનું લક્ષ કર્યું છે તેથી તે કુજ્ઞાન છે. તેમજ ચારિત્ર પર્યાય પણ સ્વ-સમયમાં પ્રવૃત્તિ કરવાને બદલે પરસમયમાં પ્રવર્તે છે તેથી જ તે કુચારિત્ર છે. આ રીતે ગુણભેદથી દરેક ગુણનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે.

(૧૩૨) અનાદિ મિથ્યાજ્ઞાન ને સાદિ મિથ્યાજ્ઞાન સંબંધી

પ્રશ્ન :—કોઈ જીવને સમ્યગ્જ્ઞાન થયું અને પછી પોતાના પુરુષાર્થના દોષને લીધે સમ્યગ્જ્ઞાનથી ચ્યુત થઈને પાછો અજ્ઞાની થયો, તો તે વખતે જીવના જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન ન કહેવું જોઈએ, કેમકે એક વખત તેને સમ્યગ્જ્ઞાન થઈ ગયું હોવાથી તેનું જ્ઞાન અનાદિ અજ્ઞાનીના મિથ્યાજ્ઞાન જેવું થઈ જતું નથી પણ કંઈક ફેર રહે છે.

ઉત્તર :—એક વખત સમ્યગ્જ્ઞાન થઈ ગયા પછી ચ્યુત થઈને જે અજ્ઞાની થયો છે તેનું જ્ઞાન તો મિથ્યા જ છે. અને તે જીવની અપેક્ષાએ તો તેના પહેલાનાં મિથ્યાજ્ઞાનમાં અને અત્યારના મિથ્યાજ્ઞાનમાં ફેર નથી, કેમકે વર્તમાનમાં તો તેને કાંઈ ભાન નથી કે પૂર્વે મને આવું સમ્યગ્જ્ઞાન વર્તતું હતું. હવે કેવળી ભગવાનના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જોઈએ તો—તે જીવની અનાદિની મિથ્યાજ્ઞાનદશાને, પછીની સમ્યગ્જ્ઞાનદશાને અને વર્તમાન મિથ્યાજ્ઞાનદશાને—એ ત્રણેદશાને કેવળી ભગવાન જાણે છે, અને ભવિષ્યમાં અમુક કાળે તે અજ્ઞાનદશા ટાળીને અવશ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનદશારૂપે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તે જીવ પરિણમવાનો છે–એમ પણ જાણે છે એટલે કે અનાદિનું જે મિથ્યાજ્ઞાન હતું અને વર્તમાન જે મિથ્યાજ્ઞાન છે તેમાં કોઈક પ્રકારે ફેર છે એમ કેવળી ભગવાન જાણે છે. તે જીવનું જ્ઞાન પૂર્વે હતું તેવું જ સર્વ પ્રકારે નથી, કાંઈક ફેર પડી ગયો છે અને તે કેવળી ભગવાન જાણે છે, પણ તે જીવને પોતાને તેની ખબર નથી. જો તે જીવ પોતે જ એ તફાવતને પકડી શકતો હોય તો તો તેને મિથ્યાજ્ઞાન જ ન રહે પણ સમ્યક્‌જ્ઞાન જ થઈ જાય.

જો કે કેવળી ભગવાનની અપેક્ષાએ તે જીવના પૂર્વના મિથ્યાજ્ઞાનમાં અને વર્તમાનના મિથ્યાજ્ઞાનમાં કાંઈક ફેર હોવાનું કહ્યું છે, પરંતુ તેથી એમ ન સમજવું કે વર્તમાન જ્ઞાન તે મિથ્યાજ્ઞાન નથી. જેમ પૂર્વનું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન હતું તેમ વર્તમાન જ્ઞાન પણ મિથ્યાજ્ઞાન જ છે. કેવળી ભગવાન પણ એમ જ જાણે છે કે વર્તમાન આ જીવને મિથ્યાજ્ઞાન છે.

(૧૩૩) જૈનદર્શનના શાસ્ત્રોના ભાવ સમજવા માટે અવશ્ય લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય નિયમો.

(૧) જૈનદર્શન અનેકાંત સ્વરૂપ છે; તે દરેક વસ્તુને અનેકાન્તસ્વરૂપ બતાવે છે. દરેક તત્ત્વ પોતાના સ્વરૂપમાં અસ્તિરૂપ અને પરના સ્વરૂપથી નાસ્તિરૂપ છે.આ અનેકાન્ત એ જ વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજવાનો ઉપાય છે. તેનાથી જ જૈનદર્શનની મહત્તા છે.

(૨) દરેકે દરેક તત્ત્વ સ્વતંત્ર છે, પોતે પોતાથી અસ્તિરૂપ છે અને પરથી નાસ્તિરૂપ છે. જેમાં જેની નાસ્તિ હોય તેમાં તે કાંઈ કરી શકે નહિ તેથી કોઈ પણ તત્ત્વ બીજા કોઈ તત્ત્વનું કાંઈ પણ કરવા કદી સમર્થ નથી.

(૩) દરેક દ્રવ્ય એક બીજાથી જુદા હોવાથી, તેમના ગુણો અને પર્યાયો પણ ત્રિકાળ જુદે જુદાં જ છે અને દરેક દ્રવ્યના ગુણ-પર્યાય પોત પોતાના દ્રવ્યના જ આધારે છે, કોઈ પણ દ્રવ્યના ગુણ-પર્યાય કદી પણ કોઈ બીજા દ્રવ્યના આધારે નથી.

(૪) જીવ પોતે બીજા અનંત પર પદાર્થોથી ભિન્ન છે તેથી કોઈ પર પદાર્થ જીવને લાભ-નુકશાન કરી શકે નહિ, જીવનો પુરુષાર્થ સ્વતંત્ર છે. જગતના સર્વ દ્રવ્યો સ્વથી અસ્તિરૂપ અને પરથી નાસ્તિરૂપ—એમ અનેકાન્તસ્વરૂપ છે, એ અનેકાન્ત દ્વારા વસ્તુસ્વરૂપની સ્વતંત્રતા અને પૂર્ણતા છે. આમ ભેદજ્ઞાન કરાવીને જૈનદર્શન આત્મસ્વભાવ સાથે એકતા કરાવે છે, ને પર સાથેનો સંબંધ તોડાવે છે.

(૫) જૈનદર્શનના શાસ્ત્રનું કોઈ પણ કથન હોય તેનું મૂળ પ્રયોજન વીતરાગભાવ જ છે. એ પ્રયોજનને અખંડ રાખીને જ જૈનશાસ્ત્રોના અર્થ સમજવા.

ઉપર મુજબ પાંચ નિયમો બરાબર લક્ષમાં રાખીને સત્‌શાસ્ત્રોના અર્થ સમજવામાં આવે તો જ તેનું સાચું રહસ્ય સમજાય છે. કોઈ પણ શાસ્ત્ર હોય અને તેમાં નિશ્ચયનયનું કથન હોય

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કે વ્યવહારનયનું કથન હોય પણ તેનો સાચો ભાવાર્થ સમજવા માટે ઉપરના નિયમો લક્ષમાં રાખીને તેના અર્થ કરવા જોઈએ.

અસ્તિ–નાસ્તિરૂપ અનેકાન્તના મર્મને સમજીને જો અર્થ કરે તો શાસ્ત્રરૂપી સમુદ્રનો પાર પામી જાય,—શાસ્ત્રના ગમે તે કથનમાં તે મૂંઝાય નહિ. અને જો અનેકાન્તના સાચા મર્મને જાણે નહિ તથા એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યમાં કાંઈ કરે ઈત્યાદિ પ્રકારે પક્ષ રાખીને શાસ્ત્ર વાંચે તો તે શાસ્ત્રના અનેક વિવક્ષાઓના કથનને ઉકેલી શકશે નહિ, તે શાસ્ત્રના કથનને જ પકડીને ત્યાં જ મૂંઝાઈ જશે–એટલે કે તેનું જ્ઞાન મિથ્યા રહેશે, તે શાસ્ત્રમાં કહેલા જ્ઞાનીઓના આશયને સમજી શકશે નહિ.

[વીર સં. ૨૪૭૧ પોષ વદ ૧૧]

(૧૩૪) સમ્યક્ચારિત્ર

આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાતા–દૃષ્ટા છે. જ્ઞાતા–દૃષ્ટાપણામાં રાગ-દ્વેષ ન હોય, એટલે જ્ઞાતા–દૃષ્ટાસ્વભાવ અને રાગ-દ્વેષ જુદા છે એમ ભેદજ્ઞાન કરીને, કોઈ પરદ્રવ્યમાં ઈષ્ટ–અનિષ્ટ બુદ્ધિ ન કરવી પણ રાગ-દ્વેષરહિત જ્ઞાતા–દૃષ્ટા રહેવું તેનું નામ સમ્યક્ચારિત્ર છે. અથવા તો જ્ઞાતા–દૃષ્ટાસ્વભાવને રાગથી જુદો જાણીને તેમાં સમ્યક્પ્રકારે પ્રવૃત્તિ અને રાગથી નિવૃત્તિ તે સમ્યક્ચારિત્ર છે. આ આત્માનો જ વીતરાગભાવ છે અને તે સુખરૂપ છે. મારો સ્વભાવ સુખરૂપ છે, કોઈ પણ સંયોગી પદાર્થ કે સંયોગી ભાવમાં મારું સુખ નથી, અસંયોગી સ્વતઃસિદ્ધ જ્ઞાતા–દૃષ્ટા વસ્તુ હું આત્મા છું અને મારામાં જ મારું સુખ છે એમ જે સ્વરૂપને નથી જાણતો તે જીવને સ્વભાવમાં પ્રવૃત્તિ હોય નહિ પણ પરભાવમાં જ તેની પ્રવૃત્તિ હોય. સ્વભાવમાં પ્રવૃત્તિ તે સમ્યક્ચારિત્ર છે અને પરભાવમાં પ્રવૃત્તિ તે મિથ્યાચારિત્ર છે. જીવને રાગ–દ્વારા સમાધાન અને શાંતિ થતી નથી પણ સ્વરૂપ એકાગ્રતા કરતાં જ વીતરાગભાવ અને બધા સમાધાન–શાંતિ સહજ થાય છે. સર્વ સમાધાન સ્વરૂપ મોક્ષ છે.

(૧૩૫) પદાર્થોનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે

જીવનો સ્વભાવ તો જ્ઞાતા–દૃષ્ટા છે પરંતુ પોતે સ્વભાવને ભૂલીને જ્ઞાતા–દૃષ્ટા રહેતો નથી પણ પરદ્રવ્યોને જાણતાં પોતાને તેનો કર્તા માનીને તેમાં ફેરફાર કરવા ઈચ્છે છે, અને નકામો રાગ-દ્વેષભાવ કરીને વ્યાકુળ થાય છે. કેમકે પરદ્રવ્યોમાં કાંઈ ફેરફાર આ જીવનો કર્યો થતો નથી; બધાય દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવરૂપ પરિણમે છે, કોઈ દ્રવ્ય કોઈ અન્ય દ્રવ્યનું કર્તા છે જ નહિ.

કોઈક વાર જીવ ઈચ્છે તેમ પદાર્થમાં પરિણમન થાય તોપણ ત્યાં તે પદાર્થનું પરિણમન જીવના પરિણમાવવાથી થયું નથી પણ સ્વયં તે પદાર્થના સ્વભાવથી થયું છે. પરંતુ, જેમ ચાલતા ગાડાને ધકેલીને બાળક એમ માને કે હું આ ગાડું ચલાવું છું અથવા તો ગાડા નીચે ચાલતાં કૂતરું એમ માને કે આ ગાડાનો ભાર હું ઉપાડું છું–તેમ આ જીવ પણ પર પદાર્થોને જાણતાં એમ માને છે કે હું આ પદાર્થોને પરિણમાવું છું.–એ માન્યતા અસત્ય છે. જો ગાડું તેમનું (બાળક

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કે કુતરાનું) ચલાવ્યું ચાલે છે તો જ્યારે તે ન ચાલતું હોય ત્યારે કેમ તે ચલાવી શકતા નથી? માટે જ્યારે તે ચાલે છે ત્યારે પણ તેમનાથી નથી ચાલતું, પણ સ્વયં ચાલે છે. તેમ દરેક પદાર્થો સમયે સમયે પરિણમી જ રહ્યા છે. કોઈક વાર જીવની ઈચ્છા અનુસાર તેમનું પરિણમન દેખીને અજ્ઞાની જીવ એમ માને છે કે આ પરિણમતા દ્રવ્યને હું પરિણમાવું છું; પરંતુ પરિણમનાર પદાર્થ સ્વયં પોતાના સ્વભાવથી જ પરિણમે છે એમ માનતો નથી. જો તારા પરિણમાવવાથી તે પદાર્થ પરિણમતો હોય તો જ્યારે તે પદાર્થ તારી ઈચ્છા અનુસારે ન પરિણમતો હોય ત્યારે કેમ તું તેને પરિણમાવતો નથી? માટે એમ સમજ કે સદાય તે પદાર્થો પોતાના સામર્થ્યથી જ પરિણમે છે, પણ મારાથી પરિણમતા નથી. કદાચિત્ જોગાનુજોગ ઈચ્છાનુસાર પરિણમન બની જાય તોપણ તેઓ તેમના કારણે તેમ પરિણમ્યા છે. જો કોઈ પણ પદાર્થ પોતાનો પરિણમાવ્યો પરિણમતો નથી તો પછી કષાય કરવાથી શું વળે?–માત્ર પોતે દુઃખી થાય. આમ જે સમજે તેને કષાય કરવાનો અભિપ્રાય (રુચિ) ટળી જાય.

(૧૩૬) કોઈ પર પદાર્થો ઇષ્ટ-અનિષ્ટ નથી

વળી કોઈ પણ પદાર્થોમાં તો ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું છે જ નહિ; કેમકે જો પદાર્થો જ સ્વયં ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ હોય તો, જે પદાર્થ ઈષ્ટ હોય તે બધાને જ ઈષ્ટરૂપ લાગે અને અનિષ્ટ હોય તે બધાને અનિષ્ટરૂપ લાગે. પણ એમ તો છે નહિ. માત્ર આ જીવ પોતે જ રાગ-દ્વેષ વડે તેમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણાની કલ્પના કરે છે, તે કલ્પના ખોટી છે. જીવનો સ્વભાવ તો માત્ર જાણવાનો છે, પણ પદાર્થોને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ કલ્પવાનો જીવનો સ્વભાવ નથી.

(૧૩૭) જેઓ આત્માની સમજણ કરતા નથી ને બહાનાં બતાવે છે તેઓ વેદીયા—મૂર્ખ છે....સમજણ માટે સદાય મંગળીક કાળ જ છે

આત્મ તત્ત્વની સમજણ વર્તમાનમાં જ કરવી યોગ્ય છે, એવા પવિત્ર કાર્યમાં ક્ષણમાત્રની મુદત મારવી તે યોગ્ય નથી. જેને આત્માની દરકાર નથી એવા મૂર્ખ અજ્ઞાની જીવો એમ માને છે કે હમણાં અમુક બહારનાં કામો કરી લેવા અથવા તો હમણાં પુણ્ય કરી લેવા પછી ભવિષ્યમાં સાચી સમજણ કરશું.—તેઓ આત્માની સમજણનો વર્તમાનમાં જ અનાદર કરી રહ્યા છે. અરે ભાઈ, અનંત અનંતકાળથી સંસારસમુદ્રમાં ડુબકા ખાઈ રહ્યો છો અને અત્યારે સત્‌સમાગમે આત્મસ્વભાવ સમજીને સંસાર સમુદ્રમાંથી ઉગરવાના અવસર આવ્યા, તે વખતે સમજવાની આડ મારવી તે મૂર્ખતા છે. આત્મસ્વભાવ શુદ્ધ પરિપૂર્ણ છે એમ જ્ઞાનીઓ બતાવે છે તે તો સમજતો નથી અને 'શાસ્ત્રમાં શું કહ્યું છે તે જોઈ લઉં' એમ જે માને છે તેને શાસ્ત્રનો અધ્યાસ થઈ ગયો છે, તેઓ 'વેદિયા જ્યોતિષ'ની માફક મૂર્ખ છે. વેદિયા જ્યોતિષનું દ્રષ્ટાંત—એક વખત એક કૂવામાં કોઈ બાઈ પડી ગઈ. ત્યાં કેટલાક જ્યોતિષીઓ આવી ચડ્યા અને બાઈને કુવામાંથી કાઢવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ત્યાં એક જણ બોલ્યો કે કુવામાંથી તે બાઈને કાઢવા માટે અત્યારે મૂરત સારૂં છે કે નહિ તે જોઈ લ્યો. ત્યાં બીજાએ કહ્યું હા, એ વાત ખરી, બાઈનું નામ કઈ રાશીમાં

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે તે પહેલાં નક્કી કરો. ત્યાં વળી એક-બે જણા તો ગામમાંથી જ્યોતિષશાસ્ત્રના પોથાં લેવા દોડ્યા. કોઈ તો ગોખેલા શ્લોકમાંથી ક્યો શ્લોક લાગુ પડે છે તે યાદ કરીને બોલવા માંડ્યા, કોઈએ બાઈને હકીકત પૂછવા માંડી કે તમારુ નામ શું? કેટલા વાગે તમે કુવામાં પડ્યા? વગેરે વગેરે! પણ બાઈ કહે, અરે ભાઈ, પહેલાં મને બહાર તો કાઢો, હું મરી જઈશ. ત્યારે વેદિયા જ્યોતિષ પંડિતો કહે કે પણ અમારા જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો નિયમ મેળવવો જોઈએ, તું ધીરજ રાખ, હમણાં તારું જ્યોતિષ જોઈને અને સારું ચોઘડીયું જોઈને તને કાઢીએ છીએ. ત્યાં કોઈ ડાહ્યો સમજુ માણસ આવી પહોચ્યો અને કહ્યું કે અરે મૂર્ખાઓ, શું આ ટાણાં જ્યોતિષ જોવાનાં છે? એમ કહીને પોતે તરત પાઘડી ઊખેળીને તેનાથી બાઈને બહાર કાઢી. તેમ આત્મસ્વભાવ સમજવાના અવસરે અજ્ઞાનીઓ કહે છે કે અત્યારે કાળ ક્યો છે? આ કાળે મુક્તિ છે કે નહિ? કર્મ કેવાં છે? શાસ્ત્રમાં શું શું કહ્યું છે?–એમ બધા પરાશ્રયો ગોતે છે. પણ જ્ઞાનીઓ તેને કહે છે કે અરે ભાઈ, આ અવસર કાળ ગુમાવવાનો નથી. તારે કાળનું શું કામ છે? તું જે વખતે સમજ તે વખત તારે માટે માંગળિક કાળ જ છે. તારી મુક્તિ તારા આત્મસ્વભાવમાંથી પ્રગટે છે માટે તેનો નિર્ણય કર. અને કર્મ કેવાં છે એ જોવાનું તારે પ્રયોજન છે કે તારો ચૈતન્યસ્વભાવ કેવો છે તે સમજવાનું પ્રયોજન છે? શાસ્ત્રોમાં અનંત અપેક્ષાઓનાં કથન હોય તેમાં સ્વચ્છંદે તારો કાંઈ પત્તો નહિ ખાય; પણ જ્ઞાનીઓ કહે છે કે હજારો અને લાખો શાસ્ત્રના કથનમાં એક ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની જ સમજણનું પ્રયોજન છે. શાસ્ત્રરૂપી સમુદ્રના મંથનમાંથી એક ચૈતન્યરત્ન જ મેળવી લેવાનું છે. માટે હે ભાઈ, આવા અવસરે તું આડાઅવળા દુર્વિકલ્પોમાં ન અટકતાં સત્પુરુષના કહેવા અનુસાર તારો સ્વભાવ સમજ. જો તું તારા સ્વભાવને ઓળખે તો તારો ઉદ્ધાર થાય તેમ છે, બીજા કોઈ પણ જાણપણાથી તારા આત્માનો ઉદ્ધાર નથી.

અહીં એમ ન સમજવું કે શાસ્ત્રોના અભ્યાસનો નિષેધ કર્યો છે; શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો નિષેધ નથી પરંતુ શાસ્ત્રાભ્યાસનું પ્રયોજન આત્મસ્વભાવને સમજવાનું છે. જો આત્મસ્વભાવ ન સમજે તો શાસ્ત્રનું જાણપણું તે જીવને માત્ર મનના ભારરૂપ છે.

(૧૩૮) સાચી વિદ્યા

આ સંબંધમાં એક દૃષ્ટાંત આવે છે કે–કોઈ વાર એક માણસ હોડીમાં બેસીને સામે પાર જતો હતો. તેણે હોડીવાળાને પૂછ્યું કે અરે નાવિક, તને જ્યોતિષવિદ્યા આવડે છે? નાવિકે કહ્યું–ના. પછી પૂછયું–કવિતા બનાવતાં આવડે છે? નાવિકે કહ્યું–ના. એમ અનેક પ્રકારે પૂછ્યું ત્યારે છેવટે નાવિકે કહ્યું–ભાઈ અમને એવું કાંઈ આવડે નહિ, અમે તો હોડી હંકારી જાણીએ અને પાણીમાં તરવાની કળા જાણીએ. ત્યારે તે માણસ પોતાનું ડહાપણ બતાવીને કહેવા લાગ્યો કે મને તો એ બધું આવડે છે તું એ કાંઈ ન શીખ્યો? એના વગર તારા બધાંય વર્ષ પાણીમાં ગયાં. ત્યારે વખતે તો નાવિક કાંઈ ન બોલ્યો. પછી આગળ જતાં એકાએક હોડીમાં પાણી ભરાયું અને હોડી ડૂબવા લાગી. ત્યારે નાવિકે તે માણસને પૂછયું કે ભાઈ, જુઓ આ હોડી થોડીક વારમાં

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ડૂબી જશે; તમને જ્યોતિષ વગેરે આવડે છે એ તો બધું જાણ્યું પરંતુ અત્યારે તમારું એ કાંઈ ડહાપણ કામ નહિ આવે, તમને તરતાં આવડે છે કે નહિ? તે માણસને તરતાં નો'તું આવડતું તેથી તે હેં...હેં...ફેં...ફેં થઈ ગયો. નાવિકે કહ્યું–બોલો હવે કોના વરસ પાણીમાં જશે? મને તો તરતા આવડે છે એટલે હું તો તરીને કાંઠે પહોંચી જઈશ. પણ તમને તરતાં નથી આવડતું તેથી તમે અને ભેગી તમારી વિદ્યા બધુંય પાણીમાં જશે.

તેમ અજ્ઞાની જીવો સમ્યગ્દર્શનરૂપી તરવાની કળા જાણતા નથી અને જ્ઞાનીઓ તે કળા બરાબર જાણે છે. અજ્ઞાની કહે છે કે અમને તો કર્મપ્રકૃતિનું બરાબર જ્ઞાન છે અને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોના શ્લોક તો અમારી જીભના ટેરવે રમે છે; અને વ્રત તપાદિ પણ બહુ કરીએ છીએ; પણ જ્ઞાની કહે છે કે ભાઈ, તેં એ બધું ભલે જાણ્યું પરંતુ આત્માનુભવ જાણ્યો છે કે નહિ? એના વગરની તારી કોઈ કળાથી સંસારનો અંત આવે તેમ નથી, એ કોઈ કળા તને આત્મશાંતિ આપવા સમર્થ નથી. અલ્પકાળમાં જીવન પૂરું થતાં સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી જઈશ અને તારું બધુંય જાણપણું ઢંકાઈ જશે. જ્ઞાનીઓ ભલે કર્મપ્રકૃતિ વગેરેને બહુ ન જાણતા હોય, યાદશક્તિ બહુ ન હોય અને તેમને વ્રત–તપ પણ ન હોય, પરંતુ આત્મ-અનુભવની મૂળભૂત કળા તેઓ બરાબર જાણે છે, તેમને જીવન પૂરું થવાના અવસરે આત્માનુભવની શાંતિ વધી જાય છે અને એ જ સત્‌વિદ્યા વડે તેઓ અલ્પકાળે સંસાર-સમુદ્રનો પાર પામી જાય છે. માટે સાચી વિદ્યા એ જ છે.

આથી એમ સમજવું કે–મૂળ પ્રયોજનભૂત આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પહેલાં કરવું જોઈએ. આત્મસ્વભાવના જ્ઞાનપૂર્વક જો વિશેષ શાસ્ત્રાભ્યાસ અને યાદશક્તિ હોય તો તે ઉત્તમ છે, આત્મજ્ઞાનપૂર્વકના વિશેષ શાસ્ત્રાભ્યાસનો કાંઈ નિષેધ નથી, પરંતુ કદાચ કોઈ જીવને તેવા પ્રકારનું વિશેષ જ્ઞાન ન હોય તોપણ. જો આત્માનું જ્ઞાન હોય તો, તેનું આત્મકલ્યાણ અટકતું નથી. અને આત્મસ્વભાવની જો ઓળખાણ ન કરે તો તેવા જીવને હજારો શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ વ્યર્થ છે—આત્મકલ્યાણનું કારણ નથી. જીવ જો માત્ર શાસ્ત્રના જાણપણામાં રોકાય પરંતુ શાસ્ત્ર તરફના વિકલ્પથી પાર એવો ચૈતન્ય આત્મસ્વભાવ છે તે તરફ વળે નહીં તો તેને ધર્મ થતો નથી, સમ્યગ્જ્ઞાન થતું નથી. અજ્ઞાની જીવ અગિયાર અંગ ભણે છતાં તેનાથી તેને કિંચિત્‌ આત્મકલ્યાણ નથી. માટે જ્ઞાનીઓ એ જ કહે છે કે સૌથી પહેલાં સમ્યક્‌ પુરુષાર્થવડે આત્મસ્વરૂપને જાણો, તેની જ પ્રતીતિ–રુચિ–શ્રદ્ધા ને મહિમા કરો;—બધાય તીર્થંકરોના દિવ્યધ્વનિનો અને બધાય સત્‌શાસ્ત્રોના કથનનો સાર એ જ છે.

(૧૩૯) આત્માની સાથે શું રહે છે?–આત્માનું શું છે?

પ્રશ્ન :—આત્માની સાથે શું રહે છે?

ઉત્તર :—આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેથી જ્ઞાન જ તેની સાથે રહે છે. રાગ આત્માનું સ્વરૂપ નથી તેથી તે આત્મા સાથે સદાય રહેતો નથી, પણ પહેલી ક્ષણનો રાગ બીજી ક્ષણે જ છૂટી

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જાય છે. એક ને એક રાગ આત્મા સાથે ૫૦ વર્ષ ન રહી શકે પણ તેનું જ્ઞાન તો રહી શકે છે. માટે રાગ તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી અને જ્ઞાન જ આત્માનું સ્વરૂપ છે તેથી જ્ઞાન જ આત્મા સાથે રહે છે. આમ હોવાથી જ્ઞાન અને રાગ જુદાં સિદ્ધ થયાં. હવે જો એમ જાણીને જ્ઞાન પોતાના સ્વભાવમાં એકાગ્ર થાય તો તે સદાય આત્મા સાથે જ રહે છે.–એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જતાં પણ તે જ્ઞાન ટળતું નથી, પણ જો રાગ સાથે જ્ઞાનનું એકત્વ માન્યું હોય તો, જેમ રાગ નાશવાન છે તેમ તે એકત્વબુદ્ધિવાળું જ્ઞાન પણ નાશ પામી જાય છે. જો આત્મઅનુભવવડે સ્વભાવ તરફનું જ્ઞાન કરીને સમ્યગ્જ્ઞાન કર્યું હોય તો, તે જ્ઞાન આત્મા સાથે અભેદ થતું હોવાથી, સદાય આત્માની સાથે જ રહે છે કેમકે તે જ્ઞાન આત્માનો જ સ્વભાવ છે. અને જે જ્ઞાન આત્મસ્વભાવને તો ન જાણે અને એકલા પરને જ જાણવામાં રોકાય તેમજ ચૈતન્યસ્વભાવ સાથે અભેદતા ન કરતાં રાગમાં એકતા કરે તે જ્ઞાન આત્માની સાથે રહેતું નથી; કેમકે સ્વભાવને ચૂકીને પરને જાણવું તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. તેથી એવું જ્ઞાન આત્મા સાથે કાયમ ટકી રહેતું નથી, પણ અલ્પકાળમાં નાશ થઈ જાય છે એટલે કે પર લક્ષે કરેલો જ્ઞાનનો ઉઘાડ અલ્પકાળમાં ઢંકાઈ જાય છે.

જો સ્વભાવને સાચી રીતે જાણે તો સમ્યગ્જ્ઞાન થાય, તે જ્ઞાન આત્મા સાથે લઈ જાય છે; અને કાંતો સ્વભાવને ઊંધી રીતે માને તો સ્વસંબંધી ઊંધું જ્ઞાન (-મિથ્યાજ્ઞાન) થાય, તે સાથે લઈ જાય છે. એટલે કે જ્ઞાનીના પરિણામ સદા જ્ઞાનમય ઉપજે છે અને અજ્ઞાનીના પરિણામ અજ્ઞાનમય ઉપજે છે. આત્માને પોતાના જ્ઞાન સાથે સંબંધ છે, પરંતુ પરવસ્તુઓ સાથે આત્માને સંબંધ નથી, તેઓ તો આત્માથી જુદી જ છે. પરવસ્તુઓ કદી આત્મા સાથે જતી નથી અને આત્મા પરવસ્તુઓને લઈ જઈ શકતો નથી. વર્તમાનમાં પણ આત્મા શરીર વગેરે અન્ય દ્રવ્યો ભેગો (એકમેક) રહ્યો નથી, પણ તેનાથી છૂટો જ છે. જેની દૃષ્ટિ ચૈતન્યતત્ત્વ ઉપર નથી પણ જડ શરીર ઉપર છે તેને પોતાની ઊંધી દૃષ્ટિને કારણે એકમેકપણું લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવિક તેમ છે નહિ.

(૧૪૦) જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ...અને અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ

જ્ઞાનીઓ કહે છે કે ચૈતન્યતત્ત્વ અને જડતત્ત્વ સદાય જુદા જ છે; ચૈતન્ય આત્મા અને જડ શરીરનું એકપણું અમે કદી પણ અનુભવતા નથી–જાણતા નથી. અજ્ઞાની અને નિગોદદશામાં રહેલા આત્મા પણ શરીરાદિથી જુદા સ્વભાવવાળાં ચૈતન્યસ્વરૂપી છે એમ જ અમારા જાણવામાં આવે છે. અજ્ઞાનીઓ કહે છે કે–ચૈતન્ય આત્મા અને જડ શરીર કદી જુદા અમારા અનુભવવામાં આવતાં જ નથી,–અમને તો ચૈતન્ય અને જડનું એકપણું જ ભાસે છે. અજ્ઞાનીની આ ઊંધી માન્યતાનું શલ્ય જ તેને ચૈતન્યસ્વભાવનો અનુભવ કરવામાં રોકે છે.

ચૈતન્ય અને જડ સદાય જુદાં જ હોવા છતાં અજ્ઞાની તેમને એકમેકપણે માને છે; જ્ઞાની કહે છે કે–ભલે, અજ્ઞાની પોતાના આત્માને જડ સાથે એકમેક માને તોપણ તેનો આત્મા કદી જડ સાથે એકમેક થયો જ નથી, પણ જડથી ભિન્ન ચૈતન્યસ્વરૂપી જ છે–એમ અમારા જ્ઞાનમાં અમે પ્રગટ જાણીએ છીએ.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[વીર સં. ૨૪૭૧ માહસુદ ૧]

(૧૪૧) બધા જીવોને માટે સુખી થવાનો એક ઉપાય-સાચી સમજણ

બધા આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને તેમનામાં સમજવાની પૂરેપૂરી તાકાત છે; બધા આત્મા શક્તિરૂપે ભગવાન છે. પરંતુ જીવ અનાદિથી પોતાના સ્વરૂપના સામર્થ્યનું ભાન ભૂલ્યો છે અને પોતાને નમાલો, પરાધીન માની લીધો છે, તેથી જ પોતાના સ્વરૂપથી ચ્યુત થઈને વર્તમાન હાલતમાં તે દુઃખનું વેદન કરી રહ્યો છે. જો સત્સમાગમે પોતાના સ્વરૂપની સાચી સમજણ કરે તો તેને સુખ પ્રગટે અને દુઃખ ટળે. સૌથી પહેલાં સાચી સમજણ કરવી એ જ સુખી થવાનો ઉપાય છે અને એ જ બધા જીવોનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

અહીં કોઈ દલીલ કરે કે-જેમ કોઈ વૈદ્ય બધાય દરદીઓને એક જ દવા આપ્યા કરે તેમ તમે તો બધાયને માટે એક જ ઉપાય બતાવો છો. પરંતુ-જેમ જુદા જુદા પ્રકારના દરદીઓને જુદી જુદી દવા આપવી જોઈએ તેમ અહીં પણ નાના-મોટા અનેક પ્રકારના જીવોને માટે જુદો જુદો ઉપાય કહેવો જોઈએ? તેનું સમાધાન-અહીં ખરેખર બધા અજ્ઞાની જીવોને જુદા જુદા રોગ નથી પણ બધાયને "સ્વરૂપની અણસમજણ" નો એક જ પ્રકારનો રોગ છે અને તે રોગને ટાળવા માટે "સ્વરૂપની સમજણ" એ જ એક દવા છે.

વળી દલીલ કરનાર કહે કે-'તમે તો બધાને એક જ કરવાનું કહો છો, પરંતુ હજી તો બાળક મોટો થતો હોય ત્યાંથી જ શું ધર્મ કરવા માંડે? બાળકોએ પહેલાં લૌકિક ભણવું જોઈએ અને પછી સંસાર વ્યવહાર ચલાવતાં શીખવું જોઈએ અને પછી ફૂરસદ મળે ત્યારે ધર્મ સમજે;—એમ કહેવું જોઈએ'—એની દલીલનું નીચેના પ્રશ્નોત્તર વડે સમાધાન કરવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન :—બળક સુખી થાય તેમ કરવું કે દુઃખી થાય તેમ?

ઉત્તર :—સુખી થાય તેમ.

પ્રશ્ન :—બાળક સાચું સમજે તો સુખી થાય કે ખોટું સમજે તો?

ઉત્તર :—સાચુ સમજે તો જ સુખી થાય, ખોટું સમજે તો દુઃખી થાય.

પ્રશ્ન :—જો સાચી સમજણથી જ સુખ થાય છે તો પછી તે સાચી સમજણ પહેલેથી જ કરવાની હોય, કે પહેલાં ખોટું સમજ્યા પછી સાચું સમજવાનું હોય?

ઉત્તર :—પહેલેથી જ સાચું સમજવાનું હોય. પહેલાં અસત્ સમજીને પછી સત્ સમજવું એમ ન હોય. માટે બાળક કે વૃદ્ધ સર્વે જીવોને માટે સૌથી પહેલાં સાચી સમજણનો અભ્યાસ કરવો-એ જ સુખી થવાનો રસ્તો છે.

જ્યારથી અસત્ને અસત્ તરીકે જાણ્યું ત્યારથી જ અસત્ય અભિપ્રાય છોડી દેવો જોઈએ.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પહેલાં ઝેર ખાઈને તેની પરીક્ષા કરીએ, તે શરીરમાં પ્રસરી જશે પછી તેના ઉપાય કરશું,–એમ ન હોય, પણ ઝેર છે એમ જાણ્યા પછી તે ખવાય જ નહિ. તેમ ઊંધી માન્યતા તો ઝેરથી પણ ખરાબ છે. પહેલાં ઊંધું સમજી લઈએ પછી સત્ય સમજશું–એમ કદી ન હોય. અસત્ સમજતાં સમજતાં સત્‌ની સમજણ થાય જ નહિ, પણ અસત્ તરફનું વલણ છોડે તો સત્ સમજાય. અસત્‌ને અસત્ જાણ્યું તે જ ક્ષણે અસત્ છોડીને સત્ સમજી લઊં, અસત્યને સર્વથા છોડી દઉં–એમ સત્‌નો જ આદર હોય. આ પ્રમાણે, જે સત્ય હોય તે પહેલેથી જ સમજવાનું હોય, અને તે નિયમ તો બધા આત્માઓ માટે સરખો જ હોય. માટે પહેલાં સત્-અસત્‌નો વિવેક કરવો.

મુમુક્ષુ જીવોએ ખાસ ધ્યાન રાખવું કે સત્ જેણે અનુભવ્યું હોય એવા 'સત્' પુરુષ પાસેથી જ સત્‌નો ઉપદેશ મળી શકે, પણ જેણે 'સત્' અનુભવ્યું નથી એવા અજ્ઞાનીઓ પાસેથી કદી પણ સત્‌ના ઉપદેશની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. માટે સત્-અસત્‌ના વિવેકમાં સદ્‌ગુરુ અને અસદ્‌ગુરુનો પણ વિવેક આવી જાય છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ માહ સુદ ૨]

(૧૪૨) જિજ્ઞાસુને પ્રેરણા

અનાદિ કાળથી જીવ મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ પરિણમે છે, અને એ જ પરિણમન વડે સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખના નિમિત્ત કારણરૂપ કર્મો બંધાય છે; માટે એ મિથ્યાદર્શનાદિક ભાવો જ દુઃખનું મૂળ છે; અન્ય કોઈ નથી. અનાદિકાળથી હું મારું સ્વરૂપ ભૂલીને પરના કર્તૃત્વની માન્યતામાં રોકાણો, પણ હવે સત્સમાગમ પામીને હું મારું હિત કરી લઉં. આત્મા શું અને આત્માનું શું છે–એ વિવેક કરી લઉં. દુનિયાના પદાર્થોનું જે થાવું હોય તે થાય, તેના કામમાં મારું કાંઈ પ્રયોજન નથી, મારે તો મારા આત્મકલ્યાણનો ઉપાય કરવો છે–એવી રીતે હે ભવ્ય જીવ! તું તારા આત્મામાં જિજ્ઞાસા કર. જો તું દુઃખથી મુક્ત થવા ઈચ્છે છે તો, જે રીતે શ્રીગુરુ સ્વ-પરનું ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ સમજાવે છે તે રીતે ઓળખીને, સમ્યગ્દર્શનાદિ વડે મિથ્યાદર્શનાદિક વિભાવોનો અભાવ કરવો–એ જ કાર્ય છે. એ કાર્ય કરવાથી તારું પરમ કલ્યાણ થશે.

ચોથો અધ્યાય પૂરો

❀

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

અધ્યાય પાંચમો તથા છઠ્ઠો

(૧૪૩) તત્ત્વસ્વરૂપ સમજાવતી ચૌભંગી

૧. પર પદાર્થો ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ છે એમ માનવું તે અજ્ઞાન

કોઈ પણ પર વસ્તુને ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ માને તે જીવ અજ્ઞાની–મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. કેમકે આ જીવ બધાય પર પદાર્થોથી જુદો છે, આ જીવને કોઈ પણ પર પદાર્થ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ છે જ નહિ. જે જીવ પર પદાર્થોમાં ઠીક-અઠીકપણું માનતો હોય તે જીવ, જેને પોતે ઠીક માને તેનું ગ્રહણ કરવા ઈચ્છે અને જેને પોતે અઠીક માને તેનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છે. પરંતુ પર પદાર્થોની ક્રિયા તો સ્વતંત્ર છે, આત્મા તેનું ગ્રહણ કે ત્યાગ કરી શકતો નથી. પર પદાર્થોની ક્રિયા પોતાને આધીન નથી છતાં તેમાં ઠીક-અઠીકપણાની કલ્પના કરવી અને તેના ગ્રહણ–ત્યાગની ભાવના કરવી તે મિથ્યાદૃષ્ટિપણું છે. કોઈ પણ પર પદાર્થો ઈષ્ટ-અનિષ્ટ નથી. છતાં તેમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું માનવું તે અનંત દુઃખનું કારણ છે, અને તેમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું માનવાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી અર્થાત્ જીવ પોતાની તે માન્યતા પ્રમાણે ઈષ્ટનું ગ્રહણ અને અનિષ્ટનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, તેથી તે માન્યતા મિથ્યા છે–ખોટી છે.

૨. આત્મા ઈષ્ટ અને પર પદાર્થો અનિષ્ટ એમ માનવું તે પણ અજ્ઞાન

હવે કોઈ જીવો પર પદાર્થમાં આ ઈષ્ટ અને આ અનિષ્ટ એવા બે ભેદ ન પાડે, પરંતુ હું આત્મા ઈષ્ટ અને કર્મ વગેરે પર પદાર્થો અનિષ્ટ એવી માન્યતા કરે તો તે પણ અજ્ઞાન છે–મિથ્યાત્વ છે. કેમકે એમ માનનારો જીવ પરને અઠીક માનતો હોવાથી પર દ્રવ્યોને છોડવા માંગે છે. પરંતુ પરવસ્તુ આ જીવને આધીન નથી અને જીવ તેને ગ્રહી કે છોડી શકતો નથી. પરવસ્તુઓ જીવનું કાંઈ બગાડતી નથી છતાં તેને અનિષ્ટ માનવી અને જે બની શકે નહિ તેની ભાવના કરવી તે અનંત દુઃખનું કારણ છે, અને તે માન્યતા મિથ્યા છે. પરને અનિષ્ટ માનવાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અર્થાત્ અનિષ્ટ માનેલા પદાર્થોનો ત્યાગ જીવ કરી શકતો જ નથી–તેથી તે મિથ્યા માન્યતા છે.

ઉપર્યુક્ત બંને માન્યતાઓ ખોટી છે. હિંસાદિ ભાવોના પાપ કરતાં એ ઊંધી માન્યતાનું પાપ અનંતગણું છે, તેથી તેને મહાહિંસા અથવા મહાપાપ કહેવામાં આવે છે. અજ્ઞાની જીવને થતા બધા વિકારોનું મૂળ એ ઊંધી માન્યતા છે. જ્ઞાનીઓને એ ઊંધી માન્યતા હોતી નથી.

હવે જ્ઞાનીઓના ભાવમાં બે પ્રકારના ભેદ કઈ રીતે છે તે નીચે બતાવવામાં આવે છે—

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

૩. સ્વભાવ ઈષ્ટ ને વિકાર અનિષ્ટ એ માન્યતા તે સાધકદશા

મારો અવિકારી સ્વભાવ (-તેમાં અભેદપણે અવિકારી પર્યાય આવી ગઈ) તે ઈષ્ટ અને વિકાર ભાવ તે અનિષ્ટ છે; આ માન્યતામાં જે ઈષ્ટ છે તેનું ગ્રહણ અને જે અનિષ્ટ છે તેનો ત્યાગ પોતે કરી શકે છે–એ રીતે એ માન્યતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ શકે છે. એ માન્યતા તો સાચી છે, પરંતુ ત્યાં હજી ઠીકનું ગ્રહણ કરવાનો અને અઠીકનો ત્યાગ કરવાનો વિકલ્પ વર્તે છે તેથી ત્યાં રાગ-દ્વેષનો અંશ વિદ્યમાન છે; એટલે ત્યાં ચારિત્રનો દોષ છે પણ માન્યતાનો દોષ નથી. આ સાધકદશા છે. જીવ પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે અને પોતામાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય શું છે તે જાણે તો પોતાના દોષનો ત્યાગ કરી શકે. આ માન્યતામાં ઈષ્ટ–અનિષ્ટનું યથાર્થ જ્ઞાન તો થયું છે. પણ હજી ઈષ્ટનું સર્વથા ગ્રહણ ને અનિષ્ટનો સર્વથા ત્યાગ થયો નથી.

૪. ઈષ્ટ-અનિષ્ટના વિકલ્પ પણ છોડીને સ્વરૂપમાં પૂર્ણ લીન થવું તે સાધ્યદશા

'મારો સ્વભાવ ઈષ્ટ અને વિકારી અવસ્થા અનિષ્ટ' એવા ભેદના વિકલ્પ પણ છોડીને, પરમ ઉપાદેય જ્ઞાયકસ્વભાવમાં સ્થિર થઈ જાય અને ત્યાં જ લીનતા વડે રાગનો ક્ષય કરી વીતરાગતા અને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે–ત્યાં દૃષ્ટિ અને ચારિત્ર બંને પૂર્ણ છે. પહેલાં (ત્રીજાબોલ પ્રમાણે) ઈષ્ટ-અનિષ્ટનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણ્યું હતું, તે સ્વરૂપે સાક્ષાત્ પરિણમન જ થઈ ગયું;–તે ઉત્તમ છે. તે દશામાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સર્વેનું ગ્રહણ અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય સર્વેનો ત્યાગ થઈ ગયો છે.

ઈષ્ટ-અનિષ્ટનું અર્થાત્ ગ્રહણ-ત્યાગનું સ્વરૂપ સમજવા માટે ઉપર કહેલા ચાર ભંગ ખાસ મનન કરવા જેવા છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ માહ સુદ ૮]

(૧૪૪) ધર્મી જીવના ધર્મનો સંબંધ કોની સાથે છે? ને ધર્મી જીવનું કર્તવ્ય શું?

આયુષ્ય સાથે ધર્મનો સંબંધ નથી, પણ ધર્મ તો આત્મસ્વભાવની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રથી છે. ધર્મી જીવો આયુષ્યને લંબાવવાની કે ટકાવવાની ભાવના કરતા નથી પણ પોતાના સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવને અખંડપણે ટકાવી રાખવો તે જ ધર્મી જીવનું કર્તવ્ય છે અને તેની જ પૂર્ણતાની ભાવના ધર્માત્માઓ કરે છે. આયુષ્યને, શરીરને કે સ્ત્રી-પુત્રાદિને ટકાવી રાખવા તે ધર્મી જીવનું કર્તવ્ય નથી, એ તો બધા પર વસ્તુ છે, કોઈ પણ જીવ તેને ટકાવી શકતો જ નથી. પણ જે પુણ્ય પરિણામ થાય તેને ટકાવી રાખવા એ પણ ધર્મી જીવનું કર્તવ્ય નથી. ધર્મી જીવો પુણ્યભાવને લંબાવવાની ભાવના કરતા નથી પણ સ્વભાવભાવની વૃદ્ધિની ભાવના કરે છે. અધર્મી જીવો વિકારને અને પરને લંબાવવા માંગે છે. ધર્મી જીવના ધર્મનો સંબંધ કોઈ પર દ્રવ્યો સાથે કે પુણ્ય સાથે નથી

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પણ પોતાના આત્મા સાથે જ ધર્મનો સંબંધ છે. જેની સાથે ધર્મનો સંબંધ છે તેને તો જાણે નહીં તો પછી જીવને ધર્મ ક્યાથી થાય?

પુણ્ય-પાપ અને તેનાં ફળ એ બધાયની સાથે ધર્મનો કાંઈ સંબંધ નથી; તે બધાયમાં ધર્મનો અભાવ છે અને ધર્મમાં તે બધાયનો અભાવ છે. આત્માના સ્વભાવની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ જે ભાવ છે તેમાં ધર્મનો સદ્‌ભાવ છે અને પુણ્યાદિનો તેમાં અભાવ છે. આ રીતે ધર્મનો સંબંધ ધર્મી (આત્મસ્વભાવ) સાથે છે–અર્થાત્ ધર્મ તે આત્માની જ શુદ્ધ દશા છે.

શ્રી સમંતભદ્રસ્વામી દેવાગમ સ્તોત્રમાં કહે છે કે હે જિનેન્દ્ર! અમે આ સમવસરણાદિ વિભૂતિવડે આપની મહત્તા નથી માનતા. એ તો પુણ્યનું–વિકારનું ફળ છે. એવા વિકારના ફળ વડે અમે આત્માની મહત્તા માનતા નથી પણ કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણો વડે જ અમે આત્માની મહત્તા જાણીએ છીએ. સ્વભાવ અને વિભાવ વચ્ચેનો આવો વિવેક ધર્મી જીવોને હોય છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ માહ સુદ-૧૧]

(૧૪૫) મૃત્યુનો ભય કોને ટળે?

મરણનો ભય ક્યારે ટળે? આયુષ્યનો અભાવ તેને લોકો મરણ કહે છે. આયુષ્ય તે પુદ્‌ગલપરમાણુઓની અવસ્થા છે. પુદ્‌ગલની અવસ્થા એક જ સમય પૂરતી છે; તેની અવસ્થાનો ઉત્પાદ પહેલાં આયુષ્યરૂપે હતો, પછી બીજી અવસ્થામાં તેનું પરિણમન ફરી ગયું અને તે આયુષ્યરૂપે ન પરિણમતાં અન્યરૂપે પરિણમી ગયા, અને તે જ વખતે શરીરના પરમાણુઓનું પરિણમન ફરી ગયું, તથા આત્માના વ્યંજન પર્યાયની તે ક્ષેત્રે રહેવાની યોગ્યતા પુરી થઈને તે અન્યક્ષેત્રે ચાલ્યો ગયો.—એ રીતે કર્મ, શરીર અને આત્મા એ ત્રણેની અવસ્થાનું સ્વતંત્ર પરિણમન સમયે સમયે થઈ રહ્યું છે. પરંતુ એ ત્રણેમાંથી કોઈ (-કર્મ, શરીર કે આત્માની વ્યંજન પર્યાય) જીવને દુઃખનું કારણ નથી; દુઃખનું કારણ તો પોતાનો અજ્ઞાનભાવ જ છે. જેને કર્મ અને શરીરથી ભિન્ન પોતાના ચૈતન્ય-સ્વભાવનું ભાન છે તે તો તેનો જ્ઞાતા જ રહે છે, તે શરીરાદિના વિયોગથી આત્માનું મરણ કે દુઃખ માનતા નથી પણ સંયોગથી ભિન્નપણે પોતાના ત્રિકાળી ચૈતન્ય સ્વભાવને સદાય અનુભવે છે. પણ જેને કર્મ અને શરીરથી જુદા પોતાના ચૈતન્યસ્વભાવનો અનુભવ નથી તેવો અજ્ઞાની જીવ શરીરાદિના વિયોગથી આત્માનું મરણ અને દુઃખ માનીને આકુળતા અને રાગ-દ્વેષવડે દુઃખી થાય છે. એ રીતે તે જીવ અજ્ઞાનભાવ વડે પોતાના ચૈતન્યભાવનો ઘાત કરે છે તે જ મરણ છે હિંસા છે. માટે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવને જે જાણે તેને જ મરણનો ભય ટળે છે.

(૧૪૬) જીવની ધારણા અનુસાર જ બધું ક્યારે થાય? અને તેનું દુઃખ ક્યારે ટળે?

સંસારી જીવ પોતાના ધાર્યા મુજબ પર વસ્તુનાં કામ થાય એમ ચાહે છે, પણ તેની

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ઈચ્છાનુસાર પરવસ્તુના કામ થતા નથી. તેથી તે આકુળ-વ્યાકુળ થઈ દુઃખી થાય છે. હવે જો આકુળ-વ્યાકુળપણું ટળે તો દુઃખ ટળે. પણ એ ક્યારે ટળે? જ્યાં સુધી પરવસ્તુને ફેરવવાની ઈચ્છા છે ત્યાં સુધી તો આકુળ-વ્યાકુળતા ટળે જ નહિ. પણ પરવસ્તુથી હું જુદો છું, પરનાં કામ મારે આધીન નથી, પણ હું તો સહજ જ્ઞાનરૂપી સામ્રાજ્યવડે બધાને જાણનાર છું-એમ ભાન કરીને અને ઈચ્છાને તોડીને જો જ્ઞાનસ્વરૂપમાં સ્થિર થાય તો તે જીવની ધારણાનુસાર (-જ્ઞાન અનુસાર) જ બધું થાય...અર્થાત્ જ્યાં સુધી જીવને પરમાં કાંઈ કરવાની ઈચ્છા છે ત્યાં સુધી, તેનું જ્ઞાન અપૂર્ણ છે. પણ જ્યારે જીવ ઈચ્છા તોડીને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે ત્યારે, જેવું તેના જ્ઞાનમાં જણાય તેવું જ પદાર્થોનું પરિણમન થાય છે. આથી કહ્યું કે-જ્યાં સુધી ઈચ્છા છે ત્યાંસુધી ધાર્યા પ્રમાણે (જ્ઞાન અનુસાર) કાર્ય થતાં જ નથી અને જ્યાં ઈચ્છા નથી ત્યાં ધાર્યા પ્રમાણે જ (જ્ઞાન પ્રમાણે જ) કાર્ય પદાર્થોની સ્વતંત્રતાથી સ્વયમેવ થાય છે. ઈચ્છાવાળા જીવને ધાર્યા પ્રમાણે કાર્ય થતું નથી તેથી ઈચ્છાવાળો જીવ આકુળ-વ્યાકુળ જ રહે છે, માટે ઈચ્છા તે જ દુઃખ છે. જ્યાં ઈચ્છા નથી ત્યાં જ્ઞાનમાં જાણ્યા પ્રમાણે જ પદાર્થો પરિણમે છે, ત્યાં આકુળતા રહેતી નથી, નિરાકુળ જ્ઞાતાપણું છે, આવું નિરાકુળતાપણું તે સુખ છે એટલે કે જ્ઞાન તે જ સુખ છે. જેટલે જેટલે અંશે સમ્યગ્જ્ઞાન આત્મામાં એકાગ્ર થાય છે તેટલે તેટલે અંશે નિરાકુળતા વધતી જાય છે.

(૧૪૭) જ્ઞાનનો અકર્તાસ્વભાવ

જ્ઞાન પર પદાર્થમાં શું કરે? તેનો સ્વભાવ તો જાણવાનો છે, પણ પરમાં કાંઈ કરવાનો તેનો સ્વભાવ નથી, અને ખરેખર તો જ્ઞાન વખતે જે રાગ હોય છે તે રાગને કરવાનો પણ જ્ઞાનનો સ્વભાવ નથી. જેમ આંખ છે તે મેરુ પર્વતને જાણે ખરી, પરંતુ શું આંખ મેરુ પર્વતને ઊંચો કરી શકે? તેમ જ્ઞાન તો બધાયને જાણવાના સ્વભાવવાળું છે, તે બધાને જાણે ખરું, પરંતુ તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરે નહિ. ખરેખર તો જે જ્ઞાનસ્વભાવ છે તે રાગને કરતો નથી પણ જાણે જ છે. આ રીતે જ્ઞાન પરનું અકર્તા છે એમ સમજતાં જ્ઞાન જ્ઞાનમાં લીન રહે છે, જ્ઞાન જ્ઞાનપણે જ થાય છે પણ વિકારપણે થતું નથી. આ રીતે જ્ઞાન જ ધર્મ છે અને જ્ઞાન જ સંસારના નાશનો ઉપાય છે.

(૧૪૮) જ્ઞાન સામ્રાજ્ય

સહજ જ્ઞાન તે જ ત્રણ લોકનું સામ્રાજ્ય છે એમ નિયમસાર શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. લોકમાં જે રાજા હોય તે પોતાના રાજને માત્ર જાણે જ છે, પણ અજ્ઞાનવડે ઈચ્છા કરીને તે દુઃખી થાય છે અને તેના જ્ઞાન પ્રમાણે તો પદાર્થો પરિણમતા નથી; જેની આજ્ઞા પ્રમાણે ન થાય અને જેમાં દુઃખ હોય એને તે સામ્રાજ્ય કેમ કહેવાય? સામ્રાજ્ય તો કેવળી ભગવાન પાસે છે; કેમકે તેઓશ્રીના કેવળજ્ઞાનની આજ્ઞામાં જ બધા પદાર્થો પરિણમે છે, કેવળજ્ઞાનની મર્યાદાને ઉલ્લંઘીને રંચ માત્ર પણ થતું નથી અને ભગવાન ઈચ્છારહિત હોવાથી સંપૂર્ણ અનાકુળ સુખને જ અનુભવે છે, આથી કેવળજ્ઞાન એ જ સાચું જગતનું સામ્રાજ્ય છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૧૪૯) સર્વ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન

સર્વ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન એ છે કે ચૈતન્યસ્વરૂપ આનંદમય આત્માને ઓળખીને તેમાં લીન થા. શાસ્ત્રનું એક જ વાક્ય સત્પુરુષ પાસેથી સાંભળીને જો એટલું સમજી જાય તોય તેનું પ્રયોજન સિદ્ધ છે; અને લાખો-કરોડો શાસ્ત્રો સાંભળીને પણ એ જ સમજવાનું છે. જો એ ન સમજે તો તે જીવે શાસ્ત્રના એક શબ્દને પણ યથાર્થપણે જાણ્યો નથી.

[વીર સં. ૨૪૭૧ માહ સુદ ૧૪]

જેથી આકુળતા ટળીને અનાકુળતા થાય-એવો આત્મસ્વભાવ જ મૂળ પ્રયોજનભૂત છે. સત્નું શ્રવણ કરે, શાસ્ત્રો ભણે, નવતત્ત્વો જાણે, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા-ભક્તિ કરે-ઈત્યાદિ બધુંય બરાબર કરવા છતાં જો પોતાના નિરાકુળ આત્મસ્વભાવ તરફ ન વળ્યો અને તેને જો ન અનુભવ્યો તો જીવનું એ બધુંય કરવું નિષ્ફળ છે, તેનાથી જીવના પ્રયોજનની સિદ્ધિ નથી. અને જે જીવને શાસ્ત્ર વાંચતા પણ ન આવડતા હોય, નવ તત્ત્વોનાં નામ ન આવડતા હોય છતાં જો સત્ પુરુષ પાસેથી શ્રવણ કરીને ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને અનુભવી લીધો છે તો તેને સર્વ પ્રયોજનની સિદ્ધિ છે.

(૧૫૦) કલ્યાણનો ઉપાય કષાયની મંદતા નથી પણ અકષાય સ્વરૂપની ઓળખાણ છે.

સર્વથા કષાયરહિત અકષાય સ્વભાવને સમજીને કષાયનો અભાવ કરવો તે પ્રયોજન છે; પરંતુ અકષાય સ્વભાવને સમજ્યા વગર પરના લક્ષે કષાય મંદ પાડે તે પ્રયોજનરૂપ નથી. કષાયનો અભાવ ક્યારે થાય?-'હું જ્ઞાન સ્વરૂપ છું, મારા સ્વરૂપમાં કષાય નથી-એમ અકષાય સ્વરૂપની પ્રતીતિના જોરે કષાયનો અભાવ થઈ શકે છે. અકષાય ચૈતન્યસ્વરૂપની પ્રતીતિનું જોર પ્રગટ્યા વગર પર લક્ષે કષાયની મંદતા માત્ર કરી શકે પણ કષાયનો અભાવ તો ન જ થાય. પર લક્ષે જે કષાયની મંદતા થાય તેનાથી આત્માના કલ્યાણની સિદ્ધિ નથી; અને એ કષાયની મંદતા સદાય ટકી રહેવાની પણ નથી. અલ્પકાળે એ ફરીને તીવ્ર કષાય થઈ જશે. અને આત્માના લક્ષે જે કષાય ટળ્યો તે સદાને માટે ટળી જાય છે અને રહેલો કષાય પણ ક્રમે ક્રમે ટળીને અકષાયી વીતરાગદશા પ્રગટે છે. એટલે સૌથી પહેલાં આત્માના અકષાય ચૈતન્યસ્વરૂપની ઓળખાણ કરવી તે જ કલ્યાણનો ઉપાય છે.

(૧૫૧) યુક્તિ

જે યુક્તિ આત્મસ્વભાવને સિદ્ધ કરે તે જ યુક્તિ છે. પહેલાં વસ્તુ છે એમ નક્કી કરવા માંગે તો તેને યુક્તિવડે સિદ્ધ કરી શકે. જે સ્વભાવ હોય તેને સિદ્ધ કરવો તે યુક્તિ છે; પણ સ્વભાવને જ જે સમજવા ન માંગે તેને યુક્તિ યથાર્થ બેસે જ નહિ.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૧૫૨) આદરણીય શું?

પ્રશ્ન :—નવ તત્ત્વોમાંથી ક્યા ક્યા તત્ત્વો આદરણીય છે?

ઉત્તર :—જ્ઞાનમાં તે સર્વે તત્ત્વો જાણવા યોગ્ય છે; સદ્‌ભૂત વ્યવહારનયથી સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ અને જીવ આદરણીય છે. પરંતુ શુદ્ધનિશ્ચયથી તો નવતત્ત્વના ભેદનો વિચાર છોડીને એકલું શુદ્ધ જીવતત્ત્વ જ આદરણીય છે. સમ્યક્ શ્રદ્ધા મોક્ષપર્યાય જેટલો જ આત્માને સ્વીકારતી નથી પરંતુ ચૈતન્ય જ્ઞાયકસ્વરૂપે એકરૂપ સ્વીકારે છે, તેથી શ્રદ્ધામાં તો નવે તત્ત્વોના વિકલ્પ છોડીને એકરૂપ જ્ઞાયક આત્માનો અનુભવ જ આદરણીય છે. નવતત્ત્વના વિકલ્પ વડે આત્માને માનવો તે પણ સમ્યક્ત્વ નથી. નવતત્ત્વોનું જ્ઞાન તે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ છે, અને તે નવતત્ત્વનું લક્ષ (વિચાર) છોડીને એકરૂપ આત્માને પ્રતીતમાં લેવો તે સાચું સમ્યગ્દર્શન છે. નવતત્ત્વનો વિચાર કરતાં ભેદને લીધે રાગ ઉત્પન્ન થાય છે તથા રાગની એકત્વબુદ્ધિ ટળતી નથી માટે શ્રદ્ધામાં તો નવે તત્ત્વો આદરણીય નથી, પણ નવ તત્ત્વના ભેદથી પાર એકલો જ્ઞાયક અભેદ આત્મા એ જ આદરણીય છે, કેમ કે અભેદના લક્ષે રાગ સાથેની એકતાબુદ્ધિરૂપ મિથ્યાત્વ ટળે છે અને રાગ ટળીને વીતરાગતા થાય છે.

(૧૫૩) વિશેષતત્ત્વોનું જ્ઞાન પ્રયોજનભૂત છે કે નહિ?

પ્રશ્ન :—જૈનદર્શનમાં જે આસ્રવ-બંધ-મોક્ષ વગેરે તેમજ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે વિશેષ તત્ત્વો કહ્યાં છે તે પ્રયોજનભૂત છે કે અપ્રયોજનભૂત છે?

ઉત્તર :—જૈનદર્શનમાં કહેલા વિશેષ તત્ત્વો જાણવા તે પ્રયોજનભૂત છે, કેમ કે વિશેષ-તત્ત્વો વસ્તુના સામાન્ય સ્વરૂપને અવલંબીને જ કહેવામાં આવ્યા છે. સામાન્યને સર્વથા છોડીને એકલા વિશેષનું નિરૂપણ નથી. વિશેષતત્ત્વોનું જ્ઞાન કરીને, જો સામાન્ય સ્વભાવ તરફ ઢળીને તેની પ્રતીત કરે તો તે જીવને વિશેષતત્ત્વોનું જ્ઞાન પ્રયોજનભૂત કહેવાય છે. પરંતુ જો તે વિશેષતત્ત્વોને જાણવામાં જ રોકાય પણ સામાન્ય સ્વભાવને પ્રતીતમાં ન લ્યે તો તે જીવને વિશેષતત્ત્વોનું જ્ઞાન પ્રયોજનભૂત નથી. પરંતુ કોઈ જીવ વિશેષતત્ત્વોને સર્વથા જાણે જ નહિ તો તે જીવને પ્રયોજન સિદ્ધ થાય જ નહિ.

(૧૫૪) આત્માને શું ખપે ને શું ન ખપે–એની કોને ખબર પડે?

ઘણા વ્યવહારના આગ્રહી જીવો, હજી પોતે આત્મસ્વભાવની ઓળખાણ કર્યા પહેલાં તો, મારે જૈનના હાથનું જ ખપે અને અજૈનના હાથનું ન ખપે–એમ કહે છે; પરંતુ ભાઈ હજી તું પોતે જ આત્માની ઓળખાણ વગર અજૈન છો. પહેલાં સમ્યગ્દર્શન વડે તું તો સાચો જૈની થા; પછી તને વાસ્તવિકપણે ખબર પડશે કે તારા આત્માને શું ખપે અને શું ન ખપે?

જ્ઞાનીનો અભિપ્રાય તો એવો છે કે મારે મારો વીતરાગી સ્વભાવ અને વીતરાગતા જ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ખપે, રાગનો અંશ પણ ન ખપે. એવા ભાનપૂર્વક તેઓને પોતાની ભૂમિકા મુજબ રાગનો અને તેનાં નિમિત્તનો ત્યાગ હોય છે. અજ્ઞાનીને રાગરહિત સ્વભાવનું તો ભાન નથી અને રાગને આદરણીય માને છે. એની મિથ્યા માન્યતામાં એને અનંતો રાગ ખપે છે અને એના નિમિત્તરૂપ અનંત પદાર્થો ખપે છે,—એનો તો તે ત્યાગ કરતો નથી અને બહારમાં આ વસ્તુ ન ખપે અને આ વસ્તુ ખપે–એમ કરવામાં જ રોકાઈ પડે છે. પરિણામમાં તો મંદ કષાયનું પણ ઠેકાણું ભાગ્યે જ હોય છે. એવો માર્ગ જૈનદર્શનનો નથી. હજી હું કોણ અને પર કોણ એ જ સમજ્યા વગર મારે શું ખપે અને શું ન ખપે એની અજ્ઞાનીને શું ખબર પડે?

(૧૫૫) સ્વાશ્રયે મુક્તિ, પરાશ્રયે બંધન

આત્મસ્વભાવ પોતે પોતાથી જ પૂરો છે, તેને કોઈ પણ પરવસ્તુનો કિંચિત્ આશ્રય નથી. કોઈ પણ પરદ્રવ્યને અનુસરીને થતો ગમે તે ભાવ હોય તે બંધન જ છે. અને સ્વદ્રવ્યને અનુસરીને થતા ભાવ તે મુક્તિનું કારણ છે. સિદ્ધાંત એવો છે કે સ્વદ્રવ્યાશ્રિત મુક્તિ અને પરદ્રવ્યાશ્રિત બંધન. પહેલાં, હું સ્વભાવથી પરિપૂર્ણ છું પર પદાર્થનો કે વિકલ્પનો અંશ પણ મને આશ્રયભૂત નથી– એવો સ્વાશ્રયપણાનો વિશ્વાસ કરતાં મિથ્યાત્વભાવથી મુક્તિ થઈને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. એવી સ્વાશ્રયપણાની પ્રતીત કર્યા પછી પણ અસ્થિરતાને લીધે જેટલો ભાવ પરદ્રવ્યના લક્ષે થાય તે પણ બંધનું જ કારણ છે. સ્વાશ્રયસ્વભાવની શ્રદ્ધા પછી તેના ે આશ્રયે સ્થિરતા કરવી તે જ મુક્તિનું કારણ છે. 'મારે પરાશ્રયની જરૂર છે, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર વગેરેના આશ્રયથી મને લાભ થાય'–એવી માન્યતા પૂર્વકનો પરાશ્રયે થતો ભાવ તે મિથ્યાત્વ છે. અને મારા આત્માને કોઈ પરના આશ્રયે લાભ નથી એવી શ્રદ્ધા હોવા છતાં પરના અવલંબને જે રાગાદિભાવ થાય તે પણ બંધન છે, ચારિત્રને રોકનાર છે. જ્ઞાનીઓને પણ અસ્થિરતાની ભૂમિકામાં પરાશ્રિત ભાવ થાય ખરો, પરંતુ જ્ઞાનીઓને શ્રદ્ધા છે કે આ ભાવ મને લાભનું કારણ નથી; એ ભાવ મારો સ્વભાવ નથી, મારો સ્વભાવ તો એનાથી રહિત છે;–આવા ભેદજ્ઞાનના જોરે સ્વાશ્રયમાં ટકીને તે પરાશ્રિતભાવનો અભાવ કરે છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ માહ વદ ૧]

(૧૫૬) અનાર્યતા—મૂઢતા

જિનેન્દ્રદેવના શાસનમાં માંસને તો અસ્પર્શ્ય ગણ્યું છે, અને ચામડાને સ્પર્શ કર્યો હોય તો તેના હાથે મુનિ આહાર ન કરે,–એવો તો તેનો નિષેધ છે. માંસને તો અડવામાં પણ પાપ છે. તો પછી મરેલાં ઢોરનાં ચામડાં ચીરવાં અને તેમાં સેવા મનાવવી એ તો સીધું અનાર્યતાનું લક્ષણ છે. ચામડાં ચીરવા અને માંસ ચૂંથવા તે આર્યનાં કામ ન હોય. આર્ય માણસ ચામડાં ચીરવા અને તેમાં દેશસેવા મનાવવી અથવા તો ધર્મ મનાવવો એ મૂઢતા જ છે, તેમાં બુદ્ધિનો જરાપણ વિવેક નથી; તેને ધર્મ તો છે જ નહિ પરંતુ લૌકિક અવસ્થાનો પણ વિવેક કરતાં નથી આવડતો. આત્માનો મહા પવિત્ર સ્વભાવ–કે જેમાં પરવસ્તુ તો નથી અને રાગાદિ પણ નથી–તેને ભૂલીને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

મહા હિંસાના કારણરૂપ એવા માંસ-ચામડાના ચૂંથણામાં સ્વાશ્રયપણું માનીને તેમાં ધર્મ મનાવ્યો અગર તો દેશસેવા મનાવી તે પોતાના આત્માનો મહાન અનાદર છે, અને તેવા જીવોને ધર્મી તરીકે માનીને પૂજવા તે પણ અધર્મનું અને પાપનું જ પોષણ છે.

એવી જ રીતે સીધી રીતે ત્રસહિંસાના ભાવ કરવા જેવા માનવા, ત્રસહિંસાના ભાવને કર્તવ્ય મનાવવું તે પણ મહાન મૂઢતા છે. તેમાં તીવ્ર હિંસાનું મહાન પાપ છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ માહ વદ ૨]

(૧૫૭) પર્યાયનું કારણ કોણ?

આત્મા વસ્તુ છે, વસ્તુમાં ક્ષણે ક્ષણે અવસ્થા થાય છે. આત્માની અવસ્થા તો દરેક સમયે થયા જ કરે છે. પણ તે અવસ્થા કેવી થાય? અવસ્થાની રચના કરનાર વીર્ય (-પુરુષાર્થ) છે; વીર્યને માર્ગ દર્શાવનાર જ્ઞાન છે, જ્ઞાનનું પરિણમન દૃષ્ટિ (-શ્રદ્ધા) ને અનુસરીને થાય છે, અને દૃષ્ટિનો આધાર (-વિષય) આખું દ્રવ્ય (-વસ્તુ) છે. આ પ્રમાણે એક ગુણને બીજાનું કારણ કહેવું તે વ્યવહારથી છે. પરમાર્થથી જોઈએ તો દરેક ગુણ સ્વતંત્ર છે અને દરેક ગુણની અનંત પર્યાયો પણ સ્વતંત્ર છે, દરેક સમયની તે તે પર્યાય પોતે પોતાની રચના કરે છે. તે તે સમયની પર્યાય પોતે સ્વયં સ્વાશ્રયમાં ઢળે તો શુદ્ધ થાય છે, પરાશ્રયમાં ઢળે તો અશુદ્ધ થાય છે, એ રીતે પોતે જ કારણ-કાર્ય છે—એટલે કે પરમાર્થે કારણ-કાર્યપણું છે જ નહિ, દ્રવ્ય-ગુણ ને પર્યાય બધું અકારણીય છે. એક જ પદાર્થમાં ભેદ પાડીને કારણ-કાર્યપણું કહેવું તે વ્યવહાર છે, અભેદપણાની અપેક્ષાએ એક વસ્તુમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય જુદા નથી પણ એક વસ્તુ જ છે, તેથી અભેદ વિવક્ષામાં કારણ-કાર્યપણું જ નથી.

હવે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના ભેદની વિવક્ષાથી જોતાં, પર્યાય તે દ્રવ્યનું જ પરિણમન છે અને દ્રવ્યના જ આધારે પર્યાય થાય છે તેથી દ્રવ્યને કારણ અને પર્યાયને કાર્ય કહેવું તે વ્યવહાર છે. નિશ્ચયથી તો પર્યાય પોતે જ કારણ અને પોતે જ કાર્ય છે. પૂર્વ પર્યાયનો વ્યય તે વર્તમાન પર્યાયનું કારણ છે એમ કહેવું તે પણ વ્યવહાર છે. પરમશુદ્ધનયના વિષયમાં કારણ-કાર્યના અથવા તો દ્રવ્ય-પર્યાયના ભેદનો વિકલ્પ પણ નથી, પણ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી અભેદ એકાકાર દ્રવ્ય જ છે, પર્યાય પોતે દ્રવ્યના આશ્રયે એકાકાર પરિણમી ગઈ છે.

[વીર સં. ૨૪૭૧ માહ વદ ૩]

(૧૫૮) શરીરથી જુદા ચૈતન્યસ્વરૂપને ઓળખીને તેનું જ શરણ કર

આ શરીર તો જડ પરમાણુઓનો પિંડલો છે, તે પરમાણુઓ આત્માથી જુદા છે, સ્વતંત્રપણે પરિણમે છે. એક ક્ષણમાં અન્યરૂપે પરિણમી જશે. આત્મા જાણનાર—સ્વરૂપ છે—ચેતનાવાળો છે; ચેતનભગવાન આત્માને જડ શરીરનો આધાર નથી, પણ પોતાના ચૈતન્યપણાનો જ આધાર છે. ચૈતન્ય ને રાગનો આધાર પણ નથી. હે જીવ, તને તારું ચૈતન્ય જ એક શરણ છે. શરીર કે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

રાગ કોઈ તારું શરણ નથી, માટે શરીરથી અને રાગથી જુદા એવા તારા ચૈતન્યસ્વરૂપને ઓળખીને તેનું શરણ કરી લે.

જેની સાથે સ્વપ્નેય સંબંધ નથી એવા આ જડ મડદાં સાથે સંબંધ માનીને અનાદિથી દુઃખી થઈ રહ્યો છે, હે જીવ! હવે તે માન્યતા છોડ, છોડ! હું તો ચૈતન્ય છું, આ શરીર સાથે મારે કાંઈ સંબંધ નથી, પૂર્વે પણ તેની સાથે કાંઈ સંબંધ ન હતો અને ભવિષ્યમાં પણ તેની સાથે કાંઈ સંબંધ થવાનો નથી. ચૈતન્ય ને જડ ત્રણે કાળે જુદાં જ છે. પરના આશ્રયથી જ દુઃખી થયો છું માટે હવે સ્વાધીન ચૈતન્યને ઓળખીને હું મારું હિત સાધી લઉં. ભલે જગત આખાનું ગમે તે થાવ, તેની સાથે મારે કાંઈ સંબંધ નથી, હું જગતનો સાક્ષીભૂત, જગતથી ભિન્ન, મારામાં અચળ એકરૂપ શાશ્વત જ્ઞાતા છું. ખરેખર જગતને અને મારે કાંઈ સંબંધ નથી, હું જ્ઞાતા મારો જ છું.

(૧૫૯) શરીર અને ચેતનાનું જુદાપણું

આત્માની ચેતના અખંડ છે, અસંખ્ય પ્રદેશી ચેતનાના કદી કટકા થતા નથી. શરીરના બે કટકા થાય ત્યાં પણ ચેતનાના બે કટકા થતા નથી, કેમકે જ્ઞાન તો એવું ને એવું રહે છે. શરીરની એક આંગળી કપાય ત્યાં કાંઈ જ્ઞાનમાંથી થોડોક ભાગ કપાઈ જતો નથી. કેમકે ચેતના તો અખંડ એક અરૂપી છે અને શરીર તો સંયોગ જડરૂપી પદાર્થ છે; બંને તદ્દન ભિન્ન છે. શરીરના લાખ કટકા થાય છતાં ચેતના તો અખંડ જ છે. ચેતના અને શરીર કદી પણ એક થયાં જ નથી.

શરીર કપાતાં જે જીવોને દુઃખ થાય છે તેઓને શરીર કપાયું તે દુઃખનું કારણ નથી પણ શરીર સાથેની એકત્વબુદ્ધિ જ અજ્ઞાનીને દુઃખનું કારણ છે; અને સાધક જીવોને જો, અલ્પ દુઃખ થાય તો તેમને પોતાના પુરુષાર્થની નબળાઈથી જે રાગ છે તેને કારણે દુઃખ છે. જો શરીર કપાયું તે દુઃખનું કારણ હોય તો આત્માના સ્વતંત્ર પરિણામ તે વખતે શું રહ્યા? શરીર કપાતું હોય છતાં તે જ વખતે વીતરાગી સંતોને દુઃખ થતું નથી પણ સ્વરૂપમાં ઠરીને કેવળજ્ઞાન પામી જાય છે. માટે શરીર અને આત્મા સદાય જુદાં જ છે.

(૧૬૦) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું અનાદિપણું છે, તેનો કોઈ કર્તા નથી

જે અનાદિ વસ્તુ હોય તેના ગુણ-પર્યાય પણ અનાદિ જ હોય; કેમકે વસ્તુ હોય અને તેની પર્યાય ન હોય એમ બને જ નહિ. સિદ્ધદશા, સ્વર્ગ, નરક, કર્મ વગેરે બધું અનાદિથી જ છે. વસ્તુ અનાદિ છે અને વસ્તુની પર્યાય પણ અનાદિ છે, તેથી આ જગતનો કોઈ ઈશ્વર કર્તા છે એ વાત મિથ્યા છે; જે અનાદિથી સ્વયંસિદ્ધ છે જ, તેને બનાવવાનું હોય જ નહિ.

જો ઈશ્વર કર્તા હોય તો તેણે શું નવું બનાવ્યું? શું વસ્તુ નવી બનાવી? કે ગુણ-પર્યાય નવા બનાવ્યા? પ્રથમ તો જે વસ્તુ ન હોય તે વસ્તુ નવી બની જ શકે નહિ. વસ્તુને શેમાંથી નવી બનાવે? અને વસ્તુ હોય તે પોતાના ગુણ-પર્યાય સહિત જ હોય, તેથી વસ્તુના ગુણ-પર્યાયનો પણ કોઈ કર્તા નથી. જેમ વસ્તુ અનાદિ છે તેમ તેની પર્યાયો પણ અનાદિથી થયા જ કરે છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કોઈ પૂછે કે આ જગતની પહેલ વહેલી કઈ અવસ્થા હશે? તેનો ઉત્તર એ છે કે—જ્યાં અનાદિપણું છે ત્યાં એવા તર્કને સ્થાન નથી. વસ્તુની પહેલી અવસ્થા કઈ? તેનું સમાધાન એ છે કે જેમ વસ્તુ અનાદિ છે તેમ તેની અવસ્થા પણ અનાદિથી જ છે, તેમાં 'આ પહેલી અવસ્થા' એમ કહો તો તે અવસ્થા પહેલાં વસ્તુ જ ન હતી એમ થાય છે. વસ્તુનું અનાદિપણું કહેવું અને તેની પહેલી અવસ્થા કહેવી–એ બંનેને પરસ્પર વિરોધ છે. પહેલી અવસ્થા કહો તો વસ્તુની જ આદિ થઈ જાય, માટે વસ્તુ અને અવસ્થા બંને અનાદિથી જ છે; એવો જ સ્વભાવ છે, તેમાં તર્કને સ્થાન નથી. સ્વભાવ વિષે પણ જે પ્રશ્ન અને કુતર્ક કરે છે તે જીવ વસ્તુસ્વભાવને સમજી શકશે નહિ, કેમકે તેને સ્વભાવ બેસતો નથી પણ કુતર્ક બેસે છે.

(૧૬૧) જ્ઞાનસ્વભાવ અને જ્ઞેયસ્વભાવ

જગત અને જગતના અનંત પદાર્થોની અનેક પ્રકારની અવસ્થાઓ અનાદિ છે. "આ આમ કેમ" એવી શંકાનો વિકલ્પ ન કર. શંકા કરવાનો કે રાગ-દ્વેષ કરવાનો જીવનો સ્વભાવ નથી. જગતની સર્વ વસ્તુઓમાં જ્ઞેયસ્વભાવ છે અર્થાત્ તે બધી વસ્તુ જ્ઞાનમાં જણાય એવો તેનો સ્વભાવ છે અને જીવનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે તેથી તે બધાને જાણે છે. એ રીતે તારા જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીતિવડે વસ્તુઓના જ્ઞેયસ્વભાવને જેમ છે તેમ જાણી લે. પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીતિ તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીતિ કરવા માટે જ્ઞેય પદાર્થો સંબંધી આશ્ચર્ય ભૂલી જા.

(૧૬૨) જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું

પરાધીન થયેલું જ્ઞાન પણ પોતે સ્વયં પરાધીન થયું છે, કોઈ બીજાએ તેને પરાધીન કર્યું નથી તેથી તે સ્વતંત્રપણે સ્વાધીન થઈ શકે છે. જ્ઞાન તો આત્માનું નિજસ્વરૂપ છે અને ક્રોધાદિક થાય તે વિભાવ છે. રાગ-દ્વેષ-ક્રોધાદિને લીધે જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ પરાધીન થઈ રહી છે. જ્ઞાન પોતે રાગાદિમાં અટક્યું છે તેથી જ્ઞાનની શક્તિ હીન થઈ ગઈ છે, તે જ્ઞાનનો જ અપરાધ છે. જો જ્ઞાન પોતે રાગમાં ન અટકતાં સ્વસ્વભાવમાં લીન થાય તો તેની શક્તિનો પૂર્ણ વિકાસ થાય છે. જ્ઞાનનો વિકાસ કોઈ રાગાદિ ભાવથી થતો નથી પણ જ્ઞાનસ્વભાવના જ અવલંબનથી થાય છે.

(૧૬૩) જૈનદર્શનનો સાર—ભેદજ્ઞાન ને વીતરાગતા

જૈનધર્મ વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. સત્‌ને સત્ તરીકે સ્થાપે છે અને અસત્‌ને અસત્ તરીકે સ્થાપે છે; પરંતુ બધાને સમાન કહેતો નથી. વીતરાગતારૂપ ભાવને ભલો કહીને તેનું સ્થાપન કરે છે અને રાગ-દ્વેષ અજ્ઞાન ભાવોને બૂરા કહીને તેનો નિષેધ કરે છે અર્થાત્ તેને છોડવાનું પ્રરૂપણ કરે છે. પરંતુ એ કોઈ વ્યક્તિને ભલી-બૂરી કહેતો નથી, ગુણને ભલા કહે છે અને અવગુણને બૂરા કહે છે. ગુણને ભલા તથા અવગુણને બૂરા જાણવા તે તો યથાર્થ જ્ઞાન છે, તેમાં કાંઈ રાગ-દ્વેષ નથી. જૈનોમાં ગુણની અપેક્ષાએ પૂજા સ્વીકારવામાં આવી છે. જૈનદર્શનનું મૂળ ભેદવિજ્ઞાન છે; તે માટે પ્રથમ ગુણને ગુણ તરીકે અને અવગુણને અવગુણ તરીકે જાણવા

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જોઈએ. જ્યાં સુધી ગુણને અને અવગુણને બરાબર ન ઓળખે ત્યાં સુધી ભેદજ્ઞાન થાય નહિ, ગુણ પ્રગટે નહિ ને અવગુણ ટળે નહિ. સમ્યક્ પ્રકારે પૂર્ણતાના લક્ષે શરૂઆત કરીને ક્રમેક્રમે રાગ-દ્વેષ ટાળીને વીતરાગતા પ્રગટ કરવી એ જ જૈનધર્મનું પ્રયોજન છે. અજ્ઞાન કે રાગ-દ્વેષનો અંશ પણ થાય તે જૈનધર્મનું પ્રયોજન નથી. જેટલો રાગાદિભાવ સમ્યક્ પ્રકારે ટળ્યો તેટલો લાભ અને જેટલો રહ્યો તેનો નિષેધ–એવી સાધકદશા છે.

જૈનમતમાં અન્ય મિથ્યા મતોનું ખંડન કરવામાં આવે છે ત્યાં વાદવિવાદનું પ્રયોજન નથી. પરંતુ સત્ નિર્ણયનું જ પ્રયોજન છે. પોતાના જ્ઞાનને પ્રમાણિક અને સ્પષ્ટ બનાવવા માટે તેમજ સત્‌ની દ્રઢતા માટે તે જાણવું યોગ્ય છે; રાગ-દ્વેષની વૃદ્ધિ કરવા માટે તે નથી.

જૈનધર્મ તો વીતરાગભાવ સ્વરૂપ છે. પહેલાં સમ્યક્‌દર્શનરૂપી જૈનધર્મ પ્રગટતાં શ્રદ્ધામાં વીતરાગભાવ પ્રગટે છે અને પછી સમ્યક્‌ચારિત્રરૂપ જૈનધર્મ પ્રગટતાં રાગ ટળીને સાક્ષાત્ વીતરાગભાવ પ્રગટે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી શ્રદ્ધામાં વીતરાગતા ન પ્રગટે અને રાગના એક કણીયાને પણ સારો માને ત્યાં સુધી જીવને જૈનધર્મનો અંશ પણ પ્રગટે નહિ. જૈનદર્શન, પહેલાં તો શ્રદ્ધામાં વીતરાગભાવ કરાવે છે અને પછી ચારિત્રમાં વીતરાગભાવ કરાવે છે; પહેલેથી છેલ્લે સુધી જે રાગ થાય તેને તે છોડાવે છે. આ રીતે વીતરાગભાવ એ જ જૈનદર્શનનું પ્રયોજન છે અથવા તો વીતરાગભાવ પોતે જ જૈનધર્મ છે–રાગ તે જૈનધર્મ નથી.

અધ્યાય છઠ્ઠો સંપૂર્ણ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

અધિકાર સાતમો

જૈનમતાનુયાયી મિથ્યાદૃષ્ટિઓનું સ્વરૂપ

[વીર સં. ૨૪૭૯ મહા સુદ ૧૦, શનિ, તા. ૨૪-૧-૫૩]

દિગંબર સંપ્રદાયમાં સાચાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની માન્યતા હોવા છતાં જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ કેવી રીતે છે? તેની વાત કરે છે. વેદાંત, બૌદ્ધ, શ્વેતાંમ્બર, સ્થાનકવાસી વગેરે જૈનમતને અનુસરનારા નથી. તેમની વાત તો આ શાસ્ત્રના પાંચમા અધિકારમાં કહી છે. અહીં તો વીતરાગની પ્રતિમાને પૂજે, નગ્ન મુનિને માને, એમનાં કહેલાં શાસ્ત્રોને માને એવા જૈનમત–અનુયાયી પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ કેવી રીતે છે તે કહે છે.

સત્તાસ્વરૂપમાં શ્રી ભાગચંદજી છાજેડે કહ્યું છે કે દિગંબર જૈન કહે છે કે—અમે તો સાચા દેવાદિને માનીએ છીએ માટે અમને ગૃહીત મિથ્યાત્વ તો છૂટ્યું છે. તો કહે છે કે—ના. તમને ગૃહીત મિથ્યાત્વ તો છૂટ્યું નથી. કેમકે તમને ગૃહીત મિથ્યાત્વની ખબર જ નથી. અન્ય દેવાદિને માનવા એટલું જ ગહીત મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ નથી. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને બહારમાં પણ યથાર્થ વ્યવહાર જાણીને શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ, સાચા વ્યવહારને જાણ્યા વિના દેવાદિની શ્રદ્ધા કરે તો તે પણ ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અહીં તો અગૃહીત મિથ્યાત્વની વાત કરે છે.

આ ભવતરુનું મૂળ એક, જાણો મિથ્યાભાવ,
તેહને કરી નિર્મૂળ હવે, કરીએ મોક્ષ ઉપાય.

આ સંસારરૂપી ઝાડનું મૂળ એક મિથ્યાત્વભાવ જ છે, તે મિથ્યાત્વભાવને મૂળમાંથી નાશ કરે તો મોક્ષનો ઉપાય થાય છે.

સાચા દેવાદિને જે માને તે સિવાયના બીજા જીવો જૈની કહેવાતા નથી; અને જે જીવો જૈની છે, તથા જિનઆજ્ઞાને માને છે તેમને પણ મિથ્યાત્વ રહે છે. તેનું અહીં વર્ણન કરીએ છીએ. દિગંબર સનાતન જૈનના કુળમાં જેઓ જન્મેલા હોય છે તે જિનઆજ્ઞાને માને, પણ દેવાદિનું યથાર્થ સ્વરૂપ કેવું હોય એની તેમને ખબર નથી તેથી તેમને પણ મિથ્યાત્વ હોય છે. અઢાર દોષરહિત સર્વજ્ઞ વીતરાગને દેવ માને, નગ્ન દિગંબર અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણના ધારક જે મુનિ એને ગુરુ માને અને એમનાં કહેલાં શાસ્ત્રોને માને છે તેને પણ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનું ભાન નથી તેથી મિથ્યાત્વ હોય છે. જેને સાચા દેવાદિની ખબર નથી એની તો અહીં વાત નથી. જેને આત્માનું યથાર્થ ભાન થયું હોય છે તેને તો સાચા દેવાદિની સાચી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ આદિ આવ્યા વિના રહે નહિ.

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ભલે નામ ન લે પણ અંતરમાં તો એને ભક્તિભાવ હોય છે. અહીં તો જેને દિગંબર સંપ્રદાયમાં જન્મીને સાચા દેવાદિની શ્રદ્ધા હોય છે પણ યથાર્થ આત્માનું ભાન નથી તેવા મિથ્યાદૃષ્ટિની વાત કરે છે.

અમે તો સનાતન જૈનધર્મી છીએ અને વીતરાગની આજ્ઞા માનીએ છીએ એમ માનનાર જૈની પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે. તે મિથ્યાત્વનો અંશ પણ બૂરો છે તેથી એ સૂક્ષ્મ મિથ્યાત્વ પણ ત્યાગવા યોગ્ય છે.

હવે કહે છે કે જિનાગમમાં નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ વર્ણન છે, તેમાં યથાર્થનું નામ નિશ્ચય તથા ઉપચારનું નામ વ્યવહાર છે. ષટ્‌ખંડાગમ અને સમયસારાદિને આગમ કહેવાય છે. એમાં જેવું નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ કહેલ છે તેવું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જે જાણતા નથી અને વિપરીત રીતે માને છે તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એની વાત અહીં કરે છે.

❀ કેવળ નિશ્ચયનયાવલંબી જૈનભાસોનું વર્ણન ❀

એકલા નિશ્ચયને માને છે પણ વ્યવહારને માનતા જ નથી એવા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોનું સ્વરૂપ કહે છે. કોઈ જીવ નિશ્ચયને નહિ જાણતાં માત્ર નિશ્ચયાભાસના શ્રદ્ધાની બની પોતાને મોક્ષમાર્ગી માને છે તે નિશ્ચયના સ્વરૂપને જાણતા નથી. તેઓ મોક્ષમાર્ગ અમને પ્રગટ્યો છે એમ માને છે તથા પોતાના આત્માને સિદ્ધસમાન અનુભવે છે, પણ પોતે પ્રત્યક્ષ સંસારી હોવા છતાં ભ્રમથી પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં સિદ્ધસમાન માની રહ્યા છે તે જ મિથ્યાદૃષ્ટિ-નિશ્ચયાભાસી છે જૈનમાં જન્મીને સમયસારાદિ શાસ્ત્રો વાંચીને પણ પોતાની મતિકલ્પનાથી પર્યાયમાં થતા વિકારને જે માનતા નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

❀ સંસાર પર્યાયમાં મોક્ષ પર્યાયની માન્યતા તે ભ્રમ છે ❀

આત્માના પર્યાયમાં રાગાદિ છે તે સંસાર છે, તે પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં સંસારપર્યાયને મોક્ષપર્યાય માનવો તે ભ્રમ છે. એક સમયમાં બે પર્યાય ન હોય—સંસાર વખતે સિદ્ધપર્યાય ન હોય અને સિદ્ધપર્યાય વખતે સંસાર પર્યાય ન હોય. આત્મામાં રાગ અથવા વિકારી પર્યાય પોતાના કારણે પોતાના અપરાધથી થાય છે, તેને કર્મના કારણે માને અથવા તેને પોતાના પરિણામ ન માને, પણ જડના પરિણામ માને તે નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે "सिद्धसमान सदा पद मेरो" શાસ્ત્રમાં આત્માને સિદ્ધસમાન કહ્યો છે તે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી કહ્યો છે. આત્મામાં સિદ્ધ થવાની તાકાત ત્રણે કાળે છે એ અપેક્ષાએ કહેલ છે પણ પર્યાય અપેક્ષાએ સિદ્ધસમાન કહેલ નથી. સ્વભાવની દૃષ્ટિએ વિકાર છૂટી જાય છે. એ અપેક્ષાએ વિકારને અભૂતાર્થ-વ્યવહાર કહેલ છે.

અંતર છઠા ગુણસ્થાનની મુનિદશા હોય છે ત્યારે યથાર્થ નગ્નપણું હોય છે. એને યથાર્થ જાણવું જોઈએ; માત્ર નગ્ન થઈ જાય એ મુનિપણું નથી, ત્રણ કષાયનો નાશ થતાં નગ્નદશા તો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

સહજ થાય છે, પણ નગ્નદશા ન હોય અને મુનિપણું માને તો તે પણ બરાબર નથી.

પર્યાય અપેક્ષાએ સંસારી અને સિદ્ધ સરખા નથી. જેમ રાજા અને રંક મનુષ્યપણાની અપેક્ષાએ સરખા છે તેમ સિદ્ધ અને સંસારી જીવપણાની અપેક્ષાએ સરખા છે. ચાર જ્ઞાન પણ પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનરૂપ દશાની અપેક્ષાએ અનંતમા ભાગે છે. તો પછી મિથ્યાત્વની પર્યાય જે સંસારભાવ છે તેને અને સિદ્ધ પર્યાયને સરખી માનવી તે ભ્રમણા છે, પર્યાયમાં અનાદિથી શુદ્ધ દશા હોય તો સંસાર કોનો? ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં પણ ઔદયિકભાવ—અસિદ્ધત્વ છે. માટે પર્યાયમાં સિદ્ધ છે એમ જે માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

જીવના બે ભેદ છે—સિદ્ધ અને સંસારી. ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી સંસારી કહેવાય છે. પર્યાયબુદ્ધિ છોડાવવા દ્રવ્યદૃષ્ટિની વાત શાસ્ત્રમાં કરી હોય ત્યાં નિશ્ચયાભાસી જીવ પર્યાયને માનતો નથી. આમ તે દ્રવ્યની ભૂલ કરે છે. એ વાત કરી. હવે કેવળજ્ઞાનપર્યાયમાં કેમ ભૂલ કરે છે તેની વાત કરે છે.

વળી કોઈ પોતાને કેવળજ્ઞાનાદિનો સદ્‌ભાવ માને છે, અનંત-આનંદ-વીર્ય આદિ વર્તમાનમાં પ્રગટ છે એમ માને છે. પણ વર્તમાન પર્યાયમાં તો પોતાને ક્ષાયોપશમિકભાવરૂપ મતિશ્રુતાદિ જ્ઞાનનો સદ્‌ભાવ છે અને ક્ષાયિકભાવ તો કર્મનો ક્ષય થતાં જ થાય છે, છતાં ભ્રમથી કર્મનો ક્ષય થયા વિના પણ પોતાને ક્ષાયિકભાવ માને છે તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આ પર્યાયના સ્વરૂપને જાણતા નથી એવા જૈનમતમાં હોવા છતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ છે એની વાત કરી છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ મહા સુદ ૧૧ રવિવાર, તા. ૨૫-૧-૫૩]

શાસ્ત્રમાં કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અનંત આનંદ આદિ સ્વભાવ શક્તિ અપેક્ષાએ કહ્યા છે કારણ કે સર્વ જીવોમાં તે-રૂપ થવાની શક્તિ છે.

❀ ત્રણ પ્રકારની ઊંધી માન્યતા ❀

૧. આત્માનો સ્વભાવ કેવળજ્ઞાન શક્તિરૂપે છે તેને વ્યક્ત પર્યાયમાં છે એમ માને તો તે નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

૨. આત્મામાં કેવળજ્ઞાન સત્તારૂપે છે એટલે કે પર્યાયમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે પણ કર્મના કારણે તે રોકાયેલું છે , એમ માને છે તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, કેમકે જડકર્મને કારણે પર્યાય રોકાણી એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે.

૩. આત્મા શક્તિએ કેવળજ્ઞાનસ્વરૂપ છે એમ જે માને છે પણ નિમિત્ત કે શુભભાવ હોય તો એ પ્રગટે એમ જે માને તે પણ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. કેમકે જે શક્તિરૂપે ધ્રુવ છે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તેમાં એકાગ્ર થાઉં તો પ્રગટ થાય એમ તે માનતો નથી. તેથી તે દિગંબર જૈન સંપ્રદાયમાં હોવા છતાં વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

આમ ત્રણ પ્રકારે ઊંધી માન્યતા જેની છે તેને મિથ્યાત્વ ટળ્યું નથી, તેથી તેને સમ્યક્ત્વ નથી.

શ્વેતાંબર માને છે કે કેવળજ્ઞાન સત્તારૂપે છે, કર્મના આવરણથી તે પ્રગટ નથી. તે ભ્રમ છે અને તેથી વ્યવહારાભાસી છે. દિગંબરમતવાળા એમ કહે છે કે કેવળજ્ઞાન શક્તિરૂપે છે પણ વ્યવહારરત્નત્રય હોય તો નિશ્ચયરત્નત્રય પ્રગટે. પંચમહાવ્રતાદિ શુભરાગ હોય તો શુદ્ધભાવ થાય એમ માને તો તે રાગને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાનું સાધન માને છે. શક્તિરૂપે કેવળજ્ઞાન છે તેના અંતર અવલંબને તે પ્રગટ થાય છે એમ માનતા નથી માટે તે પણ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

❋ શક્તિમાંથી વ્યક્તિ ❋

લીંડીપીપરમાં ચોસઠ પહોરી તીખાશ શક્તિરૂપે છે, પણ પ્રગટરૂપ નથી. તેને વર્તમાન પ્રગટરૂપે માને તો તે મૂર્ખ છે. વળી કોઈ ચોસઠ પહોરી માને અને ઉપર ડાબલી કે કોઈ બીજી ચીજનું આવરણ છે એમ માને તો તે પણ મૂર્ખ છે. અને જે, શક્તિરૂપે છે તે પત્થરના કારણે કે નિમિત્તના કારણે પ્રગટ થાય છે એમ માને તો તે પણ મૂર્ખ છે. ચોસઠ પહોરી તીખાશ તો શક્તિરૂપે છે એમાંથી પ્રગટરૂપે થાય છે–એમ માનવું તે ડહાપણ ભરેલું છે. તેવી રીતે આત્મામાં પણ કેવળજ્ઞાનાદિ શક્તિરૂપે છે તેના ઉપર દૃષ્ટિ જવી જોઈએ. દીવાસળીમાં અગ્નિ પ્રગટરૂપ નથી પણ શક્તિરૂપે છે. તેમાંથી તે પ્રગટ થાય છે. બહારમાંથી તે અગ્નિ આવતી નથી. તેમ શક્તિમાં કેવળજ્ઞાન છે એનો જેને વિશ્વાસ નથી તે જૈન દિગંબર સાધુ કે શ્રાવક નામ ધરાવે તો પણ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

"એક હોય ત્રણ કાળમાં પરમારથનો પંથ." આંબાના ઝાડ ઉપર કેરી જ પાકે એવો એક જ પ્રકાર હોય છે, તેમ આત્માનો યથાર્થ ધર્મ તો એક જ પ્રકારે થાય છે. શુભથી કે નિમિત્તથી ધર્મ થાય એમ માનનાર, ખરેખર શક્તિ પડી છે, તેમાંથી વ્યક્તરૂપે થાય છે, તેમ માનતો નથી. માટે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. દ્રવ્યમાં કેવળજ્ઞાનની શક્તિ ત્રિકાળ પડેલ છે તેનો ભરોસો આવે અને નિમિત્ત વ્યવહારની દૃષ્ટિ છૂટે તો સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રગટે છે. જે આત્માના પુરુષાર્થ વડે શક્તિમાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થશે એમ માનતો નથી તેને તો સમ્યક્ત્વનો પણ પુરુષાર્થ થતો નથી. કેવળજ્ઞાન ત્રણકાળ ત્રણલોકને એક સમયમાં જાણે તે કર્મના આવરણના કારણે અટકે એમ બને નહિ, પણ પોતાની પર્યાયમાં એટલી કમજોરી છે માટે વ્યક્ત નથી; તેમાં કર્મ નિમિત્તમાત્ર છે. કોઈ કહે કે કર્મ છે જ નહિ તો એમ પણ નથી; આત્મા પોતે પોતાના સ્વભાવનું લક્ષ કરતો નથી ત્યારે પર ઉપર એનું લક્ષ જાય છે, તેમાં કર્મ નિમિત્તમાત્ર છે; પણ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કર્મના કારણે આત્માની પર્યાય રાગરૂપે છે કે અધૂરી દશારૂપે છે એમ નથી. વર્તમાન પર્યાયમાં પોતાના કારણે કેવળજ્ઞાનાદિ નથી, તેમાં વર્તમાન કર્મનું નિમિત્ત છે એમ માનવું જોઈએ. આ સિવાય આડું અવળું માને તો તે વસ્તુના સ્વભાવને માનતો નથી. નિમિત્ત નિમિત્તમાં છે અને આત્મામાં નૈમિત્તિકભાવ પોતાના કારણે છે; તેનું જેમ છે તેમ જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

❀ આત્માનો પારિણામિકભાવ ❀

આત્મામાં પરમ પારિણામિકભાવ ત્રિકાળ છે. કેવળજ્ઞાન ત્રિકાળ શક્તિરૂપે છે. કેવળજ્ઞાનની પર્યાય ત્રિકાળ હોતી નથી, પણ તે નવી થાય છે. તે વ્યક્તરૂપે થાય છે અને પ્રગટ થાય છે ત્યારે કર્મનો અભાવ હોય છે. પૂર્ણ પર્યાયને ક્ષાયિકભાવ કહે છે. તે પારિણામિકભાવ નથી. ક્ષાયોપશમિકભાવ તે અપૂર્ણ દશા છે, તેનો અભાવ થઈને ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ થાય છે, તે પારિણામિકભાવ નથી. સર્વ ભેદ જેમાં ગર્ભિત છે એવો ચૈતન્યભાવ તે જ પારિણામિકભાવ છે.

આત્માનો ચૈતન્યસ્વભાવ ત્રિકાળ છે; નિગોદમાં પણ ચૈતન્યભાવ છે. મતિ-શ્રુત-જ્ઞાનાદિ જે પ્રગટરૂપે છે તે પારિણામિકભાવ નથી. ચૈતન્યભાવ અનાદિ અનંત છે. સમ્યક્મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યયજ્ઞાન આદિ અને અંતવાળો ભાવ છે અને કેવળજ્ઞાનની આદિ છે પણ અંત નથી. સમયસારની ગાથા છઠ્ઠીમાં કહેલ છે કે આત્મા જ્ઞાયક છે તે પ્રમત્ત નથી અને અપ્રમત્ત પણ નથી; જ્ઞાયક તો એક જ્ઞાયક જ છે. જ્ઞાયકભાવ કહો કે પરમપારિણામિકભાવ કહો તે એક જ છે. ધ્રુવ એકરૂપ શક્તિરૂપે છે તેની વાત છે. નિયમસારમાં તેને કારણપરમાત્મા કહેલ છે. તેના અવલંબને કેવળજ્ઞાન નવું પ્રગટે છે; પણ કેવળજ્ઞાનાદિનો સદ્ભાવ સર્વદા માનવો યોગ્ય નથી.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ મહા સુદ ૧૨ સોમવાર, તા. ૨૬-૧-૫૩]

❀ સ્વભાવમાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે ❀

કર્મ કે શરીરમાંથી કેવળજ્ઞાન આવતું નથી. આત્મા કર્મ ને શરીરથી ભિન્ન છે; રાગ-દ્વેષ ને અલ્પજ્ઞતા પર્યાયમાં છે. જેને રાગદ્વેષ ને અલ્પજ્ઞતા ટાળવાં હોય તેણે નક્કી કરવું જોઈએ કે મારો સ્વભાવ જ્ઞાન ને આનંદથી પરિપૂર્ણ ભરેલો છે. એવી માન્યતાથી વીતરાગતા ને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. દેહની ક્રિયાથી કે વિકારની ક્રિયાથી શાંતિ આવતી નથી. વિકાર તો અશાંતિ છે. અશાંતિમાંથી શાંતિ આવતી નથી. જ્ઞાન, આનંદ ને શાંતિ શક્તિ–સ્વભાવમાં ભરેલાં છે, તેમાં એકાગ્ર થવાથી જ્ઞાન ને શાંતિ પ્રગટે છે.

એક સમયમાં ત્રણ કાળ ત્રણ લોકને જાણે તેવા ભગવાન કેવી રીતે થયા? અંદર સ્વભાવમાં એકાગ્રતા કરવાથી થયા છે. તેમ પોતાના આત્માનાં શ્રદ્ધા–જ્ઞાન કરવાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગ ટ કરી શકે છે–એમ માનવું જોઈએ.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

❀ સૂર્ય અને મેઘપટલનું દૃષ્ટાંત ❀

શાસ્ત્રમાં સૂર્યનું દૃષ્ટાંત આપેલ છે. તેનો એટલો પરમાર્થ સમજવો કે જેમ મેઘપટલ દૂર થતાં સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે તેમ કર્મોદય દૂર થતાં કેવળજ્ઞાન થાય છે. કર્મ તો જડ છે. આત્મા પોતામાં એકાગ્ર થાય ને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે તો કર્મ કર્મના કારણે દૂર થાય છે. દૃષ્ટાંતમાં સૂર્ય જાજ્વલ્યમાન છે ને વાદળાં આડાં છે તેમ આત્મામાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટરૂપ જાજ્વલ્યમાન અથવા પ્રકાશરૂપ છે ને ઉપર કર્મના વાદળાં આડાં આવી ગયાં છે એમ નથી. વર્તમાન પર્યાયમાં તો મતિશ્રુતજ્ઞાન છે. જીવને કર્મ તરફનું વલણ છે; તે પોતાના તરફ વલણ કરતો નથી ત્યાં સુધી પર્યાયમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટરૂપ નથી ત્યારે કર્મ નિમિત્તરૂપ હોય છે.

❀ આત્મામાં કેવળજ્ઞાનની શક્તિ છે ❀

જેમ અગ્નિનો ભડકો હોય ને ઉપર કોઈએ વાસણ ઢાંકી દીધું હોય તેમ આત્માની અંદર કેવળજ્ઞાનનો ભડકો પ્રગટ છે ને ઉપર કર્મના આવરણે તેને ઢાંકી દીધેલ છે એમ સમજવું નહિ. પણ જેમ દીવાસળીના ટોપકામાં ભડકો થવાની શક્તિ છે તેમ આત્મામાં કેવળજ્ઞાનની શક્તિ છે. પોતામાં એકાગ્ર થાય તો કેવળજ્ઞાનરૂપી ભડકો પ્રગટ થાય ને કર્મરૂપી વાદળાં દૂર થાય.

તેવી રીતે બધા ગુણોમાં સમજવું. શરીરની ક્રિયાથી કે પાંચ મહાવ્રતથી ચારિત્ર પ્રગટતું નથી. વસ્તુમાં ચારિત્રશક્તિ ભરેલી પડી છે તેમાં એકાગ્ર થવાથી ચારિત્રદશા પ્રગટે છે. પ્રથમ ચારિત્રશક્તિની પ્રતીત થવી જોઈએ ને પછી એકાગ્રતા કરવી જોઈએ. કોઈ કહે કે વસ્ત્રપાત્ર હોય ને મુનિપણું પ્રગટે તો તે વાત ખોટી છે. વળી કોઈ મુનિ નિર્દોષ આહાર લે, પોતા માટે બનાવેલ આહાર ન લે, છતાં તે વૃત્તિ ધર્મ નથી, તેનાથી ચારિત્ર પ્રગટતું નથી. અંદર એકાગ્ર થતાં ચારિત્ર ને શાંતિ પ્રગટે છે ને આવી અંતરદશા પ્રગટે ત્યારે બાહ્ય નગ્ન દશા ન હોય એમ બને નહિ, અને બાહ્ય નગ્નદશા ને પાંચ મહાવ્રતાદિના પરિણામ થવા માટે ચારિત્ર પ્રગટે છે એમ પણ નથી.

❀ પાંચ મહાવ્રતાદિના પરિણામ તે રાગ છે ❀

અહીં કહે છે કે પાંચ મહાવ્રતાદિના પરિણામ રાગ છે. તેમાં આનંદ નથી. આનંદ અંતરમાં ભર્યો પડ્યો છે. માટે વિકાર ને પર પદાર્થની રુચિ છોડી પોતાના સ્વભાવની રુચિ કરવી જોઈએ, ને પછી સ્થિરતા કરવાથી આનંદ પ્રગટે છે. આત્મામાં દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર પડયાં છે, તેમાંથી તેની દશા પ્રગટ થાય છે. દયાદાનાદિથી કે પરમાંથી દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર દશા આવતી નથી. માટે નિમિત્તની, વિકારની અને અલ્પજ્ઞ પર્યાયની રુચિ છોડી સ્વભાવની રુચિ કરવી જોઈએ. સ્વભાવની રુચિ કરી માટે વર્તમાનમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થઈ ગયું એમ નથી પણ ક્રમશઃ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.

15

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

લીંડીપીપર ને પથ્થર બે જુદી ચીજ છે. દરેક ચીજ પોતપોતામાં વર્તે છે, એક બીજાને સ્પર્શતી નથી. આ બે આંગળી છે. દરેક આંગળીનું વર્તવું પોતપોતામાં છે. પોતાની પર્યાયમાં તે વર્તન કરે છે. વર્તના = વર્તમાન પર્યાય. એકનો બીજામાં અભાવ છે છતાં એક ચીજ બીજાને અડે છે એમ કહેવું તે વ્યવહારનું કથન છે.

❀ પ્રથમ શું નક્કી કરવું જોઈએ ❀

આત્મા શું છે, તેની શક્તિઓ શું છે; ને વર્તમાનમાં શું છે, તે જાણીને સ્વભાવ તરફ વળવાથી સુખ પ્રગટે છે. અજ્ઞાની ઉઠાવગીર થઈ પરમાં સુખ માને છે, પણ પરમાં આત્માનું સુખ નથી. પોતામાં સુખ-આનંદ ત્રિકાળ છે, તે પ્રથમ નક્કી કરવું જોઈએ. હીરાનું વજન કરવામાં જરા ફેર પડે તો ઘણી નુકસાની જાય માટે હીરાનો કાંટો બારીક હોય છે; તેમ અહીં મુનિપણાને તથા ધર્મને તોલવાનો કાંટો ઘણો સૂક્ષ્મ છે. આત્મા શું છે, ગુણ શું છે, પર્યાય શું છે વગેરેનું જેને જ્ઞાન નથી તેને ધર્મ થતો નથી.

❀ કર્મ–ઉદયનો અર્થ ❀

જેમ મેઘપટલ થતાં સૂર્યપ્રકાશ પ્રગટ થતો નથી તેમ કર્મઉદય થતાં કેવળજ્ઞાન થતું નથી. કર્મ ઉદયનો અર્થ શો? પોતે જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી છે એવી પ્રતીતિ ને એકાગ્રતા ન કરે તો કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ નિમિત્ત છે, ને સર્વથા એકાગ્રતા કરી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે તો કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ છૂટી જાય છે. જેમ કે સાચી શ્રદ્ધા કરતાં દર્શનમોહનીય કર્મ ટળી જાય છે ને વીતરાગતા કરતાં ચારિત્રમોહનીય કર્મ ટળી જાય છે.

પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન–નિર્વિકલ્પ પ્રતીતિ—થાય છે પણ પ્રતીતિ થઈ એટલે ચારિત્ર થઈ ગયું–એમ નથી. પરંતુ આત્મામાં વિશેષ એકાગ્ર થવાથી ચારિત્રદશા પ્રગટે છે ને તે વખતે મુનિને વિકલ્પદશામાં ૨૮ મૂળગુણના પાલનનો વિકલ્પ આવે છે. સંતોએ માર્ગ સહેલો કર્યો છે, કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. પરમાં કે રાગમાં આત્માની શક્તિ નથી, પર્યાયમાં આત્માની આખી શક્તિ નથી, આખી શક્તિ શુદ્ધ દ્રવ્યમાં ભરી છે. આવી પ્રતીતિ વિના સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ ને સમ્યગ્દર્શન વિના ચારિત્ર થાય નહિ. વર્તમાન્ પર્યાયમાં ચારિત્ર નહિ હોવા છતાં ચારિત્ર માની લે તો તે મૂઢ છે. વર્તમાન પર્યાયમાં જેટલી પ્રગટતા છે તેટલી માનવી એમ કહે છે.

આ લાકડીની લાલ અવસ્થા છે, વર્તમાનમાં લીલી અવસ્થા પ્રગટ નથી. પુદ્ગલમાં રંગ ગુણ ત્રિકાળ છે. તેની લીલી લાલ વગેરે અવસ્થા વખતે બીજી અવસ્થાનો અભાવ છે. લાલ વખતે લીલીનો અભાવ છે. લીલી થવાની શક્તિ છે; પણ લાલ વખતે લીલી પ્રગટ માને તો ભૂલ છે; તેમ આત્મામાં જ્ઞાનગુણ ત્રિકાળ છે, તેમાં મતિ–શ્રુતજ્ઞાન અવસ્થા વખતે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ માને તો ભૂલ છે. કેવળજ્ઞાન શક્તિરૂપે છે પણ પ્રગટ માને તો ભૂલ છે. આત્મા અને જ્ઞાનગુણ ત્રિકાળ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે. તેની પર્યાયમાં મતિજ્ઞાન વખતે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ હોય તેમ બને નહિ, ને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ વખતે મતિજ્ઞાન રહે તેમ બને નહિ.

અલ્પપર્યાય હોવા છતાં પૂર્ણ પર્યાય માનવી તે અસત્ય છે. અસત્ય એટલે અધર્મ છે. આત્મામાં જ્ઞાનગુણ ત્રિકાળ છે, તેના આશ્રયે પૂર્ણ પર્યાય પ્રગટે છે, અધૂરી પર્યાયમાં પૂર્ણ પર્યાય ન માનવી તે સત્ય છે, ધર્મ છે ને તે અહિંસા છે. અને નિમિત્ત, શરીર કે રાગમાંથી ધર્મ થશે એમ માનવું તે અધર્મ છે ને હિંસા છે. સંસાર ને મોક્ષ બન્ને વિપક્ષ છે. જે પંથે સંસાર છે તે પંથે મોક્ષ નથી, ને જે પંથે મોક્ષ છે તે પંથે સંસાર નથી.

પ્રશ્ન :—આવરણ નામ તો વસ્તુને આચ્છાદવાનું છે. હવે જો કેવળજ્ઞાન પર્યાયમાં પ્રગટ નથી તો કેવળજ્ઞાનાવરણીય કેમ કહો છો? વર્તમાનમાં અલ્પજ્ઞ પર્યાય છે ને સર્વજ્ઞદશા પ્રગટ નથી તો પછી કેવળજ્ઞાનાવરણીય કેમ કહો છો?

વળી કોઈ જીવ અભવ્યને કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ હોય એમ માનતો નથી. તેને મનઃપર્યય-જ્ઞાનાવરણીય ને કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ ન હોય એમ તે માને છે. તેની દલીલમાં કહે છે કે અભવ્યને મનઃપર્યયજ્ઞાન ને કેવળજ્ઞાન પ્રગટવાનાં નથી માટે આ બે આવરણ ન હોય એમ તે દલીલ કરે છે પણ તે વાત ખોટી છે.

અભવ્ય હોય કે અનાદિનો મિથ્યાદ્રષ્ટિ હોય–બન્નેને પાંચે જ્ઞાનાવરણીય કર્મપ્રકૃતિ નિમિત્તરૂપે હોય છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ મહા સુદ ૧૩ મંગળવાર, ૨૭-૧-૫૩]

શક્તિમાં તો આવરણ હોય નહિ, પર્યાયમાં આવરણ હોય, માટે કેવળજ્ઞાનને પ્રગટ માનીએ તો શું વાંધો છે?

ઉત્તર :—શક્તિને વ્યક્ત ન થવા દે તે અપેક્ષાએ આવરણ કહ્યું છે. શાસ્ત્રમાં નિમિત્તકર્તાની વાત છે. નિમિત્તકર્તા કહો કે વ્યવહારથી કર્તા કહો તે એક જ છે. એટલે કે નિશ્ચયથી નિમિત્ત કર્તા નથી એમ તેનો અર્થ સમજવો. નિમિત્તની અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાનાવરણીય છે. તે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ ન થવામાં કારણ છે–એમ અહીં ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે. નિમિત્તકર્તા, કરણ, અધિકરણ આદિ કહેવાય છે ત્યાં નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધનું જ્ઞાન કરાવવા કહેલ છે. પરંતુ પહેલાં નિરપેક્ષ પોતે પોતાથી કર્તા કરણાદિ છે એમ નક્કી કર્યા પછી ઉપચારથી નિમિત્તમાં સાપેક્ષતાથી કર્તા, કરણાદિ કહેવામાં આવે છે. છએ કારક નિમિત્તમાં લાગુ પડે છે. નિશ્ચય-વ્યવહારને જેમ છે તેમ જાણવા જોઈએ. જે સમયે ઉપાદાનમાં છએ કારક લાગુ પડે છે તે જ સમયે નિમિત્તમાં ઉપચારથી છ કારક લાગુ પડે છે. નિમિત્ત છે માટે ઉપાદાનમાં

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કર્તા–કરણાદિ છે એમ નથી, પણ નિમિત્તની ઉપસ્થિતિ છે એમ જણાવે છે.

❀ નિમિત્ત અને ઉપાદાન ❀

અહીં આત્મામાં જે શક્તિ છે તેને વ્યક્ત ન થવા દે એમાં નિમિત્તરૂપે કર્મ કારણ છે એમ કહેવાય છે. આત્મા પોતે શક્તિમાં કેવળજ્ઞાન છે તેને વ્યક્ત કરતો નથી ત્યારે કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ વ્યક્ત ન થવા દે એમ નિમિત્તથી કહેલ છે. આત્મા પોતે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે ત્યારે કર્મને તો અભાવરૂપ નિમિત્તકર્તા કહેવાય છે. એવી રીતે કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, અધિકરણ—એ છએ કારક લાગુ પડે છે. સાધન બે પ્રકારે છે, નિશ્ચય સાધન કર્યું ત્યારે વ્યવહાર સાધન થયું કહેવાય છે. નિમિત્ત ઉપાદાનનું કામ કરે તો બે સાધન રહેતાં નથી.

❀ નિમિત્ત અને નૈમિત્તિક ❀

આત્મા સ્વભાવનું અવલંબન લઈને શુદ્ધતા પ્રગટ કરે તો પંચમહાવ્રતાદિને વ્યવહાર સાધક કહેવાય. ખરેખર તો શુભભાવ બાધક છે. છતાં આત્મા પોતાનું સાધન કરીને શુદ્ધભાવ પ્રગટ કરે તો શુભભાવને નિમિત્તથી સાધક કહેવાય. નિમિત્તે થવા ન દીધું એમ કહ્યું હોય એનો અર્થ એમ છે કે નૈમિત્તિક પોતાની અવસ્થા પ્રગટ ન થઈ તો નિમિત્તે પ્રગટ થવા ન દીધી એમ કહેવાય. ખરેખર તો નિમિત્ત એમ પ્રસિદ્ધ કરે છે કે નૈમિત્તિક સ્વતંત્ર પોતાના કારણથી પરિણમન કરી રહેલ છે, તો ઉપસ્થિત બીજી અનુકૂળ વસ્તુને નિમિત્ત કહેવાય છે. નૈમિત્તિક પર્યાય થાય ત્યારે નિમિત્તમાં કર્તાનો આરોપ આવે છે. તે અપેક્ષાએ કર્મે આવરણ કર્યું એમ કહેલ છે.

હવે દૃષ્ટાંત આપે છે. આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયા પછી દેશચારિત્ર એટલે પાંચમું ગુણસ્થાન પ્રગટ ન થવા દેવાની અપેક્ષાએ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય કહેલ છે. થોડું પણ પ્રત્યાખ્યાન ન થવા દે એટલે કે અંશે પણ સ્થિરતા ન થવા દે તેમાં નિમિત્ત અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય છે. પ્રગટ દશા છે ને કર્મે આવરણ કર્યું છે એમ નથી પણ આત્મા પોતે સ્વભાવની લીનતા કરીને અંશે ચારિત્રની દશા પ્રગટ કરતો નથી એટલે નિમિત્તથી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કર્મે ચારિત્ર પ્રગટ થવા ન દીધું એમ કહેવાય છે.

પ્રશ્નકારે પ્રશ્ન કર્યો હતો કે અમે કેવળજ્ઞાનને પ્રગટ માનીએ છીએ અને કર્મે એને રોક્યું છે, કેમ કે કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ નામ છે; તો તેને કહે છે કે ભાઈ! જેમ ચોથે ગુણસ્થાને દેશચારિત્રની દશા નથી ત્યાં અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીયકર્મ દેશચારિત્રની પર્યાયને પ્રગટ થવા દેતું નથી એમ કહેવાય છે; પણ ત્યાં દેશચારિત્ર પ્રગટ રૂપે છે અને તેને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કર્મે રોક્યું છે એમ નથી. આત્મામાં યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટ થાય એવો સ્વભાવ તો શક્તિરૂપે ત્રિકાળ છે. તેને પ્રગટ થવા દેતું નથી એમાં નિમિત્તરૂપે કર્મ છે એમ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કહેલ છે; નૈમિત્તિકભાવ પોતે પ્રગટ કરતો નથી તો કર્મ ઉપર આરોપ આવે છે. અહીં તો કર્મ નિમિત્ત છે તેનું જ્ઞાન કરાવે છે, પણ તે નિમિત્તના કારણે આત્માનું દેશચારિત્ર રોકાણું છે એમ નથી.

આત્મામાં મુનિપણાની દશા પ્રગટ થાય છે તે વખતે નિમિત્તરૂપે પંચમહાવ્રત, અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણનો વિકલ્પ હોય છે. તેથી તેને નિમિત્તકર્તા પણ કહેવાય છે. શરીરમાં નગ્નદશા થયા વિના આત્મામાં મુનિપણું હોય નહિ એમ નિમિત્તકર્તા તરીકે યથાર્થ છે; પણ એનો અર્થ એવો છે કે આત્મામાં નૈમિત્તિક પર્યાય મુનિપણાની પ્રગટ કરે તો નગ્નતાને નિમિત્તકર્તાપણાનો આરોપ લાગુ પડે છે. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક પૃષ્ઠ ૩૧૫માં કહ્યું છે કે–મુનિલિંગ ધાર્યા વિના મોક્ષ ત્રણકાળમાં ન થાય. આત્મા કેવળજ્ઞાનનો પુરુષાર્થ કરે અને નગ્નદશા ન હોય એમ બને નહિ. માટે મુનિલિંગ વિના મોક્ષ નહિ એમ કહેલ છે; પણ એનો અર્થ એવો નથી કે નગ્નદશાના કારણે મોક્ષ થાય છે.

આત્મામાં ચારિત્રદશા થયા વિના મોક્ષ ન થાય. તે ચારિત્ર તો આત્માના આશ્રયે પ્રગટ થાય છે. આત્માના સ્વભાવને યથાર્થ જાણી એમાં લીન થતાં યથાર્થ ચારિત્ર જીવ પોતે પ્રગટ કરે છે. ત્યારે નિમિત્તરૂપે નગ્નદશા હોય છે. એવો નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધ છે. પરંતુ આત્માના ભાન વિના ખાલી નગ્નદશા ધારણ કરે તેથી કાંઈ મુનિપણું નથી માટે નિશ્ચય–વ્યવહારનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

સર્વજ્ઞ પરમાત્મા દેવાધિદેવે જે માર્ગ કહ્યો છે એનાથી વિરુદ્ધ જેની પ્રરૂપણા છે એને પરંપરા માર્ગ કહેવાય નહિ. એને વ્યવહારમાર્ગની પણ યથાર્થ ખબર નથી. તે મુનિ નામ ધરાવી ખાલી નગ્નદશા ધારણ કરે તો તેને મુનિ માનવા તે ભ્રમણા છે. તેનો વિનય સત્કારાદિ કરવાથી ગૃહીત મિથ્યાત્વનું પોષણ થાય છે.

સાગરધર્મામૃતમાં ૮૧ મા પૃષ્ઠ પદટિપ્પણમાં ઉધ્ધૃત શ્લોકમાં સોમદેવ આચાર્યે કહેલ છે કે જેવી રીતે જિનબિંબ પૂજનીક છે તેવી રીતે પૂર્વ મુનિઓની સ્થાપના કરી આધુનિક મુનિ પણ પૂજ્ય છે. એટલે મુનિનું દ્રવ્યલિંગ તો બહારમાં બરાબર હોવું જોઈએ. એને વ્યવહારથી પૂજનીક કહેલ છે; પણ આત્મજ્ઞાન હોય નહીં અને વ્યવહારનાં પણ ઠેકાણાં ન હોય અને મુનિ માને તો ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. નિશ્ચય મુનિપણું પ્રગટ થયું ન હોય પણ વ્યવહાર તો બરાબર હોવો જોઈએ. તો જ એનો વ્યવહારથી સત્કાર કરવો જોઈએ. જો વ્યવહાર પણ બરાબર ન હોય તો તેને દ્રવ્યલિંગી પણ માનવા ન જોઈએ. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક પૃષ્ઠ ૧૯૪માં કહ્યું છે કે પદ્મપુરાણમાં એક કથા છે કે કોઈ શ્રેષ્ઠી ધર્માત્માએ ચારણ મુનિઓને ભ્રમથી ભ્રષ્ટ જાણીને આહાર ન આપ્યો, તો જ્યાં પ્રત્યક્ષ ભ્રષ્ટ હોય તેને ભક્તિથી આહારાદિ આપવા તે કેમ સંભવે? એટલે ભ્રષ્ટ હોય તેને પૂજનીક ગણીને અથવા તો મુનિ છે એમ માનીને દાનાદિ આપે તો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. માટે પ્રથમ યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. ભૂલ કરે અને ભૂલ માને નહિ તો ભૂલ ટળે નહિ. પ્રથમ ભૂલને ભૂલપણે જાણવી જોઈએ; તો જ ભૂલ છૂટે.

અહીં કહે છે કે આત્મામાં દેશચારિત્ર પ્રગટ ન થવામાં અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાય નિમિત્ત છે. વસ્તુમાં પરનિમિત્તથી જે ભાવ થાય તેનું નામ ઔપાધિકભાવ છે. તથા પરનિમિત્ત વિના જે ભાવ થાય તેનું નામ સ્વભાવભાવ છે. આત્મામાં શક્તિરૂપે જે સ્વભાવ છે એના અવલંબને જે ભાવ થાય તે સ્વભાવભાવ છે; પણ પોતાનો આશ્રય ન કરતાં પરલક્ષે જે ભાવ થાય તે ઔપાધિકભાવ છે. એમાં નિમિત્તની અપેક્ષા છે. માટે જ્યાં જેમ છે તેમ સમજવું.

જેમ જળને અગ્નિ નિમિત્ત થતાં ઉષ્ણપણું થયું; એટલે કે પાણી ઉષ્ણરૂપ થયું છે તેમાં અગ્નિ નિમિત્ત છે. પાણીની ઉષ્ણદશા વખતે શીતળપણાની અવસ્થા નથી, પણ અગ્નિનું નિમિત્ત મટતાં પાણીની અવસ્થા ઠંડી થઈ જાય છે; માટે પાણીનો સ્વભાવ શીતળ છે—એમ સિદ્ધ થાય છે. વર્તમાન ઉષ્ણ હોવા છતાં સ્વભાવ તો શીતળ જ છે, પણ ઉષ્ણ પર્યાય વખતે શીતળતા પ્રગટ નથી. પરંતુ શક્તિરૂપે તો ત્રિકાળ છે. તે શક્તિ જ્યારે વ્યક્તરૂપે થાય છે ત્યારે સ્વભાવ વ્યક્ત થયો કહેવામાં આવે છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ માહ સુદ ૧૪ બુધવાર, તા. ૨૮-૧-૫૩]

આત્મા સ્વભાવે જેમ શુદ્ધ છે તેમ પર્યાયે પણ વર્તમાન દશામાં શુદ્ધ છે એમ કોઈ માને તો તે ભ્રાંતિ છે. પર્યાયમાં જો પ્રગટ શુદ્ધ દશા હોય તો કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી.

અહીં પાણીનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે પાણીનો સ્વભાવ તો શીતળ છે, પણ વર્તમાન અગ્નિના નિમિત્તે ઉષ્ણ દશા છે તે પાણીનો સ્વભાવ નથી તેમ આત્મામાં કર્મના નિમિત્તે વર્તમાન પર્યાયમાં વિકાર છે ત્યાં તો કેવળજ્ઞાનનો અભાવ જ છે, પણ જ્યારે કર્મના નિમિત્ત તરફનો ભાવ રહેતો નથી ને વીતરાગતા પ્રગટે છે ત્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. અહીં કર્મનું નિમિત્ત મટતાં કેવળજ્ઞાન થાય એમ કહેલ છે; એનો અર્થ એવો છે કે આત્મા કેવળજ્ઞાનનો પુરુષાર્થ કરે ત્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે અને તે વખતે કર્મનું નિમિત્ત રહેતું નથી. માટે નિમિત્તનો અભાવ થતાં સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે એમ કહેલ છે.

આત્મા કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે છે માટે આત્માનો સદાકાળ કેવળજ્ઞાન સ્વભાવ છે એમ કહેવામાં આવે છે. આવી શક્તિ તો આત્મામાં સર્વદા હોય છે, પણ તે પ્રગટ થાય ત્યારે પ્રગટ થયું કહેવાય છે. હવે જેમ પાણી વર્તમાનમાં ગરમ હોય તેને વર્તમાનમાં ઠંડુ માનીને કોઈ પીએ તો દાઝે, તેમ કેવળજ્ઞાન સ્વભાવ વડે, અશુદ્ધ આત્માને પણ કેવળજ્ઞાની માની અનુભવવામાં આવે તો તેથી દુઃખી જ થાય. એ પ્રમાણે જે આત્માને કેવળજ્ઞાનાદિરૂપ અનુભવે છે તે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વળી કોઈ પોતાને રાગાદિભાવ પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પણ ભ્રમથી પોતાને રાગાદિ રહિત માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વર્તમાન પર્યાયમાં રાગાદિ નથી એમ જે માને છે તે, અને જૈનમાં પણ કોઈ રાગાદિ પરિણામ કર્મના કારણે થાય છે એમ માને તો, તે બન્ને એક સરખા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

❀ વ્યવહારનયના કથનનો આશય ❀

આત્મામાં શુભાશુભ ભાવો વર્તમાનમાં થાય છે છતાં જે આત્માને રાગાદિ રહિત માને છે તેને અમે પૂછીએ છીએ કે આ રાગાદિ થતા જોવામાં આવે છે તે કોનામાં થાય છે? જો તે શરીરમાં કે કર્મમાં થતા હોય તો એ ભાવો અચેતન અને મૂર્તિક હોય, પણ તે રાગાદિભાવો તો પ્રત્યક્ષ અમૂર્તિક જણાય છે; માટે સિદ્ધ થાય છે કે એ આત્માના જ ભાવો છે. એક ભાઈ એમ કહેતા હતા કે આ ક્રોધ થયો છે તે કર્મના ઉદયને કારણે થયો છે કેમકે ગોમ્મટસારમાં લખેલું છે તે કર્મનો પ્રબળ ઉદય આવે છે માટે ક્રોધાદિ થાય છે. તે ગોમ્મટસારના લખાણને સમજતો જ નથી, કેમકે ક્રોધાદિ થાય છે તે તો આત્મામાં થાય છે. તે આત્માની વિકારી પર્યાય છે, કર્મમાં તે થતા નથી, કેમ કે કર્મ તો અચેતન અને મૂર્ત છે અને વિકાર તો ચેતનભૂમિમાં થાય છે. માટે વિકાર તો ચેતન અને અમૂર્તિક છે. છતાં કર્મના કારણે તે થાય છે એમ માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વસ્તુના સ્વભાવને તે સમજતો નથી.

❀ શાસ્ત્રમાં વિકારને પુદ્‌ગલજન્ય કહેલ છે તેનો આશય ❀

ક્રોધાદિભાવો જે થાય છે તે ઔપાધિક ભાવો છે. તે આત્માની ભૂમિકામાં થાય છે, કેમકે તે ચેતનનો આભાસ છે. અચેતન મૂર્તિક જડના તે નથી. ચારિત્રમોહનીયકર્મના કારણે તે વિકારીભાવો નથી. સંજ્વલનના તીવ્ર ઉદયથી છટ્ઠું ગુણસ્થાન હોય છે અને મંદ ઉદયથી સાતમું ગુણસ્થાન હોય—એમ નથી. કર્મના કારણે આત્માની શુદ્ધતા કે અશુદ્ધતા નથી. આત્માની પર્યાય જડના કારણે ત્રણ કાળમાં હોય નહિ. શાસ્ત્રમાં વિકારને પુદ્‌ગલજન્ય કહેલ છે એ તો વિકાર આત્માનો સ્વભાવ નથી એમ બતાવવા તથા વિકાર નીકળી જાય છે એમ બતાવવા માટે તેને પુદ્‌ગલજન્ય કહેલ છે, પણ પ્રથમ આત્મામાં પોતાના કારણે વિકાર થાય છે એમ માને, પછી આત્માનો તે સ્વભાવ નથી એવી સ્વભાવદૃષ્ટિ કરવા માટે અને વિકાર કાઢી નાખવા માટે તે પુદ્‌ગલનો વિકાર છે એમ કહેલ છે. શ્રી સમયસારના કળશમાં કહેલ છે કે :—

कार्यत्वादकृतं न कर्म न च तज्जीवप्रकृत्योर्द्वयो-
रजायाः प्रकृतेः स्वकार्यफलभुग्भावानुषंगात्कृतिः।
नैकस्याः प्रकृतेरचित्त्वलसनाज्जीवोऽस्य कर्ता ततो
जीवस्यैव च कर्म तच्चिदनुगं ज्ञाता न यत्पुद्गलः॥२०३॥

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

એ રાગાદિરૂપ ભાવકર્મ કોઈએ નથી કર્યાં એમ નથી; કેમકે એ કાર્યભૂત છે. રાગાદિ આત્માના ત્રિકાળી સ્વભાવમાં નથી પણ પર્યાયમાં નવા નવા ભાવો જીવ પોતે કરે છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ઔદયિકભાવને જીવનું સ્વતત્ત્વ કહેલ છે. એટલે કે આત્માનું તે કાર્ય છે તેનો કર્તા આત્મા છે, માટે રાગાદિ ભાવો કાર્ય નથી–એમ નથી અને એને કોઈએ કર્યાં નથી એમ પણ નથી.

❀ વળી તે, જીવ અને કર્મપ્રકૃતિ એ બન્નેનું કર્તવ્ય નથી ❀

જીવ અને જડ બન્ને ભેગાં થઈને રાગાદિ ભાવો કરે છે એમ પણ નથી. આત્મા પોતે પોતાના અપરાધથી ક્રોધાદિ વિકારી ભાવો કરે છે એમાં કર્મ નિમિત્ત છે; પણ ખરેખર બન્ને ભેગાં થઈને રાગાદિભાવો કરતાં નથી. બન્ને ભેગાં થઈને જો રાગાદિ કરે તો તે ભાવકર્મનું ફળ જે સુખ-દુઃખાદિ છે તે કર્મને પણ ભોગવવું પડે પણ એમ બનતું નથી. હળદર અને ફટકડી બે ભેગા થાય છે ત્યારે લાલ રંગ થાય છે, તેમ કર્મ અને જીવ ભેગાં થઈને રાગાદિ કરે છે એમ કોઈ માને તો તે વાત ખોટી છે. હળદર અને ફટકડીમાં પણ બન્નેનાં રજકણો પોતપોતાની લાયકાતથી લાલરૂપે પરિણમે છે. તેમ પર્યાયમાં આત્મા પોતે વિકાર કરે છે, વિકાર કર્મે કરાવ્યો નથી. અન્યમતી માને છે કે ઈશ્વર કર્તા છે અને કોઈ જૈની એમ માને કે કર્મના કારણે વિકાર થાય છે તો બન્નેની એક જાતની માન્યતા થઈ, તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અન્યમતી તો પોતાના દોષમાં કોઈ ઈશ્વરને કર્તા તરીકે માને છે અને આ જૈની તો અચેતન જડને પોતાના ભાવનો કર્તા માને છે માટે તે તો અન્યમતીની માન્યતા કરતાં પણ વિપરીત માન્યતાવાળો થયો. તેને જૈન વીતરાગ માર્ગની ખબર નથી.

❀ વળી રાગાદિ એકલી કર્મપ્રકૃતિનું પણ કાર્ય નથી ❀

કારણ કે કર્મ તો અચેતન જડ છે અને વિકારી ભાવો ચેતન છે. માટે તે ભાવોનો કર્તા જીવ પોતે જ છે, અને એ રાગાદિક જીવનું જ કર્મ છે; કારણ કે ભાવકર્મ તો ચેતનના અનુસારી છે, ચેતના વિના હોય નહિ, તથા પુદ્‌ગલ જ્ઞાતા નથી. એ પ્રમાણે રાગાદિભાવો જીવમાં થાય છે. કોઈ એમ કહે કે રામચંદ્રજી છ માસ સુધી વાસુદેવનું મૃતક કલેવર લઈને ફર્યા છે તે બધું ચારિત્રમોહકર્મના કારણે હતું; પણ તે વાત તદ્દન ખોટી છે. આત્માની રાગાદિ પર્યાય અને કર્મ અચેતન પર્યાય વચ્ચે અત્યંત અભાવ છે. અત્યંત–અભાવરૂપી વજ્રનો મોટો કિલ્લો વચ્ચે પડ્યો છે, માટે કર્મની પર્યાયના કારણે આત્માના વિકારી ભાવો થતા નથી એમ સમજવું જોઈએ. આત્મા પોતે પોતાના સ્વભાવને ભૂલીને રાગાદિ પરિણામ કરે છે, પણ જો સ્વભાવનું ભાન કરીને સ્વરૂપમાં લીન થાય તો રાગાદિ ભાવો થતા નથી એમ જાણવું.

જે રાગાદિમાં કર્મનું કારણ માને છે તેણે વ્યવહારરત્નત્રય જે રાગ છે તેને કર્મના કારણે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

માન્યું. હવે વ્યવહારના કારણે નિશ્ચય પ્રગટે એમ જેણે માન્યું તેણે નિશ્ચય કર્મથી પ્રગટે-એમ જ સ્વીકાર્યું.

પ્રથમ તો વિકાર આત્મા સ્વતંત્રપણે પોતે કરે છે એમ માનવું. કોઈ કહે કે બે હાથથી તાળી પાડીને અવાજ થાય છે, તો તે વાત પણ ખોટી છે; કેમ કે એક હાથ બીજા હાથને અડતો નથી, અને જે અવાજ થાય છે તે હાથના કારણે થતો નથી પણ તે જગ્યાએ શબ્દવર્ગણાનાં રજકણો છે તેની અવસ્થા તેના કારણે તે વખતે થાય છે. વિકાર તો ચેતન એવા આત્માને અનુસરીને થાય છે. એટલે કે આત્મા પોતે અનુસરે-કરે તો થાય છે. કર્મ રાગાદિમાં અનુસરતા નથી; કર્મની ભૂમિકામાં તે થતા નથી. હવે આનો સાર એ છે કે રાગાદિભાવો તું સ્વતંત્ર કરે એવા થાય છે પણ કર્મના કારણે થતા નથી; જો વિકારને સ્વતંત્ર માને તો તેનો નાશ કરવાનો ઉપાય પોતે સ્વતંત્ર કરી શકે છે એમ નક્કી થાય.

❀ રાગાદિભાવો આત્મામાં જ થાય છે ❀

સંસાર, પુણ્ય-પાપ આત્મા વિના થતાં નથી, જડ કર્મ કે શરીરમાં એ ભાવો નથી, માટે આત્મામાં એ ભાવો થાય છે એમ માનવું; પણ જે રાગાદિ ભાવોનું નિમિત્ત કર્મોને જ માની પોતાને રાગાદિનો અકર્તા માને છે, તે પોતે કર્તા હોવા છતાં પોતાને અકર્તા માની, નિરુદ્યમી બની, પ્રમાદી રહેવું છે તેથી જ કર્મોનો દોષ ઠરાવે છે, પણ એ તેનો દુઃખદાયક ભ્રમ છે.

આત્મા પોતે વિકાર અને દોષ કરે અને નાખે કર્મ ઉપર તે પ્રમાદી થઈને મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે છે. બનારસીદાસજીએ કહ્યું છે કે—બે દ્રવ્યો ભેગાં થઈને એક પરિણામ કરે નહિ અને બે પરિણામ એક દ્રવ્યથી થાય નહિ. માટે કર્મના કારણે દોષ થાય છે એમ માનવું નહિ.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ માહ વદ ૧ શુક્રવાર, તા. ૩૦-૧-૫૩]

❀ કર્મ રાગ કરાવતું નથી ❀

જે એમ માને છે કે કર્મના નિમિત્તના કારણે વિકાર થાય છે તે, નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્નેનો આભાસી છે. કર્મ પ્રેરક થઈને રાગ કરાવતું નથી. છતાં અજ્ઞાની મૂઢ એમ માને છે કે કર્મ પ્રેરક થઈને જબરજસ્તીથી રાગ કરાવે છે; તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

શ્રી સમયસાર કળશમાં પણ કહ્યું છે કે :—

रागजन्मनि निमित्ततां परद्रव्यमेव कलयंति ये तु ते।
उत्तरन्ति न हि मोहवाहिनीं शुद्धबोधविधुरान्धबुद्धयः ॥२२१॥

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અર્થ :—જે જીવ રાગાદિની ઉત્પત્તિમાં પરદ્રવ્યનું જ નિમિત્તપણું માને છે તે જીવ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનથી રહિત છે. અંધબુદ્ધિ જેની, એવો બની મોહ નદીની પાર ઉતરતો નથી. સમયસારમાં એમ પણ આવે છે કે વિકાર અને કર્મને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ છે, પણ એ વિકારને આત્મામાંથી કાઢી નાખવા માટે ત્રિકાળ સ્વભાવદૃષ્ટિ કરાવવા કહેલ છે. ખરેખર વિકાર કાંઈ કર્મમાં વ્યાપતો નથી. હું જ્ઞાનાનંદ શુદ્ધ ચૈતન્ય છું એના ભાન વિના ઉપવાસાદિ કરે તોપણ, તે જીવ વિકાર પોતાના કારણે પોતાની પર્યાયમાં થાય છે એમ માનતો નથી. તેથી તે આંધળો છે. તેનો મોહ નાશ થતો નથી.

કોઈ એમ કહે છે કે—જેટલો કર્મનો ઉદય હોય તેટલો રાગ થાય છે; જેમ કે જેટલો તાવ હોય એટલો ડીગ્રીના માપમાં આવે છે. ચાર ડીગ્રી તાવ હોય તો માપમાં ચાર ડીગ્રી આવે છે; પણ તે ભ્રમણા છે. વળી તે દૃષ્ટાંત આપે છે કે સ્ફટિકમાં જેવો રંગ આવે એવી ઝાંય દેખાય છે, એમ જે પ્રકારના કર્મના ઉદય આવે એના પ્રમાણે વિકાર થાય છે. એમ તે માને છે પણ તે મોટી ભૂલ છે. સમયસારના કળશમાં કહ્યું છે કે આવું જે માને તે આંધળો છે. એને શ્રુતજ્ઞાન નથી. એનો મિથ્યાત્વભાવ કદી નાશ થતો નથી.

એક સમય પણ કર્મના પ્રભાવના કારણે વિકાર કરવો પડે છે એમ માને તો તેને કોઈ સમય પણ આત્મામાં પુરુષાર્થ કરીને સંસાર નાશ થવાનો અવસર રહેતો નથી. માટે કર્મના કારણે આત્મામાં વિકાર થતો નથી એમ માનવું.

વળી જે આત્માને સર્વથા અકર્તા માને છે તેને કહે છે કે–કર્મ જ જગાડે છે, સુવાડે છે, પરઘાતકર્મથી હિંસા છે. વેદકર્મથી અબ્રહ્મ છે; માટે કર્મ જ કર્તા છે–એમ માનનાર જૈનીને પણ શ્રી સમયસારના સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકારમાં સાંખ્યમતી કહ્યો છે. દર્શનાવરણી કર્મનો ઉદય હોય ત્યારે ઊંઘ આવે. એનો ક્ષયોપશમ હોય ત્યારે જાગે છે. જ્ઞાનાવરણી કર્મનો ઉદય હોય તો અમારૂં જ્ઞાન હીન થાય છે અને ક્ષયોપશમ હોય ત્યારે જ્ઞાનનો ઉઘાડ થાય છે. એમ જે માને છે તે સાંખ્યમતી છે, કેમ કે કર્મના દોષના કારણે આત્માની પર્યાયમાં દોષ ત્રણ કાળમાં થતો નથી. વળી તેઓ કહે છે કે અમારો હિંસાનો ભાવ નથી, પરંતુ પરઘાતકર્મનો ઉદય આવે છે માટે હિંસા થાય છે. પુરુષવેદ–સ્ત્રીવેદનો ઉદય આવે ત્યારે અમને વિષયભાવ થાય છે. માટે કર્મ જ કર્તા છે. જૈની થઈને પણ એમ માને તો તેને સાંખ્યમતી કહેલ છે.

કોઈ પદાર્થનો પ્રભાવ કોઈ પદાર્થ ઉપર પડતો નથી. અગ્નિના પ્રભાવના કારણે કપડું બળે છે એમ નથી, કપડું પોતાની યોગ્યતાના કારણે બળે છે. માટે કોઈપણ એમ માને કે કર્મના પ્રભાવને કારણે વિકાર થાય છે તો તે સાંખ્યમતી જેવો છે. જેમ સાંખ્યમતી આત્માને શુદ્ધ માની સ્વચ્છંદી થાય છે તેમ જ આ પણ થયો. વૈરાગી–ત્યાગી હોય પણ જો કર્મના કારણે વિકાર થાય છે એમ માને તો તે જૈની હોવા છતાં સાંખ્યમતી છે, કાંઈ ફેર નથી.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જગતનો કર્તા કોઈ ઈશ્વરને માને અને જૈન કહે કે પરજીવની દયા હું પાળી શકું છું તો તે બંને મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. બંનેની કર્તાપણાની માન્યતા એકસરખી છે. કર્મના ઉદયથી વિકાર થાય છે—એવી શ્રદ્ધાથી એવો દોષ થયો કે રાગાદિકને પોતાના અપરાધથી થયા ન જાણ્યા, અને પોતાને તેનો અકર્તા માન્યો, એટલે રાગાદિક થવાનો ભય રહ્યો નહિ. અથવા રાગાદિ ટાળવાનો ઉપાય પણ એને કરવાનો રહ્યો નહિ. તેથી તે સ્વચ્છંદી બની માઠાં કર્મો બાંધી અનંત સંસારમાં રખડે છે.

દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા આત્મા કરે છે એમ માને અને વળી પાછો કહે કે રાગાદિ કર્મના કારણે થાય છે; તો ત્યાં કાંઈ મેળ રહેતો નથી. કેમ કે દેવાદિની શ્રદ્ધા પણ રાગ છે; તો શ્રદ્ધા પણ કર્મના કારણે માની; તો તે શુભભાવ પણ આત્મા કરી શકે નહિ એમ તેણે માન્યું. એટલે રાગ કર્મના કારણે માને તો રાગ ટાળીને સ્વભાવદૃષ્ટિ કરવાનો અવસર રહેતો નથી અને સ્વચ્છંદી થાય છે.

સમયસારાદિ ગ્રંથે વાંચે એટલે કર્મ આત્માને રાગ કરાવે છે એમ તો કહી શકે નહિ, પણ કર્મના નિમિત્ત વિના કોઈને કાંઈ રાગ થતો નથી, માટે કર્મની અસર પડે છે, નિમિત્તનો પ્રભાવ પડે છે એમ તો હોવું જોઈએ એમ કેટલાક માને છે. પરંતુ જીવને એક સમય પણ પરનો પ્રભાવ જો માનવામાં આવ્યો તો તેને સદાય માટે—કોઈ વખત કર્મના ઉદય વિના રહેતો નથી માટે ત્રિકાળ કર્મનો પ્રભાવ થયો; એટલે કે એને કદી પણ પુરુષાર્થ કરવાનો વખત રહેતો નથી. તેથી તે સ્વચ્છંદી બની ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં રખડે છે.

સમયસાર નાટકના બંધ અધિકારમાં તથા ઈષ્ટ-ઉપદેશમાં આવે છે કે કર્મનું બળવાનપણું છે. કોઈ વખત આત્માનું બળવાનપણું છે. અને કોઈ વખત કર્મનું બળવાનપણું છે; પણ એનો અર્થ એવો છે કે જ્યારે સ્વભાવને ચૂકીને રાગાદિભાવ કરે છે ત્યારે કર્મનું બળવાનપણું કહેવાય છે. કર્મ બળવાનપણે રાગાદિ કરાવતું નથી.

પ્રશ્ન :—સમયસારમાં જ એમ કહ્યું છે કે : वर्णाद्या वा रागमोहादयो वा भिन्ना भावाः सर्व एवास्य पुंसः।

અર્થ :—વર્ણાદિ અથવા રાગાદિભાવ છે તે બધાય આ આત્માથી ભિન્ન છે. વળી ત્યાં જ રાગાદિને પણ પુદ્ગલમય કહ્યા છે.

જુઓ, અહીં ગ્રંથકાર પ્રશ્નકાર તરફથી પ્રશ્ન કરે છે કે—રાગાદિ અને શરીર વગેરે, દયા-દાનનો ભાવ, વ્યવહારરત્નત્રયનો ભાવ આત્માથી ભિન્ન છે અને પુદ્ગલમય છે એમ કહેલ છે. રાગથી આત્મા અને આત્માથી રાગ પરસ્પર ભિન્ન છે, એમ બીજા શાસ્ત્રોમાં પણ આવે છે તો તે કેવી રીતે છે?

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

❋ રાગાદિભાવ ઔપાધિક ભાવ છે ❋

પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી એ રાગાદિભાવ ઔપાધિકભાવ છે. આત્મામાં જેટલો ઉપાધિભાવ થાય છે તે બધો પરદ્રવ્યના લક્ષે થાય છે. કર્મના નિમિત્ત વખતે આત્મા પોતે નૈમિત્તિકભાવ રાગાદિ કરે છે, તેથી તે ઉપાધિભાવ છે. હવે આ જીવ તેને સ્વભાવ જાણે તો તેને બૂરો કેમ માને? અથવા નાશનો ઉપાય પણ કેવી રીતે કરે? એટલે કે જો જીવ રાગાદિ ઉપાધિભાવને પોતાનો સ્વભાવ જાણે તો તેને નાશ કરવાનો ઉપાય તે કરતો નથી. મુનિને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં અઠાવીસ મૂળગુણના વિકલ્પ આવે છે. તે ઉપાધિભાવ છે, વિકારભાવ છે, અધર્મભાવ છે. સમ્યગ્દષ્ટિને વ્યવહારરત્નત્રય ઉપચારથી ધર્મ કહેવાય છે, પણ ખરેખર તો વ્યવહારરત્નત્રયભાવ છે તે પણ અધર્મભાવ છે. તે રાગને જીવ પોતાનો સ્વભાવ માને તો તેનો નાશ કરવાનો ઉપાય કેવી રીતે કરે? તેથી નિમિત્તની મુખ્યતાએ પુદ્ગલનો છે એમ કહેલ છે.

❋ નિમિત્તની મુખ્યતાથી રાગાદિભાવ પુદ્ગલમય છે ❋

દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા, આગમ જ્ઞાન અને કષાયની મંદતા તે વ્યવહાર છે, ઉપાધિ છે, મલિન છે. તેને અજ્ઞાની ભલો માને છે, માટે તે તેના નાશનો પુરુષાર્થ કરતો નથી. જેનાથી લાભ માને તેને કેવી રીતે નાશ કરે? સ્વભાવની રુચિ કરું તો મિથ્યાત્વનો નાશ થાય છે અને સ્વભાવમાં સ્થિર થાઉં તો અસ્થિરતારૂપ રાગનો નાશ થાય છે. તેથી તે ઉપાધિભાવને છોડાવવા માટે તે બધા આત્માથી ભિન્ન છે; અને નિમિત્તની મુખ્યતાથી પુદ્ગલમય છે–એમ કહેલ છે; વિકાર રાખવા માટે ભિન્ન કહેલ નથી.

ગોમ્મટસારમાં આવે છે કે–દર્શનમોહના ઉદયથી મિથ્યાત્વ થાય છે. ત્યાં આત્મા પોતે મિથ્યાત્વભાવ કરે છે એમાં દર્શનમોહ નિમિત્ત છે એમ કહેવું છે; પણ અહીં તો કહે છે કે આત્માથી રાગાદિને ભિન્ન અને પુદ્ગલમય કેમ કહેલ છે? કે રાગાદિને છોડાવવા માટે તે રાગાદિને નિમિત્તની મુખ્યતાથી–એટલે વિકારમાં નિમિત્ત કર્મ છે એની મુખ્યતાથી કથન કરીને–રાગાદિ ઉપાધિભાવને આત્માથી ભિન્ન અને પુદ્ગલમય કહેલ છે.

હવે કહે છે કે–જેમ વૈદ્યનો હેતુ રોગ મટાડવાનો છે, તે જો શીતની અધિકતા દેખે તો રોગીને ઉષ્ણ ઔષધિ બતાવે તથા ઉષ્ણતાની અધિકતા દેખે તો તેને શીત ઔષધિ બતાવે, તેમ શ્રી ગુરુ વિકાર છોડાવવા માગે છે. હવે જે રાગાદિને પરના માની સ્વચ્છંદી બની નિરુદ્યમી થાય તેને તો ઉપાદાન કારણની મુખ્યતાથી 'રાગાદિક આત્માના છે' એવું શ્રદ્ધાન કરાવ્યું, તથા જે રાગાદિને પોતાનો સ્વભાવ માની તેના નાશનો ઉદ્યમ કરતો નથી તેને નિમિત્તકારણની મુખ્યતાથી 'રાગાદિ પરભાવ છે' એવું શ્રદ્ધાન કરાવ્યું છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

❀ વિભાવભાવના નાશનો ઉદ્યમ કરવો યોગ્ય છે ❀

અહીં અજ્ઞાની ગોટો વાળે છે કે–રાગાદિ આત્માના છે અને પુદ્‌ગલના પણ છે. તો તે વાત બરાબર નથી. ખરેખર તો રાગાદિ ઉપાધિભાવ તો આત્માના જ છે, પણ છોડાવવાના અર્થે પુદ્‌ગલના કહેલ છે એમ સમજવું જોઈએ. હવે, રાગાદિ આત્માના પણ છે અને પુદ્‌ગલના પણ છે; એ બન્ને વિપરીત શ્રદ્ધાન છે. એનાથી રહિત જે થાય છે તે આત્મા એમ માને કે—આ રાગાદિભાવ આત્માનો સ્વભાવ તો નથી પણ કર્મના નિમિત્ત વખતે આત્મામાં પોતે પોતાના અપરાધથી રાગાદિ કરે છે ત્યારે તે વિભાવપર્યાય થાય છે. તે આત્મા પોતે નૈમિત્તિક વિકાર ન કરે તો તે સમયે કર્મ નિમિત્ત કહેવાતું નથી. માટે અહીં કહેલ છે કે તે નિમિત્ત મટતાં–તેનો નાશ થતાં સ્વભાવભાવ રહી જાય છે. અહીં વિભાવભાવ છે ત્યારે ત્યાં સામું કર્મનું નિમિત્ત છે, અને અહીં વિભાવ હોતો નથી ત્યારે તે નિમિત્ત પણ નથી. માટે વિભાવભાવના નાશનો ઉદ્યમ કરવો યોગ્ય છે.

❀

[મહા વદ ૨ શનિવાર, તા. ૩૧-૧-૫૩]

❀ નિશ્ચયાભાસીની ભૂલના ચાર પ્રકાર ❀

જુઓ, અહીં ચાર પ્રકારથી નિશ્ચયાભાસી ભૂલ કરે છે તે વાત કહી છે. એમાં પહેલાં તો એ વાત કરી હતી કે તે આત્માની સંસાર પર્યાયમાં વર્તમાન સિદ્ધપર્યાય નથી છતાં સિદ્ધદશા માને છે. અને બીજી વાત એ કહી કે તે વર્તમાન પર્યાયમાં અલ્પજ્ઞદશામાં કેવળજ્ઞાન માને છે. અને ત્રીજી વાત–રાગાદિ વર્તમાન પર્યાયમાં થતાં નથી એમ કોઈ માને છે. અને ચોથી વાત એ કહી કે વિકાર નિમિત્તના કારણે થાય છે એમ કોઈ માને છે—એ ચારે અભિપ્રાયવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

પહેલા બોલમાં દ્રવ્યપર્યાય એટલે સિદ્ધપર્યાય વર્તમાન નહિ હોવા છતાં તેને વર્તમાન માને છે. બીજામાં, જ્ઞાનગુણની પર્યાય પૂર્ણ શુદ્ધ નહિ હોવાં છતાં પૂર્ણ શુદ્ધ માને છે. ત્રીજી વાતમાં, વર્તમાન રાગાદિ વિકારી પર્યાય થતી જ નથી–એમ માને છે. અને ચોથી વાતમાં, કર્મના નિમિત્તના કારણે રાગ થાય છે એમ માને છે. તે બધા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

હવે પ્રશ્ન કરે છે કે–જો કર્મના નિમિત્તથી રાગાદિ થાય છે તો જ્યાં સુધી કર્મનો ઉદય રહે, ત્યાં સુધી વિભાવ કેવી રીતે દૂર થાય? માટે તેનો ઉદ્યમ કરવો તો નિરર્થક છે? જુઓ, અહીં રાગ-દ્વેષ આત્માના કારણે જે માનતા નથી અને નિમિત્તના કારણે થાય છે—એમ માનનારની ભૂલ કેવી થાય છે? એ વાતને પ્રશ્ન ઉઠાવીને નિર્ણય કરાવે છે. તે એમ માને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે કે–કર્મનો ઉદય હોય ત્યાં સુધી રાગના નાશનો ઉદ્યમ થતો નથી, તો ઉદ્યમ કેવી રીતે કરવો?

ઉત્તર :—એક કાર્ય થવામાં અનેક કારણોની આવશ્યકતા છે. તેમાં જે કારણ બુદ્ધિપૂર્વકનાં હોય તેને તો પોતે ઉદ્યમ કરી મેળવે તથા અબુદ્ધિપૂર્વકનાં કારણ સ્વયં મળે ત્યારે કાર્યસિદ્ધ થાય છે.

❋ બુદ્ધિપૂર્વક અને અબુદ્ધિપૂર્વકનો પુરુષાર્થ ❋

અહીં બે વાત કરી છે કે–બુદ્ધિપૂર્વકનાં કારણને પોતે ઉદ્યમ કરીને મેળવે અને અબુદ્ધિપૂર્વકનાં કારણ તો એની મેળે સ્વયં મળી જાય છે. જેમકે : પુત્ર થવાનું કારણ બુદ્ધિપૂર્વક તો વિવાહાદિ કરવો એ છે, તથા અબુદ્ધિપૂર્વકકારણ ભવિતવ્ય છે. હવે ત્યાં પુત્રનો અર્થી વિવાહાદિકનો તો ઉદ્યમ કરે અને ભવિતવ્ય સ્વયં થાય ત્યારે પુત્ર થાય. તેમ વિભાવ એટલે મિથ્યાત્વાદિ દૂર કરવાનું બુદ્ધિપૂર્વક કારણ તત્ત્વની રુચિ, જ્ઞાન અને રમણતા છે. મિથ્યાત્વ, અવ્રત, પ્રમાદ કષાયાદિને દૂર કરવાનું કારણ તો તત્ત્વની રુચિ, વિચાર અને લીનતા છે, તે બુદ્ધિપૂર્વક તો કરવી. તત્ત્વનો વિચાર તે સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે. તત્ત્વવિચાર અને તત્ત્વની રમણતા પોતે પુરુષાર્થ કરે તો થાય છે. અને એવો પુરુષાર્થ કરે ત્યારે મોહકર્મનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય સ્વયં થઈ જાય છે. મોહકર્મના ઉપશમાદિ અબુદ્ધિપૂર્વક થાય છે. અબુદ્ધિપૂર્વકનો અર્થ એવો છે કે–આત્માનો પુરુષાર્થ જડકર્મના ઉપશમાદિ કરતો નથી, કેમ કે મોહકર્મના ઉપશમાદિ સ્વયં (જડકર્મના પોતાના કારણે) થાય છે, એમ અહીં કહે છે.

હવે જેને આત્માની રુચિ, જ્ઞાન અને રમણતા કરવી હોય તે તત્ત્વાદિના વિચારાદિનો ઉદ્યમ કરે તથા મોહકર્મના ઉપશમાદિ સ્વયં થાય ત્યારે રાગાદિ પણ દૂર થાય; એટલે કે તત્ત્વાદિનો વિચાર કરે છે ત્યારે મોહકર્મના ઉપશમ આદિ અવશ્ય થાય છે, પણ આત્માના પુરુષાર્થના કારણે મોહકર્મના ઉપશમાદિ થતા નથી. માટે અબુદ્ધિપૂર્વક સ્વયં તેના ઉપશમાદિ થાય છે એમ કહેલ છે; અને તે વખતે રાગાદિ પણ હોતા નથી. નિમિત્ત મટતાં રાગાદિ થતા નથી, એમાં પણ એ જ વાત છે કે બુદ્ધિપૂર્વક રાગાદિનો નાશ થાય છે ત્યારે કર્મનું નિમિત્ત સ્વયં એના કારણે ઉપશમાદિ થઈ જાય છે. આનો સાર એ છે કે આત્મા તત્ત્વાદિના વિચારપૂર્વક સમ્યગ્દર્શનાદિનો પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે કર્મના ઉપશમાદિ આત્માના પુરુષાર્થ વિના એના કારણે સ્વયં થાય છે એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. વળી, નિમિત્ત મટતાં રાગાદિનો નાશ થાય છે અને તત્ત્વાદિનો વિચાર થતાં મોહકર્મના ઉપશમાદિ થાય છે; એનો અર્થ–એકબીજાના કારણે થાય છે એમ નથી.

ઘણા એમ માને છે કે આત્મા તો બુદ્ધિપૂર્વક પુરુષાર્થ કરે પણ કર્મ નાશ થાય કે ન પણ થાય પરન્તુ એમ નથી. આત્મા પુરુષાર્થ કરે અને કર્મનો નાશ ન થાય એમ બને જ નહિ,

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અને આત્માએ પુરુષાર્થ કર્યો છે માટે પુરુષાર્થથી કર્મનો નાશ થયો છે-એમ પણ નથી. આત્માનો સમ્યગ્દર્શનનો કાળ છે તે વખતે દર્શનમોહના નાશ વગેરેનો કાળ છે. અહીં જ્ઞાનના ઉઘાડનો કાળ છે તે વખતે જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમનો કાળ છે; અને આત્મામાં રાગાદિના અભાવનો કાળ છે તે વખતે ચારિત્રમોહના નાશનો કાળ છે; પણ કર્મના કારણે તે નથી અને આત્માના પુરુષાર્થના કારણે કર્મનો નાશ નથી-એમ સમજવું.

❀ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ ❀

હવે પ્રશ્ન કરે કે વિવાહાદિ પણ ભવિતવ્ય-આધીન છે તેમ તત્ત્વવિચારાદિ પણ કર્મના ક્ષયોપશમાદિકને આધીન છે, માટે ઉદ્યમ કરવો નકામો છે.

ઉત્તર :—તત્ત્વવિચારાદિ કરવા યોગ્ય જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ તો તને થયો છે, તેથી જ ઉપયોગને ત્યાં લગાવવાનો ઉદ્યમ કરાવીએ છીએ. અસંજ્ઞી જીવોનો ક્ષયોપશમ એવો નથી તેથી તેને શા માટે ઉપદેશ આપીએ? એટલે એને ઉપદેશ આપતા નથી. આત્માનો ઉપયોગ અજ્ઞાનથી પરમાં લાગુ પડી ગયો છે તેની અમો દિશા બદલવા માગીએ છીએ. તત્ત્વાદિના વિચાર અને શ્રદ્ધાનો પુરુષાર્થ કરી શકે એટલો તને વર્તમાન ઉઘાડ છે. માટે અમે તને ઉપદેશ આપીએ છીએ. અસંજ્ઞી જીવોની વર્તમાન એના કારણે યોગ્યતા નથી તેથી એને ઉપદેશ આપતા નથી; ત્યાં કર્મનું જોર છે એમ નથી, પણ એ જીવોની લાયકાત જ એવી છે.

પ્રશ્ન :—હોનહાર હોય તો આત્મામાં ઉપયોગ લાગે પણ હોનહાર સિવાય કેવી રીતે લાગે? ભલું થવાનું હોય તો જ અમારો પુરુષાર્થ કામ કરે નહિતર ન કરે.

ઉત્તર :—જો એવું શ્રદ્ધાન છે તો સર્વકાળ કોઈપણ કાર્યનો ઉદ્યમ તું ન કર. તું ખાનપાન વ્યાપારાદિનો તો ઉદ્યમ કરે છે અને અહીં હોનહાર બતાવે છે, તેથી અમે જાણીએ છીએ કે તારો અનુરાગ જ અહીં નથી, માત્ર માનાદિ માટે એવી વાતો કરે છે. જે થવાનું હશે તે થશે એમ તું માને છે તો બધી વખતે એમ માન, પણ ઘરના કામમાં, વ્યાપારના કામમાં તો પુરુષાર્થ માને છે અને ધર્મની વાત આવે ત્યારે થવાનો હશે તો થશે એવી વાતો કરે છે. તેથી નક્કી થાય છે કે તારો પ્રેમ જ ધર્મ ઉપર નથી. જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યાં પુરુષાર્થ થયા વિના રહે નહિ. જો બધું થવાનું હશે એમ થશે એમ માને તો જ્ઞાની થઈ જવાય છે; પણ તને ધર્મની રુચિ નથી, માત્ર માનાદિથી આવી જૂઠી વાતો કરે છે.

❀ કર્મ-નોકર્મનું નિમિત્તપણે પ્રત્યક્ષ બંધન ❀

વળી તે કર્મ-નોકર્મનો પર્યાયમાં સંબંધ નિમિત્તરૂપે હોવા છતાં પણ આત્માને નિર્બંધ માને છે. ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ કર્મની સાથે હોય છે. દ્રવ્યદ્રષ્ટિએ તો આત્મા નિર્બંધ છે, પણ અહીં તો પર્યાયમાં સંસારની અંદરમાં પર્યાયદ્રષ્ટિએ કર્મ-નોકર્મ સાથે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

સંબંધ છે, છતાં બિલકુલ સંબંધ નથી એમ માને છે તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; કેમ કે કર્મ-નોકર્મનું નિમિત્તપણે બંધન તો પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ.

❀ આત્મા અને શરીર બન્નેની અવસ્થા સ્વતંત્ર ❀

જ્ઞાનાવરણાદિથી જ્ઞાનાદિકનો ઘાત જોઈએ છીએ એટલે કે તેનો નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ અહીં બતાવે છે કે આત્મામાં જ્ઞાનની પૂર્ણ દશા નથી ત્યારે નિમિત્તરૂપે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ છે. વળી આત્માને અને શરીરને પણ નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે, કેમ કે શરીર વડે તેના અનુસાર થતી અવસ્થા જોઈએ છીએ. શરીરના ચાલવા અનુસાર આત્માના પ્રદેશની અવસ્થા થતી દેખાય છે. આત્માની અવસ્થામાં શરીરનું નિમિત્ત તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. શરીરના કારણે આત્માની અવસ્થા થાય છે એમ નથી, પણ બંનેની અવસ્થા સ્વતંત્ર પોતપોતાની યોગ્યતાથી થાય છે, એમાં નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે.

શરીરની અવસ્થા–અનુસાર આત્માની અવસ્થા થાય છે–એમ અહીં કહેલ છે. હાથ ઊંચો થાય છે તો આત્માના પ્રદેશો તે જ પ્રમાણે ઊંચા થાય છે. ત્યાં આત્માની અવસ્થા તો પોતાના કારણે થાય છે, પણ સંસારદશામાં શરીરનો સંબંધ છે. તેથી ત્યાં સુધી નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે. એમ બરાબર માનવું જોઈએ. જો બિલકુલ સંબંધ જ ન હોય તો આવી અવસ્થા દેખાય છે તે ન હોય. સંબંધ હોવા છતાં સંબંધ રહિત માને તો જ્ઞાન ખોટું થાય છે, અને નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ કર્તાકર્મસંબંધ માને તો પણ ખોટું થાય છે. માટે જેમ છે તેમ માનવું જોઈએ.

❀ દ્રવ્યદૃષ્ટિએ રાગાદિ અને કર્મ-નોકર્મનો સંબંધ અભૂતાર્થ છે ❀

જ્ઞાન તો સ્વ–પરપ્રકાશક છે. એનો વિવેક એવો હોય છે કે દ્રવ્યદૃષ્ટિએ આત્મામાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ છે જ નહિ, પણ પર્યાયદૃષ્ટિએ બિલકુલ કર્મ–નોકર્મની સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ છે જ નહિ એમ નથી. હા, સામાન્ય સ્વભાવદૃષ્ટિમાં સિદ્ધદશા, રાગાદિ અને કર્મ-નોકર્મનો સંબંધ બધું અભૂતાર્થ છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિએ એ બધું નથી, પણ પર્યાયદૃષ્ટિએ બધું છે એમ ન જાણે તો એકાંત થાય છે. માટે જેમ છે એમ જાણવું જોઈએ; તો જ્ઞાન સમ્યક્ થાય છે. પર્યાયદૃષ્ટિએ કર્મ–નોકર્મનો સંબંધ ન માને તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જો બિલકુલ સંબંધ ન હોય તો વર્તમાન સિદ્ધદશા હોવી જોઈએ, પણ વર્તમાન સિદ્ધદશા નથી, એટલે કે વર્તમાન શરીરના નિમિત્તે આત્મામાં અવસ્થા થાય છે, એમ કર્મ–નોકર્મનો સંબંધ છે; અને પર્યાયદૃષ્ટિએ વર્તમાનમાં બંધ છે એમ જાણવું જોઈએ.

હવે જો વર્તમાન પર્યાયમાં સર્વથા બંધ જ ન હોય તો મોક્ષમાર્ગી તેના નાશનો ઉદ્યમ શા માટે કરે છે? વર્તમાન પર્યાયમાં વિકાર જ ન હોય અને એનું નિમિત્ત એવું મોહકર્મ જો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ન હોય તો પુરુષાર્થ કરીને એનો નાશ કરવાનું રહેતું નથી, અને સ્વભાવ સન્મુખ થવું-એવું પણ રહેતું નથી. જ્ઞાની તો સ્વભાવ સન્મુખ થઈને રાગાદિનો નાશ કરે છે. માટે આત્માને બંધન છે એમ માનવું.

[માહ વદ ૨ રવિવાર, તા. ૧-૨-૫૩]

આત્મામાં વર્તમાન વિભાવભાવ થાય છે અને તેમાં કર્મ-નોકર્મનો સંબંધ એને માનતો નથી અને કહે છે કે શાસ્ત્રમાં તો આત્માને કર્મ-નોકર્મથી ભિન્ન અબદ્ધસ્પૃષ્ટ કહ્યો છે તે કેવી રીતે છે? તેનો જવાબ આપે છે.

❀ આત્માને કર્મ અને નોકર્મ સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ નથી; પણ નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે ❀

સંબંધ અનેક પ્રકારના છે, ત્યાં તાદાત્મ્યસંબંધ અપેક્ષાએ આત્માને કર્મ-નોકર્મથી ભિન્ન કહ્યો છે; માટે આત્મા કર્મમાં અને શરીરમાં એકમેક થઈ જાય એમ બનતું નથી; તો પણ આત્માને અને શરીરને નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ નથી એમ નથી. વળી, દ્રવ્ય પલટી જઈ, એક બીજાથી મળી જઈ એક થઈ જતું નથી. માટે તે અપેક્ષાએ આત્માને અબદ્ધસ્પૃષ્ટ કહ્યો છે. આત્મા પરની સાથે એકમેક થતો નથી માટે અબદ્ધસ્પૃષ્ટ કહ્યો છે. પર્યાયમાં વિકાર સ્વતંત્રપણે કરે છે ત્યારે કર્મ નિમિત્ત છે, અને આત્માનું ક્ષેત્રાંતર થાય છે એમાં શરીરનું નિમિત્ત છે; માટે નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ અપેક્ષાએ આત્માને બંધન છે અને કર્મ-નોકર્મ નિમિત્તે આત્મા અનેક અવસ્થાને ધારણ કરે છે. માટે જે, આત્માને સર્વથા નિર્બંધ માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ સર્વથા છૂટી જાય તો તો સિદ્ધદશા હોવી જોઈએ. કેવળીને પણ કર્મ-નોકર્મ સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે. અહીં કર્મ અને શરીરના નિમિત્તથી આત્મા વિકાર અને ક્ષેત્રાંતરની ક્રિયા ધારણ કરે છે એમ કહેલ છે; એમાં આત્માની યોગ્યતા વખતે આવું નિમિત્ત હોય છે એવું જ્ઞાન કરાવે છે. નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ કે જે નિમિત્તને માનતો જ નથી, તેને અપેક્ષાથી કહેલ છે; પણ તેથી નિમિત્તના કારણે આત્માની અવસ્થા થાય છે, એમ નથી. માટે આત્માને સર્વથા નિર્બંધ માનવો તે ભ્રમણા છે-એમ કહેલ છે.

ત્યારે હવે પ્રશ્ન કરે છે કે—અમારે તો બંધ-મોક્ષનો વિકલ્પ કરવો નથી, કારણ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે जो बंधउ, मुक्कउ सो बंधइ णभंति અર્થ—'જે જીવ બંધાયો તથા મુક્ત થયો માને છે તે નિઃસંદેહ બંધાય છે.'

एक देखिये जानिये, रमि रहिये इक ठौर।
समल विमल न विचारिये, यहै सिद्धि नहि औरं।।

—એમ કહેલ છે, માટે અમારે બંધ મોક્ષનો વિચાર જ કરવો નથી.

17

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ઉત્તર :—જે જીવ કેવળ પર્યાયદૃષ્ટિ થઈ બંધ–મુક્ત અવસ્થાને જ માને છે, એકલી પર્યાયને માને છે અને દ્રવ્યસ્વભાવને ગ્રહણ કરતો નથી, એને માટે એમ કહેલ છે; અને એને ઉપદેશ આપ્યો છે કે–દ્રવ્યસ્વભાવને નહિ જાણતો એવો જીવ બંધાયો—મુક્ત થયો માને છે તે જ બંધ છે. જો સર્વથા બંધ જ ન હોય તો આ જીવ બંધાયો છે એમ શા માટે કહેવાય છે? સામાન્ય જીવસ્વભાવને માનતો નથી તે એકલો પર્યાયદૃષ્ટિ છે. તેને બંધ થયા વિના રહેતો નથી; કેમ કે બંધના નાશનું કારણ તો ત્રિકાળ જ્ઞાયક એકરૂપ સ્વભાવ છે. તે ત્રિકાળી સ્વભાવમાં બંધ–મોક્ષ એવા બે પ્રકાર છે જ નહિ, પણ એથી કરીને પર્યાયમાં અનેકતા નથી જ—એમ નથી. એકાંત દ્રવ્યસ્વભાવને માને અને પર્યાયને માને જ નહિ તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જો વર્તમાન પર્યાયમાં સર્વથા બંધ–મોક્ષ ન જ હોય એટલે બંધ છે એનો અભાવ કરીને મોક્ષ થાય છે એમ ન માનીએ તો એ જીવ 'બંધ છે' એમ શા માટે કહે છે? અને બંધના નાશનો તથા મુક્ત થવાનો ઉદ્યમ પણ શા માટે કરવામાં આવે છે? માટે પર્યાયમાં વિકાર અને બંધ છે એમ માનવું જોઈએ. ત્રિકાળી સ્વભાવને મુખ્ય કરી બતાવતાં, પર્યાયને ગૌણ કરી, વ્યવહાર કહીને અભાવ છે—એમ કહેલ છે. જો પર્યાયમાં બંધ ન હોય તો બંધનો નાશ અને મોક્ષનો ઉત્પાદ કરવાનો ઉપાય શા માટે કરવો જોઈએ? અને આત્માનો અનુભવ પણ શા માટે કરવામાં આવે છે? માટે દ્રવ્યદૃષ્ટિ વડે તો એક દશા છે અને પર્યાયદૃષ્ટિ વડે અનેક અવસ્થા થાય છે–એમ માનવું યોગ્ય છે.

સામાન્યને સ્વીકારે અને વિશેષને ન સ્વીકારે તે નિશ્ચયાભાસી છે; અને વિશેષને સ્વીકારે પણ સામાન્યને ન સ્વીકારે તો વ્યવહારાભાસી છે; તે બન્ને મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. માટે સામાન્ય વિશેષ–બન્નેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

આ નિશ્ચય–વ્યવહારનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું તે પ્રયોજનભૂત છે. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક ગ્રંથમાં પૃ. ૨૬૪ માં કહેલ છે કે—જીવાદિ દ્રવ્યો અથવા તત્ત્વોને પીછાણવાં અને જે ત્યાગવાયોગ્ય મિથ્યાત્વાદિ છે તે જાણવાં અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સમ્યગ્દર્શનાદિને પણ બરાબર જાણવાં. વળી નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધને પણ બરાબર જાણવા જોઈએ; કેમ કે એને જાણવાથી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. નય–પ્રમાણ–યુક્તિ વડે વસ્તુને જાણવી. માટે એકલા નિશ્ચયને નહિ માનતાં બન્ને નયોનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. જે એકલા નિશ્ચયનો સ્વીકાર કરે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

એ જ પ્રમાણે તે અનેક પ્રકારથી કેવળ નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ શ્રદ્ધાનાદિક કરે છે. જિનવાણીમાં તો નાના નય અપેક્ષાએ કોઈ ઠેકાણે કેવું તથા કોઈ ઠેકાણે કેવું નિરૂપણ કર્યું છે. એને બરાબર ન સમજતાં આ અજ્ઞાની પોતાના અભિપ્રાયથી નિશ્ચયનયની મુખ્યતાથી જ્યાં કથન કર્યું હોય તેને જ ગ્રહણ કરી મિથ્યાદૃષ્ટિપણાને ધારણ કરે છે; એટલે કે એકાંત એક જ પક્ષને તે ગ્રહણ કરે છે. આત્માની પર્યાયમાં વિકાર છે અને નિમિત્ત કર્મ છે એમ જાણવું તે વ્યવહાર છે; પણ તેને આદરણીય માનવો તે વ્યવહારનયનું સાચું જ્ઞાન નથી. નિશ્ચયનયનો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વિષય ત્રિકાળ જ્ઞાતાસ્વભાવ છે. એનો આશ્રય કરીને રાગ-વિકારનો નાશ થાય છે, એમ જાણવું તેને નિશ્ચયનયનું યથાર્થ જ્ઞાન કર્યું કહેવાય છે. નિશ્ચયનય આદરણીય છે અને વ્યવહારનય જાણવા યોગ્ય છે એમ સમજવું તે બંને નયનું સાચું જ્ઞાન છે. આમ બંનેનું જ્ઞાન કરવું તે પ્રમાણ છે. કોઈ એમ કહે કે બંને નય સમકક્ષી છે માટે નિશ્ચયનયની જેમ વ્યવહારનય પણ આદરણીય છે, તો તે વાત બરાબર નથી.

ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ તો એમ કહે છે કે સ્વભાવનો આશ્રય લઈને વ્યવહારને છોડો, ત્યારે અજ્ઞાની કહે છે કે વ્યવહારને આદરો; માટે અજ્ઞાનીની વાત બરાબર નથી.

વળી, જિનવાણીમાં તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતાને મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે. હવે સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાનમાં તો સાત તત્ત્વોનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન થવું જોઈએ, પણ તેનો તો આને કાંઈ વિચાર નથી; તથા સમ્યક્ચારિત્રમાં રાગાદિ દૂર કરવા જોઈએ, તેનો પણ આને ઉદ્યમ નથી. સમ્યગ્દર્શનમાં તો સાત તત્ત્વો બરાબર જાણવાં જોઈએ પણ નિશ્ચયાભાસી તેને જાણતો નથી. જીવ—અજીવ તત્ત્વ છે, પર્યાયમાં આસ્રવાદિ છે, તેનો તે સ્વીકાર કરતો નથી, અને એકલા આત્માની વાત કરે છે; વળી, આત્માના આશ્રયે રાગનો નાશ થવો જોઈએ તેનો તે પુરુષાર્થ કરતો નથી. ચારિત્રનો અર્થ તો એવો છે કે વિકારને ટાળવો પણ તેના નાશનો ઉદ્યમ તે કરતો નથી, અને માત્ર એક પોતાના આત્માને શુદ્ધ અનુભવવો તેને જ મોક્ષમાર્ગ માની સંતુષ્ટ થયો છે; તથા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા થવી તે મોક્ષમાર્ગ છે એને તે માનતો નથી. રાગ છે તો તેનો અભાવ કરીને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થાય છે, પણ રાગને જ માને નહિ તો શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરવો એ પણ રહેતું નથી. માટે સાત તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. જેમ છે તેમ જાણે નહિ તો સમ્યગ્જ્ઞાન થાય નહિ.

❋ શુદ્ધ-અશુદ્ધ પર્યાયનો પિંડ તે દ્રવ્ય છે ❋

વળી, તે આત્માનું ચિંતવન કેવી રીતે કરે છે તે કહે છે. આત્માનો અનુભવ કરવા માટે તે ચિંતવન કરે છે કે 'હું સિદ્ધસમાન શુદ્ધ છું.' તે પણ એની ભૂલ છે એમ કહેશે; કેમકે તે પર્યાયને માનતો નથી. 'ત્રિકાળ શુદ્ધ છું' એ વાત પણ એની સાચી નથી. તે કહે છે કે (૧) હું સિદ્ધસમાન શુદ્ધ છું, (૨) કેવળજ્ઞાનાદિ સહિત છું, (૩) દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મથી રહિત છું, (૪) પરમાનંદમય છું, (૫) જન્મ-મરણાદિ દુઃખ મને નથી, એમ અનેક પ્રકારથી ચિંતવન કરે છે, પણ તે તેનો ભ્રમ છે, કેમકે જો એ ચિંતવન દ્રવ્યદૃષ્ટિથી કરે છે, તો શુદ્ધ-અશુદ્ધ સર્વ પર્યાયોનો પિંડ છે, તેને તો તે જાણતો નથી. અશુદ્ધ સંસાર પર્યાય વીતી ગઈ છે એને પણ અહીં દ્રવ્યમાં નાખી છે. કેમકે પર્યાયને તે બિલકુલ માનતો નથી. માટે તેને સમજાવવા- પર્યાયની કબૂલાત કરાવવા આ રીતે વાત કરી છે. તેને કહે છે કે તારી દ્રવ્યદૃષ્ટિ પણ સાચી નથી. દ્રવ્યમાં એકરૂપતા હોવા છતાં પણ જેને શુદ્ધ-અશુદ્ધ બન્ને પર્યાય આત્માની છે, એવી

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ખબર નથી અને એનો સ્વીકાર કરતો નથી, તેને કહે છે કે દ્રવ્ય તો શુદ્ધ–અશુદ્ધ સર્વ પર્યાયનો પિંડ છે. માટે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી તું ચિંતવન કરે છે કે આત્મા સિદ્ધસમાન છે, તારી એ વાત બરાબર નથી; કેમ કે શુદ્ધ–અશુદ્ધ સર્વ પર્યાયો સહિત દ્રવ્ય છે એમ માનવું જોઈએ. ગયા કાળની અશુદ્ધ પર્યાય વીતી ગઈ છે તે ક્યાં ગઈ? તેનો સર્વથા તુચ્છ—અભાવ નથી. તે કથંચિત દ્રવ્યમાં છે એમ ન માને તો તેણે દ્રવ્યને પણ બરાબર માન્યું નથી. જેને આત્મદ્રવ્યના સામાન્ય સ્વભાવની યથાર્થ દૃષ્ટિ થઈ ગઈ છે એ તો પર્યાયને બરાબર જાણે છે.

જો અશુદ્ધ પર્યાયને માનવામાં ન આવે તો અત્યાર સુધી જે અશુદ્ધ પર્યાય વીતી ગઈ તે ક્યાં રહી? તેનો કાંઈ તુચ્છ અભાવ નથી. અનાદિ અનંત સર્વ દ્રવ્યોનો પિંડ તે દ્રવ્ય છે. જે પર્યાયો વીતી ગઈ છે એ વર્તમાન નથી અને દ્રવ્યમાં પણ તે પર્યાયો નથી એમ જો માનશો તો દ્રવ્ય પણ સિદ્ધ થશે નહિ, વીતી ગયેલી પર્યાયોનો સર્વથા તુચ્છ—અભાવ નથી. માટે અહીં કહેલ છે કે જો દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરવી હોય તો પૂર્વ પર્યાય જેટલી થઈ ગઈ છે તે દ્રવ્યની છે એમ માનો તો દ્રવ્યદૃષ્ટિ યથાર્થ કહેવાય છે. અપેક્ષા બરાબર સમજવી જોઈએ.

❀

[માહ વદ ૩ સોમવાર, તા. ૨-૨-૫૩]

આ દ્રવ્ય પ્રમાણનો વિષય નથી. પ્રમાણનો વિષય તો વર્તમાન વિશેષ અને વર્તમાન સામાન્ય તે બન્ને છે. તેમાં દ્રવ્યાર્થિક નયનો સામાન્ય એટલે કે સર્વપર્યાયોનો સમુદાય વિષય છે; અને બીજો પર્યાયાર્થિકનય છે, તે વિશેષ એટલે વર્તમાન પર્યાયનો વિષય કરે છે, માટે અહીં પ્રમાણની વાત નથી.

આત્મા વર્તમાન દ્રવ્યપર્યાયરૂપ છે, એ બન્ને પ્રમાણનો વિષય છે. હવે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી જો વિચાર કરવામાં આવે તો, દ્રવ્ય તો શુદ્ધ–અશુદ્ધ સર્વપર્યાયનો સમુદાય છે. તે વર્તમાન સમુદાય દ્રવ્યદૃષ્ટિનો વિષય છે; અને વર્તમાન અશુદ્ધ પર્યાય એક સમયની છે તે પર્યાયદૃષ્ટિનો વિષય છે. એ બન્ને થઈને પ્રમાણનો વિષય થાય છે; પણ દ્રવ્યદૃષ્ટિનો વિષય જે શુદ્ધ–અશુદ્ધ સર્વપર્યાયોનો પિંડ કહેલ છે તે પ્રમાણનો વિષય નથી.

અહીં તો કહે છે કે–નિશ્ચયાભાસી, આત્મા શુદ્ધ છે એમ ચિંતવન કરે છે તે ભ્રમરૂપ છે; કેમકે તમે જો દ્રવ્યદૃષ્ટિથી ચિંતવન કરો છો તો દ્રવ્ય તો એકલું શુદ્ધ નથી પણ શુદ્ધ–અશુદ્ધ બન્નેરૂપ છે; અને પર્યાયદૃષ્ટિથી ચિંતવન કરો છો તો વર્તમાન પર્યાય તો તારે અશુદ્ધ છે. માટે બન્ને રીતે શુદ્ધનું ચિંતવન કરવું તે ભ્રમણા છે, કેમકે વર્તમાન પર્યાય તો નીચલી દશામાં અશુદ્ધ છે અને દ્રવ્ય તો શુદ્ધ–અશુદ્ધ બન્નેરૂપ છે; માટે શુદ્ધ ચિંતવન કોઈ રીતે તારે બનતું નથી. પર્યાયમાં શુદ્ધ છે એમ પણ માનવું ન જોઈએ. વર્તમાન અશુદ્ધ પર્યાય છે છતાં તેને શુદ્ધ કેમ માનો છો? વળી જો તમે શક્તિ અપેક્ષાએ શુદ્ધ માનો છો તો 'હું આવો હોવા યોગ્ય

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છું' એમ માનો; 'હું સિદ્ધ થવાને લાયક છું' એમ માનો, પણ 'હું આવો છું' એમ માનવું તે ભ્રમ છે.

વળી વર્તમાન આત્માની પોતાની વિકારી પર્યાય પોતાના કારણે થાય છે એમા કર્મ નિમિત્તમાત્ર છે એમ માનવું જોઈએ. કર્મ એક ચીજ છે પણ એનો પ્રભાવ આત્મા ઉપર કાંઈ પડે છે એમ નથી. અગિયારમા ગુણસ્થાનથી કર્મના કારણે પડે છે એમ અજ્ઞાની માને છે તે પણ ભ્રમણા છે. પોતાની પર્યાયની યોગ્યતાના કારણે પડે છે, એને બદલે કર્મ ઉપર નાખે છે તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અહીં તો કહે છે કે પર્યાયમાં અધૂરી દશા છે, પૂર્ણ દશા નથી. અને જો વિકાર અને અલ્પજ્ઞતા છે તો એના નિમિત્તરૂપે દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મ છે. જો નિમિત્તરૂપે શરીરાદિ ન હોય તો સિદ્ધદશા અશરીરીદશા વર્તમાન હોવી જોઈએ, પણ તે સિદ્ધદશા વર્તમાન નથી; માટે કર્મ-નોકર્મનો સંબંધ પણ છે એમ માનવું જોઈએ. જો કે આત્માની વિકારી પર્યાય કે અધૂરી પર્યાયના કારણે દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મ નથી; પણ અધૂરી દશા વખતે કર્મ આદિ એના કારણે હોય છે એમ જાણવું જોઈએ. અને આત્માની પૂર્ણદશા થાય છે ત્યારે નિમિત્તરૂપે કર્માદિ હતાં તે એના કારણે છૂટી જાય છે, તે વખતે નિમિત્તરૂપે કર્માદિ હોતાં નથી એમ સમજવું જોઈએ.

વળી જો કર્મ-નોકર્મ નિમિત્તરૂપે ન હોય તો જ્ઞાનાદિની વ્યક્તતા કેમ નથી? જ્ઞાનાદિની વ્યક્તતા નથી માટે કર્મ-નોકર્મ નિમિત્તપણે છે. આત્મદ્રવ્યમાં શક્તિરૂપે જ્ઞાનાદિ ગુણો છે એમાંથી વ્યક્તરૂપ પર્યાય થાય છે. તે પર્યાય વર્તમાનમાં નથી માટે એમાં નિમિત્તરૂપે કર્મને માનવું જોઈએ, જુઓ, અહીં સમ્યગ્જ્ઞાન કોને કહેવાય છે એ વાત ચાલે છે. સમ્યગ્જ્ઞાન વિના ચારિત્ર હોતું નથી. નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ શું છે? નિશ્ચયવ્યવહાર શું છે? એને પણ જાણે નહિ અને ત્યાગી થઈ જાય તો તેથી કરીને કાંઈ સાચું ચારિત્ર હોતું નથી. હજુ તો જેને વ્યવહારનાં ઠેકાણાં નથી એને તો દ્રવ્યચારિત્ર પણ હોતું નથી. વળી દ્રવ્યચારિત્ર વિના પણ ભાવચારિત્ર હોતું નથી. માટે પ્રથમ ચારિત્રનું સ્વરૂપ પણ જાણવું જોઈએ.

❋ સ્વ-પરપ્રકાશકશક્તિ આત્માની છે ❋

સ્વ-પરપ્રકાશકજ્ઞાનશક્તિ આત્માની છે, માટે જ્ઞાન પરથી થતું નથી; પ્રતિમાથી જ્ઞાન થતું નથી. સ્વજ્ઞેય-પરજ્ઞેય બંનેને જાણવાની શક્તિ આત્માની છે. પરજ્ઞેયથી સ્વજ્ઞેયને જાણવાની શક્તિ થતી નથી. આત્મામાં સ્વ અને પરને જાણવાની શક્તિ છે એવી જેને ખબર નથી અને પરના કારણે આત્મામાં જ્ઞાનાદિ થઈ જાય એમ માને તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વળી આત્માના ભાન વિના દ્રવ્યલિંગ ધારણ કરે, નગ્ન થાય, પણ અધઃકર્મી તથા ઉદ્દેશિક આહાર લે તો તે દ્રવ્યલિંગી પણ નથી; અને યથાર્થ દ્રવ્યલિંગ વિના ભાવલિંગીપણું હોતું નથી. વસ્ત્ર-પાત્ર રાખે અને મુનિ કહેવડાવે છે તે તો સ્થૂલ ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

હવે અહીં નિશ્ચયાભાસી માને છે કે હું વર્તમાનમાં પરમાનંદમય છું. તો જો તે પરમાનંદમય હોય તો તેને કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી. માટે ખરેખર વર્તમાન પરમાનંદમય નથી. વર્તમાન અવસ્થામાં તો આનંદ પ્રગટ નથી છતાં આનંદમય માનવું તે ભ્રમ છે. વળી તે માને છે કે જન્મ-મરણાદિ દુઃખ જ આત્માને નથી. તો તે વાત પણ ખોટી છે, કેમ કે વર્તમાન દુઃખી થતા તો દેખાઓ છો; એટલે દુઃખી હોવા છતાં દુઃખ નથી એમ માનવું તે ભ્રમ છે. માટે એ પ્રમાણે બીજી અવસ્થામાં બીજી અવસ્થા માનવી તે ભ્રમ છે.

❀ પરદ્રવ્યથી ભિન્ન અને પોતાના ભાવોથી અભિન્ન તે દ્રવ્યની શુદ્ધતા છે ❀

પ્રશ્ન :—તો શાસ્ત્રમાં શુદ્ધ ચિંતવન કરવાનો ઉપદેશ શા માટે આપ્યો છે? શ્રી સમયસાર, પ્રવચનસારમાં શુદ્ધ ચિંતવન કરવાનું કહેલ છે. આસ્રવ—શુભાશુભભાવોનું ચિંતવન છોડવાનું કહેલ છે, અને તમે તો અહીં બંને પ્રકારથી શુદ્ધ ચિંતવન કરવાની ના કહો છો. તો ભગવાને જે શુદ્ધ ચિંતવન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે તે નિરર્થક ઠરે છે. માટે એમાં યથાર્થ શું છે?

ઉત્તર :—શુદ્ધપણું કેવી રીતે છે તે કહીએ છીએ. એક દ્રવ્ય અપેક્ષાએ શુદ્ધપણું છે. તથા એક પર્યાય અપેક્ષાએ શુદ્ધપણું છે ત્યાં દ્રવ્યઅપેક્ષાએ તો પરદ્રવ્યથી ભિન્નપણું તથા પોતાના ભાવોથી અભિન્નપણું તેનું નામ શુદ્ધપણું છે. આ દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ શુદ્ધપણું પહેલાં સામાન્ય દ્રવ્ય કહેલ તે જ છે. હવે અહીં, દ્રવ્ય અપેક્ષાએ શુદ્ધ–અશુદ્ધ સર્વ પર્યાયોના સમુદાયને દ્રવ્ય કહેલ છે. તે દ્રવ્ય પોતાના ભાવોથી અભિન્ન છે અને પરદ્રવ્યભાવોથી ભિન્ન છે. એવું દ્રવ્યમું શુદ્ધપણું છે. માટે અપેક્ષાએ બરાબર સમજવું જોઈએ. જે દ્રવ્યનું શુદ્ધપણું ઉપર કહ્યું હતું તે પ્રમાણે અહીં સામાન્ય દ્રવ્યનું શુદ્ધપણું કહીને પરદ્રવ્યથી ભિન્નરૂપ પોતાનું સ્વરૂપ છે એને શુદ્ધપણું કહ્યું છે. એ અપેક્ષાએ શુદ્ધપણું માનવું તે યથાર્થ છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ માહ વદ ૪ મંગળવાર, તા. ૩-૨-૫૩]

સમ્યગ્દષ્ટિ એવું ચિંતવન કરે છે કે હું પરદ્રવ્યથી ત્રિકાળ ભિન્ન છું. શરીર કર્મ જડ છે–અજીવ છે. તેના દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયથી હું ભિન્ન છું; એટલે શરીર, કર્મ, ભાષા આદિની પર્યાય મારાથી થતી નથી. મારી પ્રેરણાથી શરીર ચાલતું નથી; કેમ કે તે પદાર્થો મારાથી ભિન્ન છે અને હું તેનાથી ત્રણે કાળે ભિન્ન છું. માટે આત્મા બોલવાની, ચાલવાની ક્રિયાનો કર્તા નથી. વર્તમાનમાં લોકોને એટલી બધી ભ્રમણા—ગરબડ થઈ ગઈ છે કે—શરીરની ક્રિયા આત્માથી થાય છે—એમ માને છે; પણ અહીં તો સમ્યગ્દષ્ટિ જાણે છે કે મારો આત્મા દ્રવ્ય–સામાન્ય અપેક્ષાએ પરથી ભિન્ન અને મારી ત્રિકાળવર્તી જેટલી શુદ્ધ–અશુદ્ધ પર્યાયો તે સર્વ પર્યાયોથી

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અભિન્ન છે. હું મારા ભાવોથી એકમેક છું, મારી બધી પર્યાયોથી હું અભિન્ન છું-એવી દૃષ્ટિ કરવી તે દ્રવ્યસામાન્યદૃષ્ટિ છે. લોકોને ધર્મની ખબર નથી. એક સેકંડમાત્ર ધર્મ કર્યો હોય તો તેની મુક્તિ થયા વિના રહે નહિ, એવું ધર્મનું સ્વરૂપ છે. અનંતકાળમાં અનંત વખત નવમી ગ્રૈવેયકે દ્રવયલિંગી મુનિપણું પાળીને ગયો પણ એક સેકંડમાત્ર તેને ધર્મ થયો નહિ. તે ધર્મનું સ્વરૂપ લોકોએ સાંભળ્યું નથી.

આત્મા પરદ્રવ્યથી ભિન્ન છે અને પોતાના ભાવોથી અભિન્ન છે એને અહીં દ્રવ્યનું શુદ્ધપણું કહ્યું છે. તે આ અપેક્ષાએ સમજવું જોઈએ. ભૂતકાળમાં અશુદ્ધપર્યાય થઈ ગઈ. તે મારી લાયકાત હતી; વિકાર વખતે પણ, 'મારો સ્વભાવ તો શુદ્ધપર્યાય થાય એવી શક્તિવાળો છે'- એવી દૃષ્ટિ કરે તો 'હું છું તે છું', એ સાચું નક્કી કર્યું કહેવાય. 'પરદ્રવ્યથી ભિન્ન હું છું' એમ નક્કી કર્યું એટલે પરદ્રવ્ય ને નિમિત્તનો ભાવ મારામાં નથી એમ નિર્ણય થતાં નિમિત્ત અને પર ઉપરની દૃષ્ટિ છૂટી ગઈ. હવે પોતાના ભાવોથી અભિન્ન છે. એમાં ભૂત-ભવિષ્યનું જેમ છે એમ જ્ઞાન કરાવ્યું છે. આત્મા ભૂતભવિષ્યમાં આવી લાયકાતવાળો હતો અને થશે એવા વિકલ્પો પણ દૃષ્ટિમાં હોતા નથી; પણ જે જીવ પર્યાયને માનતો જ નથી તેને સમજાવવા માટે પ્રથમ જેમ છે તેમ ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાયોનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવે છે, એને એટલે કે શુદ્ધ-અશુદ્ધ સર્વ પર્યાયોના સમુદાયને પરદ્રવ્યભાવોથી ભિન્ન કહીને શુદ્ધ દ્રવ્ય કહેલ છે. એવા દ્રવ્યને જાણીને દૃષ્ટિ ત્રિકાળ પરથી ભિન્ન શુદ્ધ દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરે છે.

* સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણે છે કે મારી શક્તિ તો સિદ્ધ જ થવાની છે *

મારો સ્વભાવ તો સદા સિદ્ધસમાન છે. એટલે ખરેખર મારી શક્તિ તો સિદ્ધ જ થવાની છે. એમાં સંસારપર્યાયનો આદર નથી; કેમ કે સંસાર પર્યાય સિદ્ધ પર્યાયથી અનંતમે ભાગે અલ્પ છે. મારો સ્વભાવ શુદ્ધપર્યાય જ પ્રગટ કરવાનો છે—એમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણે છે, શુદ્ધ થવાની લાયકાત નિમિત્તમાંથી ને રાગમાંથી આવતી નથી એમ તે જાણે છે. ભૂતકાળમાં અશુદ્ધ પર્યાય વીતી ગઈ છે પણ તે દ્રવ્યમાં અંતર્લીન છે, માટે પરથી ભિન્ન અને સ્વના ભાવોથી અભિન્ન દ્રવ્યને શુદ્ધ કહેલ છે. જીવ વેપાર-ધંધાના કામામાં મોટો વિચાર કરે, પરના કામમાં વિચાર કરે પણ અહીં તો વિચાર કરતો નથી, તો આત્માનું સાચું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય? માટે દ્રવ્યદૃષ્ટિએ પરથી ભિન્ન ને પોતાના ભાવોથી અભિન્નને શુદ્ધપણું કહેલ છે; અને પર્યાય અપેક્ષાએ તો વર્તમાન પર્યાયમાં ઉપાધિભાવનો અભાવ થવો તે શુદ્ધપણું છે.

પર્યાય-અપેક્ષાએ તો કેવળજ્ઞાન થાય તે શુદ્ધપણું છે. સાધકદશામાં ઉપાધિભાવ હોય છે, કેમકે સર્વથા ઉપાધિભાવ રહિત થયો નથી. નિયમસાર આદિ શાસ્ત્રોમાં દૃષ્ટિ-અપેક્ષાએ પારિણામિકભાવ સિવાય ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષાયિક—એ ચારે ભાવોને વૈભાવિકભાવ કહેલ છે, તે અપેક્ષા બીજી છે. અહીં તો ક્ષાયિકભાવ સિવાય ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ-એ ત્રણેને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ઉપાધિભાવ કહેલ છે. વર્તમાન પર્યાય-અપેક્ષાએ શુદ્ધપણું તો થયું નથી માટે પર્યાય-અપેક્ષાએ શુદ્ધપણું છે એમ માનવું તે ભ્રમ છે.

હવે શુદ્ધ ચિંતવનમાં તો દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ શુદ્ધપણું ગ્રહણ કર્યું છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શરીર–કર્મથી ભિન્ન અને પોતાના શુદ્ધ–અશુદ્ધ સર્વ પર્યાયોથી અભિન્નપણાને મુખ્ય કરીને અહીં શુદ્ધ દ્રવ્ય કહેલ છે. એ વાત બરાબર સમજવી જોઈએ. આ રીતે જ્ઞાની ત્રિકાળી સ્વભાવનું ચિંતવન કરે છે. શ્રી સમયસાર ગાથા ૬ની ટીકામાં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે કહ્યું છે કે 'प्रमत्तोऽप्रमत्तश्च न भवत्येष एवाशेषद्रव्यांतरभावेभ्यो भिन्नत्वेनोपास्यमानः शुद्ध इत्यभिलप्यते' અર્થ—આત્મા પ્રમત્ત–અપ્રમત્ત નથી એ જ સર્વ પરદ્રવ્યોના ભાવોથી ભિન્નપણા વડે સેવતાં 'શુદ્ધ' એવો કહીએ છીએ. સમયસારના પ્રણેતા શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ ભાવલિંગી મુનિ હતા ને છટ્ઠે સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂલતા હતા, તેથી હું અપ્રમત્ત–પ્રમત્ત નથી–એમ કહેલ છે. વ્રત–અવ્રત અને સયોગ–અયોગથી રહિત છું એમ કહેલ નથી. વર્તમાન પર્યાય વર્તે છે તેનો નિષેધ કરે છે. પોતાની વર્તમાન જે દશા છે તેનો નિષેધ કરે છે; દ્રવ્યની દૃષ્ટિ કરાવી છે.

પરદ્રવ્યથી ભિન્ન માન્યા વિના પોતાની વર્તમાન વિકારી પર્યાયથી પોતે ભિન્ન છે એમ માની શકે નહિ, માટે ત્યાં પણ પરદ્રવ્યથી ભિન્નપણાને શુદ્ધ જ કહેલ છે. પરદ્રવ્યથી ભિન્ન થયો એટલી તો પર્યાય શુદ્ધ થઈ છે; પણ મુનિદશામાં વિશેષ શુદ્ધતા હોય છે. ધર્મ તો અભ્યંતરની ચીજ છે, બહારની ચીજ નથી, માટે જ્ઞાનને સૂક્ષ્મ કરવું જોઈએ અને અંતરમાં જોવું જોઈએ; તો આ વાત સમજાય એમ છે. દ્રવ્ય શું? પર્યાય શું? પર શું? વગેરે બધું બરાબર જાણવું જોઈએ અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અનાદિકાળથી યથાર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. બાકી બીજું બધું કર્યું છે; પણ ધર્મ થયો નથી. માટે યથાર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ માહ વદ ૫ બુધવાર, તા. ૪-૨-૫૩]

આત્માની નિર્મળ અનુભૂતિ થઈને અકષાયભાવ થયો તે પર્યાયની શુદ્ધતા છે.

અહીં સુધી તો દ્રવ્યની વાત કરી. હવે પર્યાયની શુદ્ધતાની વાત કરે છે, એમાં સમયસાર ગાથા ૭૩ની શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવની ટીકાનો આધાર આપ્યો છે કે—सकलकारकचक्रप्रक्रियोत्तीर्ण-निर्मलानुभूतिमात्रत्वात्छुद्धः। અર્થઃ—સમસ્ત કર્તા-કર્મ આદિ કારકોના સમૂહની પ્રક્રિયાથી પારંગત એવી જે નિર્મળ અનુભૂતિ–અભેદજ્ઞાન તન્માત્ર છે તેથી શુદ્ધ છે. એટલે કે—રાગાદિનો હું કર્તા છું, રાગ મારૂં કાર્ય છે, રાગનો આધાર હું છું,–એવી છ કારકોની બુદ્ધિ જેને છૂટી ગઈ છે, તેને પર્યાયની શુદ્ધતા કહે છે. જે જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ છે તેને અહીં શુદ્ધતા કહી નથી; કેમ કે નિત્યનિગોદના જીવને પણ જ્ઞાનનો ઉઘાડ હોય છે. જો એટલો ક્ષયોપશમ ન હોય તો જડ થઈ જાય. માટે એ વાત અહીં નથી. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકના પૃષ્ઠ ૯૧માં ક્ષયોપશમને કેવળજ્ઞાનનો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અંશ કહેલ છે એનો અર્થ તો એ છે કે ત્યાં જ્ઞાનનો સ્વભાવ બતાવવો છે, પણ એ વાત અહીં નથી. અહીં તો, પરદ્રવ્યોનો કર્તા આદિ તો હું નથી પણ રાગ–વિકલ્પ–પુણ્ય–પાપની ક્રિયાથી છૂટીને–પાર થઈને, આત્માની નિર્મળ અનુભૂતિ થઈ અકષાયભાવ થયો, તેને પર્યાય અપેક્ષાએ શુદ્ધતા કહી છે.

છ કારકોની અશુદ્ધતાના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) આત્મા કર્તા અને શરીર, કર્મ આદિ મારૂં કાર્ય છે; એ છ સંયોગી કારકોની તો અહીં વાત જ નથી. આત્મા આધાર છે તો શરીરનું કામ થાય છે–એમ નથી; પણ અહીં તો કહે છે કે (૨) રાગાદિ મારી પર્યાય છે એનો આત્મા કર્તા અને તે આત્માનું કર્મ ઈત્યાદિ પણ નથી. (૩) એ સિવાય આત્માના આશ્રયે શુદ્ધ નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે તેનો હું કર્તા આદિ છું એવો વિકલ્પ પણ અહીં નથી. અભેદ અખંડ ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે નિર્વિકલ્પદશા પ્રગટ થઈ છે તે પર્યાય–અપેક્ષાએ શુદ્ધતા છે–એમ સમજવું જોઈએ. હું મારી વીતરાગ પર્યાયનો કર્તા છું એવો ભેદ જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી પર્યાયની શુદ્ધતા થઈ નથી.

અજ્ઞાની દ્રવ્યની શુદ્ધતાને સમજતો નથી અને પર્યાયની શુદ્ધતાને પણ સમજતો નથી. છ કારકોમાં ત્રણ પ્રકારથી અશુદ્ધતા આવે છે. એક તો પરદ્રવ્યનો કર્તા આદિ માનવો; બીજું રાગાદિ વિકારી પર્યાયનો કર્તા આદિ માનવો; અને ત્રીજું પોતાની શુદ્ધ નિર્મળ પર્યાયનો હું કર્તા આદિ છું એવો ભેદ પડવો—એ ત્રણે અશુદ્ધતા છે; એનાથી રહિત અભેદ જ્ઞાનાનંદ ચૈતન્ય-સ્વભાવી મારૂં સ્વરૂપ એકરૂપ છે, એની દૃષ્ટિ જેને થઈ છે તેને પર્યાયમાં જે શુદ્ધ અનુભવ–આનંદદશા પ્રગટ થાય છે તે પર્યાયની શુદ્ધતા છે.

શાસ્ત્રમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિના શુભભાવને મોક્ષનું વ્યવહાર સાધન કહેલ છે પણ એનો અર્થ બરાબર સમજવો જોઈએ. પરની તો વાત નથી પણ શુભભાવનો હું કર્તા, અને શુભભાવ મારૂં કર્મ ઈત્યાદિ, એ પણ સાધન નથી; અને પોતાની વીતરાગી નિર્મળ દશાઓનો હું કર્તા છું એવો ભેદ તે પણ સાધન નથી. અભેદ સ્વભાવના આશ્રયે પર્યાયની શુદ્ધતા પ્રગટે છે; એ વાત સમજ્યા વિના શુભભાવને વ્યવહાર સાધન પણ કહેવાતો નથી. માટે બરાબર સમજવું જોઈએ.

સમ્યગ્દૃષ્ટિનું ધ્યેય કેવું હોય છે? એનું અહીં વર્ણન ચાલે છે. એમાં જ્ઞાની પર્યાયની શુદ્ધતા કોને માને છે કે—છ કારકોની પ્રક્રિયાથી પારંગત એવી જે નિર્મળ અનુભૂતિ અભેદ જ્ઞાનમાત્ર દશા થાય છે તેને પર્યાયની શુદ્ધતા કહેવાય છે. પહેલાં દ્રવ્યની શુદ્ધતા બતાવતાં જીવને અજીવથી જુદો બતાવ્યો હતો; અને અહીં પર્યાયમાં શુદ્ધતા બતાવતાં કર્તા–કર્મ આદિ છ કારકોના ભેદના અભાવથી પ્રગટતી નિર્મળ અનુભૂતિ બતાવી. આ રીતે બે પ્રકારે શુદ્ધતા જાણવી. પરથી ભિન્ન સામાન્ય સ્વભાવ તે દ્રવ્યની શુદ્ધતા અને પર્યાયમાં અભેદ નિર્મળદશા પ્રગટ થવી તેને પર્યાયની શુદ્ધતા માનવી.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

હવે કેવળનો અર્થ કરે છે. કેવળ શબ્દનો અર્થ પણ આ જ પ્રમાણે જાણવો કે 'પરભાવથી ભિન્ન નિઃકેવળ પોતે જ;' તેનું નામ કેવળ છે. આ પ્રમાણે અન્ય પણ અર્થ અવધારવા. જ્યાં જ્યાં જે પ્રમાણે અર્થ થાય ત્યાં ત્યાં તે પ્રમાણે જાણવું. સામાન્ય એકરૂપ જ્ઞાન, જેમાં ઉપાધિ નથી એને કેવળજ્ઞાન માનવું જોઈએ. એકલો જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મા છે એવો કેવળનો અર્થ માનવો જોઈએ, પણ કેવળનો અર્થ પર્યાય અપેક્ષાંએ કેવળી થયો માનવો તે વિપરીતતા છે. પર્યાયમાં અભેદજ્ઞાન તન્માત્ર થયા વિના કેવળજ્ઞાન માને તો તે ભ્રમણા છે. માટે પોતાને દ્રવ્યપર્યાયરૂપ અવલોકવો. દ્રવ્યથી તો સામાન્ય સ્વરૂપ અવલોકવું તથા પર્યાયથી અવસ્થાવિશેષ અવધારવી. એ જ પ્રમાણે ચિંતવન કરવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે, કારણ કે સત્ય જાણ્યા વિના સમ્યગ્દૃષ્ટિ નામ કેવી રીતે પામે? પર્યાયમાં તો, જેવી જેવી પર્યાય હોય એવી જ માનવી જોઈએ. એ રીતે દ્રવ્ય-પર્યાયનું સાચું ચિંતવન કરવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે. અવસ્થાને અવસ્થા જેવી છે તેવી જાણે, અને દ્રવ્યને દ્રવ્યસામાન્ય જાણે. જેમ છે એમ જાણે તો તેનું જ્ઞાન સાચું કહેવાય છે. અહીં જ્ઞાન અપેક્ષાએ કથન છે, માટે એને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેલ છે.

* જ્ઞાનીને પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરે શુભ વિકલ્પો હોય છે *

વળી મોક્ષમાર્ગમાં તો રાગાદિ મટાડવાનું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણ કરવાનું હોય છે, તેનો તો નિશ્ચયાભાસીને વિચાર જ નથી. માત્ર પોતાને શુદ્ધ અનુભવવાથી જ પોતાને સમ્યગ્દૃષ્ટિ માને છે અને અન્ય સર્વ સાધનોનો નિષેધ કરે છે. પોતાને શુદ્ધતા પ્રગટ થઈ હોય અને શુદ્ધ માને તો તો વાંધો નથી, પણ શુદ્ધતા તો તેને થઈ નથી; અને 'હું પર્યાયમાં પણ શુદ્ધ થઈ ગયો છું, મને તો વિકલ્પ ઊઠતો જ નથી.'—એમ શુભભાવનો તે નિષેધ કરે છે, તથા તે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો નિરર્થક બતાવે છે, એટલે કે તે શાસ્ત્રાભ્યાસને ઉપાધિ માને છે; પણ પૂર્ણદશા થઈ ન હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાનીને શાસ્ત્રાભ્યાસનો વિકલ્પ આવ્યા વિના રહે નહિ. તે માને છે કે—અમારે એવો વિકલ્પ કરવો નથી; પરંતુ શુદ્ધ દશા સંપૂર્ણ પ્રગટ થઈ નથી અને શુભ વિકલ્પમાં ન રહે તો અશુભ વિકલ્પ થયા વિના રહે નહિ. એ વાતને અજ્ઞાની સમજતો નથી. ભાવલિંગી મુનિઓને પણ છઠે ગુણસ્થાને શુભ વિકલ્પ આવ્યા વિના રહેતો નથી. ધર્મની પૂર્ણ પર્યાય પ્રગટી નથી તેને વિકલ્પ ન આવે—એમ બને નહિ.

વળી તે દ્રવ્ય—ગુણ—પર્યાયના, ગુણસ્થાન—માર્ગણાસ્થાનના અને ત્રિલોકાદિના વિચારોને વિકલ્પ ઠરાવે છે. અહીં માર્ગણા કહી છે તે ભાવમાર્ગણા છે, કેમ કે જીવના સ્વરૂપની એ વાત છે. એને તે સમજતો નથી. અહીં કહે છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન—ચારિત્રનો લાભ તો આત્માથી થાય છે; જડથી થતો નથી. ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન આવતું નથી પણ પૂર્ણ જ્ઞાન થયું તેને શાસ્ત્રાભ્યાસનો વિકલ્પ આવ્યા વિના રહેતો નથી. શાસ્ત્રમાં આવે છે કે—દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના ભેદનો વિચાર કરવો તે કર્તવ્ય નથી; ત્યાં તો ભેદ પાડીને વિચાર કરતાં રાગી જીવને વિકલ્પ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ઊઠે છે, તેથી એનો નિષેધ કર્યો છે; પણ એનો અર્થ એવો નથી કે સાધકદશામાં એવો વિકલ્પ આવતો જ નથી. સાધકદશામાં એવો વિકલ્પ આવ્યા વિના રહે નહિ.

ગુણસ્થાન–માર્ગણાસ્થાન વગેરેનો વિકલ્પ અમારે કરવો નથી, એમ તે માને છે, પણ સાધકદશામાં તે આવ્યા વિના રહેતો નથી, તેમ તે સમજતો નથી. નિશ્ચયાભાસી તપશ્ચરણ કરવાને વૃથા ક્લેશ કરવો માને છે. ધર્માત્માને સ્વભાવના લક્ષે જેટલે અંશે અકષાય–વીતરાગી દશા પ્રગટી છે તેટલે અંશે આહાર આદિનો વિકલ્પ છૂટી જાય છે, એને તે સમજતો નથી. એ રીતે તપશ્ચરણના સ્વરૂપને સમજતો નથી; તેથી તે તેને ક્લેશ કહે છે. વળી તે વ્રતાદિ કરવાં તેને બંધનમાં પડવું ઠરાવે છે; તે ખોટું છે; કેમ કે ભગવાનની પૂજા વગેરે છોડવા યોગ્ય છે— એમ જાણીને શુભમાં વર્તતો નથી અને અશુભમાં વર્તે છે. શુદ્ધતામાં આવતો હોય તો તે શુભભાવનો નિષેધ બરાબર છે, પણ આ તો સ્વરૂપની દૃષ્ટિપૂર્વક સ્થિરતા કરતો નથી અને પ્રમાદી થઈને અશુભમાં વર્તે છે. તે નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

હવે તે વાતનો વિશેષ ખુલાશો કરે છે કે—શાસ્ત્રાભ્યાસ તો મુનિને પણ હોય છે. છઠ્ઠું–સાતમું ગુણસ્થાન એક દિવસમાં અનેકવાર આવે છે; એવી દશાને મુનિપણું કહેવાય છે. ઘડીમાં સાતમું ગુણસ્થાન આવી જાય છે, અને ઘડીમાં વિકલ્પ આવે ત્યારે છઠ્ઠું. છઠા ગુણસ્થાનમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરે કરે છે એવો માર્ગ છે; એને તો અજ્ઞાની નિશ્ચયાભાસી સમજતો નથી, છઠા ગુણસ્થાનની સ્થિતિ અમુક અંતર્મુહૂર્તની ભગવાને જોઈ છે. ભગવાને જોઈ છે એટલી છઠા ગુણસ્થાનની પૂરી સ્થિતિ કોઈ મુનિ ભોગવે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે. મુનિદશા વખતે અમુક વખત છઠા ગુણસ્થાનમાં હોય છે. અને પાછા સાતમા ગુણસ્થાનમાં આવે છે. એવા મુનિને વિકલ્પ વખતે શાસ્ત્રના અભ્યાસનો વિકલ્પ હોય છે. મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ભાવલિંગી મુનિઓ બિરાજે છે તે આવા મુનિઓ હોય છે. ગણધર જ્યારે નમસ્કારમંત્ર ભણે ત્યારે તેના નમસ્કાર આવા ભાવમુનિને પહોંચે છે. ગણધર વ્યવહારમાં તે મુનિને સીધો નમસ્કાર ન કરે, પણ નમસ્કારમંત્રમાં આવા મુનિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

નિશ્ચયાભાસી ઘણા એવા હોય છે કે તેઓ પ્રમાદી થઈ ચોવીસ ચોવીસ કલાક પડ્યા રહે ને એમ માને કે અમારી દશા ઘણી ઊંચી થઈ ગઈ છે. તે નિશ્ચયના સ્વરૂપને સમજ્યા નથી અને એકલા અશુભભાવમાં રહે છે. અહીં તો કહે છે કે મુનિ પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે. શાસ્ત્રોમાં તો કહ્યું છે કે મુનિ જો ધ્યાનમાં રહે તો સારૂં છે; જો ધ્યાનમાં ન રહી શકે તો શાસ્ત્રાભ્યાસમાં રોકાવું તે કર્તવ્ય છે, પણ બીજા ઠેકાણે ઉપયોગ લગાવવો યોગ્ય નથી. શાસ્ત્રાભ્યાસ વડે તો તત્ત્વોનાં વિશેષો જાણવાથી સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન નિર્મળ થાય છે.

❀

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[વીર સં. ૨૪૭૯ માહ વદ ૬ ગુરુવાર, તા. ૫-૨-૫૩]

❋ શાસ્ત્રાભ્યાસનું પ્રયોજન ❋

વળી નિશ્ચયાભાસી કહે છે કે શાસ્ત્રથી જ્ઞાન થતું નથી તો પછી શાસ્ત્ર ભણવાં તે નિરર્થક છે. તેને કહે છે કે—શાસ્ત્રથી જ્ઞાન થતું નથી એ વાત તો બરાબર છે પણ સવિકલ્પ દશાવાળાને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો વિકલ્પ આવ્યા વિના રહે નહિ. શાસ્ત્ર વડે તો તત્ત્વોના વિશેષો જાણવાથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે. જુઓ શાસ્ત્રાભ્યાસથી સમ્યગ્દર્શન નિર્મળ થાય છે એમ કહેલું છે, પણ ખરેખર તો શાસ્ત્રાભ્યાસથી નિર્મળ થાય નહિ, પણ નિશ્ચયાભાસી પર્યાયને માનતો જ નથી તેને કહે છે કે—આત્માનું અવલંબન લઈને જે જીવ સમ્યગ્દર્શન નિર્મળ કરે છે તેને શાસ્ત્ર નિમિત્તરૂપે થાય છે. માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતાં નિર્મળ થાય છે એમ કહેલ છે.

વળી જ્યાં સુધી તેમાં ઉપયોગ રહે ત્યાં સુધી કષાય પણ મંદ રહે છે અને ભાવી વીતરાગભાવોની વૃદ્ધિ થાય છે; તેથી એવાં કાર્યોને નિરર્થક કહી શકાય નહિ. સમ્યગ્જ્ઞાનીને વીતરાગભાવની વૃદ્ધિ થાય છે એનો અર્થ એવો છે કે-ચિદાનંદ સ્વભાવની પ્રતીતિ તેને વર્તે છે તથા કષાયની મંદતા હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિપૂર્વક શાસ્ત્રાભ્યાસથી અશુભ રાગ ટળતો હોવાથી તેને વીતરાગભાવ થાય છે—એમ નિમિત્તથી કહેલ છે. ત્રિકાળી અકષાયસ્વભાવની પ્રતીતિવાળાને કષાયની મંદતા થાય છે, એને શાસ્ત્રાભ્યાસાદિ કરતી વખતે અશુભભાવ થતો નથી; એની કષાય મંદતાને વીતરાગતાનું કારણ ઉપચારથી કહેલ છે. ખરેખર કષાયની મંદતાથી શુદ્ધતા ત્રણ કાળમાં થાય નહિ.

જ્યાંસુધી શાસ્ત્રમાં ઉપયોગ રહે છે ત્યાંસુધી કષાયની મંદતા વીતરાગતાની વૃદ્ધિમાં નિમિત્તકારણ છે. ખરેખર તો, ભગવાન આત્મા અકષાય ચૈતન્યસ્વરૂપી છે તેના અવલંબને અકષાય પરિણતિ થાય છે. કષાયના અવલંબને શુદ્ધતા થાય નહિ, પણ અહીં જે એકાંત નિશ્ચયને જ માને છે ને શાસ્ત્રાભ્યાસના શુભભાવનો નિષેધ કરે છે તેને કહે છે કે તે શુદ્ધતાનું નિમિત્ત છે; તેથી તેને નિરર્થક કેમ કહેવાય? અશુભના અભાવમાં શુભભાવ આવ્યા વિના રહે નહિ, અને તે શુભભાવ વીતરાગભાવમાં નિમિત્ત છે; માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ નિરર્થક નથી—એમ અહીં કહેલ છે.

હવે પ્રશ્ન કરે છે કે—જૈનશાસ્ત્રોમાં અધ્યાત્મ-ઉપદેશ છે તેનો અભ્યાસ કરવો, પણ અન્ય શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી કાંઈ સિદ્ધિ નથી.

ઉત્તર :—જો તારી દૃષ્ટિ સાચી થઈ છે એટલે કે તને યથાર્થ, શ્રદ્ધા-જ્ઞાન છે તો પછી બધાંય જૈનશાસ્ત્રો તારા માટે કાર્યકારી છે. કોઈપણ જૈનશાસ્ત્ર ભણે તેનો નિષેધ કરવા જેવું નથી. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં તો આત્મસ્વરૂપનું કથન મુખ્ય છે. હવે સમ્યગ્દષ્ટિ થતાં આત્મસ્વરૂપનો તો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નિર્ણય થઈ ચૂક્યો છે; પછી જ્ઞાનની વિશેષ નિર્મળતા માટે વા ઉપયોગને મંદકષાયરૂપ રાખવા અર્થે અન્ય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ મુખ્ય જરૂરનો છે.

હવે જે, એકલાં અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોનો જ અભ્યાસ કરવો, બીજાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ ન કરવો એમ એકાંત કરે છે, તેને કહે છે કે અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં તો સમ્યગ્દર્શનનું જે કારણ એવા આત્મસ્વરૂપનું કથન કર્યું છે. જેને સમ્યગ્દર્શન થયું છે તેને જ્ઞાનની નિર્મળતા માટે અને કષાયની મંદતા માટે પણ અન્ય શાસ્ત્રો વાંચવા કાર્યકારી છે.

સમ્યગ્દર્શન જેને થયું છે એને તો અધ્યાત્મશાસ્ત્રો સિવાય બીજાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસને પણ અહીં મુખ્ય જરૂરનો કહેલ છે; કેમકે થયેલા નિર્ણયને સ્પષ્ટ રાખવા માટે પણ બીજાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ જરૂરનો છે. ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન તો કેવળી કે શ્રુતકેવળીની સમીપે થાય છે. ત્યાં કાંઈ કેવળીના કારણે થાય છે–એમ નથી, પણ આત્મા પોતે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ આત્માની સમીપ થઈને કરે છે ત્યારે નિમિત્તરૂપે કોણ હોય છે? એ બતાવવા માટે વ્યવહારથી કેવળી કે શ્રુતકેવળીની સમીપે થાય છે એમ કહેલ છે. પોતાને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થવાનો કાળ જ એ છે, અને તે વખતે તે જીવ ભગવાન અને શ્રુતકેવળી સમીપ જ હોય છે. એ રીતે શાસ્ત્રો જ્ઞાનની નિર્મળતા થવામાં નિમિત્તરૂપે છે; માટે આધ્યાત્મશાસ્ત્રો સિવાય બીજાં શાસ્ત્રોની અરુચિ કરવી જોઈએ નહિ.

નિમિત્તરૂપે બીજાં શાસ્ત્રો હોય છે એને જે માનતો નથી અને બીજાં શાસ્ત્રો વાંચવાનો વિકલ્પ જ જ્ઞાનીને હોતો નથી એમ જે માને છે તેને કહે છે કે–જ્ઞાનીને અધ્યાત્મશાસ્ત્રો સિવાય બીજાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ જરૂરી છે; અને એમ જે માનતો નથી તેને ખરેખર અધ્યાત્મશાસ્ત્રોની પણ રુચિ નથી. જેમ કે—જેનામાં વિષયાસક્તપણું હોય તે વિષયાસક્ત પુરુષોની કથા પણ રુચિથી સાંભળે, વિષયના વિશેષોને પણ જાણે. વિષયાચરણમાં જે સાધનો હોય તેને પણ હિતરૂપ જાણે, તથા વિષયના સ્વરૂપને પણ ઓળખે; તેમ જેને આત્માની રુચિ થઈ છે, તથા આત્માનું જેને ભાન થયું હોય છે તે (૧) આદિપુરાણ આદિ કે જેમાં આત્મરુચિના ધારક તીર્થંકર ભગવાન વગેરેની કથા હોય છે તેને પણ જાણે. જ્ઞાનીને એનો વિકલ્પ આવે છે, પણ તે વિકલ્પના કારણે નિર્મળતા થાય છે–એમ નથી. (૨) આત્માના વિશેષો જાણવા માટે માર્ગણા-સ્થાન, ગુણસ્થાનાદિકને પણ જાણે. સમયસારમાં ગુણસ્થાનાદિના વિકલ્પો કરવા તેને બંધન કહેલ છે, પણ અહીં તો દ્રષ્ટિપૂર્વક કરણાનુયોગના શાસ્ત્રોના અભ્યાસનો વિકલ્પ આવે છે તે કહે છે. ચારે અનુયોગનો વિકલ્પ જ્ઞાનીને આવે છે. નિશ્ચયાભાસી એકલો દ્રવ્યાનુયોગનો જ અભ્યાસ કરવો જોઈએ એમ એકાંત ખેંચે છે. તેને કહે છે કે—ગુણસ્થાનાદિનું વર્ણન જેમાં હોય તે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાથી નિર્મળતા થાય છે. તે વ્યવહારથી કથન છે. નિશ્ચયથી તો ગુણ-સ્થાનાદિના વિકલ્પો પણ કાર્યકારી નથી એમ કહેલ છે. (૩) આત્મઆચરણમાં સાધનરૂપ જે વ્રતાદિક છે તેને પણ હિતરૂપ માને એમ કહેલ છે; કેમ કે સાધકદશામાં એવો વિકલ્પ આવ્યા વિના રહેતો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નથી. વ્રતાદિના પરિણામ જે શુભ છે-વિકાર છે એને પણ અશુભભાવ ટાળવા અહીં ઉપચારથી હિતરૂપ કહેલ છે, સમ્યગ્દષ્ટિને વ્રતાદિના શુભવિકલ્પ આવે છે, માટે અહીં વ્યવહારથી હિતરૂપ કહેલ છે; ખરેખર તો તે હિતરૂપ નથી. વ્રત-તપાદિનો વિકલ્પ તો મુનિને પણ આવે છે. મુનિ થયા પહેલાં ચોથા ગુણસ્થાને સમ્યગ્દર્શન તો થયું છે. વ્રતાદિને તે હિતરૂપ માનતો નથી પણ હજુ પૂર્ણદશા થઈ નથી તેથી વચ્ચે વ્રતાદિના વિકલ્પો સહજ આવે છે. માટે ઉપચારથી તેને હિતરૂપ કહેલ છે. અજ્ઞાનીની જેમ હઠથી વ્રતાદિ લઈ લે તે ભગવાનનો માર્ગ નથી.

દર્શનવિશુદ્ધિ આદિ સોળકારણભાવનાની વાત આવે છે તે બરાબર છે. શ્વેતામ્બરમાં વીસ કારણથી તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય છે એમ કહેલ છે; અને તેમાં પહેલો બોલ અરહંતભક્તિ છે તે બરાબર નથી. દિગંબરમાં સોળકારણભાવનામાં પ્રથમ દર્શનવિશુદ્ધિ આવે છે તે યથાર્થ છે. સોળકારણભાવના તો આસ્રવ છે; પણ જ્ઞાનીને સોળકારણભાવના વ્યવહારે સંવરનું કારણ કહેલ છે. (૪) વળી જ્ઞાની આત્મસ્વરૂપને પણ વિશેષ ઓળખે. એ પ્રમાણે ચારે અનુયોગ કાર્યકારી છે.

પ્રશ્ન :—પદ્મનંદિપંચવિંશતિમાં એમ કહ્યું છે કે—જે બુદ્ધિ આત્મસ્વરૂપમાંથી નીકળી બહાર શાસ્ત્રોમાં વિચરે છે, તે બુદ્ધિ વ્યભિચારિણી છે.

ઉત્તર :—પદ્મનંદી ભગવાન એમ કહે છે કે—આત્માને ચૂકીને શાસ્ત્રમાં જેની બુદ્ધિ જાય છે તે વ્યભિચારિણી છે. તે તો સત્ય છે; કારણ કે પરદ્રવ્યનું જ્ઞાન કરવું તે રાગનું કારણ નથી પણ પરદ્રવ્ય વિષે પ્રેમ થયો છે એને વ્યભિચારિણી કહેલ છે. જ્ઞાનીને પણ પરમાં બુદ્ધિ જતાં જેટલો રાગ થાય છે. તેટલો દુઃખદાયક છે; માટે તે બુદ્ધિને વ્યભિચારિણી કહેલ છે. એ અપેક્ષાએ વાત કરી છે. ભગવાન આત્માનો જેને નિર્ણય થયો છે તે પરદ્રવ્યના જ્ઞાનનો પ્રેમ કરે તો તેને વ્યભિચાર કહેલ છે; કેમ કે તે પુણ્ય-રાગ છે. સ્ત્રી બ્રહ્મચારી રહે તો તે બરાબર છે, પણ બ્રહ્મચર્ય ન પાળી શકે તો પોતાને લાયક પુરુષ હોય તેને છોડી ચંડાળ આદિનું સેવન કરતાં તો તે અત્યંત નિંદનીક થાય. સ્ત્રી શીયળ પાળે તો તે પુણ્યબંધ છે—એ તો અહીં દૃષ્ટાંત છે; તેવી રીતે બુદ્ધિ આત્મામાં રહે તો બરાબર છે, પણ આત્મામાં સ્થિર ન રહી શકે તો શાસ્ત્રાભ્યાસનો પ્રશસ્તરાગ છોડીને અશુભભાવ કરે તો તે મહા નિંદનીક છે. શાસ્ત્રઅભ્યાસ છોડીને સંસારના કાર્યોમાં લાગી જાય તો તે પાપ છે. ભગવાન આત્મા જ્ઞાનમાં રમે તો તે સારૂં છે; પણ આત્મામાં રમી શકે નહિ તો શુભભાવમાં રહેવું તે સારૂં છે, પણ અશુભભાવ તો કરવા જેવો નથી જ. અહીં આત્મદૃષ્ટિ થઈ છે તેને, અપેક્ષાએ શુભભાવ ઠીક છે, એમ વ્યવહારથી કહેલ છે.

અશુભભાવ કરીને સંસારકાર્યમાં લાગ્યો રહે ને શાસ્ત્રના અભ્યાસને છોડી દે તો મહા નિંદનીક છે. અહીં અશુભ ન કરવો અને શુભભાવ કરવો યોગ્ય છે એમ કહેલ છે; તે પણ વ્યવહારથી કહેલ છે. ખરેખર નિશ્ચયથી તો અશુભના કાળે અશુભ અને શુભના કાળે શુભ જ હોય છે—એમ જ્ઞાની જાણે છે; પણ સાધકદશામાં જ્ઞાનીને કેવો વિકલ્પ હોય છે એનું અહીં

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જ્ઞાન કરાવેલ છે. અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—જ્યારે શુભભાવ આવે છે ત્યારે શાસ્ત્રાભ્યાસમાં બુદ્ધિ લગાવવી યોગ્ય છે; કેમ કે મુનિઓને પણ સ્વરૂપમાં ઘણો કાળ સ્થિરતા રહેતી નથી; ગણધરદેવ પણ ભગવાનના દિવ્યધ્વનિને સાંભળે છે. જે ચાર જ્ઞાન-ચૌદ પૂર્વધારી છે, બાર અંગ જેણે રચ્યાં છે, તેમને પણ સ્થિરતા ઘણો કાળ રહેતી નથી, તેથી તેમને પણ ભગવાનની વાણી સાંભળવાનો વિકલ્પ હોય છે; માટે શાસ્ત્રાભ્યાસમાં બુદ્ધિને લગાડવી યોગ્ય છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ માહ વદ ૭, શુક્રવાર તા. ૬-૨-૫૩]

છદ્મસ્થને નિર્વિકલ્પદશા નિરંતર રહેતી નથી. છદ્મસ્થનો ઉપયોગ એકરૂપ રહે તો ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત રહે. એથી વિશેષ રહે નહિ. એથી વિશેષ રહે તો વીતરાગ થઈ કેવળજ્ઞાન પામે. અહીં સાધક જીવને શુભરાગ આવે છે. તેનું જ્ઞાન કરાવે છે. શુભરાગ આવે છે તેને જાણવો તે વ્યવહાર છે. કેટલાક લોકો કહે છે કે વ્યવહાર ને નિમિત્તથી લાભ માનો, તો વ્યવહાર ને નિમિત્ત માન્યાં કહેવાય; પણ તે બરાબર નથી. પરથી શુભભાવ થતો નથી. મંદિર નિમિત્ત હોવા છતાં કેટલાક લોકો મંદિરમાં ચોરી કરે છે. માટે જે શુભભાવ કરે છે તેને નિમિત્ત કહેવાય છે. નિમિત્તથી શુભભાવ થતો નથી; વળી શુભથી ધર્મ થતો નથી; આત્માથી ધર્મ થાય છે, તેમ માનવું તો નિશ્ચય છે; ને અધૂરી દશામાં શુભરાગ આવે છે તેને જાણવો તે વ્યવહાર છે.

અહીં નિશ્ચયાભાસી કહે છે કે—'હું આત્મસ્વરૂપનું જ ચિંતવન અનેક પ્રકારે કર્યા કરીશ.' તો તેને કહે છે કે—સામાન્ય ચિંતવનમાં અનેક પ્રકાર બનતા નથી. રાગરહિત સ્વભાવ એક જ પ્રકારે છે; તથા વિશેષ વિચાર કરે તો આત્મા અનંત ગુણોનો પિંડ છે, વર્તમાન પર્યાય છે, માર્ગણાસ્થાન, ગુણસ્થાન આદિ શુદ્ધ-અશુદ્ધ અવસ્થાનો વિચાર આવશે. આવો શુભરાગ આવે તેને જાણવો તે વ્યવહાર છે.

વળી કેવળ આત્મજ્ઞાનથી જ મોક્ષમાર્ગ થાય જ નહિ, પણ સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાનજ્ઞાન થતાં, તથા રાગાદિક દૂર થતાં મોક્ષમાર્ગ થશે. જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા ને મોક્ષ-એ સાત તત્ત્વો પૃથક્ પૃથક્ છે એમ જાણવું જોઈએ. હું શુદ્ધ ચિદાનંદ છું તે જીવ, શરીર, કર્મ આદિ અજીવ છે, તે મારાથી ભિન્ન છે; દયા, દાનાદિ તથા હિંસા, જૂઠું વગેરે આસ્રવ છે; તેમાં અટકવું તે બંધ છે; આત્માના ભાન દ્વારા સંવર થાય છે, વિશેષે સ્થિરતા દ્વારા શુદ્ધિની વૃદ્ધિરૂપ નિર્જરા થાય છે; સંપૂર્ણ શુદ્ધિ તે મોક્ષ છે. જો કર્મને લઈને આસ્રવ માને તો અજીવ ને આસ્રવ એક થઈ જાય. શરીરનું હાલવું ચાલવું વગેરે અજીવની પર્યાય છે, તે આત્માની પર્યાય નથી. આત્માથી શરીર ચાલે એમ માને તો આત્મા ને શરીર જુદાં ન માન્યા. પુણ્ય-પાપના ભાવ આસ્રવ છે; તેમાં અટકી જવું તે બંધ છે. આત્માના અવલંબને જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટે છે તે સંવર-નિર્જરા છે. પૂર્ણદશા પ્રગટે તે મોક્ષ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કર્મથી વિકાર માને તો અજીવ ને આસ્રવ એક માન્યાં. આત્માથી શરીર ચાલે એમ માને તો જીવ ને અજીવ એક માન્યાં—આમ માનવાથી સાત તત્ત્વ રહેતાં નથી. સાત તત્ત્વ જુદાં જુદાં ન માને તો મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે. શરીરની ક્રિયા અજીવની છે. ઈચ્છા આસ્રવ છે, જ્ઞાતાદ્રષ્ટા જીવતત્ત્વ છે-આમ સાતે તત્ત્વ જુદાં જુદાં છે. અજ્ઞાની કહે છે કે અમને આત્માનું જ્ઞાન છે. તેને કહે છે કે સાત તત્ત્વના યથાર્થ જ્ઞાન વિના એકલા આત્માનું જ્ઞાન તે સાચું જ્ઞાન નથી. જીવાદિ સાત તત્ત્વ જેમ છે તેમ માનવાં જોઈએ. વળી વ્યવહાર રત્નત્રયથી નિશ્ચય રત્નત્રય માને તો આસ્રવ ને સંવર એક થઈ જાય છે, સાત રહેતાં નથી. સાત તત્ત્વનાં ઠેકાણાં નથી ને આત્મજ્ઞાન માને તો તે જૂઠો છે, વ્યવહારથી ધર્મ માને તે પણ જૂઠો છે. સાતની શ્રદ્ધા ને જ્ઞાન વિના રાગાદિનો ત્યાગ થઈ ચારિત્ર થતું નથી.

અહીં નિશ્ચયાભાસીને કહે છે કે પ્રથમ સાત તત્ત્વોનાં સ્વતંત્ર શ્રદ્ધાન—જ્ઞાન થવાં જોઈએ, ત્યાર પછી સ્વભાવના આશ્રયે વીતરાગતા થાય છે. સાત તત્ત્વોનાં શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન તે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન છે ને રાગાદિનું દૂર થવું તે ચારિત્રદશા છે. આ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે. મુનિને ૨૮ મૂલગુણનું પાલન હોય છે તે આસ્રવતત્ત્વ છે, તે ચારિત્ર નથી. જ્ઞાયકસ્વભાવમાં એકાગ્રતા થતાં આસ્રવ-બંધ હીન થઈ જાય છે ને સ્થિરતા થાય છે તે ચારિત્ર છે.

હવે સાત તત્ત્વોના વિશેષો જાણવા માટે જીવના ને અજીવના વિશેષો જાણવા. પુણ્ય-પાપ પરિણામ આસ્રવ છે; જડકર્મ સ્વતંત્ર આવે છે તે દ્રવ્ય-આસ્રવ છે; જીવ વિકારી પરિણામમાં અટકે છે તે ભાવબંધ છે. ને કર્મ બંધાય છે તે દ્રવ્યબંધ છે. જ્યાં ભાવ—આસ્રવ છે ત્યાં દ્રવ્ય-આસ્રવ થાય છે. એકબીજાને લીધે આવે છે એમ કહેવું તે નિમિત્તનું કથન છે. પરિણામનું થવું સ્વતંત્ર છે, ને કર્મનું આવવું સ્વતંત્ર છે; કોઈને લીધે કોઈ નથી. જીવની પર્યાયમાં જે પરિણામ થાય તે ભાવ-આસ્રવ છે, ને તેટલા પ્રમાણમાં કર્મનું આવવું થાય છે. એટલો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ બતાવવા ભાવ-આસ્રવને લીધે દ્રવ્ય-આસ્રવ થાય છે એમ કહેવાય છે; પણ એકને લીધે બીજો થતો નથી. કર્મની પર્યાય નૈમિત્તક સ્વતંત્ર થાય છે તો ભાવઆસ્રવને નિમિત્ત કહેવાય છે; તેવી રીતે જીવ પોતે વિકાર કરે તો કર્મના ઉદયને નિમિત્ત કહેવાય છે.

અશુભ નિમિત્તોથી ઉપયોગ ખેસવી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો વિચાર કરવો; હું ત્રિકાળી દ્રવ્ય છું, ગુણો પણ ત્રિકાળી છે; વળી ગુણસ્થાનાદિનો વિચાર કરવો; તે રાગ ઘટાડવામાં નિમિત્ત છે; કારણ કે એમાં કોઈ રાગાદિકનું નિમિત્ત નથી. અહીં રાગના ક્રમને ફેરવવો નથી. જે વખતે જે રાગ આવવાનો તે આવવાનો. રાગ ઘટાડવાનો ઉપાય આત્માના અવલંબને જ છે; પણ ઉપદેશકથનમાં એમ આવે કે અશુભ ઘટાડી શુભમાં રહેવું, ગુણસ્થાનાદિનો વિચાર કરવો. માટે સમ્યગ્દષ્ટિ થયા પછી પણ ત્યાં જ ઉપયોગ લગાવવો.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પ્રશ્ન :—રાગાદિ મટાડવાનાં કારણો જે હોય તેમાં તો ઉપયોગ લગાવવો ઠીક છે; પણ ત્રિલોકવર્તી જીવોની ગતિ આદિનો વિચાર કરવો એ શું કાર્યકારી છે?

ઉત્તર :—એવા વિચારથી રાગ વધતો નથી. આત્મા જ્ઞાયક છે; લોક, કર્મ વગેરે જ્ઞાનનાં જ્ઞેય છે. જગતના પદાર્થો ઈષ્ટ-અનિષ્ટ નથી પણ તે જ્ઞેય છે, ને આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રમાણ છે. પદાર્થોમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ત્રિલોકના વિચારમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું નથી. માટે જ્ઞેયનો વિચાર વર્તમાન રાગાદિકનું કારણ નથી; પણ લોક આદિનો અભ્યાસ ને વિચાર કરવાથી જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે, તથા તે વિચાર વર્તમાન રાગાદિ ઘટાડવાનું કારણ છે. ને આગામી રાગ ઘટાડવાનું કારણ છે. વર્તમાન શુભરાગ ઊઠ્યો છે તે રાગ ઘટવાનું ખરેખર કારણ નથી. ખરેખર તો શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે જ રાગ ઘટે છે; પણ શુભરાગ આવે છે ને અશુભ ઘટે છે, માટે શુભરાગને રાગ ઘટવાનું કારણ ઉપચારથી કહ્યું છે. માટે તે કાર્યકારી છે.

પ્રશ્ન :—સ્વર્ગ-નરકાદિકને જાણવાથી તો ત્યાં રાગદ્વેષ થાય છે.

ઉત્તર :—જ્ઞાની સ્વર્ગને અનુકૂળ તથા નરકને પ્રતિકૂળ માનતો નથી. પુણ્યથી સ્વર્ગ મળે છે ને પાપથી નરક મળે છે એમ જ્ઞાની જાણે છે. જ્ઞાની શુભાશુભને હેય માને છે તો પછી તેનું ફળ જે સ્વર્ગ-નરકાદિ તેને તે ઉપાદેય માને તેમ કદી બને નહિ. અજ્ઞાની પુણ્યને અને તેના ફળને ઉપાદેય માને છે. જ્ઞાની પુણ્યને પુણ્ય માને છે. ધર્મને ધર્મ માને છે. પુણ્યને બંધનું કારણ સમજે છે. માટે તેને સ્વર્ગાદિ-નરકાદિકને જાણતાં રાગદ્વેષની બુદ્ધિ થાય નહિ; અજ્ઞાનીને થાય. જ્યાં પાપ છોડી પુણ્યકાર્યમાં લાગે ત્યાં કંઈક રાગાદિક ઘટે જ છે.

પ્રશ્ન :—શાસ્ત્રમાં તો એવો ઉપદેશ છે કે પ્રયોજનભૂત થોડું જ જાણવું કાર્યકારી છે માટે ઘણા વિકલ્પ શા માટે કરવા?

ઉત્તર :—સાત તત્ત્વ અથવા નવ પદાર્થ જાણવા જરૂરના છે, જે જીવ બીજું બહુ જાણે ને પ્રયોજનભૂત ન જાણે તેને કહ્યું છે કે પ્રયોજનભૂત જાણો; અથવા જેનામાં બહુ જાણવાની શક્તિ નથી તેને આ ઉપદેશ આપ્યો છે. જેની બુદ્ધિ થોડી છે તેને કહ્યું કે થોડું પણ પ્રયોજનભૂત જાણો. શિવભૂતિ મુનિને વિશેષ બુદ્ધિ ન હતી, પણ તેમણે પ્રયોજનભૂત તત્ત્વ જાણ્યું હતું. વળી જેને બુદ્ધિ ઘણી છે તેને કીધું નથી કે બહુ જાણવાથી બૂરું થશે; ઊલટું બહુ જાણવાથી જ્ઞાન નિર્મળ થશે. શાસ્ત્રમાં પણ એમ કહ્યું છે કે **सामान्यशास्त्रतों नूनं, विशेषो बलवान् भवेत्** સામાન્ય કરતાં વિશેષ બળવાન છે. અહીં સામાન્ય એટલે દ્રવ્ય અને વિશેષ એટલે પર્યાય એવો અર્થ નથી. પર્યાયદૃષ્ટિ છોડીને દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરવી એ વાત પણ અહીં કરવી નથી; પણ સામાન્ય એટલે સંક્ષેપથી જાણવા કરતાં વિશેષતાથી-બહોળતાથી-ઘણાં પડખાંથી જાણવું તે નિર્મળતાનું કારણ છે. આત્માનું ભાન થયું છે તેવા જીવને વિશેષજ્ઞાન નિર્મળતાનું કારણ છે. સામાન્ય એટલે દ્રવ્ય ને વિશેષ એટલે પર્યાય; માટે દ્રવ્ય કરતા પર્યાય બળવાન છે એમ કહેવું નથી. ધર્મ પ્રગટ કરવામાં

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

બળવાન તો દ્રવ્ય છે, ને દ્રવ્ય સામાન્યના આશ્રયે જ નિર્મળતા થાય છે; પણ તે અહીં કહેવું નથી. અહીં વિશેષ જ્ઞાન થવું તે નિર્મળતાનું કારણ છે એમ કહેવું છે. હું આત્મા જ્ઞાયક છું એવી સામાન્યની દૃષ્ટિ તો કાયમ રાખવી. સામાન્ય આત્મા ઉપર દૃષ્ટિ રાખવી ને જ્ઞાનની વિશેષતા કરવી તે નિર્મળતાનું કારણ છે એમ અહીં કહેવું છે. વિશેષ જાણવાથી વિકલ્પ થાય છે એમ અજ્ઞાની એકાંત ખેંચે છે તેને સમજાવ્યું છે.

❀

[વીર સં ૨૪૭૯ માહ વદ ૯ રવિવાર, તા. ૮-૨-૫૩]

શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં '**सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः।**' એમ પહેલા સૂત્રમાં કહેલ છે. તેમાંથી અહીં સમ્યગ્દર્શનની વાત ચાલે છે. આત્મા ત્રિકાળી ધ્રુવ પદાર્થ છે તેનો શ્રદ્ધા નામનો ગુણ પણ ત્રિકાળ ધ્રુવ એકરૂપ છે. સમ્યગ્દર્શન શ્રદ્ધાગુણની નિર્મળ પર્યાય છે, અને મિથ્યાદર્શન શ્રદ્ધાગુણની વિપરીત પર્યાય છે. સમ્યગ્દર્શન આત્માના આશ્રયે થાય છે, એમાં શાસ્ત્ર પરંપરા નિમિત્ત છે; એને માને નહિ, અને એ નિમિત્ત જ નથી એમ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધને જાણે નહિ અને કહે કે આત્માના વિકલ્પના કારણે પરવસ્તુ આવે છે તો તે નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધને સમજતો નથી; તથા આત્માના વિકલ્પમાં પરવસ્તુ નિમિત્ત જ નથી એમ માને તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

જ્ઞાનીને શાસ્ત્ર ભણવાનો વિકલ્પ આવે છે પણ વિકલ્પ આવ્યો માટે શાસ્ત્ર આવે છે—એમ નથી. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનો કર્તા નથી. કોઈ ઈશ્વરને જગતનો કર્તા માને છે, તેમ કોઈ જૈની, આત્માને શરીરાદિ પરદ્રવ્યનો કર્તા માને, તો તે 'જગતકર્તા ઈશ્વર છે' એવી માન્યતાવાળાની જેમ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એક પદાર્થ બીજા પદાર્થનો કર્તા નથી પણ બીજા પદાર્થને સહાય થાય છે એમ પણ નથી,—એમ જ્ઞાની જાણે છે. સ્વભાવના અવલંબને આત્મામાં નિર્મળતા થાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રને નિમિત્ત કહેવાય છે. તેથી શાસ્ત્રથી નિર્મળતા થાય છે. એમ પણ વ્યવહારથી કહેવાય છે.

વળી નિશ્ચયાભાસી તપશ્ચરણને વ્યર્થ ક્લેશ ઠરાવે છે; પણ મોક્ષમાર્ગ થતાં તો સંસારી જીવોથી ઊલટી પરિણતિ હોવી જોઈએ. જુઓ, અહીં અજ્ઞાની એમ કહે છે કે અમારે તપશ્ચરણની જરૂર નથી; તો તેને કહે છે કે જેને મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ થયો હોય તેને સંસારી જીવો કરતાં ઊલટી દશા થવી જોઈએ. સ્વભાવના અવલંબને રાગ ઘટાડવાનો પ્રયત્ન કરે નહિ અને માની લે કે અમે પૂર્ણ થઈ ગયા છીએ તો તે એકાંત નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જે મોક્ષમાર્ગી છે તેનો રાગ ઘટવો જોઈએ.

❀ ઈષ્ટ–અનિષ્ટ સામગ્રી રાગદ્વેષનું કારણ નથી. ❀

અજ્ઞાની સંસારી જીવો ઈષ્ટ–અનિષ્ટ સામગ્રીથી રાગદ્વેષ થાય છે એમ માને છે. જ્ઞાનીને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અજ્ઞાન ટળી ગયું હોવાથી એવો રાગદ્વેષ હોતો નથી. સંસારીને અનુકૂળ ભોજનાદિમાં પ્રીતિ થાય છે ને પ્રતિકૂળ સામગ્રીમાં દ્વેષ થાય છે. સામગ્રી અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ છે જ નહિ, કેમ કે તે તો જડની પર્યાય છે; જ્ઞાની તો એને જ્ઞાનનું જ્ઞેય જાણે છે. અજ્ઞાની સામગ્રીને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માને છે. ક્ષુધા લાગવી તેને અનિષ્ટ માને છે પણ અનિષ્ટ નથી; અને ભોજન મળવું એને અજ્ઞાની ઈષ્ટ માને છે પણ તે ઈષ્ટ નથી. માટે પર વસ્તુમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. જ્ઞાની પરદ્રવ્યને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માનતો નથી. તેથી તેને પરદ્રવ્યના કારણે રાગદ્વેષ થતો નથી. પોતાની નિર્બળતાથી અલ્પ રાગાદિ થાય છે, તેના નાશ માટે નિમિત્તથી ભોજન આદિ છોડવાનો ઉપદેશ આપે છે.

તત્ત્વદૃષ્ટિ કેવી છે? તે, લોકોએ સાંભળી નથી. મોક્ષમાર્ગની મૂળ રકમ શું છે એની ખબર નથી. સમ્યગ્દર્શન તે મૂળ રકમ છે; એની અહીં વાત કરે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને પરવસ્તુ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માનીને રાગ થતો નથી. પરવસ્તુના કારણે રાગ થતો નથી. પરના કારણે રાગ થાય તો કેવળીને પણ રાગ થવો જોઈએ. અહીં પંડિતજીએ યથાર્થ વાત કરેલ છે. સુકૌશલ મુનિના શરીરને વાઘણ ખાય છે. તે તેમની પૂર્વભવની માતા હતી. સુકૌશલ મુનિને એના ઉપર દ્વેષ થતો નથી. જો નિમિત્તના કારણે દ્વેષ થતો હોય તો મુનિને દ્વેષ થવો જોઈએ, પણ એમ બનતું નથી. જો ઈષ્ટ-અનિષ્ટ સામગ્રી જોઈને રાગદ્વેષ થાય તો તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

આત્માની પર્યાયમાં વિકાર થાય છે, તે ભાવબંધ છે; અને તે વખતે એકક્ષેત્રાવગાહીપણે કર્મનું બંધન થાય છે, તે દ્રવ્યબંધ છે. દ્રવ્યબંધ થયો તે જડ છે અને ભાવબંધ આત્માની પર્યાયમાં છે. દ્રવ્યબંધમાં ભાવબંધનો અભાવ છે. બે ચીજ જુદી છે. તે નજીક રહે માટે એકબીજામાં ભળી જાય-એમ નથી. કર્મ પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં રહે છે અને આત્મા પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં રહે છે; માટે આત્મામાં કર્મ નથી અને કર્મમાં આત્મા નથી. બંનેને નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ છે. અજીવતત્ત્વ અને જીવતત્ત્વ બંને ભિન્ન ભિન્ન છે; એમ ન માને તો સાત તત્ત્વની પણ યથાર્થ પ્રતીતિ રહેતી નથી; માટે જીવાદિ તત્ત્વની જેને ખબર નથી એને સમ્યગ્દર્શન હોય નહિ.

જો સ્વાધીનપણે એવું સાધન થાય તો પરાધીનપણે ઈષ્ટ-અનિષ્ટ સામગ્રી મળતાં પણ રાગ-દ્વેષ ન થાય. ઈચ્છાના નાશનો ધર્મીને પુરુષાર્થ હોવો જોઈએ. જો ઈચ્છાનો નાશ થાય તો તેના નિમિત્તનો અભાવ પણ થયા વિના રહે નહિ. પરવસ્તુના કારણે રાગ થાય છે એમ જ્ઞાની માનતો નથી. સ્વભાવના પ્રયોજન વિના રાગ છૂટતો નથી. પરવસ્તુ છૂટવાથી રાગ છૂટી જાય એમ નથી. જ્ઞાનના પુરુષાર્થથી રાગ સહજ છૂટી જાય છે, ત્યારે કર્મ એના કારણે છૂટી જાય છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જ્ઞાનીએ સ્વાધીનપણે પુરુષાર્થ કરીને રાગદ્વેષને છોડવા જોઈએ. એવા સાધનમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ સામગ્રી ગમે તેવી મળે તો પણ જ્ઞાનીને રાગદ્વેષ થતો નથી. હવે જોઈએ તો એ પ્રમાણે, પણ એકાંત નિશ્ચયાભાસીને અનશનાદિથી દ્વેષ થયો છે તેથી તેને તે ક્લેશ ઠરાવે છે. અનશનાદિને ક્લેશનું કારણ માન્યું તો ભોજનાદિ કરવામાં ઈષ્ટપણું થયું. આ રીતે પરવસ્તુમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું થયા વિના રહ્યું નહિ; એવી દશા તો પર્યાયદૃષ્ટિ સંસારીઓને પણ હોય છે, તો તેં મોક્ષમાર્ગી થઈ શું કર્યું? તારામાં અને મિથ્યાદૃષ્ટિમાં કાંઈ ફેર રહ્યો નહિ એમ કહે છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ માહ વદ ૧૦ સોમવાર, તા. ૯-૨-૫૩]

મિથ્યાદૃષ્ટિ નિશ્ચયાભાસીને યથાર્થ રાગ ઘટાડવાની ભાવના પણ હોતી નથી, તેથી તે કહે છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ તપશ્ચરણ કરતા નથી, માટે અમે પણ તપ કરતા નથી.

તેનો ઉત્તર :—તપનો અર્થ તો ઈચ્છાનો નિરોધ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ યથાર્થ ઈચ્છાનો નિરોધ હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિને હોતો નથી. ચોથા ગુણસ્થાને સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંસારમાં લાખો વર્ષ સુધી રહે છે. ત્યાસી લાખ પૂર્વ ઋષભદેવ ભગવાન સંસારમાં રહ્યા હતા. સમ્યગ્દૃષ્ટિ હતા પણ મુનિપણું લીધું ન હતું. અંતરમાં સ્વભાવદૃષ્ટિ તો હતી, પણ પુરુષાર્થની નબળાઈના કારણે ચારિત્રદશા અંગીકાર કરી શક્યા નહિ. સમ્યગ્દૃષ્ટિને તપ થઈ શકતું નથી, પણ શ્રદ્ધાનમાં તો તપ એટલે ચારિત્રને તે ભલું જાણે છે. શ્રાવકદશામાં રહ્યા છતાં પણ ધર્મીને મુનિપણાની ભાવના વર્તે છે. પોતાની પર્યાયમાં કમજોરી છે, તેથી ચારિત્ર પ્રગટતું નથી, એમ જાણે છે. ચક્રવર્તીને છન્નું કરોડ ગામ હોય છે, છંન્નું હજાર સ્ત્રી હોય છે, છન્નું કરોડ પાયદળ હોય છે, ચોસઠ હજાર પુત્ર હોય છે, બત્રીસ હજાર પુત્રી હોય છે; છતાં એમને ભાવના તો ચારિત્રદશાની હોય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિનું શ્રદ્ધાન જ એવું હોય છે કે તે તપને ક્લેશ માને છે; તેથી તેને તપ એટલે રાગાદિનો નાશ કરીને સ્વભાવમાં રમણતા કરવી, એની ભાવના પણ હોતી નથી.

ધર્મીને બહારમાં ઉપવાસાદિ ન હોય, છતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં બિલકુલ દોષ આવતો નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિ હઠથી ચારિત્ર લે, તે કાંઈ યથાર્થ ચારિત્ર કહેવાતું નથી, કેમ કે સમ્યગ્દર્શન વિના ચારિત્ર-તપ થતું નથી. અજ્ઞાનીને ચક્રવર્તી કે તીર્થંકર પદનો બંધ હોય નહિ. આત્મામાં નબળાઈથી રાગાદિની પર્યાય થાય છે, એને ઉપાદેય માનતા નથી, એવા કોઈ જ્ઞાનીને વિકલ્પ આવે છે, તેમાં ચક્રવર્તી કે તીર્થંકરાદિપદનું બંધન થાય છે. જે શુભભાવને ભલો જાણે છે, તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એને ચક્રવર્તીપદ કે તીર્થંકરપદ હોય નહિ.

સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવના તો તપની જ હોય છે, ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે :-શાસ્ત્ર વિષે એમ કહ્યું છે કે તપાદિ ક્લેશ કરે છે તો કરો, પરંતુ જ્ઞાન વિના સિદ્ધિ નથી તેનું શું કારણ?

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

❀ તત્ત્વજ્ઞાન વિના કેવળ તપથી ધર્મ ન થાય ❀

ઉત્તર :—જે જીવો તત્ત્વજ્ઞાનથી પરાઙ્મુખ છે તથા તપથી જ મોક્ષ માને છે તેને એવો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે કે તત્ત્વજ્ઞાન વિના કેવળ તપથી જ મોક્ષ ન થાય; તત્ત્વજ્ઞાન થતાં આત્માની દૃષ્ટિ થઈ, આસ્રવની ભાવના છૂટી ગઈ, સંયોગમાં અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા છે એવી દૃષ્ટિ છૂટી ગઈ છે, તેને આત્મામાં લીન થતાં ઈચ્છાનો નિરોધ થાય છે, તે તપ છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યું છે કે :—

યમ નિયમ સંજમ આપ કિયો, પુનિ ત્યાગ વિરાગ અથાગ લહ્યો;
વનવાસ લયો મુખ મૌન રહ્યો, દૃઢ આસન પદ્મ લગાય દિયો. ૧

મનપૌન નિરોધ સ્વબોધ કિયો, હઠજોગ પ્રયોગ સુ તાર ભયો;
જપભેદ જપે તપ ત્યૌંહિ તપે, ઉરસેંહિ ઉદાસિ લહી સબપેં. ૨

સબ શાસ્ત્રનકે નય ધારિ હિયે, મત મંડન ખંડન ભેદ લિયે;
વહ સાધન બાર અનંત કિયો, તદપિ કછુ હાથ હજુ ન પર્યો. ૩

અબ ક્યોં ન બિચારતહૈ મનસે, કછુ ઔર રહા ઉન સાધનસેં?
બિન સદ્ગુરુ કોય ન ભેદ લહે, મુખ આગળ હૈ કહ બાત કહે? ૪

કરુના હમ પાવત હૈ તુમકી, વહ બાત રહી સુગુરુગમકી;
પલમેં પ્રગટે મુખ આગલસે, જબ સદ્ગુરુવચન સુપ્રેમ બસે. ૫

તનસે, મનસે, બનસે, સબસેં, ગુરુદેવ કિ આન સ્વઆત્મ બસેં,
તબ કારજ સિદ્ધ બને અપનો, રસ અમૃત પાવહી પ્રેમ ઘનો. ૬

❀

પંચમહાવ્રત ધારણ કર્યાં, બાર બાર મહિનાના ઉપવાસ કર્યા, જંગલમાં રહ્યો, મૌન રહ્યો, તપ કરીને સૂકાઈ ગયો, શાસ્ત્ર ભણ્યો, અગિયાર અંગનું જ્ઞાન કર્યું, મતનું મંડન-ખંડન કર્યું, પણ લક્ષ છોડીને આત્માનું લક્ષ કર્યું નહીં. બહારનાં સાધન અનંતવાર કર્યાં પણ આત્મકલ્યાણ થયું નહિ, સદ્ગુરુનો સમાગમ કરીને વસ્તુનો મર્મ જાણ્યો નહિ.

અહીં એમ કહ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાનથી પરાઙ્મુખ છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. સાતે તત્ત્વ પૃથક્ પૃથક્ છે એમ જેણે યથાર્થ જાણ્યું નથી તે આત્માથી પરાઙ્મુખ છે, એમ એમાં આવી જાય છે. જે તત્ત્વજ્ઞાનથી પરાઙ્મુખ છે અને એકલા બાહ્ય તપથી મોક્ષ માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

❀ પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાન કરવું જોઈએ ❀

કોઈ કહે કે તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તેણે શું કરવું? તેને કહે છે કે પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાન કરવું. શુભાશુભ ભાવ તો ક્રમ પ્રમાણે આવે છે. શુભ–અશુભ ભાવમાં દૃષ્ટિ અને રુચિ છે એને ફેરવીને હું આત્મા ચિદાનંદ છું એની દૃષ્ટિ અને રુચિ કરવી. પર પદાર્થની પર્યાય તો આત્મા કરી શકતો નથી. સ્ત્રી, કુટુંબ, પૈસા, શરીર, કર્મ, આદિની પર્યાય જે કાળે થવાની તેને ફેરવવી નથી. વળી આત્માની પર્યાયમાં જે શુભાશુભ પરિણામ થાય છે તેને પણ ફેરવવા નથી. આત્મા જ્ઞાનાનંદ છે, એમ રુચિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શનનો યથાર્થ ઉપાય છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ માહ વદ ૧૧ મંગળવાર તા ૧૦-૨-૫૩]

આત્મામાં વિકાર થાય છે તે આસ્રવ છે. શુદ્ધાત્માની દૃષ્ટિએ રાગ ઘટી જાય છે તેને બાહ્યમાં ત્યાગ એ પ્રકારનો હોય છે. એનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો નથી. જો શાસ્ત્રમાં રાગનો અભાવ કરવાનો ઉપદેશ ન આપ્યો હોય તો તો ગણધરાદિ એનો ઉદ્યમ શા માટે કરે? માટે શક્તિ–અનુસાર તપ–ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. શક્તિને ઓળંગીને જ્ઞાની તપાદિ કરતા નથી. જ્ઞાનીને સહજ દશા હોય છે; તેને તપમાં કંટાળો હોતો નથી. તપમાં જો ક્લેશ થાય તો ધર્મ તો નથી પણ આર્ત્તધ્યાન છે. જો વિશુદ્ધ (શુભ) પરિણામ હોય તો પુણ્ય થાય છે. માટે શક્તિ —અનુસાર તપ કરવો યોગ્ય છે. આ વાત તપની કહી. હવે વ્રતની વાત કરે છે.

વળી તું વ્રતાદિને બંધન માને છે, પણ સ્વચ્છંદવૃત્તિ તો અજ્ઞાન—અવસ્થામાં પણ હતી જ. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તો પરિણતિને તે રોકે જ છે. જ્ઞાનમાં એકાગ્ર થાય છે ત્યારે રાગપરિણતિ રોકાય છે, તથા પરિણતિ રોકાવા માટે બાહ્યથી હિંસાદિકનાં કારણોનો પણ ત્યાગી અવશ્ય થવો જોઈએ. આ નિમિત્તથી વાત કરી છે. બાહ્ય ક્રિયાથી પરિણામ ન રોકાય, પણ એ પ્રકારનો રાગ નથી હોતો ત્યારે એવી ક્રિયાથી રહિત જ્ઞાની હોય છે, એટલે બાહ્ય પદાર્થો છૂટ્યા એમ કહેવાય છે.

હવે નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિનો પ્રશ્ન છે કે—અમારા પરિણામ શુદ્ધ છે, બાહ્ય ત્યાગ ન કર્યો તો ન કર્યો?

❀ પરિણામ અને બાહ્ય ક્રિયાનો નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધ ❀

ઉત્તર :—આ નિશ્ચયાભાસી હોવાથી તેને નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધ કેવો છે એ સમજાવે છે કે–જો એ હિંસાદિ કાર્ય તારા પરિણામના નિમિત્ત વિના સ્વયં થતાં હોય તો અમે એમ જ માનીએ. હિંસાદિની પર્યાય તો જડ છે, તે તો જડના કારણે સ્વયં થાય છે પણ તેનું નિમિત્ત તું થાય છે. મારવા આદિના પરિણામ તો તું કરે છે. છતાં તારા પરિણામ શુદ્ધ છે એમ કેમ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

બને? તારા પરિણામ નિમિત્ત છે માટે અમે પરિણામ વડે કાર્ય થાય છે એમ કહીએ છીએ. લીલોતરી કપાય છે તે વખતે લીલોતરી કપાવાની ક્રિયા તો જડની છે; પણ તે વખતે જીવના પરિણામ શુદ્ધ હોય એમ બને નહિ. મુનિને એવી ક્રિયા હોતી નથી, કેમ કે મુનિને એવા પરિણામ નથી.

હિંસા કરૂં, જૂઠું બોલું વગેરે પરિણામ જીવ કરે છે અને તે વખતે બહારની ક્રિયા તો એના કારણે સ્વયં થાય છે. વિષય સેવનની ક્રિયા શરીરથી થાય અને કહે કે મારા પરિણામ એવા છે જ નહિ, તો તે પરિણામને સમજતો નથી. પ્રમાદથી ચાલવાની ક્રિયા થાય છે, તે એવા પ્રકારના પરિણામ વિના કેમ હોય? એવા પરિણામ ન હોય તો એવી ક્રિયા ન હોય, એવો નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધ છે. ખાવાના પરિણામ કરે છે અને બહારમાં ખાવાની ક્રિયા થાય છે, છતાં ત્યાં પરિણામ શુદ્ધ છે એમ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. શરીરાદિની ક્રિયા તો જડની છે, પણ તે વખતે પરિણામ તે જીવના છે. લક્ષ્મીનો સંગ્રહ થાય છે તે જડની ક્રિયા છે, પણ તે વખતે પરિગ્રહ અને લોભના પરિણામ જીવના છે; તેને શુદ્ધભાવ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

લડાઈની ક્રિયા સ્વયં જડના કારણે થાય છે, પણ તે વખતે તે ક્રિયામાં જે જીવ ઊભો હોય તે એમ કહે કે મારા પરિણામ શુદ્ધ છે તો તે વાત ખોટી છે, કેમ કે પરિણામને અને જડની ક્રિયાને નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે. નિમિત્તથી કાર્ય થાય એમ જે માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; પણ જડમાં કાર્ય થાય છે તે વખતે પોતાના પરિણામ અશુદ્ધ છે એને ન માને તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. મકાનાદિની ક્રિયા થાય છે તે તો જડની ક્રિયા છે, પણ તે બનતી વખતે જે રાગી જીવનું નિમિત્ત છે તે જીવ એમ કહે કે મને ત્યાં વીતરાગભાવ હતો, તો તે વાત ખોટી છે. આત્મા જડની ક્રિયા તો ત્રણ કાળમાં કરી શકતો નથી; પણ પૈસા આદિના સંબંધમાં જે અશુભભાવ પોતાને થાય છે તેને શુદ્ધ પરિણામ માને તે નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ખાવાપીવાની તથા પૈસા લેવા આદિની ક્રિયા તો તું ઉદ્યમી થઈને કરે છે; એટલે કે એ પ્રકારનો રાગ તો તું ઉદ્યમી થઈને કરે છે; એ રાગનો આરોપ જડની ક્રિયામાં કર્યો છે. કોઈ એમ કહે કે આપણે પચીસ માણસને જમવાનું કહો અને પછી જમવા આવે ત્યારે કહેવું કે ભોજનની ક્રિયા થવાની ન હતી તેથી ન થઈ; પણ પચીસ માણસને જમવાનું કહેવાનો રાગ તો પોતે કર્યો હતો, તો તેની વ્યવસ્થાનો રાગ પણ પોતે કરે છે; તેથી પરની ક્રિયા ઉદ્યમી થઈને પોતે કરે છે એમ કહેલ છે. એવો નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે, એનું જ્ઞાન કરાવે છે. આહાર લે છે અને ઈચ્છા નથી એમ બને નહિ, કેવળીની ઈચ્છા નથી તો આહાર પણ નથી. મુનિ વસ્ત્રપાત્ર રાખે અને કહે કે અમારી ઈચ્છા નથી, અમને મૂર્છા નથી તો તે જૂઠો છે. ભાવલિંગી મુનિને એવા મૂર્છાના પરિણામ નથી તો તેમને વસ્ત્રાદિનો પરિગ્રહ પણ હોતો નથી, એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે.

આત્મા હિંસાદિના પરિણામ તો પુરુષાર્થપૂર્વક પોતે કરે છે. તે પરિણામ થાય છે માટે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પરમાં હિંસાદિની ક્રિયા થાય છે એમ પણ નથી; છતાં હિંસાદિની ક્રિયા વખતે પોતાના પરિણામ અશુભ હોય છે; તેને શુદ્ધ પરિણામ માને તો તે જૂઠો છે-મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આમ પરિણામ પોતે કરે અને માને કે તે પરિણામ મને થતા જ નથી તો તેને તે હિંસાદિ પરિણામનો નાશ કરવાનો પુરુષાર્થ થતો નથી. પોતામાં અશુભભાવ થાય છે તે વખતે હિંસાદિની ક્રિયા બહારમાં થાય છે તેને તો તું ગણતો નથી અને પરિણામ શુદ્ધ છે એમ તું માને છે; પણ એમ માનતાં તારા પરિણામ કદી પણ સુધરશે નહિ, એટલે કે અશુદ્ધ પરિણામ જ રહેશે.

આત્મજ્ઞાની મુનિ સંત આહારની ક્રિયામાં દેખાય છે તે વખતે પણ એમને શુભભાવ હોય છે. આહારનો વિકલ્પ શુદ્ધભાવ નથી. એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ છે એમ માનવું જોઈએ.

હવે એમાંથી પ્રશ્ન કરે છે કે-પરિણામને રોકવાથી બાહ્ય હિંસાદિ ઘટાડી શકાય છે-એ વાત તો બરાબર છે, પણ પ્રતિજ્ઞા કરવામાં તો બંધ થાય છે. માટે પ્રતિજ્ઞારૂપ વ્રત અંગીકાર કરવાં નહિ.

❋ સમ્યગ્દર્શન પછી જ સાચી પ્રતિજ્ઞા હોય છે ❋

ઉત્તર :—જે કાર્ય કરવાની આશા રહે તેની પ્રતિજ્ઞા લેવાતી નથી, તથા એ રાગભાવથી કાર્ય કર્યા વિના પણ અવિરતિનો બંધ થયા જ કરે છે, માટે પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય કરવી યોગ્ય છે. રાગનો જેટલો ભાવ છે એટલું બંધન છે. પ્રતિજ્ઞા કરવાની વાત તો સમ્યગ્દર્શન થયા પછીની છે. સમ્યગ્દર્શન વગર યથાર્થ પ્રતિજ્ઞા હોતી નથી. પ્રતિજ્ઞા લેવાનો વિકલ્પ જ્ઞાનીને આવ્યા વિના રહેતો નથી. જ્ઞાની સમજે છે કે વિકલ્પ તે રાગ છે, છતાં વ્રતાદિની પ્રતિજ્ઞાનો વિકલ્પ આવે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને પ્રતિજ્ઞામાં પરિણામની દૃઢતા થાય છે. અહીં પરની વાત નથી, તેથી બહારમાં આવાં કાર્યો ન કરવાં એ તો નિમિત્તથી કથન છે; પણ એવા પરિણામ ન કરવા એમ જ્ઞાની સ્વભાવ દૃષ્ટિપૂર્વક પરિણામ દૃઢ કરે છે. વળી કાર્ય કરવાનું બંધન થયા વિના પરિણામ કેવી રીતે રોકાશે? પ્રયોજન પડતાં તદ્રૂપ પરિણામ અવશ્ય થઈ જાય અથવા પ્રયોજન પડ્યા વિના પણ તેની આશા રહે છે માટે પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય કરવી યોગ્ય છે. વળી જો આત્માના ભાન વિના પ્રતિજ્ઞા લઈ લે તો તે બાળ વ્રત છે.

પ્રશ્ન :—પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી ન જાણે કેવો ઉદય આવશે અને તેથી પાછળથી પ્રતિજ્ઞાભંગ થાય તો મહાપાપ લાગે માટે પ્રારબ્ધ અનુસાર જે કાર્ય બને તે બને પણ પ્રતિજ્ઞાનો વિકલ્પ ન કરવો.

ઉત્તર :—પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરતાં જેનો નિર્વાહ થવો ન જાણે તે પ્રતિજ્ઞા ન કરે. સાધુપણું—નગ્નપણું લઈ લીધું હોય અને આત્માનું ભાન તો ન હોય, પછી ઉદ્દેશિક આહાર પણ લઈ લે તો તે દોષ છે. સમજ્યા વિના હઠથી મુનિપણું લઈ લે ને પછી પ્રતિજ્ઞાભંગ કરે. પ્રતિજ્ઞા ન લેવી તે પાપ નથી, પણ પ્રતિજ્ઞા લઈને ભંગ કરવી તે મહા પાપ છે. પ્રતિજ્ઞા એવી

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ન લેવી જોઈએ કે જેનો નિર્વાહ થઈ શકે નહિ. પોતાની શક્તિ–અનુસાર પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ. પ્રતિમા–વ્રત પણ સહજ હોય છે. આહાર—પાણી બનાવે મુનિ માટે અને ગૃહસ્થ કહે કે— 'આહારશુદ્ધિ, મનશુદ્ધિ, વચનશુદ્ધિ, કાર્યશુદ્ધિ,' તો તે અસત્ય છે; એમાં ધર્મ તો નથી પણ યથાર્થ શુભભાવ પણ નથી.

વળી પ્રતિજ્ઞા વિના અવિરત સંબંધી બંધ મટતો નથી માટે પ્રતિજ્ઞા લેવી યોગ્ય છે. કોઈ કહે કે સમંતભદ્રાચાર્યે મુનિપણું લીધા પછી પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરી હતી તો, ત્યાં સ્વચ્છંદની વાત નથી. ત્યાં તો એવો રોગ થયો અને એવા રોગમાં મુનિપણું ટકાવી શકે એટલો પુરુષાર્થ નહોતો; તેથી એ પ્રમાણે થયું છે. વખત આવ્યે મુનિપણું પાછું લઈ લીધું હતું. હઠથી મુનિપણું લીધું ન હતું. વર્તમાન નિર્વાહ થઈ શકે એવું લાગ્યું નહિ તેથી મુનિપણું છોડ્યું હતું; પણ પ્રથમથી જ વખત આવ્યે છોડી દઈશું એવી ભાવના ન હતી. માટે પ્રતિજ્ઞા યથાશક્તિ લેવી યોગ્ય છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ માહ વદ ૧૨ બુધવાર, તા. ૧૨-૩-૫૩]

અજ્ઞાની કહે છે કે કર્મનો તીવ્ર ઉદય આવે ને પડી જઈએ તો? તો તે વાત બરાબર નથી. ઉદયનો વિચાર કરે તો કાંઈ પણ પુરુષાર્થ થઈ શકે નહિ. કર્મ કર્મના કારણે આવે છે, તેના ઉપર દૃષ્ટિ દેવાની જરૂર નથી. કર્મનો ઉદય આત્માને નડતો નથી. પોતે સ્વભાવનો પુરુષાર્થ કરે તો કર્મ સ્વયં ટળી જાય છે. જેમ પોતાને જેટલું ભોજન પચતું જાણે તેટલું ભોજન લે; પણ કદાચિત્ કોઈને અજીર્ણ થયું હોય તે ભયથી ભોજન છોડી દે તો મરણ થાય. તેમ આત્માના ભાનસહિત સહનશીલતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા લે, પણ કદાચિત્ કોઈને પ્રતિજ્ઞાથી ભ્રષ્ટપણું થયું હોય, તે ભયથી પોતે પ્રતિજ્ઞા ન લે તો અસંયમ જ થાય. માટે બને તેટલી પ્રતિજ્ઞા લેવી.

કોઈને થોડા વખતે પ્રતિજ્ઞા આવે, કોઈને ઘણા વખતે પ્રતિજ્ઞા આવે. ભરત ચક્રવર્તીને ચારિત્ર ઘણા વખત પછી આવેલ છતાં ચારિત્રની ભાવના છૂટતી નહોતી.

સંસારમાં પૈસાનું આવવું–જવું વગેરે કાર્ય તો કર્મના નિમિત્ત અનુસાર જ બને છે, છતાં પણ તું ત્યાં કમાવા આદિનો અશુભરાગ પુરુષાર્થપૂર્વક કરે છે. કર્મથી અશુભરાગ થતો નથી, પણ વિપરીત પુરુષાર્થથી અશુભરાગ થાય છે, તો સવળા પુરુષાર્થથી આત્માના ભાનદ્વારા રાગ છોડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અહીં નિશ્ચયાભાસીને કહે છે કે જો ત્યાં (ભોજનાદિકમાં) ઉદ્યમ કરે છે તો ત્યાગ કરવાનો પણ ઉદ્યમ કરવો યોગ્ય જ છે. જ્યારે તારી દશા પ્રતિમાવત્ થઈ જશે ત્યારે અમે પ્રારબ્ધ માનીશું, તારું કર્તવ્ય નહિ માનીએ; પણ તારી પ્રતિમાવત્ નિર્વિકલ્પદશા થઈ નથી, તો પછી સ્વચ્છંદી થવાની યુક્તિ શા માટે બનાવે છે? બને તેટલી પ્રતિજ્ઞા કરી વ્રત ધારવા યોગ્ય છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

❀ શુભભાવથી કર્મનાં સ્થિતિ–અનુભાગ ઘટી જાય છે ❀

વળી ભગવાનની પૂજા વગેરે પુણ્ય આસ્રવ છે. ધર્મ નથી; પણ તેથી તે શુભભાવ છોડી અશુભભાવ કરવો ઠીક નથી. જાત્રા આદિમાં કષાયની મંદતાનો ભાવ તે પુણ્ય છે, ધર્મ નથી; તેથી તે હેય છે એમ અજ્ઞાની નિશ્ચયાભાસી માને છે. શુભભાવ ધર્મ નથી. તેથી તે હેય છે તે વાત સત્ય છે; પણ તે શુભભાવને છોડીને વીતરાગ થાય તો તો ઠીક છે, પરંતુ અશુભમાં વર્તે તો તેં તારું બૂરું જ કર્યું. આત્માનું ભાન થયા પછી પણ સ્વરૂપમાં લીન ન થઈ શકે તો શુભ આવે છે, પણ શુભ છોડી અશુભમાં પ્રવર્તવું ઠીક નથી. અજ્ઞાની સ્વભાવનો પુરુષાર્થ માનતો નથી ને રાગ ટાળવાનું માનતો નથી. તેને કહે છે કે શુભ પરિણામથી સ્વર્ગાદિ મળે, ભલી વાસના અને ભલાં નિમિત્તોથી કર્મનો સ્થિતિ-અનુભાગ ઘટી જાય તો સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જાય. શુભ પરિણામથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ સ્વભાવનો પુરુષાર્થ કરવાથી પ્રાપ્તિ થાય છે. હું ત્રિકાળ શુદ્ધ ચિદાનંદ છું એવી દૃષ્ટિ તે સમ્યગ્દૃષ્ટિનું કારણ છે, પણ સમ્યગ્દર્શનમાં દેવદર્શન—પૂજન, તત્ત્વશ્રવણ આદિ શુભ ભાવ નિમિત્ત છે, તેથી વ્યવહારે તેનાથી થાય છે એમ કહેલ છે.

શુભભાવના નિમિત્તે કર્મનાં સ્થિતિ–રસ ઘટી જાય છે. જડ કર્મનાં સ્થિતિ–રસ ઘટવાનો તે ક્રમ હતો, તે સમયની લાયકાત હતી તે પર્યાય શુભભાવને આધીન નથી, પણ શુભભાવની સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ કેવો હોય તે બતાવે છે. છતાં કોઈ પદાર્થ કોઈ પદાર્થને આધીન નથી, દરેક દ્રવ્ય અસહાય છે, અશુભ ઉપયોગથી નરક–નિગોદાદિક થાય વા બૂરી વાસના અને બૂરાં નિમિત્તોથી કર્મનાં સ્થિતિ–અનુભાગ વધી જાય તો સમ્યક્ત્વાદિ પણ મહા દુર્લભ થઈ જાય. શુભોપયોગથી કષાયમંદતા થાય છે ને અશુભોપયોગથી તીવ્રતા થાય છે; માટે શુભ છોડી અશુભભાવ કરવો તે વ્યાજબી નથી. અહીં ઉપદેશનાં વાક્યો છે. અજ્ઞાની શુભ–અશુભના વિવેકને સમજતો નથી. તેને સમજાવે છે કે જેમ કડવી વસ્તુ ન ખાવી અને વિષ ખાવું એ અજ્ઞાન છે, તેમ શુભનાં કારણો છોડી તીવ્ર અશુભનાં કારણો સેવવાં તે અજ્ઞાન છે.

પ્રશ્ન :—શાસ્ત્રમાં શુભ–અશુભ પરિણામને સમાન કહ્યા છે—આસ્રવ કહ્યા છે, બન્ને બંધનાં કારણ છે; માટે અમારે વિશેષ જાણવું યોગ્ય નથી.

ઉત્તર :—જે જીવ શુભ પરિણામને–દયા, દાન, પૂજા, વ્રતાદિને મોક્ષનાં કારણ માની ઉપાદેય માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તે, શુભથી ક્રમેક્રમે શુદ્ધતા થશે એમ માને છે અને પુણ્ય–પાપ રહિત શુદ્ધસ્વભાવને ઓળખતો નથી. સાધકદશામાં શુભભાવ આવે છે, પણ તે ધર્મનું કારણ નથી. શુભભાવ મંદ મલિન પરિણામ છે. તેને મોક્ષનું કારણ માને છે તે વીતરાગ દેવને તથા તેમના શાસ્ત્રને માનતો નથી; તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પુણ્ય–પાપથી રહિત શુદ્ધ આત્માના અવલંબને શુદ્ધ ઉપયોગ પ્રગટે છે તેની તેને ખબર નથી. આત્મામાં શુભ પરિણામ હો કે અશુભ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પરિણામ હો–બન્ને અશુદ્ધ છે, ને આત્માના આશ્રયે જે પરિણામ થાય છે તે શુદ્ધ છે. શુભ–અશુભ બન્ને આસ્રવ છે–બંધ છે, મોક્ષનાં કારણ નથી; તેથી બન્નેને સમાન બતાવીએ છીએ.

શુભાશુભ બન્ને આસ્રવ છે પણ અશુભને છોડી શુભમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે

શુભ પરિણામમાં કષાય મંદ છે ને અશુભ પરિણામમાં તીવ્ર છે; તેથી જૈને આત્માની દૃષ્ટિ થઈ છે તેને વ્યવહારની અપેક્ષાએ અશુભ કરતાં શુભને ઠીક કહ્યો છે. ચોથે, પાંચમે, છઠ્ઠે ગુણસ્થાને જ્ઞાનીને શુભ પરિણામ થાય છે, પણ જ્ઞાની તેને બંધનું કારણ માને છે. મુનિને ૨૮ મૂળગુણ પાલનનો વિકલ્પ આવે છે તે પુણ્યઆસ્રવ છે, તે મોક્ષનું કારણ નથી. ત્રિકાળી જ્ઞાયકસ્વભાવ જ મોક્ષનું કારણ છે. સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપી મોક્ષમાર્ગ પણ મોક્ષનું કારણ વ્યવહારથી કહેવાય છે; કેમ કે તે અધૂરી પર્યાય છે. અધૂરી પર્યાય મોક્ષનું ખરું કારણ નથી. ખરેખર તો ત્રિકાળી દ્રવ્યસ્વભાવના આશ્રયે જ મોક્ષ પ્રગટે છે.

રોગ તો થોડો અથવા ઘણો બૂરો જ છે. જેમ તાવ આવે તોપણ ખરાબ છે. ૯૯ ડીગ્રી તાવ છ–બાર માસ રહે તો ક્ષય રોગ થઈ જાય છે. પરંતુ ઘણા રોગની અપેક્ષાએ થોડા રોગને ભલો કહીએ છીએ, તેમ કષાયમંદતાના પરિણામની રુચિ રાખે તો આત્માની પર્યાયમાં ક્ષય લાગુ પડે છે. શુભભાવ રાગ બન્નેને હેય સમજવા છતાં સ્વરૂપમાં લીનતા ન હોય ત્યારે અશુભને છોડી શુભમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે પણ શુભને છોડી અશુભમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય નથી.

પ્રશ્ન :—કામાદિક વા ક્ષુધાદિક મટાડતાં અશુભ પરિણામ થયા વિના રહેતા નથી–કર્યા વિના રહેવાતું નથી, પણ શુભપ્રવૃત્તિ તો ઈચ્છા કરીને કરવી પડે છે. હવે જ્ઞાનીને ઈચ્છા કરવી નથી, માટે શુભનો ઉદ્યમ ન કરવો.

ઉત્તર :—સમ્યગ્જ્ઞાનીને પોતાના શુદ્ધ આત્માની દૃષ્ટિ થઈ છે. જ્ઞાનાનંદના આશ્રયે યથાર્થ રીતે રાગ ઘટે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને પણ કોઈ વખતે શુક્લ લેશ્યાના પરિણામ આવે છે, તે અપૂર્વ નથી; પણ આત્માના ભાનપૂર્વક શુદ્ધ પરિણામ થવા તે અપૂર્વ છે. જ્ઞાનીને પણ શુદ્ધતામાં લીન ન થાય ત્યાં સુધી શુભ પરિણામ આવે છે. તેમાં ઉપયોગ લાગવાથી વા તેના નિમિત્તથી વિરાગતા વધવાથી કામાદિક હીન થાય છે.

અશુભ પરિણામમાં સંક્લેશતા વધારે છે; ને શુભ પરિણામથી ક્ષુધાદિકમાં સંક્લેશતા થોડી થાય છે. જે અજ્ઞાની જીવ એકાંત માને છે, તેને ઉપદેશ આપે છે કે શુભ પરિણામમાં રાગની મંદતા થાય છે; ને સ્વભાવની દૃષ્ટિ હોય તો જેટલો અશુભ ટળે છે તેટલી અશુદ્ધતા ઘટતી જાય છે; માટે શુભોપયોગનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે. વળી ઉદ્યમ કરવા છતાં પણ કામાદિક રહે વા ક્ષુધાદિક રહે તો તેના અર્થે જેથી થોડું પાપ લાગે તેમ કરવું; પણ શુભ ઉપયોગ છોડી નિઃશંક પાપરૂપ પ્રવર્તવું યોગ્ય નથી. વળી તું કહે છે કે 'જ્ઞાનીને ઈચ્છા નથી અને શુભ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ઉપયોગ ઈચ્છા કરવાથી થાય છે; પણ જેમ કોઈ પુરુષ જરા પણ ધન આપવા માગતો નથી પણ જ્યાં ઘણું દ્રવ્ય જતું જાણે ત્યાં ઈચ્છાપૂર્વક અલ્પ દ્રવ્ય આપવાનો ઉપાય કરે છે. આ તો દૃષ્ટાંત છે; તેમ ધર્મી જીવને જરા પણ કષાયની ભાવના નથી. આસ્રવની ભાવના કરે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે; પણ ઘણા કષાયરૂપ અશુભભાવ થતા જાણે, ત્યાં ઈચ્છા કરીને પણ અલ્પકષાયરૂપ શુભભાવ કરવાનો તે ઉદ્યમ કરે છે. તેમાં જે વ્યક્ત રાગાદિ થાય છે તે અસદ્‌ભૂત ઉપચરિત વ્યવહારનયનો વિષય છે, ને અવ્યક્ત રાગાદિ અસદ્‌ભૂત અનુપચરિત વ્યવહારનયનો વિષય છે. જ્ઞાની તેને જાણે છે. અહીં કહે છે કે અશુભ પરિણામમાં તીવ્ર ઉલટો પુરુષાર્થ છે, ને શુભ પરિણામમાં મંદ ઉલટો પુરુષાર્થ છે; ને શુદ્ધ પરિણામમાં સવળો પુરુષાર્થ છે. અજ્ઞાની શુભ પરિણામને ધર્મ માને છે અથવા કર્મથી વિકાર થયો માને છે અથવા શુભ પરિણામ આવતા જ નથી એમ માને છે. તે બધી ભૂલ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[૨]
કેવળ નિશ્ચયાવલંબી જીવની પ્રવૃત્તિ

[આ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકનાં પ્રવચનોમાં પૂર્વે જ્યારે અનેક યાત્રાળુઓ સોનગઢ આવતા હતા ત્યારે, પૃષ્ઠ ૨૧૨ થી ૨૧૮ સુધીનો ભાગ બાકી રાખીને આગળ વંચાયું હતું તે બાકી રહેલા ભાગનાં આ પ્રવચનો છે. વિષયની સુસંબદ્ધતા માટે મૂળ ગ્રંથના ક્રમ પ્રમાણે આ પ્રવચનો અહીં ગોઠવવામાં આવ્યા છે.]

[પ્રથમ વૈશાખ વદ ૧ ગુરુવાર, તા. ૩૦-૪-૫૩]

જેને આત્માની યથાર્થ પ્રતીતિ અને જ્ઞાન નથી, પણ પોતાને જ્ઞાની માનીને સ્વચ્છંદ વર્તે છે એવા જીવની પ્રવૃત્તિનું આ વર્ણન છે. તે જીવ એક શુદ્ધ આત્માને જાણવાથી જ્ઞાનીપણું હોય છે. અન્ય કશાની જરૂર નથી, એવું જાણી કોઈ વેળા એકાંતમાં બેસી ધ્યાનમુદ્રા ધારી 'હું સર્વ કર્મઉપાધિ રહિત સિદ્ધસમાન આત્મા છું.' ઈત્યાદિ વિચાર વડે તે સંતુષ્ટ થાય છે; પણ એ વિશેષણ કેવી રીતે સંભવિત–અસંભવિત છે, તેનો વિચાર નથી; અથવા અચલ અખંડિત અને અનુપમાદિ વિશેષણો વડે આત્માને ધ્યાવે છે, પણ એ વિશેષણો તો અન્ય દ્રવ્યમાં પણ સંભવે છે. વળી એ વિશેષણો કઈ અપેક્ષાએ છે, તેનો વિચાર નથી; કોઈ વેળાં સૂતાં–બેસતાં જે તે અવસ્થામાં એવો વિચાર રાખી પોતાને જ્ઞાની માને છે. જ્ઞાનીને આસ્રવ બંધ નથી, એમ આગમમાં કહ્યું છે, તેથી કોઈ વેળા વિષય–કષાયરૂપ થાય છે; ત્યાં બંધ થવાનો ભય નથી, માત્ર સ્વચ્છંદી બની રાગાદિરૂપ પ્રવર્તે છે. પર્યાયનો વિવેક કરતો નથી, સાત તત્ત્વને જાણતો નથી ને 'હું જ્ઞાની છું'—એમ માનીને સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે છે, તે નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેને નિશ્ચયનું ભાન નથી પણ નિશ્ચયનું નામ લઈને માત્ર પોતાનો સ્વચ્છંદ પોષે છે.

પર્યાયમાં સિદ્ધદશા પ્રગટી ન હોવા છતાં 'હું કર્મ રહિત સિદ્ધસમાન છું' એમ માની સંતુષ્ટ થાય છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિથી આત્માને સિદ્ધસમાન કહ્યો છે પણ એવી દૃષ્ટિ તો પ્રગટી નથી ને પર્યાયથી પોતાને સિદ્ધ માને છે; પર્યાયમાં રાગાદિ વિકાર થાય છે તેને તો જાણતો નથી. વળી અચલ, અખંડ, અનુપમ એવા વિશેષણથી આત્માનું ધ્યાન કરે છે; પણ એવું અચલપણું અખંડિતપણું વગેરે તો જડમાં પણ સંભવે છે. જીવના સ્વભાવની તો ખબર નથી, ને પર્યાયનો પણ વિવેક કરતો નથી અને કહે છે કે જ્ઞાનીને આસ્રવ–બંધ નથી એમ આગમમાં કહ્યું છે; આગમનું નામ લે છે પણ પોતાને તો તેવી દૃષ્ટિ પ્રગટી નથી, ને 'હું પણ જ્ઞાની છું' એવા અભિમાનથી સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને નિયમથી જ્ઞાન-વૈરાગ્ય હોય છે, ત્યાં તેને દૃષ્ટિ અપેક્ષાએ અબંધ કહ્યો છે, પણ પર્યાયમાં જેટલો રાગ છે તેટલું તો બંધન છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ પોતાને દ્રવ્યદૃષ્ટિથી અબંધ જાણે છે, પણ પર્યાયથી પોતાને તરણાતુલ્ય માને છે કે—અહો! મારી પર્યાયમાં હજી પામરતા છે. સ્વભાવની પ્રભુતા હોવા છતાં પર્યાયમાં હજી ઘણી અલ્પતા–પામરતા છે. અહો, ક્યાં કેવળીની દશા, ક્યાં સંત–મુનિઓનો પુરુષાર્થ! અને ક્યાં મારી પામરતા! એમ સમ્યગ્દૃષ્ટિને પર્યાયનો વિવેક હોય છે. આ નિશ્ચયાભાસી અજ્ઞાનીએ તો સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરીને પર્યાયમાં અનંતાનુબંધીનો અભાવ કર્યો નથી. 'જ્ઞાન–વૈરાગ્યનું પરિણમન તો તેને થયું નથી. ને અભિમાનથી ક્રોધ–માન–માયાદિરૂપે સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે છે. શ્રી સમયસારના કળશમાં કહ્યું છે કે :—

सम्यग्दृष्टिः स्वयमयमहं जातु बन्धो न मे
स्यादित्युनोत्पुलक्रवदना रागिणोऽप्याचरन्तु।
आलम्बन्तां समितिपरतां ते यतोऽद्यापि पापा
आत्मानात्मावगमविरहात्सन्ति सम्यक्त्वरिक्ता ।।१३७।।

અર્થ :—પોતાની મેળે જ 'હું સમ્યગ્દૃષ્ટિ છું, મને કદી પણ બંધ નથી' એ પ્રમાણે ઊંચું ફુલાવ્યું છે મુખ જેણે, એવા રાગી વૈરાગ્યશક્તિરહિત પણ આચરણ કરે છે તો કરો તથા કોઈ પાંચ સમિતિની સાવધાનતાને અવલંબે છે તો અવલંબો, પરંતુ જ્ઞાનશક્તિ વિના હજી પણ તે પાપી છે. એ બન્ને આત્મા–અનાત્માના જ્ઞાનરહિતપણાથી સમ્યક્ત્વ રહિત જ છે.

જેને ચૈતન્યની રુચિ નથી, વિષયાદિથી ભિન્નતાનું ભાન પણ નથી, વિષય–કષાયોમાં મીઠાશથી વર્તે છે ને વૈરાગ્યશક્તિથી રહિત છે; અને આત્માને પર્યાયથી પણ શુદ્ધ માનીને અભિમાનથી સ્વચ્છંદ વર્તે છે તે પાપી જ છે, તથા કોઈ જીવો વ્રત—સમિતિ વગેરે કરે તોપણ તે નિશ્ચયથી પાપી જ છે. ચૈતન્યની દૃષ્ટિ નથી, અનંતાનુબંધી કષાયનો અભાવ થઈને વૈરાગ્યનું પરિણમન થયું નથી અને પોતાને સમ્યગ્દૃષ્ટિ માનીને પ્રવર્તે છે, તે પાપી જ છે. કહ્યું છે કે :—

ज्ञानकला जिनके घट जागी,
ते जगमांहि सहज वैरागी।
ज्ञानी मगन विषयसुखमांहि,
यह विपरीत संभवै नाहीं।।

જેનાં અંતરમાં ભેદજ્ઞાનરૂપી કળા જાગી છે, ચૈતન્યના આનંદનું વેદન થયું છે એવા જ્ઞાની ધર્માત્મા સહજ વૈરાગી છે; તે જ્ઞાની વિષયકષાયોમાં મગ્ન હોય એવું વિપરીતપણું સંભવતું નથી. જેને વિષયોમાં સુખબુદ્ધિ છે તે જીવ જ્ઞાની જ નથી. અંતરના ચૈતન્યસુખ સિવાય બધાં વિષયસુખ પ્રત્યે જ્ઞાનીને ઉદાસીનતા હોય છે. હજી અંતરમાં આત્માનું ભાન ન હોય, તત્ત્વનો કાંઈ વિવેક ન હોય, વૈરાગ્ય ન હોય અને ધ્યાનમાં બેસીને પોતાને જ્ઞાની માને છે તે તો સ્વચ્છંદ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

સેવે છે. જ્ઞાન–વૈરાગ્યશક્તિ વિના તે પાપી જ છે. આત્મા અને અનાત્માનું ભેદજ્ઞાન જ તેને નથી. જો સ્વ–પરનું ભેદજ્ઞાન હોય તો પરદ્રવ્ય પ્રત્યે વૈરાગ્ય થયા વિના રહે નહિ.

પ્રશ્ન :—મોહના ઉદયથી રાગાદિ થાય છે; પૂર્વે ભરત વગેરે જ્ઞાની થયા તેમને પણ વિષય–કષાયનો રાગ તો હતો?

ઉત્તર :—જ્ઞાનીને હજી ચારિત્રમોહની અસ્થિરતા છે, તેથી રાગાદિક થાય છે, તે સત્ય છે; પરંતુ ત્યાં રાગ કરવાનો અભિપ્રાય નથી, રુચિ નથી, બુદ્ધિપૂર્વક રાગ થતો નથી. બુદ્ધિપૂર્વક એટલે રુચિપૂર્વક–અભિપ્રાયપૂર્વક રાગાદિક ધર્મીને થતા નથી; પણ જેને હજી રાગાદિક થવાનો કાંઈ પણ ખેદ નથી–ભય નથી અને રાગાદિકમાં સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે છે તેને તો શ્રદ્ધા જ સાચી નથી. રાગ થાય તે બૂરો છે–દોષ છે. અરે! પર્યાયમાં હજી પામરતા છે તેથી આ દોષ થઈ જાય છે–એમ જ્ઞાનીને પાપનો ભય હોય–પાપભીરૂતા હોય. એવા વિવેક વગર તો સમ્યગ્દષ્ટિપણું હોય જ નહિ. જેને પરભવનો કાંઈ ભય નથી તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ પાપી જ છે. ધર્મી જીવને રાગાદિક ભાવ કરવાનો અભિપ્રાય તો નથી, ને અસ્થિરતાના રાગને પણ ટાળવા માટે ચૈતન્ય તરફનો ઉદ્યમ વારંવાર કર્યા કરે છે. ભરત ચક્રવર્તી વગેરેને તો અંતરમાં રાગરહિત દૃષ્ટિ હતી, ને અનંતાનુબંધીનો અભાવ હતો. તેનું ઉદાહરણ લઈને મિથ્યાદૃષ્ટિ સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે તો તો તેને તીવ્ર આસ્રવ-બંધ થશે. હું જ્ઞાની છું, મને કાંઈ દોષ લાગતો નથી એમ માનીને જે સ્વચ્છંદી અને મંદ ઉદ્યમી થઈને પ્રવર્તે છે તે તો સંસારમાં ડૂબે છે. વળી પરદ્રવ્યથી જીવને દોષ લાગતો નથી–એમ કહ્યું છે, પણ એમ સમજે તે જ્ઞાની નિરર્ગલ સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. પરદ્રવ્યથી દોષ લાગતો નથી–એમ સમજનારને પરદ્રવ્ય પ્રત્યે વૈરાગ્ય હોય છે. પરની રુચિ કરે, પરના કાર્યનું અભિમાન કરે, સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે તો ત્યાં પોતાના અપરાધથી બંધન થાય છે. પરદ્રવ્યના કર્તાપણાનો અભિપ્રાય તો કરે અને 'હું જ્ઞાતા છું' એમ કહે, પણ એમ કદી બની શકે નહિ; કેમ કે :—

करै करम सोंई करतारा।
जो जानै सो जाननहारा॥
जो करता नहि जानै सोई।
जानै सो करता नहि होई॥

કર્તાપણું માને તે જ્ઞાતા રહેતો નથી, ને જે જ્ઞાતા છે તે કર્તાપણું માનતો નથી. માટે પર્યાયમાં રાગ–દ્વેષાદિ વિકારભાવ થાય છે તેને બૂરા જાણવા જોઈએ, અને તે વિકારને છોડવાનો ઉદ્યમ કરવો જોઈએ. પહેલાં અશુભ–પાપભાવો છૂટી જાય ને શુભ થાય; પછી શુદ્ધોપયોગ થતાં વ્રતાદિનો શુભરાગ પણ છૂટી જાય છે; માટે પર્યાયનો વિવેક રાખીને શુદ્ધોપયોગનો ઉદ્યમ રાખવો.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વળી કોઈ જીવ, વ્યાપારાદિ વા સ્ત્રીસેવનાદિ કાર્યોને તો ઘટાડે છે પરંતુ શુભને હેય જાણી શાસ્ત્રાભ્યાસાદિકાર્યોમાં પ્રવર્તતા નથી, અને વીતરાગ ભાવરૂપ શુદ્ધોપયોગને પણ પ્રાપ્ત થયા નથી, તે જીવ ધર્મ—અર્થ—કામ—મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થથી રહિત થઈ આળસુ-નિરુદ્યમી થાય છે. તેની નિંદા શ્રી પંચાસ્તિકાયની વ્યાખ્યામાં કરી છે. ત્યાં દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે 'જેમ ઘણી ખીર-ખાંડ ખાઈ પુરુષ આળસુ થાય છે, વા જેમ વૃક્ષ નિરુદ્યમી છે, તેમ તે જીવો આળસુ-નિરુદ્યમી થયા છે' હવે તેમને પૂછીએ છીએ કે—તમે બાહ્ય તો શુભ-અશુભ કાર્યોને ઘટાડ્યાં, પણ ઉપયોગ તો આલંબન વિના રહેતો નથી. તો તમારો ઉપયોગ ક્યાં રહે છે? તે કહો. જો તે કહે કે—'આત્માનું ચિંતવન કરીએ છીએ' તો શાસ્ત્રાદિ વડે અનેક પ્રકારના વિચારોને તો તેં વિકલ્પ ઠરાવ્યા, તથા કોઈ વિશેષણથી આત્માને જાણવામાં ઘણો કાળ લાગે નહિ; કારણ કે—વારંવાર એકરૂપ ચિંતવનમાં છદ્મસ્થનો ઉપયોગ લાગતો નથી. શ્રી ગણધરાદિકનો પણ ઉપયોગ એ પ્રમાણે રહી શકતો નથી; તેથી તેઓ પણ શાસ્ત્રાદિ કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે. તો તારો ઉપયોગ શ્રી ગણધરાદિકથી પણ શુદ્ધ થયો કેમ માનીએ? તેથી તારૂં કહેવું પ્રમાણ નથી. જેમ કોઈ વ્યાપારાદિકમાં નિરુદ્યમી થઈ વ્યર્થ જેમ તેમ કાળ ગુમાવે, તેમ તું પણ ધર્મમાં નિરુદ્યમી થઈને પ્રમાદમાં એ જ પ્રમાણે વ્યર્થ કાળ ગુમાવે છે.

ચૈતન્યનો ઉદ્યમ કરે તેને વિષય-કષાય સહેજે મંદ હોય છે. ચૈતન્યનો ઉદ્યમ કરતો નથી—સ્વાધ્યાયાદિ કરતો નથી ને પ્રમાદી થઈને ઝાડની જેમ પડયો રહે છે. તારો ઉપયોગ તો પ્રમાદી થઈ અશુભમાં પ્રવર્તે છે; તેને તું શુદ્ધોપયોગ ઠરાવે છે; પણ ગણધરદેવ જેવાને પણ શુદ્ધોપયોગ લાંબો કાળ રહેતો નથી. તેમને પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરેનો શુભભાવ આવે છે, તો તું શુદ્ધોપયોગમાં લાંબો કાળ ક્યાંથી રહી શકે? શુભ આવ્યા વિના રહેતો નથી. રાગના કાળે શુભમાં સ્વાધ્યાયાદિનો ઉદ્યમ ન કરે તો અશુભ-પાપભાવ થશે. માટે પરિણામનો વિવેક રાખવો જોઈએ. નિશ્ચયાભાસી અજ્ઞાની જીવ પરિણામનો વિવેક રાખ્યા વિના નિરુદ્યમી થાય છે ને જેમ તેમ પ્રમાદમાં જ કાળ ગુમાવે છે. અંતરમાં આનંદની વૃદ્ધિ થાય-ઘણી શાંતિ વધી જાય-એનું નામ શુદ્ધોપયોગ છે; પણ નિરુદ્યમી થઈને જેમ તેમ બેસી રહેવું તેનું નામ કાંઈ શુદ્ધોપયોગ નથી. નિશ્ચયાભાસી ઘડીકમાં ચિંતવન જેવું કરે અને વળી વિષયોમાં પ્રવર્તે, ક્યારેક ભોજનાદિમાં પ્રવર્તે, પણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, પૂજા-ભક્તિ વગેરે કાર્યોને રાગ કહીને છોડે છે, શુભમાં વર્તતો નથી ને અશુભમાં વર્તે છે, અને શુદ્ધોપયોગની તો તેને ખબર નથી. જેમ સ્વપ્નમાં કોઈ પોતાને રાજા માને છે તેમ તે નિશ્ચયાભાસી જીવ પણ સ્વચ્છંદે પોતાની કલ્પનાના ભ્રમથી જ પોતાને શુદ્ધોપયોગી-જ્ઞાની માનીને પ્રવર્તે છે. માત્ર શૂન્ય જેવો પ્રમાદી થવાનું નામ શુદ્ધોપયોગી ઠરાવી, ત્યાં ક્લેશ થોડો થવાથી જેમ કોઈ આળસુ બની પડ્યા રહેવામાં સુખ માને તેમ તું આનંદ માને છે; અથવા જેમ કોઈ સ્વપ્નમાં પોતાને રાજા માની સુખી થાય તેમ તું પોતાને ભ્રમથી સિદ્ધસમાન માનીને પોતાની મેળે જ આનંદિત થાય છે; અથવા જેમ કોઈ ઠેકાણે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

રતિ માની કોઈ સુખી થાય, તેમ કાંઈક વિચાર કરવામાં રતિ માની સુખી થાય તેને તું અનુભવજનિત આનંદ કહે છે. વળી જેમ કોઈ, કોઈ ઠેકાણે અરતિ માની ઉદાસ થાય છે, તેમ વ્યાપારાદિક અને પુત્રાદિકને ખેદનું કારણ જાણી તેનાથી ઉદાસ રહે છે. તેને તું વૈરાગ્ય માને છે, પણ એવાં જ્ઞાન-વૈરાગ્ય તો કષાયગર્ભિત છે.

પરનો દોષ માનીને તેનાથી ઉદાસીનતા કરે છે તે તો દ્વેષ છે જ્ઞાનીને તો અંતરમાં ચૈતન્યના આનંદનો અનુભવ થયો છે. ત્યાં નિરાકુળતા થઈ છે, તેથી તેમને પર પ્રત્યે સહેજે વૈરાગ્ય થઈ ગયો છે. અજ્ઞાનીને સાચો વૈરાગ્ય નથી. જ્ઞાનીને તો અંતરના સાચા આનંદનો અનુભવ થયો છે. તેથી અંતરમાં વીતરાગરૂપ ઉદાસીન છે. ક્યાંય પરમાં સુખબુદ્ધિ સ્વપ્ને પણ રહી નથી. અંદરની શાંતિના અનુભવપૂર્વક યથાર્થ જ્ઞાન-વૈરાગ્ય જ્ઞાનીને હોય છે. તેને ક્ષણે ક્ષણે રાગ ઘટતો જાય છે. અજ્ઞાની વેપારધંધો વગેરે છોડીને મનગમતા ભોજન વગેરેમાં પ્રવર્તે છે ને તેમાં પોતાને સુખી માને છે, તથા ત્યાં પોતાને કષાયરહિત માને છે; પરંતુ તે પ્રમાણે વિષયભોગમાં આનંદ માનવો તે તો આર્ત્તધ્યાન—રૌદ્રધ્યાન છે—પાપ છે. ચૈતન્યના અનુભવપૂર્વક એવો વીતરાગભાવ પ્રગટે કે અનુકૂળ સામગ્રીમાં રાગ ન થાય ને પ્રતિકૂળ સામગ્રીમાં દ્વેષ ન થાય; ત્યારે જ કષાયરહિતપણું થયું કહેવાય.

❀

[પ્ર. વૈશાખ વદ ૨ શુક્રવાર તા. ૧-૫-૫૩]

નિશ્ચયનયાભાસી અજ્ઞાની જીવની વાત ચાલે છે. પોતાની પર્યાયમાં રાગાદિ થાય છે તેને જાણતો નથી અને પોતાને એકાંત શુદ્ધ માનીને સ્વચ્છંદી બની વિષય-કષાયમાં વર્તે છે.

સુખ-દુઃખની બાહ્ય સામગ્રીમાં રાગ દ્વેષ ન થાય તેનું નામ વીતરાગતા છે; પણ અંદરમાં દ્વેષભાવથી ત્યાગ કરે તે કાંઈ વીતરાગતા નથી. પ્રતિકૂળતાનો સંયોગ થાય ત્યાં અંદર ક્લેશના પરિણામ જ ન થાય, ને સુખ સામગ્રી મળતાં અંદર આનંદ ન માને,-એવી ચૈતન્યમાં અંતર્લીનતા થાય તેનું નામ વીતરાગભાવ છે. હું તો જ્ઞાનાનંદ છું—એવી દૃષ્ટિ થઈ, પછી તેમાં એકાગ્રતા થતાં એવો વીતરાગભાવ પરિણમી ગયો કે અનુકૂળ—પ્રતિકૂળ સામગ્રીમાં રાગદ્વેષ ન ઉપજે. તેને બદલે પર્યાયમાં રાગ—દ્વેષ—અલ્પજ્ઞતા છે તેને ન માને અને શુદ્ધતા જ માનીને ભ્રમથી વર્તે તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

વેદાંતી અને સાંખ્યમતી, જીવને એકાંત શુદ્ધ માને છે તેમ નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ પોતાની પર્યાયને જાણતો નથી ને આત્માને એકાંત શુદ્ધ માને છે. એટલે તેને પણ વેદાંત જેવી જ શ્રદ્ધા થઈ. વેદાંતી તો અશુદ્ધતા માનતા જ નથી, સાંખ્યમતવાળા અશુદ્ધતા માને છે પણ તે કર્મથી જ થવાનું માને છે. તેમ નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ પોતાને એકાંત શુદ્ધ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

માનીને અશુદ્ધતાને માનતા નથી અથવા અશુદ્ધતા કર્મની જ છે—એમ માને છે. એટલે તેને વેદાંત અને સાંખ્યનો ઉપદેશ ઈષ્ટ લાગે છે. જુઓ, નિશ્ચયનું યથાર્થ ભાન હોય અને તેનો આશ્રય કરે તો તો તે મોક્ષમાર્ગ છે; પણ આ તો નિશ્ચયને જાણતો નથી. નિશ્ચયનો આશ્રય કરતો નથી, ને માત્ર નિશ્ચયનું નામ લઈને ભ્રમથી વર્તે છે;—એવા જીવની આ વાત છે. અનંત આત્માઓ ભિન્ન ભિન્ન, એકેક આત્મામાં અનંતા ગુણો, તે દરેકની સમય સમયની સ્વતંત્રપર્યાય; અને તેમાં શુદ્ધતા તેમ જ વિકાર પણ પોતાના કારણે છે. ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી જીવની પર્યાયમાં અશુદ્ધતા છે—તે પોતાના કારણે છે એને માને નહિ ને પર્યાયમાં શુદ્ધિ જ માની લે તે તો નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ધર્મી તો દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને પર્યાયનો પણ વિવેક કરે છે.

વળી તે જીવોને એવું શ્રદ્ધાન છે કે-કેવળ શુદ્ધાત્માના ચિંતવનથી તો સંવર-નિર્જરા થાય છે, વા ત્યાં મુક્તાત્માના સુખનો અંશ પ્રગટ થાય છે; તથા જીવના ગુણસ્થાનાદિ અશુદ્ધભાવોનું વા પોતાના સિવાય અન્ય જીવ-પુદ્‌ગલાદિનું ચિંતવન કરવાથી આસ્રવ-બંધ થાય છે. માટે તે અન્ય વિચારથી પરાઙ્મુખ રહે છે. હવે એ પણ સત્યશ્રદ્ધાન નથી, કારણ કે શુદ્ધ—સ્વદ્રવ્યનું ચિંતવન કરો વા ન કરો અથવા અન્ય ચિંતવન કરો, પણ જો વીતરાગતાસહિત ભાવ હોય તો ત્યાં સંવર-નિર્જરા જ છે; અને જ્યાં રાગાદિરૂપભાવ હોય. ત્યાં આસ્રવ-બંધ છે. જો પરદ્રવ્યને જાણવાથી આસ્રવ-બંધ થાય તો કેવળી ભગવાન સમસ્ત પરદ્રવ્યને જાણે છે; તેમને પણ આસ્રવ-બંધ થાય.

સ્વ-પર પ્રકાશક જ્ઞાનસ્વભાવ છે. તે પરને જાણે તે કાંઈ આસ્રવ-બંધનું કારણ નથી. છતાં અજ્ઞાની, 'પરનો વિચાર કરશું તો આસ્રવ બંધ થશે'-એમ માનીને પરના વિચારથી દૂર રહેવા માગે છે, તે તેની માન્યતા જૂઠી છે. હા, ચૈતન્યના ધ્યાનમાં એકાગ્ર થઈ ગયો હોય તો તે પરદ્રવ્યનું ચિંતવન છૂટી જાયઃ પણ અજ્ઞાની તો જ્ઞાનનો ઉપયોગ જ બંધનું કારણ છે—એમ માને છે. જેટલો અકષાય વીતરાગભાવ થયો તેટલા સંવરનિર્જરા છે, અને જ્યાં રાગાદિભાવ છે ત્યાં આસ્રવ-બંધ છે. જો પરનું જ્ઞાન તે બંધનું કારણ હોય તો કેવળી ભગવાન તો સમસ્ત પદાર્થોને જાણે છે. છતાં તેમને બંધન જરાપણ થતું નથી. તેમને રાગદ્વેષ નથી માટે બંધન નથી. તે જ પ્રમાણે બધા જીવોને જ્ઞાન બંધનું કારણ નથી.

પ્રશ્ન :—છદ્મસ્થને તો પરદ્રવ્યચિંતવન થતાં આસ્રવ-બંધ થાય છે.

ઉત્તર :—એમ પણ નથી, કારણ કે-શુક્લધ્યાનમાં મુનિજનોને પણ છ દ્રવ્યોના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું ચિંતવન હોવું નિરૂપણ કર્યું છે. અવધિ મનઃપર્યયાદિમાં પણ પરદ્રવ્યને જાણવાની વિશેષતા હોય છે. વળી ચોથા ગુણસ્થાનમાં કોઈ પોતાના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરે છે તેને આસ્રવ-બંધ વધારે છે. તથા ગુણશ્રેણી—નિર્જરા નથી; ત્યારે પાંચમા-છટ્ઠા ગુણસ્થાનમાં આહાર-

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વિહારાદિ ક્રિયા થતાં પરદ્રવ્યચિંતવનથી પણ આસ્રવ-બંધ થોડો થાય છે. વા ગુણશ્રેણી-નિર્જરા થયા જ કરે છે. માટે સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યના ચિંતવનથી નિર્જરા-બંધ નથી પણ રાગાદિક ઘટતાં નિર્જરા છે તથા રાગાદિક થતાં બંધ છે. તને રાગાદિકના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી; તેથી અન્યથા માને છે.

શુક્લધ્યાનમાં ધ્યેયરૂપ તો એક આત્મદ્રવ્ય જ છે. પણ ત્યાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં ઉપયોગનું સંક્રમણ કહ્યું છે; છતાં તે જાણવાના કારણે રાગ-દ્વેષ કે બંધન નથી. અવધિજ્ઞાનમાં તો અસંખ્ય ચોવીશી જણાય. જાતિસ્મરણજ્ઞાન થાય તેમાં અનેક ભવો દેખાય. અહો! પૂર્વભવમાં ભગવાન પાસે હતા ને ભગવાને આમ કહ્યું હતું—એમ બધું જણાય, પણ તે જાણપણું કાંઈ બંધનું કારણ નથી. સ્વરૂપની દૃષ્ટિ અને વીતરાગભાવ તે જ સંવર-નિર્જરાનું કારણ છે, ને મિથ્યાત્વ તથા રાગ-દ્વેષરૂપ ભાવ તે જ બંધનનું કારણ છે.

જુઓ ચોથા ગુણસ્થાનવાળો નિર્વિકલ્પ ઉપયોગમાં હોય ને પાંચમા છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળો આહારાદિ શુભ ઉપયોગમાં વર્તતો હોય છતાં ત્યાં ચોથા કરતાં આસ્રવ-બંધ થોડો છે ને સંવર નિર્જરા વધારે છે, કેમ કે તેમને અકષાય પરિણતિ વિશેષ છે. ચોથા ગુણસ્થાને અમુક અંશે તો ગુણશ્રેણી નિર્જરા છે, પણ પાંચમા છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની અપેક્ષાએ તેને વિશેષ ગુણશ્રેણી નિર્જરા નથી. પાંચમા ગુણસ્થાનવાળો જીવ તિર્યંચ હોય ને લીલોતરી ખાતો હોય, અને તીર્થંકરનો જીવ ચોથા ગુણસ્થાને હોય, ત્યાં તિર્યંચના પાંચમા ગુણસ્થાનવાળા જીવને વિશેષ અકષાયભાવ છે, ને સંવર-નિર્જરા પણ વિશેષ છે. માટે અંદરમાં ચૈતન્યનું અવલંબન વધતાં જેટલી અકષાય વીતરાગ પરિણતિ થઈ તેટલા આસ્રવ-બંધ નથી. જેટલા રાગદ્વેષ હોય તેટલા આસ્રવ-બંધ છે. છઠ્ઠાગુણસ્થાન વાળાને નિંદ્રા હોય ને ચોથા ગુણસ્થાનવાળો નિર્વિકલ્પધ્યાનમાં હોય છતાં છઠ્ઠાગુણસ્થાને ત્રણ કષાયનો અભાવ છે ને ઘણી જ સંવર-નિર્જરા છે. કોઈવાર શિષ્યને પ્રાયશ્ચિત આપતા હોય-ઠપકો આપતા હોય કે અરે! આ શું કર્યું? છતાં તે વખતે ત્રણ કષાયનો અભાવ છે અને ચોથાવાળાને નિર્વિકલ્પ ધ્યાન વખતે પણ ત્રણ કષાયો વિદ્યમાન છે, તેથી તેને સંવર-નિર્જરા થોડાં છે ને આસ્રવ-બંધ વિશેષ છે.

શાંતિથી અને કરુણાથી ઉપદેશ આપે કે અરે ભાઈ! તને આવો ભવ મળ્યો, આવો અવસર મળ્યો, તો હવે આવા દોષ છોડ! તારું સુધાર! આમ ઉપદેશ આપતી વખતે પણ મુનિને ત્રણ કષાયનો તો અભાવ જ છે, ને તેટલા પ્રમાણમાં બંધન થતું જ નથી. માટે પરદ્રવ્યનું જ્ઞાન તે બંધનું કારણ નથી. બંધનું કારણ તો મોહ છે. જેટલો મોહ ટળ્યો તેટલું બંધન નથી. જેટલો મોહ તેટલું બંધન છે.

પ્રશ્ન :—જો એમ છે, તો નિર્વિકલ્પ અનુભવદશામાં નય-પ્રમાણ-નિક્ષેપાદિનો વા દર્શન-જ્ઞાનાદિનો વિકલ્પ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. તેનું શું કારણ?

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

✻ વીતરાગભાવ સહિત સ્વ-પરનું જાણપણું તે નિર્વિકલ્પ દશા ✻

ઉત્તર :—જે જીવ એ જ વિકલ્પોમાં લાગી રહે છે, અને અભેદરૂપ એક પોતાના આત્માને અનુભવતા નથી, તેમને એવો ઉપદેશ આપ્યો છે કે—એ સર્વ વિકલ્પો વસ્તુનો નિશ્ચય કરવા માટે કારણ છે, પણ વસ્તુનો નિશ્ચય થતાં એનું કાંઈ પ્રયોજન રહેતું નથી; માટે એ વિકલ્પોને પણ છોડી અભેદરૂપ એક આત્માનો અનુભવ કરવો, પણ એના વિચારરૂપ વિકલ્પોમાં જ ફસાઈ રહેવું યોગ્ય નથી. વળી વસ્તુનો નિશ્ચય થયા પછી પણ એમ નથી કે—સામાન્યરૂપ સ્વદ્રવ્યનું જ ચિંતવન રહ્યા કરે, ત્યાં તો સ્વદ્રવ્ય વા પરદ્રવ્યનું સામાન્યરૂપ વા વિશેષરૂપ જાણવું થાય છે, પણ તે વીતરાગતા સહિત થાય છે; અને તેનું જ નામ નિર્વિકલ્પદશા છે.

વિકલ્પ આવે પણ વિકલ્પમાં જ ધર્મ માનીને અટકી રહે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ભેદના આશ્રયે નિર્વિકલ્પ અનુભવ નહિ થાય; માટે નય-પ્રમાણ-નિક્ષેપના વિકલ્પો છોડાવ્યા છે પણ તેનું જ્ઞાન નથી છોડાવ્યું. વિકલ્પ છોડીને અભેદ આત્માનો અનુભવ કરાવવા માટે ઉપદેશ છે. અહીં તો એ બતાવવું છે કે પરનું જ્ઞાન તે બંધનું કારણ નથી પણ મોહ જ બંધનું કારણ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ ધર્મીને વસ્તુસ્વભાવનો અનુભવ થયો છે, છતાં તેને નિર્વિકલ્પદશા કાયમ રહેતી નથી, તેને પણ વિકલ્પ તો આવે છે; પણ તેથી કાંઈ મિથ્યાત્વ થઈ જતું નથી. નિર્વિકલ્પ પ્રતીતિ થયા પછી સામાન્ય દ્રવ્યમાં જ ઉપયોગ રહ્યા કરે એવું નથી. સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્ય-બધાંને જાણે છે, પણ ત્યાં જેટલો વીતરાગભાવ છે તેટલી તો નિર્વિકલ્પદશા જ છે. ઉપયોગ ભલે નિર્વિકલ્પ ન હોય, પણ જેટલો કષાય ટળીને વીતરાગભાવ થયો છે તેટલી નિર્વિકલ્પદશા કાયમ છે.

પ્રશ્ન :—દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય, સ્વ-પર વગેરે અનેક પદાર્થોને જાણવામાં તો ઘણા વિકલ્પ થયા, તો ત્યાં નિર્વિકલ્પસંજ્ઞા કેવી રીતે સંભવે?

ઉત્તર :—નિર્વિચાર થવાનું નામ નિર્વિકલ્પતા નથી. છદ્મસ્થને વિચારસહિત જાણવું હોય છે. તેનો અભાવ માનતાં જ્ઞાનનો પણ અભાવ થાય, ત્યારે એ તો જડપણું થયું; પણ આત્માને એ હોતું નથી, માટે વિચાર તો રહે છે. વળી જો એક સામાન્યનો જ વિચાર રહે છે, વિશેષનો નહિ, એમ કહીએ, તો સામાન્યનો વિચાર તો ઘણો કાળ રહેતો નથી, વા વિશેષની અપેક્ષા વિના સામાન્યનું સ્વરૂપ ભાસતું નથી.

અહીં નિશ્ચયાભાસી જીવની સામે આ કથન સમજાવ્યું છે. અનુભવમાં નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ હોય તે વખતે તો પરદ્રવ્યનું કે ભેદનું ચિંતન હોતું નથી, પણ અહીં જેટલી વીતરાગી પરિણતિ થઈ છે તેને નિર્વિકલ્પદશા કહી છે. વળી, જે વિશેષને માનતો જ નથી અથવા વિશેષને જાણવું તે બંધનું કારણ માને છે, ને એકલા સામાન્યને જ માને છે તેને અહીં કહે છે કે વિશેષ વગર સામાન્યનો નિર્ણય જ ન થાય. વિશેષને જાણવું તે કાંઈ દોષ નથી. સ્વ અને પર બંનેને તથા સામાન્ય-વિશેષ બંનેને યથાર્થ જાણ્યા વિના સમ્યગ્જ્ઞાન જ થાય નહિ.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તે નિશ્ચયાભાસી જીવ સમયસારનો આધાર લઈને એમ કહે છે કે સમયસારમાં એમ કહ્યું છે કે :—

भावयेत् भेदविज्ञानमिदमच्छिन्न धारया।
तावद्यावत्पराच्च्युत्वा ज्ञानं ज्ञाने प्रतिष्ठते॥१३०॥

અર્થ :—આ ભેદવિજ્ઞાન ત્યાં સુધી નિરંતર ભાવવું કે જ્યાં સુધી જ્ઞાન પરથી છૂટી જ્ઞાનમાં સ્થિર થાય. માટે ભેદવિજ્ઞાન છૂટતાં પરનું જાણવું મટી જાય છે, કેવળ પોતે પોતાને જ જાણ્યા કરે છે.'

હવે ત્યાં તો આમ કહ્યું છે કે—પૂર્વે સ્વ-પરને એક જાણતો હતો. પછી એ બન્ને જુદાં જાણવા માટે ભેદવિજ્ઞાનને ત્યાં સુધી જ ભાવવું યોગ્ય છે કે જ્યાં સુધી જ્ઞાન પરરૂપને ભિન્ન જાણી પોતાના સ્વરૂપમાં જ નિશ્ચિત થાય. તે પછી ભેદવિજ્ઞાન કરવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. પરને પરરૂપ અને આપને આપરૂપ સ્વયં જાણ્યા જ કરે છે. પણ અહીં એમ નથી કે—પરદ્રવ્યને જાણવાનું જ મટી જાય છે; કારણ કે—પરદ્રવ્યને જાણવાં વા સ્વદ્રવ્યના વિશેષો જાણવાનું નામ વિકલ્પ નથી. તો કેવી રીતે છે? તે કહીએ છીએ— 'રાગદ્વેષવશથી કોઈ જ્ઞેયને જાણવામાં ઉપયોગ લગાવવો વા કોઈ જ્ઞેયને જાણતાં ઉપયોગને છોડાવવો—એ પ્રમાણે વારંવાર ઉપયોગને ભમાવવો તેનું નામ વિકલ્પ છે. તથા જ્યાં વીતરાગરૂપ થઈ જેને જાણે છે તેને યથાર્થ જાણે છે; અન્ય જ્ઞેયને જાણવા માટે ભમાવતો નથી, ત્યાં નિર્વિકલ્પદશા જાણવી.

પરનું જાણવું છૂટી જાય ને એકલા આત્માને જ જાણ્યા કરે તેનું નામ કાંઈ ભેદજ્ઞાન નથી. પણ સ્વપર બન્નેને જાણવા છતાં, સ્વને સ્વરૂપે જ જાણે ને પરને પરરૂપે જાણે—તેનું નામ ભેદજ્ઞાન છે. સ્વ-પરને એકપણે માનવા તે મિથ્યાત્વ છે; પણ પરને પરરૂપે જાણવું તે તો યથાર્થજ્ઞાન છે, તે કાંઈ દોષ નથી. સ્વ-પરને જાણવાનો જ્ઞાનનો વિકાસ થયો તે બંધનું કારણ નથી. પરને જાણવાનું જ મટી જાય-એમ નથી. સ્વને સ્વરૂપે જાણવું ને પરને પરરૂપે જાણવું તે કાંઈ વિકલ્પ કે રાગ-દ્વેષ નથી. રાગ-દ્વેષ પૂર્વક જાણવું થાય ત્યાં વિકલ્પ છે. છદ્મસ્થને પરને જાણતી વખતે વિકલ્પ હોય છે તે તો રાગ-દ્વેષને કારણે છે, પણ કાંઈ જ્ઞાનને કારણે વિકલ્પ નથી. માટે જેટલા રાગદ્વેષ મટ્યા ને વીતરાગતા થઈ તેટલી તો નિર્વિકલ્પદશા છે એમ જાણવું. અહીં ઉપયોગ અપેક્ષાએ નિર્વિકલ્પતાની વાત નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પર્યાયનો તો વિચાર કરતો નથી, પર્યાયમાં કેટલા રાગદ્વેષ છે તે વિચારતો નથી અને ઉપયોગને સ્વમાં રાખવાને નિર્વિકલ્પ માને છે; પણ છદ્મસ્થનો ઉપયોગ એકલા સ્વદ્રવ્માં સ્થિર રહેતો નથી અને ઉપયોગનો તો સ્વ—પરને જાણવાનો સ્વભાવ છે. તે ઉપયોગ બંધનનું કારણ નથી, પણ રાગદ્વેષ જ બંધનનું કારણ છે—એમ જાણવું.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પ્રશ્ન :—છદ્મસ્થનો ઉપયોગ તો નાના જ્ઞેયોમાં અવશ્ય ભમે, તો ત્યાં નિર્વિકલ્પતા કઈ રીતે સંભવે?

ઉત્તર :—જેટલો કાળ એક જાણવારૂપ રહે, તેટલો કાળ નિર્વિકલ્પતા નામ પામે. સિદ્ધાંતમાં ધ્યાનનું લક્ષણ પણ એવું જ કહ્યું છે, યથા–'एकाग्र चिंतानिरोधो ध्यानम्' (મોક્ષશાસ્ત્ર, અ. ૯ સૂત્ર ૨૭) અર્થાત્–એકનું મુખ્ય ચિંતવન હોય તથા અન્ય ચિંતવન રોકાય તેનું નામ ધ્યાન છે. સૂત્રની સર્વાર્થસિદ્ધિ ટીકામાં તો આમ વિશેષ કહ્યું છે કે–'જો સર્વ ચિંતા રોકવાનું નામ ધ્યાન હોય તો અચેતનપણું થઈ જાય.' વળી એવી પણ વિવક્ષા છે કે–સંતાન અપેક્ષા નાના જ્ઞેયનું જાણવું પણ થાય, પરંતુ જ્યાં સુધી વીતરાગતા રહે, અર્થાત્ રાગાદિક વડે પોતે ઉપયોગને ભમાવે નહિ ત્યાં સુધી નિર્વિકલ્પદશા કહીએ છીએ.

❀ ઉપયોગને સ્વમાં લગાવવાના ઉપદેશનું પ્રયોજન ❀

પ્રશ્ન :—જો એમ છે, તો પરદ્રવ્યોથી છોડાવી ઉપયોગને સ્વરૂપમાં લગાવવાનો ઉપદેશ શા માટે આપ્યો છે?

ઉત્તર :—જે શુભ–અશુભ ભાવોનાં કારણરૂપ પરદ્રવ્ય છે તેમાં ઉપયોગ લાગતાં જેને રાગદ્વેષ થઈ આવે છે તથા સ્વરૂપચિંતવન કરે તો રાગદ્વેષ ઘટે છે, એવા નીચલી અવસ્થાવાળા જીવોને પૂર્વોક્ત ઉપદેશ છે. જેમ–કોઈ સ્ત્રી વિકારભાવથી કોઈના ઘેર જતી હતી તેને મનાઈ કરી કે પર ઘર ન જા, ઘરમાં બેસી રહે; પણ જે સ્ત્રી નિર્વિકારભાવથી કોઈના ઘેર જાય, અને યથાયોગ્ય પ્રવર્તે તો કાંઈ દોષ નથી. તેમ ઉપયોગરૂપ પરિણતિ, રાગદ્વેષભાવથી પરદ્રવ્યોમાં પ્રવર્તતી હતી તેને મના કરી કહ્યું કે 'પરદ્રવ્યોમાં ન પ્રવર્ત, સ્વરૂપમાં મગ્ન રહે;' પણ જે ઉપયોગરૂપ પરિણતિ વીતરાગભાવથી પરદ્રવ્યોને જાણી યથાયોગ્ય પ્રવર્તે તો તેને કાંઈ દોષ નથી.

ગણધરાદિક ઋદ્ધિધારક મુનિઓ અંતર્મુહૂર્તમાં બાર અંગની સ્વાધ્યાય વચનથી બોલીને કરે. છતાં ત્યાં આકુળતા નથી—રાગદ્વેષ નથી; ને ચોથા ગુણસ્થાનવાળો મૌનપણે વિચારમાં બેઠો હોય છતાં ત્યાં રાગદ્વેષ વિશેષ છે, તેથી આકુળતા છે; માટે પરદ્રવ્ય કાંઈ રાગદ્વેષનું કારણ નથી. પરના જ્ઞાનનો નિષેધ નથી કર્યો પણ પર પ્રત્યે રાગદ્વેષનો નિષેધ કર્યો છે–એમ જાણવું.

❀

[પ્ર. વૈશાખ વદ ૩ શનિવાર, તા. ૨-૫-૫૩]

❀ પરદ્રવ્ય રાગદ્વેષનું કારણ નથી ❀

જેને પોતાના જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવની ખબર નથી છતાં પોતાને જ્ઞાની માને છે, તથા પરદ્રવ્યના જ્ઞાનને રાગદ્વેષનું કારણ માનીને ત્યાંથી ઉપયોગને છોડાવવા માગે છે તે અજ્ઞાની

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે. ખરેખર જ્ઞાન કાંઈ રાગદ્વેષનું કારણ નથી. જે જીવને રાગદ્વેષ થાય છે તે પોતાના અપરાધથી થાય છે. ગુણસ્થાન, માર્ગણાસ્થાન વગેરેને જાણવા તે તો જ્ઞાનની નિર્મળતાનું કારણ છે; તે કાંઈ રાગદ્વેષનું કારણ નથી. પરદ્રવ્ય તો રાગદ્વેષનું કારણ નથી, પણ જેને રાગદ્વેષ થઈ આવે છે તે પરદ્રવ્યને રાગદ્વેષનું નિમિત્ત બનાવે છે.

પ્રશ્ન :—જો એમ છે તો મહામુનિ, પરિગ્રહાદિના પરઘરનો ત્યાગ શા માટે કરે છે?

ઉત્તરઃ—જેમ વિકારરહિત સ્ત્રી કુશીલના કારણરૂપ પરઘરનો ત્યાગ કરે છે, તેમ વીતરાગ પરિણતિ રાગ–દ્વેષના કારણરૂપ પરદ્રવ્યોનો ત્યાગ કરે છે. વળી જે વ્યભિચારનાં કારણ નથી એવાં પરઘર જવાનો ત્યાગ નથી. તેમ જે રાગ-દ્વેષનાં કારણ નથી એવાં પરદ્રવ્ય જાણવાનો ત્યાગ નથી. ત્યારે તે કહે છે કે—જેમ સ્ત્રી પ્રયોજન જાણી પિતાદિકના ઘેર જાય તો ભલે જાય, પણ પ્રયોજન વિના જેના–તેના ઘેર જવું તે યોગ્ય નથી; તેમ પરિણતિને પ્રયોજન જાણી સપ્ત તત્ત્વોનો વિચાર કરવો તો યોગ્ય છે; પરંતુ વિના પ્રયોજન ગુણસ્થાનાદિકનો વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. તેનું સમાધાન :–જેમ સ્ત્રી પ્રયોજન જાણી પિતાદિ વા મિત્રાદિકના ઘેર પણ જાય છે, તેમ પરિણતિ તત્ત્વોનાં વિશેષ જાણવાના કારણરૂપ ગુણસ્થાનાદિક અને કર્માદિકને પણ જાણે છે.

❀ પરદ્રવ્યનું જાણપણું દોષ નથી ❀

મોક્ષપાહુડમાં કહ્યું છે કે મુનિઓને તો સ્વભાવનું જ વિશેષ ચિંતવન હોય છે. તેઓ સંઘ–શિષ્ય વગેરે પરદ્રવ્યના ચિંતવનમાં વિશેષ રોકાતા નથી. પરદ્રવ્યોનો વિચાર છોડીને જ્ઞાનાનંદ આત્માનું ધ્યાન કરવું–એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. પણ તેનો અર્થ કાંઈ એમ નથી કે પરદ્રવ્યનું જ્ઞાન રાગદ્વેષનું કારણ છે! અહીં નિશ્ચયાભાસી જીવની સામે આ કથન છે. ધર્મીને પણ ગુણસ્થાન–માર્ગણાસ્થાન, કર્મોની પ્રકૃતિ વગેરેનો સૂક્ષ્મ વિચાર આવે. તેના બદલે નિશ્ચયાભાસી કહે છે કે આપણે તો શુદ્ધ આત્માનો જ અનુભવ કરવો ને વિકલ્પ ન આવવા દેવો; પણ તેને પોતાની પર્યાયના વ્યવહારનો વિવેક નથી. નિર્વિકલ્પ ધ્યાન વધારે વખત રહી શકે નહિ. ગણધરદેવને પણ શુભ વિકલ્પ તો આવે છે, ને દિવ્યધ્વનિ સાંભળે છે. દેવ–ગુરુની ભક્તિ, શાસ્ત્રસ્વાધ્યાય વગેરે ભાવ આવે ને જ્ઞાનનો ઉપયોગ તે તરફ જાય, પણ તેથી કાંઈ રાગદ્વેષ વધી જતા નથી. તીર્થંકરો વગેરેને જાતિસ્મરણજ્ઞાન થાય ને પૂર્વભવો જણાય. ત્યાં ભવને જાણવા તે કાંઈ રાગદ્વેષનું કારણ નથી. જ્ઞાનનો સ્વભાવ તો જાણવાનો જ છે, તેથી જ્ઞાન બધાને જાણે છે. જ્ઞાન કોને ન જાણે? જ્ઞાન કરવું તે કાંઈ દોષ નથી. ગુણસ્થાન વગેરેને જાણતી વખતે શુભરાગ હોય છે, પણ તે તો પોતાની પરિણતિ હજી વીતરાગી નથી થઈ તે કારણે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ભાવશ્રુતજ્ઞાનના આલંબનપૂર્વક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો. મુનિવરો આગમચક્ષુવાળા છે એટલે આગમજ્ઞાનદ્વારા બધાં તત્ત્વોને દેખે છે, માટે કર્મ વગેરેને જ્ઞાન જાણે છે તે દોષ નથી.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અહીં એમ જાણવું કે-જેમ શીલવંતી સ્ત્રી ઉદ્યમ કરીને તો વિટપુરુષના સ્થાનમાં જતી નથી, પણ પરવશતાથી જવું બની જાય, અને ત્યાં કુશીલ ન સેવે તો તે સ્ત્રી શીલવતી જ છે; તેમ વીતરાગ પરિણતિ ઉપાય કરીને તો રાગાદિકનાં કારણરૂપ પરદ્રવ્યોમાં લાગે નહિ, પણ સ્વયં તેનું જાણવું થઈ જાય, અને ત્યાં રાગાદિક ન કરે તો તે પરિણતિ શુદ્ધ જ છે. તેમ સ્ત્રી આદિનો પરિષહ મુનિજનોને હોય અને તેઓ જાણે જ નહિ. માત્ર પોતાના સ્વરૂપનું જ જાણવું રહે એમ માનવું મિથ્યા છે; તેને તેઓ જાણે તો છે. પરંતુ રાગાદિક કરતા નથી. એ પ્રમાણે પરદ્રવ્યોને જાણવા છતાં પણ વીતરાગભાવ હોય છે, એવું શ્રદ્ધાન કરવું.

જે એકાંત એમ માને છે કે પરદ્રવ્યને જાણવું તે રાગદ્વેષનું કારણ છે; તો તેની સામે આ ખુલાસો કર્યો છે. છદ્મસ્થના જ્ઞાનનો ઉપયોગ સ્વરૂપમાં લાંબો કાળ સ્થિર રહી શકતો નથી. મુનિ હોય ને સામે દેવાંગના આવીને ઊભી હોય—અનેક પ્રકારની ચેષ્ટા દ્વારા મુનિને ઉપસર્ગ કરતી હોય, તેને મુનિ દેખે છતાં મુનિને રાગદ્વેષ થતા નથી, તો કાંઈ અપરાધ નથી; ને બીજો જીવ સ્ત્રી જાણતાં રાગી-દ્વેષી થઈ જાય છે. જુઓ, સ્ત્રીને તો બંને જાણે છે, છતાં એકને રાગદ્વેષ થતા નથી ને બીજાને રાગદ્વેષ થાય છે; માટે પરદ્રવ્યને જાણવા તે રાગ-દ્વેષનું કારણ નથી.

પૃથ્વી ફરે છે—એમ લૌકિકમાં કહે છે તે મિથ્યા છે. ધર્મી જીવ સર્વજ્ઞના આગમથી જાણે છે કે આ પૃથ્વી તો સ્થિર છે, ને સૂર્ય ફરે છે. અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્ર વગેરેને ધર્મી જીવ આગમથી જાણે છે, તે કાંઈ રાગદ્વેષનું કારણ નથી.

મુનિરાજ ધ્યાનમાં હોય ને સિંહણ આવીને ખાઈ જતી હોય ત્યાં મુનિને વિકલ્પ ઊઠતાં તે ખ્યાલમાં આવી જાય, પણ દ્વેષ ન થાય. શરીરમાં રોગ થાય ને મુનિને તે ખ્યાલમાં આવી જાય, પણ તેથી મુનિને દેહ ઉપર રાગ થતો નથી. માટે અહીં એમ સિદ્ધ કરવું છે કે પરદ્રવ્યને જાણવા છતાં મુનિવરોને રાગદ્વેષ અલ્પ જ હોય છે ને સમ્યક્ત્વીને ચોથા ગુણસ્થાને સ્વદ્રવ્યમાં ઉપયોગ હોય તે વખતે પણ મુનિ કરતાં વિશેષ રાગદ્વેષ છે. માટે સ્વદ્રવ્યમાં ઉપયોગ હો કે પરદ્રવ્યમાં ઉપયોગ હો—તેના ઉપરથી રાગદ્વેષનું માપ નથી.

❋ આત્માની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આચરણનો અર્થ ❋

પ્રશ્ન :—જો એમ છે, તો શાસ્ત્રમાં આત્માનું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે એમ શા માટે કહ્યું છે?

ઉત્તર :—અનાદિકાળથી પરદ્રવ્યોમાં પોતાનું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણ હતું તેને છોડાવવા માટે એ ઉપદેશ છે. પોતાનામાં પોતાનું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણ થતાં અને પરદ્રવ્યમાં રાગદ્વેષાદિ પરિણતિ કરવાનું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણ મટી જતાં સમ્યગ્દર્શનાદિક થાય છે; પણ જો પરદ્રવ્યનું પરદ્રવ્યરૂપ શ્રદ્ધાનાદિ કરવાથી સમ્યગ્દર્શનાદિ ન થતાં હોય, તો કેવળી ભગવાનને પણ તેનો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અભાવ થાય. જ્યાં પરદ્રવ્યને બૂરાં જાણવાં તથા નિજદ્રવ્યને ભલું જાણવું; ત્યાં તો રાગ-દ્વેષ સહજ જ થયો; પણ જ્યાં આપને આપરૂપ તથા પરને પરરૂપ યથાર્થ જાણ્યા કરે ત્યાં રાગ-દ્વેષ નથી. તથા તેમ જ શ્રદ્ધાનાદિરૂપ પ્રવર્તે ત્યારે જ સમ્યગ્દર્શનાદિક હોય છે—એમ જાણવું.

અજ્ઞાની જીવને અનાદિથી આત્માનાં શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને આચરણ નથી, તેથી તેને આત્માની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આચરણ કરવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. તું પરદ્રવ્યની એકાગ્રતા છોડીને તારા આત્માની શ્રદ્ધા કર, તારા આત્માને જાણ ને તારા આત્મામાં એકાગ્ર થા;-આમ ઉપદેશ કર્યો છે, પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે પરદ્રવ્ય દોષ કરાવે છે. પરદ્રવ્ય બૂરું છે-એમ માનવું તે તો મિથ્યાત્વ છે. અહિંસા તે વીરનો ધર્મ છે. માટે જેનું શરીર બળવાન-પુષ્ટ હોય તે જ અહિંસાધર્મ પાળી શકે-એમ અજ્ઞાની માને છે, પણ અરે ભાઈ અહિંસાધર્મ તે કાંઈ શરીરમાં રહેતો હશે કે આત્મામાં? વીરતા તો આત્મામાં છે કે શરીરમાં? પુષ્ટ શરીર ન હોય ને દૂબળું શરીર હોય તો શું અહિંસાનો ભાવ ન થાય? અહિંસાને શરીર સાથે શું સંબંધ છે? અજ્ઞાની પરદ્રવ્યથી જ ધર્મ માનીને રોકાય છે. પણ સ્વ દ્રવ્યની શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-રમણતા કરતો નથી. માટે તેને કહે છે કે તું તારા આત્માની શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-એકાગ્રતા કર, ને પરદ્રવ્યની શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-એકાગ્રતા છોડ! પરદ્રવ્ય બૂરા છે-એમ નથી. પરદ્રવ્યને બૂરા માનવાં તે તો દ્વેષનો અભિપ્રાય થયો. સ્વને સ્વપણે ને પરને પરપણે જેમ છે તેમ જાણવાં તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. પરને પર જાણવાં ને સ્વને સ્વ જાણવું તેમાં રાગદ્વેષ ક્યાં આવ્યો? પરને કારણે મને લાભ થાય અથવા પરને કારણે મને નુકશાન થાય—એમ માને તો તે રાગદ્વેષ છે. અજ્ઞાની માને છે કે 'અન્ન એવું મન,' પણ એમ નથી. અન્નના પરમાણુ તો પુદ્ગલ છે અને ભાવમન તો જીવની પર્યાય છે. પરદ્રવ્યથી આત્માનો ભાવ સારો રહે-એમ છે જ નહિ. આમ ભેદવિજ્ઞાનપૂર્વક પોતાનાં શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણ થાય અને પરદ્રવ્યમાં રાગ-દ્વેષ પરિણામ કરવાનાં શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણ મટે ત્યારે સમ્યગ્દર્શનાદિ થાય છે. પરદ્રવ્ય—નિમિત્ત મારામાં અકિંચિત્કર છે-એમ જણાવવા માટે આત્માનાં શ્રદ્ધાદિ તે જ સમ્યગ્દર્શનાદિ છે, પણ પરદ્રવ્ય જાણતાં રાગાદિ થઈ જાય છે-એમ નથી. પરદ્રવ્યના જ્ઞાનનો નિષેધ નથી. પરમાં લાભ-હાનિની બુદ્ધિ કરી રાગાદિ કરવા તે મિથ્યાશ્રદ્ધાનાદિ છે. પ્રવચનસાર ગાથા ૨૪૨ માં જ્ઞેય અને જ્ઞાતાના સ્વરૂપની યથાવત્ પ્રતીતિને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. જો પરદ્રવ્યનું પરદ્રવ્યરૂપ શ્રદ્ધાનાદિ કરવાથી સમ્યગ્દર્શનાદિ થતાં ન હોય તો કેવળજ્ઞાનીને તે સમ્યગ્દર્શનાદિનો અભાવ થઈ જાય!

પરદ્રવ્યને બૂરું જાણવું તથા નિજદ્રવ્યને ભલું જાણવું તે તો મિથ્યાત્વસહિતના રાગ-દ્વેષ સહજ જ થયા. જગતમાં કોઈ પરદ્રવ્ય દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર ખરેખર ઈષ્ટ-લાભદાયક છે અને સ્ત્રી-પુત્રાદિ અનિષ્ટ છે-એમ માનનારા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પોતાને પોતારૂપ અને પરને પરરૂપ યથાર્થપણે ઈષ્ટ-અનિષ્ટબુદ્ધિ રહિતપણે જાણ્યા કરે ત્યાં રાગદ્વેષ નથી, તથા તે જ પ્રમાણે શ્રદ્ધાનાદિરૂપ પ્રવર્તે ત્યારે જ સમ્યગ્દર્શનાદિ થાય છે—એમ જાણવું. માટે વિશેષ શું કહેવું?

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

રાગથી લાભ થાય–એમ જૈનદર્શનમાં–વસ્તુસ્વભાવમાં છે જ નહિ. જેમ રાગાદિ મટાડવાનું શ્રદ્ધાન થાય તે જ સમ્યગ્દર્શન છે, જેમ રાગાદિ મટાડવાનું જાણવું થાય તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તથા જેમ રાગાદિ મટાડવાનું આચરણ થાય તે જ સમ્યક્ચારિત્ર છે. અને એ જ મોક્ષમાર્ગ છે. એ પ્રમાણે નિશ્ચયનયના આભાસસહિત એકાંત પક્ષધારી જૈનાભાસોના મિથ્યાત્વનું નિરૂપણ કર્યું.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[૩]

કેવળ વ્યવહારાવલંબી જૈનાભાસોનું નિરૂપણ

[મહા વદ ૧૩ ગુરુવાર, તા. ૧૨-૨-૫૩]

[બહારગામના મહેમાનો આવવાથી ખાસ કરીને નિશ્ચય-વ્યવહારના સ્વરૂપ ઉપર વ્યાખ્યાન થયેલ હતું.]

લગભગ સાડાત્રણસો વર્ષ પહેલાં શ્વેતાંમ્બર ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી થઈ ગયા. તેમણે દિક્‌પટના ચોરાશી બોલમાં દિગંબરની ૮૪ ભૂલ કાઢી છે. તે કહે છે કે—'દિગમ્બર લોકો નિશ્ચય પહેલાં કહે છે તે દિગમ્બરની ભૂલ છે' પરંતુ તેની તે વાત બરાબર નથી. રાગ-વ્યવહારને અભૂતાર્થ કરીને સ્વભાવને ભૂતાર્થ કરવો જોઈએ. હું જ્ઞાયકસચ્ચિદાનંદ છું એમ નક્કી કરતાં રાગબુદ્ધિ ને પર્યાયબુદ્ધિ ઊડી જાય છે. તે કહે છે કે 'દિગમ્બરો નિશ્ચય પહેલો કહે છે પણ વ્યવહાર પહેલો હોવો જોઈએ;' પણ તે ભૂલ છે. સામાન્ય સ્વભાવ પરિપૂર્ણ છે તેની શ્રદ્ધા કરવી તે નિશ્ચય છે. અધૂરી દશામાં શુભરાગ આવે છે પણ તેને જાણવો તે વ્યવહાર છે. જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવની દૃષ્ટિ થયા વિના રાગને વ્યવહાર કહેનાર કોણ છે? સમ્યગ્જ્ઞાન વિના કોણ નક્કી કરશે? આત્મા જ્ઞાયક છે. રાગાદિ મારું ખરું સ્વરૂપ નથી. એવું ભાન થયા પછી રાગને વ્યવહાર કહે છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ શુભરાગથી લાભ માને છે. તેના શુભરાગને વ્યવહાર કહેતા નથી. શુદ્ધ આત્માના લક્ષે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ને શુકલધ્યાન આદિની પર્યાય પ્રગટે છે. છયે દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે એમ સમજવું જોઈએ. વળી જીવમાં થતી પર્યાય ક્ષણિક છે તે ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ છે. ધર્મ પર્યાયમાં થાય છે પણ પર્યાયના આશ્રયે ધર્મ થતો નથી. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો શુભ રાગ આવે તેના આધારે ધર્મ નથી. તેનું પણ લક્ષ છોડી શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે ધર્મ પ્રગટાવે તે નિશ્ચય છે; માટે નિશ્ચય પ્રથમ હોય છે. આવું નિશ્ચયનું ભાન હોય તેવા ધર્મી જીવના શુભરાગને વ્યવહાર કહે છે. યશોવિજયજી કહે છે તે યથાર્થ નથી. આવી રીતે વ્યવહાર પહેલાં કહીને બે હજાર વર્ષ પહેલાં શ્વેતાંબર મત નીકળ્યો છે.

સર્વજ્ઞની વાણીમાં નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ આમ આવ્યું છે. વાણીના કર્તા ભગવાન નથી. પણ સહજ વાણી નીકળે છે. અહીં નિશ્ચય-વ્યવહારની વાત બતાવવી છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

યશોવિજયજી કહે છે કે :—

निश्चयनय पहेले कहै, पीछे ले व्यवहार।
भाषाक्रम जाने नहीं, जैनमार्गको सार॥

—આમ કહીને તે દિગમ્બરની ભૂલ બતાવે છે. પહેલાં વ્યવહાર હોય તો ધર્મ થાય એ વાત ખોટી છે. આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ છે એમ દૃષ્ટિ થયા પછી જે રાગ થાય અથવા પર્યાયની જે હીનતા છે તેનું બરાબર જ્ઞાન કરવું તે વ્યવહારનયનો વિષય છે. ચોથા ગુણસ્થાને નિશ્ચય પ્રથમ હોય છે, એટલે કે ધર્મ કરવો હોય તેણે આત્માની દૃષ્ટિ પ્રથમ કરવી જોઈએ. ભાવશ્રુતજ્ઞાન થયું હોય તેને વ્યવહાર હોય છે. નિશ્ચયની દૃષ્ટિ વિના પુણ્યને વ્યવહાર કહેતા નથી.

'શિષ્યને સાંભળવાનો રાગ આવે છે માટે પ્રથમ વ્યવહાર આવે છે, ને વ્યવહારથી નિશ્ચય પ્રગટે છે.'—એમ યશોવિજયજી કહે છે. પણ તે વાત યથાર્થ નથી.

વિકલ્પનો આશ્રય છોડી આત્માના સામાન્ય સ્વભાવનો આશ્રય લે ત્યારે ધર્મ થાય છે. જેણે સામાન્ય સ્વભાવનો આશ્રય લઈ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યું તેણે બધું જાણી લીધું. જે શુભરાગ આવે છે તે વ્યવહાર છે, અને આત્માના અવલંબને જે શુદ્ધતા પ્રગટે છે તે નિશ્ચય છે. આમ બન્ને થઈને પ્રમાણ થાય છે. શિષ્ય શુભરાગનું અવલંબન છોડી શુદ્ધ આત્માનો આશ્રય લે છે, ને અંતર પ્રમાણ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેને નય લાગુ પડે છે. નિશ્ચયનું જ્ઞાન થયા પછી રાગને વ્યવહાર લાગુ પડે છે. નય શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ છે. શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણ થયા પહેલાં વ્યવહાર લાગુ પડતો નથી. શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે કે–રાગથી જુદો ને સ્વથી એકત્વ આત્મા છે—એવી વાત જીવોએ સાંભળી નથી. કર્મથી રાગ થાય છે એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. કર્મ તો પૃથક્ ચીજ છે. તેનાથી રાગ થતો નથી. જો પરથી અથવા કર્મથી વિકાર થતો હોય તો પોતાની પર્યાયમાં પુરુષાર્થ કરવાનો કે વ્યવહારનો નિષેધ કરવાનો અવસર રહેતો નથી. રાગને છોડી સ્વભાવબુદ્ધિ કરે તો પૂર્વના રાગને ભૂતનૈગમનયથી સાધન કહેવાય છે.

વળી યશોવિજયજી કહે છે :—

तातै सो मिथ्यामती, जैनक्रिया परिहार।
व्यवहारी सो समकिती, कहैं भाष्य व्यवहार॥

તું નિશ્ચયને પ્રથમ કહે છે તેથી મિથ્યામતી છો, દયા, દાનાદિ પરિણામની ક્રિયા જૈનની છે, તે ક્રિયાનો તેં પરિહાર કર્યો છે.'–એમ દિગમ્બર ઉપર આક્ષેપ કરે છે. પણ તે વાત ખોટી છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

'અમે વ્યવહારીને સમકિતી કહીએ છીએ, અને વ્યવહાર પછી નિશ્ચય આવે છે.' એમ યશોવિજયજી કહે છે, પણ તે ભૂલ છે; કેમકે નિશ્ચય જાણ્યા વિના વ્યવહારનો આરોપ આવતો નથી. વળી યશોવિજયજી કહે છે :—

जो नय पहेले परिणमे सोई कहै हित होई।
निश्चय क्यों घुरि परिणमे, सूक्ष्म मति करो जोई॥

તે કહે છે કે 'શિષ્ય સર્વજ્ઞની અથવા ગુરુની વાણી પ્રથમ સાંભળે છે. માટે વ્યવહાર પહેલો આવે છે; તેથી તે હિતકારી છે. માટે હે દિગમ્બરો! પહેલો વ્યવહાર આવે છે, સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર કરો.' પરંતુ એ વાત ભૂલવાળી છે. દિગંબર સંપ્રદાયમાં જન્મીને પણ વ્યવહારથી નિશ્ચય પ્રગટે એમ જે માને તે પણ શ્વેતાંબર જેવા જ છે. નિશ્ચય પ્રથમ પ્રગટે તો રાગ ઉપર વ્યવહારનો આરોપ આવે છે. વસ્તુસ્વરૂપ બીજું થતું નથી.

એક સમયમાં જે ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે તેને ગૌણ કરી, સામાન્ય ધ્રુવસ્વભાવ તરફ જે દૃષ્ટિ થઈ તે નિશ્ચય છે ને પછી જે રાગ આવે છે તે વ્યવહાર છે—એમ જાણવું તે જૈનદર્શન છે. પ્રથમ વ્યવહાર જોઈએ-એમ કહેનાર ભૂલમાં છે કેમ કે વ્યવહાર આંધળો છે; નિશ્ચય વિના વ્યવહાર હોતો નથી. સામાન્ય એકરૂપ સ્વભાવનું અવલંબન કરવું તે ધર્મ છે, તે જૈનશાસનનો સાર છે.

❋ જડ-ચેતનની પર્યાયો ક્રમબદ્ધ છે ❋

જડ ને ચેતનની પર્યાયો આડી અવળી થતી નથી-એમ નિર્ણય કરતાં પરનું કર્તવ્ય ઊડી જાય છે. પરમાં હું ફેરફાર કરી શકતો નથી તેમ જ મારામાં પણ આડી અવળી પર્યાય થતી નથી. માટે તેના ઉપરની દૃષ્ટિ છોડી દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરવી તે ધર્મ છે. સામાન્યની દૃષ્ટિ થતાં અનંત નિમિત્તો ઉપરની દૃષ્ટિ ઊડી ગઈ. હું જ્ઞાનસ્વભાવી છું એવો નિર્ણય થતાં પરની કર્તાબુદ્ધિ છૂટી ગઈ ને જ્ઞાતાદ્રષ્ટા થઈ ગયો. ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો નિર્ણય કહો કે દ્રવ્યદૃષ્ટિ કહો-તે બધું એક જ છે.

સર્વ પદાર્થના પરિણામ ક્રમબદ્ધ છે. જે પર્યાય જે કાળે થવાની તે જ થવાની. પર્યાય સત્ છે. શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૯૯ માં આ વાત સ્પષ્ટ લખેલ છે. જે પર્યાય જે વખતે થવાની તે આગળ પાછળ થવાની નથી. આત્મા તથા બીજા પદાર્થોની પર્યાય વ્યવસ્થિત છે. સર્વજ્ઞ બધું જાણે છે. સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કેવી રીતે થાય? પોતાની પર્યાય અલ્પજ્ઞ છે, અલ્પજ્ઞતાના આશ્રયે સર્વજ્ઞનો નિર્ણય થશે નહિ. પોતાનો સ્વભાવ સર્વજ્ઞ છે એવા જ્ઞાનગુણમાં એકાગ્ર થવાથી સર્વજ્ઞ સ્વભાવના આશ્રયે નિર્ણય થાય છે. સર્વજ્ઞ ભગવાન આત્મામાંથી થયા છે. શું સર્વજ્ઞપણાનો ઉત્પાદ વ્યયમાંથી થાય? ના. રાગમાંથી થાય? ના. સર્વજ્ઞસ્વભાવના આશ્રયે ધર્મદશા પ્રગટે છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આમ સ્વભાવનો આશ્રય લે છે તેણે ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય કર્યો છે.

ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો નિર્ણય કરનાર પરનો અકર્તા થાય છે. વળી પોતામાં પર્યાય ક્રમસર થાય છે તેમ નક્કી કરતાં અક્રમ સ્વભાવનો નિર્ણય થાય છે, ને તેના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

❀ સ્વભાવદૃષ્ટિ કરવી તે ચારે અનુયોગનું તાત્પર્ય છે. ❀

ચારે અનુયોગનું તાત્પર્ય એ છે કે નિમિત્તદૃષ્ટિ હઠાવી, રાગદૃષ્ટિ હઠાવી ને સ્વભાવદૃષ્ટિ કરવી. તે સમ્યગ્દર્શન ને ધર્મ છે. આને વીતરાગશાસન કહે છે. આ ન્યાય છે. જેવી વસ્તુની મર્યાદા છે તે તરફ જ્ઞાનને લઈ જવું તેને ન્યાય કહે છે.

❀

[મહા વદ અમાસ શુક્રવાર, તા. ૧૩-૨-૫૩]

[બહારના મહેમાન આવતા હોવાથી કેવળ વ્યવહારાવલંબી જૈનભાસોનું નિરૂપણ (પૃ. ૨૧૭ ઉપર વ્યાખ્યાનો શરૂ થયેલ છે.]

હવે વ્યવહારાભાસીની વાત કરે છે. જિનાગમમાં વ્યવહારની મુખ્યતાથી ઉપદેશ છે. આત્મા જ્ઞાતાદૃષ્ટા છે એવી જેને દૃષ્ટિ થઈ છે તેના શુભરાગને વ્યવહાર કહે છે. અજ્ઞાની દયા-દાનાદિને ધર્મનું સાધન માને છે. દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા, પાંચ મહાવ્રતનો રાગ, અને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન અજ્ઞાની જીવે અનંતવાર કર્યું છે, પણ અંતરમાં દ્રવ્ય સાધન છે તેની દૃષ્ટિ તેણે કરી નહિ. કષાય મંદતાને તથા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની શ્રદ્ધાને નિમિત્તથી સાધન કહેવાય છે પણ તે યથાર્થ સાધન નથી. કષાય મંદતાથી જે ધર્મ માને છે તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ધર્મનું સાધન તો કારણપરમાત્મા છે–કારણશુદ્ધ જીવ છે. ત્રિકાળી ધ્રુવ શક્તિને કારણશુદ્ધ જીવ કહે છે. તેમાંથી કેવળજ્ઞાનાદિરૂપ કાર્ય થાય છે. કેવળજ્ઞાન, કેવળ–આનંદ આદિ પ્રગટ થવાની શક્તિ દ્રવ્યમાં છે. વર્તમાન પર્યાયમાં અથવા વ્યવહાર રત્નત્રયમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાની તાકાત નથી. હું શુદ્ધ ચિદાનંદ છું એમાંથી સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન રૂપી કાર્ય પ્રગટે છે. શુદ્ધ જીવ કારણપરમાત્મા છે, તેમાંથી મોક્ષમાર્ગ ને મોક્ષરૂપી કાર્ય પ્રગટે છે. કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અનંત આનંદ ને અનંત વીર્ય કાર્યપરમાત્મા છે, ને શુદ્ધ જીવ શક્તિરૂપ કારણપરમાત્મા છે. જેની કારણપરમાત્મા ઉપર દૃષ્ટિ નથી પણ વ્યવહાર ઉપર દૃષ્ટિ છે તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. દયા-દાનાદિ પરિણામ સાધન નથી. પરમપારિણામિકભાવ કે જેને પરની અપેક્ષા લાગતી નથી તે સાધન છે.

ઔદયિકભાવ જીવનું સ્વતત્ત્વ છે. કર્મને લીધે દયાદાનાદિ અથવા કામક્રોધાદિ થતા નથી. ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિક, ઔદયિક ને પારિણામિક એ પાંચે ભાવો જીવનું સ્વતત્ત્વ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કર્મ અજીવતત્ત્વ છે. કર્મની અસ્તિ છે માટે ઔદયિકભાવ છે-એમ નથી. પોતાના કારણે ઔદયિકભાવ પર્યાયમાં થાય છે. દયા, દાન, વ્રત, પૂજા આદિ ઔદયિકભાવ છે. અજ્ઞાની તેને ધર્મનું સાધન માને છે. આત્મામાં કરણ નામની શક્તિ છે. તેનું અવલંબન લે તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટે છે. તે મોક્ષમાર્ગનો વ્યય થઈ મોક્ષ પ્રગટે છે. કારણપરમાત્મા એકરૂપ સદૃશ ભગવાન છે, તેના અવલંબનથી નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટે છે; તેમાં સમ્યગ્દર્શન ઔપશમિક ક્ષાયોપશમિક અથવા ક્ષાયિક હોય છે, જ્ઞાન ને ચારિત્ર ક્ષાયોપશમિક ભાવે છે.

સાત તત્ત્વોની શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે. સાત તત્ત્વ ક્યારે રહે? કર્મ અજીવ તત્ત્વ છે પોતાની પર્યાયમાં થતાં રાગ-દ્વેષ આસ્રવતત્ત્વ છે. કર્મથી આસ્રવ થયો માને તો સાત તત્ત્વ રહેતાં નથી. અજીવથી આસ્રવ માને, કર્મના ઉદયથી વિકાર માને, તેણે અજીવ અને આસ્રવ એક માન્યા. અહીં ભાવઆસ્રવની વાત છે. દ્રવ્યઆસ્રવ, દ્રવ્યપુણ્ય-પાપ, દ્રવ્યબંધ, દ્રવ્યનિર્જરા, દ્રવ્યમોક્ષ વગેરે અજીવતત્ત્વમાં આવી જાય છે. એક સમયની પર્યાયમાં થતા રાગદ્વેષ આસ્રવતત્ત્વ છે. કર્મથી વિકાર માને તેણે વિકારને-આસ્રવને સ્વયં ન માન્યો, તેથી સાતતત્ત્વ રહેતાં નથી. અજીવથી આસ્રવ માનનાર વ્યવહારાભાસમાં જાય છે. આસ્રવથી ધર્મ માને તો તે પણ ભૂલ છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સંવર નિર્જરામાં આવે છે.

❁ સામાન્ય-વિશેષ બન્ને નિરપેક્ષ ❁

વળી સામાન્યથી વિશેષ થાય છે એમ પણ અહીં કહેવું નથી. સામાન્ય ને વિશેષ પ્રથમ નિરપેક્ષ કબૂલ ન કરે તો એક બીજાની હાનિ થાય છે. સ્વયંસિદ્ધ ન હોય તો બન્નેનો નાશ થાય છે. સમંતભદ્ર—આચાર્યકૃત આપ્તમીમાંસામાં આ વાત આવે છે. જીવ છે, સંવર છે, નિર્જરા છે-બધા છે. તેમાં જીવ સામાન્યમાં આવે છે; ને આસ્રવ, બંધ, સંવર નિર્જરા, મોક્ષ—આ પાંચ પર્યાય છે, અથવા વિશેષ છે. આમ સામાન્ય ને વિશેષ પણ સ્વતંત્ર નિરપેક્ષ માનવા જોઈએ.

પ્રથમ સાતે તત્ત્વને નિરપેક્ષ જાણવાં જોઈએ. અજીવની પર્યાય અજીવથી છે. આસ્રવ અજીવથી નથી. તત્ત્વ વસ્તુ છે, અવસ્તુ નથી. પર્યાયની અપેક્ષાએ પર્યાય વસ્તુ છે. એક પર્યાયમાં અનંત ધર્મો આવે છે. એક આસ્રવ પર્યાયમાં સંવરની નાસ્તિ, અજીવની નાસ્તિ, તથા પૂર્વ અને ઉત્તરપર્યાયની નાસ્તિ છે. નવે તત્ત્વને પૃથક્ પૃથક્ ન માને તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આસ્રવ વિકારી તત્ત્વ છે. આસ્રવથી સંવર-નિર્જરા માને તો સંવરને નિર્જરા નિરપેક્ષ રહેતા નથી. આસ્રવ ઔદયિકભાવ છે, સંવર-નિર્જરા ઔપશમિક-ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે. ઔદયિક-ભાવથી ઔપશમિક-ક્ષાયોપશમિક ભાવ થાય નહિ વળી કર્મ અજીવ છે, અજીવથી ઔદયિકભાવ થાય નહિ.

ભાવબંધ ઔદયિકભાવ છે. સંવર-નિર્જરા અપૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય છે. મોક્ષ પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય છે. જીવતત્ત્વ પરમપારિણામિકભાવમાં આવે છે. પુદ્ગલમાં પારિણામિકભાવ તથા ઔદયિકભાવ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

બે કહ્યા છે. કારણશુદ્ધજીવ—કારણપરમાત્મા છે તે જીવતત્ત્વ છે. સાતની નિરપેક્ષતા નક્કી કર્યા પછી સાપેક્ષતા લાગુ પડે. સંવર-નિર્જરા ક્યાંથી આવે છે? સંવર-નિર્જરાની પર્યાય પ્રથમ ન હતી; તો તે ક્યાંથી આવે છે? દ્રવ્યસ્વભાવમાંથી આવે છે, તે સાપેક્ષ કથન છે. વળી વિકાર ક્યાંથી આવે છે? સ્વભાવનું લક્ષ છોડી, નિમિત્તનું લક્ષ કરે છે તેને વિકાર થાય છે. તે પણ સાપેક્ષ કથન છે. નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ સંવર-નિર્જરામાં આવે છે.

ત્રણ કાળના જેટલા સમય તેટલી ચારિત્રગુણની પર્યાયો છે. ધર્મી જીવને શુભરાગ લાવવાની પણ ભાવના નથી. જ્ઞાનની મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય ને કેવળ—એમ પાંચ પર્યાય છે. કેવળજ્ઞાન પણ એક સમયની પર્યાય છે. જ્ઞાનગુણની સ્થિતિ ત્રિકાળ છે, પણ કેવળજ્ઞાનપર્યાય બીજે સમયે રહેતી નથી. એવી ને એવી સદેશ રહે તે જુદી વાત છે; પણ પૂર્વ પર્યાય પછીની પર્યાય વખતે રહેતી નથી. તેવી રીતે શ્રદ્ધાગુણ ત્રિકાળ છે. તેની મિથ્યાદર્શન પર્યાય છે. તે કર્મને લીધે નથી. તે પર્યાય સત્ છે. પૂર્વની મિથ્યાશ્રદ્ધાનો વ્યય, નવી મિથ્યાશ્રદ્ધાનો ઉત્પાદ ને શ્રદ્ધાગુણ ધ્રુવ છે. આમ ત્રણે સત્ છે. આમ સ્વતંત્ર સત્‌ને જે માનતો નથી ને કર્મથી પરિણામ માને તથા રાગથી ધર્મ માને તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આત્માનું ભાન થતાં મિથ્યાદર્શનનો વ્યય થઈ, સમ્યગ્દર્શનનો ઉત્પાદ થાય છે ને શ્રદ્ધાગુણ કાયમ રહે છે. જે નવ તત્ત્વોને સ્વતંત્ર માનતો નથી તેને મિથ્યાદર્શનની પર્યાય હોય છે, ને જે નવતત્ત્વો સ્વતંત્ર માની સ્વ તરફ વળે છે. તેને સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય પ્રગટે છે.

હવે ચારિત્રની વાત. કર્મના ઉદયને લીધે આત્મામાં કાંઈ થતું નથી. કર્મને લીધે કાંઈ અસર અથવા વિલક્ષણતા થતી નથી. ચારિત્રની વિકારી અથવા અવિકારી પર્યાય સ્વતંત્ર થાય છે. નવ પદાર્થોને સ્વતંત્ર માનવા જોઈએ. શુદ્ધ જીવની પ્રતીતિ થયા પછી સાધકને શુભરાગ આવે છે. કર્મની પર્યાય કર્મમાં છે, કર્મના ઉદયને લીધે રાગ થતો નથી. અજ્ઞાની જીવની સંયોગ ઉપર ને કર્મ ઉપર દૃષ્ટિ છે, તેથી આસ્રવથી આત્મા જુદો છે એવી ભાવના તે કરી શકે નહિ. પરનું લક્ષ છોડી જ્ઞાયકનું લક્ષ કરે છે ત્યારે મિથ્યાત્વનો નાશ થઈ જાય છે ને સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. આવું ભાન નથી તે વ્યવહારાભાસી છે. વિકારથી નિર્વિકારી ધર્મ પ્રગટે એમ માને તે વ્યવહારાભાસી છે.

ધર્મી જીવ સમજે છે કે શ્રદ્ધાગુણ નિર્મળ થયો છે પણ ચારિત્રગુણ પૂર્ણ નિર્મળ થયો નથી. જો શ્રદ્ધા સાથે ચારિત્ર તથા બધા ગુણો તુરત જ પૂર્ણ નિર્મળ થઈ જાય તો સાધક ને સિદ્ધમાં ફેર રહેતો નથી. આત્માનું ભાન ને લીનતા થઈ છે તેમાં ધ્રુવ ઉપાદાન કારણપરમાત્મા છે ને ક્ષણિક ઉપાદાન તે તે સમયની સંવર-નિર્જરાની પર્યાય છે. કેવળજ્ઞાન નિમિત્તમાંથી આવતું નથી, આસ્રવ ને બંધમાંથી આવતું નથી, સંવર-નિર્જરામાંથી પણ કેવળજ્ઞાન આવતું નથી. સંવર-નિર્જરા અધૂરી નિર્મળ પર્યાય છે તેમાંથી પૂર્ણ નિર્મળ પર્યાય આવતી નથી, પણ કારણ-પરમાત્મામાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આસ્રવથી સંવર-નિર્જરા નથી. વળી કોઈ સંવર-નિર્જરાને પણ સ્વતંત્ર સિદ્ધ કરી દ્રવ્યના આશ્રયે તે પ્રગટે એમ સાપેક્ષ નિર્ણય કરે, પણ નિમિત્ત આવે તો પર્યાય પ્રગટે એમ માને, તો શું નિમિત્ત અવ્યવસ્થિત છે? અથવા પર્યાય અનિશ્ચિત છે? અમુક નિમિત્ત આવે તો અમુક પર્યાય પ્રગટે તો અનિશ્ચિતતા થઈ જાય. એમ થતાં બધી પર્યાયો અનિશ્ચિત થઈ જાય. મોક્ષ પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય છે. પ્રથમ 'છે' એમ નક્કી કરો. તે કોની છે, તે પછી નક્કી થાય છે. સ્વતંત્ર અસ્તિ સિદ્ધ કર્યા વિના સાપેક્ષતા લાગુ પડતી નથી. મોક્ષ છે એમ નક્કી કર્યા પછી તે જીવની પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય છે એમ સાપેક્ષતા લાગુ પડે છે. સંવર-નિર્જરા છે એમ નિરપેક્ષ નક્કી કર્યા પછી તે જીવની અધૂરી નિર્મળ પર્યાય છે એમ સાપેક્ષતા લાગુ પડે.

શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે વ્યય વ્યયથી છે, ઉત્પાદ ઉત્પાદથી છે, ધ્રુવ ધ્રુવથી છે- એમ ત્રણે અંશો નિરપેક્ષ છે. વ્યય ઉત્પાદથી નથી, ઉત્પાદ વ્યયથી નથી અને ધ્રૌવ્ય ઉત્પાદ-વ્યયથી નથી. ત્રણે અંશોસત્ છે. ત્રણે એકી સમયે છે. વ્યયમાં ઉત્પાદ-ધ્રુવનો અભાવ, ઉત્પાદમાં વ્યય-ધ્રુવનો અભાવ, ને ધ્રુવમાં ઉત્પાદ-વ્યયનો અભાવ છે. આમ ત્રણે અંશો સત્ સાબિત કરેલ છે. વસ્તુમાં વસ્તુપણાની નિપજાવનારી પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિનું પ્રકાશવું તે અનેકાંત છે. ઉત્પાદ ઉત્પાદથી છે, પણ વ્યયથી નથી, આસ્રવ આસ્રવથી છે પણ અજીવથી નથી. આસ્રવ વિશેષ છે, તે વિશેષથી છે ને જીવસામાન્યથી નથી. સંવર સંવરથી છે, સંવર જીવથી નથી. સંવરથી નિર્જરા નથી. મોક્ષ મોક્ષથી છે ને નિર્જરાથી નથી—એમ નવે તત્ત્વ પૃથક્ પૃથક્ સિદ્ધ થયા પછી સાપેક્ષતા લાગુ પડે છે.

સામાન્યથી વિશેષ માનો તો બંનેની હાનિ થઈ જાય. સામાન્ય પણ છે ને વિશેષ પણ છે; એમાં કોની અપેક્ષા? બંને નિરપેક્ષ છે. એમાં કોઈની અપેક્ષા નથી. વળી ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવ—ત્રણ અંશો કોઈની અપેક્ષા રાખે તો ત્રણ રહેતા નથી. નવ પદાર્થમાં કોઈની અપેક્ષા રાખે તો નવ રહેતા નથી. છ દ્રવ્યમાં કોઈની અપેક્ષા રાખે તો છ રહેતા નથી. ઉત્પાદથી વ્યય માનો તો વ્યય સિદ્ધ થતો નથી. વ્યય ન હોય તો ઉત્પાદ ન થાય તેવું સાપેક્ષતાવાળું કથન પછી આવે છે. વિકારી પર્યાય હો કે અવિકારી પર્યાય હો દરેક પર્યાય નિરપેક્ષ છે.

❀

[ફાગણ સુદ ૨ રવિવાર, તા. ૧૫-૨-૫૩]

પૂર્વના પંડિતો કેટલા યથાર્થ દૃષ્ટિવાળા હતા. શ્રાવક ટોડરમલ્લ, દોલતરામ, દીપચંદજી યથાર્થ હતા. તેની સાચી દૃષ્ટિનો જે વિરોધ કરે છે તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. શુદ્ધ આત્મા સમ્યગ્દર્શન પર્યાયનો ઉત્પાદ છે. નિમિત્ત, રાગ કે પર્યાયમાંથી સમ્યગ્દર્શન આવતું નથી. વળી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પર્યાય છે. નવી પર્યાય-ઉત્પન્ન થાય છે તે ગુણ નથી. ગુણનો ઉત્પાદ થતો નથી. શ્રદ્ધાની વિપરીત પર્યાયનો નાશ થઈને અવિપરીત પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે;

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તે ક્યાંથી થાય છે? સમ્યગ્દર્શનપર્યાય શુદ્ધ છે તે ક્યાંથી આવે છે? નિમિત્ત, રાગ કે પર્યાયમાંથી આવતી નથી, દ્રવ્યસ્વભાવમાંથી તે પર્યાય આવે છે.

અજ્ઞાની જીવને ધર્મના સર્વ અંગ અન્યથારૂપ થઈ મિથ્યાભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં એમ જાણવું કે દયા, દાન, જાત્રાદિના ભાવથી પુણ્યબંધ થાય છે. પુણ્યને છોડી પાપવૃત્તિ કરવાની નથી. તે અપેક્ષાએ શુભનો નિષેધ નથી, પણ જે જીવ આત્માની દૃષ્ટિ કરતો નથી ને દયા–દાનાદિમાં ધર્મ માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

કોથળીમાં કરિયાતું નાખીને ઉપર સાકર નામ લખે તો કરિયાતું સાકર થતું નથી. તેમ અંતર જૈનધર્મ પ્રગટ્યો નથી, ને બાહ્ય જૈન નામ ધરાવે તો જૈન થતો નથી. શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય આદિ સમર્થ મુનિવરોએ યથાર્થ પ્રકાશ કરેલ છે કે—જે વ્યવહારથી સંતુષ્ટ થાય છે, ને કષાયમંદતાથી ધર્મ માને છે તથા 'હું જ્ઞાયક છું, પુણ્ય–પાપ રહિત છું'–એવી નિશ્ચય દૃષ્ટિ કરતો નથી ને ઉદ્યમી થતો નથી, તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

નવ તત્ત્વમાં ચારિત્ર સંવર–નિર્જરામાં આવે છે. અજ્ઞાની ભક્તિ, પૂજામાં સંતોષ માને છે. લાખો રૂપિયા મંદિરમાં આપવાથી ધર્મ થતો નથી. રૂપિયા આવવા–જવા તે જડની ક્રિયા છે, ને કષાયની મંદતા કરે તો પુણ્ય છે. પુણ્યથી રહિત આત્માની શ્રદ્ધા કરે તો ધર્મ છે. અજ્ઞાની જીવે સત્યમાર્ગ વિષે પ્રયત્ન કરેલ નથી. આત્મા જ્ઞાનાનંદ છે, પુણ્ય મારું સ્વરૂપ નથી, પુણ્ય અપરાધ છે. ધ્રુવ સ્વભાવ નિર્દોષ છે. તેની રુચિ કરતો નથી તે વ્યવહારાભાસી છે.

વર્તમાનમાં ભગવાન શ્રી સીમંધરસ્વામી વાણી દ્વારા એ જ કહે છે. અજ્ઞાની જીવ સાચા મોક્ષમાર્ગમાં ઉદ્યમી નથી. આત્મા શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ છે એવી દૃષ્ટિ, જ્ઞાન ને સ્થિરતા કરી નથી, ને વ્યવહારમાં ધર્મ માની લીધો છે તેવા જીવને મોક્ષમાર્ગસન્મુખ કરવા માટે તેની શુભરૂપ મિથ્યાપ્રવૃત્તિનો નિષેધ કરીએ છીએ. આત્માનું ભાન નથી ને શુભથી ધર્મ માની સંતુષ્ટ થાય છે તેથી તેની પ્રવૃત્તિ મિથ્યા છે. નિશ્ચયના ભાન વિના વ્યવહાર પણ રહેતો નથી. અમારો આશય એવો નથી કે શુભ છોડીને અશુભ કરો. જો તેમ તમો કરશો તો તમારું બૂરું થશે, પણ યથાર્થ શ્રદ્ધા કરશો તો કલ્યાણ થશે, આત્માનો ત્રિકાળી સ્વભાવ શુદ્ધ છે એવી યથાર્થ શ્રદ્ધા કરશો તો તમારું ભલું થશે. પુણ્ય છોડી પાપમાં લાગશો તો ભલું થશે નહિ ને પુણ્યને ધર્મ માનશો તોપણ ભલું થશે નહિ. સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં ધર્મ છે.

'આત્મભ્રાંતિ સમ રોગ નહિ, સદ્‌ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ;
ગુરુઆજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન.'

પુણ્યથી ને પરથી કલ્યાણ થશે એ મોટી ભ્રાંતિ છે. શરીરનો રોગ પુણ્યથી મટી જાય છે પણ તે ખરો રોગ નથી. ચિદાનંદ આત્મામાં વિકાર થાય છે, તે વિકારથી કલ્યાણ થશે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તેવી માન્યતા તે ખરો મોટો રોગ છે, તે ક્ષયરોગ છે; માટે યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તશો તો તમારું ભલું થશે. અહીં દૃષ્ટાંત આપે છે કે જેમ કોઈ રોગી નિર્ગુણ ઔષધિનો નિષેધ સાંભળી ઔષધિસાધન છોડી, જો કુપથ્યસેવન કરે તો તે મરે છે. સાચા વૈદ્યને છોડી કુપથ્યસેવન કરશે તો મરશે, તો તેમાં વૈદ્યનો દોષ નથી; તેમ કોઈ સંસારી જીવ પુણ્યરૂપ ધર્મનો નિષેધ સાંભળીને ધર્મસાધન છોડી વિષયકષાયરૂપ પ્રવર્તશે તો નરકાદિ દુઃખને પામશે. આત્મામાં થતી સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રદશા આત્માને લાભકર્તા છે. પુણ્ય પરિણામ નિર્ગુણ છે, લાભકર્તા નથી, બંધનું કારણ છે; તેનાથી જન્મ–મરણનો અંત આવતો નથી. શુદ્ધ ચિદાનંદની દૃષ્ટિ વિના ધર્મ થતો નથી. પુણ્યને નિર્ગુણ ઔષધિ કહેલ છે. પર્યાયમાં પુણ્ય થાય છે તે વિપરીત પરિણામ છે, તેનાથી આત્માને લાભ થતો નથી; તે નિર્ગુણ ઔષધિ છે, કારણ કે પુણ્યથી ધર્મરૂપી ગુણ થતો નથી.

પુણ્યથી સ્વર્ગમાં જઈ સીમંધર પરમાત્મા પાસે જઈશું, એમ માનનારની દૃષ્ટિ સંયોગ ઉપર છે; ત્યાં જઈને તે જ બુદ્ધિ રાખવાનો છે. શુદ્ધ ચિદાનંદની દૃષ્ટિ કરી નહિ તેથી સમવસરણમાં જવા છતાં ભગવાનની વાણીનું રહસ્ય સમજ્યો નહિ. પુણ્ય છોડાવી પાપ કરાવવાનો અભિપ્રાય નથી. અજ્ઞાની પુણ્યથી ધર્મ માને છે તેથી પુણ્યનો ધર્મના કારણે નિષેધ કર્યો છે. કોઈ વિપરીત સમજે તો તેમાં ઉપદેશદાતાનો દોષ નથી. ઉપદેશદાતાનો અભિપ્રાય સાચી શ્રદ્ધા કરાવી અસત્ શ્રદ્ધા, અસત્ જ્ઞાન ને અસત્ આચરણ છોડાવવાનો છે. સમ્યગ્દર્શન વિના બાહ્ય ચારિત્ર અરણ્યમાં રુદન સમાન છે. તેનાથી જન્મ–મરણનો નાશ થશે નહિ. આત્મા જ્ઞાયક ચિદાનંદ છે; પર્યાયમાં પુણ્ય-પાપના પરિણામ થાય છે તે બેકાર છે–નકામા છે; તેથી રહિત આત્માની દૃષ્ટિ ન કરે તો ધર્મ થતો નથી. ઉપદેશ આપવાવાળાનો અભિપ્રાય અસત્ય શ્રદ્ધા છોડાવી મોક્ષમાર્ગમાં લગાવવાનો છે. જાત્રા ને દયા–દાનાદિ પરિણામ છોડાવી દુકાનાદિના પાપભાવ કરાવવાનો અભિપ્રાય નથી; પણ અજ્ઞાની જીવ દયા–દાન કરતાં ધર્મ થશે–એમ માને છે તેથી અસત્ય શ્રદ્ધાનો નિષેધ કરાવે છે.

આત્માના ભાન વિના વ્યવહાર સાચો નથી. નિશ્ચય સ્વભાવ આદરણીય છે ને વ્યવહાર જાણવાયોગ્ય છે, વ્યવહાર આદરણીય નથી. અમારો તો મોક્ષમાર્ગમાં લગાવવાનો અભિપ્રાય છે ને એવા અભિપ્રાયથી જ અહીં નિરૂપણ કરીએ છીએ.

વળી, કોઈ જીવ તો કુળક્રમ વડે જ જૈની છે. અંતર જૈનની ખબર નથી ને બાહ્યમાં જૈન નામ ધરાવે; તેથી જૈન કુળમાં જન્મવાથી જૈન થઈ જતો નથી. તેને જૈનદર્શનની ખબર નથી પણ તે કુળક્રમથી જૈન થઈ ગયો માને છે; પણ ખરેખર તો આત્મા જ્ઞાનાનંદ છે— એમ ઓળખાણ કરી પર્યાયમાં થતા વિકારને દ્રવ્યદૃષ્ટિથી નાશ કરે તે જૈન છે. અમારા બાપદાદા જૈન હતા માટે અમે જૈન છીએ એમ કોઈ કહે તો તે યથાર્થ જૈની નથી. અંતરદૃષ્ટિથી જૈની થવાય છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[ફાગણ સુદ ૩ સોમવાર તા. ૧૬-૨-૫૩]

❋ કુળક્રમથી ધર્મ થતો નથી ❋

દિગમ્બર જૈની હોવા છતાં વ્યવહારાભાસને માનનારા જીવ એકાંત મિથ્યાદષ્ટિ છે. અહીં કોઈ જીવ તો કુળક્રમ વડે જ જૈન છે, પણ જૈનધર્મનું સ્વરૂપ જાણતા નથી. તે બાપદાદાથી જૈન છે એમ માને છે. જેવી રીતે અન્યમતી વેદાંતી, મુસલમાન વગેરે કુળક્રમ વિષે પ્રવર્તે છે તેમ આ પણ એમ વર્તે છે. જો કુળપરંપરાથી ધર્મ હોય તો મુસલમાનાદિ સર્વ ધર્માત્મા ઠરે; તો પછી જૈનધર્મની વિશિષ્ટતા શું? કહ્યું છે કે :—

लोयम्मि रायणीई णाय ण कुलकम्म कइयावि।
किं पुण तिलोयपहुणो जिणंदधम्मादिगारम्मि॥

લોકમાં એવી રાજનીતિ છે કે કુળક્રમ વડે કદી પણ ન્યાય થતો નથી. જેનું કુળ ચોર છે તેને ચોરીથી પકડે છે ત્યાં કુળક્રમ જાણી તેને છોડતા નથી પણ દંડ જ દે છે. તો સર્વજ્ઞ ભગવાનના ધર્મના અધિકાર વિષે શું કુળક્રમાનુસાર ન્યાય સંભવે છે? જૈનકુળમાં જન્મ લઈને જૈનધર્મની પરીક્ષા કરતો નથી તે વ્યવહારાભાસી છે. જૈનધર્મમાં પરીક્ષા કરવી જોઈએ. બાપ ગરીબ હોય ને પોતે પૈસાવાળો થાય તો બાપ ગરીબ હતો માટે પૈસા છોડી દેતો નથી. વ્યવહારમાં કુળનું પ્રયોજન નથી તો પછી ધર્મમાં કુળનું પ્રયોજન શું છે? પિતા નરકમાં જાય ને પુત્ર મોક્ષમાં જાય, તેમાં કુળની પરંપરા કેવી રીતે રહી? કુળક્રમની પરંપરા હોય તો પિતા પાછળ પુત્રને નરકમાં જવું પડે, પણ તેમ બનતું નથી, માટે ધર્મમાં કુળક્રમની જરૂર નથી.

અષ્ટસહસ્રીમાં કહ્યું છે કે જીવે પરીક્ષાપ્રધાની થવું જોઈએ. એકલા આજ્ઞાપ્રધાનીપણા વડે ન ચાલે. ઘણા કહે છે કે નિમિત્તથી ધર્મ થાય, વ્યવહારથી ધર્મ થાય માટે અમે માનીએ છીએ; પણ તેમ ન ચાલે. પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

વળી શાસ્ત્રોના અન્ય-વિપરીત અર્થ લખે તે પાપી છે. દિગમ્બર શાસ્ત્રના નામે દેવીની પૂજા કરવી, ક્ષેત્રપાળની પૂજા કરવી તે વિપરીત પ્રવૃત્તિ છે. પાપી પુરુષોએ કુદેવની પ્રરૂપણા કરી છે. જેને આત્માનું ભાન નથી તથા ઉદ્દેશિક આહાર લે છે, મુનિ માટે ખાસ પાણી ઉનાં કરવાં, કેળા, મોસંબી વગેરે લાવવાં તે ન્યાય નથી. આહાર દેનાર ને લેનાર બંનેની ભૂલ છે. આવો ઉદ્દેશિક આહાર લેવા છતાં મુનિપણું માને તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. અજ્ઞાનીઓએ આવી પ્રવૃત્તિ ચલાવી છે. નિર્ગ્રંથ મુનિને સહજ નગ્નદશા હોય છે. તેઓ નિર્દોષ આહાર લે. પ્રાણ જાય છતાં દોષવાળો આહાર ન લે એ મુનિની રીત છે, છતાં મુનિનું સ્વરૂપ ન સમજે તે ઉદ્દેશિક લે તે સાચા ગુરુ નથી. આમ વિષય-કષાય પોષણાદિરૂપ વિપરીત પ્રવૃત્તિ ચલાવી હોય તેને છોડી દેવી જોઈએ. દિગમ્બર જૈન ધર્મમાં જન્મવા છતાં કુદેવ, કુગુરુની માન્યતા ચલાવી હોય

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તો તે માન્યતા છોડી દેવી. વ્યવહારથી ધર્મ મનાવ્યો હોય તો તે કુધર્મ છે. તે માન્યતા છોડી દેવી, અને જિન–આજ્ઞાનુસાર પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.

પ્રશ્ન :—અમારી દિગમ્બરની પરંપરા આવી છે તો અમારે શું કરવું? પાંચમા અધિકારમાં શ્વેતામ્બર ને સ્થાનકવાસીની વાત આવી ગઈ. અહીં તો દિગમ્બર સંપ્રદાયની વાત કરે છે. અમારે કુળપરંપરા છોડી નવીન માર્ગમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય નથી.

સમાધાન :—પોતાની બુદ્ધિથી નવીન માર્ગમાં પ્રવર્તે તો તે યોગ્ય નથી; પરંતુ યથાર્થ વસ્તુનું સ્વરૂપ કહે તે નવીન માર્ગ નથી. સ્વભાવથી ધર્મ છે ને રાગથી ધર્મ નથી એમ સમજવું જોઈએ.

'રઘુકુલ રીતિ ઐસી ચલી આઈ, પ્રાણ જાય અરૂ વચન ન જાઈ' એમ અન્ય મતમાં કહે છે. એવી રીતે 'જૈનધર્મ રીતિ ઐસી ચલી આઈ, પ્રાણ જાય અરૂ ધર્મ ન જાઈ'–એમ સમજવું જોઈએ. શ્રી કુંદકુંદાદિ આચાર્યોએ જૈનધર્મનું જેવું સ્વરૂપ કહ્યું છે તે બરાબર છે.

વસ્ત્રસહિત મુનિપણું અથવા સ્ત્રીને કેવળજ્ઞાન માને તે બરાબર નથી. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે તેને છોડી કોઈ પાપી પુરુષ જૂદું કહે તો તે બરાબર નથી. સર્વજ્ઞની વાણી અનુસાર પુષ્પદંત, ભૂતબલિ આદિ આચાર્યોએ ષટ્ખંડ–આગમ લખેલ છે. તેમાં ફેરફાર કરવો યોગ્ય નથી. લહિયાથી લખવામાં ફેરફાર થયો હોય તો સુધારવું; પણ પ્રયોજનભૂત વાતમાં કોઈ આચાર્યની ભૂલ નથી. દ્રવ્ય–સ્ત્રીને છઠ્ઠું ગુણસ્થાન કદી આવતું નથી, છતાં તેની વિરુદ્ધ કહે ને ફેરફાર કરે તે પાપી છે.

દ્રવ્યસંગ્રહમાં માર્ગણાની વાત આવે છે, તે જીવની ભાવમાર્ગણા છે, દ્રવ્યમાર્ગણાની વાત નથી. જીવ કઈ ગતિ આદિમાં છે તે શોધવું તેની વાત છે, છતાં તેનાથી વિરુદ્ધ તે મિથ્યા પ્રવૃત્તિ છે. પુરાતન જૈનશાસ્ત્ર–ધવલ, મહાધવલ, સમયસારાદિ અનુસાર પ્રવર્તવું તે બરાબર છે. તે નવીન માર્ગ નથી. પરંપરા સત્યનો બરાબર નિર્ણય કરવો જોઈએ.

કુળપરંપરાની વાત ચાલી આવે છે માટે નહિ, પણ સર્વજ્ઞ કહે છે અને તે પ્રમાણે સત્ય છે માટે અંગીકાર કરવું. કુળનો આગ્રહ કરવો નહિ. જિનઆજ્ઞાથી કુળપરંપરા વિરુદ્ધ હોય તો કુળપરંપરા છોડવી જોઈએ. જે કુળના ભયથી કરે છે તેને ધર્મબુદ્ધિ નથી. લગ્નાદિમાં કુળક્રમનો વિચાર કરવો પણ ધર્મમાં કુળની પરંપરા મુજબ ચાલવું તે યોગ્ય નથી. ધર્મની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ઘરના મોટા માણસ કહે છે માટે ધર્મનું પાલન કરવું તે બરાબર નથી. માટીનું વાસણ લેવા જાય ત્યારે તપાસીને લે છે, એમ ધર્મની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

* કેવળ આજ્ઞાનુસારી સાચા જૈન નથી *

કુળક્રમ પ્રમાણે ચાલે છે તે વ્યવહારાભાસી છે. તે વાત થઈ ગઈ. હવે બીજી વાત કરે છે. કોઈ આજ્ઞાનુસારી જૈન છે. તેઓ જેમ શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા છે તેમ માને છે, પણ પોતે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આજ્ઞાની પરીક્ષા કરતા નથી. સર્વમતવાળા પોતપોતાના ધર્મની આજ્ઞા માને છે, તો બધાને ધર્મ માનવો જોઈએ; પણ એમ નથી. નિર્ણય કરીને ધર્મ માનવો જોઈએ; પણ ભગવાનના કહેવામાત્રથી ન માનવું, પણ વીતરાગી વિજ્ઞાનની પરીક્ષા કરીને જિન આજ્ઞા માનવી યોગ્ય છે. પરીક્ષા વિના સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય કેવી રીતે થાય? નિર્ણય વિના શાસ્ત્રને માને તો અન્યમતીની જેમ આજ્ઞા માની. ધર્મ શું છે તે બધું નિર્ણયપૂર્વક માનવું જોઈએ. માત્ર દિગમ્બરનો પક્ષ કરીને માનવું નહિ. રાગાદિ વિકાર છે ને સ્વભાવ વિકાર રહિત છે એમ નિર્ણય કરવો જોઈએ. નિર્ણય કર્યા વિના જેમ અન્ય પોતાના શાસ્ત્રની આજ્ઞા માને છે તેમ આ પણ જૈનશાસ્ત્રની આજ્ઞા માને તો એ પક્ષ વડે જ આજ્ઞા માનવા બરાબર છે.

પ્રશ્ન :—શાસ્ત્રમાં સમ્યક્ત્વના દસ પ્રકારમાં આજ્ઞા સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. ભગવાને જે સ્વરૂપ કહ્યું છે તેમાં શંકા ન કરવી, તેમ જ આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાનનો ભેદ કહ્યો છે; તથા નિઃશંકિત અંગમાં જિનવચનમાં સંશય કરવાનો નિષેધ કર્યો છે તે કેવી રીતે?

ઉત્તર :—શાસ્ત્રના કોઈ કથનની પ્રત્યક્ષ-અનુમાનાદિક વડે પરીક્ષા કરી શકાય છે ને કોઈ વાત એવી છે કે જે પ્રત્યક્ષ અનુમાનાદિ ગોચર નથી. અજ્ઞાની કહે છે કે પાણી અગ્નિથી પ્રત્યક્ષ ગરમ થાય છે, પણ તે ભૂલ છે. પાણીના સ્પર્શગુણની ગરમરૂપ અવસ્થા થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે, તેને અજ્ઞાની જોતો નથી. પાણીના પરમાણુઓ છે તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સમયે સમયે થયા કરે છે. શીત અવસ્થાનો વ્યય થઈ ગરમ અવસ્થાનો ઉત્પાદ થાય છે ને સ્પર્શગુણ ધ્રુવ રહે છે. અગ્નિ ને પાણીમાં અન્યોન્યઅભાવ છે. અગ્નિને લીધે પાણી ગરમ થતું નથી તે પ્રત્યક્ષ છે. તેમ નિર્ણય કરવો જોઈએ; પણ પર્યાયમાં અવિભાગપ્રતિચ્છેદ વગેરેનો ખ્યાલ ન આવે તો તે આજ્ઞાથી માનવું; પણ જે પદાર્થ ખ્યાલમાં આવે તેની તો પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

જે શાસ્ત્રમાં પ્રયોજનભૂત વાત સાચી હોય તેની અપ્રયોજનભૂત વાત સાચી સમજવી જોઈએ; અને જે શાસ્ત્રમાં પ્રયોજનભૂત વાતમાં ભૂલ હોય તેની બધી વાત અપ્રમાણ માનવી.

પ્રશ્ન :—પરીક્ષા કરતાં કોઈ કથન કોઈ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ ભાસે તથા કોઈ કથન કોઈ શાસ્ત્રમાં અપ્રમાણ ભાસે તો શું કરવું?

ઉત્તર :—સર્વજ્ઞની વાણી અનુસાર શાસ્ત્રમાં કાંઈ વિરુદ્ધ નથી, કેમ કે જેનામાં પૂર્ણ જાણપણું જ ન હોય અગર રાગદ્વેષ હોય તે જ અસત્ય કહે. વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવમાં એવો દોષ હોય નહિ. તેં પરીક્ષા બરાબર કરી નથી માટે જ તને ભ્રમ છે.

પ્રશ્ન :—છદ્મસ્થથી અન્યથા પરીક્ષા થઈ જાય તો શું કરવું?

ઉત્તર :—સત્ય-અસત્ય બંને વસ્તુઓને મેળવી પરીક્ષા કરવી. સોનું, કપડાં વગેરે લેતાં પરીક્ષા કરે છે, તેમ શાસ્ત્રની આજ્ઞા મેળવવી, સત્ય અસત્યને મેળવીને પ્રમાદ છોડીને પરીક્ષા

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કરવી. જે સંપ્રદાયમાં જનમ્યા તેની વાત જ સાચી એમ નથી. જ્યાં પક્ષપાતથી બરાબર પરીક્ષા કરવામાં ન આવે ત્યાં જ અન્યથા પરીક્ષા થાય છે.

પ્રશ્ન :—શાસ્ત્રમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ કથનો તો ઘણાં છે તો કોની કોની પરીક્ષા કરીએ?

ઉત્તર :—મોક્ષમાર્ગમાં દેવ–ગુરુ–ધર્મ, જીવાદિ નવ તત્ત્વ તથા બંધ–મોક્ષમાર્ગ પ્રયોજનભૂત છે, માટે તેની તો પરીક્ષા અવશ્ય કરવી અને જે શાસ્ત્રોમાં એ સત્ય કહ્યાં હોય તેની સર્વ આજ્ઞા માનવી, તથા જેમાં એ અન્યથા પ્રરૂપ્યાં હોય તેની આજ્ઞા ન માનવી. મોક્ષમાર્ગમાં દેવની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. સર્વજ્ઞને જ્ઞાન–દર્શન બન્ને ઉપયોગનું પૂર્ણ પરિણમન એક સમયે છે. કોઈ ક્રમે ઉપયોગ માને અને કેવળીને આહાર માને તે સર્વજ્ઞને સમજતો નથી. આત્માના ભાનપૂર્વક જે અંતર લીનતા કરે અને બાહ્યથી ૨૮ મૂળગુણ પાલન કરે ને શરીરની નગ્ન અવસ્થા જેને હોય તે મુનિ છે. એ રીતે મુનિનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. વળી ધર્મની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ભૂતાર્થ સ્વભાવના આશ્રયે ધર્મ થાય છે, વ્યવહારથી ધર્મ થતો નથી, એમ સમજવું જોઈએ. મોક્ષમાર્ગ વિષે દેવ–ગુરુ–ધર્મની પરીક્ષા કરવી જોઈએ; તે મૂળ રકમ છે. કોઈ જીવ વ્યાજ આપે પણ મૂડી ન આપે તો તે મૂળ રકમ ઉડાડે છે. તેમ અહીં આ મૂળ રકમ છે. દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં જન્મવા માત્રથી કામ ના આવે, પરીક્ષા કરવી જોઈએ. જે વ્યવહારથી ને બાહ્યલક્ષણથી દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની પરીક્ષા કરતો નથી તેને ગૃહીત મિથ્યાત્વ ટળ્યું નથી એમ શ્રી ભાગચંદ્રજી 'સત્તાસ્વરૂપ'માં કહે છે. દેવ, ગુરુ ને ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ.

❀

[ફાગણ સુદ ૪ મંગળવાર, તા. ૧૭-૨-૫૩]

તત્ત્વની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. જીવ દ્રવ્યલિંગ ધારી મુનિ ને શ્રાવક અનંતવાર થયો પણ આત્મજ્ઞાન વિના સુખ પામ્યો નહિ.

પ્રશ્ન :—કુંદકુંદાચાર્ય તો જ્ઞાની હતા તો પણ વિદેહમાં કેમ ગયા?

ઉત્તર :—કુંદકુંદાચાર્યે પ્રથમ તત્ત્વની પરીક્ષા કરી હતી ને તેમને સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર હતું, તત્ત્વના સૂક્ષ્મ પડખાનો વિશેષ નિર્ણય કરવા માટે અથવા દ્રઢતા માટે એવો વિકલ્પ આવ્યો હતો. સૂક્ષ્મ વાતની વિશેષ નિર્મળતા માટે ગયા હતા. તેમને સમ્યગ્દર્શન તો હતું જ, પ્રયોજનભૂત તત્ત્વની પરીક્ષા પહેલેથી કરી હતી.

અહીં કહે છે કે–દેવ–ગુરુની પરીક્ષા કરવી જોઈએ, શ્વેતામ્બર કહે છે કે દેવને ક્ષુધા–તૃષા લાગે છે, પણ દેવનું તેવું સ્વરૂપ નથી; પરીક્ષા કરવી જોઈએ. પરીક્ષા કર્યા વિના માને તો મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે. ગુરુની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. બધા સંપ્રદાયવાળા પોતપોતાના દેવ–ગુરુ સાચા

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે–એમ કહે છે; પણ એમ ન ચાલે, પરીક્ષા કરવી જોઈએ,

જે શાસ્ત્રમાં પ્રયોજનભૂત વાત સત્ય હોય તો તેની સર્વ આજ્ઞા માનવી. જેમાં દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર, નવ તત્ત્વ, બંધ–મોક્ષમાર્ગની વિપરીત વાત લખી હોય તેની આજ્ઞા ન માનવી. માટે માત્ર કુળરૂઢીથી માનવું યોગ્ય નથી. વળી જેમ લોકમાં જે પુરૂષ પ્રયોજનભૂત કાર્યોમાં જૂઠું બોલતો નથી તે પ્રયોજનરહિત કાર્યમાં કેવી રીતે જૂઠું બોલશે? તેવી રીતે શાસ્ત્રો વિષે પ્રયોજનભૂત દેવાદિકનું સ્વરૂપ, નવતત્ત્વનું સ્વરૂપ યથાર્થ કહ્યું છે, તો પછી સમુદ્ર પર્વત વગેરે અપ્રયોજનભૂત વાત જૂઠી કેમ કહે? અને પ્રયોજનભૂત દેવ–ગુરુનું વિપરીત કથન કરતાં તો વક્તાના વિષય–કષાય પોષાય છે.

પ્રશ્ન :—વિષય–કષાયથી દેવાદિકનું કથન તો અન્યથા કર્યું પણ તે જ શાસ્ત્રોમાં બીજા કથન અન્યથા શા માટે કર્યા?

ઉત્તર :—જો એક જ કથન અન્યથા કહે તો તેનું અન્યથાપણું તુરત જ પ્રગટ થઈ જાય તથા જુદી પદ્ધતિ પણ ઠરે નહિ, પરંતુ ઘણાં કથન અન્યથા કરવાથી જુદી પદ્ધતિ પણ ઠરે ને તુચ્છબુદ્ધિ ભ્રમમાં પણ પડી જાય, પોતાના બનાવેલા શાસ્ત્રમાં પોતાની વાત ચલાવવા કેટલીક સત્ય કહી ને કેટલીક અસત્ય કહી, પણ તે વીતરાગતાની વાત નથી. સ્વભાવના આશ્રયે કલ્યાણ થાય છે, નિમિત્ત ને રાગથી કલ્યાણ થતું નથી. આમ પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

✽ પરીક્ષા કરીને આજ્ઞા માનવી તે આજ્ઞાસમ્યક્ત્વ છે ✽

હવે એવી પરીક્ષા કરતાં એક જૈનમત જ સત્ય ભાસે છે. સર્વજ્ઞ પરમાત્માની ધ્વનિમાં જે માર્ગ આવ્યો તે યથાર્થ છે; સાત તત્ત્વ, ઉપાદાન–નિમિત્ત વગેરેનું સ્વરૂપ આવ્યું તે સાચું છે. જૈનમતના વક્તા શ્રી સર્વજ્ઞ વીતરાગ છે. તેઓ જૂઠું શા માટે કહે? એ પ્રમાણે પરીક્ષા કરીને આજ્ઞા માને તો તે સત્ય શ્રદ્ધાન છે ને તેનું નામ જ આજ્ઞાસમ્યક્ત્વ છે. પરીક્ષા વિના માને તો તેણે આજ્ઞા સાચી માની નથી.

વળી જ્યાં એકાગ્રચિંતવન હોય તેનું નામ આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાન છે. જો એમ ન માનીએ અને પરીક્ષા કર્યા વિના માત્ર આજ્ઞા માનતાં જ સમ્યક્ત્વ વા ધર્મધ્યાન થઈ જતું હોય તો જીવ અનંતવાર મુનિવ્રત ધારણ કરી દ્રવ્યલિંગી મુનિ થયો; પણ આત્માના ભાન વિના સુખી ન થયો. દેહની ક્રિયાથી ને પુણ્યથી ધર્મ માને છે તેથી તે મિથ્યાત્વ વડે દુઃખી થયો. એકલી આજ્ઞાથી ધર્મ થતો હોય તો દ્રવ્યલિંગી મુનિએ આજ્ઞા માની છે, પણ પરીક્ષા કરી નથી. આજ્ઞા માનવાથી ધર્મ થતો હોય તો દ્રવ્યલિંગીને ધર્મ થવો જોઈએ; પણ તેણે ભગવાનની આજ્ઞા શું છે, આગમની આજ્ઞા શું છે તે જાણ્યું નથી, તેનો નિર્ણય કર્યો નથી. સર્વજ્ઞની વ્યવહાર આજ્ઞા માની પણ 'હું શુદ્ધ ચિદાનંદ છું' એની દૃષ્ટિ કરી અનુભવ કરવો તે અનુભૂતિ છે–એવી ખરેખર

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નિશ્ચય આજ્ઞા માની નથી. તેણે નિશ્ચય ને વ્યવહારની પરીક્ષા કરી નથી. માત્ર વ્યવહારઆજ્ઞા અનુસાર ક્રિયાકાંડ કરે છે. પાંચ મહાવ્રત પાલન કરવાં વગેરે પરિણામ કર્યાં છે પણ રાગરહિત આત્મા જ્ઞાનાનંદ છે તે નિશ્ચયની પરીક્ષા કરી નથી. વ્યવહારઆજ્ઞા અનુસાર સાધન કરે છે, પાંચ મહાવ્રત પાલન કરે છે; શરીરના ખંડખંડ થવા છતાં ક્રોધ ન કરે એ રીતે વ્યવહાર આજ્ઞા પાલન કરી, નવમી ગ્રૈવેયકે ૩૧ સાગરની સ્થિતિએ ગયો પણ પરીક્ષા કરીને અંતરંગ નિશ્ચયનું ભાવભાસન તેણે કર્યું નહિ.

જડની ક્રિયાનો ને રાગનો આત્મા જ્ઞાતા છે તેવી દૃષ્ટિ થઈ નથી તેની વાત કરે છે. જેનો વ્યવહાર સાચો નથી તેના વ્યવહાર ને નિમિત્ત બંને ખોટાં છે. અહીં તો મૂળગુણનું પાલન જિનઆજ્ઞા અનુસાર કરે, એક વખત નિર્દોષ આહાર લે, ઉદ્દેશિક આહાર ન લે, તેની વાત છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ મુનિને વ્યવહારશ્રદ્ધા છે; વીતરાગદેવ સિવાય બીજાને માને નહિ, પણ પરીક્ષા કરી નથી, એકલી આજ્ઞા માની છે. આજ્ઞા માનવાથી સમ્યગ્દર્શન હોય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ કેમ રહે? માટે પ્રયોજનભૂત વાત સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે તથા બંધ-મોક્ષ અને તેના કારણોની અવશ્ય પરીક્ષા કરવી જોઈએ. આમ પરીક્ષા કરી આજ્ઞા માને તો આજ્ઞાસમ્યકત્વી થાય છે.

કેટલાક લોકો કહે છે કે દિગમ્બરમાં જન્મ્યા માટે શ્રાવક થયા, પણ તે વાત ખોટી છે. પ્રથમ પરીક્ષા કરી આજ્ઞા માને તો સમ્યકૃત્વ થાય છે ને પછી શ્રાવક ને મુનિદશા પ્રગટે છે. કુંદકુંદાચાર્યાદિ મુનિઓ ને દીપચંદજી વગેરે એમ જ કહે છે કે પરીક્ષા કરો ને પછી માનો. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા નિશ્ચય સમ્યકૃત્વ નથી; પણ આત્માનું ભાન કરે તો તે શ્રદ્ધા ને વ્યવહાર શ્રદ્ધા કહે છે; માટે પરીક્ષા કરી આજ્ઞા માનતાં જ સમ્યકૃત્વ અથવા ધર્મધ્યાન હોય છે. લોકમાં પણ કોઈ પ્રકારથી પરીક્ષા કરીને પુરુષની પ્રતીતિ કરે છે. ધર્મમાં પરીક્ષા ન કરે તો પોતે ઠગાય છે. વળી તેં કહ્યું કે જિનવચનમાં સંશય કરવાથી સમ્યકૃત્વમાં શંકા નામનો દોષ થાય છે પણ 'ન માલૂમ આ કેમ હશે?' એવું માની કોઈ નિર્ણય જ ન કરીએ તો ત્યાં શંકા નામનો દોષ થાય. નિર્ણય માટે વિચાર કરતાં જ સમ્યકૃત્વમાં દોષ લાગે તો અષ્ટસહસ્રીમાં આજ્ઞાપ્રધાની કરતાં પરીક્ષાપ્રધાનીને ઉત્તમ શા માટે કહ્યો? નિર્ણય ન કરે તો શંકા દોષ લાગે છે.

વળી પૃચ્છના સ્વાધ્યાયનું અંગ છે. મુનિઓ પણ પ્રશ્ન પૂછે છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર કોને કહે છે. વગેરે પ્રશ્ન પૂછવા તે સ્વાધ્યાયનું અંગ છે. વળી પ્રમાણ નય વડે પદાર્થોનો નિર્ણય કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. નિશ્ચય ને વ્યવહારનયથી તથા પ્રમાણથી ને ચાર નિક્ષેપથી નિર્ણય કરવો. જો આજ્ઞાથી ધર્મ થતો હોય તો પરીક્ષા કરવા શું કામ કહ્યું? માટે પરીક્ષા કરી આજ્ઞા માનવી યોગ્ય છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

❀ ગણધરના નામે લખેલાં કલ્પિત શાસ્ત્રોની પરીક્ષા કરી, શ્રદ્ધા છોડવી ❀

વળી કોઈ પાપી પુરુષ આચાર્યનું નામ મૂકી કલ્પિત વાત કરે ને તેને જિનવચન ઠરાવતો હોય તો તેને પ્રમાણ ન કરવું. કેટલાક જીવો પુણ્યથી ધર્મ મનાવે, નિમિત્તથી કાર્ય થતું મનાવે ને તેવા શાસ્ત્રોને જૈનમતના શાસ્ત્ર ઠરાવે તો ત્યાં પરીક્ષા કરવી, પરસ્પર વિધિ મેળવવી. અત્યારે ભગવાન ને આચાર્યના નામે ખોટાં શાસ્ત્રો લખાયાં છે. માટે પરીક્ષા કરવી જોઈએ. કોઈના કહેવાથી માનવું નહિ પણ પરીક્ષાથી માનવું. પરસ્પર શાસ્ત્રોથી વિધિ મેળવી આ પ્રમાણે સંભવિત છે કે નહિ? એવો વિચાર કરી વિરુદ્ધ અર્થને મિથ્યા જાણવો, જેમ ધુતારો પોતાના પત્રમાં શાહુકારના નામથી હુંડી લખે તો નામના ભ્રમથી કોઈ પોતાનું ધન ઠગાય તો તે દરિદ્ર થાય, તેમ ભગવાન કે આચાર્યના નામથી પોતાનો મત ચલાવવા શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ લખે તો તે પાપી છે. વ્યવહારથી ધર્મ મનાવે, પ્રતિમાને શણગારવાળી કહે તે પાપી છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોએ શાસ્ત્ર બનાવ્યા હોય ને શાસ્ત્રકર્તાનું નામ જિન, ગણધર, આચાર્યોનું ધર્યું હોય તો નામના ભ્રમથી કોઈ જૂઠું શ્રદ્ધાન કરે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય.

❀ શુભ રાગથી સંસાર પરિત થયો નથી ❀

શ્વેતામ્બરના જ્ઞાતાસૂત્રમાં કહ્યું છે કે મેઘકુમારના જીવે હાથીના ભવમાં સસલાની દયા પાળી તેથી તેનો સંસાર પરિત થયો પણ દયાભાવ તો શુભ પરિણામ છે. તેનાથી સંસાર પરિત થતો નથી; માટે તે વાત ખોટી છે. આત્માના ભાન વિના બધું વ્યર્થ છે. શુભરાગથી પુણ્ય છે, ધર્મ નથી. શુભમાં ધર્મ મનાવે ને વીતરાગનું નામ લખે ને તેવા નામથી કોઈ ઠગાય તો મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય. સર્વજ્ઞને ક્ષુધા, તૃષા, શરીરમાં રોગ ન હોય, નિહાર ન હોય. તીર્થંકરને જન્મથી નિહાર હોતો નથી ને કેવળજ્ઞાન પછી આહાર નિહાર બન્ને હોતા નથી–એમ જાણવું જોઈએ. આત્માના ભાનવાળા નિર્ગ્રંથ ગુરુ સાચા ગુરુ છે.

પ્રશ્ન :—ગોમ્મટસારમાં એમ કહ્યું છે કે—સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ અજ્ઞાની ગુરુના નિમિત્તથી જૂઠું શ્રદ્ધાન કરે તો પણ તે આજ્ઞા માનવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ હોય છે. એ કથન કેવી રીતે કર્યું છે?

ઉત્તર :—જે પ્રત્યક્ષ અનુમાનાદિ ગોચર નથી તથા સૂક્ષ્મપણાથી નિર્ણય ન થઈ શકે તેની વાત છે; પણ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તથા જીવાદિતત્ત્વનો નિર્ણય થઈ શકે છે. મૂળભૂત વાતમાં જ્ઞાની પુરુષોના કથનમાં ફેર નથી. જેની મૂળભૂત વાતમાં ફેર હોય તે જ્ઞાની નથી.

જડથી આત્મામાં લાભ થાય, આત્માથી શરીર ચાલે છે–એમ માનનારને સાત તત્ત્વની ખબર નથી. જડની પર્યાય જડથી થાય છે, છતાં આત્માથી થાય છે, એમ માનવું મૂળભૂત

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ભૂલ છે. પુણ્ય—આસ્રવથી ધર્મ થાય, નિમિત્તથી ઉપાદાનમાં વિલક્ષણતા થાય-એમ માનનારની મૂળભૂત તત્ત્વમાં ભૂલ છે. જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ વગેરે સાત તત્ત્વો સ્વતંત્ર છે, છતાં કર્મથી વિકાર માને, જડની પર્યાય જીવથી થાય માને, અગ્નિથી પાણી ગરમ થાય એમ માને તો સાત તત્ત્વ રહેતાં નથી. અજીવમાં અનંતા પુદ્‌ગલો સ્વતંત્ર છે, તેમ ન માને તો અજીવ સ્વતંત્ર રહેતું નથી. મૂળભૂતમાં ભૂલ કરે તો સમ્યગ્દર્શન સર્વથા રહે નહિ, એમ નિશ્ચય કરવો, પરીક્ષા કર્યા વિના કેવળ આજ્ઞા વડે જ જે જૈની છે તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ જાણવા; માટે પરીક્ષા કરીને વીતરાગની આજ્ઞા માનવી જોઈએ.

❀

[ફાગણ સુદ ૫ બુધવાર, તા. ૧૮-૨-૫૩]

વળી કોઈ પરીક્ષા કરીને જૈની થાય છે, પરંતુ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કોને કહેવા? નવ તત્ત્વો કોને કહેવાં? તેવી મૂળ વાતની પરીક્ષા કરતો નથી. માત્ર દયા પાળે, શીલ પાળે તો તે મૂળ ધર્મ નથી. દયાનો ભાવ કષાય મંદતા છે; શીલ એટલે બ્રહ્મચર્ય પાલન કરે છે પણ મૂળ પરીક્ષા નથી. એવી દયા ને શીલ અન્યમતી પણ પાળે છે. તપાદિ વડે પરીક્ષા કરે તો તે મૂળ પરીક્ષા નથી. અમારા ભગવાને તપ કર્યો હતો તો તે સંયમ પાળ્યો હતો તો તે મૂળ પરીક્ષા નથી. ભગવાનની પૂજા—સ્તવન કરે છે માટે ધર્માત્મા છે એ પરીક્ષા નથી. મોટા મંદિર કરે, પ્રભાવના કરે, પંચકલ્યાણક કરે, તે ધર્મીની પરીક્ષા નથી; તે પુણ્ય પરિણામની વાત છે. જૈન સિવાય અન્યમતમાં પણ એવી વાતો છે. વળી અતિશય-ચમત્કારથી પણ ધર્મની પરીક્ષા નથી. વ્યંતરો પણ ચમત્કાર કરે છે. અમારા ભગવાન દીકરા આપે છે ને ચમત્કાર કરે છે તે પરીક્ષા નથી. જૈનધર્મ પાલન કરશું તો સ્વર્ગ મળશે, પૈસા મળશે એમ માની પરીક્ષા કરે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આવા કારણથી જૈનમતને ઉત્તમ જાણી કોઈ પ્રીતિવાન થાય છે, પણ અન્યમતમાં પણ એવા કાર્યો હોય છે. અન્યમતમાં પણ સંયમ, તપ, ઈન્દ્રિયદમન, બ્રહ્મચર્ય—પાલન કરે છે; માટે તે ખરી પરીક્ષા નથી. તેમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે; માટે તે ધર્મની પરીક્ષા નથી. આત્મા જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી છે, પર્યાયમાં વિકાર થાય છે, વિકારમાં પર વસ્તુ નિમિત્ત છે, વિકારરહિત આત્મા શુદ્ધ છે, એવું ભાન થવું તે જૈનધર્મ છે.

❀ પર જીવોની દયા પાળવી વગેરે જૈનધર્મનું સાચું લક્ષણ નથી ❀

પ્રશ્ન :—જૈનમાં જેવી પ્રભાવના, સંયમ, તપ વગેરે હોય છે તેવાં અન્યમતમાં હોતાં નથી, તેથી ત્યાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ નથી.

સમાધાન :—એ તો સત્ય છે, પરંતુ પર જીવની દયા પાળવાનું તમે કહો છો તેમ બીજા પણ કહે છે. ખરેખર તો પરની દયા આત્મા પાળી શકતો નથી-એમ સમજવું જોઈએ.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આત્મા પરજીવની રક્ષા કરી શકે છે એમ માનનાર જૈન નથી. સ્વભાવના ભાનપૂર્વક પર્યાયમાં રાગ ન થાય તેને દયા કહે છે. અહીં પરીક્ષા કરવાનું કહે છે. પર જીવ તેના આયુષ્યના કારણે જીવે છે ને આયુ પૂર્ણ થવાથી મરે છે, છતાં અજ્ઞાની જીવ પરને બચાવી શકું છું કે મારી શકું છું એમ માને છે. આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ છે, તે પરનું કાંઈ કરી શકતો નથી. આત્માના ભાનપૂર્વક અરાગ પરિણામ થવા તે નિશ્ચય દયા છે, ને શુભભાવ તે વ્યવહાર દયા છે. શુભભાવ નિશ્ચયથી હિંસા છે. શરીરથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું તે ખરૂં બ્રહ્મચર્ય નથી એવું બ્રહ્મચર્ય અન્યમતવાળા પણ પાળે છે. આત્મા શુદ્ધ આનંદકંદ છે તેની દૃષ્ટિ રાખી તેમાં લીનતા કરવી તે બ્રહ્મચર્ય છે. શરીરનું બ્રહ્મચર્ય તે ખરૂં બ્રહ્મચર્ય નથી. વળી આહાર ન લેવો તેને અજ્ઞાની તપ કહે છે. તે ખરો તપ નથી. અન્યમતવાળા પણ આહાર લેતા નથી. ઈચ્છાનો નિરોધ થવો તે તપ છે. સ્વભાવના ભાનપૂર્વક ઈચ્છાનું અટકી જવું ને જ્ઞાનાનંદનું પ્રતપન થવું તે તપ છે. વળી અજ્ઞાની ઈન્દ્રિયદમનને સંયમ કહે છે, તે ખરો સંયમ નથી . દેહ, મન, વાણીનું લક્ષ છોડી આત્મામાં એકાગ્ર થવું તે સંયમ છે.

પોતાના રાગરહિત સ્વભાવને પૂજ્ય માનવો તે પૂજા છે ને અંતરમાં પ્રભાવના થઈ તે પ્રભાવના છે. લોકો વ્યવહારથી પ્રભાવના માને છે પણ તે ખરેખર ધર્મ નથી. આત્મા જ્ઞાતાદ્રષ્ટા છે, શુભાશુભ રાગ થાય છે તે મલિનતા છે; તેથી રહિત આત્માનું ભાન થવું તે ધર્મ છે. લોકો બહારમાં ચમત્કાર માને છે. અન્યમતવાળા પણ ચમત્કાર કરે છે; પણ આત્મા ચૈતન્યચમત્કાર છે, એમાં એકાગ્ર થવાથી શાંતિ મળે છે, તે ખરો ચમત્કાર છે. બહારના દેવો ચમત્કાર કરે છે એમ માનનાર જૈન નથી. લક્ષ્મી વગેરેની પ્રાપ્તિ તે ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ નથી. શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વભાવ ઈષ્ટ છે, પુણ્ય-પાપ અનિષ્ટ છે. પુણ્ય-પાપ રહિત અંતર લીનતા થવી તે ઈષ્ટ છે.

લોકો બહારથી જૈનપણું માને છે તે ભૂલ છે. દયા, શીલ, સંયમ, પ્રભાવના, ચમત્કાર બધો વ્યવહાર છે; તેનાથી જૈનધર્મની પરીક્ષા નથી. આત્માના ભાનપૂર્વક પરીક્ષા કરવી જોઈએ. વળી તે કહે છે કે અન્યમતમાં એ બરાબર નથી, તેઓ કોઈ વખત દયા પ્રરૂપે છે ત્યારે કોઈ વખત હિંસા પ્રરૂપે છે. તો તેને કહે છે કે—અન્યમતમાં પૂજા, પ્રભાવના, દયા, સંયમ છે. માટે એ લક્ષણથી અતિવ્યાપ્તિપણું હોય છે; તેનાથી સાચી પરીક્ષા થાય નહિ. રાગથી ભિન્ન આત્મા છે એમ આત્માની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. તે કેવી રીતે થાય?

❀ દયા, દાન, તપથી સમ્યક્ત્વ થતું નથી ❀

દયા, દાન, શીલ, તપથી સમ્યક્ત્વ થાય છે એમ કહ્યું નથી. તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન કરે તો સમ્યગ્દર્શન થાય છે. તે વિનાનાં બધાં તપ બાળતપ છે. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર ને જીવાદિનું શ્રદ્ધાન કરવાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે ને તેને યથાર્થ જાણવાથી સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

શરીર નિરોગ હોય તો ધર્મ થાય એમ માનનાર મૂઢ છે, તે જડથી ધર્મ માને છે. તેને સાત તત્ત્વની શ્રદ્ધા નથી. શરીરમાં તાવ આવે ત્યારે સામાયિક ક્યાંથી થાય? એમ અજ્ઞાની પૂછે છે. જડની પર્યાયથી ધર્મ થાય છે? ના. શરીરની ગમે તે અવસ્થા હોય, શરીરથી હું જુદો છું એમ ભાન હોય તેને સામાયિક થાય છે. સુકૌશલ મુનિ તથા સુકુમાર મુનિને વાઘણ વગેરે ખાય છે છતાં અંતરમાં સામાયિક વર્તે છે. શરીરની અવસ્થા જડની છે, તે આત્માની અવસ્થા નથી. આત્મા શરીરને અડતો નથી. જીવ-અજીવ બન્ને ભિન્ન છે-એમ સમ્યગ્દષ્ટિ ચોથા ગુણસ્થાનવાળો માને છે; ત્યારથી ધર્મ શરૂ થાય છે. શરીરના કટકા થાય છે માટે દુઃખી નથી. શરીરને કોઈ કાપી શકતું નથી. અનંતા પરમાણુ પૃથક્ પૃથક્ છે. મુનિના શરીરના એક એક પરમાણુ વાઘણના શરીરથી અભાવરૂપ છે. આમ સાત તત્ત્વ પૃથક્ પૃથક્ છે-એવી જેને ખબર નથી તેના નિશ્ચય ને વ્યવહાર બંને જૂઠા છે. ધર્મી જીવ પરને લીધે દુઃખ માનતો નથી. પોતાના કારણે નબળાઈથી દ્વેષ થાય છે. આસ્રવ સ્વતંત્ર ને જ્ઞાયકભાવ સ્વતંત્ર છે એમ જાણે તો ધર્મ થાય.

અજ્ઞાનીને આત્માનું ભાન નથી તેથી તેને કષાય મંદતા હોવા છતાં ખરેખર રાગાદિ ઘટતા નથી. રાગથી ધર્મ માને છે તેની દૃષ્ટિ પુણ્ય ઉપર છે; તેથી ખરેખર રાગ ઘટતા નથી. આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ છે, એવી દૃષ્ટિ થઈ છે તેને જે રાગ મટે છે તે સમ્યક્ચારિત્ર છે. રાગથી ધર્મ મનાવે તે આત્માને માનતો નથી. આત્મા એક સમયમાં પરિપૂર્ણ પરમાત્મા છે એવી દૃષ્ટિ નથી તેણે આત્માને જાણ્યો નથી, તેણે રાગને માન્યો છે, તેણે કર્મને માન્યા છે, તે અન્યમતી છે. વળી કોઈ કહે કે જૈનધર્મ કર્મપ્રધાન છે પણ તે વાત ખોટી છે. એક સમયમાં પૂર્ણ શક્તિનો ભંડાર આત્મા છે. એવો આત્મા માને તે જૈન છે. વીતરાગી શાસ્ત્રોનો મર્મ આ જ છે.

વળી કોઈ પોતાના બાપદાદાના કારણે જૈનધર્મ ધારે છે, કોઈ મહાન પુરુષને જૈનધર્મમાં પ્રવર્તતા દેખી પોતે પણ વિચારપૂર્વક તેનું રહસ્ય જાણ્યા વિના દેખાદેખીથી તેમાં પ્રવર્તે છે તો તે સાચો જૈન નથી. તે દેખાદેખીથી જૈનધર્મની શુદ્ધ-અશુદ્ધ ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે, કષાયમંદતા કરે છે, ભક્તિ આદિના પરિણામ કરે છે. અહીં શુદ્ધ-અશુદ્ધનો અર્થ શુભ-અશુભ સમજવો. દયા-દાનાદિ પરિણામ દેખાદેખીથી કરે છે. એકે પાંચ હજાર રૂપિયા આપ્યા માટે આપણે પાંચ હજાર આપવા જોઈએ, એમ દેખાદેખીથી દાન કરે છે. તે પરીક્ષા વિના કરે છે; તેને ધર્મ થતો નથી. જૈનધર્મ બાહુબલીની પ્રતિમામાં કે સમ્મેદશિખરમાં નથી, તેમ જ શુભાશુભ ભાવમાં પણ જૈનધર્મ નથી. પોતાના આશ્રયે પ્રગટતી શુદ્ધ પર્યાયમાં જૈનધર્મ છે. હા, એટલું ખરું કે જૈનમતમાં ગૃહીત મિથ્યાત્વાદિની પાપપ્રવૃત્તિ વિશેષ થઈ શકતી નથી, પુણ્યનાં નિમિત્તો ઘણાં છે તથા સાચા મોક્ષમાર્ગનાં કારણ પણ ત્યાં બન્યાં રહે છે, તેથી કુળાદિકથી જૈની છે ને વ્યવહારથી કષાય મંદતા છે તેને બીજાની અપેક્ષાએ ભલા કહ્યા છે; પણ આત્માનું ભાન નહિ હોવાના કારણે તે પણ જીવન હારી જશે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[ફાગણ સુદ ૬ ગુરુવાર, તા. ૧૯-૨-૫૩]

વળી કોઈ સંગતિને લીધે જૈનધર્મ ધારણ કરે છે, પણ જૈનધર્મ શું છે તેનો વિચાર કરતો નથી. માત્ર દેખાદેખીથી શુદ્ધ-અશુદ્ધ ક્રિયારૂપ પ્રવર્તે છે. આત્મભાન વિના માત્ર દેખાદેખીથી પ્રતિમા ધારણ કરે કે મુનિપણું લે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, કોઈ એક માસ ઉપવાસ કરે તો પોતે દેખાદેખીથી ઉપવાસ કરે, પણ તેનાથી ધર્મ નથી. હા, એટલું ખરું કે સર્વજ્ઞના પંથમાં જેને સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ઓળખાણ છે તેઓને પાપની પ્રવૃતિ ઓછી હોય છે. સત્‌શ્રવણ, જાત્રા, ભક્તિ, પૂજા વગેરે શુભપરિણામનાં નિમિત્ત હોય છે. તે આત્માના સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનાં નિમિત્ત બની જાય. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને માનવાવાળા એ અપેક્ષાએ ઠીક છે. બીજા કરતાં વ્યવહાર શ્રદ્ધામાં ઠીક છે, પણ તેને જન્મ-મરણના અંતનો લાભ નથી.

ધનપ્રાપ્તિ આદિ લૌકિક પ્રયોજન અર્થે ધર્મ ક્રિયા કરે તેને પુણ્ય પણ થતું નથી

વળી રોજ સામાયિક પ્રતિક્રમણ કરશું તો ધર્મી ગણાશું અને તેથી આજીવિકા મળશે, એમ કપટ કરે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ઉપવાસ કરશું તો લોકોમાં મોટાઈ મળશે તેમ માનનાર અજ્ઞાની છે, તેને જૈનધર્મની ખબર નથી. વ્રત ધારણ કરશું તો પૂજ્ય થઈશું, મુનિપણું લઈશું તો માન મળશે,-એવી બડાઈ કરે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. લક્ષ્મી મળશે એવી માન્યતાથી વ્રત-તપ કરે તે જૈનધર્મના રહસ્યને જાણતો નથી. પૈસા ને સ્વર્ગની ઈચ્છા કરનાર, માન અથવા પદાર્થો મેળવવાની ભાવના કરનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. મોટાઈ ખાતર ધર્મક્રિયા કરે તો પાપી છે. પુણ્ય કરશું તો દીકરા ને આબરૂ મળશે. મહાવીરજી તીર્થક્ષેત્રે જઈશું તો પૈસા મળશે તેવી ભાવનાથી જાત્રા કરે તો પાપી છે. ત્યાં કષાય તથા કષાયના ફળની ભાવના છે. તેને જૈનધર્મની ખબર નથી. સંયોગો પૂર્વ કર્મના યોગે મળે છે તેની તેને ખબર નથી; તેમનું તરવું કઠણ છે. ધર્મી સ્વર્ગ કે લક્ષ્મી આદિની આશા રાખતો નથી. સંસારપ્રયોજન સાધે છે તે મોટો અન્યાય કરે છે, પુણ્યનું ફળ આવું મળવું જોઈએ તે મિથ્યાત્વ સહિત નિદાન છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ એવું નિદાન કરતો નથી. અજ્ઞાની અનુકૂળ સામગ્રીની ભાવના કરે છે ને પ્રતિકૂળતા ટાળવા માગે છે તે જૈનધર્મ નથી. સંયોગ ને રાગની મિથ્યાશ્રદ્ધા છોડવી ને સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરવી તે જૈનધર્મ છે.

પ્રશ્ન :—હિંસાદિક વડે જે વેપાર આદિ કરીએ છીએ તે કાર્યો ધર્મ—સાધનાથી સિદ્ધ કરીએ તો તેમાં બૂરું શું થયું? એથી તો બન્ને પ્રયોજન સધાય છે.

સમાધાન :—દીકરા માટે અથવા અનુકૂળ સાધન માટે વિષય-કષાયરૂપ પરિણામ કરે તે પાપ છે, કેમ કે જીવ પોતે મમતા કરે છે. કમાવાનો ભાવ તથા કુટુંબની વ્યવસ્થાનો ભાવ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તે પાપ છે. પાપકર્મ અને ધર્મકાર્યનું એક સાધન કરતાં તો પાપ જ થાય. પૌષધ કરશું તો તેના આગલા દિવસે ને પછીના દિવસે જમવાનું મળશે એ ભાવ પાપ છે. સામાયિક, ઉપવાસ, છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ-વર્ષીતપ કરવાથી વાસણ મળશે એમ ધારી ઉપવાસ કરે તો તે પાપ જ છે. ઊંધી દૃષ્ટિ તો છે, ઉપરાંત અશુભ પરિણામ પણ છે.

ધર્મ સાધન માટે ચૈત્યાલય બનાવે ને તે જ મંદિરમાં વિકથા કરે, જુગાર રમે, પાને રમે તો તે મહાપાપ છે, તેને ધર્મની ખબર નથી. હિંસાદિ તથા ભોગ માટે જુદું મકાન બનાવે તો બનાવો પણ મંદિરમાં પાનાથી રમવું, જુગાર રમવું વગેરે તો મહાપાપ છે. મંદિરમાં ખોટી દૃષ્ટિ કરે, ઉપાશ્રય-ધર્મશાળામાં વ્યભિચાર સેવન કરે તે મહા પાપી છે. તેવી રીતે ધર્મનું સાધન પૂજા, દાન, શાસ્ત્ર અભ્યાસ વગેરે છે; તે ધર્મના સાધન વડે આજીવિકારૂપ કાર્ય કરે તો તે પાપી છે. શાસ્ત્રવાંચનથી પૈસા મેળવે તે પાપી છે. માટે તેવું કાર્ય કરવું તે હિત નથી. પોતાની આજીવિકા અર્થે હિંસાદિ વ્યાપાર કરે તો કરે, પરંતુ ભગવાનની પૂજાદિ કરવામાં આજીવિકાનું પ્રયોજન વિચારવું યોગ્ય નથી.

પ્રશ્ન :—જો એ પ્રમાણે છે તો મુનિ પણ ધર્મસાધન અર્થે પરઘર ભોજન કરે છે તથા કોઈ સાધર્મી સાધર્મીનો ઉપકાર કરે—કરાવે છે તે કેમ બને?

ઉત્તર :—કોઈ એમ વિચારે કે રોટલા મળશે માટે મુનિ થઈ જવું તો તે પાપી છે. આજીવિકા ખાતર મુનિપણું અથવા પડિમા ધારણ કરે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ઈંદ્રપદને પણ તરણા સમાન માને છે. જે જીવ સુરધન, ક્ષેત્રપાળ, દેવ-દેવી, મણિભદ્ર, પદ્માવતી વગેરેને માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ધર્મી જીવ સંયોગોની દૃષ્ટિ રાખતો નથી. આજીવિકાનું પ્રયોજન વિચારી તે ધર્મ સાધતો નથી. પરંતુ પોતાને ધર્માત્મા જાણી કોઈ સ્વયં ભોજન-ઉપકારાદિ કરે તો તેમાં કાંઈ દોષ નથી; પણ ધર્માત્મા દીનતા કરે નહિ; અને જે પોતે જ ભોજનાદિકનું પ્રયોજન વિચારી ધર્મ સાધે છે તે તો પાપી જ છે.

જે વૈરાગ્યવાન થઈ મુનિપણું અંગીકાર કરે છે તેને ભોજનાદિકનું પ્રયોજન નથી. હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું એવી દૃષ્ટિ થઈ છે તે વૈરાગી થાય છે. રાગ ને વિકાર રહિત મારું સ્વરૂપ છે, **'सिद्ध समान सदा पद मेरो'** એમ તે સમજે છે. દૃષ્ટિમાં આવો આત્મા જેને પ્રથમ રુચ્યો છે, અને રાગ-દ્વેષથી ઉદાસીન પરિણામ થયા છે તે જીવ પછી મુનિપણું અંગીકાર કરે છે. લાલચથી મુનિપણું લેવું યોગ્ય નથી. પ્રથમ આત્મજ્ઞાન હોવું જોઈએ. આત્મજ્ઞાન થયા પછી વૈરાગી થવું જોઈએ. વૈરાગ્યવાન જીવ ભોજનના પ્રયોજન માટે મુનિપણું લેતા નથી. નવધા ભક્તિથી નિર્દોષ મળે તો જ આહાર લે છે. તેના માટે બનાવેલ આહાર લેતા નથી. ગૃહસ્થે પોતા માટે ભોજન બનાવેલ હોય, તેવો જ આહાર જ મુનિ લે છે. એષણા સમિતિનું બરાબર પાલન કરે છે. ઉદ્દેશિક આહાર લેવો તે એષણા સમિતિમાં દોષ છે. આહારના પ્રયોજન વિના

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આત્માનું સાધન કરે છે. શરીરની સ્થિતિ અર્થે નિર્દોષ ભોજન આપે તો લે પણ ભોજનનું પ્રયોજન વિચારી મુનિપણું લેતા નથી.

મુનિને સંક્લેશ પરિણામ થતા નથી. મોટાઈ માટે કે યશ માટે મુનિપણું ધારણ કરતા નથી. વળી, તેઓ પોતાના હિતને અર્થે ધર્મ સાધે છે પણ ઉપકાર કરાવવાનો અભિપ્રાય નથી. તથા પોતાને જેનો ત્યાગ નથી એવો ઉપકાર કરાવે છે. કોઈ સાધર્મી સ્વયં ઉપકાર કરે તો કરો, તથા ન કરે તો તેથી પોતાને કાંઈ સંક્લેશ પણ થતો નથી. કોઈ માગવાના ઉપાય કરે ને ધર્મ સાધનામાં શિથિલ થઈ જાય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ અશુભ પરિણામી છે. એ પ્રમાણે સંસારી પ્રયોજન અર્થે જે ધર્મ સાધે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ તો છે જ પણ સાથે પાપી પણ છે. એ પ્રમાણે જૈનમતવાળા પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ જાણવા.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[૪]

જૈનાભાસી મિથ્યાદષ્ટિઓની ધર્મસાધના

હવે જૈનાભાસી મિથ્યાદષ્ટિઓને ધર્મનું સાધન કેવું હોય છે તે અહીં વિશેષ દર્શાવીએ છીએ.

કેટલાક જીવો કુળપ્રવૃત્તિથી ધર્મસાધના કરે છે. એક કરે તો બીજો કરે; તથા લોભના અભિપ્રાયથી ધર્મસાધના કરે તેમને તો ધર્મદષ્ટિ જ નથી. ભગવાનની ભક્તિ કરવા વખતે ચિત્ત ક્યાંય ફર્યા કરે છે, પોતાના પરિણામનું ઠેકાણું નથી ને મુખથી પાઠો બોલે; પણ પરિણામ ખરાબ થાય છે. તેથી તેને પુણ્ય પણ નથી. ને ધર્મ તો નથી જ. દુકાનનો વિચાર આવે, સુંદર સ્ત્રીઓને જોયા જ કરે તો તેને ધર્મ નથી, તે અશુભ ઉપયોગી છે. 'હું કોણ છું' તેનો વિચાર કરતો નથી. પાઠ બોલી જાય પણ અર્થની ખબર નથી. ભગવાનની ભક્તિમાં વિચાર કરવો જોઈએ કે આ કોણ છે? વીતરાગદેવ છે તે કોઈને કાંઈ લેતા દેતા નથી. સ્તવનમાં આવે છે કે 'શિવપુર અમને દેજો,' તો શું તારો મોક્ષ ભગવાન પાસે છે? ના. વળી કહે છે કે 'હે ભગવાન! તમે કરો તે ખરૂં.' તો શું ભગવાન તારી પર્યાયનો કર્તા છે? તેમ માનનાર મિથ્યાદષ્ટિ છે. ભગવાન કોઈને ડૂબાડતા નથી તેમ જ તારતા નથી. ભગવાન માત્ર સાક્ષી છે, કેવળજ્ઞાની છે.

હું કોણ છું, તેની ખબર નથી; કોની સ્તુતિ કરે છે તથા શું પ્રયોજન અર્થે સ્તુતિ કરે છે. તેની ખબર નથી. સર્વજ્ઞ પરમાત્મા પૂર્ણ થઈ ગયા, હું પણ પુરુષાર્થથી સર્વજ્ઞ થઈશ, પણ શુભરાગ આવે છે તેથી લક્ષ જાય છે; એવી જેને ખબર નથી તેને વીતરાગની ખબર નથી. **'आरुग्ग बोहि लाभं'** એમ પાઠ બોલે પણ અર્થની ખબર નથી. હે નાથ! પુણ્ય-પાપરૂપ પરિણામ તે રોગ છે, નીરોગસ્વરૂપ આનંદકંદ વસ્તુ આત્મા છે, તેની શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપી નીરોગીતાનો લાભ મને મળો. હું શક્તિએ નીરોગ સ્વરૂપ છું પણ પર્યાયમાં આપના જેવી નીરોગતા મને પ્રાપ્ત થાઓ, એમ ભાવના ભાવે છે.

અજ્ઞાની માને છે કે ભગવાનની સ્તુતિથી પૈસા ને અનાજ મળશે તો તેમ માનનાર મૂઢ છે. તેને ભગવાનના સ્વરૂપની ખબર નથી. સર્વજ્ઞ છે, તે કોઈને પૈસા લેતા–દેતા નથી. વળી તે જીવ કોઈવાર ક્ષેત્રપાળ, ચક્રેશ્વરી, અંબાજી, ભવાની વગેરેને પગે લાગવા મંડી જાય છે. ભગવાનના કુળદેવ છે એમ કહીને કુળદેવને માને છે, કુગુરુ–કુશાસ્ત્રને માને છે. કુદેવ–કુગુરુ–કુશાસ્ત્ર તથા તેના માનવાવાળાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની અજ્ઞાનીને ખબર નથી. વળી તે દાન આપે છે તો પાત્ર–અપાત્રના વિચાર રહિત દાન આપે છે. પચાસ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

હજાર રૂપિયા આપશું તો આબરૂ વધશે ને મકાનમાં તખતી નખાશે, એમ માન માટે દાન આપે તો તે પાપી છે. પરીક્ષા વિના પ્રશંસા માટે જે દાન આપે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ પાપી છે. લાજ માટે ધર્મ કરે, ખોરાક માટે ધર્મ કરે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

❀

[ફાગણ સુદ ૭ શુક્રવાર, તા. ૨૦-૨-૫૩]

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીને નાની ઉંમરથી જાતિસ્મરણ જ્ઞાન હતું, તેઓ તત્ત્વજ્ઞાની હતા. તેમણે 'આત્મસિદ્ધિ' ૨૯ વર્ષની ઉંમરે બનાવી છે. તેઓ કહે છે કે—

'લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન,
ગ્રહે નહિ પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન.'

લૌકિક માન લેવા માટે અજ્ઞાની જીવ વ્રત ધારણ કરે છે, પણ રાગ રહિત ને જડની ક્રિયાથી રહિત પોતાનો સ્વભાવ છે તેની ઓળખાણ કરતો નથી ને વ્રત ધારણ કરી અભિમાન કરે છે.

પોતાના સ્વભાવની દૃષ્ટિ પ્રથમ કરવી જોઈએ. દયા-દાનાદિના ભાવ આવે છે પણ અજ્ઞાની તેને પુણ્યાસ્રવ માને છે. સ્વભાવની પ્રતીતિ, જ્ઞાન અને લીનતા થવી તે નિશ્ચય છે ને શુભરાગને વ્યવહાર કહે છે. 'આત્મસિદ્ધિ'માં કહ્યું છે કે—

'નય નિશ્ચય એકાંતથી, આમાં નથી કહેલ,
એકાંતે વ્યવહાર નહિ, બંને સાથ રહેલ.'

જે સમયે નિશ્ચય પ્રગટે છે ત્યારે શુભરાગને વ્યવહાર કહે છે. કોઈ અજ્ઞાની જીવ ઉપવાસ કરવા આગલા દિવસે ખૂબ ખાઈ લે, તે વૃતિ ગૃદ્ધિપણાની છે તે રાગને પોષવાનું સાધન કરે છે, પણ આત્માને પોષવાનું સાધન કરતો નથી. મારા જ્ઞાનસ્વભાવમાં શાંતિ છે તેની તેને ખબર નથી. કુંદકુંદઆચાર્ય આદિ ભાવલિંગી મુનિ હતા. તેઓ સહજ નિર્દોષ આહાર લેતા. અત્યારે તો સાધુ માટે ચોકા બનાવે ને ત્યાંથી સાધુ આહાર લે તો તે બધો પાપભાવ છે. અજ્ઞાની બાહ્ય સાધન પણ રાગાદિ પોષવા કરે છે. અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ પર ઉપર છે, ખાવાપીવાના પદાર્થોમાં શાંતિ માને છે. શરીર તો અજીવ તત્ત્વ છે. આત્મા જીવતત્ત્વ છે. ખાવાની વૃત્તિ ઊઠે તે આસ્રવતત્ત્વ છે. ત્રણેને પૃથક્ માનવા જોઈએ.

❀ આત્માના ભાન પછી શુભ રાગ હોય છે : કર્મથી રાગ થતો નથી ❀

આત્માનું ભાન થયા પછી પણ પ્રભાવના, જાત્રા વગેરેનો રાગ આવે છે, પણ રાગરહિત

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આત્માનું ભાન થયું તે નિશ્ચય છે ને શુભરાગ તે વ્યવહાર છે. કર્મથી રાગ થતો નથી. 'कर्म बिचारे कौन, भूल मेरी अधिकाई' કર્મ જડ છે, જીવ પોતાની ભૂલથી રખડે છે. હું ભૂલ કરૂં છું તો કર્મને નિમિત્ત કહેવાય છે.

અજ્ઞાની પોતે અપરાધ કરે છે ને કર્મ ઉપર દોષ નાખે છે. કર્મ છે માટે વિકાર નથી, પોતે રાગમાં રોકાયો તો કર્મનું નિમિત્ત કહેવાય છે.

ઉપર કહ્યું તેમ પર્યાયનું યથાર્થ જ્ઞાન કરનાર ધર્મી સમજે છે કે મારો જ્ઞાનસ્વભાવ રાગથી પણ અધિક છે. સ્વભાવની અધિકતામાં રાગ ગૌણ છે. હું રાગ નથી, રાગ એક સમયની પર્યાય છે, હું રાગથી જુદો છું, હું જ્ઞાનસ્વભાવી છું એવી દૃષ્ટિ કરવી તે નિશ્ચય છે, ને રાગની પર્યાયનું જ્ઞાન વર્તે છે તે વ્યવહાર છે.

પૂજા, પ્રભાવના વગેરે કાર્ય થાય છે તેમાં અજ્ઞાની બડાઈ માને છે. પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવની દૃષ્ટિ નથી, પાંચ લાખ રૂપિયા ખર્ચવાથી મોટાઈ માને છે. મંદિરની પર્યાય જડથી થાય છે, તેની તેને ખબર નથી તે કર્તાપણાનું અભિમાન કરે છે. જીવ કષાયમંદતા કરે તેટલું પુણ્ય થાય છે; પણ તેનાથી જે ધર્મ માને છે તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જે રાગ આવવાનો તે આવવાનો જ પણ તે વખતે દૃષ્ટિ કઈ તરફ છે તે જોવાનું છે. મંદિર, માનસ્તંભ આદિ જડના કારણે બને છે, છતાં અજ્ઞાની માને કે મેં આટલાં મંદિર બનાવ્યાં, તે કર્તૃત્વબુદ્ધિ બતાવે છે. આત્માના જ્ઞાનવાળો તેનું અભિમાન કરતો નથી.

✽ જાણનાર તે કર્તા નહિ અને કર્તા તે જાણનાર નહિ ✽

જે જીવ જડની પર્યાયનો તથા રાગની પર્યાયનો પોતાને કર્તા માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, ને સમ્યગ્જ્ઞાની જડની પર્યાયનો તથા અસ્થિરતાના રાગનો જાણનારો છે, ને પોતાને તેનો કર્તા માનતો નથી. જે પરની ક્રિયાનો કર્તા થાય છે તે જ્ઞાની નથી ને જે જાણનાર છે તે પરનો ને રાગનો કર્તા થતો નથી. આત્માનું ભાન થયું છે તેને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર ઉપર ભક્તિનો ભાવ આવે છે તે શુભરાગ છે. જ્ઞાની સમજે છે કે પુણ્ય તે આસ્રવ છે. મકાનની ક્રિયા મેં કરી નથી. પુદ્‌ગલ પરમાણુની જે પર્યાય જે ક્ષેત્રમાં, જે કાળમાં થવાની તે થવાની, તેમાં ફેરફાર કરવા ઈન્દ્ર કે નરેન્દ્ર સમર્થ નથી.

વળી અજ્ઞાની હિંસાના પરિણામ કરે છે. ભગવાનની પૂજા પ્રસંગે ફૂલમાં ત્રસની હિંસાનો તથા રાત્રિના સમયે દીવાબત્તીમાં જીવ મરે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. એ કાર્યો તો પોતાના વા અન્ય જીવોના પરિણામ સુધારવા માટે કહ્યાં છે. વળી ત્યાં કિંચિત્ હિંસાદિક પણ થાય છે, પરંતુ ત્યાં અપરાધ થોડો હોય ને લાભ ઘણો થાય એમ કરવું કહ્યું છે. અલ્પ સાવદ્ય હોય તો પૂજા-ભક્તિ કરવા કહ્યું છે. હવે પરિણામોની તો ઓળખાણ નથી. અજ્ઞાનીને કેટલો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નફો ને કેટલું નુકશાન આવે છે તે ખ્યાલ નથી. વેપારી વેપારમાં બધું ધ્યાન રાખે છે તેમ ધર્મકાર્યમાં નફા-નુકસાનનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ. અજ્ઞાનીએ નફા–તોટાનું કે વિધિ–અવિધિનું જ્ઞાન નથી. સમૂહ જાત્રામાં પરિણામ ઘણીવાર તીવ્ર આકુળતાવાળા થાય છે. ડુંગર ઉપર જાત્રા કરવા જાય ને થાકી જાય એટલે પરિણામ તીવ્ર કષાયના કરે છે, વિવેક કરતો નથી. પૂજા વિધિથી કે અવિધિથી કરે છે તેનું જ્ઞાન નથી. આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવી છે તેવા ભાનપૂર્વક પોતાના પરિણામ તપાસવા જોઈએ.

❀

[ફાગણ સુદ ૮ શનિવાર, તા. ૨૧-૨-૫૩]

સર્વ શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય 'વીતરાગભાવ' છે; શુભભાવથી ધર્મ નથી, પણ પુણ્ય છે

ચોથું–પાંચમું–છઠ્ઠું વગેરે ગુણસ્થાનો છે તેને જો ન માને તો તીર્થનો જ નાશ થઈ જશે; અને જે જીવ એકલા ભેદનો જ આશ્રય કરીને ધર્મ માને છે પણ નિશ્ચય અભેદ સ્વભાવને ઓળખતો નથી તે જીવને તત્ત્વનું ભાન નથી. નિશ્ચય વિના તો તત્ત્વનો જ લોપ થાય છે ને વ્યવહાર વગર તીર્થનો લોપ થાય છે; માટે બન્નેને જેમ છે તેમ જાણવા જોઈએ.

યાત્રા–પૂજા વગેરેનો શુભભાવ તે ધર્મ નથી, પણ પુણ્ય છે. બહારની શરીરની ક્રિયાથી પુણ્ય નથી, પણ અંદર મંદરાગ કર્યો તેનાથી પુણ્ય છે. તેને બદલે શરીરની ક્રિયાથી પુણ્ય માને અને પુણ્યને ધર્મ માને–તે બન્ને ભૂલ છે. નિશ્ચય–વ્યવહાર બન્નેને જાણીને નિશ્ચયનો આદર કરવો ને વ્યવહારને હેય કરવો–તે કરવાનું છે. જાણવાયોગ્ય બન્ને છે. પણ આદર કરવા યોગ્ય તો એક નિશ્ચય છે. મંદરાગ જુદી ચીજ છે ને ધર્મ જુદી ચીજ છે. ધર્મ તો વીતરાગભાવ છે. નિશ્ચય સ્વભાવની દૃષ્ટિ રાખીને, વચ્ચે રાગ આવે તેને જાણવો, પણ આદરણીય ન માનવો–તેનું નામ પ્રમાણજ્ઞાન છે. એકલા વ્યવહારના આશ્રયે ધર્મ માને ને નિશ્ચય શું છે તેની ઓળખ નથી–તો તે વ્યવહારાભાસી છે. તેનું આ વર્ણન ચાલે છે.

તે વ્યવહારાભાસી જીવ શાસ્ત્ર વાંચે છે તો પદ્ધતિ પ્રમાણે વાંચી જાય છે, પણ તેના મર્મને સમજતો નથી. જો વાંચે છે તો બીજાઓને સંભળાવી દે છે, ભણે છે તો પોતે ભણી જાય છે, તથા સાંભળે છે તો કહે છે તે સાંભળી લે છે પણ શાસ્ત્રાભ્યાસનું જે પ્રયોજન છે તેને પોતે અંતરંગમાં અવધારતો નથી. સર્વશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય તો વીતરાગભાવ છે. વીતરાગભાવ એટલે શું? સ્વભાવનું અવલંબન અને નિમિત્તની ઉપેક્ષા તે વીતરાગભાવ છે. પહેલાં વીતરાગી દૃષ્ટિ પ્રગટે ને પછી વીતરાગી ચારિત્ર પ્રગટે. પરદ્રવ્યો તો તારાથી ભિન્ન છે, તેનો તારામાં અભાવ છે, એટલે તારાથી તેને કાંઈ લાભ–નુકશાન થતું નથી ને તેનાથી તને કાંઈ લાભ–

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નુકશાન થતું નથી. તારી પર્યાયમાં રાગાદિ ભાવ થાય છે તે પણ ધર્મ નથી. ધર્મ ધ્રુવસ્વભાવના આશ્રયે વીતરાગભાવ પ્રગટે તેમાં છે. આવું ભાન કર્યા વગર શાસ્ત્ર વાંચી જાય-સાંભળી જાય કે બોલી જાય તેથી કાંઈ ધર્મ થતો નથી. અંદર શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય શું છે તે અજ્ઞાની સમજતો નથી. દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં પણ જે તત્ત્વનો નિર્ણય કરતો નથી ને દેવપૂજા, શાસ્ત્રનું વાંચન વગેરેમાં જ ધર્મ માની લે છે તે વ્યવહારાભાસી છે.

ભગવાનના દર્શન કરવા જાય ત્યાં પોતે મંદરાગ કરે તો પુણ્ય થાય. ભગવાન કાંઈ આ જીવને શુભભાવ કરાવતા નથી. કર્મને કારણે વિકાર થાય-એ વાત તો તદ્દન જુઠી છે. 'આત્માના દ્રવ્ય-ગુણમાં વિકાર નથી, તો પર્યાયમાં ક્યાંથી આવ્યો? પર્યાયમાં કર્મે વિકાર કરાવ્યો'—એમ અજ્ઞાની કહે છે પણ તે જૂઠ છે. વિકાર થયો તે જીવની પર્યાયમાં પોતાના અપરાધથી જ થયો છે. દ્રવ્ય-ગુણમાં વિકાર નથી પણ પર્યાયમાં તેવો ધર્મ છે. તે પર્યાય પણ જીવનું સ્વતત્ત્વ છે. ઔદયિકાદિ પાંચે ભાવો જીવનું સ્વતત્ત્વ છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે :—

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च
जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च।

વિચાર તો કરો કે પૂર્વે અનંત અનંત કાળ રખડવામાં ગયો; તો વસ્તુસ્વરૂપ શું છે? શુભભાવ કર્યા, વ્રત-તપ કર્યા, છતાં રખડ્યો,-તો શું બાકી રહ્યું? હું પુણ્ય-પાપરહિત જ્ઞાયક ચિદાનંદમૂર્તિ છું એવી દૃષ્ટિથી ધર્મનો પ્રારંભ થાય છે.

શ્રી સમયસારમાં કહ્યું છે કે-

ण वि होदि अप्पमत्तो ण पमत्तो जाणगो दु जो भावो।
एवं भणंति सुद्धं णादो जो सो दु सो चेव॥६॥

આવા જ્ઞાયક સ્વભાવની કહેલાં ઓળખાણ કરવી તે અપૂર્વ ધર્મની શરૂઆત છે. નિમિત્તથી ધર્મ માને તેને નિમિત્તથી ભેદજ્ઞાન નથી. રાગથી ધર્મ માને તેને કષાયથી ભેદજ્ઞાન નથી. તેને ધર્મ થાય નહિ, જૈનકુળમાં જન્મ્યો તેથી કાંઈ ધર્મ થઈ જાય નહિ. કુળપરંપરા તે કાંઈ ધર્મ નથી. પુત્ર કે પૈસાના હેતુથી ભગવાનને માને તો તેમાં પણ પાપ જ છે. કુદેવાદિને માને તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, ઉપરથી ઈંદ્ર ઊતરે તો પણ ધર્મીજીવ કહે છે કે તે મારૂં કાંઈ કરવા સમર્થ નથી. ઈંદ્ર, નરેન્દ્ર કે જિનેન્દ્ર કોઈપણ ફેરફાર કરવા સમર્થ નથી. જે કાળે સર્વજ્ઞદેવે જે જોયું તેમાં ફેરફાર કરવા કોઈ સમર્થ નથી. આમ જાણે તે કોઈ કુદેવ-દેવલાને માને નહિ. આત્માના પરમાર્થ સ્વભાવને તો અજ્ઞાની જાણતો નથી ને અભૂતાર્થ ધર્મને સાધે છે એટલે કે રાગને ધર્મ માને છે. વ્યવહાર તો અભૂતાર્થ છે ને શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે. ભૂતાર્થ આત્મસ્વભાવના આશ્રયે જ સમ્યગ્દર્શન છે. તેને જે જાણતો નથી ને કષાયની મંદતા કરીને પોતાને ધર્મી માને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે તે જીવ અભૂતાર્થ ધર્મને સાધે છે, તે પણ વ્યવહારાભાસી છે.

વળી કોઈ જીવો એવા હોય છે કે જેમને કંઈક તો કુળાદિરૂપ બુદ્ધિ છે તથા કંઈક ધર્મબુદ્ધિ પણ છે, તેથી તેઓ કંઈક પૂર્વોક્ત પ્રકારે પણ ધર્મનું સાધન કરે છે, તથા કંઈક આગમમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે પણ પોતાના પરિણામોને સુધારે છે; એ પ્રમાણે તેમનામાં મિશ્રપણું હોય છે.

વ્યવહાર રત્નત્રય તે આસ્રવ છે; અરિહંતનું મહાનપણું બહારના વૈભવથી નહિ પણ વીતરાગી વિજ્ઞાનથી છે

વળી કોઈ ધર્મબુદ્ધિથી ધર્મ સાધે છે, પરંતુ નિશ્ચયધર્મને જાણતા નથી. તેથી તેઓ પણ અભૂતાર્થ ધર્મને એટલે કે રાગને જ સાધે છે. વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો શુભરાગ છે તેને જ મોક્ષમાર્ગ જાણીને સેવે છે; પણ ખરેખર તે મોક્ષમાર્ગ નથી. વ્યવહારરત્નત્રય તે આસ્રવ છે, પણ અજ્ઞાની તેને મોક્ષમાર્ગ માને છે. વળી દેવ-ગુરુ-ધર્મની પ્રતીતિને શાસ્ત્રોમાં સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે, તેથી તે જીવ અરિહંતદેવ-નિર્ગ્રંથગુરુ તથા જૈનશાસ્ત્ર સિવાય બીજાને વંદનાદિ કરતો નથી, કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્રને માનતો નથી, પણ સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને પરીક્ષા કરીને પોતે ઓળખતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક યથાર્થ પરીક્ષા કરે તો મિથ્યાત્વ રહે નહિ. અજ્ઞાની માત્ર બાહ્ય શરીરાદિ લક્ષણો વડે જ પરીક્ષા કરે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક સર્વજ્ઞને ઓળખતો નથી. ભગવાનને પણ પરીક્ષા કરીને ઓળખવા જોઈએ. સમન્તભદ્રાચાર્ય પણ સર્વજ્ઞની પરીક્ષા કરીને આપ્તમીમાંસામાં કહે છે કે હે નાથ!

देवागमनमोयानचामरादिविभूतयः।
मायाविष्वपि दश्यंते नातस्त्वमसि नो महान्॥

દેવો આવે, આકાશમાં ગમન થાય, ચામર ઢાળે, સમવસરણ રચાય—તે તો બધું માયાવી દેવને પણ થતું દેખાય છે, માટે તેટલાથી જ આપ મહાન નથી; પણ સર્વજ્ઞતા, વીતરાગતા વગેરે આપના ગુણોની ઓળખાણ કરીને અમે આપને મહાન અને પૂજ્ય માનીએ છીએ, માટે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક સાચી પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[૫]

જૈનાભાસોની સુદેવગુરુશાસ્ત્રભક્તિનું મિથ્યાપણું

ભગવાન ઈન્દ્રોથી પૂજ્ય છે, આકાશમાં વિચરે છે, તેમને પરમ ઔદારિક શરીર હોય છે–એ વાત તો બરાબર છે, પણ તે બધાં બાહ્ય લક્ષણો છે, તે તો દેહનું વર્ણન થયું, પણ ભગવાનના આત્માના ગુણોને ન ઓળખે, તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પ્રવચનસારની ૮૦મી ગાથામાં કહ્યું છે કે—

જે જાણતો અર્હંતને, ગુણ, દ્રવ્ય ને પર્યયપણે,
તે જીવ જાણે આત્મને, તસુ મોહ પામે લય ખરે.

ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક અર્હંતદેવના દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયની પરીક્ષા કરીને યથાર્થ જાણે અને પોતાના આત્માનો પણ એવો જ સ્વભાવ છે, એમ સ્વભાવ સન્મુખ થઈને નિર્ણય કરે, તેને પોતાના આત્માની ઓળખાણ થાય છે. તેનો મોહ (મિથ્યાત્વ) નાશ પામે છે અને તેને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે. અરિહંતોએ એ જ વિધિથી મોહનો નાશ કર્યો છે અને એવો જ ઉપદેશ આપ્યો છે કે—અમોએ જે રીતે મોહનો નાશ કર્યો તે રીતે તમે પણ એવો જ પુરુષાર્થ કરો તો તમારા મોહનો પણ નાશ થશે.

અર્હંત ભગવાન દેવ છે. ઈન્દ્રાદિદેવ દ્વારા પૂજ્ય છે, અનેક અતિશય સહિત છે, ક્ષુધાદિદોષ રહિત છે, શરીરની સુંદરતાને ધારણ કરે છે, સ્ત્રીસંગમાદિથી રહિત છે, દિવ્યધ્વનિ વડે ઉપદેશ આપે છે, કેવળજ્ઞાન વડે લોકાલોકને જાણે છે, તથા જેણે કામ-ક્રોધાદિ નાશ કર્યા છે; ઈત્યાદિ વિશેષણ કહે છે; તેમાં કોઈ વિશેષણ તો પુદ્‌ગલાશ્રિત છે તથા કોઈ વિશેષણ જીવાશ્રિત છે; તેને ભિન્ન ભિન્ન ઓળખતો નથી. જેમ કોઈ અસમાનજાતીય મનુષ્યાદિ પર્યાયોમાં ભિન્નતા ન જાણી મિથ્યાદૃષ્ટિને ધારણ કરે છે તેમ આ પણ અસમાનજાતીય અર્હંતપર્યાયમાં જીવપુદ્‌ગલના વિશેષણોને ભિન્ન ન જાણી મિથ્યાદૃષ્ટિપણું જ ધારણ કરે છે.

મુનિરાજ પાસે સિંહ અને હરણ ભેગાં બેસે, ત્યાં કાંઈ મુનિના અહિંસાભાવને કારણે તે નથી, કેમ કે ભાવલિંગી અહિંસક મુનિ હોય ને સિંહ આવીને તેના શરીરને ખાઈ જાય, માટે બહારના સંયોગ ઉપરથી ગુણની ઓળખાણ થતી નથી. આત્માના ગુણ ક્યા છે, ને પુણ્યનું કાર્ય ક્યું છે? તેને જુદું જુદું જાણવું જોઈએ.

❀

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[ફાગણ સુદ ૯ રવિવાર તા. ૨૨-૨-૫૩]

વળી ભગવાન કેવળજ્ઞાનથી લોકાલોકને જાણે છે એમ માને છે, પણ કેવળજ્ઞાન શું છે તે ઓળખતો નથી. વળી શરીર અને આત્માના સંયોગરૂપ પર્યાયને જ જાણે છે, પણ જીવ-અજીવને ભિન્ન ભિન્ન જાણતો નથી, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વળી ભગવાન એકલા લોકાલોકને એટલે કે પરને જ જાણે—એમ માને છે. પણ તેમાં આત્મા તો આવ્યો નહિ. નિશ્ચયથી પોતાના આત્માને જાણતાં તેમાં લોકાલોક વ્યવહારથી જણાઈ જાય છે; તેની અજ્ઞાનીને ખબર નથી. આત્મા અને શરીર તો અસમાનજાતિ છે એટલે કે ભિન્ન ભિન્ન જાતિ છે; તેને ભિન્ન ભિન્ન ઓળખતો નથી તેને મિથ્યાત્વ છે. વળી કર્મ અને આત્મા પણ અસમાનજાતિ છે, છતાં કર્મના ક્ષયોપશમને લીધે જીવમાં જ્ઞાનનો ઉઘાડ થાય—એમ માને છે તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. કેવળજ્ઞાન વગેરે તો આત્માની પર્યાય છે. પુણ્યનો ઉદય અને પરમ ઔદારિક શરીર તે જીવથી ભિન્ન ચીજ છે.

પ્રશ્ન :—તીર્થંકરપ્રકૃતિ પણ જીવથી થઈ છે ને?

ઉત્તર :—ના; વર્તમાનમાં કેવળજ્ઞાન અને વીતરાગતા છે, તેના કારણે કાંઈ તીર્થંકરપ્રકૃતિ નથી; તીર્થંકરપ્રકૃતિ આત્માના ગુણનું ફળ નથી; અને પૂર્વે તીર્થંકરપ્રકૃતિ બંધાણી તે વખતે જીવનો રાગભાવ નિમિત્ત હતો, પણ તીર્થંકરપ્રકૃતિ પોતે તો જડ છે. આત્માને કારણે તે પ્રકૃતિ માને તો તેને જડ—ચેતનની ભિન્નતાનું ભાન નથી, તે અરિહંતને ઓળખતો નથી. ભલે અરિહંતના જાપ અને ભક્તિનો શુભભાવ કરે તો પુણ્ય બાંધે પણ તેને ધર્મ થાય નહિ.

❋ કેવળજ્ઞાનના કારણે દિવ્યધ્વનિ ખરતો નથી ❋

જીવ અને શરીર જુદાં ક્યારે માન્યાં કહેવાય? જીવના કારણે શરીર સરખું રહે છે. જીવના કારણે શરીર ચાલે છે-એમ જે માને છે તેણે જીવ અને શરીરને જુદાં માન્યાં નથી પણ એક માન્યાં છે. જડ પદાર્થ પણ 'उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्' છે, એટલે જડ શરીરના ઉત્પાદ-વ્યય પણ તેના જ કારણે થાય છે, જીવના કારણે નહિ. આત્માના ઉત્પાદ-વ્યય પોતામાં છે; કેવળજ્ઞાન પર્યાયપણે ભગવાનનો આત્મા ઊપજ્યો છે, પણ જડ શરીરની પરમઔદારિક અવસ્થા થઈ તેમાં આત્મા ઊપજ્યો નથી, તે તો જડનો ઉત્પાદ છે. વળી ભગવાન આકાશમાં ઊંચે ડગલાં ભર્યા વગર વિચરે છે. પણ ત્યાં શરીરની ચાલવાની ક્રિયા ભગવાનના આત્માના કારણે થઈ નથી. કેવળજ્ઞાન થયું માટે શરીર ઊંચું ચાલે છે-એમ નથી. બન્નેનું પરિણમન ભિન્ન ભિન્ન છે. અહીં જીવમાં કેવળજ્ઞાનનો સ્વકાળ છે, ને પુદ્‌ગલમાં દિવ્યધ્વનિનો સ્વકાળ છે, પણ જીવના કેવળજ્ઞાનના કારણે દિવ્યધ્વનિ નથી. જો જીવના કેવળજ્ઞાનના કારણે દિવ્યધ્વનિ હોય તો, જીવમાં કેવળજ્ઞાન તો અતૂટપણે સદાય છે, તેથી વાણી સદાય હોવી જોઈએ, પણ વાણી તો અમુક કાળે જ ખરે છે. માટે વાણી વાણીના સ્વકાળે જ ખરે છે. ભગવાનને ત્રણકાળનું જ્ઞાન વર્તે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

છે, ક્યા સમયે વાણી ખરશે તેનું પણ જ્ઞાન છે, કેવળજ્ઞાન કોઈ પરની પર્યાયને કરતું કે રોકતું નથી. લોકો 'અરિહંત—અરિહંત' કરે છે, પણ અરિહંતના કેવળજ્ઞાનને ઓળખતા નથી.

'ભગવાનની વાણી' એમ કહેવું તે ઉપચાર છે; અને ભગવાનની વાણીથી બીજા જીવને ખરેખર જ્ઞાન થતું નથી, પણ સૌ જીવો પોતપોતાની લાયકાત પ્રમાણે સમજે તેમાં તે નિમિત્ત થાય છે. જીવ-અજીવ સ્વતંત્ર છે, બન્નેની અવસ્થા ભિન્નભિન્ન છે-એમ યથાર્થ વિશેષણથી જીવને ઓળખે તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે નહિ.

આત્મામાંથી તો વાણી નીકળતી નથી, અને ખરેખર શરીરમાંથી પણ વાણી નીકળતી નથી. શરીર તે આહારવર્ગણામાંથી બને છે ને ભાષા ભાષાવર્ગણામાંથી બને છે. જેમ ચણાના લોટમાં, જે લોટ મેસૂબ માટે કર્યો હોય તેમાંથી મગજ ન થાય. મગજ માટે જાડો લોટ હોય છે. તેમ આહારવર્ગણા અને ભાષાવર્ગણા ભિન્નભિન્ન છે; તેમાં આહારવર્ગણામાંથી સીધી ભાષા ન થાય, પણ ભાષાવર્ગણામાંથી જ ભાષા થાય છે. વળી કર્મની કાર્મણવર્ગણા છે તે પણ જુદી છે, એટલે કર્મના કારણે ભાષા થઈ-એમ પણ નથી. ભિન્ન ભિન્ન યોગ્યતાવાળા અનંત પરમાણુઓ જગતમાં છે.

'હે ભગવાન! આપ સ્વર્ગ-મોક્ષના દાતાર છો' એમ સ્તુતિમાં આવે, ત્યાં અજ્ઞાની ખરેખર માની લે છે કે ભગવાન આપણને તારી દેશે. ભાઈ! સ્વર્ગ તો તારા શુભ પરિણામથી થાય છે, ને મોક્ષ તો તારા શુદ્ધ ઉપયોગથી થાય છે; તેમાં ભગવાન તો નિમિત્તમાત્ર છે. ભગવાન તને મોક્ષ આપે ને બીજાને ન આપે—તેનું કાંઈ કારણ? શું ભગવાન રાગી-દ્વેષી છે? જીવ પોતાના પરિણામથી જ સ્વર્ગ-મોક્ષ પામે છે, ભગવાન કોઈને કાંઈ દેતા નથી.

હું જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ છું. મારૂં સ્વરૂપ નીરોગી છે, અને આ રાગ છે તે રોગ છે-એમ ઓળખીને વિનયથી જ્ઞાની કહે છે કે 'હે ભગવાન! મને ભાવઆરોગ્ય અને બોધિનો લાભ આપો! મને ઉત્તમ સમાધિ આપો,'-ત્યાં તે ઉપચાર છે. હું મારા જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપમાંથી સમાધિ પ્રગટ કરું તેમાં ભગવાન તો નિમિત્ત છે. પોતે પોતામાંથી ભાવઆરોગ્ય અને સમાધિ પ્રગટ કરી ત્યારે વિનયથી નમ્રતાથી એમ કહ્યું કે 'હે ભગવાન! આપ બોધિ-સમાધિ દાતાર છો.' લોકમાં પણ 'વડીલોનાં પુણ્ય ખાઈએ છીએ' એમ નમ્રતાથી કહેવાય છે, પણ વડીલો પાસે પાંચ હજારની મૂડી હોય ને પોતા પાસે કરોડોની મૂડી થાય તો વડીલનાં પુણ્ય ક્યાંથી આવ્યાં? પોતાનાં પુણ્યનું ફળ છે, ત્યાં વિનયથી વડીલોનાં પુણ્ય કહે છે. તેમ ધર્મી જીવ પોતે પોતાના પુરુષાર્થથી બોધિ-સમાધિ પ્રગટ કરી તરે છે, ત્યાં ભગવાનના વિનય-બહુમાનથી એમ કહે છે કે હે-ભગવાન! આપ અમને બોધિ-સમાધિદાતાર છો, આપ અમારા દીનદયાળ, તરણ—તારણ છો, આપ અધમઉદ્ધારક અને પતિતપાવન છો. આ બધાં કથન ભક્તિનાં—નિમિત્તનાં ઉપચારનામ છે. ભગવાન પતિતપાવન હોય તો બધાનો ઉદ્ધાર થવો જોઈએ અને પાપનો નાશ

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

થવો જોઈએ પણ એમ નથી. જેમ માટીના ઘડાને ઉપચારથી 'ઘીનો ઘડો' કહેવાય, પણ તેથી કાંઈ ઘડાને મોઢામાં ન મૂકાય. તેમ ભગવાનને ઉપચારથી તરણતારણ, અધમઉદ્ધારક કહેવાય, પણ ખરેખર કાંઈ ભગવાન આ જીવના પરિણામના કર્તા નથી. આમ યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિ સમજે નહિ ને એમને એમ અરિહંતને માને તે પણ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

જેમ અન્યમતીઓ કર્તૃત્વબુદ્ધિથી ઈશ્વરને માને છે, તેમ આ પણ અરિહંતને માને છે; પણ એમ નથી જાણતો કે–ફળ તો પોતાના પરિણામોનું છે. અરિહંતને નિમિત્ત માને છે તેથી ઉપચારથી તો એ વિશેષણો સંભવે છે; પણ પોતાના પરિણામ સુધર્યા વિના તો અરિહંતમાં એ ઉપચાર પણ સંભવતો નથી. આમ જે ઓળખતો નથી અને ઓળખ્યા વગર અરિહંતનું નામ લઈને માને છે તે પણ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે તે ખરેખર જૈન નથી.

❀

[ફાગણ સુદ ૧૦ સોમવાર તા. ૨૩-૨-૫૩]

આચાર્ય ભગવાને કહેલી વાત પં. ટોડરમલજીએ ચાલુ ભાષામાં કહી છે. હું શુદ્ધ ચિદાનંદ છું એવી દૃષ્ટિ થઈ નથી અને પુણ્ય પરિણામમાં ધર્મ માને છે તે વ્યવહારાભાસી છે, લસણ ખાતાં ખાતાં અમૃતનો ઓડકાર આવે નહિ, તેમ શુભ ભાવરૂપી વિકાર કરતાં કરતાં શુદ્ધદશા કદી પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ. અજ્ઞાની શુભભાવને ધર્મનું કારણ સમજે છે; રાગ ત્યાગવા યોગ્ય છે છતાં રાગ કરતાં કરતાં સમ્યગ્દર્શન થશે એમ માનવું તે મિથ્યાદર્શન શલ્ય છે. બાહુબલીજીના પ્રતિમાને લીધે આકર્ષણ હોય તો બધાને આકર્ષણ થવું જોઈએ પણ એમ બનતું નથી. જીવને ફળ તો પોતાના પરિણામોનું છે. જે જીવ શુભ પરિણામ કરે તેને ભગવાન અથવા દિવ્યધ્વનિ શુભનું નિમિત્ત કહેવાય છે. ભગવાન છે તો કષાયમંદતા થઈ–એમ નથી. ધર્મી જીવ સમજે છે કે મારા પરિણામ મારાથી થાય છે, ભગવાન અથવા પ્રતિમા તો નિમિત્ત માત્ર છે; તેથી ઉપચારથી ભગવાનને એ વિશેષણો સંભવે છે.

પરિણામ શુદ્ધ થયા વિના અર્હંત પણ સ્વર્ગ–મોક્ષાદિના દાતા નથી. અર્હંતદેવ તથા વાણી પર ચીજ છે. શુભભાવ પુણ્ય આસ્રવ છે; તેથી રહિત ચિદાનંદની દૃષ્ટિપૂર્વક શુદ્ધ પરિણામ કરે તે મોક્ષનો દાતાર છે, ને તો અર્હંતને મોક્ષદાતા ઉપચારથી કહેવાય. જેટલો શુભરાગ બાકી રહે છે તેના નિમિત્તે સ્વર્ગ મળે છે, તો ભગવાનને નિમિત્તપણે સ્વર્ગદાતાર પણ કહેવાય. ભગવાન આ જીવના શુભ કે શુદ્ધ પરિણામના કર્તા હોય તો ભગવાન નિમિત્ત રહેતા નથી, ભગવાન ઉપાદાન થઈ ગયા; માટે તે ભૂલ છે. કોઈ કહે કે સમ્મેદશિખર ને બાહુબલીજીનું વાતાવરણ એવું છે કે ધર્મની રુચિ થાય—તો એમ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

વળી અર્હંતનું નામ સાંભળવાથી કૂતરાદિ સ્વર્ગ પામેલ છે–એમ તે કહે છે. અજ્ઞાની

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

લોકો કહે છે કે ભગવાનના નામમાં ઘણો અતિશય છે, પણ તે ભ્રાંતિ છે. પોતાના પરિણામમાં કષાય મંદતા થયા વિના માત્ર નામ લેવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી તો પછી સાંભળનારને ક્યાંથી થાય? પરિણામ વિના ફળ નથી. નામ પર ચીજ છે. તેનાથી શુભપરિણામ હોય તો બધાને શુભપરિણામ થવા જોઈએ, પણ તેમ નથી. જે દૃષ્ટાંત આપેલ છે તેમાં તે શ્વાનાદિકે પોતાના પરિણામમાં કષાય મંદતા કરી છે, તેના ફળમાં સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ છે. નામને લીધે શુભભાવ થતા નથી. કોઈ ભગવાનના સમવસરણમાં ગયો અથવા મંદિરમાં ગયો, પણ ત્યાં દુકાનના અશુભ પરિણામ કરે તો શું ભગવાન તેને પલટાવી દેશે? પોતાના પુરુષાર્થ પૂર્વક શુભભાવ કરે તો ભગવાનને નિમિત્ત કહેવાય છે. અહીં ભગવાનના નામની મુખ્યતા કરી ઉપચારથી કથન કરેલ છે.

વળી કેટલાક અજ્ઞાની એમ માને છે કે ભગવાનનાં નામ લો, આરતી કરો, છત્ર ચડાવો, પૂજા કરો તો રોગનો નાશ થશે, પુત્ર મળશે, પૈસા મળશે, અનુકૂળતા મળશે તો તેમ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જે અનુકૂળતા મળે છે તે પૂર્વ પુણ્યને લીધે છે. વર્તમાન શુભભાવ કરે તેના કારણે વર્તમાન સંયોગ મળતો નથી. અહીં કોઈ કહે કે ભક્તામરસ્તોત્ર બોલવાથી શ્રી માનતુંગાચાર્યને ૪૮ તાળાં તૂટી ગયા હતાં. તો તેને કહે છે કે તાળાં તે વખતે તૂટવાનાં જ હતાં. શુભ પરિણામને લીધે તાળાં તૂટ્યાં નથી. તાળાં સ્વયં તૂટ્યાં તો ભક્તામરસ્તોત્રના શુભભાવને નિમિત્ત કહે છે.

સીતાજીના બ્રહ્મચર્યથી અગ્નિ પાણીરૂપ થઈ તે પણ ઉપચાર કથન છે. સુકોશલમુનિ બ્રહ્મચારી હતા છતાં વાઘણ ખાય છે-તો કેમ ખાય છે? બ્રહ્મચર્ય બહારમાં કામ કરતું નથી. સીતાજીને પૂર્વ કર્મનો ઉદય આવ્યો તો બ્રહ્મચર્યમાં આરોપ આવ્યો. ગજકુમારમુનિ તો છઠ્ઠા ગુણસ્થાને બિરાજતા મુનિ હતા, બ્રહ્મચારી હતા છતાં અગ્નિનો પરિષહ કેમ આવ્યો? માટે બ્રહ્મચર્યથી બહારમાં પરિષહ મટતો નથી. અજ્ઞાની જીવ ધનની પ્રાપ્તિ માટે દુકાનના ઉંબરાને અથવા થડાને પગે લાગે છે ને ભગવાનનું નામ લે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પૂર્વના પુણ્યકર્મ અનુસાર અનુકૂળ સામગ્રી મળે છે ને પાપનો ઉદય હોય તો પ્રતિકૂળ સામગ્રી મળે છે.

કોઈ પંડિત કહે છે કે જીવના વર્તમાન ડહાપણને લીધે અનુકૂળ સામગ્રી મળે છે, પણ તે ભૂલ છે. સામગ્રી તો સામગ્રીના કારણે મળે છે. તેમાં વર્તમાન ડહાપણ નિમિત્ત નથી પણ પૂર્વ પુણ્ય નિમિત્ત છે. ભગવાનના નામને લીધે સામગ્રી આવતી હોય તો ભગવાન જડના કર્તા થઈ જાય, પણ એમ નથી. સામગ્રી પોતાના કારણે આવે છે તેમાં કર્મ નિમિત્ત છે એમ બતાવવું છે. ભગવાનને સામગ્રી આપનાર માને તે વ્યવહારાભાસી છે. વળી અર્હંતની સ્તુતિ કરવાથી પૂર્વ પાપકર્મનું સંક્રમણ થઈને પુણ્યરૂપ થઈ જાય છે, ને તેના નિમિત્તે સામગ્રી મળે છે, તેથી ભગવાનની સ્તુતિ ઉપર તેવો આરોપ આવે છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

સ્તુતિમાં આવે કે 'હે પ્રભુ! મને તારો,' તે નિમિત્તનું કથન છે. 'તારામાં જ્ઞાનાનંદ શક્તિ ભરેલી પડી છે. તું તારાથી તરીશ,'–એમ ભગવાન કહે છે. જે પોતાથી તરે છે તેને ભગવાન નિમિત્ત કહેવાય. સીમંધર ભગવાન વર્તમાન બિરાજે છે; તેનાથી તરતા હોય તો મહાવિદેહક્ષેત્રમાં બધા તરી જવા જોઈએ, પણ એમ બનતું નથી. જે જીવ પહેલેથી સંસાર પ્રયોજન અર્થે ભક્તિ કરે છે તે પાપી છે. પૂજા કરવાથી અનિષ્ટ જાય ને ઈષ્ટ મળે—એમ માનનારા મિથ્યાદૃષ્ટિ તો છે જ તથા અશુભ પરિણામી પણ છે. મંદિર કરવાથી ને પૂજા કરવાથી પુત્ર મળશે–એમ માનનારને મિથ્યાત્વસહિત પાપ લાગે છે. પોતામાં કષાયમંદતા કરે તો પૂર્વનાં પાપકર્મ સંક્રમણ થાય, પણ આકાંક્ષાવાળાને સંક્રમણ થશે નહિ. તેથી તેનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી.

ભગવાનની ભક્તિથી મોક્ષ થશે એમ માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે ભગવાનની ભક્તિમાં જ તલ્લીન થાય છે પણ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને ધ્યેય કરતો નથી, તેને મોક્ષ થતો નથી. અજ્ઞાની જીવ ભક્તિમાં અતિ અનુરાગ કરે છે. ભગવાનને કહે છે કે 'હે પ્રભુ! હવે તો તારો!' એનો અર્થ એમ થયો કે અત્યાર સુધી ભગવાને ડુબાડ્યા ને ભગવાનને હજી સુધી તારતાં આવડ્યું નહિ; પણ તે વાત મિથ્યા છે. પોતાના કારણે જીવ રખડે છે ને તરે છે. ભક્તિને લીધે મોક્ષ માને તો અન્યમતી જેવી દૃષ્ટિ થઈ. આત્માનું ભાન થયું છે તેવા જીવને શુભરાગનો વ્યય થઈ શુદ્ધદશા થશે ત્યારે મોક્ષ થશે. તેથી ધર્મી જીવના શુભરાગને મોક્ષનું પરંપરાકારણ કહ્યું છે. અજ્ઞાની જીવ ભક્તિથી સમ્યગ્દર્શન માને છે તે ભૂલ છે. ભક્તિ તો બંધમાર્ગ છે ને સમ્યગ્દર્શનાદિ મુક્તિનો માર્ગ છે. બંધમાર્ગને મુક્તિમાર્ગ માનવો તે મિથ્યાત્વ છે. જીવોએ સાચો નિર્ણય કરવો જોઈએ. ધર્મી જીવને ભક્તિનો શુભરાગ આવે છે પણ તેને તે મુક્તિનું કારણ માનતો નથી. ભગવાનની ભક્તિ રાગ છે, વિકાર છે, પુણ્ય છે, ઉપાધિ છે; તેથી તો બંધ થાય છે.

પોતાના કારણે શુભભાવ કરે તો પુણ્ય બંધાય પણ તે મોક્ષનું કારણ નથી. મુનિના આહારદાન વખતે શુભરાગ કરે તો પુણ્ય બંધાય છે. ભાવલિંગી સંતને નિર્દોષ આહાર આપે, તેના માટે વેચાતું ન લાવે, ઉદ્દેશિક આહાર ન આપે ને ભક્તિસહિત વિધિપૂર્વક આપે તો પુણ્યથી જુગલિયામાં અવતાર મળે છે. દેવની ભક્તિ કે સંતની ભક્તિ તે મુક્તિનું કારણ નથી. જેમ ભગવાન કહે છે તેમ શ્રદ્ધા કરો, માર્ગમાં ગરબડ ન ચાલે.

❀

[ફાગણ સુદ ૧૧ મંગળવાર, તા. ૨૪-૨-૫૩]

❀ જ્ઞાનીને જ સાચી ભક્તિ હોય છે ❀

સર્વજ્ઞદેવ, નિર્ગ્રંથ ગુરુ ને શાસ્ત્રની ભક્તિને ધર્મી બાહ્યનિમિત્ત માને છે. મારૂં સ્વરૂપ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

રાગરહિત છે—એવા સ્વરૂપમાં કેલી કરવી તે મોક્ષમાર્ગ છે. અજ્ઞાની બાહ્ય ક્રિયાકાંડ ને પુણ્યથી ધર્મ માને છે. સંપ્રદાયમાં જન્મવાથી જૈન થવાતું નથી, પણ ગુણથી જૈન થવાય છે, જૈન મોહ-રાગ-દ્વેષને જીતવાવાળો છે. ધર્મી જીવ ભક્તિના રાગને ઉપાદેય માનતો નથી; પણ હેય માને છે. રાગ તે હિતકર્તા નથી. ત્રિલોકનાથની ભક્તિ પણ હેય છે. અશુભથી બચવા શુભ આવે છે તે ઉપદેશનું કથન છે. જ્ઞાની શુભરાગને હેય સમજે છે. તેવા ધર્મી જીવના નિશ્ચય ને વ્યવહાર બંને સાચા છે. આત્માનું ભાન થયું હોય ને સિદ્ધસમાન અંશે આનંદનો અનુભવ કરતા હોય તે અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળા મુનિની વાત તો અલૌકિક છે. તેઓ અંતર આનંદમાં ઝૂલે છે. ઘડીમાં દેહથી આત્માનો ગોળો છૂટો પડી જાય છે, એવી તેમની દશા હોય છે. અહીં સમ્યગ્દર્શનની વાત છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ રાગને ઉપાદેય માનતો નથી. સાચો જૈન ભક્તિના પરિણામ છોડી શુદ્ધમાં રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શુદ્ધમાં ન રહી શકે તો શુભ કરે છે પણ શુભને હેય માને છે.

પુણ્ય ને ધર્મ બંને ભિન્ન ચીજ છે. સાત તત્ત્વો છે. ભગવાનની ભક્તિ આસ્રવતત્ત્વ છે. સંવર–નિર્જરા ધર્મ છે. સાત તત્ત્વો પૃથક્ છે. ચિદાનંદ સ્વભાવના આશ્રયે જે દશા પ્રગટ થાય તે સંવર–નિર્જરા છે. આસ્રવથી સંવર થતો નથી. ભક્તિથી અથવા પુણ્યથી ધર્મ માને તેને નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા નથી. તે અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અજ્ઞાની જીવ આસ્રવમાં મજા માને છે. આત્મા તો સુંદર આનંદકંદ છે. તેની પર્યાયમાં રાગદ્વેષના પરિણામ થાય તે મેલ છે. અશુભરાગ તો મેલ છે, શુભરાગ પણ મેલ છે. રાગરહિત અંતર પરિણામ થવા તે ધર્મ છે. ધર્મી જીવ ભક્તિના પરિણામને ઉપાદેય માનતો નથી પણ શુદ્ધોપયોગનો ઉદ્યમી રહે છે.

પં. ટોડરમલ્લજી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૩૬ની અમૃતચંદ્રાચાર્યની ટીકાનો આધાર આપે છે.

अयं हि स्थूललक्ष्यतया केवलभक्तिप्राधान्यस्याज्ञानिनो भवति। उपरितनभूमिकायामलब्धास्पदस्यानस्थानरागनिषेधार्थं तीव्ररागज्वरविनोदार्थं वा कदाचिज्ज्ञानिनोऽपि भवतीति।

અર્થ :—આ ભક્તિ, કેવળ ભક્તિ જ છે પ્રધાન જેને એવા અજ્ઞાની જીવોને જ હોય છે, તથા તીવ્ર રાગજ્વર મટાડવા અર્થે વા અસ્થાનનો રાગ નિષેધવા અર્થે કદાચિત્ જ્ઞાનીને પણ હોય છે.

ભક્તિથી કલ્યાણ થશે એવી માન્યતા સહિત ભક્તિ અજ્ઞાની જીવોને જ હોય છે. જ્ઞાનીને તીવ્ર અશુભરાગ મટાડવા ભક્તિનો શુભરાગ આવે છે; છતાં શુભરાગને તે હેય સમજે છે.

❀ જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની ભક્તિમાં વિશેષતા ❀

પ્રશ્ન :—જો એમ માને છે તો જ્ઞાની કરતાં અજ્ઞાનીને ભક્તિની વિશેષતા થતી હશે?

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ઉત્તર :—જેને સમ્યગ્દર્શન થયું છે, જે પુણ્ય–પાપને હેય સમજે છે, દેહાદિની ક્રિયાને જ્ઞેય સમજે છે, ચિદાનંદ સ્વભાવને ઉપાદેય સમજે છે એવા આ ધર્મી જીવને સાચી ભક્તિ હોય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ ભક્તિને મુક્તિનું કારણ માને છે; તેથી તેના શ્રદ્ધાનમાં અતિ અનુરાગ છે. ભગવાનની ભક્તિથી સમ્યગ્દર્શન થશે ને મુક્તિ થશે–એમ તે માને છે. સમ્યગ્દર્શન અરાગી પર્યાય છે. રાગની પર્યાયમાંથી અરાગી પર્યાય આવશે? ના. તેનો નિશ્ચય ખોટો છે માટે વ્યવહાર પણ ખોટો છે. અજ્ઞાની જીવ ભક્તિમાં અતિ અનુરાગ કરે છે. ભક્તિ કરતાં કરતાં કોઈવાર કલ્યાણ થઈ જશે એમ તે માને છે. રાગ કરતાં કરતાં સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. રાગને હેય સમજી, આત્માને ઉપાદેય માને તો સમ્યગ્દર્શન થાય છે. શ્રુતજ્ઞાન પ્રમાણ થયા પછી નિશ્ચય ને વ્યવહાર એવા બે નયો હોય છે. નિશ્ચયનું ભાન નથી તેને વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ કહે છે.

ધર્મી જીવ શ્રદ્ધાનમાં ભગવાનની ભક્તિને બંધનું કારણ માને છે તેથી તેને અંતરમાં અજ્ઞાનીના જેવો ભક્તિમાં અનુરાગ આવતો નથી. હવે બાહ્યમાં કદાચિત્ જ્ઞાનીને ઘણો અનુરાગ હોય છે. નંદીશ્વરદ્વીપમાં શાશ્વત પ્રતિમા છે. ત્યાં ઈન્દ્રો નાચી ઉઠે છે. તેઓ એકાવતારી છે. ભગવાનની ભક્તિ કરે છે; પણ જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવની દૃષ્ટિ છૂટતી નથી; છતાં રાગ આવે છે ત્યારે ભક્તિ કરે છે–બાહ્યમાં ઘણી ભક્તિ કરતા દેખાય. રામચંદ્રજીએ પણ વનમાંથી આવ્યા પછી શાંતિનાથ ભગવાનની ભક્તિ કરેલ હતી. જડની ક્રિયા આત્માની ઈચ્છાથી થતી નથી. અજ્ઞાનીને પણ એવો અનુરાગ હોય છે પણ તે ભક્તિને મુક્તિનું કારણ માને છે. એ પ્રમાણે અજ્ઞાનીની દેવભક્તિનું સ્વરૂપ બતાવ્યું.

❀ અજ્ઞાનીની ગુરુભક્તિ ❀

હવે તેને ગુરુભક્તિ કેવી હોય છે તે કહીએ છીએ.

કોઈ જીવ આજ્ઞાનુસારી છે તેઓ આ જૈનના સાધુ છે તે અમારા ગુરુ છે, માટે તેમની ભક્તિ કરવી—એમ વિચારી તેમની ભક્તિ કરે છે, પણ ગુરુની પરીક્ષા કરતો નથી. જૈનમાં જન્મ્યા માટે ગુરુની ભક્તિ કરે છે તો તે માર્ગ નથી. અન્યમતવાળા પણ પોતાના સંપ્રદાયના ગુરુને માને છે. કુળના હિસાબે ગુરુને માનવાથી ન ચાલે.

હવે કોઈ પરીક્ષા કરે છે કે આ મુનિ દયા પાળે છે, તેમના માટે બનાવેલ આહાર લેતા નથી; તો તે સાચી પરીક્ષા નથી. ઉદ્દેશિક આહારમાં છ કાયની હિંસા થાય છે એમ માની તે ન લે તો તે કાંઈ મુનિનું સાચું લક્ષણ નથી. અન્યમતમાં પણ દયા પાળે છે; તો દયા લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિદોષ આવે છે. અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ ને અસંભવ—એ ત્રણ દોષરહિત લક્ષણ દ્વારા ગુરુને ઓળખવા જોઈએ. જે દયા પાળતા નથી, જે ઉદ્દેશિક આહાર લે છે તેની તો વાત નથી, પણ બાહ્યથી દયા પાળવી તે પણ સાચું લક્ષણ નથી. રાગરહિત આત્માના ભાન વિના બધું વ્યર્થ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

મુનિને દયાના પરિણામ આવે છે પણ દયાથી પર જીવ બચતો નથી. સંપ્રદાયની રૂઢિ મુજબ દયાના લક્ષણથી ગુરુને માને તો તે બરાબર નથી. જેના માટે ઉદ્દેશિક આહાર બને તેનો તો વ્યવહાર પણ સાચો નથી, પણ જે બાહ્યથી દયા ને બ્રહ્મચર્યાદિ પાળે છે તેની વાત છે. બાહ્ય બ્રહ્મચર્યથી મુનિનું લક્ષણ માને તો અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. અન્યમતવાળા પણ બાહ્ય બ્રહ્મચર્ય પાળે છે; માટે તે સાચું લક્ષણ નથી. જેને જ્ઞાતાદ્રષ્ટાનું ભાન છે ને જે ૨૮ મૂળગુણનું પાલન કરે છે તે મુનિ છે. એષણાસમિતિમાં દોષ લગાવે તો ૨૮ મૂળગુણમાં દોષ છે.

मुनिव्रतधार अनंत वार ग्रीवक उपजायो।
पै निज आतमज्ञान बिन सुख लेश न पायो॥

મુનિવ્રત અનંતવાર ધારણ કર્યા પણ આત્મભાન વિના સુખ પામ્યો નહિ. માટે બાહ્ય શુભભાવથી ગુરુની પરીક્ષા કરે તો તે સાચી નથી.

❀

[ફાગણ સુદ ૧૨ બુધવાર, તા. ૨૫-૨-૫૩]

વ્યવહાર સમિતિ તે આસ્રવ છે, તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી. નિશ્ચય સમિતિ ને વ્યવહાર સમિતિ, નિશ્ચય ગુપ્તિ ને વ્યવહાર ગુપ્તિ એમ બે પ્રકારે છે. શુદ્ધ સ્વભાવમાં લીનતા એ જ નિશ્ચય ગુપ્તિ છે ને એ જ નિશ્ચય સમિતિ છે. આત્મામાં લીન ન હોય ત્યારે જે શુભરાગ આવે ને અશુભથી બચે. તે વ્યવહાર ગુપ્તિ છે; ને શુભમાં પ્રવૃત્તિ હોય તે વ્યવહાર સમિતિ છે. ગુરુના સ્વરૂપની ઓળખાણ નથી ને ગુરુની ભક્તિ કરીને ધર્મ માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

❀ ગુરુનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના ગુરુ માનવા તે અજ્ઞાન છે ❀

હવે જૈન સંપ્રદાયમાં જન્મીને કેટલાક જીવો આજ્ઞાનુસારી હોય છે. પરીક્ષા વિના સમ્યગ્દૃષ્ટિ થવાતું નથી. આ અમારા ગુરુ છે, એમ કહી તેની ભક્તિ કરે છે, પણ સાધુના સ્વરૂપની તેને ખબર નથી. આત્મભાન થયા પછી મુનિદશામાં પણ વ્યવહાર આવે છે. વ્યવહાર આવતો જ નથી—એમ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. હવે કોઈ પરીક્ષા કરે છે તો 'આ મુનિ દયા પાળે છે' એમ માની તેની ભક્તિ કરે છે. મુનિ ૪૬ દોષ રહિત આહાર લે છે. તેમાં પાંચ સમિતિના ભાવ આસ્રવ છે. ૨૮ મૂળ ગુણમાં જે સમિતિ છે તે આસ્રવ છે. નિર્વિકલ્પ આનંદ દશામાં લીન થવું તે નિશ્ચય સમિતિ છે.

સમિતિ તે આસ્રવ છે. પોતા માટે બનાવેલ આહારાદિ મુનિ લે નહિ. એવો નહિ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

લેવાનો ભાવ, તે શુભભાવ છે, તે ધર્મ નથી. મુનિને નિશ્ચય ને વ્યવહાર બંને હોય છે. ચોથા ગુણસ્થાનથી નિશ્ચય ને વ્યવહાર બંને હોય છે–શ્રાવકને વ્યવહાર હોય છે ને મુનિને નિશ્ચય હોય છે–એમ અજ્ઞાની માને છે, પણ તે ભૂલ છે. દેહ, મન, વાણીથી રહિત અને રાગથી પણ રહિત આત્મામાં નિર્વિકલ્પ અનુભવ સહિત પ્રતીતિ થવી તે સમ્યગ્દર્શન છે, તે નિશ્ચય છે ને જે રાગ આવે છે તે વ્યવહાર છે. બંનેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. અજ્ઞાની જીવ દયા પાળવાના પરિણામથી ને નિર્દોષ આહારથી મુનિપણાની પરીક્ષા કરે છે, પણ તે બરાબર નથી. સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રની એકતા તે મુનિપણું છે. બહારથી પરીક્ષા કરવી તે યથાર્થ નથી. પરીક્ષા વિના માનવું તે અજ્ઞાન છે. નિશ્ચય ને વ્યવહારના ભાન વિના સમ્યગ્દર્શન નથી, સમ્યગ્દર્શન વિના સમ્યગ્જ્ઞાન નથી. સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન વિના ચારિત્ર ને ધ્યાન નથી, ધ્યાન વિના કેવળજ્ઞાન નથી.

તીર્થંકરદેવ કહે છે કે પરીક્ષા કર્યા વિના માનવું તે મિથ્યાપણું છે. અહીં તો સાચા મુનિની વાત છે. ભાવલિંગી મુનિને નિર્દોષ આહાર લેવાનો વિકલ્પ ઉઠે છે તે ચારિત્રનો દોષ છે, આસ્રવ છે. શુદ્ધ આહાર નહીં હોવા છતાં શુદ્ધ આહાર છે એમ બોલવું તે જૂઠું છે. મુનિને ખ્યાલ આવે કે આ દોષવાળો આહાર છે, તો લે નહિ. અશુભથી નિવૃત્તિ તે વ્યવહાર ગુપ્તિ છે. વ્યવહાર ગુપ્તિ આસ્રવ છે; ને નિશ્ચય ગુપ્તિ સંવર છે, એમ બરાબર સમજવું જોઈએ. કોઈ કહે કે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન સાતમા ગુણસ્થાને હોય છે તો તે ભૂલ છે. નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન ચોથા ગુણસ્થાનથી હોય છે. ત્યાર પછી મુનિપણું આવે છે. મુનિ પાંચ સમિતિનું પાલન કરે છે. વળી બ્રહ્મચર્યથી મુનિની પરીક્ષા કરે તો તે પણ સાચી પરીક્ષા નથી. બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી જીવ અનંતવાર નવમી ગ્રૈવેયક ગયેલ છે.

વ્રતના બે ભેદ છે–એક નિશ્ચયવ્રત છે ને બીજું વ્યવહારવ્રત છે. પોતાના સ્વભાવને ચૂકી પાંચ મહાવ્રતના પરિણામ આવે તે નિશ્ચયથી હિંસા છે; પણ આત્માનું ભાન હોય તેના અહિંસાના શુભભાવને વ્યવહારથી અહિંસા કહે છે. અમારા મુનિ ધન આદિ રાખતા નથી, વસ્ત્ર રાખતા નથી, પોતાના માટે વેચાતું પુસ્તક લે નહિ, એવા પરિણામ પણ આસ્રવ છે. તેના વડે મુનિની પરીક્ષા કરે તો તે પરીક્ષા સાચી નથી.

વળી ઉપવાસ, અભિગ્રહ કે નિયમથી મુનિની પરીક્ષા કરે તો તે પણ યથાર્થ નથી. ઘણીવાર જીવે એવા ઉપવાસાદિ કરેલ છે. ટાઢ તડકા સહન કરવા તે મુનિપણું નથી. અંતરનો અનુભવ તે મુનિપણું છે. તેની પરીક્ષા અજ્ઞાની કરતો નથી. વળી કોઈ મુનિ અતિ તીવ્ર ક્રોધાદિ કરે તે તો વ્યવહારાભાસમાં પણ આવતો નથી; પણ કોઈ મુનિ બાહ્ય ક્ષમાભાવ રાખે ને તેના વડે પરીક્ષા કરે તો તે પણ સાચી પરીક્ષા નથી. બીજાને ઉપદેશ આપે તે મુનિનું લક્ષણ નથી. ઉપદેશ તો જડની ક્રિયા છે, આત્મા તે કરી શકતો નથી. આવાં બાહ્ય લક્ષણોથી મુનિની પરીક્ષા કરે છે તે યથાર્થ નથી. પરમહિંસાદિમાં પણ આવા ગુણો હોય છે. દયા પાળે, ઉપવાસાદિ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કરે—એ લક્ષણો તો મિથ્યાદૃષ્ટિમાં પણ હોય છે. એવા પુણ્ય પરિણામ તો જૈન મિથ્યાદૃષ્ટિ મુનિઓમાં તથા અન્યમતિઓમાં પણ માલૂમ પડે છે. માટે તેમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ ને અસંભવ દોષ રહિત પરીક્ષા ન કરે તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. શુભભાવ વડે સાચી પરીક્ષા થાય નહિ.

ક્રોધાદિ પરિણામ ટાળવા તે આત્માશ્રિત છે. શુદ્ધ પરિણામ, શુભ પરિણામ ને જડના પરિણામ—એમ ત્રણેની સ્વતંત્રતાની ખબર અજ્ઞાનીને નથી. ક્ષુધા જડની પર્યાય છે. અંતર સહનશીલતાના પરિણામ થાય છે તે જીવાશ્રિત છે. ક્ષુધાનું વેદન જીવને નથી. અજ્ઞાની માને છે કે મને ક્ષુધા લાગી. વિભાવ પરિણામ જીવના છે. સમ્યક્ત્વીને પણ વિભાવ પરિણામ આવે છે. તે સમજે છે કે મારી નબળાઈને કારણે તે આવે છે. પરને લીધે આવતા નથી. કોઈ જીવ પરની દયા પાળે છે; તે કથનમાં પરના શરીરની ક્રિયા જડને આશ્રિત છે, ને પોતામાં અનુકંપાના પરિણામ થયા તે જીવાશ્રિત છે. પરિગ્રહ ન આવવો તે જડને આશ્રિત છે ને રાગમંદતા થવી તે જીવાશ્રિત છે–આમ જીવ–આશ્રિત ભાવ ને પુદ્ગલ આશ્રિત ભાવની જેને ખબર નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ઉપવાસમાં રાગમંદતા થવી તે જીવને આશ્રિત છે ને ખાવાના પદાર્થો ન આવવા તે જડને આશ્રિત છે; ક્રોધના પરિણામ થવા તે જીવને આશ્રિત છે ને લાલ આંખ થવી તે જડને આશ્રિત છે; ઉપદેશવાક્યો જડને આશ્રિત છે ને ઉપદેશ દેવાનો ભાવ જીવને આશ્રિત છે—આમ બંનેના ભેદજ્ઞાનની ખબર નથી, તે સાચી પરીક્ષા કરી શકતો નથી. ચૈતન્ય ને જડ અસમાનજાતિપર્યાય છે. જડની પર્યાય મારાથી થાય છે—એમ અજ્ઞાની માને છે, તે અસમાનજાતિ મુનિપર્યાયમાં એકત્વબુદ્ધિથી મિથ્યાદૃષ્ટિ જ રહે છે.

❋ મુનિનું સાચું લક્ષણ ❋

હવે મુનિની સાચી પરીક્ષા કરે છે. મુનિને વ્યવહાર હોય છે ખરો, પણ વ્યવહારથી મુનિની સાચી પરીક્ષા થતી નથી. સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગ એ જ મુનિનું સાચું લક્ષણ છે. અહીં એકતાની વાત છે, પૂર્ણતાની વાત નથી. ચોથે, પાંચમે સમ્યગ્દર્શન ને સમ્યગ્જ્ઞાન છે. ત્યાર પછી આગળ વધે તો પ્રથમ સાતમું ગુણસ્થાન આવે છે, પછી છઠ્ઠું આવે છે. સ્વરૂપમાં અકષાય પરિણતિ થાય છે તે નિશ્ચયવ્રત છે ને જે શુભ પરિણામ આવે છે તે વ્યવહાર વ્રત છે. ચોથા ગુણસ્થાને સ્વરૂપાચરણ ચારિત્ર છે. દેવાદિની શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન નથી, શાસ્ત્રનું ભણતર સમ્યગ્જ્ઞાન નથી, ૨૮ મૂળગુણનું પાલન તે સમ્યક્ ચારિત્ર નથી, તે બધો વ્યવહાર છે.

અષ્ટસહસ્રીમાં કહ્યું છે કે પરીક્ષા કરી દેવાદિની આજ્ઞાને માને તે સમ્યક્ત્વી છે. જેમ વેપારી ચીજ લેવા જતાં પરીક્ષા કરે છે તેમ અહીં ઉપાદાન–નિમિત્ત, સ્વભાવ–વિભાવ, દ્રવ્ય–

7

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ગુણ–પર્યાય આદિનું સ્વરૂપ સમજીને પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ભાન વિના મુનિપણું લઈને શુક્લલેશ્યા કરીને જીવ નવમી ગ્રૈવેયકે ગયેલ છે, છતાં ધર્મ થયો નથી; ને આત્માનું ભાન ન કરે તો દેડકું પણ સમ્યગ્દર્શન પામી શકે છે. જ્ઞાની પોતાની શક્તિ અનુસાર ત્યાગ તપ કરે છે; હઠ કરે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે. જો મોક્ષમાર્ગની ઓળખાણ થાય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે જ નહિ. પરંતુ મુનિનું સાચું સ્વરૂપ ન જાણે તો સાચી ભક્તિ ક્યાંથી હોય? ન જ હોય.

સોનું કસોટી કરીને લે છે, તેમ કસોટી કરવી જોઈએ. ધર્મમાં કસોટી ન કરે તો ન ચાલે. સાચા મુનિના અંતરની પરીક્ષા અજ્ઞાની કરતો નથી ને વ્યવહારથી તથા શુભ ક્રિયાથી પરીક્ષા કરી, તેની સેવાથી ભલું જાણે છે; પણ પરની સેવાથી ભલું થતું નથી, પરની સેવાનો ભાવ પુણ્ય છે, ધર્મ નથી. અજ્ઞાની જીવ તેમાં ભલું માની સેવા કરે છે. ગુરુની ભક્તિ અનુરાગી થઈને કરે છે. એ પ્રમાણે તેની ગુરુભક્તિનું સ્વરૂપ કહ્યું.

❀

[ફાગણ સુદ ૧૩ ગુરુવાર, તા. ૨૬-૨-૫૩]

શાસ્ત્રભક્તિ સંબંધી અજ્ઞાનીની ભૂલ

હવે અજ્ઞાનીની શાસ્ત્રભક્તિનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ.

કોઈ જીવ તો આ કેવળી ભગવાનની વાણી છે, કેવળી ભગવાનના પૂજ્યપણાથી તેમની વાણી પણ પૂજ્ય છે એમ માની તેની ભક્તિ કરે છે. આત્મા ને જડની ભિન્નતાની તથા સાત તત્ત્વોની પૃથક્તાની ખબર નથી. એકલી વાણીની ભક્તિ કરે છે તો તે પુણ્ય પરિણામ છે, ધર્મ નથી.

પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨ની ટીકામાં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે નિશ્ચયાભાસી ને વ્યવહારાભાસીનું વર્ણન કરેલ છે. પર્યાયમાં રાગદ્વેષ હોવા છતાં પર્યાયને પ્રગટ શુદ્ધ માની લે તે નિશ્ચયાભાસી છે. દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની પરીક્ષા વિના શુભરાગથી ધર્મ માને તે વ્યવહારાભાસી છે. જે જીવ પરીક્ષા વિના વાણીને પૂજ્ય માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

વળી કોઈ આ પ્રમાણે પરીક્ષા કરે છે કે—અમારાં શાસ્ત્રોમાં રાગ મંદ કરવાનું કહ્યું છે; પણ શાસ્ત્રે તો રાગરહિત જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીતિ કરવાનું કહ્યું છે રાગનો અભાવ કરવાનું કહ્યું છે તેને સમજતો નથી. કષાય મંદ કરે તે પુણ્ય છે ધર્મ નથી.

વળી અમારા શાસ્ત્રમાં જેવી દયા છે તેવી દયા બીજે નથી—એમ તે કહે છે; પણ પરની દયા જીવ પાળી શકતો નથી, પરની દયા પાળવાનો ભાવ તે પુણ્ય છે, ધર્મ નથી; —એમ શાસ્ત્ર કહે છે. અજ્ઞાની તેને સમજતો નથી. પોતાની પર્યાયમાં રાગની ઉત્પત્તિ ન થવી

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તે અહિંસા છે. પરની દયાનો ભાવ નિશ્ચયથી હિંસા છે.

'જીવો ને જીવવા દો' એમ અજ્ઞાની કહે છે. કોઈનું જીવન કોઈ પરને આધીન નથી. શરીર કે આયુષ્યથી જીવવું તે આત્માનું જીવન નથી. પોતાની પર્યાયમાં પુણ્ય-પાપના ભાવ સ્વભાવની દૃષ્ટિપૂર્વક થવા ન દેવા ને જ્ઞાતાદ્રષ્ટા રહેવું એનું નામ જીવન છે.

જૈન આત્માનું સ્વરૂપ છે. જૈનશાસ્ત્ર પરની દયા પાળવાનું કહેતા નથી. અજ્ઞાની કહે છે કે નિગોદમાં અનંતા જીવો છે, બે ઈન્દ્રિયાદિ જીવો અનેક છે, તેની દયા પાળવી જોઈએ, પણ તે ભૂલ છે. જગત્કર્તા ઈશ્વરની માન્યતાવાળો જીવ જે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેમ પર જીવોની પર્યાય પોતાના શુભરાગને આધીન છે એમ માનનાર પરની પર્યાયનો કર્તા થાય છે, તે જગત્કર્તા ઈશ્વર છે એવી માન્યતાવાળાની જેમ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે-જોઈને ચાલવાનું કહ્યું છે ને? તો કહે છે કે શરીરની પર્યાય મારાથી થાય છે એમ માનવું તે મિથ્યાત્વશલ્ય છે. જડની પર્યાય જડથી થાય છે છતાં આત્માના ધ્યાનપૂર્વક શરીરની આવી ક્રિયા હું કરૂં તથા આમ શરીરને રાખું તો જીવ બચે તેમ માનનાર જૈન નથી. જો આત્માની ઈચ્છાથી શરીરમાં કામ થતું હોય તો શરીરમાં રોગ કેમ આવે છે? આત્માની ઈચ્છાથી શરીરની ક્રિયા થતી હોય તો તે પરાધીન થઈ જાય. કોઈ પદાર્થ બીજા પદાર્થની ક્રિયા કરી શકતો નથી. પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વભાવના ભાનપૂર્વક રાગ થવા ન દેવો ને રાગરહિત લીનતા કરવી તે અહિંસા ને દયા છે; અને એવા ભાવપૂર્વક બીજા પ્રાણીને દુઃખ ન દેવાનો ભાવ તે વ્યવહાર દયા છે, તે પુણ્યઆસ્રવ છે. આત્મા પર જીવની પર્યાયનો તથા શરીર, મન, વાણીની પર્યાયનો કર્તા નથી. જો જડની ક્રિયા આત્માથી થાય તો જડના દ્રવ્ય તથા ગુણે શું કર્યું? જગતને અનેકાંત તત્ત્વની ખબર નથી. આત્મામાં જડ નથી ને જડમાં આત્મા નથી;—આમ અનેકાંતની ખબર નથી ને બહારમાં દયા માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

વળી તે કહે છે કે અમારાં શાસ્ત્રમાં ક્ષમા કહી છે; તો અન્યમતનાં શાસ્ત્રમાં પણ ક્ષમા કહી છે. વૈરાગ્ય ને ક્ષમા શાસ્ત્રને ઓળખવાનું લક્ષણ નથી. વળી કહે છે કે અમારાં શાસ્ત્રમાં શીલ પાળવાનું તથા સંતોષ રાખવાનું કહ્યું છે, માટે અમારાં શાસ્ત્રો ઊંચા છે, તો તેવા શુભ પરિણામ રાખવાનું અન્યમતનાં શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે. માટે તે લક્ષણ સાચું નથી, વળી, આ શાસ્ત્રોમાં ત્રિલોકાદિનું ગંભીર નિરૂપણ છે, એવી ઉત્કૃષ્ટતા જાણી તેની ભક્તિ કરે છે. હવે જ્યાં અનુમાનાદિનો પ્રવેશ નથી ત્યાં સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય કેવી રીતે થાય? માટે એ પ્રમાણે તો સાચી પરીક્ષા થાય નહિ.

❀ જૈનશાસ્ત્રનું સાચું લક્ષણ ❀

અહીં જૈનશાસ્ત્રમાં તો અનેકાંતરૂપ સાચા જીવાદિતત્ત્વોનું નિરૂપણ છે. શરીરમાં આત્માનો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અભાવ છે, આત્મામાં શરીરનો અભાવ છે; કર્મનો આત્મામાં અભાવ છે; આત્માનો કર્મમાં અભાવ છે;—આમ અનેકાંતસ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં કહ્યું હોવું જોઈએ. શરીર જડ છે, તે આત્માથી ચાલતું નથી. શરીર આત્માથી પૃથક્ છે તો તેની ક્રિયા પણ પૃથક્ છે–આમ અનેકાંત દ્વારા જ્ઞાની શાસ્ત્રની ઓળખાણ કરે છે. શરીરમાં રોગ આવે તે જડની પર્યાય છે. દ્વેષ થવો તે આસ્રવ છે, જડની પર્યાયમાં આસ્રવનો અભાવ ને આસ્રવમાં જડનો અભાવ છે. એમ માને તે અનેકાંત છે. હું જીવ છું અને બીજા અનંતા જીવોને અનંતાનંત પુદ્‌ગલો તે હું નથી એટલે કે મારી પર્યાય પરથી નથી ને પરની પર્યાય મારાથી નથી,–એમ અનેકાંત છે. અજ્ઞાની માને છે કે પર જીવ બચે છે તો મને પુણ્ય થાય છે ને મને શુભભાવ થયો તો પરજીવ બચ્યો, પણ એમ માનવાથી અનેકાંત રહેતું નથી. પર જીવની પર્યાય પરમાં છે ને શુભભાવ સ્વતંત્ર તારામાં છે,—બંનેને સ્વતંત્ર સમજવા જોઈએ. ભગવાનની પ્રતિમાને લીધે શુભભાવ માને તો એકાંત થઈ જાય છે. શુભભાવ થયો માટે મંદિર થયું તો એકાંત થઈ જાય છે. જૈનશાસ્ત્ર સાત તત્ત્વોને પૃથક્‌પણે બતાવે છે. જીવ છે તો અજીવ છે,—એમ નથી. શુભ પરિણામ છે તો અજીવની પર્યાય થાય છે—એમ નથી. પાપનાં પરિણામ થયાં તો પર જીવ મરી ગયો,—એમ નથી. પાપ પરિણામ જીવમાં થાય છે ને પર જીવ જુદો છે એમ સ્વતંત્ર છે. ઉમાસ્વામી મહારાજ સાત તત્ત્વોની શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન કહે છે. જીવમાં અજીવાદિ છ તત્ત્વોનો અભાવ છે. અજીવમાં જીવાદિ છ તત્ત્વોનો અભાવ છે. પાપ પરિણામ પોતાથી થાય છે ને પર જીવ મરે છે તે તેના કારણે મરે છે. વળી શુભાશુભરહિત પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે પ્રગટતી સંવર પર્યાય શુદ્ધ છે. પુણ્યથી સંવર માને તો આસ્રવ ને સંવર એક થઈ જાય. આવી પરીક્ષા કર્યા વિના શાસ્ત્રની ભક્તિ કરે તો પુણ્ય છે. તેનાથી જન્મ-મરણનો અંત આવતો નથી. એકમાં બીજું તત્ત્વ નથી. હું ત્રિકાળી જ્ઞાયકતત્ત્વ છું ને સંવર-નિર્જરા પર્યાય છે. ત્રિકાળી દ્રવ્યમાં પર્યાય નથી ને પર્યાયમાં ત્રિકાળી દ્રવ્ય નથી–એમ સમજવું જોઈએ.

નિમિત્તને લીધે નૈમિત્તિક નથી; શાસ્ત્રને લીધે જ્ઞાન થયું–એમ નથી; ને જ્ઞાન થયું માટે શાસ્ત્રને આવવું પડયું એમ પણ નથી. બંને પર્યાય ભિન્ન–ભિન્ન છે, એકમાં બીજાનો અભાવ છે. આવી પરીક્ષા નથી ને સમજ્યા વગર શાસ્ત્રની ભક્તિ કરે તો ધર્મ નથી. શાસ્ત્રનું લક્ષણ દયા, વૈરાગ્ય વગેરે માનતાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે; કારણ કે તેવા પરિણામ કરવાનું તો અન્યમતનાં શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે. અનેકાંતરૂપ સાચા જીવાદિ તત્ત્વોનું નિરૂપણ તે શાસ્ત્રનું લક્ષણ છે.

વળી દિવ્યધ્વનિમાં તથા શાસ્ત્રમાં સાચો રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે, વ્યવહાર રત્નત્રય અધૂરી દશામાં આવે છે પણ તે સાચો મોક્ષમાર્ગ નથી. જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માની પ્રતીતિ, સ્વસંવેદન જ્ઞાન ને રાગરહિત રમણતાને મોક્ષમાર્ગ કહે છે. જેમ અર્હંતનું લક્ષણ વીતરાગતા અને કેવળજ્ઞાન છે, પણ બાહ્ય સમવસરણાદિ લક્ષણ નથી, તેમ મુનિનું લક્ષણ સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રની એકતા છે, પણ નગ્ન શરીર તે સાચું લક્ષણ નથી, તેમ શાસ્ત્રનું લક્ષણ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નવતત્ત્વોનું ભિન્નપણું ને સાચો રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે, પણ દયા-દાનાદિનું પ્રરૂપણ તે શાસ્ત્રનું લક્ષણ નથી.

લક્ષણ તેને કહે છે કે જે તે જે પદાર્થમાં હોય ને બીજે ન હોય. અમારા ભગવાન પાસે દેવો આવે છે તે સાચું લક્ષણ નથી. અનંત ચતુષ્ટય પ્રગટ થયાં તે લક્ષણથી અર્હંતની ઓળખાણ થાય છે. કોઈ શાસ્ત્ર કહે કે પહેલો વ્યવહાર આવે છે ને પછી નિશ્ચય આવે છે તો તે શાસ્ત્રનું સાચું લક્ષણ નથી. વ્યવહાર પરિણામ રાગ છે ને નિશ્ચય અરાગ પરિણામ છે. રાગથી અરાગ પરિણામ થયા માને તો એકાંત થઈ જાય. માટે ધવલા, સમયસાર, ઈષ્ટોપદેશ વગેરે સાચાં શાસ્ત્રોમાં એક જ વાત છે. મુનિને ૨૮ મૂળગુણ છે તો આત્માની શુદ્ધતા ટકે છે—એમ નથી. આસ્રવ ને સંવર-નિર્જરા જુદાં જુદાં છે—આમ પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

અજ્ઞાની જીવ પરીક્ષા કર્યા વિના શાસ્ત્રને માને છે. આત્માનો મોક્ષમાર્ગ પરથી થતો નથી, તેમજ દયા-દાનાદિથી થતો નથી. શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્માની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને લીનતાથી મોક્ષમાર્ગ થાય છે. સાચો રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ બતાવે તે શાસ્ત્રનું સાચું લક્ષણ છે. ચારે અનુયોગ એમ બતાવે છે કે એક તત્ત્વને લીધે બીજું તત્ત્વ નથી, વ્યવહારથી નિશ્ચય નથી ને નિશ્ચયથી વ્યવહાર નથી—એમ જે માનતો નથી તે શાસ્ત્રનો ભક્ત નથી. કુંભાર આવે તો ઘડો થાય એમ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. કુંભાર જીવદ્રવ્ય છે, ઘડો પુદ્‌ગલની અવસ્થા છે, એકને લીધે બીજાની પર્યાય નથી. અનેકાંત રહસ્યથી જૈનશાસ્ત્રની ઉત્કૃષ્ટતાને ઓળખતો નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

માટીમાં ચૂનાની છાંટ હોય તો તે માટીનાં બધાં વાસણ ગરમ કરતાં તૂટી જાય. જેને માટી ને ચૂનાની ભિન્નતાની ઓળખાણ નથી તેનાં વાસણ તૂટી જાય છે. એમ અનેકાંત તત્ત્વોમાં ભૂલ રહી જાય ને એકાંત થઈ જાય તો બધી ભૂલ થાય છે. દેવ, ગુરુ ને શાસ્ત્ર કહે છે કે પ્રત્યેક તત્ત્વ પૃથક્ છે; ને શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે વીતરાગતા થાય છે; એમાં ક્યાંક ભૂલ અથવા વિપરીત અભિનિવેશ રહી જાય તો મોક્ષમાર્ગ થતો નથી. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રભક્તિનું સ્વરૂપ કહ્યું.

એ પ્રમાણે તેને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની પ્રતીતિ થઈ છે તેથી તે પોતાને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ માને છે, પણ નિશ્ચય પ્રગટ્યા વિના વ્યવહાર કેવો? અર્હંતાદિનું સાચું સ્વરૂપ ભાસ્યું નથી તેની પ્રતીતિ પણ સાચી થઈ નથી અને સાચી પ્રતીતિ વિના સમ્યક્ત્વની પણ પ્રાપ્તિ નથી; તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જ રહે છે.

❀

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[૬]

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનું અયથાર્થપણું

ઉમાસ્વામી મહારાજે તત્ત્વાર્થસૂત્ર બનાવેલ છે. તેમાં तत्त्वार्थश्रद्धानंसम्यग्दर्शनम् । સૂત્ર છે. તેમાં તત્ત્વ=ભાવ, અને અર્થ=પદાર્થ, (દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય) પદાર્થના (એટલે કે દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયના) ભાવનું યથાર્થ ભાસન થવું તે નિશ્ચય સમ્યક્દર્શન છે. ત્યા વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનની વાત નથી. આત્મદર્શન કહો કે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન કહો તે એક જ વાત છે. માટે જે સાત તત્ત્વોને ભિન્નભિન્ન યથાર્થપણે શ્રદ્ધે તેને સમ્યગ્દર્શન હોય છે. જીવનો સ્વભાવ જ્ઞાયક શુદ્ધ ચિદાનંદ છે, રાગ અને શરીરથી ભિન્ન છે. શરીર, કર્મ આદિ અજીવ છે, અને અજીવનો સ્વભાવ જડ છે. પુણ્ય-પાપના પરિણામ આસ્રવ છે, અને તેનો સ્વભાવ આકુળતા છે. મારો સ્વભાવ અનાકુળ આનંદ છે. વિકારમાં અટકવું તે બંધ છે આત્માની શુદ્ધિ અર્થાત્ યથાર્થ રુચિ, જ્ઞાન અને રમણતા તે સંવર તત્ત્વ છે. શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થવી તે નિર્જરા તત્ત્વ છે; અને સંપૂર્ણ શુદ્ધિ તે મોક્ષ છે. સાત તત્ત્વમાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય છે; આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ પર્યાય છે. આમ સાત તત્ત્વના યથાર્થ અને પૃથક્ પૃથક્ ભાવનું શ્રદ્ધાન અને ભાસન થવું તે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અજ્ઞાનીને આવું શ્રદ્ધાન અને ભાસન હોતું નથી.

મુનિનો શુભરાગ નિમિત્તમાત્ર છે, મુનિ ખરેખર શાસ્ત્રના કર્તા નથી. શુભરાગ આવે છે તે આસ્રવ છે તેને મુનિ જાણે છે. મુનિથી શાસ્ત્ર બન્યું એમ કહેવું તે નિમિત્તનું કથન છે. અજ્ઞાની શાસ્ત્રોમાં જેમ જીવાદિતત્ત્વ લખ્યાં છે તેમ પોતે શીખી લે છે, ત્યાં જ ઉપયોગ લગાવે છે, અને અન્યને ઉપદેશ આપે છે, પરંતુ પોતાને તત્ત્વનો ભાવ ભાસતો નથી, તેથી સમ્યક્ત્વ થતું નથી.

[ફાગણ સુદ ૧૪ શુક્રવાર, તા. ૨૭-૨-૫૩]

હવે કદાચિત્ કોઈ સાત તત્ત્વની શ્રદ્ધા શાસ્ત્ર મુજબ કરી લે, શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે શીખી લે, શાસ્ત્ર શું કહે છે તેમાં ઉપયોગ લગાવે, બીજાને ઉપદેશ આપે પણ જીવ-અજીવાદિના ભાવની તેને ખબર નથી, ને ભાવ ભાસન વિના તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા ક્યાંથી થાય? ન થાય. ભાવ ભાસવો શું છે તે અહીં કહે છે.

❋ ભાવભાસનનું દૃષ્ટાંત સહિત નિરૂપણ ❋

જેમ કોઈ પુરુષ ચતુર થવા અર્થે સંગીતશાસ્ત્રદ્વારા સ્વર, ગ્રામ, મૂર્છના અને તાલના

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ભેદો તો શીખે છે. પરંતુ સ્વરાદિનું સ્વરૂપ ઓળખતો નથી, ને સ્વરૂપ ઓળખાણ વિના અન્ય સ્વરાદિને અન્ય સ્વરાદિરૂપ માને છે, અથવા સત્ય પણ માને તો નિર્ણય પૂર્વક માનતો નથી; તેથી તેનામાં ચતુરપણું થતું નથી. તેમ કોઈ જીવ સમ્યગ્દર્શન પામવા માટે શાસ્ત્રમાંથી જીવ–અજીવનું સ્વરૂપ શીખી લે છે. પણ આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે, પુણ્યપાપ–આસ્રવ છે; તે બધાનો નિર્ણય પોતાના અંતરથી કરતો નથી. શાસ્ત્રથી શીખે છે, પણ હું જ્ઞાયકસ્વરૂપ છું, પુણ્ય–પાપ વિકાર છે. શરીર અજીવ છે, આત્માના આશ્રયે શુદ્ધતા પ્રગટે તે સંવર–નિર્જરા છે–એમ નિર્ણયપૂર્વક સમજતો નથી તે વ્યવહારભાસી છે. તે અન્ય તત્ત્વોને અન્ય તત્ત્વરૂપ માની લે છે અથવા સત્ય માને તો ત્યાં નિર્ણય કરતો નથી. તેથી તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે. જે સત્ય ન માને તેની વાત તો ઉપર કહેવાઈ ગઈ, પણ સત્યને જે નિર્ણય કર્યા વિના માને તેને પણ સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. સમ્યગ્દર્શન વિના ચારિત્ર, તપ કે વ્રત હોતાં નથી. અહીં ત્રણ વાત કરી છે.

(૧) દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રને ઓઘે માને તો તે ભૂલ છે.

(૨) તત્ત્વોનું જ્ઞાન કરતો નથી તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે.

(૩) તત્ત્વોને ઓઘે માને પણ અંતરમાં ભાવભાસન નથી તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે.

અહીં જેને ભાવભાસન નથી તેની વાત ચાલે છે. દારૂ પીધેલો માણસ જેમ કોઈવાર માતાને માતા કહે તોપણ તે ગાંડો છે, તેમ મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવ નવ તત્ત્વોનાં નામ બોલે, પણ હું જીવ છું. વિકારાદિ અધર્મ છે. તેનાથી રહિત હું શુદ્ધ છું એવી ખબર નથી તેને ધર્મ થતો નથી. વળી જેમ કોઈ સંગીતશાસ્ત્રાદિ ભણ્યો હોય વા ન ભણ્યો હોય પણ જો તે સ્વરાદિના સ્વરૂપને ઓળખે છે તો તે ચતુર જ છે. તેમ કોઈ શાસ્ત્ર ભણે અથવા ન ભણે પણ જો જીવાદિનું ભાવભાસન છે તો તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જ છે. પુણ્ય–પાપ દુઃખદાયક છે, અધર્મ છે; રાગરહિત પરિણામ શાંતિદાયક છે, હું શુદ્ધ જ્ઞાયક છું ને શરીર, કર્મ વગેરે અજીવ છે, —એમ ભાવભાસન થાય તો તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જ છે. કદાચિત્ વર્તમાનમાં શાસ્ત્રનું બહુ ભણતર ન હોય તોપણ તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જ છે.

જેમ હરણ રાગાદિનું નામ જાણતું નથી પણ રાગનું સ્વરૂપને ઓળખે છે; તેમ તુચ્છબુદ્ધિ જીવ જીવાદિનાં નામ ન જાણે, પણ તેના સ્વરૂપને ઓળખે છે. જંગલના માણસને નિધાન મળ્યું તે સંખ્યા જાણતો નથી પણ લક્ષ્મી ઘણી છે એમ જાણે છે; તેમ તિર્યંચ આત્માનું નામ, સંખ્યા વગેરે ન જાણે તોપણ તેને અંતર ભાવભાસન થાય તો સમ્યક્ત્વી છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. તેને નવ તત્ત્વોના નામ આવડતા નથી પણ તેનું સ્વરૂપ સમજે છે. હું જીવ જ્ઞાયક તત્ત્વ છું. શરીરાદિ પર–અજીવ છે, તે મારામાં નથી. પુણ્ય–પાપના ભાવ તથા આસ્રવ–બંધના ભાવ બૂરા છે ને સંવર–નિર્જરા–મોક્ષના ભાવ ભલા છે. એમ ચાર બોલમાં સાત તત્ત્વોનું ભાસન થયું છે. તેને પૂર્વે જ્ઞાનીનો ઉપદેશ મળ્યો છે; તિર્યંચ આદિ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ભાવભાસનનો વર્તમાન પુરુષાર્થ કરે છે, તેમાં નિમિત્ત પૂર્વ સંસ્કારાદિ છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ભલા ભાવ છે વગેરે પ્રકારે ભાવભાસન છે, તેમાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ પણ આવી જાય છે.

કોઈ જીવ નવતત્ત્વનાં નામ માત્ર બોલી જાય પણ અંતર નિર્ણય કરે નહિ તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જતનાથી ચાલવું તેને નિશ્ચય સમિતિ માની લે છે. ચાલવું તો જડની ક્રિયા છે ને અંદરમાં શુભાશુભ થવા તે વ્યવહારસમિતિ છે, ને રાગરહિત અંતરમાં શુદ્ધપરિણતિ થવી તે નિશ્ચય સમિતિ છે,—એમ ભાવભાસન નથી, તે કદાચિત્ માત્ર શબ્દો ગોખી જાય તોપણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

હવે ભાવભાસનમાં શિવભૂતિ મુનિનું દૃષ્ટાંત આપે છે. તેઓ આત્મજ્ઞાની ધર્માત્મા મુનિ હતા, છઠ્ઠી-સાતમી ભૂમિકામાં ઝૂલતા હતા. તેઓ જીવાદિનાં નામ જાણતા ન હતા. 'तुषमाषभिन्न' એમ ઘોષણા કરવા લાગ્યા. ગુરુએ 'मा रुष मा तुष' અર્થાત્ રાગદ્વેષ કરીશ નહિ-એમ કહેલ, પણ તે ભૂલી ગયા. પરંતુ તેમને ભાવનું ભાસન હતું. એક વખત આહાર લેવા જતા હતા ત્યારે રસ્તામાં એક બાઈ અળદની દાળ ઉપરથી ફોતરાં કાઢતી હતી. તેણે બીજીએ પૂછતાં જવાબ આપ્યો કે 'तुषमाषभिन्न' કરું છું. માષ એટલે અળદ અને તુષ એટલે ફોતરાં. અળદની દાળમાંથી ફોતરાં કાઢી નાખું છું. હું શુદ્ધ ચિદાનંદ છું એવું ભાન તો હતું પણ વિશેષ લીનતા કરી તે વીતરાગ દશા પામ્યા. મન, વાણી, દેહથી હું ભિન્ન છું, રાગદ્વેષ ફોતરાં છે, તેનાથી રહિત હું જ્ઞાનસ્વભાવી છું, એમાં વિશેષ લીનતા કરવાથી તે કેવળજ્ઞાન પામ્યા. શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ન હતું, છતાં કેવળજ્ઞાન પામ્યા. સમ્યગ્દર્શન પછીની આ વાત છે. શિવભૂતિ મુનિ જે શબ્દો બોલ્યા તે સિદ્ધાંતના શબ્દ ન હતા; પરંતુ સ્વપરના ભાવસહિત ધ્યાન કર્યું તેથી તેઓ કેવળજ્ઞાન પામ્યા.

અગિયાર અંગનો પાઠી થાય, અથવા ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરે તોપણ જેને આત્માનું ભાન નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વળી અગિયાર અંગનો પાઠી જીવાદિનાં વિશેષો જાણે છે. પણ તેને અંતરના ભાવ ભાસતા નથી તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે છે. અભવ્યને નામનિક્ષેપથી તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન છે, પણ ભાવનિક્ષેપથી ભાવભાસન નથી. જે સંસારની વાતમાં ડહાપણ કરે છે પણ ધર્મમાં મૂર્ખપણું બતાવે છે તેને ધર્મની પ્રીતિ નથી. તથા જો શાસ્ત્રની પ્રીતિ થઈ પણ ભાવનું ભાસન નથી તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

❀ જીવ-અજીવતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા ❀

વીતરાગશાસ્ત્રમાં જેવી જીવાદિ તત્ત્વની વાત છે તેવી બીજે ક્યાંય નથી. ભગવાનની વાણીને અનુસાર આચાર્યે શાસ્ત્ર રચ્યાં છે. સમયસાર, નિયમસાર, ષટ્ખંડાગમ આદિ જૈનશાસ્ત્રો છે. તેમાં કહેલા ત્રસસ્થાવરાદિરૂપ જીવના ભેદ શીખે છે, ગુણસ્થાન-માર્ગણાસ્થાનના ભેદોને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

શીખે છે. જીવ-પુદ્‌ગલાદિના ભેદોને વા તેના વર્ણાદિ ભેદોને જાણે છે, વ્યવહારશાસ્ત્રોની વાતો જાણે છે; પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં ભેદવિજ્ઞાનના કારણભૂત વા વીતરાગદશા થવાના કારણભૂત જેવું નિરૂપણ કર્યું છે તેવું તે જાણતો નથી. જડકર્મથી આત્મા ભિન્ન છે એવું ચૈતન્યસ્વરૂપ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. વ્યવહારશાસ્ત્રમાં કર્મ સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ કહ્યો હોય છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે ગુણસ્થાન-માર્ગણાસ્થાન તે જીવનું મૂળ સ્વરૂપ નથી. વીતરાગ દશાનું કારણ જીવ દ્રવ્ય છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં કઈ અપેક્ષાએ કથન છે તેને સમજતો નથી.

આગમશાસ્ત્રમાં જીવનું સ્વરૂપ માર્ગણાસ્થાન ને ગુણસ્થાન સહિત તથા વર્તમાન પર્યાયસહિત કહેલ છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં જીવનું સ્વરૂપ મુખ્યપણે એકલું શુદ્ધ કહેલ છે. વર્તમાન પર્યાયને ગૌણ કરી ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવને જીવ કહ્યો છે, તેના સ્વરૂપને અજ્ઞાની યથાર્થ જાણતો નથી. વળી કોઈ પ્રસંગથી તેવું પણ જાણવું થાય તો શાસ્ત્રાનુસાર જાણી લે છે. પરંતુ પોતાને પોતારૂપ જાણી તેમાં પરનો અંશ ન મેળવવો તથા પોતાનો અંશ પરમાં ન મેળવવો-એવું સાચું શ્રદ્ધાન કરતો નથી. પોતે પોતાને જાણતો નથી. હું જ્ઞાયક ચિદાનંદ છું, કર્મ-શરીરનો અંશ પોતામાં ન માનવો, શરીરની ક્રિયા મારાથી થાય છે, એમ ન માનવું. આત્માની ઈચ્છા કર્મ ને શરીરમાં કાર્યકારી નથી, ને પોતાની જ્ઞાનપર્યાય શાસ્ત્રમાં નથી-એમ ભેદજ્ઞાન કરતો નથી. હું ઈચ્છા કરું તો પરની દયા પળે છે એમ માનવાથી જીવનો અંશ અજીવમાં આવી જાય છે.

હવે કોઈ જીવ તત્ત્વોનાં નામ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અનુસાર જાણી લે પણ વાણીથી જ્ઞાન થાય છે એમ માની લે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પરથી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી, પોતાના આત્માની શ્રદ્ધાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે. હું છું તો કર્મ બંધાય છે તે વાત ખોટી છે. એક તત્ત્વ બીજા તત્ત્વમાં ભેળવે તો સાચું છે પણ તેવી ભિન્નતા ભાસતી નથી તેથી જીવ-અજીવની સાચી શ્રદ્ધા થતી નથી. જેમ અન્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ નિર્ધાર વિના પર્યાયબુદ્ધિથી જાણપણામાં વા વર્ણાદિકમાં અહંબુદ્ધિ ધારે છે, જાણપણું થાય છે તે પણ હું છું, શરીર વર્ણાદિ પણ હું છું. તે રાગાદિ પણ હું છું—એમ બધાને એક માને છે; તેમ જૈનમાં જન્મીને એમ માને કે 'હું ઉપદેશ આપું છું અથવા શરીર ચલાવું છું' તો તે પણ જીવ-અજીવને એક કરે છે. ઉપદેશ ને શરીરની ક્રિયા તો જડની છે, તે ક્રિયા આત્મા કરી શકતો નથી છતાં તે પોતાથી થઈ એમ જે માને છે તે જીવ—અજીવની સાચી શ્રદ્ધા કરતો નથી તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિ કહે છે.

❀

[ફાગણ સુદ ૧૫ શનિવાર, તા ૨૮-૨-૫૩]

અહીં વ્યવહારાભાસીનું નિરૂપણ ચાલે છે. જીવની ક્રિયા જીવમાં છે અને અજીવની ક્રિયા અજીવમાં છે; તેનું ભાન નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જેમ અન્યમતવાળો જીવ નિર્ણય વિના વર્તમાન અંશમાં દૃષ્ટિ કરે છે ને જાણપણા વિષે ને વર્ણાદિ વિષે અહંબુદ્ધિ ધારે છે. તેમ જૈનમાં જન્મીને એમ માને કે હું જ્ઞાનવાન છું ને ઉપદેશ પણ હું આપું છું; તે જીવ અને અજીવને એક માને છે. જ્ઞાન આત્માશ્રિત છે ને ઉપદેશ જડ–આશ્રિત છે એવી તેને ખબર નથી. વળી ઉપવાસ વખતે શરીરનું ક્ષીણ થવું અથવા ભોજનનું છૂટવું તે જડની ક્રિયા છે, છતાં તેને પોતાની માને છે તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. દયા-દાનાદિના પરિણામ તથા જ્ઞાનાદિના પરિણામ આત્માશ્રિત છે ને શરીરની ક્રિયા જડને આશ્રિત છે, છતાં બધી ક્રિયા આત્માશ્રિત માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જ્ઞાનપર્યાય રાગપર્યાય ને જડની પર્યાય—બધાને તે એક માને છે. ઉપદેશ મેં કર્યો ને રાગ પણ મેં કર્યો એમ તે માને છે. ભગવાનની પાસે જવાનો શુભરાગ આત્માશ્રિત છે, ને શરીરનું હાલવું–ચાલવું, હાથ જોડવા તે પુદ્‌ગલાશ્રિત છે; છતાં બંનેને એક માનવા તે ભૂલ છે.

વળી કોઈ વખત શાસ્ત્રાનુસાર સાચી વાત પણ બનાવે, પરંતુ ત્યાં અંતરંગ નિર્ધારરૂપ શ્રદ્ધાન નથી. શરીરની ક્રિયા તથા પર જીવની ક્રિયા મારી નથી. જ્ઞાન ને રાગ કરે છે તે જીવ કરે છે તેવી ખબર નથી. અંતરંગમાં તેને શાસ્ત્રાનુસાર શ્રદ્ધાન નથી. જેવી રીતે કેફી મનુષ્ય માતાને માતા કહે તો પણ તે શાણો નથી તેમ આને પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેતા નથી. કોઈ શાસ્ત્રની વાત કહે, પણ અંતરંગમાં શ્રદ્ધાન ન થયું તો તેને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેતા નથી. જીવે ઈચ્છા કરી તો શુદ્ધ આહાર આવ્યો–એમ માનનાર જીવ અને અજીવને એક માને છે, સાત તત્ત્વોમાં જીવ–અજીવની પ્રતીતિનાં ઠેકાણાં નથી. જેવી રીતે કોઈ બીજાની જ વાતો કરતો હોય તેમ આ જીવ આત્માનું કથન કરે છે; પણ હું પોતે જ આત્મા છું, પુણ્ય પરિણામ વિકાર છે અને શરીરાદિ જડ છે એવું ભિન્નપણું તેને ભાસતું નથી. આત્માથી શરીર જુદું છે એમ કહે પણ શરીરથી આ મારો આત્મા તદ્દન જુદો છે એવો ભાવ પોતામાં બેસાડતો નથી. જડની પર્યાય ક્ષણે ક્ષણે જડથી થાય છે. પોતાના પરિણામ જુદા છે એવી ભિન્નતાનો ભાસ થતો નથી. તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

✽ નૈમિત્તિક ક્રિયા સ્વતંત્ર થાય છે, તેમાં અન્ય પદાર્થ નિમિત્તમાત્ર છે ✽

વળી પર્યાયમાં જીવ—પુદ્‌ગલના પરસ્પર નિમિત્તથી અનેક ક્રિયાઓ થાય છે, તે સર્વને બે દ્રવ્યોના મેળાપથી નીપજી માને છે. હું જીવ છું તો શરીર ચાલે છે, ઈન્દ્રિયો છે તો મને જ્ઞાન થાય છે એમ માને છે, પણ ઈન્દ્રિયો તો નિમિત્તમાત્ર છે એમ જાણતો નથી. નિમિત્ત છે તો કામ થાય છે એમ માને છે. ભાષા નીકળે છે તે નૈમિત્તિક છે ને તેમાં રાગીનો રાગ નિમિત્તમાત્ર છે. રાગ થયો માટે ભાષા નીકળે છે–એમ નથી. આંખ, કાન વગેરે ઈન્દ્રિયોને લીધે જ્ઞાન થયું માને તે એકતાબુદ્ધિ છે. ઈચ્છાને લીધે હાથ ચાલ્યો ને રોટલી વગેરેના ટુકડા થયા, રસોઈ કરતી વખતે રોટલી બળી જાય છે તે તેના કારણે બળે છે છતાં બાઈએ ધ્યાન

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ન રાખ્યું માટે રોટલી બળી ગઈ—એ વગેરે માનવું તે ભ્રમણા છે. સ્ત્રી તો નિમિત્તમાત્ર છે, છતાં સ્ત્રીનું ધ્યાન ન હોવું ને રોટલીનું બળવું એ બે ક્રિયા એક જીવથી થઈ માનવી તે મૂઢતા છે. પુદ્‌ગલની પર્યાય પોતાના કારણે થાય છે તો બીજા પદાર્થને નિમિત્ત કહેવાય છે.

બાળકના હાથમાંથી ચાનો પ્યાલો પડીને ફૂટી જાય ત્યાં પુદ્‌ગલની પર્યાય નૈમિત્તિક છે ને બાળકનું બેખ્યાલપણું નિમિત્ત છે. જ્ઞાની ધર્માત્માને અલ્પ રાગ-દ્વેષ થાય છે છતાં સમજે છે તે ભાષા ભાષાના કારણે નીકળે છે; નબળાઈથી દ્વેષ આવે છે પણ તે પરનો સ્વામી થતો નથી. આત્મામાં રાગદ્વેષ અથવા જ્ઞાન પોતાથી થાય છે તેમાં પર પદાર્થ નિમિત્તમાત્ર છે. નિમિત્ત છે માટે ક્રોધ આવે છે—એમ નથી. દાકતર પોતાના કારણે આવે છે, જીવની ઈચ્છાને લીધે આવતો નથી. પૈસાની ક્રિયા પૈસાના કારણે છે, જીવની ઈચ્છાને આધીન નથી.

અજ્ઞાની જીવ એમ માને છે કે બે પદાર્થો સાથે મળીને કામ કરે છે. બાઈએ ધ્યાન ન આપ્યું માટે કઢી ઉભરાતી હશે? ના. જડની ક્રિયા જડથી થાય છે. મૂર્ખ બાઈ માને છે કે હું હાજર હોત તો ચૂલામાંથી લાકડું કાઢી નાખત ને કઢી ઉભરાવા ન દેત, પણ એ માન્યતા મૂઢની છે. અજ્ઞાની માને છે કે હું વિચારક છું માટે જગતની વ્યવસ્થા કરી શકું છું. દેશનો, કુટંબનો હું પ્રબંધક છું એમ માને છે તે મૂઢ છે. મૂર્ખથી જડની અવસ્થા બગડે છે ને ચતુરથી જડની અવસ્થા સુધરે છે એમ જે માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જીવનું ડહાપણ પૈસામાં કામ આવતું નથી. વેપારી મૂર્ખ છે માટે લક્ષ્મી આવતી નથી ને ડાહ્યો છે માટે લક્ષ્મી આવે છે એમ માનવું તે મૂઢતા છે. તિજોરીને તાળાં મારે છે ત્યાં તાળાની પર્યાય અજીવની છે. જીવના કારણે તે નથી. ચોર તો ચોરવાનો ભાવ કરે છે; ને હાથમાં પિસ્તોલ રાખે છે તે જડની ક્રિયા છે. ચોરની ઈચ્છાને લીધે પિસ્તોલ ચાલતી નથી. પિસ્તોલની ક્રિયા જડના કારણે છે, તેમાં ચોરનો દ્વેષભાવ નિમિત્તમાત્ર છે.

આમ નૈમિત્તિક દશા ને નિમિત્તની સ્વતંત્રતાની જેને ખબર નથી એટલે કે તેનું સાચું ભાવભાસન થયું નથી તેને જીવ–અજીવનો સાચો શ્રદ્ધાની કહી શકાય નહિ. અજ્ઞાની કદાચ કહે કે જીવ–અજીવ જુદાં છે પણ તેને ભાવભાસન નથી. જીવ-અજીવને જાણવાનું પ્રયોજન એ જ છે કે જીવની પર્યાય જીવથી થાય છે, તેમાં અજીવ નિમિત્તમાત્ર છે–એમ ભાવભાસન થવું જોઈએ તે અજ્ઞાનીને થતું નથી. આમ મિથ્યાદૃષ્ટિના જીવ–અજીવ તત્ત્વની શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા બતાવી. પુદ્‌ગલો જાતિ-અપેક્ષાએ એક છે પણ સંખ્યાએ અનંતાનંત છે. એક પુદ્‌ગલથી બીજા પુદ્‌ગલમાં કામ થાય તો અનંતાનંત પુદ્‌ગલો રહેતાં નથી. આમ સાત તત્ત્વનું ભાન નથી ને માને કે મેં પરની દયા પાળી તો તે ભ્રાંતિ છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે પુદ્‌ગલે પુદ્‌ગલ તો સજાતીય છે તો એક પુદ્‌ગલ બીજાનું કરી શકે ને? ના. એક આંગળીના સ્કંધમાં અનંતા પરમાણુ છે, તે દરેકની ક્રિયા જુદી જુદી છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

एक परिणामके न करता दरव दोई,
दोइ परिणाम एक दर्व न धरतु हैं।
एक करतूति दोइ दर्व कबहु न करे,
दोइ करतूति एक दर्व न करतु है॥

સમયસાર નાટકમાં આ વાત કરેલ છે. બે દ્રવ્ય એક પરિણામને કરે નહિ, એક દ્રવ્ય બે પરિણામ ધરતા નથી, બે દ્રવ્ય ભેગાં થઈને એક પરિણામ કરે એમ બને નહિ ને એક દ્રવ્ય કર્તા થઈને બે પરિણામ કરે એમ બને નહિ. આમ યથાર્થ શ્રદ્ધાન નથી તેને જીવ–અજીવની સ્વતંત્રતાની ખબર નથી, તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

❀

[ફાગણ વદ ૨ સોમવાર, તા. ૨-૩-૫૩]

❀ આસ્રવતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા ❀

વળી આસ્રવતત્ત્વમાં જે હિંસાદિરૂપ પાપાસ્રવ છે તેને તો હેય જાણે છે તથા અહિંસાદિરૂપ પુણ્યાસ્રવ છે તેને ઉપાદેય માને છે. દયા, બ્રહ્મચર્ય આદિના પરિણામ જીવથી પોતાથી થાય છે. તે પરિણામરૂપ ક્રિયા જીવથી થઈ છે, કર્મને લીધે નથી. જે જીવ કર્મને લીધે દયા–દાનાદિના પરિણામ માને તેની તો જીવ–અજીવ તત્ત્વમાં ભૂલ છે. શુભ–અશુભ પરિણામ કર્મથી થાય છે તે જીવ–અજીવ તત્ત્વની ભૂલ છે. તે આસ્રવતત્ત્વની ભૂલ નથી; પણ જે જીવને તેવી ભૂલ છે તેની તો બધા તત્ત્વમાં ભૂલ છે. દયા–દાનાદિ પરિણામ જીવના અસ્તિત્વમાં છે, કર્મ નિમિત્તમાત્ર છે. પોતાથી કેવળજ્ઞાન થાય તેમાં કેવળજ્ઞાનાવરણીયનો અભાવ નિમિત્તમાત્ર છે. આમ યથાર્થ ન સમજે ને નિમિત્ત છે તો કામ થયું એમ માનવું તે જીવ–અજીવ તત્ત્વની ભૂલ છે. નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ પૃથક્ સ્વતંત્ર ન માને તો બેના અસ્તિત્વનું પ્રયોજન સિદ્ધ ન થયું. જીવમાં ભાવબંધ થાય છે તે સ્વતંત્ર છે, ને દ્રવ્યબંધ પણ સ્વતંત્ર છે. ભાવબંધને લીધે કર્મબંધ માને તો અજીવ પરતંત્ર થઈ જાય છે. કર્મબંધ કર્મના કારણે થાય છે તેમાં ભાવબંધ તો નિમિત્તમાત્ર છે. એમ ન માને તો જીવ–અજીવ બંનેમાં ભૂલ છે. જીવ સ્વતંત્ર વિકાર કરે છે ત્યારે કર્મ કર્મના કારણે બંધાય છે તે પણ સ્વતંત્ર છે.

એમ બોલાય ખરું કે જીવે વિકાર કર્યો માટે કર્મ બંધાણાં પણ તેનો આશય સમજવો જોઈએ. નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ સમજવો જોઈએ. કર્મ કર્મના કારણે બંધાય છે ત્યારે જીવનો વિકાર નિમિત્તમાત્ર છે એમ સમજવું જોઈએ. જેને સાચી પ્રતીતિ હોય તેને સાચું જ્ઞાન હોય જ છે. શ્રી સમયસારના બંધાધિકારમાં પણ એ જ કહ્યું છે કે :—

સર્વ જીવોને જીવન–મરણ થવાં તે તેના પોતાના આશ્રયે છે. પોતાનાં જીવન–મરણ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

બીજાના આશ્રયે નથી. પર જીવને મારવો કે બચાવવો તે શું જીવના હાથની વાત છે? ના; શરીરની ક્રિયા શરીરના કારણે છે, તેમાં જીવ નિમિત્તમાત્ર છે. સર્વ જીવોનાં જીવન-મરણ, સુખ-દુઃખ પોતપોતાનાં કર્મના ઉદયના નિમિત્તથી છે. તેના આયુષ્યકર્મના નિમિત્તે જીવ જીવે છે, એ પણ વ્યવહારનું કથન છે. જીવ પોતાની સ્વતંત્ર યોગ્યતાથી રહે છે, તેમાં આયુકર્મ નિમિત્તમાત્ર છે; પણ બીજો જીવ નિમિત્ત નથી એમ અહીં બતાવવું છે. અજ્ઞાની જીવ માને છે કે હું છું તો પરનાં જીવન-મરણ, સુખ-દુઃખ થાય છે; તો તે જીવ-અજીવ તત્ત્વની ભૂલ છે, ને દયા-દાનાદિ પરિણામને ઉપાદેય માનવા તે આસ્રવતત્ત્વની ભૂલ છે. વળી સુખદુઃખના સંયોગો મળવામાં વેદનીયકર્મ નિમિત્ત છે, તેમાં બીજો જીવ સીધું નિમિત્ત નથી. સામગ્રી આવે છે તે પોતાના કારણે આવે છે ને તેમાં દર્શનમોહનીય નિમિત્ત છે. બીજો જીવ સુખ-દુઃખ આપી શકતો નથી. હું છું તો બીજાને નભાવું છું એમ માની પર પદાર્થનો કર્તા થાય છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

હું બીજાને જીવાડું છું, મેં બીજાને સુખી કર્યા, બીજાની ક્ષુધા-તૃષા મટાડી, એમ અભિમાન કરે છે તે ભ્રાંતિ છે. પર જીવને સુખી કરવાનો અથવા જીવાડવાનો અધ્યવસાન થાય તે તો પુણ્યબંધનું કારણ છે, માટે રાજી થવા જેવું નથી. અજ્ઞાની જીવ પુણ્ય થતાં ખુશી થાય છે કે 'પુણ્ય તો બંધાણાં ને!' એમ માની રાજી થાય છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વળી મારવાનો વા દુઃખી કરવાનો અધ્યવસાય થાય તે પાપબંધના કારણરૂપ છે.

સત્ય બોલવું, આજ્ઞા વિના ચીજ ન લેવી, શરીરથી બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવું વગેરેમાં શુભભાવ છે ને તેનાથી પુણ્યબંધ થાય છે. તેમાં રાજી થાય છે તે મોટી ભૂલ છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનથી વિરુદ્ધ શ્રદ્ધા કરે તે નિગોદના આરાધક છે. મુનિ નામ ધરાવી વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહ રાખે તો મોટો પાપી છે. મુનિપણું નહિ હોવા છતાં મુનિપણું માને તે નિગોદનો આરાધક છે એમ શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે.

અહીં અજ્ઞાની, 'મેં શરીરથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું.' એમ માની શરીરની ક્રિયાનો સ્વામી થાય છે. તે જીવ—અજીવમાં ભૂલ છે, ને તેમાં થતા શુભ પરિણામથી ધર્મ માને તે આસ્રવમાં ભૂલ છે, અજ્ઞાની માને છે કે જીવને વિકલ્પ આવે છે માટે વસ્ત્ર છૂટી જાય છે, તો એમ નથી. વસ્ત્ર છૂટવાનું કાર્ય તો વસ્ત્રથી થાય છે. જો વિકલ્પને લીધે વસ્ત્ર છૂટ્યાં માને તો જીવ-અજીવમાં ભૂલ છે. પરિગ્રહ નહિ રાખવાનો ભાવ શુભ છે-પુણ્ય બંધનું કારણ છે. તેને ઉપાદેય માનવો તે આસ્રવમાં ભૂલ છે. પૈસા રહેવા, અસત્ય વચન બોલવાં વગેરે તો જડની ક્રિયા છે, અને પૈસા રાખું વગેરે પરિણામ પાપ અધ્યવસાન છે. તેમાં પાપને હેય માનવું ને પુણ્યને ઉપાદેય માનવું તે આસ્રવતત્ત્વમાં ભૂલ છે. હિંસાદિકની માફક અસત્યાદિક પાપબંધનાં કારણ છે. એ સર્વ મિથ્યા અધ્યવસાય છે તે ત્યાજ્ય છે.

હિંસામાં મારવાની બુદ્ધિ થાય પણ તેનું આયુ પૂર્ણ થયા વિના મરે નહિ. મારવાનો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

દ્વેષ પોતે કર્યો તે પાપ છે. પોતે અહિંસાનો ભાવ કર્યો માટે જીવ બચ્યો નથી; તેના આયુષ્ય વિના જીવતો નથી. પોતાના શુભ પરિણામથી પુણ્ય બાંધે છે; તે ધર્મ નથી. પુણ્યને આદરણીય માને તે આસ્રવમાં ભૂલ છે. હું જ્ઞાતાદ્રષ્ટા છું, પરનો કર્તા નથી, હું રાગનો પણ કર્તા નથી, એમ માને ત્યાં નિર્બંધતા છે. નિર્બંધ ભાવ ઉપાદેય છે.

હવે વીતરાગી દશા પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી પ્રશસ્તરાગરૂપ પ્રવર્તો. આ ઉપદેશનું વાક્ય છે. વીતરાગી દશા ન થાય ત્યાં સુધી શુભ રાગ તેના કાળક્રમે આવે છે, એમ જાણો; પણ શ્રદ્ધાન તો એવું રાખો કે દયા, દાન, ભક્તિ વગેરે બંધનું કારણ છે, હેય છે. જો શ્રદ્ધાનમાં પુણ્યને મોક્ષમાર્ગ જાણે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ સાધે છે, તેના શુભરાગને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ કહે છે; પણ તે બંધમાર્ગ છે, એમ જાણવું જોઈએ.

❀

[ફાગણ વદ ૩ મંગળવાર, તા. ૩-૩-૫૩]

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે; તેને જે જાણતો નથી ને બહારથી ધર્મ માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અહીં આસ્રવતત્ત્વમાં ભૂલ કેવી રીતે કરે છે તે બતાવે છે. પાપને હેય માને પણ પુણ્યને ઉપાદેય માને તે આસ્રવની ભૂલ છે. વળી મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય ને યોગ એ આસ્રવના ભેદ છે. તેને બાહ્યરૂપથી તો માને, પણ તે ભાવોની જાતિ ઓળખે નહિ. સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની બાહ્ય લક્ષણથી પરીક્ષા કરે, તે ગૃહીત મિથ્યાત્વનો ત્યાગ છે; પણ અનાદિ અગૃહીત મિથ્યાત્વને ન ઓળખે, ને જ્ઞાયકસ્વરૂપ આત્માની દૃષ્ટિ નથી, પણ પુણ્ય–પાપ ઉપર દૃષ્ટિ છે તે અનાદિનું મિથ્યાત્વ છે, તેને ઓળખતો નથી. સ્વની દૃષ્ટિ કરીને આસ્રવ છોડવો જોઈએ, પણ એ ભૂલ ટાળતો નથી. દયા-દાનાદિ પરિણામ આસ્રવ છે, તેના ઉપરની દૃષ્ટિ તે પર્યાયદૃષ્ટિ છે. અંતરમાં રાગને હિતકર માને છે મિથ્યાત્વને ઓળખતો નથી.

વળી બાહ્ય ત્રસ–સ્થાવરની હિંસાને અવિરતિ માને છે. ઈન્દ્રિયના વિષયોની પ્રવૃત્તિને અવિરતિ માને છે પણ તે અવિરતિનું સ્વરૂપ નથી. જડની ક્રિયા ઘટી તો વિષયો ઘટ્યા એમ માને છે. સ્ત્રી, લક્ષ્મીનો સંસર્ગ કરે તો અવિરતિ થાય છે એમ માને છે; પણ હિંસામાં પ્રમાદપરિણતિ મૂળ છે. ઉગ્ર પ્રમાદ થવો તે અવિરતિ છે. નગ્ન થવાથી અવ્રત છૂટ્યાં એમ માને છે, તે ભૂલ છે, વિષયમાં આસક્તિ થવી તે અવ્રત છે. અંતરની આસક્તિ છૂટે નહિ ને માને કે હું વ્રતધારી છું. બાહ્યમાં ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં ન જોડાય માટે અવ્રત છૂટી ગયું એમ માને છે તે અવિરતિમાં ભૂલ છે. પર્યાયમાં તીવ્ર પ્રમાદભાવનો ને વિષયની આસક્તિનો ત્યાગ સ્વભાવના ભાનપૂર્વક થયો નહિ ને બાહ્યથી આસક્તિનો ત્યાગ માને તે અવિરતિરૂપ આસ્રવતત્ત્વમાં ભૂલ છે. આવી ભૂલવાળાને સમ્યગ્દર્શન હોય નહિ.

આત્માના ભાનપૂર્વક વિશેષ સ્થિરતા થવી તે વ્રત છે તેને ઓળખતો નથી. પ્રમાદભાવને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પીછાણતો નથી; પણ બહારનાં નિમિત્તો છૂટ્યાં માટે અવ્રત છૂટ્યાં એમ માને છે. હું શુદ્ધ ચિદાનંદ છું એવા ભાનપૂર્વક અંશે લીનતા થતાં અવ્રત પરિણામ છૂટી જાય છે. ને નિમિત્ત પણ નિમિત્તના કારણે છૂટી જાય છે. તેને જાણતો નથી તે આસ્રવતત્ત્વમાં ભૂલે છે.

વળી બાહ્ય ક્રોધાદિ કરવો તેને કષાય જાણે, પણ અભિપ્રાયની ખબર નથી. અનુકૂળ પદાર્થો મળે તો રાગ કરવો પડે, ને પ્રતિકૂળ પદાર્થો મળે તો દ્વેષ કરવો પડે; એ કષાયનો અભિપ્રાય છે. અજ્ઞાની માને છે કે હું વિકલ્પ કરું છું માટે બહારના પદાર્થો આવે છે. અભિપ્રાયમાં કષાય રહેલ છે તેથી આસ્રવતત્ત્વની ભૂલ છે. વળી આત્મામાં યોગ (–પ્રદેશકંપન)ની ક્રિયા છે તેને અજ્ઞાની માનતો નથી. જડની ક્રિયા મેં રોકી માટે યોગ રોકાયો એમ માને છે. મન, વચન, કાયાની ક્રિયા મેં રોકી માટે યોગ રોકાયો એમ માને છે. મન, વચન, કાયાની ક્રિયા જડની છે, તેની ખબર નથી ને શરીરાદિની ક્રિયા રોકાણી તેથી ધર્મ થયો એમ માને છે; પણ અંતરમાં શક્તિભૂત યોગોને તે જાણતો નથી. એ પ્રમાણે તે આસ્રવોનું સ્વરૂપ અન્યથા જાણે છે.

વળી રાગ, દ્વેષ, મોહરૂપ જે આસ્રવભાવ છે તેનો નાશ કરવાની ચિંતા નથી ને બાહ્ય ક્રિયા સુધારું એમ તે માને છે. અનુકૂળ નિમિત્તો મેળવવાનો ને પ્રતિકૂળ નિમિત્તો દૂર કરવાનો ઉપાય રાખે છે. બાહ્યક્રિયા છોડો, ભોજન છોડો, સ્ત્રી છોડો, લક્ષ્મીને છોડો, બાહ્ય પરિગ્રહનું પ્રમાણ કરો તો ધર્મ થશે એમ અજ્ઞાની માને છે. બહારથી ક્રિયા છૂટવાથી પ્રતિમા થઈ એમ તે માને છે, પણ પ્રતિમા બહારથી આવતી નથી. અંતર પરિણામ સુધાર્યા નથી. જીવ–અજીવનું ભેદજ્ઞાન નથી, જીવની સ્વતંત્ર ક્રિયામાં અજીવ નિમિત્તમાત્ર છે ને અજીવની સ્વતંત્ર ક્રિયામાં જીવ નિમિત્તમાત્ર છે એવી સ્વતંત્રતાની ખબર નથી તેને પ્રતિમા ક્યાંથી હોય?

કંચન, કામિની ને કુટુંબ—એ ત્રણ છોડો તો ધર્મ થશે—એમ અજ્ઞાની કહે છે. તે છૂટાં જ પડેલાં છે; તેને હું છોડું છું એ માન્યતા જ મિથ્યાત્વ છે. આત્મા તેનાથી પર છે, ને રાગ દ્વેષરહિત છે. એવા આત્માના ભાનપૂર્વક રાગ છૂટે તો કંચન, કામિની ને કુટુંબનાં નિમિત્ત છૂટ્યાં કહેવાય; નહિતર નિમિત્ત પણ છૂટ્યાં કહેવાતાં નથી. સ્વરૂપમાં લીનતા કરવી તે ચારિત્ર છે; બાહ્ય ત્યાગ તે ચારિત્ર નથી. અજ્ઞાની કહે છે કે બાહ્ય વસ્તુ છોડો તો અંતરમાં રાગ છૂટશે. પણ તે વાત ખોટી છે.

દ્રવ્યલિંગી મુનિ અન્ય દેવાદિકની સેવા કરતો નથી, ૨૮ મૂળગુણનું પાલન કરે છે ને પ્રાણ જાય તો પણ વ્યવહારધર્મ ન છોડે, તો ત્યાં ગૃહીત મિથ્યાત્વનો ત્યાગ છે, પણ અગૃહીતનો ત્યાગ નથી. તે બાહ્યહિંસા બિલકુલ કરતો નથી, પોતા માટે બનાવેલ આહાર લેતો નથી, ત્યારે તો શુભ પરિણામ થાય છે, પણ ધર્મ થતો નથી, જૂઠું બોલતો નથી, દયા પાળે છે, વિષય સેવન કરતો નથી, ક્રોધાદિ કરતો નથી, શરીરના ખંડખંડ કરે તોપણ ક્રોધ ન કરે તેવો વ્યવહાર

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે, પણ અંતરમાં ભાન નથી, તેથી અગૃહીત મિથ્યાત્વ છૂટ્યું નથી. તેને મિથ્યાત્વ, અવ્રત, કષાય ને યોગ–એમ ચાર આસ્રવ હોય છે. હું નિમિત્ત છું તો જડની ક્રિયા થાય—એમ તે માને છે. યથાર્થ વાતની ખબર નથી. બીજું એ કાર્યો તેઓ કપટથી કરતા નથી. જો કપટથી કરે તો ગ્રૈવેયક સુધી કેવી રીતે પહોંચે? ન પહોંચે. અંતરંગ મિથ્યા અભિપ્રાય, અવ્રત, રાગદ્વેષની ઈષ્ટતા વગેરે રાગાદિભાવ આવે છે તે જ આસ્રવ છે. તેને ઓળખતો નથી, તેથી તેને આસ્રવતત્ત્વની સાચી શ્રદ્ધા નથી.

❈ બંધતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા ❈

હિંસા, જૂઠું, ચોરી વગેરે અશુભભાવો વડે નરકાદિરૂપ પાપબંધને બૂરો જાણે ને દયાદાનાદિના બંધને ભલો જાણે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. બંને બંધ છે, આત્માનું હિત કરતા નથી. દયાદાનાદિથી મને પુણ્ય તો બંધાયું છે! એમ હરખ કરે છે, બંને બંધ છે છતાં પુણ્યબંધને ભલો જાણે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

પુણ્યબંધથી અનુકૂળ સામગ્રી મળે છે ને પાપબંધથી પ્રતિકૂળ સામગ્રી મળે છે, પણ તે વડે સ્વભાવ મળતો નથી. પાપબંધને બૂરો જાણી દ્વેષ કરે છે, નરકની સામગ્રી ઉપર દ્વેષ કરે છે ને પુણ્યબંધથી સારી સામગ્રી મળશે એમ માની રાગ કરે છે, પણ તે ભ્રાંતિ છે. સમવસરણ જોવાનું મળ્યું તેમાં આત્માને શો લાભ? પર ચીજથી લાભ–અલાભ નથી. સ્વર્ગમાં જઈશું ને પછી ભગવાન પાસે જઈશું તો ત્યાં શું મળ્યું? સમવસરણ તો જડ છે, પર છે; ત્યાં અનંતવાર જીવ ગયો છે. સામગ્રીથી સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અજ્ઞાની જીવ પ્રતિકૂળ સામગ્રીમાં દ્વેષ કરે છે ને અનુકૂળ સામગ્રીમાં રાગ કરે છે, તે મિથ્યાત્વ છે. તે રાગનો અભિપ્રાય રહ્યો તે બંધતત્ત્વની ભૂલ છે. તેની તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા ખોટી છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન વિના સમ્યગ્દર્શન નથી ને સમ્યગ્દર્શન વિના ચારિત્ર હોતું નથી. જૈનદર્શનમાં ગરબડ ન ચાલે, તત્ત્વમાં અન્યાય ન ચાલે. અબંધસ્વભાવની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ચારિત્રથી ધર્મ થાય છે. અજ્ઞાની જીવ સોળકારણભાવનામાં રાગ કરે છે; તેને તીર્થંકર પ્રકૃતિનો બંધ થતો નથી. જ્ઞાની જીવ રાગને હેય માને છે ને તીર્થંકર પ્રકૃતિને પણ હેય માને છે. જ્ઞાની જીવને કોઈ નબળાઈથી શુભરાગ આવે તો તીર્થંકર પુણ્ય પ્રકૃતિ બંધાઈ જાય છે.

ભક્તિમાં આવે કે હે ભગવાન! તમારી પાસેથી એક દેવ મોકલો વગેરે નિમિત્તનું કથન છે. અજ્ઞાની જીવ સંયોગની ભાવના કરે છે. પાપના બંધને ખરાબ માને કેમ કે તેનાથી પ્રતિકૂળ સામગ્રી મળશે, ને પુણ્ય બંધથી અનુકૂળ સામગ્રી મળશે માટે તેને સારો માને એ બંધતત્ત્વની ભૂલ છે. પુણ્ય–પાપ પરિણામથી બંધ થશે ને સામગ્રી મળશે. તેમાં કોઈ સામગ્રીને અનુકૂળ ને કોઈ પ્રતિકૂળ માનવી તે મિથ્યાદર્શનશલ્ય છે. અહીં વ્રત–તપ કરો તો સ્વર્ગમાં જવાશે ને ત્યાંથી ભગવાન પાસે જવાશે, ને ત્યાં સમ્યગ્દર્શન પામશું—એમ અજ્ઞાની માને છે. સંયોગ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ઉપર તેની દૃષ્ટિ છે પણ સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ નથી, તેને પોતાના આત્મા પાસે આવવું નથી. બંધન અહિતકર છે, પુણ્ય-પાપ હેય છે, સંવર-નિર્જરા હિતકર છે ને મોક્ષ પરમ હિતકર છે એવી ઓળખાણ નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. બંધતત્ત્વમાં પુણ્યથી સારો બંધ પડયો એમ માની હરખ કરે છે, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

અહીં પં. ટોડરમલ્લજી કહે છે કે પુણ્ય-પાપથી સામગ્રી મળે છે. અત્યારે કોઈ વર્તમાન પંડિત કહે છે કે સામગ્રી પુણ્ય-પાપથી મળતી નથી, તો તે ભૂલ છે. જેમ સારાં હવા પાણી આદિ અનુકૂળ સામગ્રી મળે તે વખતે જીવ રાગ કરે છે ને સાપ, ઝેર વગેરે પ્રતિકૂળ મળે તે વખતે દ્વેષ કરે છે, તેમ આ જીવ પુણ્યથી ભવિષ્યમાં અનુકૂળ પદાર્થો મળશે એમ માની રાગ કરે છે, ને પાપથી પ્રતિકૂળ મળશે એમ માની દ્વેષ કરે છે;—આમ તેને રાગદ્વેષ કરવાનું શ્રદ્ધાન થયું. માટે એના અભિપ્રાયમાં મિથ્યાત્વ છે. જેવી રીતે આ શરીર સંબંધી સુખ-દુઃખ સામગ્રીમાં રાગદ્વેષ કરવો થયો તેમ ભવિષ્યમાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સામગ્રી પ્રત્યે રાગદ્વેષ કરવો થયો.

વળી દયાદાનાદિ શુભ પરિણામથી તથા હિંસાદિ અશુભ પરિણામથી અઘાતિ કર્મોમાં ફેર પડે છે. શુભથી શાતા બંધાય છે ને અશુભથી અશાતા બંધાય છે, શુભથી વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્રમાં ફેર પડે છે, પણ અઘાતિકર્મો કાંઈ આત્મગુણનાં ઘાતક નથી. શુભાશુભભાવોથી ઘાતિકર્મોનો બંધ તો નિરંતર થાય છે કે જે સર્વ પાપરૂપ જ છે. અહીં ઓછાવત્તા બંધનો પ્રશ્ન નથી. પુણ્યથી ઘાતિકર્મોમાં રસ ઓછો પડે પણ બંધ તો નિરંતર છે. શુભ હોય કે અશુભ હોય તો પણ મિથ્યાદૃષ્ટિને જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય ને અંતરાયનો બંધ પડે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ શુભભાવ વખતે તેનો બંધ પડે છે. તે સર્વ પાપરૂપ જ છે ને એ જ આત્મગુણનાં ઘાતક છે. શુભ વખતે પણ બંધ પડે છે—એમ અહીં બતાવે છે. બંધ નુકશાનકારક છે ને અબંધ સ્વભાવ હિતકારક છે. તે સમજણ વિના પુણ્ય બંધને હિતકારી માને તે બંધ તત્ત્વમાં ભૂલ કરે છે.

❀

[ફાગણ વદ ૪ બુધવાર, તા. ૪-૩-૫૩]

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે. તે લક્ષણ ચોથા ગુણસ્થાનથી માંડી સિદ્ધમાં પણ રહે છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. જો તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન વ્યવહાર હોય તો સિદ્ધમાં તેવો વ્યવહાર હોતો નથી, ને ત્યાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન તો સંભવે છે, માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. મોક્ષમાર્ગ-પ્રકાશક પૃષ્ઠ-૩૨૩ માં કહ્યું છે કે કેવળી સિદ્ધભગવાનને પણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન લક્ષણ સમ્યકૃત્વ હોય છે જ; માટે ત્યાં અવ્યાપ્તિપણું નથી.

તત્ત્વ એટલે ભાવ. જીવનો ભાવ જ્ઞાયક છે. વ્યવહાર રત્નત્રયનો ભાવ આત્માના આનંદને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

લૂટનારો છે; એમ ભાવનું ભાસન થવું તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. જીવનો જ્ઞાયકસ્વભાવ છે, અજીવનો સ્વભાવ જડ છે, પુણ્ય-પાપ બંને આસ્રવ છે-હેય છે, બંધ અહિતકારી છે, સંવર-નિર્જરા હિતરૂપ છે ને મોક્ષ પરમ હિતરૂપ છે—એવું ભાસન થવું તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન છે. વળી મોક્ષશાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયના ચોથા સૂત્રમાં 'जीवाजीवास्त्रवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम्' કહ્યું છે. ત્યાં तत्त्वम् એક વચન કહ્યું છે. માટે ત્યાં નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વાત છે. રાગરહિત ભાવની વાત છે. સ્વપર-પ્રકાશક જ્ઞાનસ્વભાવ-એકમાં સાતનું ભાવભાસન રાગરહિત થવું તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. વળી તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શનના નિસર્ગજને અધિગમજ એવા બે ભેદો બતાવ્યા છે, તે વ્યવહારના ન હોઈ શકે; માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે.

તીર્થંકરની વાણીથી કોઈને લાભ થતો નથી. જે પરિણામથી તીર્થંકર પુણ્ય-પ્રકૃતિ બંધાણી તે પરિણામ જીવને પોતા માટે હેય છે ને પ્રકૃતિ અહિતકર છે. તો પછી બીજાને હિતકર કેમ હોય? અજ્ઞાની જીવ તીર્થંકર પુણ્યપ્રકૃતિથી લાભ માને છે ને તેનાથી ઘણા જીવો તરે છે એમ માને છે તે ભૂલ છે. પોતે પોતાના કારણે તરે છે તો તીર્થંકરની વાણીને નિમિત્ત કહેવાય, તેમ તે સમજતો નથી. આ પ્રમાણે શુભાશુભ ભાવો વડે કર્મબંધ થાય તેને ભલો-બૂરો જાણવો એ જ મિથ્યા શ્રદ્ધાન છે અને એવા શ્રદ્ધાનથી બંધતત્ત્વનું પણ તેને સત્ય શ્રદ્ધાન નથી.

❀ સંવરતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા ❀

પર જીવને નહિ મારવાના ભાવ, બ્રહ્મચર્ય પાલનના ભાવ, તેમ સત્ય બોલવાના ભાવ વગેરે ભાવ આસ્રવ છે. તેને અજ્ઞાની સંવર અથવા સંવરનું કારણ માને છે. સંવર અવિકાર છે ને આસ્રવ વિકાર છે. અવિકારનું કારણ વિકાર ક્યાંથી થાય? માટે તેમ માનનારની મૂળમાં ભૂલ છે. અહીં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનની ભૂલ બતાવે છે. તત્ત્વાર્થ એટલે તત્ત્વ + અર્થ. અર્થમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણે આવી જાય છે ને તત્ત્વ એટલે ભાવ. દ્રવ્યનો ભાવ, ગુણનો ભાવ અને પર્યાયનો ભાવ—એમ ત્રણના ભાવનું ભાસન થવું તે સમ્યગ્દર્શન છે. સાત તત્ત્વમાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય છે; આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ—એ પર્યાય છે. તેના ભાવનું ભાસન થવું જોઈએ. વળી દ્રવ્ય આસ્રવ, દ્રવ્યબંધ, દ્રવ્યસંવર, દ્રવ્યનિર્જરા, દ્રવ્યમોક્ષ—એ અજીવની પર્યાયો છે; તેનું પણ ભાવભાસન થવું જોઈએ. આમ દ્રવ્ય, ગુણ ને પર્યાયના ભાવનું ભાસન થવું તે સમ્યગ્દર્શન છે.

અહિંસા પરમધર્મ છે. રાગરહિત શુદ્ધદશા-મહાવ્રતાદિના પરિણામથી પણ રહિત દશા—તે અહિંસા છે, તે સંવર છે; ને મહાવ્રતાદિના પરિણામ આસ્રવ છે. તે સંવર નથી.

વળી તત્ત્વાર્થસૂત્રના બીજા અધ્યાયના પહેલાં સૂત્રમાં ઔપશમિકભાવને પહેલો લીધો છે, તેથી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શનમાં નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વાત છે. પારિણામિકભાવ દ્રવ્ય છે ને ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિકભાવ, ઔદયિક ને ક્ષાયિક—ચારે પર્યાય છે. તે જીવનું સ્વતત્ત્વ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તે સૂત્રમાં પ્રથમ ઔપશમિકભાવ લીધો છે, કેમ કે જેને પ્રથમ ઔપશમિકભાવ પ્રગટ થાય છે તે બીજા ભાવોને યથાર્થ જાણી શકે છે. જેને ઔપશમિકભાવ પ્રગટ્યો નથી તે ઔદયિકભાવને પણ યથાર્થ જાણતો નથી.

અજ્ઞાની જીવ સંવરતત્ત્વમાં ભૂલ કરે છે. વ્રત, પ્રતિમા આદિના પરિણામ આસ્રવ છે, સંવર નથી. આત્મા જ્ઞાયક ચિદાનંદ છે, તેના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. આસ્રવથી સંવર પ્રગટતો નથી. વળી જીવના આશ્રયે સંવર પ્રગટે છે એમ કહેવું તે પણ સાપેક્ષ છે. પ્રથમ નિરપેક્ષ નિર્ણય કરવો જોઈએ. સાતેના ભાવ સ્વતંત્ર છે, જીવ જીવથી છે, સંવરથી સંવર છે—એમ સાતે સ્વતંત્ર છે. એમ નિર્ણય કર્યા પછી જીવના આશ્રયે સંવર પ્રગટે છે એમ સાપેક્ષ કહેવાય.

શુભ-અશુભ પરિણામ બંને અશુદ્ધ છે. આત્માને આશ્રયે પરિણામ થાય તે શુદ્ધ છે. અહિંસાદિરૂપ શુભાસ્રવને અજ્ઞાની સંવર માને છે, તે સંવરતત્ત્વમાં ભૂલ છે.

પ્રશ્ન :—મુનિને એક જ કાળમાં બે ભાવ થાય છે ત્યાં તેમને બંધ પણ થાય છે તથા સંવર-નિર્જરા પણ થાય છે એ કેવી રીતે?

ઉત્તર :—એ ભાવ મિશ્રરૂપ છે. ચિદાનંદ આત્માને આત્માના આશ્રયે જે વીતરાગી દશા થાય તે સંવર છે, ને જેટલો રાગ બાકી છે તે આસ્રવ છે. અકષાય પરિણતિ થાય તે વીતરાગી ભાવ છે ને તે મુનિપણું છે. જેટલો રાગ બાકી છે તે વ્યવહાર છે. બંધનું કારણ છે. જો વ્યવહાર સર્વથા ન હોય તો કેવળદશા હોવી જોઈએ, ને જો વ્યવહારથી લાભ માને તો મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે. સાધકજીવને અંશે શુદ્ધતા છે ને અંશે અશુદ્ધતા છે. તે શુભરાગને હેય માને છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે આવો શુભરાગ લાવવો કે નહિ?

સમાધાન :—ક્યા રાગને ફેરવી શકીશ? ચારિત્રગુણની ક્રમબદ્ધપર્યાય જે થવાની તે થવાની, તેને કેવી રીતે ફેરવવી? જ્ઞાનીને શુભરાગ ફેરવવાની દૃષ્ટિ નથી, પોતાના સ્વભાવમાં એકાગ્ર થવાની ભાવના છે.

શ્રી ઉમાસ્વામી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહે છે, તે સાતના ભાવભાસન વિના કર્મનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય થતો નથી. પંચાસ્તિકાયની ગાથા ૧૭૩ની ટીકામાં જયસેન આચાર્યે તત્ત્વાર્થસૂત્રને દ્રવ્યાનુયોગના શાસ્ત્ર તરીકે ગણ્યું છે, ને દ્રવ્યાનુયોગમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેની વ્યાખ્યા આવે છે. અહીં તત્ત્વાર્થનું યથાર્થ ભાસન નથી તેની વાત ચાલે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિને ભાવનું ભાસન નથી. તેને નામ નિક્ષેપથી અથવા આગમદ્રવ્યનિક્ષેપથી તત્ત્વશ્રદ્ધા કહેવાય. આગમથી ધારણ કરી લે પણ પોતાને ભાવનું ભાસન નથી, તેથી તેને સાચી શ્રદ્ધા નથી. તે વાત અહીં નથી. અહીં તો નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વાત છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અહીં સંવરની ભૂલ બતાવે છે. એક ક્ષણમાં જે મિશ્રભાવ થાય છે તેમાં બે કાર્ય તો બને, પણ મહાવ્રતાદિના પરિણામ આસ્રવ છે, તેને સંવર–નિર્જરા માનવા તે ભ્રમ છે. અંતર નિર્વિકલ્પ શાંતિ ને આનંદ ઉત્પન્ન થાય તે સંવર છે; છતાં જે પ્રશસ્ત રાગના ભાવથી આસ્રવ થાય તે જ ભાવથી સંવર–નિર્જરા પણ થાય એમ માનવું તે સંવરતત્ત્વમાં ભૂલ છે.

❀

[ફાગણ વદ ૫ ગુરુવાર, તા. ૫-૩-૫૩]

❀ શુભરાગ સંવર નથી; પણ આસ્રવ છે ❀

આત્મામાં પંચમહાવ્રત, ભક્તિ વગેરેના પરિણામ થાય તે શુભરાગ છે. તે આસ્રવ છે. તે રાગને આસ્રવ પણ માનવો ને તેને જ સંવર પણ માનવો તે ભ્રમ છે. એક જ ભાવથી—શુભરાગથી આસ્રવ તથા સંવર બંને કેમ થાય? મિશ્રભાવનું જ્ઞાન સમ્યગ્દ્રષ્ટિને જ હોય છે. સમ્યગ્દ્રષ્ટિને પણ જે રાગ છે તે ધર્મ નથી. સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર રાગરહિત છે તે જ ધર્મ છે. હું જ્ઞાયક છું–એવા સ્વભાવનાં શ્રદ્ધા–જ્ઞાનથી જેટલો વીતરાગભાવ થયો તે સંવરધર્મ છે, ને તે જ સમયે જે રાગ બાકી છે તે આસ્રવ છે. એક જ સમયમાં આવો મિશ્રરૂપ ભાવ છે; તેમાં વીતરાગ અંશ અને સરાગ અંશ બંનેને ભિન્ન ભિન્ન ધર્મી જીવ ઓળખે છે. પહેલાં વ્યવહાર અને પછી નિશ્ચય–એમ નથી. વ્યવહારનો શુભરાગ તો આસ્રવ છે. આસ્રવ તે સંવરનું કારણ કેમ થાય? પહેલો વ્યવહાર, અને તે વ્યવહાર કરતાં કરતાં નિશ્ચય થાય–એવી દ્રષ્ટિથી તો સનાતન જૈન પરંપરામાંથી જુદા પડીને શ્વેતામ્બરો નીકળ્યા; અને દિગંબર સંપ્રદાયમાં રહીને પણ કોઈ એમ માને કે રાગ કરતાં કરતાં ધર્મ થશે, વ્યવહાર કરતાં કરતાં નિશ્ચય થશે–તો એમ માનનાર પણ શ્વેતામ્બર જેવા જ અભિપ્રાયવાળો જ છે, તેને દિગંબર જૈનધર્મની ખબર નથી.

જેણે રાગનો આદર કર્યો કે 'રાગ કરતાં કરતાં સમ્યગ્દર્શન થઈ જશે, પહેલાં વ્યવહારની ક્રિયા સુધારો પછી ધર્મ થશે.'—એમ માનનારે દિગંબર જૈનશાસનને કે મુનિઓને માન્યા નથી. પોતાને દિગંબર જૈન કહેવડાવે પણ જૈનધર્મ શું છે તેની તેને ખબર નથી. તે જીવ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે. વસ્તુ એક સમયમાં સામાન્ય શક્તિનો ભંડાર છે; અને વિશેષરૂપ પર્યાય છે તેમાં અભેદરૂપ સામાન્યની દ્રષ્ટિ કરે તો પર્યાયમાં સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર પ્રગટે. તે અભેદનો આશ્રય તો કરતો નથી, ને વ્યવહાર કરતાં કરતાં તેના આશ્રયે કલ્યાણ માને છે તે વ્યવહારમૂઢ મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે. સ્વભાવની દ્રષ્ટિ પ્રગટ કરીને નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન થયું ત્યાં જે રાગ રહ્યો તેને ઉપચારથી વ્યવહાર કહ્યો છે, પણ ધર્મીની દ્રષ્ટિમાં તેનો આદર નથી.

પર્યાયદ્રષ્ટિથી આત્મા રાગથી અભિન્ન છે અને ત્રિકાળી દ્રવ્યની દ્રષ્ટિથી આત્મા રાગથી ભિન્ન જ્ઞાયકસ્વરૂપ છે. ત્યાં ત્રિકાળીની દ્રષ્ટિ કરીને રાગને હેય જાણ્યો, ત્યારે રાગને વ્યવહાર કહેવાય છે. મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવ શુભમાં પ્રવર્તે છે અને તેને ધર્મ માને છે પણ તે વ્યવહારાભાસી

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે. નિશ્ચયધર્મની ખબર વગર રાગમાં વ્યવહાર ધર્મનો આરોપ પણ ક્યાંથી આવે? નિશ્ચય વગર વ્યવહાર કેવો? તે તો વ્યવહારાભાસ છે. વળી સમિતિ–ગુપ્તિ–પરિષહજય–અનુપ્રેક્ષા–ચારિત્ર– એને સંવર કહે છે; પણ અજ્ઞાની તેનાં સ્વરૂપને સમજતો નથી. નિશ્ચય સ્વરૂપના અવલંબન વગર સમિતિ–ગુપ્તિ વગેરે સાચાં હોય નહિ. મનમાં પાપ ન ચિંતવે ને શુભરાગ રાખે, વચનથી મૌન રાખે અને કાયાથી હલનચલનાદિ ન કરે–એવી મન–વચન–કાયાની ક્રિયાને અજ્ઞાની જીવ ગુપ્તિ માને છે અને તેને તે સંવર માને છે; પણ મૌન ક્રિયા તો જડની ક્રિયા છે, શરીર સ્થિર રહે તે પણ જડની ક્રિયા છે; તથા અંદર પાપચિંતવન ન કર્યું તે શુભરાગ છે, તેમાં ખરેખર સંવર નથી. સ્વભાવની દૃષ્ટિ થયા પછી શુભાશુભ વિકલ્પ રહિત વીતરાગભાવ પ્રગટ્યો તે ખરી ગુપ્તિ અને સંવર છે. ત્યાં શરીર સ્થિર હોય ને વાણીની ક્રિયામાં મૌન વગેરે હોય તેને ઉપચારથી કાયગુપ્તિ અને વચનગુપ્તિ કહી છે. એકેન્દ્રિયને તો સદા મૌન જ છે. પણ તેને કાંઈ ગુપ્તિ ન કહેવાય. અંતરમાં વીતરાગભાવ પ્રગટ્યા વગર શુભરાગ રાખે તો તે પણ ગુપ્તિ નથી. સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર ત્રણે વીતરાગભાવ છે; ત્યાં મન–વચન–કાયાનું અવલંબન નથી, સ્વાધ્યાય વગેરેનો વિકલ્પ પણ નથી.–એવો જે વીતરાગભાવ તે જ ગુપ્તિ છે અને તે જ સંવર–નિર્જરાનું કારણ છે. કષાયનો કણ પણ મારા સ્વભાવની ચીજ નથી; એવી દૃષ્ટિ થયા પછી વીતરાગભાવ થતો તે નિશ્ચયગુપ્તિ છે, ને જ્યાં એવી નિશ્ચયગુપ્તિ પ્રગટી હોય ત્યાં શુભભાવને વ્યવહારગુપ્તિ કહેવાય છે. પરંતુ વ્યવહારગુપ્તિ તે ખરેખર સંવર નથી. વ્યવહારગુપ્તિ તો આસ્રવ છે નિશ્ચયગુપ્તિ વીતરાગભાવ છે; તે જ સંવર છે.

સમ્યગ્દર્શન થયા પછી સંવર–નિર્જરા હોય છે. સમ્યગ્દર્શન વગર તો સંવર-નિર્જરા હોતાં નથી. સમ્યગ્દર્શન પછી સમિતિ–ગુપ્તિ વગેરે ધર્મો મુનિઓને હોય છે, તે સંવર–નિર્જરા છે. સમિતિ–ગુપ્તિ વગેરે જેટલા મુનિના ધર્મો છે તે બધાય ધર્મો અંશે સમ્યગ્દૃષ્ટિ શ્રાવકને પણ હોય છે, અને શ્રાવકને પણ તેટલા અંશે સંવર–નિર્જરા છે.

जिनपुङ्गलप्रवचने मुनीश्वराणां यदुक्तमाचरणम्।
सुनिरूप्य निजां पदवीं शक्तिं च निषेव्यमेतदपि॥२००॥

—પુરુષાર્થ સિદ્ધિઉપાય

પર જીવોની રક્ષા હું કરું છું–એવી બુદ્ધિથી પ્રવર્તે અને તે રક્ષાના શુભપરિણામને જ સંવર માને તે પણ અજ્ઞાની છે. પર જીવની હિંસાના પરિણામને તું પાપ કહે છે, ને રક્ષાના પરિણામને તું સંવર કહે છે, તો પછી પુણ્ય બંધ કોનાથી થશે? માટે પરની રક્ષાના શુભપરિણામ તે સંવર નથી પણ શુભ-આસ્રવ છે. પરની રક્ષા તો કરી શકતો નથી; અને પરની રક્ષાનો શુભવિકલ્પ થાય તે પણ આસ્રવ છે; તે સંવર નથી. વીતરાગભાવથી પોતાના ચૈતન્યપ્રાણની રક્ષા કરવી તે નિશ્ચય સંવર-નિર્જરા છે; ને ત્યાં પર પ્રાણીની રક્ષાનો ભાવ તે વ્યવહારસંયમ કહેવાય છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

શ્રાવકને પણ અંશે સમિતિ–ગુપ્તિ વગેરે હોય છે. જેટલા મુનિધર્મ છે, તે બધાય શ્રાવકોએ પણ એકદેશ ઉપાસવાયોગ્ય છે; પણ શ્રાવક કહેવા કોને? જેને પહેલાં આત્માના સ્વભાવનું ભાન છે ને સ્વભાવના અવલંબને અંશે રાગ ટળીને વીતરાગી અકષાયી શાંતિ પ્રગટી છે તેટલે અંશે સંવર–નિર્જરા વગેરે ધર્મ છે, તે શ્રાવક છે. સમ્યગ્દર્શન અને પંચમ ગુણસ્થાન વગર શ્રાવક કહેવાય નહિ.

અગિયાર પ્રતિમા તે સ્થૂળરૂપ ભેદ છે. તેમાં એકેક પ્રતિમામાં પણ અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ પરિણામો હોય છે. મુનિને છઠ્ઠા ગુણસ્થાને શુભભાવ આવે છે ત્યાં તે સમિતિમાં પરની રક્ષાનો અભિપ્રાય નથી, પણ તે પ્રકારનો હિંસાનો પ્રમાદ ભાવ જ થતો નથી–એટલો વીતરાગભાવ થઈ ગયો છે. તેનું નામ સમિતિ છે. ગમન વગેરેનો શુભરાગ થતાં મુનિને તેમાં અતિ આસક્તિભાવ નથી. એટલે પ્રમાદની પરિણતિ નથી, તેથી તે સમિતિ છે. તેમાં સ્વભાવના અવલંબને વીતરાગભાવ થયો તે નિશ્ચયસમિતિ છે, ને તેને તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સંવર કહ્યો છે; અને ૨૮ મૂળગુણમાં સમિતિ કહી છે તે વ્યવહારસમિતિ છે, ને તે પુણ્યાસ્રવ છે. તે સંવર નથી. અજ્ઞાની તો વ્યવહાર સમિતિને જ ધર્મ માને છે; માટે તે વ્યવહારાભાસી છે.

૨૮ મૂળગુણમાં આવતી સમિતિને સંવર કહે તો તે અજ્ઞાની છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સમિતિને સંવરનું કારણ કહ્યું છે. તે સમિતિ જુદી અને ૨૮ મૂળગુણવાળી સમિતિ જુદી. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ૨૮ મૂળગુણવાળી સમિતિને સંવર નથી કહ્યો, પણ સ્વભાવના અવલંબને પ્રગટેલી મુનિઓની વીતરાગ પરિણતિરૂપ નિશ્ચય સમિતિને જ સંવરનું કારણ કહ્યું છે. બંને પ્રકાર જુદા છે; તે સમજે નહિ અને વ્યવહાર સમિતિને જ સંવર માને તો તેને સંવરતત્ત્વની ખબર નથી. શુભરાગ તે મુનિપણું નથી. અંતરમાં વીતરાગભાવ થયો છે તે મુનિપણું છે. ત્યાં શુભરાગ રહ્યો તે વ્યવહારસમિતિ છે–આસ્રવ છે. યથાર્થ સમજણ વગર એકલા સંપ્રદાયના નામથી કાંઈ તરી જવાતું નથી. સમજણ કરીને યથાર્થ નિર્ણય કરવો જોઈએ.

છઠ્ઠા–સાતમા ગુણસ્થાનવાળા મુનિ ચાલતા હોય, પ્રમાદભાવ ન હોય ને કોઈ લીમડાનો સૂક્ષ્મ કોર પગ નીચે આવી જાય, ઝાડ ઉપરથી જીવજંતુ શરીર ઉપર પડીને ગરમીથી મરી જાય, ત્યાં મુનિને કાંઈ દોષ નથી, કેમ કે તેની પરિણતિમાં પ્રમાદ નથી. પોતાની પરિણતિમાં પ્રમાદ થાય તો દોષ છે. અહીં તો કહે છે કે જોઈને ચાલવાનો શુભભાવ તે પણ ખરેખર સંવર નથી. જોઈને ચાલે, પ્રમાદ ન કરે, ને કોઈ જીવ ન પણ મરે; છતાં તે શુભરાગથી ધર્મ માને તો તે જીવને સંવરતત્ત્વની ખબર નથી.

સ્વર્ગ–મોક્ષની ઈચ્છાથી કે નરકાદિના ભયથી ક્રોધાદિ ન કરે ને મંદરાગ રાખે, પણ તેથી કાંઈ ધર્મ ન થાય, કેમ કે કષાય શું? અને સ્વભાવ શું? તેનું ભાન નથી. લૌકિકમાં આબરૂ વગેરેના કારણે પરસ્ત્રી સેવન ન કરે, રાજાના ભયથી ચોરી ન કરે, તેથી કાંઈ તેને વ્રતધારી ન કહેવાય; કેમ કે કષાય કરવાનો અભિપ્રાય તો છૂટ્યો નથી. જેને પુણ્યની પ્રીતિ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે તેને કષાયનો જ અભિપ્રાય પડ્યો છે. જ્ઞાયકસ્વભાવનો જેને અનાદર છે ને રાગનો આદર છે, તે જીવના અભિપ્રાયમાં અનંતાનુબંધી ક્રોધ પડ્યો છે, તે ધર્મી નથી. જેને જ્ઞાયકસ્વભાવનું ભાન નથી અને પરપદાર્થને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માને છે, તે જીવને રાગદ્વેષનો અભિપ્રાય છૂટ્યો નથી. ભગવાન પંચપરમેષ્ઠી તે ઈષ્ટ અને કર્મ અનિષ્ટ એવી જેની બુદ્ધિ છે તે પણ અજ્ઞાની છે. હું તો જ્ઞાન છું ને બધાં પર દ્રવ્યો મારાં જ્ઞેય છે, તેમાં કોઈ મને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ નથી; આવું ભાન થયા પછી ધર્મીને શુભરાગ થતાં ભગવાનનું બહુમાન આવે; ત્યાં પરમાં ઈષ્ટબુદ્ધિ નથી ને રાગનો આદર નથી; રાગ પરને કારણે થયો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી જ્યારે કોઈ પણ પરપદાર્થ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ ન ભાસે ત્યારે રાગના કર્તાપણાનો અભિપ્રાય ન રહે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ફાગણ વદ ૬ શુક્રવાર, તા. ૬-૩-૫૩]

માત્ર આત્મજ્ઞાનથી ઈષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ મટે એમ નહિ લેતાં, સાત તત્ત્વોને યથાર્થરૂપે જાણે તો પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપાદેય માને અને પરથી ઉદાસીન થાય, તે અનિત્યાદિ ભાવના મોક્ષમાર્ગમાં ગણી છે. શરીર, સ્ત્રી, કુટુંબ, ધન વગેરે અજીવ છે. તેમાં કોઈ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ નથી. સાત તત્ત્વોની સમ્યક્શ્રદ્ધા થતાં, શુદ્ધાત્માનો પ્રતિભાસ થતાં, પરપદાર્થમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું ભાસતું નથી, ને રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તે ધર્મ છે.

વળી શરીરાદિમાં અશુચિ, અનિત્યાદિ ચિંતવનથી તેને બૂરાં જાણી, અહિતરૂપ જાણી, તેનાથી ઉદાસ થવું તેનું નામ તે અનુપ્રેક્ષા કહે છે; પણ તે તો દ્વેષબુદ્ધિ છે. સ્ત્રી, પુત્રાદિ સ્વાર્થનાં સગાં છે, લક્ષ્મી પાપ ઉપજાવે છે—એમ માની તેના ઉપર દ્વેષ કરે છે. તો શું પરદ્રવ્ય તારું બૂરું કરે છે? નહિ જ. તે તો તેમના પ્રત્યે દ્વેષ થયો. જેમ પ્રથમ કોઈ મિત્રથી રાગ કરતો હતો પછી તેના દોષ જોઈ દ્વેષરૂપ ઉદાસ થયો તેમ શરીરાદિ ઉપર પ્રથમ રાગ હતો, પછી તેમને અનિત્યાદિ જાણી તેનાથી ઉદાસ થતાં, તેના પ્રત્યે દ્વેષ કરનારો થયો, એ કાંઈ સાચી અનુપ્રેક્ષા નથી.

એક ઉપદેશક કહેતા હતા કે રાગના કારણરૂપ સ્ત્રી, ધનાદિ ઉપર એવો દ્વેષ કરો કે તેના પ્રત્યે જરા પણ રાગ ન રહે. તો શું પર ચીજથી રાગ દ્વેષ, મોહ થાય છે? શું પર ચીજનું ગ્રહણ—ત્યાગ કરી શકાય છે? તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જ્ઞાતામાત્ર સ્વભાવમાં સ્થિરદશા થતાં સહજ પર ચીજ પ્રત્યેના રાગનો ત્યાગ થઈ જાય છે, ને પર વસ્તુ તો તેના કારણે છૂટી જાય છે. અજ્ઞાનીને કર્તાબુદ્ધિનો મોહ છે. ભૂમિકાનુસાર સમયે સમયે રાગ થાય છે તેને પણ છોડી શકતો નથી. આત્મા તો માત્ર જ્ઞાતા રહી શકે છે; તેની અજ્ઞાનીને ખબર નથી. તેથી પર ચીજને છોડું ને પર સંયોગથી દૂર રહું તો શાંતિ થાય-ધર્મ થાય-એમ તે માને છે; પણ પોતાના જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપને તથા શરીરાદિનો જે સ્વભાવ છે તેને જાણી, ભ્રમ છોડી, કોઈ પરને ભલાં—

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

બૂરાં ન માનતાં માત્ર જ્ઞાતાદ્રષ્ટા રહેવું તેનું નામ સાચી ઉદાસીનતા છે. નિશ્ચય તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનપૂર્વક સ્વસન્મુખ થઈ, યથાર્થ જ્ઞાતાપણામાં જેટલી એકાગ્રતા વધે છે, તેનું નામ સંવર-નિર્જરાનું કારણ સાચી અનુપ્રેક્ષા છે. શુભરાગ રહ્યો તે વ્યવહાર અનુપ્રેક્ષા છે. તે તો આસ્રવ છે.

વળી ક્ષુધાદિ થતાં તેના નાશનો ઉપાય ન કરવો, આહારાદિ ન લેવા તેને તે પરિષહ-સહનતા કહે છે. હવે સંયોગી દૃષ્ટિ તો છે, અને અંદરમાં ક્ષુધાદિને અનિષ્ટ માની દુઃખી તો થયો છે; તે તો અશુભભાવ છે, પણ કદી શુભભાવ હોય તોપણ ધર્મ નથી. કોઈ કહે છે કે પ્રથમ પરિષહ સંબંધી પ્રતિકૂળતાનો વિકલ્પ થાય પછી બીજે સમયે રાગને જીતવો તે પરિષહજય છે. તો તે વાત ખોટી છે; કારણ કે વિકલ્પ તો રાગ છે, આસ્રવ છે. તે પરિષહજય રૂપ સંવર નથી. ક્ષુધા, તૃષા, રોગાદિ મટાડવાનો ઉપાય ન કરવો તે પરિષહજય નથી; કેમકે તેમાં તો શુભરાગની ઉત્પત્તિ છે. મુનિ નગ્ન રહે તે પરિષહજય છે એમ પણ નથી; પણ તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક સ્વાશ્રયના બળથી રાગની ઉત્પત્તિ ન થવી તે પરિષહજય છે. જ્ઞાતામાત્રપણે સ્વરૂપમાં સ્થિર રહેવું તેનું નામ સંવર છે-પરિષહજય રૂપ ધર્મ છે.

આત્માનુશાસન ગ્રંથમાં લખે છે કે અજ્ઞાની ત્યાગી હોય; ને તેને જે બાહ્ય સામગ્રીનો અભાવ વર્તે છે તે તો અંતરાયના કારણે છે. અંતરંગ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય વિના ઉપચારથી પણ ધર્મ નથી. જેને અનુકૂળ સંયોગોની રુચિ છે તેને તે જ સમયે પ્રતિકૂળ સંયોગોનો દ્વેષ છે. તેમ આ ઉપવાસાદિમાં દુઃખ માને છે, તેથી તેને રતિના કારણ મળતાં તેમાં સુખબુદ્ધિ છે જ. એ તો પરાશ્રય સુખ-દુઃખરૂપ પરિણામ છે અને એ જ આર્ત્ત-રૌદ્રધ્યાન છે. એનાથી સંવર-ધર્મ નથી. પરની અપેક્ષા રહિત એકલા જ્ઞાતાસ્વભાવની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, લીનતા વડે સ્વસન્મુખ જ્ઞાતા રહે અને કોઈને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ન માને તે જ સાચો પરિષહજય છે. અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંયોગ મળે છતાં પોતાના સહજ જ્ઞાન-સ્વભાવના આશ્રયે સર્વ ઠેકાણે જ્ઞાતાદ્રષ્ટા રહેતાં જેટલી પોતાની વીતરાગદશા થઈ તેટલા અંશે ધર્મ છે. વળી હિંસાદિક સાવદ્યયોગના ત્યાગને તે ચારિત્ર માને છે, પણ હિંસા, આરંભ, સમારંભ બહારમાં નથી; પણ જીવના અરૂપી વિકારભાવમાં આરંભ-હિંસાદિરૂપ ભાવ થાય છે. બાહ્ય ત્યાગ દેખાય માટે હિંસારૂપ આરંભથી છૂટી ગયો-એમ નથી.

૨૮ મૂળગુણ તથા મહાવ્રતાદિના પાલનરૂપ શુભ-ઉપયોગ તે શુભાસ્રવ છે, તે ધર્મ નથી. અજ્ઞાની તે વ્રત-તપાદિના શુભ રાગને ઉપાદેય માને છે, હિતકર-મદદગાર માને છે, પણ તે ચારિત્ર નથી. ચરણાનુયોગની અપેક્ષાએ પણ અજ્ઞાનીને વ્યવહાર ત્યાગ કહી શકાતો નથી. આત્માના તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્વક અકષાય શાન્તિ થાય તે સંવરરૂપ ધર્મ છે. અવ્રતાદિના રાગનો ત્યાગ થતાં બાહ્યત્યાગ વ્યવહારથી કહેવાય છે; પણ બાહ્ય વસ્તુનો ત્યાગ તે ધર્મ નથી. રાગનો ત્યાગ કર્યો એમ કહેવું તે પણ નામ માત્ર છે-ઉપચારથી છે; કેમ કે જ્ઞાતા તો રાગના પણ અભાવ સ્વરૂપ જ છે. આત્મા આત્મામાં સ્થિર થાય તે જ સાચું પ્રત્યાખ્યાન છે. વ્રતાદિનો શુભરાગ છે તે આસ્રવ છે. તે આસ્રવ તો બંધનો સાધક છે ને ચારિત્ર તો વીતરાગભાવમાત્ર

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

હોવાથી, મોક્ષનું સાધક છે. તેથી એ મહાવ્રતાદિરૂપ શુભભાવને ચારિત્રપણું સંભવતું નથી. અજ્ઞાનીના વ્રત ઉપચારથી પણ વ્રત કહેવાતાં નથી.

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પૂર્વક સ્વસન્મુખ વીતરાગભાવ થાય તેટલું ચારિત્ર છે; અને મહાવ્રતાદિ શુભરાગ મુનિદશામાં થાય છે તે ચારિત્ર નથી, પણ ચારિત્રનો મળ છે-દોષ છે. એને નહિ છૂટતો જાણી તેનો ત્યાગ કરતા નથી; અને અવ્રતાદિ અશુભરાગનો ત્યાગ કરે છે; પણ તે શુભાસ્રવને ધર્મ માનતા નથી. જેમ કોઈ કંદમૂળાદિ ઘણા દોષવાળી લીલોતરીનો ત્યાગ કરે ને કોઈ દૂધી આદિ લીલોતરી ખાય પણ તેને ધર્મ માને નહિ; તેમ મુનિ હિંસાદિ તીવ્રકષાયભાવરૂપ અવ્રતનો ત્યાગ કરે છે તથા અકષાયદૃષ્ટિ અને સ્થિરતાપૂર્વક મંદકષાયરૂપ મહાવ્રતાદિ પાળે છે; પણ વ્રતાદિ આસ્રવને મોક્ષમાર્ગ માનતા નથી.

[વીર સં. ૨૪૭૯ ફાગણ વદી ૭ શનિવાર, તા. ૭-૩-૫૩]

વ્યવહારાભાસીનું વર્ણન ચાલે છે. સાત તત્ત્વોનો ભાવ ભાસ્યા વિના અગૃહીત મિથ્યાત્વ ટળતું નથી. તેવો જીવ સંવર તત્ત્વમાં શું ભૂલ કરે છે તે બતાવે છે.

પ્રશ્ન :—જો એ પ્રમાણે છે તો ચારિત્રના તેર ભેદોમાં એ મહાવ્રતાદિકને કેમ કહ્યાં છે?

ઉત્તર :—ત્યાં તેને વ્યવહાર-ચારિત્ર કહેલ છે. ચારિત્ર જેવું છે તેવું ન માને તે સંવરતત્ત્વમાં ભૂલ છે. વ્યવહાર ઉપચારનું નામ છે. મુનિદશામાં અકષાય આનંદ હોય છે ને વિકલ્પ વખતે પાંચ મહાવ્રતના પરિણામ આવે છે. એવો સંબંધ જાણી, મહાવ્રતમાં ચારિત્રનો ઉપચાર કરે છે. ચારિત્ર સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ છે, ને સમ્યગ્દર્શન પરંપરા મોક્ષમાર્ગ છે. તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહે છે. આત્મામાં અકષાય શાંતિ પ્રગટે તે ચારિત્ર છે. તેવું ચારિત્ર પ્રગટ થયું છે તેવા મુનિના પાંચ મહાવ્રતને ઉપચારથી ચારિત્ર કહ્યું છે. નિશ્ચયથી નિષ્કષાયભાવ છે તે જ સાચું ચારિત્ર છે. એ પ્રમાણે સંવરના કારણોને અન્યથા જાણે છે. તેથી અગૃહીત મિથ્યાત્વ છૂટતું નથી. મહાવ્રતાદિના પરિણામને સંવર માને તો સાચો શ્રદ્ધાની નથી.

❀ નિર્જરાતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા ❀

અજ્ઞાનીને નિર્જરા તત્ત્વમાં ભૂલ થાય છે તે બતાવે છે. ઉપવાસ, વૃત્તિસંક્ષેપ આદિને તે નિર્જરા માને છે; તે બધાં બાહ્ય તપ છે. તેમાં કષાય મંદતા કરે તો પુણ્ય છે. શુદ્ધ આત્માનું ભાન થયા પછી અંતરમાં લીનતા કરે તે નિર્જરા છે. બાહ્ય તપ તો શુદ્ધોપયોગ વધારવાના અર્થે કરવામાં આવે છે. એનો અર્થ એમ છે કે પોતે જ્ઞાનસ્વભાવી છે, એવી દૃષ્ટિપૂર્વક લીનતા કરતા પહેલાં ઉપવાસાદિનો શુભભાવ નિમિત્તરૂપે હોય છે. તેથી બાહ્ય તપ શુદ્ધોપયોગ વધારવા અર્થે કરવામાં આવે છે. એમ કહેવામાં આવે છે. જેને ઉપવાસાદિમાં અણગમો હોય, તેની

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વાત નથી. સ્વભાવમાં લીન થતાં બાહ્ય તપરૂપી નિમિત્ત ઉપરથી લક્ષ છૂટી ગયું. તેથી બાહ્યતપ ઉપર ઉપચાર આવે છે. સ્વભાવમાં લીનતા કરતાં ઈચ્છા સહજ તૂટી જાય છે. પોતે જ્ઞાન-સ્વભાવી છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક લીનતા કરતાં શુભ-ઉપયોગ છૂટી જાય છે. શુદ્ધતામાં પોતાનો સ્વભાવ કારણ થાય છે, તો શુભનો અભાવ કારણ છે—એમ ઉપચાર કરવામાં આવે છે. સમ્યગ્દર્શન વખતે અંશે શુદ્ધ-ઉપયોગ થયેલ છે. વિશેષ લીનતા થતાં શુદ્ધ-ઉપયોગ વધે છે. જેને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ અનુભૂતિ તથા અંશે આનંદ પ્રગટ થએલ નથી તેના શુભમાં તો ઉપચાર પણ કરવામાં આવતો નથી.

અજ્ઞાની જીવ કહે છે કે ઉપવાસ કરો, પ્રતિમા આદિ ધારણ કરો; પણ ભાઈ! સમ્યગ્દર્શન થયા પછી વિશેષ શુદ્ધતા માટેનો પ્રયોગ તે પ્રતિમા છે. પ્રતિમા બાહ્ય ચીજ નથી. અંતર શુદ્ધ ઉપયોગ થતાં ઈચ્છા તૂટી જાય છે; ત્યારે બાહ્ય તપ ઉપર આરોપ આવે છે. આત્માના ભાન વિના અજ્ઞાની ઘણાં તપ કરે છે પણ તેને નિર્જરા થતી નથી. હું આ કરું ને આ છોડું એવો ભાવ મિથ્યા છે. એવો વિકલ્પ વસ્તુસ્વભાવમાં નથી. સમયસારના ૬૨મા કળશમાં કહ્યું છે કે :—

आत्मा ज्ञानं स्वयं ज्ञानं ज्ञानादन्यत्करोति किम्।
परभावस्य कर्तात्मा मोहोऽयं व्यवहारिणाम्॥

આત્મા પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાન સિવાય તે બીજું શું કરે? રાગ કરે કે છોડે—એ પણ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નથી. જ્ઞાન આહાર લાવે કે છોડે? ના. આત્મામાં જાણવાની ક્રિયા છે. નિર્ણય થયા પછી લીનતા થવી તે નિર્જરાનું કારણ છે.

જ્ઞાની જીવના બાહ્ય તપને ઉપચારથી નિર્જરાનું કારણ કહે છે. જો બાહ્ય દુઃખ સહન કરવું તે નિર્જરાનું કારણ હોય તો ઢોર વગેરે ભૂખ, તરસ ઘણી સહન કરે છે, તો તેને ઘણી નિર્જરા થવી જોઈએ; પણ એમ બનતું નથી. માટે બાહ્ય દુઃખ સહન કરવું નિર્જરાનું કારણ નથી.

પ્રશ્ન :—એ તો પરાધીનપણે સહે છે. પણ સ્વાધીનપણે ધર્મબુદ્ધિથી ઉપવાસાદિરૂપ તપ કરે તો નિર્જરા થાય છે? આહાર પાણી અમને મળે છે, તે મળવા છતાં અમો છોડી દઈએ તો અમોને નિર્જરા થાય ને?

ઉત્તર :—ધર્મબુદ્ધિથી એટલે શુભભાવથી બાહ્ય ઉપવાસાદિક કરે, પણ ત્યાં ઉપયોગ તો અશુભ, શુભ વા શુદ્ધરૂપ જેમ પરિણમે તેમ પરિણમો. ત્યાં અશુભ પરિણામ હોય તો પાપ થાય છે, શુભ પરિણામ હોય તો પુણ્ય થાય છે અને શુદ્ધ પરિણામ હોય તો ધર્મ થાય છે. અજ્ઞાની જીવને પરિણામની ખબર નથી. ૨૪ કલાક કે ૪૮ કલાક આહાર ન લીધો માટે શુભ પરિણામ થયા એમ નથી. પોતાની પ્રશંસા, માનાદિ માટે ઉપવાસાદિ કરે તો પરિણામ અશુભ છે; તેને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કષાય મંદતા નથી, તેથી પાપ થાય છે. પોતે તપાદિ કરે ને તેની ઉજવણી માટે સગાંવહાલાં ન આવે તો અંદર ખેદ થાય—તે બધો અશુભભાવ છે. સાધુ નામ ધરાવી પ્રશંસા માટે ઉપવાસ કરે તો તે પાપ છે. બહારના ઉપવાસની નિર્જરા નથી. શુભભાવ કરે તો પુણ્ય-બંધ છે. પોતાના પરિણામથી લાભ-અલાભ છે; બહારથી નથી. આઠ ઉપવાસ કર્યા હોય અને અંતર પરિણામ માનના હોય તો તેને પાપ લાગે છે. અમોએ આટલા ઉપવાસ કર્યા છતાં અમારા સામે કોઈ જોતું નથી—વગેરે પરિણામથી પાપ લાગે છે. જો ઘણા ઉપવાસથી ઘણી નિર્જરા થાય તથા થોડા કરતાં થોડી થાય એવો નિયમ ઠરે તો નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ ઉપવાસાદિ ઠરે, પણ એમ તો બને નહિ; કારણ કે પરિણામ દુષ્ટ થતાં ઉપવાસાદિ કરતાં પણ નિર્જરા થવી કેમ સંભવે? માટે જેવો અશુભ, શુભ, શુદ્ધરૂપ ઉપયોગ પરિણમે તે અનુસાર બંધ-નિર્જરા છે.

અશુભ-શુભથી બંધ છે, ને શુદ્ધથી અબંધ-દશા થાય છે. માટે ઉપવાસાદિ તપ-નિર્જરાનું કારણ ન રહ્યું; પણ અશુભ-શુભ બંધનું કારણ ઠર્યું તથા શુદ્ધ પરિણામ નિર્જરાનું કારણ ઠર્યો.

પ્રશ્ન :—તો તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં "तपसा निर्जरा च" એમ શા માટે કહ્યું છે?

ઉત્તર :—શાસ્ત્રમાં इच्छानिरोधस्तपः। કહ્યું છે. શુભ-અશુભ ઈચ્છા બન્નેનો નાશ કરવો તે તપ છે. ઈચ્છાને રોકવી તેનું નામ તપ છે, તે પણ ઉપદેશનું કથન છે. જે ઈચ્છા થાય છે તેને રોકી શકાય છે? પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં લીન થતાં ઈચ્છા ઉત્પન્ન જ ન થઈ તેને ઈચ્છા રોકી એમ કહેવાય છે. પહેલી પર્યાયમાં ઈચ્છા હતી તે બીજી પર્યાયમાં સ્વભાવમાં લીનતા થતાં ઉત્પન્ન ન થઈ તે નિર્જરા છે. તેથી તપ વડે નિર્જરા કહી છે.

પ્રશ્ન :—આહારાદિરૂપ અશુભની ઈચ્છા તો દૂર થતાં જ તપ થાય. પરંતુ જ્ઞાનીને ઉપવાસાદિ કે પ્રાયશ્ચિત કરવાની ઈચ્છા તો રહે છે ને?

ઉત્તર :—ધર્મી જીવને ઉપવાસાદિની ઈચ્છા નથી, એક શુદ્ધ ઉપયોગની ભાવના છે. ઉપવાસ થાય છે ત્યાં આહાર આવવાનો જ ન હતો. ઈચ્છા તૂટી માટે આહાર અટકી ગયો—એમ છે જ નહિ. સ્વભાવમાં લીન થતાં ઈચ્છા તૂટી જાય છે; તે પણ તોડવી પડતી નથી. કોઈ પૂછે કે ઈચ્છા કરી હોત તો આહાર આવત ને? એ પ્રશ્ન જ નથી. પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં લીનતા થતાં ઈચ્છા ઉત્પન્ન ન થઈ, ને આહાર તો તેના કારણે ન આવ્યો એ ઉપવાસ છે.

જ્ઞાનીને ઉપવાસાદિની ઈચ્છા નથી, હું જ્ઞાયક ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું-એવું ભાન છે; એક શુદ્ધ ઉપયોગની ભાવના છે; પણ આસ્રવની ઈચ્છા નથી, સોળ કારણભાવના રાગ છે. તેની પણ ભાવના જ્ઞાનીને નથી. ઉપવાસાદિ કરતાં શુદ્ધોપયોગ વધે છે; તેથી તેઓ ઉપવાસાદિ કરે છે. એટલે કે પોતાના સ્વભાવના લક્ષે શાંતિ વધે છે; તો ઉપચારથી નિર્જરા થઈ એમ કહેવામાં આવે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે. વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે. માટે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

એ ધર્મી જીવ અથવા મુનિ જાણે કે ઉપવાસના પરિણામ સહજ આવતા નથી, ને શરીરમાં શિથિલતા દેખાય છે તથા શુદ્ધોપયોગ શિથિલ થતો જણાય છે તો ત્યાં તેઓ આહારાદિ ગ્રહણ કરે છે. ધર્માત્મા જ્ઞાની દેખે કે પોતાના પરિણામમાં સહજ શાંતિ રહેતી નથી, તો આહારાદિ લે છે. જ્ઞાની હઠથી ઉપવાસ કરતા નથી. પરિણામ તપાસીને તપ કરે છે. જ્યાં હઠ છે ત્યાં લાભ નથી. મુનિપણું કે પ્રતિમા હઠથી નભાવવા તે વ્યાજબી નથી.

જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ જોઈને પ્રતિમા કે મુનિપણું લે છે. દેખાદેખીથી પ્રતિમા લેતા નથી. તે બધી દશા સહજ હોય છે.

❃ નિયતિનો નિર્ણય પુરુષાર્થથી થાય છે ❃

'એકમાં અનેક ખોજે.' બનારસીદાસજીનું આ કથન ગંભીર છે. સમયસાર નાટકમાં પૃષ્ઠ-૩૩૮ માં કહે છે કે—

'टेक डारि एकमै अनेक खोजै सो सुबुद्धि,
खोजी जीवै वादी मरै सांची कहवति है।'

સમયે સમયે જે પરિણતિ થવાની તે થવાની; તે કોણે નિર્ણય કર્યો? વસ્તુસ્વભાવ જ્ઞાન જ છે. તે પોતે જ નિર્ણય કરે છે. નિયતનો નિર્ણય પુરુષાર્થથી થાય છે. જે સમયે જે થવાનું તે થવાનું છે, એવો નિર્ણય પુરુષાર્થથી થાય છે. પુરુષાર્થ સ્વભાવમાં છે ને સ્વભાવ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

જે ખોજે છે તે જીવે છે, ને વાદી મરે છે.

વસ્તુ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના બધું નકામું છે. મુનિ પોતામાં શિથિલતા દેખે તો આહાર લે છે. અજિતનાથ આદિ તીર્થંકરોએ દીક્ષા લઈને બે ઉપવાસ જ કેમ ધારણ કર્યો? તેમની શક્તિ પણ ઘણી હતી; પરંતુ જેવા પરિણામ થયા તેવા બાહ્ય સાધન વડે એક વીતરાગ શુદ્ધોપયોગનો અભ્યાસ કર્યો. એ પણ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધથી વાત કરી છે.

પ્રશ્ન :—જો એમ છે તો આહાર ન લેવો, ઉણોદરી કરવી વગેરે ને તપ કેમ કહ્યો?

ઉત્તર :—એને બાહ્યતપ કહ્યો છે. બાહ્યનો અર્થ એ છે કે બીજાને દેખાય છે કે આ માણસ તપ કરે છે; પણ પોતે તો જેવા પરિણામ થશે તેવું જ ફળ પામશે; કારણ કે પરિણામ વિનાની શરીરની ક્રિયા ફળદાતા નથી.

પ્રશ્ન :—શાસ્ત્રમાં તો અકામનિર્જરા કહી છે. ત્યાં ઈચ્છા વિના પણ ભૂખ-તૃષાદિ સહન કરતાં નિર્જરા થાય છે, તો ઉપવાસ કરે, કષ્ટ સહન કરે, તેને નિર્જરા કેમ ન થાય?

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ઉત્તર :—અકામ નિર્જરામાં પણ બાહ્ય નિમિત્ત તો ઈચ્છા–રહિત ભૂખ, તૃષા સહન કરવી એ છે. ત્યાં પણ અંતર કષાય–મંદતા હોય તો અકામનિર્જરા છે. કષાયમંદતા ન હોય તો અકામનિર્જરા નથી. બાહ્યથી આહાર–પાણી ન મળે તે કાળે કષાયમંદતા હોય તો અકામનિર્જરા છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ફાગણ વદ ૮ રવિવાર, તા. ૭-૩-૫૩]

પ્રશ્ન :—ઉપવાસ કરે, બાહ્ય સંયમ પાળે, આયંબિલ કરે, કંદમૂળાદિ ન ખાય તો તેને ધર્મ કેમ થતો નથી?

ઉત્તર :—ઢોર વગેરેને ભૂખ-તરસ સહન કરતી વખતે કષાયમંદતા થાય છે તે અકામનિર્જરા છે. તે અકામનિર્જરામાં પણ બાહ્ય નિમિત્ત તો ઈચ્છા રહિત ભૂખ, તૃષાદિ સહન કરવી એ થયું છે. ત્યાં મંદકષાય ન હોય તો પાપબંધ પડે છે. કષાયમંદતા કરે તો પુણ્ય થાય ને દેવાદિનો બંધ પડે, પણ ત્યાં મિથ્યાત્વનું પાપ તો છે જ. અંતર સ્વભાવનું ભાન નથી તેને ધર્મ થતો નથી.

❃ નિર્જરાના ચાર પ્રકાર ❃

નિર્જરા ચાર પ્રકારની છે. (૧) બાહ્યથી પ્રતિકૂળ સંયોગ હોય ને તે વખતે કષાયમંદતા કરે તો અકામનિર્જરા થાય છે. ગરીબ લોકોને અનાજ વગેરે મળે નહિ તે વખતે કષાયમંદતા કરે તો પુણ્ય થાય છે. નાની ઉંમરમાં કોઈ બાઈ વિધવા થાય, ત્યાં કષાય મંદતા વડે બ્રહ્મચર્ય પાળે તે પુણ્ય છે. તેને અકામનિર્જરા થાય છે.

(૨) આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદસ્વરૂપ છે, તેવા અકષાય સ્વભાવનું લક્ષ હોય; દેહાદિની ક્રિયા જડથી થાય છે, પુણ્ય–પાપના ભાવ બંને બંધ છે, બંધરહિત શુદ્ધ સ્વભાવનું ભાન હોય તેને સકામનિર્જરા થાય છે.

(૩) વળી લોભ આદિના પરિણામ સમયે સમયે કરે છે. ત્યારે જે કર્મના પરમાણુ ખરી જાય છે તેને સવિપાકનિર્જરા કહે છે. અજ્ઞાનીને નવા બંધ સહિત આ નિર્જરા થાય છે. આ સવિપાકનિર્જરા ચારે ગતિના જીવોને થાય છે.

(૪) હું જ્ઞાતા છું, દેહની ક્રિયા મારી નથી, પર વસ્તુનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, એવી સાચી દૃષ્ટિ થયા પછી કર્મ ખરે છે તે અવિપાકનિર્જરા છે.

આત્માની ભાવના સહિત એવો સકામ શબ્દનો અર્થ થાય છે. હું જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છું, રાગ કરવો કે દેહની ક્રિયા કરવી તે મારા સ્વભાવમાં નથી; એવા જ્ઞાનીને અકામ, સકામ,

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

સવિપાક ને અવિપાક–એમ ચાર પ્રકારની નિર્જરા હોય છે. કર્મ પાક વિના ખર્યા માટે અવિપાક કહેલ છે. આત્માનો પુરુષાર્થ બતાવવા તેને જ સકામનિર્જરા કહે છે. સકામ ને અવિપાક નિર્જરા જ્ઞાનીને જ હોય છે. તે ઉપરાંત જ્ઞાનીને અકામ ને સવિપાકનિર્જરા પણ હોય છે. અજ્ઞાનીને અકામ ને સવિપાક બે જ પ્રકારની નિર્જરા હોય છે.

❋ જૈન કોણ? અજૈન કોણ? ❋

હું જ્ઞાયક શુભાશુભભાવનો નાશક છું એવું ભાન થતાં ભ્રાંતિ ટળી જાય છે; ને શુભાશુભભાવનો રક્ષક છું એમ માને તે ભ્રાંતિ છે. હું કુટુંબ, દેશ વગેરેનો રક્ષક નથી તથા શુભાશુભભાવનો પણ રક્ષક નથી; પણ નાશક છું એવું ભાન થતાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે. તે વખતે શુભાશુભભાવ સર્વથા ટળતા નથી. ભ્રાંતિ ટળે છે, પણ પુણ્ય-પાપ ટળતાં નથી. પછી સ્વરૂપમાં વિશેષ લીનતા કરે તો પુણ્ય–પાપભાવ ટળે છે. એમ કરે તે સાચો જૈન છે. પોતાની પર્યાયમાં પુણ્ય-પાપભાવ થાય છે તેનો સ્વભાવના લક્ષે નાશ કરવાવાળો તે જૈન છે. તેવા જીવને ચાર પ્રકારની નિર્જરા થાય છે. હું આત્મા છું. શરીર, મન, વાણી આદિ મારાં નથી. તે બધાને જાણનારો છું. વિભાવનો ભક્ષક છું ને સ્વભાવનો રક્ષક છું એમ માનનાર જૈન છે. જે વિભાવનો રક્ષક છે ને સ્વભાવનો નાશક છે તે અજૈન છે. શુદ્ધ ચિદાનંદનું ભાવ કરનાર જૈન છે.

હવે અહીં મૂળ પ્રશ્નની વાત લઈએ.

બાહ્ય પ્રતિકૂળ નિમિત્ત વખતે ઢોર આદિ કષાયમંદતા કરે તો પુણ્યબંધ થાય ને દેવમાં જાય. પ્રતિકૂળતા વખતે કષાયમંદતા ન કરે તો પુણ્ય પણ થતું નથી. માત્ર દુઃખ સહન કરવાથી સ્વર્ગ મળતું નથી. બટાટા વગેરેના જીવોને ઘણી પ્રતિકૂળતા હોય છે, અગ્નિમાં શેકાઈ જાય છે, ત્યાં દુઃખનું નિમિત્ત તો છે, પણ કાંઈ બધાને પુણ્યબંધ થતો નથી. જે કષાયમંદતા કરે તેને પુણ્યબંધ થાય. કષ્ટ સહન કરતાં જો તીવ્ર કષાય થાય અને પુણ્યબંધ થાય તો સર્વ તિર્યંચાદિક દેવ જ થાય; પણ એમ બને નહિ. એ જ પ્રમાણે ઈચ્છા કરી ઉપવાસાદિ કરતાં ત્યાં ભૂખ–તૃષાદિ સહન કરે છે તે બાહ્ય નિમિત્ત છે, પણ ત્યાં રાગની મંદતા કરે તો પુણ્યબંધ થાય પણ ધર્મ થતો નથી. ઉપવાસ વખતે પણ જેવા પરિણામ કરે તેવું ફળ છે. અહીં નિર્જરાતત્ત્વની ભૂલ બતાવે છે. સ્વરૂપશુદ્ધિની વૃદ્ધિ થવી ને રાગનો અભાવ થવો તે ભાવનિર્જરા છે ને કર્મનું ખરવું તે દ્રવ્યનિર્જરા છે.

જીવ જેવા પરિણામ કરે તેવો બંધ પડે છે. બાહ્ય પ્રતિકૂળતા સહે છે માટે પુણ્ય થતું નથી. જેમ અન્નને પ્રાણ કહ્યા છે તે ઉપચારમાત્ર છે. આયુપ્રાણ વિના જીવ જીવતો નથી, જો આયુષ્યપ્રાણ હોય તો અન્નને નિમિત્ત કહેવાય છે; તેમ ઉપવાસ આદિ બાહ્યસાધન થતાં અંતરંગ તપની વૃદ્ધિ થાય છે એટલે કે શુદ્ધ ચિદાનંદના ભાનપૂર્વક અંતર લીનતા કરે તો ઉપવાસને બાહ્યસાધન કહેવાય છે. ચિદાનંદ આત્મા વિભાવરહિત છે એવા ભાન વિના ધર્મ થતો નથી.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કુદેવાદિની શ્રદ્ધા છોડી હોય, સાચા દેવાદિની શ્રદ્ધા થઈ હોય, ને તે વિકલ્પનો પણ આદર ન હોય તથા આત્માનું ભાન વર્તે છે તેવા જીવને અંતર લીનતાથી તપ થાય છે.

હજારો રાણીઓનો ત્યાગ કર્યો હોય; ઉપવાસ કર્યા હોય, પણ આત્માના ભાન વિના બધું વ્યર્થ છે. જે રાગમાં રોકાયો છે ને તેને ધર્મ માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જે બાહ્ય તપ તો કરે પણ અંતરંગ તપ ન હોય તો તેને ઉપચારથી પણ તપ કહેવાતો નથી. સ્વભાવની ભાવના હોય તો બાહ્ય તપને નિમિત્ત કહેવાય છે. નિશ્ચયનયનું ભાન હોય તો વ્યવહાર કહેવાય છે. અજ્ઞાની કહે છે કે જેમ દુકાનમાં માલ ભર્યો હોય તો ભાવ વધે, તેમ શુભરાગાદિરૂપ માલ હોય તો આગળ વધાય; પણ તે વાત ખોટી છે. શુભરાગ માલ જ નથી. ખરેખર તો આત્માનું ભાન હોય તો ભાવ વધે. મારો જ્ઞાનસ્વભાવ વીતરાગી છે એવી દૃષ્ટિ હોય તો લીનતા થાય છે, પણ જેને દ્રવ્યદૃષ્ટિ નથી તેને તપ સંજ્ઞા નથી.

❀ આત્માના ભાન વિના ઉપવાસ લાંઘણ છે ❀

વળી કહ્યું છે કે :—

कषायविषयाहारत्यागो यत्र विधीयते।
उपवासः स विज्ञेयः शेषं लङ्घनकं विदुः।।

જ્યાં કષાય, વિષય અને આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેને ઉપવાસ જાણવો. બાકીનાને શ્રી ગુરુ લાંઘણ કહે છે. જેને આહારત્યાગની ઈચ્છા નથી, પુણ્ય-પાપની ઈચ્છા નથી ને પર પદાર્થ તરફના વલણનો ત્યાગ છે તેને ઉપવાસ કહે છે. શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્માની નજીક વસવું તેને ઉપવાસ કહે છે. અજ્ઞાનીને કાંઈ ભાન નથી તેથી પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ રોકાય કેવી રીતે? ન જ રોકાય. અકષાય સ્વભાવના ભાન વિના કદી ઉપવાસ નથી.

આહાર-પાંણી આત્મા લઈ શકતો નથી. તે તો જડની ક્રિયા છે. રાગને લીધે આહાર આવતો નથી. આહારની ઈચ્છા હોવા છતાં તાવ આવે ને આહાર ન લેવાય. જમવા બેઠો હોય ને તે વખતે અશુભ સમાચાર આવે તો આહાર લેતો નથી. ત્યાં ખરેખર તો આહાર આવવાનો જ ન હતો, તેથી નથી આવ્યો; છતાં આહાર લેવા ને છોડવાની ક્રિયા મારાથી થાય છે એમ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

આત્માના ભાન વિના ઉપવાસ કરે તેને લાંઘણ કહે છે. ઉપવાસ કરે માટે શરીર સારૂં થાય-એમ પણ નથી. શરીરની અવસ્થાનો સ્વામી આત્મા નથી. અજીવની ક્રિયાનો સ્વામી થાય તે મૂઢ છે. શરીરને રાખવા જીવ સમર્થ નથી. જે વખતે જે ક્ષેત્રે શરીર છૂટવાનું હોય તે વખતે, તે ક્ષેત્રે છૂટે જ છે. લાખ ઉપાય કરે, ડૉકટરો ઊતરે, પણ જે સમયે, જે ક્ષેત્રે, જે વિધિએ શરીર છૂટવાનું તે છૂટવાનું જ. તેમાં ફેરફાર કરવા જીવની સત્તા નથી. અજ્ઞાની જીવ પોતાની

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પર્યાયમાં ઘાલમેલ કરે છે. આત્માના ભાન વિના ઉપવાસ કરે તો લાંઘણ છે. અજ્ઞાની જીવને પુણ્યનાં ઠેકાણાં નથી, ને ધર્મ માની બેસે તો મિથ્યાત્વ થાય છે.

અજ્ઞાની જીવ અજ્ઞાનતપનાં ઊજમણાં કરી અભિમાન કરે છે. પોતે લોભ ઘટાડે તો પુણ્ય થાય પણ આત્માના ભાન વિના ધર્મ થતો નથી. અહીં કોઈ કહે કે જો એમ છે તો અમે ઉપવાસાદિક નહિ કરીએઃ તો તેને કહે છે કે—અમે તો ઉપવાસનું તથા નિર્જરાનું સાચું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. ઉપદેશ ઊંચે ચઢવા માટે કરીએ છીએ. આહાર પ્રત્યે રાગ ઘટાડે તો પુણ્ય થાય, તીવ્ર કષાય ઘટે તો પુણ્ય થાય, આહાર ન ખાય, માટે પુણ્ય થતું નથી. ધર્મ તો આત્માના ભાનથી થાય છે. તું ઊલટો નીચો પડે તો ત્યાં અમે શું કરીએ?

જો તું માનાદિથી ઉપવાસાદિ કરે છે તો કર વા ન કર; કીર્તિ માટે, ઊજમણા માટે, મોટપ માટે કરતો હોય તો કર કે ન કર; બધું સમાન છે; પણ વ્યવહાર ધર્મબુદ્ધિથી એટલે કે શુભભાવથી આહારાદિનો રાગ છોડે તો જેટલો રાગ છૂટ્યો તેટલો છૂટ્યો. તીવ્ર તૃષ્ણા છોડી મંદ તૃષ્ણા કરી તેને પુણ્ય સમજ. તેને તપ માનીશ તો મિથ્યાદૃષ્ટિ રહીશ. ચીજો પ્રત્યે રાગ ઘટે તેને પુણ્ય માનો, તેને નિર્જરા ન માનો. તેને ધર્મ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

અંતરંગ તપોમાં પણ પ્રાયશ્ચિત લેવામાં શુભવિકલ્પ હોવાથી પુણ્ય છે. નિર્જરા નથી. સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રનો વિનય કરવો તે પુણ્ય-પરિણામ છે. વૈયાવૃત્ય કરવાથી પુણ્ય થાય છે, ધર્મ થતો નથી. અજ્ઞાની લોકો કહે છે કે સાધુની વૈયાવૃત્ય કરવાથી તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય છે. તીર્થંકર નામકર્મ જડપ્રકૃતિ છે. તે બાંધવાની ભગવાનની આજ્ઞા નથી, તેમજ જે ભાવથી તે પ્રકૃતિ બંધાય તે શુભ–આસ્રવ કરવાની પણ ભગવાનની આજ્ઞા નથી. ભગવાન તો શુદ્ધ આત્માની ભાવના કરવાનું કહે છે. સ્વાધ્યાયનો શુભભાવ તે પુણ્ય છે. વ્યુત્સર્ગમાં શુભભાવ પુણ્ય છે. બાહ્યધ્યાનમાં શુભભાવ છે. કષાયમંદતા કરે તો પુણ્ય થાય ને સ્વભાવનું ભાન કરે તો ધર્મ થાય.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ફાગણ વદ ૧૦ મંગળવાર, તા. ૧૦-૩-૫૩]

પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય વગેરે અંતરંગ તપોમાં બાહ્ય પ્રવર્તન છે તે તો બાહ્યતપવત્ જ જાણવું. પ્રાયશ્ચિત્ત ને વિનય નિમિત્તરૂપે પ્રવર્તતા 'હું જ્ઞાનાનંદ છું' એમ શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થવી તે નિર્જરા છે. સમ્યગ્દર્શન વિના સાચો તપ નથી. હું જ્ઞાયક છું, એક રજકણની ક્રિયા મારી નથી, દયા-દાનાદિનો હું સ્વામી નથી; —તેવા ભાનપૂર્વક અકષાય પરિણામ થાય તે નિર્જરા છે.

હું શુદ્ધ ચિદાનંદ છું એવી દૃષ્ટિ કરી જગતનો સાક્ષી રહે તેટલાં અંશે શુદ્ધિ છે, ને તેના નિમિત્તે કર્મ ખરે છે તે દ્રવ્ય નિર્જરા છે. બાર પ્રકારના તપમાં જેટલો વિકલ્પ ઊઠે છે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તે બંધ છે. એવા મિશ્રભાવ જ્ઞાનીને યુગપત્ હોય છે. અજ્ઞાની બાહ્યમાં ધર્મ માને છે. તેને નિર્જરા હોતી નથી.

પ્રશ્ન :—શુભભાવોથી પાપની નિર્જરા અને પુણ્યનો બંધ થાય છે એમ કહો, ને આત્મા શુભાશુભરહિત દૃષ્ટિ કરે તો બન્નેની નિર્જરા થાય છે—પુણ્ય-પાપ બન્ને ખરી જાય છે એમ કેમ ન કહો? લોકો પણ કહે છે કે પુણ્યે પાપ ઠેલાય.

ઉત્તર :—આત્મા જ્ઞાયક છે, તેની નિર્વિકલ્પ પ્રતીતિ તથા લીનતાથી બધી કર્મપ્રકૃતિની સ્થિતિ ઘટે છે. તથા પુણ્યપ્રકૃતિની સ્થિતિ પણ ઘટી જાય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ નિર્જરાતત્ત્વને સમજતો નથી, તેથી તે બાહ્ય તપથી નિર્જરા માને છે. વળી તે માને છે કે આત્માનું ભાન થયા પછી સ્થિતિ ને રસ બન્ને ઘટે છે પણ તે વાત ખોટી છે. શુદ્ધોપયોગ થયા પછી પુણ્યપ્રકૃતિમાં રસ ઘટતો નથી. મોક્ષમાર્ગમાં પુણ્ય ને પાપ બન્નેની સ્થિતિ ઘટે છે. ત્યાં પુણ્ય-પાપની વિશેષતા છે જ નહિ, તથા અનુભાગનું ઘટવું પુણ્યપ્રકૃતિઓમાં શુદ્ધોપયોગથી પણ થતું નથી.

✻ કેવળી ભગવાનને અશાતા શાતારૂપે પરિણમે છે ✻

ગોમ્મટસાર ગાથા ૨૭૪ માં કહ્યું છે કે કેવળી ભગવાનને શાતાવેદનીયનો બંધ એક સમય માટે છે, તેથી તે ઉદયસ્વરૂપ છે. વળી કેવળીને અશાતાવેદનીય શાતારૂપે પરિણમે છે. કેવળીને કષાય નથી, એકલો શુદ્ધોપયોગ છે. તેથી અશાતાવેદનીયની અનુભાગશક્તિ અનંતગુણી હીણી થઈ જાય છે. જે શાતા બંધાણી છે તેનો અનુભાગ અનંતગુણો છે. પહેલાં ન હતો તેના કરતાં અનંતગુણો રસ છે. આત્મા જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપમાં રમણતા કરે ત્યારે પાપનો રસ ઘટી જાય છે ને પુણ્યનો રસ વધી જાય છે. અકષાય પરિણામથી સ્થિતિ ઘટી જાય છે ને શાતાદિનો રસ અનંતગુણો વધી જાય છે.

આત્મા પોતે શુદ્ધ ચિદાનંદ છે. એવી દૃષ્ટિપૂર્વક શુદ્ધ ઉપયોગ કરે તો પુણ્યનો અનુભાગ વધે છે ને સ્થિતિ ઘટે છે. પુણ્ય-પાપ બન્નેની સ્થિતિ ઘટી જાય છે. પાપનો અનુભાગ ઘટી જાય છે ને પુણ્યનો અનુભાગ વધી જાય છે. તીર્થંકર ભગવાનને પુણ્યનો રસ વધી જાય છે. જેટલી વિશુદ્ધતા છે તેટલો અનુભાગ વધી જાય છે. જે પુણ્યને ત્યાગે છે તેને પુણ્યનો રસ વધી જાય છે ને જે પુણ્યને ઈચ્છે છે તેને પુણ્યનો રસ ઘટી જાય છે.

ગુરુની વૈયાવૃત્ય આદિ કરવાથી તીર્થંકર નામપ્રકૃતિ બાંધશું એમ અજ્ઞાની માને છે તેને તત્ત્વની ખબર નથી. શુદ્ધઉપયોગથી ઉપર ઉપરની પુણ્યપ્રકૃતિઓના અનુભાગનો તીવ્ર ઉદય થાય છે. હું શુદ્ધ ચિદાનંદ છું એવી દૃષ્ટિ થયા પછી શુભભાવ હોય તો પાપપ્રકૃતિ પલટી પુણ્યરૂપ થાય છે ને શુદ્ધભાવથી પુણ્યનો અનુભાગ વધી જાય છે ને પાપપ્રકૃતિ પલટી પુણ્યપ્રકૃતિ થઈ જાય છે. જે દાણો મોટો હોય તેનું ફોતરું પણ મોટું હોય છે. તેમ શુદ્ધોપયોગની જેટલી પુષ્ટિ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

હોય છે તેટલી પુણ્યમાં પુષ્ટિ હોય છે. માટે શુદ્ધથી પુણ્યના અનુભાગની નિર્જરા થાય છે એ નિયમ સંભવતો નથી. શુદ્ધથી પુણ્યનો અનુભાગ વધી જાય છે. માટે પૂર્વોક્ત નિયમ સંભવતો નથી પણ વિશુદ્ધતાના અનુસાર જ નિયમ સંભવે છે.

❋ વિશુદ્ધતા અનુસાર નિર્જરા થાય છે, બાહ્ય પ્રવર્તન અનુસાર નહિ ❋

જુઓ, ચોથા ગુણસ્થાનવાળો સમ્યગ્દૃષ્ટિ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે ને આત્માનું ચિંતવનાદિ કાર્ય કરે ત્યાં વિશેષ ગુણશ્રેણીનિર્જરા નથી. નિર્જરા થોડી છે ને બંધ ઘણો છે. અંતર આનંદનો અનુભવ કરતો હોય ત્યારે પણ તેને નિર્જરા થોડી છે. અહીં પાંચમા–છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળાની સાથે સરખામણી કરે છે. ચોથા ગુણસ્થાનવાળો ધર્મી જીવ નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં હોય તો તેને નિર્જરા થોડી છે; પંચમ ગુણસ્થાનવાળો શ્રાવક ઉપવાસ ને વિનયાદિ કરતો હોય તે કાળમાં પણ છઠ્ઠાવાળા કરતાં તેને નિર્જરા થોડી છે; કેમ કે અંતર અકષાય પરિણમનના આધારે નિર્જરા છે. શુભની અપેક્ષાએ અથવા બાહ્યક્રિયાની અપેક્ષાએ નિર્જરા નથી. પંચમ ગુણસ્થાનવાળો ઉપવાસ કરતો હોય તો નિર્જરા થોડી ને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળા મુનિ આહાર કરતા હોય તોપણ તેમને નિર્જરા ઘણી છે. તે વખતે જે રાગ વર્તે છે તેનાથી નિર્જરા નથી, શુભરાગથી પુણ્ય છે પણ શુભરાગના કાળે નિર્જરા ઘણી છે; કેમ કે મુનિને સ્વરૂપના આશ્રયે ત્રણ કષાયનો નાશ થયો છે. અકષાય સ્વભાવના અવલંબને નિર્જરા થાય છે. ગુરુની સેવા એ પુણ્યભાવ છે, તેથી નિર્જરા નથી કર્મનું ખરવું જે ભાવથી થાય તેને નિર્જરા કહે છે. આત્મામાં શુદ્ધભાવથી નિર્જરા થાય છે ને તેથી કર્મ ખરે છે, પણ પુણ્યનો અનુભાગ વધે છે.

વળી બાહ્યક્રિયાથી નિર્જરા નથી. પંચમ ગુણસ્થાનવાળો શ્રાવક એક માસના ઉપવાસ કરે તે વખતે જે નિર્જરા થાય છે તેના કરતાં મુનિને નિંદ્રા વખતે કે આહાર વખતે નિર્જરા વિશેષ છે. માટે અકષાય પરિણામ પ્રમાણે નિર્જરા થાય છે. બાહ્યપ્રવૃત્તિ ઉપર આધાર નથી.

અજ્ઞાની લોકો બાહ્યથી ધર્મ માને છે. એક વખત ભોજન લે, પાઠશાળા ચલાવે ઈત્યાદિ કાર્યોમાં ધર્મ માને છે. શુદ્ધ ચિદાનંદની દૃષ્ટિપૂર્વક લીનતા હોય તેને નિર્જરા છે. વસ્ત્રપાત્રસહિત મુનિપણું મનાવે તે ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. નગ્નદશાપૂર્વક અકષાયદશા હોય તેને ભાવલિંગી મુનિ કહે છે. બાહ્યથી એકલા નગ્નપણામાં મુનિપણું નથી. જીવની ક્રિયા જીવથી થાય છે, તેમાં અજીવ નિમિત્તમાત્ર છે, વગેરે નવતત્ત્વોનું ભાન નથી, તે બાહ્યમાં ઉપવાસાદિ કરે, મીઠું ન ખાય તો તેમાં શું થયું? સાદો ખોરાક લેવામાં નિર્જરા માને છે; અમુક ચીજો ન ખાય તેથી ધર્મ માને છે. બહારની ચીજ ખાવી કે ન ખાવી તેના ઉપર ધર્મનો આધાર નથી. પોતાના શુદ્ધોપયોગથી નિર્જરા થાય છે. કોઈએ અન્નપાણી છોડી દીધાં છે તેથી તેને ત્યાગી માને છે, તે ભ્રાંતિ છે.

પંચમ ગુણસ્થાનવાળો બળદ લીલું ઘાસ ખાતો હોય તે વખતે પણ તેને ચોથા ગુણસ્થાનવાળા ધ્યાની કરતાં વિશેષ નિર્જરા છે. અંતર બે કષાયનો નાશ છે, તેને ક્ષણે ક્ષણે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. લીલોતરીનું પાપ નથી. નબળાઈથી જે અશુભભાવથી થાય છે તેથી અલ્પ બંધ છે. અશુભભાવથી નિર્જરા નથી; પણ અશુભભાવના કાળમાં બે કષાયનો નાશ છે તેથી નિર્જરા છે.

છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળા મુનિને આહારાદિથી શુભ બંધ પડે છે, પણ અંતર ત્રણ કષાય ટળ્યા છે તેથી શુદ્ધિ વધે છે. નિર્જરાની અપેક્ષાએ બંધ થોડો છે, માટે બાહ્ય પ્રવૃત્તિ અનુસાર નિર્જરા નથી, અંતરંગ કષાય શક્તિ ઘટતાં ને વિશુદ્ધતા થતાં નિર્જરા થાય છે. અહીં વિશુદ્ધતા એટલે શુદ્ધતાની વિશેષતા સમજવી. અંતર કષાયશક્તિ ઘટવાથી નિર્જરા થાય છે, તેનું પ્રગટ સ્વરૂપ આગળ નિરૂપણ કરીશું ત્યાંથી જાણવું.

પંડિત શ્રી ટોડરમલ્લજીને દૃષ્ટિ તો હતી, ઉપરાંત જ્ઞાનનો ઉઘાડ પણ ઘણો હતો. હજારો શાસ્ત્રોનો નિચોડ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમાં ભરી દીધો છે.

એ પ્રમાણે અનશન, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, ધ્યાન વગેરેને તપસંજ્ઞા ઉપચારથી છે એમ જાણવું; અને તેથી જ તેને વ્યવહાર તપ કહ્યો છે. આત્મામાં શુદ્ધતા હોય તો પૂર્વે વિકલ્પ હોય તેને વ્યવહાર કહે છે. નિમિત્તનું લક્ષ છૂટી શુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થાય તો નિમિત્તને સાધન કહે છે. વ્યવહાર ઉપચારનો એક અર્થ છે. વળી એવા સાધનથી વીતરાગ ભાવરૂપ જે વિશુદ્ધતા થાય તે જ સાચો તપ નિર્જરાનું કારણ જાણવું.

દૃષ્ટાંત :—ધન વા અન્નને પ્રાણ કહ્યા છે. તેનું કારણ ધનથી અન્ન લાવી ભક્ષણ કરતાં પ્રાણ પોષી શકાય છે; તેથી ધન વા અન્નને પ્રાણ કહ્યા છે; પણ આયુષ્ય ન હોય તો ધન શું કામ કરે? મડદાને આહાર-પાણી આપો તો શું થશે? પાંચ ઈન્દ્રિય, મન, વચન, કાયા, શ્વાસ ને આયુ એ પ્રાણ હોય તો ધનને પ્રાણ કહેવાય; પણ ઈન્દ્રિયાદિ પ્રાણને ન જાણે ને ધનને જ પ્રાણ જાણી સંગ્રહ કરે તો મરણ જ થાય.

અંતરદૃષ્ટિ ને જ્ઞાન જેને નથી તેના બાહ્યતપને ઉપચાર પણ ન કહેવાય. તેમ અનશન, પ્રાયશ્ચિત, વિનય આદિને તપ કહ્યા તેનું કારણ અનશનાદિ સાધનથી પ્રાયશ્ચિતરૂપ પ્રવર્તતાં વીતરાગ ભાવરૂપ સત્યતપ પોષી શકાય છે. તેથી એ અનશન, પ્રાયશ્ચિત વગેરેને ઉપચારથી તપ કહ્યા છે; પણ કોઈ વીતરાગભાવરૂપ તપને તો ન જાણે પણ બાર તપને તપ જાણી સંગ્રહ કરે તો સંસારમાં ભમે. લોકો બહારના તપમાં ધર્મ માને છે. કુદેવાદિને માને ત્યાં તો ગૃહીત મિથ્યાત્વનો ત્યાગ નથી. તેને તપશ્ચર્યા કેવી? અજ્ઞાનીની તપશ્ચર્યામાં સાચી તપશ્ચર્યા માનવી ને મનાવવી તે મોટું પાપ છે. દૃષ્ટિની ખબર નથી. સાચી વાત રૂચે નહિ ને વ્રત ધારણ કરે, તે જૈન નથી. તેને પોતાની ખબર નથી. વ્યવહાર સહિત સાતતત્ત્વની પૃથક્તાની ખબર નથી તેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન ક્યાંથી હોય? ન જ હોય.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

માટે આટલું સમજી લેવું કે નિશ્ચયધર્મ તો વીતરાગતા છે. પુણ્યપાપરહિત પોતામાં શુદ્ધતા થાય છે તે વીતરાગભાવ છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ફાગણ વદ ૧૧ બુધવાર, તા. ૧૧-૩-૫૩]

વ્યવહારાભાસીનો અધિકાર ચાલે છે. સાત તત્ત્વોનો જેવો ભાવ છે તેવા ભાવનો ખ્યાલ નથી તે વ્યવહારાભાસી છે, નિર્જરાતત્ત્વ શું છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. કર્મનું છૂટવું તે દ્રવ્ય–નિર્જરા છે. પર્યાયમાં શુદ્ધિનું વધવું એટલે કે પુણ્ય–પાપ રહિત સ્વરૂપમાં લીનતા થવી તે ભાવ–નિર્જરા છે, તે ધર્મ છે. રસપરિત્યાગ, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય વગેરે ધર્મ નથી, તેને ઉપચારથી તપ કહ્યો છે. જાણવું–દેખવું મારો સ્વભાવ છે, રાગદ્વેષ મારો સ્વભાવ નથી એમ શ્રદ્ધા કરી સ્વરૂપમાં લીનતા થવી તે ધર્મ છે, વીતરાગ ભાવ હોય તો ઉપવાસને નિમિત્ત કહે છે. દૃષ્ટિપૂર્વક અધિકારી પરિણામને નિર્જરા કહે છે. બાહ્ય તપને ઉપચારથી ધર્મસંજ્ઞા કહી છે. દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયનો વિચાર કરવો તે રાગ છે. તેવા રાગથી પણ આત્મા જુદો પડે તો નિર્જરા છે. ઉપવાસ નામ ધરાવે પણ સાત તત્ત્વના ભાવનું ભાસન નથી તેને ઉપવાસ લંઘન જ છે; તેનાથી ધર્મ નથી. તેનાથી નિર્જરા માને તો મિથ્યાત્વનું પાપ લાગે છે. આહાર ન આવવો તે જડની ક્રિયા છે. કષાયમંદતાના પુણ્યથી રહિત શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે નિર્જરા થાય છે. તેનું રહસ્ય જે જાણતો નથી તેને નિર્જરાની સાચી શ્રદ્ધા નથી. તેથી તેના બાહ્ય ઉપવાસને વ્યવહાર નામ લાગુ પડતું નથી.

સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે. તેમાં નિર્જરા તત્ત્વની ભૂલ બતાવે છે. અજ્ઞાની માને છે કે બહારના પદાર્થો છોડ્યા માટે નિર્જરા થાય છે પણ તે નિર્જરા નથી. આત્મામાં નિર્વિકલ્પ અનુભવ થયો હોય તેને નિર્જરા થાય છે.

❀ મોક્ષતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા ❀

મોક્ષતત્ત્વ અર્હન્તસિદ્ધનું લક્ષણ છે. પંચપરમેષ્ઠીમાં અર્હન્ત–સિદ્ધ તે લક્ષ્ય છે ને મોક્ષતત્ત્વ તેનું લક્ષણ છે. જેને મોક્ષતત્ત્વનું ભાન નથી તેને અર્હન્ત–સિદ્ધની ખબર નથી. પોતામાં પૂર્ણ નિર્મળ પર્યાય થવી તે મોક્ષ છે.

❀ 'મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા' ❀

મુક્તિશિલા ઉપર જવું તેને અજ્ઞાની સિદ્ધપણું કહે છે, પણ તે ભૂલ છે, પોતાની શક્તિમાં શુદ્ધતા પડી છે. તેમાંથી પરિપૂર્ણ વ્યક્ત શુદ્ધ દશા થવી તે મોક્ષ છે. મોક્ષ અહીં પર્યાયમાં થાય છે; તે સમયે ઊર્ધ્વગમન–સ્વભાવથી આત્મા ઉપર જાય છે. મોક્ષ અને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ઊર્ધ્વગમનમાં સમયભેદ નથી. પોતાની જ્ઞાનશક્તિમાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું, દર્શનશક્તિમાંથી કેવળદર્શન પ્રગટ થયું, આનંદ શક્તિમાંથી કેવળ આનંદ થયો—વગેરે પ્રકારે બધી શુદ્ધતા થઈ તે મોક્ષ છે. કેવળજ્ઞાન લોકાલોકને જાણે તે તો વ્યવહાર છે. લોકાલોકને જાણે છે માટે કેવળજ્ઞાન અથવા મોક્ષ છે–એમ નથી. જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ, વીર્ય આદિની પર્યાયની પરિપૂર્ણતા છે, માટે મોક્ષ છે; મુક્તિશિલા ઉપર રહેવું તે સિદ્ધપણું નથી. મુક્તિશિલા ઉપર તો એકેન્દ્રિય–નિગોદના જીવો પણ છે. વળી અજ્ઞાની, સિદ્ધને જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, ક્લેશાદિ દુઃખ દૂર થયા છે, માટે મોક્ષ માને છે; પણ પોતાનો સ્વભાવ જન્મ–જરારહિત છે તેનું તેને ભાન નથી. વળી અનંતજ્ઞાન વડે લોકાલોકનું તેમને જ્ઞાન થયું છે એમ તે જાણે છે. સિદ્ધદશામાં લોકાલોકનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, એમ જે જાણતો નથી તે તો વ્યવહારાભાસીમાં પણ આવતો નથી. અહીં તો કહે છે કે લોકાલોકને જાણવાનું માનવા છતાં પોતામાં અનંત જ્ઞાન ભરેલું છે, એવી પોતાને ખબર નથી તે વ્યવહારાભાસી છે.

❋ અનંતતાના સ્વરૂપને કેવળી અનંતપણે જાણે-દેખે ❋

વળી કોઈ કહે છે કે કેવળી ભગવાન અનંતને અનંત જાણે છે, માટે ભગવાન અનંતનો અંત જાણતા નથી; માટે તેમને કેવળજ્ઞાન નથી; તે પણ ભૂલ છે. અનંતતાને અનંત તરીકે ન જાણે ને અંત તરીકે જાણે તો તો કેવળજ્ઞાન ખોટું ઠરે. પં. બનારસીદાસે પરમાર્થવચનિકામાં કહ્યું છે કે તે અનંતતાના સ્વરૂપને કેવળજ્ઞાની પુરુષ પણ અનંત જ દેખે, જાણે, કહે. અનંતનો બીજો અંત છે જ નહિ, કે જે જ્ઞાનમાં (અંતરૂપે) ભાસે, તેથી અનંત અનંતરૂપ જ પ્રતિભાસે છે. ચૈતન્ય–અગ્નિ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવના સામર્થ્યથી પોતાના દ્રવ્યસહિત લોકાલોકને ન જાણે તો તે કેવળજ્ઞાન નથી. આત્મપ્રભુ શક્તિએ પરિપૂર્ણ છે તે પર્યાયમાં પૂર્ણ થઈ જાય છે. લોકાલોકને વ્યવહારે જાણે છે. એમાં પણ જે ભૂલ કરે છે, તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; પણ એકલા લોકાલોકને જ જાણે છે એમ માને તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પોતાને જાણતાં પરને જાણી લે છે.

વળી અજ્ઞાની, સિદ્ધભગવાનને ત્રૈલોક્યપૂજ્યપણું માને છે પણ તે તો વ્યવહાર છે. પોતાનો સ્વભાવ પૂજ્ય છે; તેની શક્તિના વિશ્વાસથી ત્રૈલોક્યપૂજ્યપણું પ્રગટ થાય તેમ છે તેવી તેને ખબર નથી. આમ સિદ્ધનો મહિમા બહારથી કહે છે. દુઃખ દૂર કરવાની, જ્ઞેયને જાણવાની, તથા પૂજ્ય થવાની ઇચ્છા તો સર્વ જીવોને છે. તેથી કાંઈ અપૂર્વતા નથી. પોતાનો સ્વભાવ પરિપૂર્ણ છે તેનો ભરોસો નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી લખે છે કે—'જો કદી પ્રગટપણે વર્તમાનમાં કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ નથી પણ જેના વચનના વિચારયોગે શક્તિપણે કેવળજ્ઞાન છે. એમ સ્પષ્ટ જાણ્યું છે;' એમ પર્યાયમાં ખ્યાલમાં આવ્યું છે. શક્તિરૂપ છે તો પર્યાયમાં કેવળજ્ઞાન થશે. વળી શ્રદ્ધાપણે કેવળજ્ઞાન થયું છે. મારું કેવળજ્ઞાન અલ્પકાળમાં પ્રગટ થશે એમ ભરોસો આવ્યો છે. વિચારદશાએ એટલું જ્ઞાન થયું છે કે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થશે ને ઇચ્છાદશાએ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કેવળજ્ઞાન થયું છે. ઈચ્છા વર્તે છે કે ટૂંક સમયમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરીશ, મારો આત્મા કેવળજ્ઞાનશક્તિથી ભરપૂર છે. પ્રથમ કેવળજ્ઞાન શક્તિ માની ન હતી. હવે માન્યું કે કેવળજ્ઞાન બહારથી આવશે નહિ, પણ મારામાંથી આવશે—એમ શ્રદ્ધાથી કેવળજ્ઞાન વર્તે છે. મુખ્ય નયના હેતુથી કેવળજ્ઞાન વર્તે છે. વર્તમાન પર્યાયને ગૌણ કરીને દ્રવ્યાર્થિકનયથી કેવળજ્ઞાન વર્તે છે.

આ મોક્ષતત્ત્વની યથાર્થ પ્રતીતિ છે. જેને મોક્ષની પ્રતીતિ નથી તેને સમ્યગ્દર્શન નથી. વળી દુઃખ દૂર થવું તેને સિદ્ધદશા થઈ કહે છે. દુઃખ દૂર થવું તે નાસ્તિની વાત કરી પણ અસ્તિ શું છે? લોકાલોકને જાણવું તે વ્યવહારથી વાત કરી પણ નિશ્ચય શું છે? મારો જ્ઞાનસ્વભાવ મારાથી છે એની ખબર નથી. પોતાના આશ્રયે કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે એવી પ્રતીતિ નથી, પણ ઊંડે ઊંડે કાંઈક ભેદ, વિકાર કે રાગના આશ્રયે ધર્મ માને છે. રાગથી મોક્ષતત્ત્વ નથી. નવતત્ત્વને સ્વતંત્ર ન માને તો સાચી શ્રદ્ધા નથી.

વળી, તેને એવો પણ અભિપ્રાય છે કે સ્વર્ગમાં સુખ છે. તેનાથી અનંતગણું સુખ મોક્ષમાં છે. પણ સ્વર્ગનું સુખ તો રાગવાળું છે ને વીતરાગી સુખ અનાકુળ છે. બંનેની જાતિ જુદી છે એવું ભાન તેને નથી. સ્વર્ગ અને મોક્ષના સુખને એક જાણે તો ભૂલ છે. આત્મા સહજાનંદ મૂર્તિ છે, તેની પ્રતીતિ ને લીનતાથી સુખદશા થાય છે. સંસારસુખ કરતાં અનંતગણું સુખ મોક્ષમાં માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. સ્વર્ગનાં સુખ તો વિષયાદિ સામગ્રીજનિત હોય છે તે આત્મજનિત સુખ નથી. ત્યાં બાગ, બગીચા, હીરા આદિ અનુકૂળ સંયોગોને સુખ માને છે, પણ આત્માના સુખનું તેને ભાસન નથી; અજ્ઞાની જીવ કહે છે કે મોક્ષમાં લાડી નથી, વાડી નથી, પૈસા નથી, ગાડી નથી, તો શું સુખ? એમ તે માને છે. વળી કોઈ કહે છે કે ભગવાન ત્રણ કાળનાં–ત્રણલોકનાં નાટક દેખે છે, તેથી તેમને ઘણો આનંદ છે. એવા જીવોને મોક્ષના સ્વરૂપની ખબર નથી. પોતાની પર્યાયમાં પૂર્ણ આનંદ પ્રગટે તે મોક્ષ છે. જેવી શક્તિ પરિપૂર્ણ છે તેવી પર્યાયમાં પરિપૂર્ણતા થવી તે મોક્ષ છે તેવી તેને ખબર નથી. પરંતુ મહાપુરુષો મોક્ષને સ્વર્ગથી ઉત્તમ કહે છે, તેથી અજ્ઞાની મોક્ષને ઉત્તમ માને છે. જેમ કોઈ ગાયનના સ્વરૂપને ન જાણે, પણ બધી સભા વખાણે છે તેથી પોતે પણ વખાણે છે. આ પ્રમાણે અજ્ઞાની મોક્ષને ઉત્તમ માને છે.

પ્રશ્ન :—શાસ્ત્રમાં પણ ઈન્દ્રોનાં સુખ કરતાં અનંતગણું સુખ સિદ્ધોને છે એમ પ્રરૂપ્યું છે તેનું શું કારણ?

ઉત્તર :—અહીં, મોક્ષતત્ત્વની ઓળખાણ નથી તેની વાત ચાલે છે. જેમ તીર્થંકરના શરીરની પ્રભા સૂર્યના તેજથી કરોડ ગુણી કહી, પણ ત્યાં તેની એક જાતિ નથી. ભગવાનને પુણ્ય પ્રકૃતિ ઉત્કૃષ્ટ છે ને પરમ ઔદારિક શરીર છે સૂર્યનું વિમાન જે દેખાય છે તે પૃથ્વીકાય છે. તીર્થંકરને પંચેન્દ્રિય શરીર છે. તેથી પુણ્ય-પ્રકૃતિ ઘણી છે. પરંતુ લોકમાં સૂર્ય પ્રભાનું

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

માહાત્મ્ય છે; તેનાથી પણ ઘણું માહાત્મ્ય જણાવવા અર્થે ઉપમા આપી છે. તીર્થંકરના કેવળજ્ઞાનની તો શી વાત? પણ તેની પુણ્યપ્રકૃતિ પણ ત્રણ લોકમાં અદ્વિતીય છે. પૂર્વે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધેલ છે, તેના નિમિત્તે અદ્‌ભુત શરીર છે. ભક્તામર સ્તોત્રમાં આવે છે કે—હે નાથ! જગતમાં જેટલા શાંત પરમાણુઓ છે તે બધા આપના શરીરમાં આવી પરિણમેલા છે. એવું તેમનું શરીર શાંત દેખાવવાળું છે. ગૌતમ જ્યાં સમવસરણમાં પેઠા ત્યાં ભગવાનને દેખી તેમનું માન ગળી ગયું. ખરેખર તો તેમની પાત્રતાથી માન ગળેલ છે, ત્યાં ભગવાન નિમિત્ત કહેવાય છે. આ દ્રષ્ટાંત મુજબ સિદ્ધના સુખને ઈન્દ્રાદિના સુખથી અનંતગણું કહ્યું છે. ત્યાં તેની એક જાતિ નથી; પરંતુ લોકો માને છે, માટે ઉપમાલંકારથી એમ કહેલ છે. મહિમા જણાવવા એમ કહેલ છે. અંદરથી સુખ પ્રગટ થએલ છે, તેવી જાતિ બીજે હોય નહિ.

પ્રશ્ન :—સિદ્ધના સુખ અને ઈન્દ્રાદિના સુખની તે એક જાતિ જાણે છે, એવો નિશ્ચય તમે કેવી રીતે કર્યો?

ઉત્તર :—જે ધર્મના સાધનથી તે સ્વર્ગ માને છે તે જ સાધનથી તે મોક્ષ માને છે, તેથી તેના અભિપ્રાયમાં સ્વર્ગ અને મોક્ષની એક જ જાતિ છે. લોકો કહે કે વ્યવહાર કરો તો એક દિવસ બેડો પાર થઈ જશે. શું રાગ કરતાં કરતાં ધર્મ થાય? ના. બહારનું લક્ષ છોડ્યા વિના કદી નિશ્ચય પ્રગટતો નથી. તમો રાગની ક્રિયાથી સ્વર્ગ માનો છો તથા રાગની ક્રિયાથી મોક્ષ પણ માનો છો; તેથી તમોને મોક્ષની ખબર નથી. વ્યવહારથી મોક્ષ માને છે તે મૂઢ છે. તેને મોક્ષની જાતિની ખબર નથી. આયંબિલ કરવાથી, નવકાર ગણવા વગેરેથી ધર્મ થશે એમ માને છે. અંજનચોર પોતાના આત્માના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન પામેલ છે, તો નવકાર મંત્રના શુભરાગ ઉપર ઉપચાર આપેલ છે. જે ભાવથી સ્વર્ગ મળે તે ભાવથી મોક્ષ માને તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે. જે જીવ નિશ્ચયદશા પામે છે. તેના પૂર્વના શુભરાગને વ્યવહાર કહેલ છે. અંજનચોર સમ્યગ્દર્શન પામેલ છે તેનો આરોપ નમસ્કાર મંત્ર ઉપર આપ્યો છે. નવમી ગ્રૈવેયક જનાર મિથ્યાદ્રષ્ટિ મુનિએ ઘણી વાર નમસ્કારમંત્ર ગણેલ છે. તેને કેમ આરોપ નથી આવતો? તો કહે કે તેને નિશ્ચય પ્રગટ થયેલ નથી. માટે અભેદદ્રષ્ટિ કરી સમ્યગ્દર્શન ભવિષ્યમાં પ્રગટ કરેલ છે, તો અંજનચોરના વ્યવહારના એક અંશ ઉપર આરોપ કરીને કહે કે નમસ્કાર મંત્રથી અંજન ચોર ધર્મ પામ્યો; પણ અજ્ઞાની જીવ બાહ્ય ક્રિયાથી ને શુભ રાગથી મોક્ષ થાય એમ માને છે. તે અજ્ઞાની જીવ મોક્ષતત્ત્વને જાણતો નથી તેથી અર્હન્તને પણ જાણતો નથી.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ફાગણ વદ ૧૨ ગુરુવાર, તા. ૧૨-૩-૫૩]

સિદ્ધચક્રવિધાન પૂજા થાય છે, તેમાં જડની ક્રિયા સ્વતંત્ર થાય છે, તે આત્માથી થયેલ નથી. નૈમિત્તિક ક્રિયા થાય તો આત્માની ઈચ્છા તથા યોગને નિમિત્ત કહેવાય. જડ ને ચેતન

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

બન્ને ભિન્ન હોવા છતાં બન્ને ભેગાં થઈને કામ કરે છે એમ માનવું તે ભ્રાંતિ છે. ઉપાદાન નિમિત્ત બંને નિશ્ચિત છે ને બન્ને પોતપોતાના નિશ્ચય છે. ઉપાદાનની પર્યાય નિશ્ચય છે ને નિમિત્તની પર્યાય પણ નિશ્ચય છે. દરેક પદાર્થ પોતાની અપેક્ષાએ નિશ્ચય છે. બીજા પદાર્થ સાથેના સંબંધને વ્યવહાર કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :—સ્વર્ગસુખ ને મોક્ષસુખને અમે એક માનીએ છીએ એમ આપ કેમ કહો છો?

ઉત્તર :—જે પરિણામથી સ્વર્ગ મળે છે તે જ પરિણામથી મોક્ષ મળે છે એમ તું માને છે, તેથી તારા અભિપ્રાયમાં સ્વર્ગ ને મોક્ષ એકજાતિ છે. વ્યવહાર કરો તો બેડો પાર થશે એમ અજ્ઞાની માને છે, પણ કારણમાં વિપરીતતા છે માટે કાર્યમાં વિપરીતતા છે. અજ્ઞાની જીવ યથાર્થ કારણને માનતો નથી. પુણ્ય બહુ કરો તો પુણ્ય ફાટીને મોક્ષ મળશે—એમ માનનાર મૂઢ છે. તે મોક્ષને માનતો નથી. જે કારણથી બંધ થાય તે કારણને મોક્ષનું કારણ માને તે ભૂલ છે.

વળી કર્મના નિમિત્તથી પોતાની પર્યાયમાં ઔદયિકભાવ છે. અસિદ્ધભાવ જીવનું સ્વતત્ત્વ છે. અજ્ઞાનીને તેનો ભાવ ભાસતો નથી. મોક્ષ પોતાની પર્યાયમાં થાય છે. કર્મનું ટળવું તે પોતાનો ભાવ નથી. કર્મોદયના નિમિત્તથી ઔદયિકભાવ—રાગદ્વેષ છે. કેવળી ભગવાનને પણ પોતાની પર્યાયમાં કેટલાક ગુણો જેમ કે કર્તા, કર્મ, કરણ, આદિ તથા વૈભાવિક, ક્રિયાવતી, યોગ વગેરેમાં વિભાવરૂપનું પરિણમન છે, એટલો ઉદયભાવ છે–મલિનતા છે; તેથી સિદ્ધદશા પામતા નથી. અસિદ્ધત્વ પોતાની પર્યાયનો દોષ છે. તત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા વિના દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર બધું વિપરીત હોય છે.

ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી પોતાના કારણે ઔપાધિકભાવ છે. પોતાની નૈમિત્તિક પર્યાયમાં મલિનતા છે, તેનો અભાવ થઈ સિદ્ધદશા થાય છે. ત્યાં કર્મનું નિમિત્ત છે, ને પોતાની પર્યાયમાં નૈમિત્તિકતા પોતાના કારણે છે. ત્યાં જીવ રોકાયો છે તેથી દ્રવ્યમોક્ષ થતો નથી. ઉપાધિભાવનો અભાવ થવાથી, શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ કેવળ આત્મા થવાથી દ્રવ્યમોક્ષ થાય છે. આમ મોક્ષતત્ત્વનું ભાસન થવું જોઈએ. જેમ સ્કંધમાંથી છૂટ્યા પછી પરમાણુ શુદ્ધ થાય છે તેમ આત્મા કર્મ—વિપાકથી ભિન્ન થતાં શુદ્ધ થાય છે. કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અનંત આનંદ અનંત વીર્ય આદિરૂપ આત્મા થાય છે. મોક્ષ લક્ષણ છે ને અર્હન્તસિદ્ધ લક્ષ્ય છે. મોક્ષના ભાવનું ભાસન નથી તેને અર્હંતસિદ્ધની શ્રદ્ધા વિપરીત છે. યથાર્થ નિર્ણય કરે તો સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

દૃષ્ટાંત :—સ્કંધથી પરમાણુ છૂટો પડે તો શુદ્ધ છે, પણ વિશેષતા એ છે કે પરમાણુ સ્કંધમાં હોય તો દુઃખી નથી ને છૂટો હોય તો સુખી નથી. તેને સુખ-દુઃખ નથી. આત્મા અશુદ્ધ અવસ્થા વખતે દુઃખી છે ને શુદ્ધ અવસ્થા વખતે સુખી છે. એટલો પરમાણુ અને આત્મા વચ્ચે ફેર છે. ઔપાધિકભાવ સંસાર છે ને તેનો અભાવ થવો તે મોક્ષ છે, ને ત્યાં નિરાકુળ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

લક્ષણવાળા અનંત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી ઈન્દ્રાદિકને જે સુખ છે તે તો આકુળતાનું સુખ છે. ઈન્દ્રાણીમાં, પૈસામાં સુખ નથી. ઈન્દ્રો પણ પરમાર્થે દુઃખી છે. પોતાના સ્વભાવને ચૂકી પૈસા વગેરેમાં સુખ માને તે દુઃખ છે. રોગથી દુઃખી નથી, ને નીરોગતા સુખી નથી. આકુળતાજન્ય પરિણામ થવા તે દુઃખ છે. તેથી દેવો આદિ પરમાર્થે દુઃખી છે, એટલા માટે તેના ને સિદ્ધના સુખની એક જાતિ નથી. વળી સ્વર્ગસુખનું કારણ તો પ્રશસ્ત રાગ છે, ને મોક્ષ સુખનું કારણ વીતરાગભાવ છે. એ રીતે કારણમાં ફેર છે. અજ્ઞાનીને સાત તત્ત્વની શ્રદ્ધાની ખબર નથી; શ્રદ્ધા વિના ધર્મ થતો નથી. દયા, દાન, જાત્રા, ભક્તિ આદિમાં ધર્મ છે? ના, ચારિત્ર તે ધર્મ છે, ને ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. મૂળ વિના શાખા ને ઝાડ હોય? ન જ હોય.

❀ અજ્ઞાનીને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન નામનિક્ષેપથી છે ❀

અજ્ઞાની જીવને નવતત્ત્વની વિકલ્પસહિત શ્રદ્ધા થઈ. પણ ભાવનું ભાસન ન થયું, તેથી મિથ્યાદર્શન જ રહે છે. અભવ્યને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન છે તે નામનિક્ષેપથી છે, પણ ત્યાં યથાર્થ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમજવું નહિ; કારણ કે ભાવનું ભાસન તેને નથી. અભવ્યને જીવાદિનું શ્રદ્ધાન છે પણ ભાવભાસન નથી, અથવા ભાવનિક્ષેપથી નથી, દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય સ્વતંત્ર છે એવું ભાસન તેને નથી.

શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે 'આત્મજ્ઞાનશૂન્ય તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કાર્યકારી નથી.' અહીં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહેલ છે તે નામનિક્ષેપથી છે. રાગ રહિત તત્ત્વ શ્રદ્ધાનની ત્યાં વાત નથી. જેવો ભાવ છે તેવું ભાસન થવું તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન છે. રાગનું અવલંબન છૂટી નવે તત્ત્વના ભાવનું ભાસન એક આત્મામાં થવું તે સમ્યગ્દર્શન છે. જ્ઞાન ભેદ પાડીને જાણે છે છતાં તેમાં રાગનું અવલંબન નથી. અભેદના અવલંબને સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

❀ સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાન ❀

ભેદના ચાર પ્રકારે અર્થ નીચે મુજબ છે :—

(૧) આત્મામાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના ભેદ પાડવા તે પણ ભેદ છે–વ્યવહાર છે. તે બંધનું કારણ છે, ધર્મનું કારણ નથી.

(૨) આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે, કર્મથી ભિન્ન છે. તેવા વિકલ્પ સહિત ભેદ પાડવો તે ભેદજ્ઞાન છે, પણ તે રાગસહિત છે. સમ્યગ્દર્શન થતા પહેલાં આવું વિકલ્પવાળું ભેદજ્ઞાન હોય છે.

(૩) રાગનો અભાવ થઈ સ્વભાવમાં એકાગ્ર થવું તે નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાન છે. તેમાં પરથી જુદા પડવાની અપેક્ષાએ ભેદજ્ઞાન કહેલ છે, છતાં તે નિર્વિકલ્પ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૪) તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન—આ ચોથી વાત છે. જ્ઞાન બધાને જાણી લે છે, છતાં ત્યાં રાગ નથી. તે નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાનમાં આવી જાય છે. છતાં અપેક્ષામાં ફેર છે. પોતાનું ભાવભાસન થતાં તેમાં સાત તત્ત્વોનું ભાવભાસન આવી જાય છે. અહીં પોતાના સ્વ-પરપ્રકાશક જ્ઞાનસામર્થ્યથી સ્વને જાણતાં સાતે તત્ત્વોને જાણી લે છે, છતાં ત્યાં રાગ નથી. એ અપેક્ષાએ નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાન છે. પોતાના જ્ઞાનનો સ્વભાવ એવો જ છે કે સ્વ-પરને ભેદ પાડીને જાણે છે, છતાં તે નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાન છે. સાતે તત્ત્વો ભેદરૂપ છે, એવા ભાવનું ભાસન એક આત્મામાં થવું તે નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાન છે. તે અહીં તથા તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહેવું છે.

શ્રી સમયસાર નાટકમાં સવિકલ્પ ભેદજ્ઞાન ને નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાનની વાત આવે છે ત્યાં પ્રથમ સવિકલ્પ ભેદજ્ઞાનને ઉપાદેય કહેલ છે. પાછળથી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહેલ છે. તેમાં નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાનની વાત છે. નવ તત્ત્વની પરિપાટી નથી એટલે કે નવના વિકલ્પ નથી. મોક્ષશાસ્ત્રમાં જે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહેલ છે તે એકરૂપભાવ છે, ત્યાં વિકલ્પ નથી. સમયસારમાં નવતત્ત્વની પરિપાટી છોડી એક આત્મા પ્રાપ્ત થાઓ એમ જે કહેલ છે, ત્યાં રાગસહિતના નવ તત્ત્વની વાત કરી છે.

એકરૂપ સ્વભાવની પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શન છે. પર્યાયમાં સાત તત્ત્વના ભાવનું ભાસન થવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તેવા સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત સમ્યગ્દર્શનની અહીં મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમાં તથા તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં વાત છે. સાત તત્ત્વનું ભાસન થવું તે જ્ઞાનપ્રધાન કથન છે. જ્ઞાન સાતને યથાર્થ જાણે છે છતાં તેમાં રાગ નથી. ત્રીજા બોલમાં વિકલ્પરહિત ભેદજ્ઞાન કહ્યું તે પરથી ભેદ પાડવાની અપેક્ષાએ વાત છે, ને ચોથા બોલમાં પોતાના જ્ઞાનના સામર્થ્યથી સાતે તત્ત્વોનું ભાસન થાય છે તે એકરૂપ છે. સમયસારમાં સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા દર્શનપ્રધાનથી છે. વળી વ્યવહારદૃષ્ટિથી સમ્યગ્દર્શનના નિઃશંકિત, નિઃકાંક્ષિત આદિ આઠ અંગ કહ્યા તેને તે પાળે છે પણ તે તો શુભરાગ છે, ધર્મ નથી. આઠ અંગ પાળે તો પણ વ્યવહારાભાસી છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ફાગણ વદ ૧૩ શુક્રવાર તા. ૧૩-૩-૫૩]

❀ સમ્યગ્દર્શન વિના એકલો વ્યવહાર નકામો છે ❀

જેને કુદેવાદિની શ્રદ્ધા છે ને વ્યવહારે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ખબર નથી તે તો ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જે સર્વજ્ઞદેવ, નિર્ગ્રંથ ગુરુ ને અનેકાંત બતાવનાર શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા કરે ને કુદેવાદિની શ્રદ્ધા છોડે તથા કુદેવાદિને માનવાવાળાની શ્રદ્ધા છોડે, આઠ મદ ન કરે, આઠ આચાર પાળે ને દેવ-ગુરુ-લોક મૂઢતા-એમ પચીસ મળનો ત્યાગ કરે તેને તે રાગ હોવાથી, ધર્મ નથી. જેને પચીસ દોષનો ત્યાગ નથી તે તો ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અહીં તો કહે છે કે જેને ગૃહીત મિથ્યાદર્શન ટળ્યું છે, પણ અંતર સ્વભાવનું ભાન નથી તે વ્યવહારાભાસી

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વ્યવહારે પચીસ દોષ ટાળવા છતાં યથાર્થ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન નથી. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનમાં ભાવભાસન થવું જોઈએ. વળી સંવેગાદિ ધારણ કરે, દેવીઓ આવે તો પણ ચળે નહિ, ભગવાનની ભક્તિ માટે માથાં આપે,–તો પણ તે શુભરાગ છે. પરંતુ જેમ બીજ વાવ્યા વિના ખેતરની સાવધાની કરવા છતાં, અનાજ થતું નથી, ખેતર સાફ કરે પણ બીજ ન વાવે તો પાક ઊગતો નથી; એમ પચીસ દોષનો ત્યાગ કરે, સંવેગાદિનું પાલન કરે, તે ક્ષેત્રશુદ્ધિ છે; છતાં આત્મભાનરૂપ બીજ વિના એકલી ક્ષેત્રશુદ્ધિ નકામી છે. તે વ્યવહાર આચારનું ફળ સંસાર છે. જે કુદેવાદિને માને છે. તેને તો ક્ષેત્રશુદ્ધિ પણ નથી. સર્વજ્ઞે કહેલો માર્ગ તે જ માર્ગ છે એમ માને છે, પણ સમ્યગ્દર્શનરૂપ બીજ વિના લાભ નથી. જેને કેવળજ્ઞાનમાં શંકા છે, જેને મહાવિદેહક્ષેત્રની શંકા છે, અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્ર હશે કે નહિ, તેવી શંકાવાળાને આગમની શ્રદ્ધા નથી. તે તો વ્યવહારાભાસીમાં પણ આવતો નથી. હું જ્ઞાયક છું—એવા ભાનપૂર્વક રાગ હોય, તેના રાગને વ્યવહાર કહે છે. જે વીતરાગ સર્વજ્ઞ કથિત ધર્મ તથા વેદાન્તાદિને સરખા માને તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

પ્રશ્ન :—મધ્યસ્થ બુદ્ધિ રાખે તો?

સમાધાન :—વિષ્ટા અને શીરામાં મધ્યસ્થ બુદ્ધિ રાખે તો? તેને એક માનવા તે મૂર્ખાઈ છે. બન્નેને જેમ છે તેમ જાણે તે મધ્યસ્થ છે. અરીસાની સામે જેવા જેવા પદાર્થ હોય તેવા તેવા અરીસો બતાવે છે. તેમ જ્ઞાન જેવા પદાર્થો છે, તેમ તેને જાણે છે. અરીસાની સ્વચ્છ પર્યાય પોતાના કારણે થાય છે તેમ ચૈતન્ય અરીસામાં વિરુદ્ધ ચીજો જેમ છે તેમ જણાય છે. કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે દ્વેષ નથી. વળી વ્યવહાર સુધારવા છતાં પરમાર્થનું ભાન નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનમાં શું ભૂલ કરે છે તે બતાવી. હવે જ્ઞાનમાં શું ભૂલ કરે છે તે બતાવે છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

[૭]

સમ્યગ્જ્ઞાન અર્થે થતી પ્રવૃત્તિમાં અયથાર્થતા

શાસ્ત્રમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાથી સમ્યગ્જ્ઞાન થવું કહ્યું છે તેથી શાસ્ત્રાભ્યાસમાં તત્પર રહે છે. પોતાની જ્ઞાનપર્યાય શાસ્ત્રમાંથી આવે છે એમ માને છે. શાસ્ત્ર પુદ્‌ગલ છે, અજીવ છે, મૂર્ત છે. શાસ્ત્રના અભિપ્રાયની અજ્ઞાનીને ખબર નથી. શાસ્ત્ર ગોખી, ગોખીને મરી જાય છે. પણ શાસ્ત્રના આશયની તેને ખબર નથી; તે શાસ્ત્રનો વેદિયો છે. જ્ઞાનગુણમાંથી જ્ઞાનપર્યાય આવે છે. તેની તેને ખબર નથી. દેશનાથી મને જ્ઞાન થશે એમ માને છે. અજ્ઞાની જીવ એકલા શાસ્ત્રાભ્યાસમાં લીન-તત્પર રહે છે. જ્ઞાની શાસ્ત્ર-અભ્યાસ કરે છે, પણ એકલા શાસ્ત્ર-અભ્યાસમાં લીન નથી. તેને આત્મ-અભ્યાસમાં લીનતા વર્તે છે. અજ્ઞાની શાસ્ત્ર-અભ્યાસ કરે, શીખે, બીજાને શીખવાડે, યાદ કરી લે, પણ પ્રયોજનની ખબર નથી. રાગ શું? જડની ક્રિયા શું? તેની ખબર નથી. અજ્ઞાની કહે છે કે આવાં નિમિત્તો મેળવો, આવી ક્રિયા કરો, ઈત્યાદિ વાત કરે છે પણ બધું નિશ્ચિત છે તેની તેને ખબર નથી. આત્મામાં જાણવાનો સ્વભાવ નિશ્ચિત છે ને જ્ઞેય પણ નિશ્ચિત છે એમ તે જાણતો નથી. અજ્ઞાની જીવ શાસ્ત્ર વાંચવામાં–જાણવામાં રોકાય છે, પણ શાસ્ત્રની પર્યાય શાસ્ત્રના કારણે નિશ્ચિત છે, ને પોતાની પર્યાય પોતાના કારણે નિશ્ચિત છે, એવું તેને ભાન નથી. શાસ્ત્ર શીખવાનું પ્રયોજન તેને પાર ન પડ્યું. શાસ્ત્ર ભણીને વાદવિવાદ કરે તે અંધા છે. પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે—

'સદ્‌ગુરુ કહે સહજકા ધંધા વાદવિવાદ કરે સો અંધા.'

'ખોજી જીવે વાદી મરે'

સત્યનો શોધક ધર્મ–જીવન પામશે ને વાદ–વિવાદ કરશે તે સંસારમાં રખડશે. શાસ્ત્રનું પ્રયોજન તો પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવનો નિર્ણય કરવાનું છે; તે કરતો નથી. આદિપુરાણમાં કહ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાન વિના એકલાં શાસ્ત્ર ભણે તે અક્ષરમ્લેચ્છ છે.

શાસ્ત્ર કહે છે કે દૃષ્ટિ પલટાવવી જોઈએ. પર્યાયજ્ઞાન થવાની જરૂર છે. જે પર્યાય એકલું પરનું જ્ઞાન કરે છે તે પલટી સ્વનું જ્ઞાન કરે તે પર્યાયજ્ઞાન છે. જ્ઞાન સામર્થ્યની વાત છે. શ્રુતજ્ઞાનની પર્યાય સ્વ–પરપ્રકાશક થાય તે સાચી છે. જે પર્યાય રાગમાં અટકે તે પર્યાયજ્ઞાન નથી. એક સમયમાં જ્ઞાનપર્યાય સ્વ–પરને જાણવાની તાકાતવાળી છે–એમ નહીં માનતાં એકલા રાગને જાણે અથવા પરને જાણે તે પર્યાયજ્ઞાન નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પર્યાયજ્ઞાન શબ્દ વાપરેલ છે. પર્યાયમાં સ્વ–પરપ્રકાશકજ્ઞાન સમ્યક્ પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી પર્યાયજ્ઞાન સાચું નથી. જ્ઞાનપર્યાયનો સ્વભાવ સ્વ–પરપ્રકાશક છે. સમયસાર ગાથા ૧૫ માં કહ્યું છે કે—

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ભાવશ્રુતજ્ઞાન–પર્યાય સ્વસહિત પરને જાણે છે; આમ ન જાણે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે

શાસ્ત્રાભ્યાસ પોતાના જ્ઞાન-લાભ માટે છે.
કેવળ બીજાને સંભળાવવા માટે નહિ

અજ્ઞાની શાસ્ત્ર શીખી જાય છે, પણ તેનું શું પ્રયોજન છે તે જાણતો નથી. શાસ્ત્ર–અભ્યાસ કરી પોતામાં ઠરવું જોઈએ એ તેનું પ્રયોજન છે, તે કરતો નથી; પણ બીજાને સંભળાવવાનો અભિપ્રાય હોય અથવા વ્યાખ્યાન શૈલી સુધરી જશે એવો અભિપ્રાય રાખે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ત્યાં બીજાને ઉપદેશ આપવાનો અભિપ્રાય છે. જેમ કોઈને લક્ષ્મી મળે તે વાત જીવ બહારમાં ઢંઢેરો પીટે નહિ, તોપણ તેના ખરચથી તેના ધનવાનપણાની ખબર પડી જાય છે. તેમ આત્માનું ભાન હોય તે અછતું રહેતું નથી. અજ્ઞાની તો દુનિયાને સમજાવવા જાય છે. ઘણા લોકો સમજે તો ઠીક એમ માને છે. કરોડો માણસ માને તો પોતાની વાત સાચી એમ તે માને છે. ઘણા લોકો પોતાને માને તો સંતુષ્ટ થાય છે. શું ઘણા લોકો માને તો પોતાને લાભ છે? ને કોઈ ન માને તો પોતાને ગેરલાભ છે? એમ નથી. સામેના જીવો પોતાને કારણે ધર્મ પામે છે, ને પોતામાં ધર્મ થાય છે તે પોતાના કારણે થાય છે. પોતાને રાગ થાય છે પણ રાગથી પરને કે પોતાને લાભ નથી. પોતાની પર્યાયથી પોતાને લાભ–નુકશાન પરની પર્યાયથી પોતાને લાભ–નુકશાન જરા પણ નથી–એવી તેને ખબર નથી.

ઉપદેશ આપવાથી સારા આહાર–પાણી મળશે ને સગવડ મળશે એવી દૃષ્ટિ ખોટી છે. તેને આત્મા ઉપર દૃષ્ટિ નથી. બીજાની પર્યાય પોતાથી થતી નથી. જ્ઞાનાભ્યાસ તો પોતાના માટે કરવામાં આવે છે. ને વિકલ્પ વખતે વાણી નીકળવાની હોય તો નીકળે. ને તેનું નિમિત્ત પામીને પરનું પણ ભલું થવાનું હોય તો થાય. પણ પોતાના ઉપદેશથી પર ધર્મ પામે એવી માન્યતા મિથ્યા છે.

બીજા ઉપદેશ સાંભળે તેથી આત્માને લાભ નથી, પણ પોતાના જ્ઞાનની નિર્મળતાથી પોતાને લાભ છે. કોઈ સાંભળે નહિ ને સમજે નહિ તો વિશાદ શા માટે કરે છે? અનંત તીર્થંકરો થઈ ગયા પણ બધાનો મોક્ષ થયો નહિ. સૌ પોતપોતાની લાયકાતથી સમજે છે, માટે પરનું કામ નથી. શાસ્ત્રનો ભાવ જાણી પોતાનું ભલું કરવું; આમ સમજતો નથી ને એકલા શાસ્ત્રમાં તત્પર કહે છે, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ફાગણ વદ ૧૪ શનિવાર, તા. ૧૪-૩-૫૩]

❀ શાસ્ત્રવાંચનનું પ્રયોજન ❀

અનાદિથી જીવ યથાર્થ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કરતો નથી. તે જ્ઞાનમાં શું ભૂલ કરે છે? તે બતાવે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે. શાસ્ત્ર વાંચી જાય છે પણ આત્મા પર દ્રવ્યથી ભિન્ન છે એવી પ્રતીતિ કરવી તે શાસ્ત્ર વાંચનનું પ્રયોજન છે. તે તો કરતો નથી. દયા પાળવામાં ધર્મ માનવાનું શાસ્ત્ર કહેતાં નથી. શાસ્ત્રનું પ્રયોજન વીતરાગતા છે તેને સમજતો નથી.

પોતાનો આત્મા જડની ક્રિયા અને શુભાશુભ વિકારથી રહિત શુદ્ધ છે તેવી પ્રતીતિ કરવી તે પ્રયોજનને તે સાધતો નથી. કેટલાક વ્યાકરણ આદિમાં ઘણો વખત લગાવે, પણ તેમાં આત્મહિત નથી. પોતાને ઘણી બુદ્ધિ હોય ને વખત હોય તો તેનો અભ્યાસ કરવો, પણ બુદ્ધિ ઓછી હોય ને એકલા વ્યાકરણ આદિમાં રોકાઈ જાય તો આત્મહિત થઈ શકે નહિ. વળી કોઈ લોકો કહે છે કે અષ્ટસહસ્રી આદિમાં છાયાવાદ ભર્યો પડ્યો છે, એટલે કે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્ય ઉપર કદી અસર કરે છે, પણ તે વાત સાચી નથી. એક દ્રવ્ય બીજા ઉપર કદી અસર કરતું નથી, પણ એકમાં કાર્ય થાય ત્યારે જેના ઉપર અનુકૂળપણાનો આરોપ આવે છે એવા બીજા પદાર્થની ઉપસ્થિતિ હોય છે.

અહીં કહે છે કે વ્યાકરણ, કાવ્ય આદિ શાસ્ત્રમાં આત્મહિતનું નિરૂપણ નથી. એનું પ્રયોજન એટલું છે કે પોતાની બુદ્ધિ બહુ હોય તો તેનો થોડો ઘણો અભ્યાસ કરી પછી આત્મહિતસાધક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો.

સંસ્કૃત આદિ જાણે તો જ ન્યાય જાણે એવું નથી. અહીં કહે છે કે પોતાની બુદ્ધિ ઘણી હોય તો સંસ્કૃત આદિ શીખે, ને પછી સત્સમાગમે દ્રવ્યાનુયોગનાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે; બુદ્ધિ થોડી હોય તો આત્મહિત સાધક સહેલાં શાસ્ત્રો વાંચવાં. પોતે જ્ઞાયક સ્વભાવી છે, પર્યાયમાં દયા-દાનાદિ પરિણામ થાય છે તે વિકાર છે; વિકારરહિત પોતે છે, તેનો નિર્ણય સુગમ શાસ્ત્રદ્વારા કરવો. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક આદિ સુગમ શાસ્ત્ર છે, તેનો અભ્યાસ કરવો. સંસ્કૃત વ્યાકરણ આદિ ભણતાં ભણતાં આયુષ્ય પૂર્ણ થઈ જાય તેમ ન કરવું. પ્રયોજનભૂત વાતનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન બને એમ ન કરવું. અહીં તત્ત્વજ્ઞાન શબ્દ લીધેલ છે કેમ કે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન છે. સાત તત્ત્વ ભિન્ન ભિન્ન છે એમ જાણવું જોઈએ.

દયા-દાનાદિના પરિણામ ચૈતન્યના પરિણામ છે. પર્યાયદૃષ્ટિએ તેનો જીવની સાથે અનિત્યતાદાત્મ્ય સંબંધ છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિએ તે જીવના નથી, કારણ કે જીવમાંથી નીકળી જાય છે. આમ સમજવું જોઈએ. એમ ન સમજે તો વ્યાકરણ આદિનો અભ્યાસ વ્યર્થ છે.

પ્રશ્ન :—તો વ્યાકરણ આદિનો અભ્યાસ ન કરવો?

ઉત્તર :—એના અભ્યાસનો નિષેધ નથી. પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ ન થઈ શકે એટલો વખત એમાં ગાળવો નહિ.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પ્રશ્ન :—મહાગ્રંથ એવા શાથી કર્યા કે જેના અર્થ વ્યાકરણાદિ વિના ખુલે નહિ? ભાષા વડે સુગમરૂપ હિતઉપદેશ કેમ ન લખ્યો? સાદિ ભાષામાં લખવું હતું.

સમાધાન :—ભાષામાં પણ પ્રાકૃત, સંસ્કૃતાદિકના જ શબ્દો છે; તે અપભ્રંશ સહિત છે, જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી ભાષા છે. મહાન પુરુષો અપભ્રંશ કેમ લખે? બાળક તોતડું બોલે પણ મોટા તો તોતડું ન બોલે. વળી હિન્દી ભાષા, કાનડી ભાષાવાળા ન સમજે; એક બીજા એક બીજાની ભાષા ન સમજે, એટલા માટે, પ્રાકૃત, સંસ્કૃતાદિ શુદ્ધ શબ્દરૂપ ગ્રંથ રચ્યા, તથા વ્યાકરણ વિના શબ્દનો અર્થ યથાવત્ ભાસે નહિ, તથા ન્યાય વિના લક્ષણ, પરીક્ષા ન હોય. વ્યાકરણ વિના અર્થ ન જાણે તેટલા માટે અભ્યાસ કરવાનું કહ્યું છે. ભાષામાં પણ તેનો થોડી ઘણી આમ્નાયનો પોતાની મેળે જ ઉપદેશ થઈ શકે છે; પણ તેની ઘણી આમ્નાયથી બરાબર નિર્ણય થઈ શકે છે.

રાગાદિ પર્યાયમાં થાય છે પણ તે આત્મામાંથી નીકળી જાય છે. માટે જીવનું સ્વરૂપ નથી. જ્ઞાનાદિ જીવનો સ્વભાવ છે. પાણી પદાર્થ છે તે પોતાના કારણે ગરમ થાય છે. તો અગ્નિને નિમિત્ત કહેવાય. એવા ન્યાય સાદી ભાષામાં પણ લખ્યા હોય તો પ્રયોજન સમજાઈ જાય છે. અગ્નિ ને પાણીના પરમાણુમાં અન્યોન્ય–અભાવ છે. અગ્નિ પાણીને અડતી નથી. અજ્ઞાની માને છે કે અગ્નિ આવી તો કપડાં બળી ગયાં–તે વાત ખોટી છે. કપડાં કપડાંના કારણે બળે છે તેમાં અગ્નિ નિમિત્ત છે. નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા વ્યવહાર કહેલ છે. વળી વ્યવહારથી બોલાય કે ગુરુથી જ્ઞાન થયું, પણ એક દ્રવ્યની પર્યાય બીજા દ્રવ્યની પર્યાયને અડતી નથી. દેશભાષામાં પણ સ્વયં ન્યાય આવી જાય છે. સાધારણ ભાષામાં પણ સહેજે આમ્નાયનો પોતાની મેળે જ ઉપદેશ થઈ શકે છે. દરેક દ્રવ્ય પોતાના અનંત ગુણોને સ્પર્શે છે, પણ પર દ્રવ્યની પર્યાયને કદી સ્પર્શતું નથી. એ મહાન ન્યાય છે. તે સમયસારમાં ત્રીજી ગાથાની ટીકામાં કહેલ છે.

દરેક પરમાણુ ને આત્મા સ્વતંત્ર છે. તે પોતાના ધર્મોને સ્પર્શે છે. પરંતુ પરસ્પર એક બીજાને સ્પર્શતાં નથી. કપડાના દરેક પરમાણુ અસ્તિત્વ આદિ પોતાના ગુણોને સ્પર્શે છે, પણ અગ્નિના પરમાણુને સ્પર્શતાં નથી. એક પરમાણુ બીજા પરમાણુને સ્પર્શતો નથી તે જ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. સંયોગ આવે તો પરિણમન થાય–એ દૃષ્ટિમાં ભૂલ છે. પ્રત્યેક આત્મા અને પરમાણુ પોતામાં પરિણમતો લોકને વિષે સર્વત્ર સુંદર છે. ભિન્ન દ્રવ્ય ભિન્ન દ્રવ્યને સ્પર્શતું નથી. કર્મ અનંતા પરમાણુઓનો સ્કંધ છે. તે આત્માને કદી સ્પર્શતો નથી. કર્મનો ઉદય જડ છે. તે આત્માને અડતો નથી.

✽ આત્મા ઉપર જડકર્મનો પ્રભાવ નથી ✽

પ્રશ્ન :—કર્મનો પ્રભાવ તો પડે ને?

ઉત્તર :—પ્રભાવ એટલે શું? એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યમાં પ્રવેશ થાય છે? ના. એક

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

બીજાની એક બીજામાં છાયા પડતી નથી. એક પરમાણુ બીજા પરમાણુમાં જાય છે? રૂપી પરમાણુ આત્માને અડે છે? ના. કર્મનો પ્રભાવ આત્મામાં માનવો તે મૂળમાં ભૂલ છે. અજ્ઞાનીને સાચી વાત સાંભળવામાં પણ કંટાળો આવે છે. બાળકને અજ્ઞાની બધાં કહે છે કે કુંભારને લીધે ઘડો થાય છે. પંડિત કહે છે કે નિમિત્ત આવે તો ઘડો થાય ને કુંભાર પણ કહે છે કે હું આવ્યો તેથી ઘડો થયો; એ તો અપેક્ષાએ બન્ને સરખા છે. કુંભારને ઘડાનો કર્તા કહેવો તે નયાભાસ છે. પંચાધ્યાયીમાં તે વાત લખી છે. કુંભાર ઘડાને કાંઈ કરતો નથી. માટી પોતાના કારણે વિશેષરૂપ પરિણમે, ત્યારે કુંભારને નિમિત્ત કહેવાય છે. માટીમાં પ્રદેશત્વગુણ છે. તેના કારણે તેની આકારરૂપ અવસ્થા થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે આત્માનો આકાર શરીરના કારણે નથી. શરીર સ્થૂલ આવ્યું માટે આત્માનો આકાર સ્થૂલ થયો એમ છે નહિ. આત્મા અને શરીરનો આકાર સ્વતંત્ર છે. શરીર દુબળું થતાં આત્માના પ્રદેશો પણ સંકોચ પામે છે. ત્યાં આત્મા પોતાના કારણે સ્વયં સંકોચ પામે છે. ચાલુ દેશભાષામાં પણ આવા સિદ્ધાંતો સમજી શકાય છે.

પ્રશ્ન :—એમ છે તો હવે સાદી ભાષારૂપ ગ્રંથ કેમ બનાવો છો?

સમાધાન :—કાળદોષથી જીવોને મંદ બુદ્ધિ છે. જીવોની પોતાની યોગ્યતા છે, તેમાં કાળને નિમિત્ત કહેવાય છે. પંચમકાળ છે માટે કેવળજ્ઞાન નથી–એમ નથી. પોતાના કારણે કેવળજ્ઞાન થતું નથી તો કાળને નિમિત્ત કહેવાય છે. અજ્ઞાની સમજતો નથી ને કાળ ઉપર દોષ નાખે છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મને લીધે જ્ઞાનહીણું પડ્યું એમ તે કહે છે; પણ પોતાના કારણે જ્ઞાનહીણું કરે છે તો જ્ઞાનાવરણીયને નિમિત્ત કહેવાય છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મની પર્યાય જ્ઞાનને કદી અડતી નથી. દરેક પદાર્થ પોતામાં સમયે સમયે કાર્ય કરે છે. કાળ અચેતન છે. કાળ બીજાને પરિણમાવતો નથી. જો કાળ પરને પરિણમાવે તો નિગોદના જીવને સિદ્ધદશારૂપ કરી આપવી જોઈએ, પણ એમ થતું નથી. નિગોદ પોતાના કારણે નિગોદદશારૂપે પરિણમે છે, તો કાળ નિમિત્ત છે. સિદ્ધ બિરાજે છે તે ક્ષેત્રે નિગોદ પણ છે. તે દરેકનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે. કાળે શું કર્યું? જે જીવ પોતાના કારણે જેવી અવસ્થા કરે છે તેનો આરોપ કાળ ઉપર આવે છે. અત્યારે જીવો મંદબુદ્ધિવાળા છે. જેટલું જ્ઞાન થશે. તેટલું તો થશે; એવો અભિપ્રાય વિચારી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકરૂપ ભાષા ગ્રંથ કરીએ છીએ. જે વ્યાકરણ આદિનો અભ્યાસ ન કરી શકે તેણે સુગમ શાસ્ત્ર વાંચવાં. જે કેવળ શબ્દોના અર્થ માટે વ્યાકરણાદિ અવગાહે છે તેને પંડિતપણાનું અભિમાન છે તથા કેવળ વાદવિવાદ માટે અવગાહે છે તેને લૌકિક પ્રયોજન છે. ચતુરાઈ બતાવવા ભણે તો તેમા આત્માનું હિત નથી. વ્યાકરણ ન્યાય આદિનો બને તેટલો થોડો ઘણો અભ્યાસ કરી આત્મહિત માટે તત્ત્વોનો નિર્ણય કરે તે જ ધર્માત્મા પંડિત જાણવો. દરેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. કોઈ કોઈનો ઉપકારી નથી–એમ સમજવું જોઈએ. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં એક સૂત્ર આવે છે કે પુદ્ગલ આત્માને સુખદુઃખમાં ઉપકાર કરે છે. તેનો અર્થ એ છે કે આત્મા પોતામાં

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

સુખદુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. તો પુદ્‌ગલને નિમિત્ત કહેવાય છે. વળી કહ્યું છે કે—પુદ્‌ગલ મરણમાં ઉપકાર કરે છે. આત્માની સ્થિતિ શરીર સાથે રહેવાની પૂરી થઈ તો શરીર છૂટી જાય છે. આત્માની સ્થિતિ સ્વતંત્ર છે, આયુ કર્મ સ્વતંત્ર છે અને શરીરની પર્યાય સ્વતંત્ર છે. કોઈ કોઈને આધીન નથી. આયુ કર્મ પૂરું થયું માટે આત્મા છૂટી ગયો? ના. દરેક સ્વતંત્ર છે.

અહીં કહે છે કે તત્ત્વાદિનો નિર્ણય કરે છે તે જ ધર્માત્મા પંડિત જાણવો, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય બધું સ્વતંત્ર છે એમ સમજવું જોઈએ. આવો નિર્ણય ન કરે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૧ સોમવાર, ૧૬-૩-૫૩]

❀ ચારે અનુયોગના અભ્યાસનું પ્રયોજન ❀

પ્રતિમાની સ્થાપના આદિ કરે તેને પુણ્ય થાય છે,–એ નિમિત્તનું કથન કરીને શાસ્ત્રોમાં શુભ પરિણામનું વર્ણન કર્યું છે. પણ એનાથી ધર્મ થાય છે એમ નથી. નિર્દોષ આહાર કરવાથી સંવર–નિર્જરા થાય છે અને સદોષ આહાર કરવાથી પાપ થાય છે.–એમ કોઈ કહે તો એ વાત ખોટી છે. કોઈ એમ કહે કે અનુકંપાબુદ્ધિથી અવિરતિને આહાર આપે તો પાપભાવ છે, એ વાત પણ ખોટી છે; કેમ કે કોઈ અનુકંપાથી આહાર આપે તો પુણ્યબંધ થાય છે, એને પણ તે સમજતો નથી; અને ચરણાનુયોગમાં એવા શુભભાવનું કથન કર્યું હોય તેને ધર્મ માને તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પુણ્ય-પાપના સ્વરૂપને તે સમજતો નથી.

કરણાનુયોગમાં માર્ગણાસ્થાન વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યાં ભેદથી–કથન કર્યું હોય છે. તે ભેદને સમજીને અભેદદૃષ્ટિ કરવી તે કરણાનુયોગનું પ્રયોજન છે. તેને સમજે નહિ ને એકલો ભેદમાં અટકે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. દ્રવ્યસંગ્રહની ટીકામાં કહેલ છે કે હાથની ક્રિયા આત્મા ત્રણ કાળમાં કરી શકતો નથી. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના કારણે જ્ઞાનની પર્યાય અટકે છે, —એમ નથી. સમયસારમાં કહેલ છે કે ચૌદે ગુણસ્થાનનું ભેદથી કથન કર્યું છે તે પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી.

દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરીને, એકાંત આત્મા શુદ્ધ જ છે અને પર્યાયમાં વિકાર જ નથી—એમ માને તો તે દ્રવ્યાનુયોગના પ્રયોજનને સમજતો નથી. પ્રથમ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યો હોય, પછી તેને વિશેષ સ્થિરતા થાય તેને ચારિત્રદશા કહેવાય છે. પર્યાયમાં જે નિમિત્ત—નૈમિત્તિકસંબંધ છે તેનું જ્ઞાન ગોમ્મટસારમાં કરાવ્યું છે; અને દ્રવ્યાનુયોગ, પર્યાય આદિના ભેદ છોડીને અભેદ સ્વરૂપનું અવલંબન કરો એમ કહે છે. શાસ્ત્રમાં એવું કથન આવે કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મથી આત્માનું જ્ઞાન રોકાય છે, તો તે નિમિત્તનું કથન છે. મોહનીય કર્મના

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કારણે રાગદ્વેષ થાય છે એમ છે જ નહિ. રાગદ્વેષમાં તે નિમિત્તમાત્ર છે—એમ બતાવવા એવું કથન કર્યું છે. ચારે અનુયોગનું તાત્પર્ય વીતરાગતા છે. જે શાસ્ત્રોમાં ત્રણ લોકનું નિરૂપણ કર્યું હોય છે તેનો અભ્યાસ કરે, પણ એનું પ્રયોજન વિચારતો નથી, અભેદદૃષ્ટિ કરતો નથી, શુદ્ધોપયોગ કરતો નથી, તેને કાંઈ લાભ થતો નથી. અજ્ઞાની શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે પણ તેનું પ્રયોજન વિચારે નહિ. તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

સિદ્ધચક્રની પૂજા કરવાથી શરીરમાં કોઢ મટી જાય એવું શાસ્ત્રમા નિમિત્તથી કથન આવે તેને કોઈ યથાર્થ જ માની લે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તે કરણાનુયોગના પ્રયોજનને સમજતો નથી. પુરાણમાં પુણ્ય–પાપના ફળનું કથન છે. એમાં પુણ્યનું ફળ સારું માને તે કથાનુયોગના પ્રયોજનને સમજતો નથી. અને ચરણાનુયોગમાં પુણ્યપાપના પરિણામનું વર્ણન કર્યું છે. એમાં પુણ્ય પરિણામથી ધર્મ થાય એમ માને તો તે ચરણાનુયોગના પ્રયોજનને સમજતો નથી. વળી કરણાનુયોગના અભ્યાસથી આત્માનું ભલું થાય એમ માને છે તે કરણાનુયોગના પ્રયોજનને સમજતો નથી. પોતાના અભેદ સ્વરૂપનો આશ્રય કરવો તે ત્રણે અનુયોગનું પ્રયોજન છે. એને સમજતો નથી, તેથી તેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

હવે તત્ત્વજ્ઞાનનું કારણ અધ્યાત્મશાસ્ત્રો છે. તેનો તો અભ્યાસ કરે નહિ; દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરે તો વિપરીત કરે છે, તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે છે. ઘણા તો એમ કહે છે કે સમયસારશાસ્ત્ર મુનિ માટે છે. ઊંચી દશા થયા પછી વાંચવા જેવો છે એમ કહીને દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસનો નિષેધ કરે છે. વળી દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરીને પણ જે અંતર પુરુષાર્થ કરતો નથી, પોતાનો અને પરનો યથાર્થ નિર્ણય કરતો નથી, અને આસ્રવાદિને જેમ છે તેમ જાણતો નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અહીં અજ્ઞાનીને સમ્યગ્જ્ઞાન અર્થે અયથાર્થ પ્રવૃત્તિ કેવી હોય છે તેનું કથન છે. તેમાં એમ કહે છે કે કદાપિ શાસ્ત્રપાઠી અજ્ઞાની મુખથી કોઈ વખત એવું પણ કથન કરે કે એનું નિમિત્ત પામીને પૂર્વે જેણે જ્ઞાની પાસે સત્ શ્રવણ કર્યું છે તેવા જીવને સમ્યગ્દર્શન થઈ જાય. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ભણીને પણ યથાર્થ નિર્ણય કરતો નથી તેનું અહીં વર્ણન છે; પણ સમ્યગ્દર્શન કોના નિમિત્તે થાય છે એ વાત અહીં કહેવી નથી. નિયમસાર ગાથા ૫૩ માં કહ્યું છે કે સમ્યગ્દર્શન પામવામાં પ્રથમ નિમિત્ત યથાર્થ જ્ઞાનીનો જ ઉપદેશ હોય છે. શ્રીમદે પણ કહ્યું છે કે :—

'બૂઝી ચહત જો પ્યાસકો હૈ બૂઝનકી રીત,
પાવે નહિ ગુરુગમ વિના, એહી અનાદિસ્થિત.'

❀

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૨ મંગળવાર, તા. ૧૭-૩-૫૩]

❋ દેશનાલબ્ધિમાં નિમિત્ત સમ્યગ્જ્ઞાની જ હોય છે ❋

અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ સાત તત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન કરે નહિ અને પોતે જૈની છે એમ માને તોપણ તે જૈની નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિ અજૈની છે. એવો જીવ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને મુખથી એવો ઉપદેશ કરે, કે જે ઉપદેશથી બીજા જીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ જાય છે. તેને પોતાને તો સમ્યગ્જ્ઞાન નથી, પણ કોઈ વખતે શાસ્ત્રની વાત એવી કરે કે તેના ઉપદેશથી જીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ જાય. ત્યાં સિદ્ધાંત એવો સિદ્ધ નથી કરવો કે મિથ્યાદૃષ્ટિના નિમિત્તથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે, પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ઘણો કરે છે છતાં તેને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી એ વાત સિદ્ધ કરવી છે. અજ્ઞાનીના નિમિત્તે કદી પણ કોઈ જીવ સમ્યગ્દર્શન પામે નહિ. દેશનાલબ્ધિમાં નિમિત્ત સાક્ષાત્ જ્ઞાની જ હોય છે. દેશનાલબ્ધિ જેને પ્રથમ મળી હોય એ જીવ પોતે વિચાર કરે કે આ ઉપદેશક મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, એને તત્ત્વનો સાચો ભાવ ભાસ્યો નથી. એમ વિચારી પોતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ જાય છે. પૂર્વે કદી પણ સાંભળ્યું ન હોય, દેશનાલબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય, તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિનો ઉપદેશ સાંભળીને કદી પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ શકે જ નહિ.

નિયમસારની ૫૩ મી ગાથાની સંસ્કૃત ટીકામાં કહેલ છે કે સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સમ્યગ્જ્ઞાની જ નિમિત્ત હોય છે. અનાદિ જૈનદર્શનમાં એવી મર્યાદા છે કે સમ્યગ્જ્ઞાનીના નિમિત્ત વિના ત્રણકાળમાં સમ્યગ્દર્શન થાય જ નહિ. જેમ ચિદાનંદના અનુભવથી જ્યારે છઠ્ઠું-સાતમું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે બહારમાં શરીરની નગ્નદશા સહજ થઈ જાય છે; દ્રવ્યલિંગ-નગ્નદશાને આધીન ભાવલિંગ-મુનિદશા નથી, પણ એવો સહજ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ હોય છે; તેમ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરનાર જીવને સમ્યગ્જ્ઞાની જ નિમિત્ત હોય છે, પણ નિમિત્ત આધીન સમ્યગ્દર્શન છે—એમ નથી.

દ્રવ્યલિંગ હોય અને ભાવલિંગ ન હોય એમ બને, પણ ભાવલિંગ હોય ત્યાં દ્રવ્યલિંગ ન હોય એમ કદી ન બને. દેશનાલબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય અને સમ્યગ્દર્શન ન હોય એમ બને, પણ સમ્યગ્દર્શન જેને હોય તેને પહેલાં દેશનાલબ્ધિ ન મળી હોય-એમ કદી ન હોય; છતાં દેશનાલબ્ધિમાં નિમિત્ત સમ્યગ્જ્ઞાની જ હોય છે;-એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ હોય છે. પહેલાં દેશનાલબ્ધિ મળી હોય અને પછી ઘણે કાળે પોતે પોતાના વિચાર કરીને સમ્યગ્દર્શન પામે એને નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન કહે છે. અધિગમ કે નિસર્ગ કોઈ પણ સમ્યગ્દર્શનમાં નિમિત્તરૂપે પ્રથમ સમ્યગ્જ્ઞાની મળ્યા ન હોય, એમ કદી બને નહિ; છતાં એ બન્ને પ્રકારનાં સમ્યગ્દર્શનમાં નિમિત્તના કારણે સમ્યગ્દર્શન થાય છે-એમ નથી.

અહીં તો કહે છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ એવો ઉપદેશ આપે કે એના નિમિત્તથી બીજા જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ જાય. અહીં એ વાત સિદ્ધ કરે છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિએ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને એટલી

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ધારણા કરી હોય છે કે બીજો જીવ પોતે પૂર્વે સમ્યગ્જ્ઞાની પાસે સાંભળ્યું હોય તેને યાદ કરીને સમ્યગ્દષ્ટિ થઈ જાય. ત્યારે આ નિમિત્ત છે. એટલી ધારણા તેને થાય છે. છતાં તે મિથ્યાદષ્ટિ રહે છે. મિથ્યાદષ્ટિના નિમિત્તે પણ સમ્યગ્દર્શન થાય છે. એમ અહીં કહેવું નથી.

અનંત વાર ભગવાનના સમવસરણમાં ગયો, અનંત વાર દ્રવ્યલિંગ પણ ધારણ કર્યું. પણ પોતે કોણ અને પર કોણ એવું યથાર્થ જ્ઞાન કરીને પરાધીન દૃષ્ટિ છોડી નહીં. નિશ્ચય આત્મસ્વભાવને ન જાણ્યો તો વ્યવહાર પણ સાચો કહેવાતો નથી. કાર્ય પ્રાપ્ત થયું નહીં તો કારણ પણ સાચું પ્રાપ્ત થયું કહેવાય નહિ. કાર્ય થયું તો કારણ કહેવાય છે. દરેક પદાર્થનું સ્વતંત્ર પરિણમન થઈ રહ્યું છે. તેથી આત્મામાં દર્શન નામનો ગુણ છે તેમાંથી સમ્યગ્દર્શનરૂપ પર્યાય પ્રગટ થાય છે, પણ નિમિત્તના કારણે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતું નથી. આત્માના શ્રદ્ધાન ગુણની વિપરીત પર્યાય તે મિથ્યાત્વ છે. સવળી પર્યાય તે સમ્યક્ત્વ છે.

આત્મા પોતે પુરુષાર્થથી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે, ત્યારે પાંચે સમવાય હોય છે, પુરુષાર્થ, સ્વભાવ, કાળ, નિયત અને કર્મનો અભાવ એ પાંચે સમવાય એક સમયમાં હોય છે. જેમ કોઈ બાળક સ્ત્રીનો સ્વાંગ કરી એવું ગાયન કરે કે જે સાંભળીને અન્ય પુરુષ-સ્ત્રી કામરૂપ થઈ જાય, પણ આ તો જેવું શીખ્યો તેવું કરે છે; પરંતુ તેનો ભાવ કાંઈ તેને ભાસતો નથી. તેથી પોતે કામાસક્ત થતો નથી. સ્ત્રીનો વેશ ધારણ કરે પણ એને અંતરમાં કાંઈ હોય નહિ. તેમ અજ્ઞાની જેવું શીખ્યો તેવું બોલે પણ એને પોતાને મર્મ ભાસતો નથી. જો પોતાને એનું શ્રદ્ધાન થયું હોત તો અન્ય તત્ત્વનો અંશ અન્યતત્ત્વમાં મેળવત નહીં. પણ તેને તેનું ઠેકાણું નથી.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે :-અજ્ઞાનીને જ્ઞાન તો એટલું હોય છે; પરંતુ જેમ અભવ્યસેનને શ્રદ્ધાનરહિત જ્ઞાન હતું તેમ હોય છે?

ઉત્તર :—એ તો પાપી હતો, તેને હિંસાદિપ્રવૃત્તિનો ભય ન હતો. પરંતુ કોઈ મિથ્યાદષ્ટિને શુક્લલેશ્યા હોય છે, અને તેથી ગ્રૈવેયક પણ જાય છે; પણ તેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સાચું થયું નથી. આત્માનું ભાવભાસન જેવું થવું જોઈએ એવું તે કરતો નથી. માટે તે મિથ્યાદષ્ટિ રહે છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૩ બુધવાર, તા. ૧૮-૩-૫૩]

આત્મામાં ઈચ્છા થઈ માટે પૈસા આવે છે-એમ માનવામાં આવે તો આસ્રવતત્ત્વ અને અજીવતત્ત્વ એક થઈ જાય છે. બે તત્ત્વો ભિન્ન રહેતાં નથી. કર્મનો ઉદય આવ્યો તે અજીવતત્ત્વ છે. તેના કારણે વિકાર થયો એમ માનવામાં આવે તો બે તત્ત્વ ભિન્ન રહેતાં નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ એક તત્ત્વનો અંશ બીજા તત્ત્વના અંશમાં મેળવતો નથી. આ વાત ઘણી શાંતિથી સાંભળવા

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જેવી છે. પ્રવચનસારમાં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે કહ્યું છે કે–જેને આગમજ્ઞાન એવું થયું છે કે જે વડે સર્વ પદાર્થોને હસ્તામલકવત્ જાણે છે, તથા એમ પણ જાણે છે કે આનો જાણવાવાળો હું છું; પરંતુ 'હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું' એવો પોતાને પરદ્રવ્યથી ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યદ્રવ્ય અનુભવતો નથી, માટે આત્મજ્ઞાનશૂન્ય આગમજ્ઞાન પણ કાર્યકારી નથી. એ પ્રમાણે સમ્યગ્જ્ઞાન અર્થે જૈનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે તોપણ તેને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી.

આગમજ્ઞાન અનંતવાર એવું થયું કે બહારમાં કાંઈ ભૂલ દેખાય નહિ. અત્યારે તો આગમજ્ઞાનનું પણ ઠેકાણું નથી. આગમથી વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે જ; પણ અહીં તો આગમજ્ઞાન કર્યું, પંચમહાવ્રત અનંતવાર પાળ્યાં, પણ રાગથી રહિત આત્મા ચૈતન્યમૂર્તિ જ્ઞાતા છે તેને અનુભવતો નથી, માટે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ રહ્યો છે. અષ્ટસહસ્રી, પ્રમેય-કમલમાર્તંડ આદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરે પણ તે શાસ્ત્રને શું કહેવું છે તે સમજે નહિ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આ રીતે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે તે મિથ્યાજ્ઞાન છે. હવે મિથ્યાચારિત્રની વાત કરે છે.

❀

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

[૮]

સમ્યક્ચારિત્ર અર્થે થતી પ્રવૃત્તિમાં અયથાર્થતા

હવે વ્યવહારાભાસી જીવને સમ્યક્ચારિત્ર અર્થે કેવી પ્રવૃત્તિ છે તે કહીએ છીએ. શૂદ્રના હાથનું પાણી પીએ છે કે નહિ? શુદ્ધ આહાર લે છે કે નહિ? એમ બાહ્યક્રિયા ઉપર જ જેની દૃષ્ટિ છે પણ પોતાના પરિણામ સુધારવા-બગડવાનો તો વિચાર નથી તે મિથ્યાજ્ઞાની-મિથ્યાચારિત્રી છે. જો પરિણામોનો પણ વિચાર થાય તો જેવો પોતાનો પરિણામ થતો દેખે તેના ઉપર જ દૃષ્ટિ રહે છે, પણ તે પરિણામોની પરંપરા વિચારતાં અભિપ્રાયમાં જે વાસના છે તેને વિચારતો નથી, અને ફળ તો અભિપ્રાયમાં વાસના છે તેનું લાગે છે.

કષાયમંદતાથી ધર્મ થાય છે એવી વાસના મિથ્યાદૃષ્ટિને છૂટતી નથી. કષાયની મંદતા રહી માટે શુદ્ધ આહાર આવ્યો, અને આહાર આવ્યો માટે મારું મન શુદ્ધ રહ્યું એવી વાસના એને છૂટતી નથી. જેમ કસ્તૂરીની ગંધ ચોપડાના પાને લાગી જાય તેમ બાહ્યક્રિયાથી પરિણામ સુધરે છે અને મંદકષાય થાય છે, માટે ધર્મ થાય છે એવી વાસના અજ્ઞાનીને છૂટતી નથી. અશુભ પરિણામ થયા માટે અશુદ્ધ આહાર આવ્યો અને શુદ્ધ આહાર લીધો માટે પરિણામ સુધર્યા-એમ નથી.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૫ ગુરુવાર, તા. ૧૯-૩-૫૩]

અહીં વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિની સમ્યક્ચારિત્ર અર્થે કેવી પ્રવૃત્તિ હોય છે તેનું વર્ણન ચાલે છે. કોઈ પણ આત્મા પર જીવની દયા પાળી શકતો નથી. કેમકે પર જીવની પર્યાય પરથી થાય છે. નિશ્ચયથી કે વ્યવહારથી કોઈ પણ રીતે પરની દયા આત્મા પાળી શકે નહિ. આત્મામાં દયાના પરિણામ થાય છે એના કારણે પર જીવ બચતો નથી. દયાના શુભ પરિણામ થયા એ પણ ધર્મ નથી. છતાં અજ્ઞાનીની બાહ્ય ક્રિયા ઉપર દૃષ્ટિ છે.

બાહ્યક્રિયા સુધરવાથી મારા પરિણામ સુધરે છે અને મંદકષાયના પરિણામથી ધર્મ થાય છે-એવા અભિપ્રાયની ગંધ બેસી જવી તેનું નામ મિથ્યાવાસના છે. એવી વાસના રાખીને બહારમાં પંચમહાવ્રતનું પાલન તથા દયા, દાન આદિની ગમે તેટલી ક્રિયા કરે અને મંદકષાય કરે તોપણ એને ધર્મ થતો નથી. હું તો જ્ઞાયક છું એવી અંતરદૃષ્ટિ કરે તો ધર્મ થાય.

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

સિદ્ધચક્રવિધાન કર્યું માટે પરિણામ સુધર્યા એમ મિથ્યાદૃષ્ટિ માને છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની માન્યતાથી નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન થાય છે તે મિથ્યાવાસના છે. અનાદિકાળથી જીવે ક્રિયાકાંડમાં ધર્મ માન્યો છે. બહારમાં ક્રિયા કરું તો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થઈ જશે એવી માન્યતા તે મિથ્યાવાસના છે.

કુંભાર વિના ઘડો થયો નથી-એ વાત ખોટી છે, એ તો નિમિત્તનું કથન છે. તેવી રીતે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની માન્યતા વિના સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ, એવી માન્યતામાં ઊંડે ઊંડે વ્યવહારની વાસના છે તે મિથ્યાત્વ છે. આત્મામાં દયા-દાનાદિનો રાગ થાય છે એનો નિશ્ચયથી આત્મા જાણનાર છે. એમ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ખરેખર આત્મા નિશ્ચયથી પોતાની જ્ઞાનપર્યાયનો જાણનાર છે. રાગાદિ પર જ્ઞેય છે. તેને વ્યવહારથી આત્મા જાણે છે, નિશ્ચયથી નહિ. રાગ કરું તો ધર્મ થાય, વ્યવહારરત્નત્રય હોય તો નિશ્ચયરત્નત્રય થાય-એવી માન્યતા મિથ્યાદૃષ્ટિની છે.

હવે અહીં કોઈ જીવ તો કુળક્રમથી અથવા દેખાદેખીથી વા ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિથી આચરણ આચરે છે તેમને તો ધર્મબુદ્ધિ જ નથી. જે જીવ સમજ્યા વિના કહે કે અમારે પડિમા તો લેવી જ પડે, પડિમા વિના પ્રતિષ્ઠા નથી, તો એમ માનનારને ધર્મબુદ્ધિ જ નથી. એને અંતરસ્વભાવનો ઉદ્યમ નથી.

ત્યાગી થઈને પૈસા માગે, ભોજન માટે યાચના કરે, તો તેને ધર્મબુદ્ધિ જ નથી. આત્મા નિવૃત્ત સ્વરૂપ જ છે એવી જેને ખબર નથી અને બહારમાં નિવૃત્ત થઈને આત્મામાં શાંતિ થઈ માને છે. તેઓ કદાચ મંદ કષાયી હોય તો પણ તેને સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. નિમિત્ત આવે તો આત્મામાં પરિણતિ સુધરે એવી માન્યતા જેના અંતરમાં પડી છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેને સમ્યક્ચારિત્ર હોતું નથી.

કોઈ જીવ તો એવું માને છે કે જાણવાથી શું છે, માનવાથી શું છે, પણ કાંઈક કરીશું તો ફળ પ્રાપ્ત થશે. અજ્ઞાની એમ માને છે કે એકલાં જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનથી કાંઈ લાભ નથી. કંઈક ક્રિયા કરીએ તો લાભ થાય. એમ માનીને તેઓ વ્રતાદિ ક્રિયાના જ ઉદ્યમી રહે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્યમ કરતા નથી. જેમ શીરો કરવો હોય તો પહેલાં ઘીમાં લોટ શેકીને પછી ગોળનું પાણી નાખીને તે બનાવવો જોઈએ. તેને બદલે ગોળના પાણીમાં લોટ શેકે તો શીરો થાય નહિ, તેમ અજ્ઞાની જીવ પહેલાં બાહ્યક્રિયામાં-શુદ્ધ આહાર આદિની ક્રિયા કરવામાં ઉદ્યમી રહે છે. જાણવાથી ને માનવાથી કાંઈ લાભ થતો નથી-એમ માને છે; અને કહે છે કે જાણ્યા પછી તો ક્રિયા કરવી પડે છે ને? તો એ માન્યતા મૂઢ જીવની છે, તેને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. એની ખબર નથી. સમ્યગ્દર્શનમાં નિર્વિકલ્પ આનંદનો અનુભવ થાય છે, પછી અંતર્લીનતા કરે તે ચારિત્ર છે. સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સમ્યક્ચારિત્ર હોતું નથી.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કરણી વાંઝણી નથી મજૂરને મજૂરીનું ફળ મળે છે, એમ માનીને ક્રિયા કરે છે. તો તેને ક્રિયાનું ફળ ચાર ગતિમાં રખડવાનું મળે છે. વળી તે કહે છે કે બહુ જ્ઞાન થઈ ગયું હોય તો ચારિત્ર આવવું જોઈએ; પણ ચક્રવર્તી આદિ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ હજારો વર્ષ સુધી સંસારમાં રહે છે એ વાતની એને ખબર નથી. તેથી તે મંદ કષાયરૂપ વ્રતાદિનો ઉદ્યમી રહે છે, પણ આત્માને સમજવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી.

બહુ જાણે તે બહુ ચીકણા હોય છે, માટે બહુ જાણવું નહિ-એમ તે માને છે; પણ સૂક્ષ્મ વાતને બરાબર જાણવી જોઈએ. ભગવાન તો દયા-દાન આદિના પરિણામને પણ સ્થૂલ કહે છે. શ્રી સમયસાર ગાથા ૧૫૪ માં કહે છે કે અત્યંત સ્થૂલ એવા શુભ પરિણામમાં અજ્ઞાનીની રુચિ હોય છે. શરીરાદિની ક્રિયા તો સ્થૂલ છે જ; એની તો અહીં વાત જ નથી. પણ આત્મામાં શુભપરિણામ આવે છે તેને શ્રી અમૃતચંદ્ર આચાર્યે અત્યંત સ્થૂલ કહેલ છે. કેમ કે તે બંધના કારણ છે. અહીં વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદ્રષ્ટિનો અધિકાર છે. એમાં કહે છે કે જે શુભપરિણામને ભગવાન અત્યંત સ્થૂલ કહે છે તેમાં અજ્ઞાની મગ્ન રહે છે. આત્મામાં સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળ પર્યાય થાય છે તે સૂક્ષ્મ છે; તથા આત્માનો ત્રિકાળી શુદ્ધસ્વભાવ પરમ સૂક્ષ્મ છે. જ્ઞાનીના શુભપરિણામને વ્યવહાર કહે છે. અજ્ઞાનીને વ્યવહાર હોતો નથી.

સાત તત્ત્વ ભિન્ન ભિન્ન છે. એને ભિન્ન ભિન્ન ન માને ને એક તત્ત્વ પણ ઓછું માને તેને સાત તત્ત્વની શ્રદ્ધા નથી. સાતે તત્ત્વ સ્વતંત્ર છે.—એમ યથાર્થ જ્ઞાન થયું તેવા જીવને કદાપિ કાંઈ વ્રતાદિક ન હોય તોપણ તે અસંયત સમ્યગ્દ્રષ્ટિ નામ પામે છે. માટે પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપાય કરવો. આત્મા જ્ઞાયકમૂર્તિ છે. તેના આશ્રયે રાગાદિ છૂટે છે એમ માને અને જે થવાનું હોય તે થાય છે એમ માને તો પરદ્રવ્યના કર્તાપણાનું અભિમાન છૂટ્યા વિના રહે નહિ. કોઈ એમ કહે કે અમે છીએ તો તમોને જ્ઞાન થાય છે, તો એ વાત ખોટી છે. દરેક દ્રવ્યની જે પર્યાય થવાની તે થવાની. તેને બીજો કાંઈ કરી શકે નહિ. એમ માને તે સાચો પંડિત છે. સર્વજ્ઞે જોયું છે માટે દ્રવ્યની પર્યાય થાય છે એમ નથી, પણ જેવી પર્યાય થાય છે એવી સર્વજ્ઞે દેખી છે. આવું જાણે નહિ, તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપાય કરે નહિ અને ક્રિયાકાંડ કરે તો તે મિથ્યાચારિત્ર છે.

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૬ શુક્રવાર, તા. ૨૦-૩-૫૩]

* સમ્યગ્દર્શન ભૂમિ વિના વ્રતરૂપી વૃક્ષ ન થાય *

શ્રી યોગેન્દ્રદેવકૃત શ્રાવકાચારમાં પણ કહ્યું છે કે :—

दंसणभूमिह बाहिरा, जिय वयरुक्ख ण होंति।

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અર્થ :— હે જીવ! આ સમ્યગ્દર્શનભૂમિ વિના વ્રતરૂપી વૃક્ષ ન થાય.

ભાવાર્થ :— જે જીવોને તત્ત્વજ્ઞાન નથી તેઓ યથાર્થ આચરણ આચરતા નથી. એ જ અહીં વિશેષ દર્શાવીએ છીએ.

આત્મા પરપદાર્થનો કર્તા-હર્તા નથી, પણ પરની ક્રિયા થાય છે એમાં નિમિત્ત તો છે ને? એમ નિમિત્તદૃષ્ટિવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ કહે છે. બનારસીદાસજી કહે છે કે 'સર્વ વસ્તુ અસહાઈ છે.' તો નિમિત્ત આવ્યું માટે વસ્તુ પરિણમી એમ છે જ નહિ. કષાયની મંદતાથી સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય પ્રગટે છે એમ અજ્ઞાની માને છે. પુણ્ય તે પણ પાપ છે. એમ યોગીન્દ્રદેવ કહે છે. પાપને તો સૌ પાપ જ કહે, પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પુણ્યપરિણામને પણ પાપ કહે છે. આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદસ્વરૂપ છે. એમાં જેટલા અંશે રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે તેને ભગવાન હિંસા કહે છે, માટે તે પાપ છે. દયાના જે શુભ પરિણામ થાય છે તેને વ્યવહારે અહિંસા કહેવાય છે. કષાયની મંદતાના પરિણામને સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઝેર માને છે. શુભપરિણામથી નિશ્ચયથી હિંસા કહેવાય છે.

સત્–આચાર એટલે ભગવાન આત્મા સત્ છે, એનું ભાન કરીને અંતર આચરણ તે સદાચાર છે. બાહ્યક્રિયા તે સદાચાર નથી. એક આંગળીને ફેરવવી તે આત્માના હાથની વાત નથી. આંગળી ચાલે છે, આંખ ફરે છે, તે જડની ક્રિયા છે. આત્મા તેને કરતો નથી. શબ્દ થાય છે તે ભાષાવર્ગણામાંથી થાય છે. આત્માના વિકલ્પથી ભાષા થાય છે—એમ તો નથી; પણ હોઠ ચાલે છે માટે ભાષા થાય છે એમ પણ નથી; કેમ કે શબ્દ ભાષાવર્ગણામાંથી થાય છે અને હોઠ આદિ આહારવર્ગણામાંથી થાય છે. દરેક વર્ગણા ભિન્ન ભિન્ન છે. આહારવર્ગણાના કારણે ભાષા નથી. હોઠ હલ્યો માટે ભાષા થઈ નથી. કાળદ્રવ્યનું લક્ષણ વર્તના હેતુ છે, તેમ દરેક દ્રવ્યનો સ્વકાળ તે તેની વર્તના છે. દરેક દ્રવ્યમાં વર્તના છે તેમાં કાળ નિમિત્તમાત્ર છે. તે સમયે સમયે પોતાના સ્વકાળથી પરિણમી રહ્યાં છે. જે કાળે દ્રવ્યની પર્યાય પોતપોતાના કારણે થાય છે તે વખતે બીજો પદાર્થ નિમિત્તમાત્ર છે.

વળી ઈચ્છા થઈ માટે આત્મા અહીં આવેલ છે એમ પણ નથી; કેમ કે ઈચ્છા ચારિત્રગુણની પર્યાય છે અને આત્માનું ક્ષેત્રાંતર થવું તે ક્રિયાવતી શક્તિના કારણે છે. ભગવાન કહે છે કે તારી શુદ્ધતા તો બડી છે , પણ તારી અશુદ્ધતા પણ મોટી છે. એને ફેરવવા કોઈ તીર્થંકરની પણ તાકાત નથી. જીવને ઈચ્છા હોય પણ શરીરમાં પક્ષઘાત થયો હોય શરીર ચાલે નહિ, માટે એવો નિર્ણય કરવો કે ઈચ્છાના કારણે આત્માનું ક્ષેત્રાંતર થતું નથી. સર્વગુણ અસહાઈ છે. સદુપદેશ મળે તો પરિણામ ફરી જાય અને અસત્–ઉપદેશ મળે તો હલકા પરિણામ થાય—એમ નથી. કોઈના પરિણામ ઉપદેશના કારણે ફરતા નથી. માટે નિશ્ચયનો આવો ઉપદેશ મળશે તો વ્યવહારના–શુભભાવ પણ કોઈ કરશે નહિ એવી માન્યતા ભ્રમ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

બ્રહ્મવિલાસમાં કહ્યું છે કે :—

'जो जो देखी वीतरागने, सो सो होसी वीरा रे।
अणहोसो कबहु न होगी, काहे होत अधीरा रे॥

શ્રી સમયસારના સર્વવિશુદ્ધ અધિકારમાં કહેલ છે કે 'શાસ્ત્ર કિંચિત્‌માત્ર પણ જાણતું નથી.' અને આત્મામાં કિંચિત્‌માત્ર પણ અજ્ઞાન રહે—એમ નથી. આત્માનો સ્વભાવ તો સર્વજ્ઞ એટલે સર્વને જાણવાનો છે. શાસ્ત્રમાં લખાણ તો અનેક પ્રકારનાં આવે પણ એનો આશય સમજવો જોઈએ.

❀

[ચૈત્ર સુદ ૭ શનિવાર, તા. ૨૧-૩-૫૩]

આજે સવારે જન્મકલ્યાણક હોવાથી પ્રવચન બંધ હતું

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૧૧ ગુરુવાર, તા. ૨૬-૩-૫૩]

❀ તત્ત્વજ્ઞાન વિના સર્વ આચરણ મિથ્યા છે ❀

આ સાતમા અધિકારમાં જેને વ્યવહાર શ્રદ્ધા-જ્ઞાન હોય, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય એવા જીવો પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે, એની વાત કહેલ છે. જેઓને તત્ત્વનું જ્ઞાન નથી તેને યથાર્થ આચરણ નથી એમ કહે છે. આચરણ યથાર્થ હોય નહિ અને માને કે અમને ચારિત્ર છે, તપ છે, એને મિથ્યાત્વ રહે છે. જુઓ, અહીં તત્ત્વજ્ઞાન એટલે ભાવનું ભાસન થવું જોઈએ એમ કહેલ છે. માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાનની વાત નથી. શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોવા છતાં તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક ભાવના ભાસન વિના જૈનમાં હોવા છતાં તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક કરે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જેમ ઉતાવળ કરીને જ્ઞાની પ્રતિજ્ઞા લેતા નથી. સ્વરૂપના આચરણનો કણ—શાંતિનો કણ પ્રગટ થયો હોય છે તે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ જોઈને પ્રતિજ્ઞા કરે છે. કાળ કેવો છે? હઠ વગર, આક્ષેપ વગર, પરના દોષ જોયા વગર, પોતાના પરિણામ જોઈને પોતાની યોગ્યતા દેખાય તે પ્રમાણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પ્રતિજ્ઞા અને પચ્ચખાણ કરે છે.

કેટલાક જીવો પ્રતિજ્ઞા લઈને બેસે, પણ અંતરમાં તત્ત્વજ્ઞાન તો છે નહિ, તેથી અંતરમાં કષાયની વાસના એને મટતી નથી. સ્વાભાવિકપણે જ્ઞાતાદ્રષ્ટાપણે રહેતાં, રાગનો અભાવ થતાં જેટલી શાંતિ પ્રગટે તે પચ્ચખાણ અને પ્રતિજ્ઞા છે. મોટી પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરી બેસે પણ અંતરમાંથી કષાયની વાસના છૂટી હોતી નથી, અમે પ્રતિજ્ઞા કરી અને અમને માન આપતા

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નથી, અમને બરાબર આહાર–પાણી આપતા નથી–એમ કષાયની વાસના છૂટતી નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેનું બધું આચરણ મિથ્યા છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યું છે કે :—

‘લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન,
ગ્રહે નહિ પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન.

અંતરતત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી ને પ્રતિજ્ઞા લઈને બેસી જાય છે. તે પરમાર્થને પામતા નથી. લોકો પાસેથી માન કેમ મળે એવી કષાયની વાસના તેને હોય છે. એક જ સિદ્ધાંત છે કે–તત્ત્વજ્ઞાન વિના યથાર્થ આચરણ હોય નહિ. તેથી તત્ત્વજ્ઞાન વગર અંતરમાં કષાય થયા વિના રહે નહિ. પ્રતિમા લે અને પછી શ્રાવકો પાસેથી માન ને આહાર–પાણી આદિની માગણી કરે, મિજાજ કરે, તે કષાયની વાસનાવાળો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેને વ્રતાદિ યથાર્થ હોતાં નથી. તે જીવ પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તે પૂર્ણ કરવા માટે આકુળ-વ્યાકુળ થાય છે. કોઈ તો ઘણા ઉપવાસ આદરી બેઠા પછી, પીડાથી દુઃખી થતા રોગીની માફક કાળ ગુમાવે છે, પણ ધર્મસાધન કરતા નથી. તો પ્રથમથી જ સાધી શકાય તેટલી જ પ્રતિજ્ઞા કેમ ન લઈએ? પરિષહ સહન ન થઈ શકે, પાણીની તરસ લાગી હોય, પછી એને બદલે છાશનાં અને પાણીનાં પોતાં ગળે મૂકે; ઘીની બાધા લઈને બેસે અને એને બદલે ઉદ્યમ કરીને બીજી અનેક સ્નિગ્ધ ચીજો વાપરે–આવી પ્રતિજ્ઞા યથાર્થ નથી.

એક પદાર્થ છોડીને બીજાનો અતિ લોલુપભાવ કરે છે તે તો તીવ્ર કષાયી છે; અથવા તો પ્રતિજ્ઞાનું દુઃખ સહન ન થાય ત્યારે પરિણામ લગાવવા માટે તે અન્ય ઉપાય કરે છે; જેમકે ઉપવાસ કરી પછી ગંજીપા, સોગઠાબાજી રમવા મંડી પડે, કોઈ સૂઈ રહે છે, એમ કોઈ પણ પ્રકારથી વખત પૂરો કરે છે. એ પ્રમાણે અન્ય પ્રતિજ્ઞામાં સમજવું. આ કાંઈ યથાર્થ આચરણ નથી. સ્વભાવદૃષ્ટિ કરીને આત્મામાં લીન થવું તે યથાર્થ આચરણ છે.

અથવા કોઈ પાપી એવા પણ છે કે પહેલાં તો પ્રતિજ્ઞા કરે પણ પછી તેનાથી દુઃખી થાય ત્યારે તેને છોડી દે. પ્રતિજ્ઞા લેવી–મૂકવી એ તેને ખેલમાત્ર છે, પણ પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવાનું તો મહાપાપ છે. એ કરતાં તો પ્રતિજ્ઞા ન લેવી જ ભલી છે. એ પ્રમાણે પહેલાં તો વિચાર સિવાય પ્રતિજ્ઞા કરે અને પાછળથી છોડી દે; તેને પ્રતિજ્ઞા કહેવાય નહિ. પ્રતિજ્ઞા પ્રાણ જાય તો પણ છોડે નહિ. જેને તેને દીક્ષા આપી દે અને પછી પાછા છોડી દે. એ તો રમતમાત્ર પ્રતિજ્ઞા છે. તે તીવ્ર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

વ્રતીસંમેલન થાય અને ત્યાગીઓ ભેગા થાય, પછી ત્યાં ઉતાવળ કરીને પડિમા લે ને ક્ષુલ્લક થઈ જાય; પછી છેલ્લી અવસ્થામાં મરણ સમયે લંગોટી છોડી દેવી એટલે આચરણ પૂર્ણ કર્યું માને. પ્રતિજ્ઞા ભંગનું મોટું પાપ છે—એની તો એને ખબર નથી. આ વાત અજ્ઞાનીને અંતર બેસતી નથી. પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરે એનો ડર જ નથી. એને ભગવાને મહાપાપી કહ્યા છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છતાં વ્રત ન હોય, કેમ કે સમ્યગ્દર્શન થયા પછી તુરત જ બધાને ચારિત્ર આવી જાય એવો નિયમ નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ પોતાના પરિણામને જુએ છે.

❀ જ્ઞાન પચ્ચખાણ છે ❀

ભગવાન આત્મા સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે ત્યારે રાગનો નાશ થાય છે; ત્યારે રાગને જીતે છે એમ કહેવાય છે. માટે 'જૈન' = જીતવું એ વ્યવહાર છે. સમયસાર ગાથા ૩૪-૩૫ માં કહેલ છે કે રાગનો ત્યાગ એ પણ નામમાત્ર છે. ત્યાગ પચ્ચખાણ નથી પણ જ્ઞાન પચ્ચખાણ છે એમ કહે છે. આ જૈનની વ્યાખ્યા કરી છે. આત્મા રાગને અને વિકારને જીતે એમ કહેવું તે પણ નામમાત્ર છે; કેમ કે આત્મા જ્ઞાનમાં લીન થતાં રાગ છૂટી જાય છે; માટે જ્ઞાન તે પચ્ચખાણ છે. સંસાર આત્માની પર્યાયમાં હોય છે. તે સંસારનો નાશ આત્મા કરે છે તે નામમાત્ર છે. શરીર, કપડાં આદિ પરવસ્તુને તો આત્મા છોડતો નથી. પણ સંસારની પર્યાયને આત્મા છોડતો નથી, કેમ કે સંસારની પર્યાય ત્રિકાળી સ્વભાવમાં ત્રણ કાળમાં ગ્રહણ થઈ નથી કે તેને છોડે. પર્યાયદષ્ટિએ એક સમયનો સંસાર અનિત્ય તાદાત્મ્યસંબંધે છે; પણ દ્રવ્યદષ્ટિએ અનિત્ય તાદાત્મ્યસંબંધ નથી; કેમ કે વિકારનો પ્રવેશ સ્વભાવમાં ત્રણ કાળમાં થયો નથી.

પ્રથમ નક્કી કર્યું કે સંસાર મારી પર્યાયમાં મારૂં કાર્ય છે, કર્મના કારણે સંસાર નથી; પછી તે સંસાર મારા સ્વભાવમાં નથી, આત્માએ દ્રવ્યદષ્ટિથી સંસારને ગ્રહણ કર્યો જ નથી તો પછી સંસારને છોડવો એ વાત રહેતી નથી. આત્માની લીનતા થતાં સંસાર છૂટી જાય છે, સંસારને છોડવો પડતો નથી. સંસારમાં શુભાશુભભાવ હોય છે. એમાં અવ્રતના ભાવ છે, તે અશુભભાવ છે તે અશુભભાવ ન હોય ત્યારે વ્રતના શુભભાવ આવે છે, પણ તે નિશ્ચય ચારિત્ર નથી, પણ આસ્રવ છે.

❀ ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે ❀

સમ્યગ્દર્શન ધર્મનું મૂળ છે, અને ચારિત્ર તે ધર્મ છે. તેથી સમ્યગ્દર્શન કરતાં ચારિત્રમાં અનંતી શાંતિ વધારે હોય છે. ચારિત્ર વિના મોક્ષ થાય નહિ. તીર્થંકરને પણ ચારિત્ર ગ્રહણ કરવું પડે છે. માટે ધર્મ તો ચારિત્ર છે અને એનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દષ્ટિ પોતે સમજે છે કે આ અવ્રતના પરિણામ થાય છે તે કરવા જેવા નથી. ચોથા ગુણસ્થાનમાં હજારો વર્ષ રહે છે, મુનિપણું હોતું નથી, તે વખતે જ્ઞાનીને જે અવ્રતના પરિણામ થાય છે એને પોતે નિંદે છે, પણ હઠ કરીને, આગ્રહ કરીને, ત્યાગી થઈ જતા નથી. મુનિપણું મહા દુર્લભ છે. આ કાળે ભાવલિંગી મુનિ દેખવા દુર્લભ છે. આ જિંદગીમાં તો ભાવલિંગી મુનિને દેખ્યા નથી. અત્યારે તો દ્રવ્યલિંગી મુનિનાં પણ ઠેકાણાં નથી. આ કોઈ વ્યક્તિગત વાત નથી. જેને નુકશાન થાય છે, તે એને પોતામાં થાય છે. બીજાને એના નુકશાનનું ફળ હોતું નથી, પણ પોતાને તો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. પ્રતિજ્ઞાભંગ કરવા કરતાં પ્રતિજ્ઞા ન લેવી તે ભલી છે. એનો અર્થ એવો નથી કે આત્માના ભાનપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા ન લેવી.

જૈન જાતિમાં જન્મ્યો માટે તત્ત્વજ્ઞાની છે, એમ નથી. પહેલો વ્યવહાર અને પછી નિશ્ચય એમ માને તેને જન્મના દિગંબર કેવી રીતે મનાય? કેમ કે એ માન્યતા તો શ્વેતામ્બરની છે. શ્વેતામ્બર ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી દિગંબરની ભૂલ કાઢે છે, તો પહેલો વ્યવહાર અને પછી નિશ્ચય માનવો તે મિથ્યાત્વ છે. તત્ત્વજ્ઞાની થયા પછી પોતાના પરિણામ જોઈને પ્રતિજ્ઞા લે છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૧૨ શુક્રવાર, તા. ૨૭-૩-૫૩]

આત્મા પરિપૂર્ણ શક્તિથી ભરેલો ભંડાર છે. એને વર્તમાન પર્યાયમાં શુભાશુભ પરિણામ થાય છે તે વિકાર અને સંસાર છે. તે એક સમયની પર્યાય છે. આત્માનો સંસાર આત્માની પર્યાયમાં હોય છે; શરીર, સ્ત્રી આદિમાં સંસાર નથી. સંસારની અને પરની જેને રુચિ નથી પણ અખંડ જ્ઞાયક સ્વભાવની જેને રુચિ છે તે જૈન છે. જેને સ્વભાવની રુચિ નથી તેને સંસારની રુચિ છે; તે જૈન નથી.

આત્માની વર્તમાન અવસ્થામાં શુભાશુભરૂપ વિકાર છે એની રુચિ છે તેને સ્વભાવની રુચિ નથી. પરની રુચિની વાત અહીં છે જ નહિ. આત્મામાં રાગ થાય છે એની રુચિને જીતે તેને અહીં જૈન કહે છે. જૈનધર્મમાં એવો ઉપદેશ છે કે–પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાની થાય, પછી જેનો ત્યાગ કરે તેના દોષને ઓળખે, ત્યાગ કરવાથી જે ગુણ થાય તેને જાણે. કોઈ પ્રાણી કહે કે મારે દોષ ટાળવો છે, એનો અર્થ એવો કે દોષ ટળી શકે છે અને નિર્દોષપણે પોતે રહી શકે છે; એટલે દોષ કાયમની ચીજ નથી અને નિર્દોષ સ્વરૂપ કાયમનું છે એમ નક્કી થાય છે. વળી વિકાર, દોષ કોઈ પરે કરાવ્યો નથી પણ પોતે કર્યો તો થયો છે. એમ માને તો વિકાર અને દોષને નાશ કરવાનો પુરુષાર્થ થઈ શકે. માટે જ્ઞાની દોષને જાણે છે અને દોષરહિત આત્માનું સ્વરૂપ છે એને પણ જાણે છે.

કોઈ એમ કહે કે–આત્મા છે અને એની પર્યાયમાં કર્મનું નિમિત્ત છે. તે કર્મમાં રસ અને અનુભાગ થોડો હોય એને આત્માની પર્યાયમાં વિભાવ વધારે થાય છે તો નિમિત્તમાં અનુભાગ ઓછો હતો અને ઉપાદાનમાં વિકાર વધારે ક્યાંથી થયો? દૃષ્ટાંત :—એકેન્દ્રિય જીવને કર્મની સ્થિતિ એક સાગરની હોય છે, અને મનુષ્યપણાનું આયુષ્ય બાંધી જ્યારે મનુષ્ય થાય ત્યારે અંતઃક્રોડાક્રોડી સાગરની કર્મની સ્થિતિ બાંધે છે. તે વિશેષતા ક્યાંથી થઈ?

સમાધાન :—કર્મના ઉદય પ્રમાણે આત્માએ વિકાર કરવો પડે એ વાત ખોટી છે. એમ આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. જુઓ અહીં આ જાતનો નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધ કેવો હોય

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે એની પણ જેને ખબર તેને આત્મતત્ત્વની ખબર હોતી નથી. કર્મ અને વિકાર બંને સ્વતંત્ર છે. શ્વેતામ્બરમાં અને સ્થાનકવાસીમાં તો કર્મના કારણે વિકાર થાય છે એ માન્યતા ચાલી આવે છે, પણ દિગમ્બરમાં પણ કેટલોક મોટો ભાગ કર્મના કારણે વિકાર થાય–એમ માને છે. તે બધી એક જ જાત છે. મનુષ્યમાં કર્મની સ્થિતિ વધારે હોય અને નિગોદમાં જાય છે ત્યારે સ્થિતિ ઘટી જાય છે. તો ત્યાં કેવી રીતે ઘટાડી? માટે નક્કી થાય છે કે કર્મ અને વિકાર બન્ને ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્રપણે પરિણમી રહ્યા છે. કર્મના કારણે વિકાર ત્રણ કાળમાં થાય નહિ. સાતે તત્ત્વ સ્વતંત્ર છે અને ભિન્ન ભિન્ન છે એમ પ્રથમ નિર્ણય ન કરે એને ત્રણ કાળમાં આત્મજ્ઞાન થાય નહિ. આત્મા રાગ-દ્વેષ, ભ્રાંતિ કરે–વિકાર તે બધું પોતે પોતાના કારણે કરે છે. કર્મના નિમિત્તના કારણે તે વિકાર નથી—એમ પ્રથમ નક્કી કરે તેને તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે.

કોઈ કહે કે આવું તત્ત્વજ્ઞાન જો બધાને થઈ જાય તો સંસારમાં કોઈ રહેશે નહિ. તો તેમ કહેનારને આત્માની યથાર્થ રુચિ જ નથી. કેમ કે સ્વભાવની રુચિવાળાને, સંસારમાં કોણ રહેશે, એના ઉપર દૃષ્ટિ હોતી નથી. જેમ કોઈ ધની અર્થી હોય તે એમ વિચાર ન કરે કે હું ધનવાન થઈશ તેમ બધા ધનવાન થઈ જશે, ગરીબ કોઈ રહેશે નહિ તો મારું કામ કોણ કરશે? જેની જેમાં રુચિ હોય તે બીજાની સામે જુએ નહિ. અહીં તો સાચા જૈનની વાત છે. દર્શનમોહનો ઉદય તો અનાદિનો પડ્યો છે. જેની દૃષ્ટિ કર્મ ઉપર પડી છે અને કર્મના ઉદય પ્રમાણે વિકાર થાય એવી માન્યતા છે તેનું મિથ્યાત્વ કદી ટળતું નથી, અને તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી. માટે પ્રથમ સાતે તત્ત્વ ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર છે એમ નિર્ણય કરે પછી તેને રાગનો યથાર્થ ત્યાગ થાય છે. બહારમાં વસ્ત્રાદિનો ત્યાગ કર્યો છે માટે ત્યાગી છે, એમ નથી. અંતરંગ સાતે તત્ત્વોનું ભાવભાસન જેને નથી તે જીવ ધર્મનો ત્યાગી છે. નિયમસારમાં (પૃ. ૨૫૭, ગાથા ૧૨૬)ના કળશમાં કહ્યું છે કે અજ્ઞાની સ્વધર્મનો ત્યાગી છે. મોહનો અર્થ જ સ્વધર્મ ત્યાગ છે. આત્મા પરિપૂર્ણ આનંદકંદ છે તેની રુચિ જેણે છોડી છે તે આત્માના ધર્મનો ત્યાગી છે.

❀ જ્ઞાની પોતાની શક્તિ અનુસાર પ્રતિજ્ઞા વગેરે લે છે. ❀

જ્ઞાની કોઈ તત્ત્વનો અંશ કોઈ તત્ત્વમાં મેળવતો નથી, એટલે કર્મનો અંશ વિકારના અંશમાં મેળવતો નથી, અને વિકારના અંશને સ્વભાવમાં મેળવતો નથી. એવું તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી પોતાની પર્યાયમાં વિકાર થાય છે એને બરાબર જાણે. પોતાના પરિણામ સુધર્યા ન હોય અને પરવસ્તુ છોડે તો આકુળતા થયા વિના ન રહે; માટે આત્માની પર્યાયમાં દોષ છે એનો નાશ કરીને ગુણ થાય છે એમ જાણે. પણ પરવસ્તુ છૂટી ગઈ માટે દોષનો નાશ થાય છે. એમ જાણે નહિ. તેથી આવેશમાં આવીને પ્રતિમા, વ્રત આદિ લઈ લેતો નથી. પ્રતિમા, વ્રત બહારથી આવતા નથી. વર્તમાન પુરુષાર્થ જોઈને, ભવિષ્યમાં પણ આવો ને આવો ભાવ ટકી રહેશે કે કેમ, એનો વિચાર કરીને પ્રતિજ્ઞા લે છે. જ્ઞાની શરીરની શક્તિ અથવા દ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કાળ–ભાવાદિકનો પણ વિચાર કરે છે માટે એ પ્રમાણે લેવી યોગ્ય છે. પોતાના પરિણામોનો વિચાર કરે જો ખેદ થાય આર્ત્તધ્યાન થાય, પછી એ પ્રતિજ્ઞા નભે નહિ, એવી પ્રતિજ્ઞા લેવી ન જોઈએ. પહેલાં ઉપાદાન એટલે પરિણામની વાત કરી અને પછી નિમિત્ત શરીરાદિનો પણ જ્ઞાની વિચાર કરે–એમ કહ્યું.

મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃ. ૧૮૨માં કહ્યું છે કે 'મુનિપદ લેવાનો ક્રમ તો આ છે કે પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાન થાય, પછી ઉદાસીન પરિણામ થાય, પરિષહાદિ સહન કરવાની શક્તિ થાય, અને તે પોતાની મેળે જ મુનિ થવા ઈચ્છે, ત્યારે શ્રી ગુરુ તેને મુનિધર્મ અંગીકાર કરાવે છે.' અત્યારે તો, તત્ત્વજ્ઞાન રહિત, વિષયાસક્ત જીવોને માયા વડે લોભ બતાવી મુનિપદ આપે છે, પણ તે વ્યાજબી નથી. જૈન નામ ધરાવે અને ભાવલિંગી ને દ્રવ્યલિંગી કોને કહેવા એની ખબર નથી.

મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃ. ૨૯૫ માં કહ્યું છે કે—'જિનમતમાં એવી પરિપાટી છે કે–પહેલાં સમ્યક્ત્વ હોય, પછી વ્રત હોય. હવે સમ્યક્ત્વ તો સ્વપરનું શ્રદ્ધાન થતાં થાય છે. તથા તે શ્રદ્ધાન દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરતાં થાય છે. માટે પહેલાં દ્રવ્યાનુયોગ અનુસાર શ્રદ્ધાન કરી સમ્યગ્દ્રષ્ટિ થાય અને પછી ચરણાનુયોગ અનુસાર વ્રતાદિ ધારણ કરી વ્રતી થાય. એ પ્રમાણે મુખ્યપણે નીચલી દશામાં જ દ્રવ્યાનુયોગ કાર્યકારી છે.'

❀

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૧૩ શનિવાર, તા. ૨૮-૩-૫૩

શ્રી મહાવીર જન્મ કલ્યાણકદિન

(પૂ. ગુરુદેવશ્રીનો પરિવર્તનદિન)

[સ્ટાર ઑફ ઈન્ડિયા નામે ઓળખાતા બંગલામાં પૂ. ગુરુદેવશ્રીનું પ્રવચન]

આજે મહાવીર પરમાત્માનો જન્મકલ્યાણક દિવસ છે. જન્મ દિવસ તો સાધારણ જીવોનો પણ કહેવાય છે, પણ આ તો જન્મકલ્યાણકદિન છે. આજે ઘણા લોકો જૈનના નામે પ્રરૂપણા કરે છે કે ભગવાને દુનિયાના ઉદ્ધાર માટે જન્મ લીધો, પણ એ વાત ખોટી છે. ભગવાનને આત્માનું ભાન હતું, તીર્થંકર થવા પહેલાના ત્રીજા ભવમાં એ ભાવસહિતની ભૂમિકામાં એવો રાગ આવ્યો કે—'હું પૂર્ણ થાઉં ને જગતના જીવો ધર્મ પામો.' તેથી તીર્થંકરનું નામકર્મ બંધાયું. તીર્થંકરનું દ્રવ્ય જ અનાદિનું એ જ લાયકાતવાળું હોય છે. અંતર્ગત પર્યાયની શક્તિ જ એવી હોય છે. ભગવાને પરના કારણે અવતાર લીધો–એમ નથી અને ભગવાનનો અવતાર થયો માટે લોકોનું કલ્યાણ થયું છે–એમ પણ નથી.

ભગવાન મહાવીરે જન્મ લીધો એનો અર્થ–એમના આત્માની પર્યાયની યોગ્યતા જ એવી હતી. શરીરનો સબંધ મળ્યો એ જન્મ નથી. આત્માની પર્યાયનો ઉત્પાદ થયો તેને જન્મ કહેવાય છે. ભગવાનના આત્માનો જન્મ થતો નથી. આત્મા તો ત્રિકાળ ધ્રુવ છે. જગતમાં જે દ્રવ્યની જે પર્યાય થાય છે તે પોતાની યોગ્યતાથી થાય છે. મહાવીર પરમાત્માનો જીવ પોતાની શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–રમણતામાં વર્તતો હતો. તે વખતે પોતાની નબળાઈના કારણે રાગ આવ્યો. તેમાં તીર્થંકર નામકર્મ બંધાઈ ગયું હતું, અને એ જીવ તીર્થંકર થવાની યોગ્યતાવાળો હતો. એ કારણે એમનો આત્મા તીર્થંકરપણે થયો છે. તીર્થંકરપણે થવાની લાયકાત તે દ્રવ્યમાં શક્તિરૂપે અનાદિકાળથી હતી. ધ્રુવપણે તો લાયકાત હતી પણ પર્યાયની લાયકાત થઈ, એટલે 'હું પૂર્ણ થાઉં' એવો વિકલ્પ આવ્યો. જગતના જીવો ધર્મ પામે, એવી ભાવના પણ હતી. એમાં તીર્થંકરનામકર્મનો બંધ થયો હતો. તીર્થંકર પ્રકૃતિનો ઉદય તો વીતરાગદશા થયા પછી આવે છે. કેવળજ્ઞાન થયા પછી ૐધ્વનિ છૂટે છે. તે વાણીના નિમિત્તે જીવો પોતાની યોગ્યતાથી ધર્મ પામે છે.

ભગવાનની વાણી ધર્મમાં નિમિત્ત હોય છે. ધર્મવૃદ્ધિનું જે નિમિત્ત છે, એવી વાણીમાંથી ધર્મની વૃદ્ધિ ન કરે, અથવા ધર્મ પ્રગટ થવામાં નિમિત્ત ન બને, તે તો ભગવાનની વાણીને સમજ્યો નથી.

અહો! ભગવાન, તમો જગદીશ છો. જગદીશ તો એને કહેવાય કે જે જગતના જીવોની સંખ્યા વધારે. પરંતુ તારા અવતારે તો જગતના રખડતા જીવો ઘટી જાય છે–એમ ઓલંભો કરે છે. હે નાથ! તારી વાણી જ્યારે નીકળે, ત્યારે તેને સમજવાને લાયકાતવાળા જીવો ન હોય એમ બને નહિ. (હે નાથ! આપે ઘણાને તાર્યા છે–તે ઉપચારનું કથન છે. ભગવાનની વાણી અને સમજનાર જીવ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થ છે, અને ભિન્ન ભિન્ન કામ કરે છે. તે જીવ પોતે સમજે ત્યારે ભગવાનની વાણીને નિમિત્ત કહેવાય છે. ભગવાનની વાણી આવી માટે સમજ્યો એમ માને તો આત્મામાં ક્ષણિક ઉપાદાન સ્વતંત્ર છે તેનો નાશ કરે છે, એટલે કે શ્રદ્ધામાં નાશ કરે છે તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે.) અજ્ઞાની સંયોગી દ્રષ્ટિથી જુએ છે અને જ્ઞાની સ્વભાવદ્રષ્ટિથી જુએ છે. બન્નેના રાહ જુદા છે. એક મોક્ષમાં જાય છે, બીજો નિગોદમાં જાય છે. આમ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. (જેમ જગતમાં કોઈ દ્રવ્યનો કોઈ અન્ય કર્તા નથી તેમ તે દ્રવ્યની પર્યાય દ્રવ્યનો અંશ છે. તેનો કોઈ અન્ય કર્તા નથી. એમ ભગવાનની વાણીમાં આવ્યું છે.) ભગવાન તીર્થંકરનો જન્મકલ્યાણકદિન ઈન્દ્રો પણ ઉજવે છે. એ દિવસ આજનો છે. (શરીરમાં ભગવાન જન્મ્યા એ તો વ્યવહાર છે. આયુષ્યના કારણે આવ્યા તે પણ વ્યવહાર છે. ખરેખર ભગવાન આત્માની પર્યાયની યોગ્યતાના કારણે આવ્યા છે તે સત્ય છે.) માતાની કૂખે ભગવાન આવતાં પહેલાં ઈન્દ્રના જ્ઞાનમાં આવ્યું કે, છ મહિના પછી ભગવાન ત્રિશલાદેવીના કૂખે જવાના છે. ક્રમબદ્ધ પર્યાય ન હોય તો એ જ્ઞાન થાય નહિ. પર્યાય ક્રમબદ્ધ થાય છે એમ એ સિદ્ધ કરે છે. ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય કર્યા વિના ત્રણ કાળમાં સમ્યગ્જ્ઞાન થાય એમ નથી.

ભગવાનને જન્મ લીધા પહેલાં પણ જ્ઞાનનો નિર્ણય તો હતો. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાન અને આત્મા અભેદ છે. ભગવાનની વાણીમાં નીકળ્યું હતું કે જ્ઞાન તે જ આત્મા છે. તે જ્ઞાન બીજાનું શું કરે? જ્ઞાન જાણે છે. તેને બદલે પરભાવનો કર્તા આત્મા છે એમ માનવું તે વ્યવહારીજનોની મૂઢતા છે.

જે જ્ઞાનમાં, રાગને જ્ઞાનમાં રહીને જાણવાની તાકાત થઈ તે રાગને જાણે છે એવો વ્યવહાર પણ લાગુ પડતો નથી. એક જ્ઞાનમાં છ કારક સ્વતંત્રપણે છે. ચારિત્રગુણની પર્યાયમાં જે રાગ આવ્યો તેને જાણવાની તાકાત જ્ઞાનની છે. એવા જ્ઞાનપૂર્વક ભગવાનનો જન્મ થયો હતો. જે વખતે ભગવાન માતાની કૂખમાં આવ્યા. ત્યારે પણ તેમને રાગનું, નિમિત્તનું અને સ્વનું જ્ઞાન પૃથક્ પૃથક્ વર્તતું હતું.

❀ ભગવાન જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે તે નિમિત્તનું કથન છે ❀

આજના દિવસે ઘણા લોકો અનેક પ્રકારથી ખોટી પ્રરૂપણા કરે છે કે ભગવાને હિંસા અટકાવી, કંઈક જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો; આ બધાં નિમિત્તનાં કથન છે. પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું નથી. ભગવાને કોઈને તાર્યા નથી. ભગવાને હિંસા અટકાવી નથી. ભગવાને પરનાં કામ કર્યા

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નથી, એ વાત સત્ય છે. જીવો પોતાના કારણે સમજે છે, હિંસા હિંસાના કારણે અટકે છે, એ બધામાં ભગવાન નિમિત્તમાત્ર છે. ભગવાનના કારણે પરમાં કાંઈ થયું નથી. નિર્ગ્રંથ મુનિ નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તી છઠ્ઠે–સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂલતા હતા. એમાં વિકલ્પ આવ્યો કે હે ભગવાન! તારા ચરણકમળના પ્રસાદથી અમે તર્યા છીએ. તમોએ અમારો ઉદ્ધાર કર્યો. જુઓ. એ બધું નિમિત્તનું કથન છે. પોતાની પર્યાયની લાયકાત વગર ભગવાન ઉદ્ધાર કરી શકતા નથી. લોકોમાં કહેવત છે કે–જણનારીમાં જોર ન હોય તો સૂયાણી શું કરે? એમ પોતામાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાની તાકાત ન હોય તો ભગવાન શું કરે? નિમિત્તના કારણે ઉદ્ધાર થતો હોય તો એક જ તીર્થંકર થતાં બધા તરી જવા જોઈએ; પણ એમ બનતું નથી. ભગવાને અનંત જીવોને તાર્યા એમ કહેવાય છે; મનુષ્યો સંખ્યાત હોય છે તે બધા તરતા નથી, છતાં ભગવાનને અનંતના તારણહાર કહેવાય છે. એવા ભગવાનનો જન્મ કલ્યાણકારી છે. જેણે આત્માનું ભાન કર્યું નથી એવા જીવોનો અવતાર ગલૂડિયા જેવો છે.

ભગવાન એ જ ભવમાં મોક્ષ જાય છે. વળી ભગવાનનાં પુણ્ય પણ ઊંચા હોય છે. તેમનાં પુણ્ય અને પવિત્રતા ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. ઈન્દ્ર જ્યારે જાણે કે ભગવાનનો જન્મ થયો છે ત્યારે સિંહાસન ઉપરથી તે નીચે ઉતરી જાય છે અને ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે. ભગવાનનું શરીર તો બાળક છે; પોતે ઈન્દ્ર છે, ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે; છતાં ભક્તિભાવ ઉલ્લસી ગયો છે. અને કહે છે અહો! ત્રણ લોકના નાથને અમારા નમસ્કાર હો! ભગવાન જન્મે અને સમજનાર ન હોય એમ બને નહિ; અને લોકોની પાત્રતા પ્રગટે, અને ભગવાનનો જન્મ ન હોય, એમ પણ ન બને; છતાં ભગવાન જીવોને તારે છે એમ નથી. ભગવાનને પણ ભગવાનપણું પોતામાં શક્તિરૂપે હતું તેમાંથી પ્રગટ થયું છે. ભગવાને ઢંઢેરો પીટ્યો કે તારામાં પણ એવી શક્તિ છે. તું ઓશિયાળો નથી. તારે કોઈની મદદની જરૂર પડે એમ નથી.

ભગવાનને સમજનાર એમ માને કે ભગવાને તો પોતામાં શક્તિરૂપ ભગવાનપણું હતું તે પર્યાયમાં સ્વતંત્રપણે પ્રગટ કર્યું છે અને ભગવાને અહિંસા તો પોતાની પર્યાયમાં કરી છે, પરમાં કરી નથી. શાંતિરૂપ આત્મા છે; વર્તમાન પર્યાયમાં અશાંતિ છે, તે મારૂં સ્વરૂપ નથી; એવું ભાન કરવું તે અહિંસા છે. રાગનું જ્ઞાન તે વ્યવહાર છે, અને સ્વનું જ્ઞાન તે નિશ્ચય છે–એમ જાણવું તે જન્મકલ્યાણક મહોત્સવ છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૧૪ રવિવાર, તા. ૨૯-૩-૫૩]

❀ છએ દ્રવ્યોનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે જૈનધર્મની આમ્નાય ❀

સમયસાર નાટક પૃ. ૩૫૧ માં કહ્યું છે કે–આત્મામાં વિકાર થાય છે તે પરિણામમાં

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કોઈની સહાયતા નથી. છએ દ્રવ્યો પોતપોતાના પરિણામ કોઈની સહાય વિના કરી રહ્યાં છે. કોઈ કર્મ પ્રેરક થઈને આત્માને વિકાર કરાવતું નથી. દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ થાય છે—એમ નથી, અને રાગથી વીતરાગતા થાય-એમ પણ નથી. માટે તત્ત્વજ્ઞાન વિના વ્રત, તપાદિ કરે તો તે બાળવ્રત ને બાળતપ છે. માટે જ્ઞાની માત્ર વર્તમાન પરિણામના ભરોસે પ્રતિજ્ઞા લે નહિ, પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ જોઈને પ્રતિજ્ઞા લે છે. આત્મામાં મુનિપણાનો પુરુષાર્થ હોય નહિ, શરીરની સ્થિતિ પણ તેવી હોય નહિ અને ત્યાગ કરી બેસે તો આર્ત્તધ્યાન થાય. પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યે નિરાદરભાવ થાય નહિ, અને ચઢતાભાવ રહે એવી પ્રતિજ્ઞા લે છે. આવો જૈનધર્મનો ઉપદેશ છે, અને જૈનધર્મની આમ્નાય પણ આવી છે. એમ બે પ્રકાર કહેલ છે.

પ્રશ્ન :—ચાંડાલાદિકોએ પ્રતિજ્ઞા કરી તેમને આટલો બધો વિચાર ક્યાં હોય છે?

ઉત્તર :—'મરણપર્યંત કષ્ટ થાઓ તો ભલે થાઓ પરંતુ પ્રતિજ્ઞા ન છોડવી' એવા વિચારથી તે પ્રતિજ્ઞા કરે છે. પરંતુ પ્રતિજ્ઞામાં તેમને નિરાદરપણું નથી. આત્માના ભાન વિના પણ જે કોઈ પ્રતિજ્ઞા લે, તે પણ મરણપર્યંત કષ્ટ આવે તો પણ છોડતા નથી, અને તેમને પ્રતિજ્ઞાનો આદર છૂટતો નથી. આ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિની પ્રતિજ્ઞાની વાત કરી. તે કષાયની મંદતારૂપ ચઢતા પરિણામ રહે તેવી રીતે પ્રતિજ્ઞા લે છે, એ પણ પ્રતિજ્ઞાભંગ થવા દેતો નથી. હવે સમ્યગ્દૃષ્ટિની વાત કરે છે. જ્ઞાની પ્રતિજ્ઞા લે છે તે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જ કરે છે. પોતાના પરિણામ જોઈને પ્રતિજ્ઞા લે છે. તે વિચારે છે કે મારી પર્યાયમાં વર્તમાન તુચ્છતા વર્તે છે. મારા પરિણામ આગળ વધતા નથી. દ્રવ્યથી પ્રભુ છું, પણ પર્યાયથી પામર છું એનું બરાબર જ્ઞાન કરે છે.

❁ તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જ પ્રતિજ્ઞા લેવી યોગ્ય છે ❁

આત્મદ્રવ્ય ત્રિકાળ શુદ્ધ છે. એના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શનરૂપ શુદ્ધ પર્યાય તો પ્રગટ થઈ છે; પણ હજુ ઉગ્ર પુરુષાર્થપૂર્વક રાગનો સર્વથા અભાવ થયો નથી એટલે કે નબળાઈ છે; દ્રવ્યનો પૂર્ણ આશ્રય થયો નથી, પર્યાયમાં પામરતા છે, અને એથી નિમિત્તનું લક્ષ સર્વથા છૂટયું નથી. એવી રીતે પર્યાયનું જ્ઞાન કરીને પ્રતિજ્ઞા લે છે. દૃષ્ટિમાં દ્રવ્યનું આલંબન છૂટી જાય તો મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય અને પર્યાયમાં નિમિત્તનું આલંબન સર્વથા છૂટી જાય તો કેવળજ્ઞાન થઈ જાય. સાધકને દૃષ્ટિ અપેક્ષાએ દ્રવ્યનું આલંબન કદી છૂટતું નથી; અને પર્યાયમાં પામરતા છે. એટલે સર્વથા નિમિત્તનું આલંબન પણ છૂટ્યું નથી. માટે જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જ પ્રતિજ્ઞા લે છે. પરદ્રવ્ય કોઈ કરે છે એ વાત તો છે જ નહિ. અહીં તો ત્રિકાળી દ્રવ્ય અને વર્તમાન પર્યાય બેની વાત છે. પર્યાયમાં દયાનો રાગ આવે તો એ પ્રકારના નિમિત્ત ઉપર લક્ષ જાય છે. પરનું આલંબન છૂટતું નથી. એનો અર્થ પર નિમિત્તના કારણે રાગ થયો છે-એમ નથી. જે જે પ્રકારનો રાગ થાય છે. તે તે પ્રકારનાં નિમિત્તો ઉપર લક્ષ જાય છે; પણ એ નિમિત્તોને કારણે રાગ થયો છે, એમ નથી.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નોરતામાં ભૂવો ડાકલું વગાડે છે. તેની દોરી એક હોવા છતાં તે બન્ને બાજુએ વાગે છે. તેમ જ્ઞાનીને દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ સદા દ્રવ્યનું આલંબન હોય છે. અને પર્યાયની અપેક્ષાએ નિમિત્તનું આલંબન લે છે. આમ સાધકદશામાં બે પ્રકાર પડે છે. દ્રવ્યપર્યાયના જ્ઞાન વિના વ્રત પ્રતિજ્ઞા લઈ લે તો તે યથાર્થ આચરણ નથી. જ્ઞાનીની કોઈ નિંદા કરે તો તેનું પણ તે જ્ઞાન કરે છે. અને અલ્પ રાગ-દ્વેષ થાય છે તેને પણ તે બરાબર જાણે છે. સહજ પરિણામ થાય એવી પ્રતિજ્ઞા જ્ઞાની લે છે.

હવે કહે છે કે—જેને અંતરંગ વિરક્તતા નથી થઈ અને બાહ્યથી પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરે છે, તે પ્રતિજ્ઞા લીધાં પહેલાં અને પછી આસક્ત રહે છે. ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા લેવા પહેલાં ધારણામાં આસક્ત થઈને આહાર લે છે અને ઉપવાસ પૂરો થાય એટલે મિષ્ટાન્ન ખાય છે અને ઉતાવળ પણ ઘણી કરે છે. જેમ જળને રોકી રાખ્યું હતું તે જ્યારે છૂટ્યું ત્યારે ઘણો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો; તેમ આણે પ્રતિજ્ઞાથી વિષયવૃત્તિ રોકી પણ અંતરંગમાં આસક્તતા વધતી ગઈ અને પ્રતિજ્ઞા પૂરી થતાં જ અત્યંત વિષયવૃત્તિ થવા લાગી એટલે એને ખરેખર પ્રતિજ્ઞાના કાળમાં પણ વિષયવાસના છૂટી નથી. તથા આગળ પાછળ ઊલટો રાગ વધારે કરે છે, પણ ફળ તો રાગભાવ મટતાં જ થાય છે. માટે જેટલો રાગ ઘટ્યો હોય એટલી જ પ્રતિજ્ઞા કરવી. મહામુનિ પણ થોડી પ્રતિજ્ઞા કરી પછી આહારાદિમાં ઘટાડો કરે છે. અને જો મોટી પ્રતિજ્ઞા કરે છે તો પોતાની શક્તિ વિચારીને કરે છે. માટે પરિણામમાં ચઢતા ભાવ રહે તથા આકુળતા ન થાય એમ કરવું તે કાર્યકારી છે.

વળી જેને ધર્મ ઉપર દૃષ્ટિ નથી તે કોઈ વેળા તો મોટો ધર્મ આચરે છે, ત્યારે કોઈ વેળા અધિક સ્વચ્છંદી થઈ પ્રવર્તે છે. જેમ દશલક્ષણ પર્વમાં દશ ઉપવાસ કરે અને બીજા દિવસોમાં એક પણ ઉપવાસ કરે નહિ. હવે જો ધર્મબુદ્ધિ હોય તો સર્વ ધર્મપર્વોમાં યથાયોગ્ય સંયમાદિ ધારણ કરે, પણ એનો મિથ્યાદૃષ્ટિને વિવેક હોતો નથી. તેને વ્રત, તપ, દાન, પણ સાચાં હોતાં નથી. અહીં તો અજ્ઞાનીને વિકલ્પ કેવો આવે એની વાત કરે છે. માન મળે તેમાં પૈસા ખર્ચે. મકાનમાં તખતી મૂકો તો વધારે રૂપિયા આપું—એમ કહેનાર જીવને ધર્મબુદ્ધિ નથી. રાગ ઘટાડવાનું એને પ્રયોજન નથી.

વળી કોઈ વેળા કોઈ ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચે, ત્યારે કોઈ વેળા કોઈ કાર્ય આવી પડે તો ત્યાં થોડું ધન પણ ન ખર્ચે. જો તેને ધર્મબુદ્ધિ હોય તો યથાશક્તિ સર્વ કાર્યોમાં યથાયોગ્ય ધન ખર્ચ્યા કરે. એ પ્રમાણે અન્ય પણ જાણવું. અજ્ઞાનીને ધન ખર્ચવાનો વિવેક હોતો નથી. ઉશ્કેરણીથી ધન ખર્ચ કરે છે; પણ જો ધર્મબુદ્ધિ હોય તો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે બધાં જ ધર્મકાર્યોમાં યથાયોગ્ય પૈસા આપ્યા વિના રહે નહિ, જેમ દીકરીને પરણાવવી હોય તો કાંઈ ખરડો કરવા ન જાય, પણ પોતાના ઘરમાંથી પૈસા કાઢે છે, મકાન બનાવવું હોય તો ખરડો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

કરે નહિ—એમ જેને ધર્મબુદ્ધિ હોય તે ધર્મનાં બધાં કાર્યોમાં યથાશક્તિ ધન ખર્ચે છે. તેને એવાં પરિણામ હોય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક વ્રત, તપ અને દાન હોવાં જોઈએ. એ ત્રણ વાત કરી. એ પ્રમાણે જે જે કાળે જે જે પ્રકારનો રાગ હોય તે તે પ્રકારે જ્ઞાનીને વિવેક હોય છે—એમ સમજવું. વળી જેને સાચા ધર્મની દૃષ્ટિ નથી તેને સાચું સાધન પણ નથી. બહારથી લક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યો હોય, પણ વસ્ત્રાદિથી મોહ છૂટ્યો ન હોય. સુંદર કપડાં જોઈએ, મખમલના જોડા અને મખમલનો કોટ પહેરે તો તે ત્યાગ મેળ વગરનો છે. બહારથી ત્યાગ કર્યો હોય ને સટ્ટાનો ધંધો કરે, પોતે તો ત્યાગી હોય પણ બીજાને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવા માટે ફીચરના ભાવ કહે, તે તો ધર્મમાં કલંકરૂપ છે; એણે તો ખરેખર લક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યો જ નથી, પણ લાભાંતરાયના કારણે લક્ષ્મી આવી નથી, પોતે ત્યાગી થાય અને માતા, પિતા ખરડો કરાવે તે પણ ત્યાગી નથી.

કોઈને ખરડામાં અમુક રકમ નોંધાવવા માટે કહેવું તે પણ ત્યાગીને માટે શોભનીય નથી. સાચો ત્યાગ હોય તો પોતાના પરિણામને જુએ. એક સાધુ કહે કે મારે અમુક રૂપિયા જોઈએ છે. આવી રીતે સાધુ થઈને માગણી કરવી તે ધર્મની શોભા નથી. નિઃસ્પૃહપણે ત્યાગ હોવો જોઈએ. મુનિને યાચના હોય નહિ.

કોઈ કોઈ ત્યાગી એવા હોય છે કે જાત્રા માટે અથવા ભોજનાદિ માટે પૈસાની પણ યાચના કરે અને કોઈએ આપ્યું ન હોય તો કષાય કરે. પહેલાં તો ત્યાગીએ યાચના કરવી જ યોગ્ય નથી અને પાછો કષાય કરવો તે તો વધારે ખોટું કહેવાય. છતાં પોતાને ત્યાગી અને તપસ્વી માને છે તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ અવિવેકી છે. મુનિ નામ ધરાવીને, પોતાને તપસ્વી માનીને ક્રોધ કરે, માન કરે, લોભ પણ કરે, 'હું તપસ્વી છું.' તો ગ્રંથમાળામાં મારું નામ રાખે તો ઠીક–એમ માનીને માન કરે છે. તે સાચો મુનિ નથી, પણ અજ્ઞાની છે.

❋

વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૧ મંગળવાર તા. ૩૧-૩-૫૩

આ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિનો અધિકાર ચાલે છે. તત્ત્વજ્ઞાન વિના યથાર્થ આચરણ હોતું નથી. તે જીવ કોઈ ક્રિયા અતિ નીચી કરે છે તેથી લોકનિંદ્ય થાય છે, તથા ધર્મની હાંસી કરાવે છે. જેમ કોઈ પુરુષ એક વસ્ત્ર તો અતિ ઉત્તમ તથા એક વસ્ત્ર અતિ હીન પહેરે તો તે હાસ્યપાત્ર જ થાય તેમ આ પણ હાંસી જ પામે છે. વ્યવહારાભાસી જીવની ક્રિયા હાંસીપાત્ર હોય છે; કેમ કે કોઈ વખત ઊંચી ક્રિયા કરે છે ને કોઈ વખત પાછી નીચી ક્રિયા કરવા લાગી જાય છે; તેથી લોકનિંદ્ય થાય છે. માટે સાચા ધર્મની તો આ આમ્નાય છે કે જેટલા પોતાને રાગાદિક દૂર થયા હોય તે અનુસાર જે પદમાં જે ધર્મક્રિયા સંભવે તે બધી અંગીકાર કરે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

ચોથે તથા પાંચમે ગુણસ્થાને જે પ્રકારની ક્રિયા સંભવે તે પ્રમાણે જ્ઞાની પ્રવર્તે છે.

પરંતુ ઉચ્ચપદ ધરાવી નીચી ક્રિયા ન કરે. સમ્યગ્દષ્ટિની ભૂમિકામાં માંસ આદિનો આહાર હોય નહિ. સમ્યગ્દષ્ટિને કદાચ લડાઈના પરિણામ હોય પણ અભક્ષ્ય આહાર સમ્યગ્દષ્ટિને હોય નહિ. આસક્તિ હજુ છૂટી નથી એટલે સ્ત્રીસેવનાદિ હોય છે. પાંચમા ગુણસ્થાને એની ભૂમિકા પ્રમાણે ત્યાગ હોય છે. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાયમાં કહ્યું છે કે જેને દારૂમાંસનો ત્યાગ ન હોય તે ઉપદેશ સાંભળવાને પાત્ર નથી.

પ્રશ્ન :—સ્ત્રી સેવનાદિકનો ત્યાગ ઉપરની પ્રતિમામાં કહ્યો છે તો નીચલી અવસ્થાવાળો તેનો ત્યાગ કરે કે ન કરે?

ઉત્તર :—નીચલી અવસ્થાવાળો તેનો સર્વથા ત્યાગ કરી શકતો નથી, કોઈ દોષ લાગે છે. તેથી ઉપરની પ્રતિમામાં તેનો ત્યાગ હોય છે; પણ નીચલી અવસ્થામાં જે પ્રકારથી ત્યાગ સંભવે તેનો ત્યાગ નીચલી અવસ્થામાં પણ કરે. પરંતુ જે નીચલી અવસ્થામાં જે કાર્ય સંભવે નહિ તેવો ત્યાગ કરવો તો કષાયભાવોથી જ થાય છે. જેમ કોઈ સાત વ્યસન તો સેવે અને સ્વસ્ત્રીનો ત્યાગ કરે એ કેમ બને? જો કે સ્વસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો એ ધર્મ છે તોપણ પહેલાં સાત વ્યસનનો ત્યાગ થાય ત્યારે જ સ્વસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. ચોથા ગુણસ્થાનવાળો પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા કરે નહિ, કેમ કે અંતર વાસના હજુ સહજ છૂટી નથી.

વળી સર્વ પ્રકારથી ધર્મના સ્વરૂપને નહિ જાણતા એવા કેટલાક જીવો કોઈ ધર્મના અંગને મુખ્ય કરી અન્ય ધર્મોને ગૌણ કરે છે. જેમ કોઈ જીવ દયા ધર્મને મુખ્ય કરી પૂજા–પ્રભાવનાદિ કાર્યોને ઉથાપે છે. તે વ્યવહાર ધર્મને પણ સમજતા નથી. જ્ઞાનીને પૂજા, પ્રભાવના આદિનો ભાવ આવ્યા વિના રહે નહિ. પરજીવની હિંસા, અહિંસા કોઈ કરી શકતું નથી, પણ ભાવની વાત છે, પૂજા–પ્રભાવનામાં શુભભાવ થાય છે એને ઉથાપાય નહિ છતાં એ ભાવને ધર્મ સમજવો નહિ. કોઈ પૂજા–પ્રભાવનાદિ ધર્મને (શુભભાવને) મુખ્ય કરી હિંસાદિનો પણ ભય રાખતા નથી. રાત્રે પૂજા કરવી ન જોઈએ. પ્રતિમા ઉપર દૂધ, દહીં આદિથી અભિષેક કરવો ન જોઈએ. શુદ્ધ જળથી અભિષેક હોવો જોઈએ. તેની જેને ખબર નથી તે પણ ધર્મના અંગને જાણતો નથી.

આ વાત ન્યાયથી સમજવી જોઈએ. ભલે મિથ્યાદષ્ટિ હોય પણ સત્ય વાત આવે તો પહેલાં સ્વીકારવી જોઈએ. અજ્ઞાની કોઈ તપની મુખ્યતા કરી આર્ત્તધ્યાનાદિ કરીને પણ ઉપવાસાદિક કરે છે. અથવા પોતાને તપસ્વી માની નિઃશંકપણે ક્રોધાદિ કરે છે. ઉપવાસ કરીને સૂવે, આર્ત્તધ્યાન કરીને દિવસ પૂરો કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાન વિના સાચો તપ હોતો નથી. જ્ઞાની શાંત હોય છે. આત્માની શાંતિ શોભે–ઓપે તેનું નામ તપસ્વી છે. તેને બદલે નામ ધરાવે અને ઉગ્ર પ્રકૃતિ રાખે તો તે યથાર્થ નથી. વરસીતપ કરે અને ઉપવાસના પારણે બરાબર સગવડ ન સચવાય તો કષાય કરે, આ તપ કહેવાય નહિ.

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વળી કોઈ દાનની મુખ્યતા કરી ઘણાં પાપ કરીને પણ ધન ઉપજાવી દાન આપે છે. પહેલાં પાપ કરીને પૈસો ભેગો કરવો અને પછી દાન કરવું તે ન્યાય નથી. પહેલાં લક્ષ્મીની મમતા કરું અને પછી મમતા ઘટાડીશ તો તે યોગ્ય નથી. પરોપકારના નામે પણ પાપ કરે છે. કોઈ આરંભત્યાગની મુખ્યતા કરી યાચના કરવા લાગી જાય છે. રાંધવામાં પાપ જાણી ભીખારીની જેમ માગવા જાય તો તે યોગ્ય નથી. તથા કોઈ જીવ અહિંસાને મુખ્ય કરીને જળ વડે સ્નાનશૌચાદિ પણ કરતા નથી. વળી કોઈ લૌકિક કાર્ય આવતાં ધર્મ છોડી દે છે અથવા તેના આશ્રયે પાપ પણ આચરે છે.

ધર્મની પ્રભાવના અર્થે મોટા મહોત્સવ થતા હોય ત્યારે જ્ઞાની શિથિલતા રાખે નહિ. લૌકિક કાર્ય છોડીને ત્યાં ગયા વિના રહે નહિ. પંચાધ્યાયી ગાથા ૭૩૯ માં કહેલ છે કે— નિત્યનૈમિત્તિકરૂપથી થવાવાળા જિનબિંબ મહોત્સવમાં પણ શિથિલતા ન કરવી તથા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ તો શિથિલતા કદી પણ અને કોઈ પ્રકારથી પણ કરવી નહિ.

'જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે તહાં સમજવું તેહ' માટે વિવેક કરવો જોઈએ. અજ્ઞાનીને વિવેક હોતો નથી. જેમ કોઈ અવિવેકી વ્યાપારીને કોઈ વ્યાપારના નફા અર્થે અન્ય પ્રકારથી ઘણો તોટો થાય છે તેવું આ કાર્ય થયું; પણ જેમ વિવેકી વ્યાપારીનું પ્રયોજન નફો છે. તેથી તે સર્વ વિચાર કરી જેમ નફો થાય તેમ કરે; તેવી રીતે જ્ઞાનીનું પ્રયોજન તો વીતરાગભાવ છે તેથી તે સર્વ વિચાર કરીને વીતરાગભાવ વધે તેમ કરે છે.

ચારે અનુયોગનું તાત્પર્ય વીતરાગતા છે. એ જ જ્ઞાનીનું પ્રયોજન છે. દૃષ્ટિમાં વીતરાગતા તો છે. પરંતુ ચારિત્રમાં પણ વીતરાગતા વધે એ જ જ્ઞાનીનું પ્રયોજન હોય છે. રાગનું પ્રયોજન હોતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાન વિના રાગનો અભાવ થતો નથી. બહારનો ત્યાગ થયો કે ન થયો એનું પ્રયોજન જ્ઞાનીને નથી. શુભભાવનું પણ પ્રયોજન નથી. જ્ઞાનીને રાગ, નિમિત્ત અને પરની ઉપેક્ષા હોય છે, અને સ્વની અપેક્ષા હોય છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૨ બુધવાર, તા. ૧-૪-૫૩]

❀ આત્માના ભાન વિનાનું આચરણ મિથ્યાચારિત્ર છે ❀

વળી કોઈ જીવ અણુવ્રત, મહાવ્રતાદિરૂપ યથાર્થ આચરણ કરે છે તથા આચરણ અનુસાર જ અભિપ્રાય છે, પણ માયા લોભાદિના એમને પરિણામ નથી. પહેલાં તો જે વ્રતાદિ બરાબર પાળતો નથી એની વાત કરી હતી હવે કહે છે કે ભગવાને કહેલાં વ્રતાદિ યથાર્થ પાળે છે છતાં પણ તે ક્રિયાથી અને શુભભાવથી ધર્મ થાય, વ્યવહાર કરતાં કરતાં ધર્મ થઈ જાય છે એવી માન્યતા હોવાથી તેને પણ યથાર્થ ચારિત્ર નથી એમ કહે છે. જે જીવને આત્માનું

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ભાન નથી તેથી અણુવ્રતાદિ બરાબર પાળતો નથી, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ તો છે પણ એનું આચરણ પણ ખોટું છે, એ વાત તો પહેલાં આવી ગઈ. હવે તો કહે છે કે વ્રતાદિ યથાર્થ આચરણ કરે છે છતાં પણ તે મિથ્યાદૃષ્ટિને ચારિત્ર નથી.

ભગવાનના માર્ગમાં પ્રતિજ્ઞા ન લે તો દંડ નથી, પણ પ્રતિજ્ઞા લઈને ભંગ કરવો તે તો મહાપાપ છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ શું છે? એ વાત જાણવી જોઈએ. આ શાસ્ત્ર મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક છે, અને સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે. રાગ–વિકાર કે જડની ક્રિયા મોક્ષમાર્ગ નથી. અહીં તો કહે છે કે કોઈ જીવ ૨૮ મૂળગુણ બરાબર પાળે, મન–વચનાદિ ગુપ્તિ પાળે, ઉદ્દિષ્ટ આહાર લે નહિ. માસ માસના ઉપવાસ કરે, વ્યવહારક્રિયામાં દોષ બિલકુલ ન કરે–એવું આચરણ કરે છે અને તે પ્રમાણે કષાયની મંદતા પણ તેને હોય છે; એ ક્રિયાઓમાં પણ તેને માયા અને લોભના પરિણામ નથી પણ એને ધર્મ જાણી મોક્ષ અર્થે તેનું સાધન કરે છે. તે સ્વર્ગાદિ ભોગોની ઈચ્છા રાખતો નથી. પરંતુ પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાન ન થયેલું હોવાથી પોતે તો જાણે છે કે–હું મોક્ષ અર્થે સાધન કરૂં છું પણ મોક્ષનું સાધન જે છે તેને તે જાણતો નથી, કેવળ સ્વર્ગાદિનું જ સાધન કરે છે. તે મિથ્યાદૃષ્ટિ વ્યવહારાભાસી છે. તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક આચરણ નથી માટે સાચું ચારિત્ર નથી. સમયસારમાં પણ કહેલ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક આધાકર્મી આહાર લેતો નથી તે યથાર્થ આચરણ છે. વીતરાગની આજ્ઞા જેવી વ્યવહારમાં છે એવું આચરણ કરે છે, પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ એને ધર્મનું સાધન માને છે, તેથી તે આચરણ મિથ્યાચારિત્ર છે. વ્યવહાર કરતાં કરતાં ધર્મનું સાધન થઈ જશે એ માન્યતા મિથ્યા છે. પ્રથમ અંતર સાધન પ્રગટ કર્યા વિના મંદકષાયને વ્યવહારથી પણ સાધન કહેવાતું નથી. ત્રણે કાળે એક આત્મસાધનથી જ મોક્ષમાર્ગ થાય છે. હલકો કાળ છે માટે શુભભાવરૂપી સાધનથી મોક્ષમાર્ગ થાય–એમ નથી. સુખડી ત્રણે કાળે સાકર, ઘી, લોટની થાય છે. ચોથા કાળે તે ચીજ હોય અને પંચમકાળે બીજી ચીજ સુખડી માટે હોય નહિ–એમ ત્રણે કાળે મોક્ષનું એક જ સાધન હોય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ ભગવાનની આજ્ઞાનો લોપ કરે છે. કોઈ સાકરને અમૃત જાણી ભક્ષણ કરે પણ તેથી અમૃતનો ગુણ તો ન થાય; કારણ પોતાની પ્રતીતિ અનુસાર ફળ થાય નહિ; પણ જેવું સાધન કરે તેવું જ ફળ લાગે છે. પુણ્યને ધર્મ માને તેથી કાંઈ ધર્મ થાય નહિ. આકડાના ફળને કેરી માને તો આકફળ કેરી થાય નહિ. માટે પ્રતીતિ અનુસાર ફળ થાય નહિ, પણ જેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે એવી પ્રતીતિ કરે તો યથાર્થ ફળ થાય છે. શાસ્ત્રમાં એવું જ કહ્યું છે કે :—

❀ તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક આચરણ તે સમ્યક્ચારિત્ર છે ❀

ચારિત્રમાં જે **સમ્યક્** પદ છે તે અજ્ઞાનપૂર્વકના આચરણની નિવૃત્તિ અર્થે છે. માટે પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાન થાય, તે પછી ચારિત્ર હોય તે જ સમ્યક્ચારિત્ર નામ પામે છે. અજ્ઞાનનો જેને નાશ ન થાય તેને ચારિત્ર હોતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાન કરે નહિ તેને સમ્યગ્દર્શન નથી. દિગંબર સંપ્રદાયમાં

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જન્મ્યો માટે સમ્યગ્દષ્ટિ છે–એમ નથી. દિગંબર કોઈ સંપ્રદાય નથી, પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. સાત તત્ત્વના ભાવનું ભાસન થવું તે તત્ત્વજ્ઞાન છે.

(૧) જીવતત્ત્વ તો પરમ પારિણામિકભાવ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે તે છે.

(૨) અજીવતત્ત્વ, તે પણ પારિણામિકભાવ તથા ઔદયિકભાવરૂપ છે. (અહીં અજીવતત્ત્વમાં મુખ્યપણે કર્માદિ પુદ્‌ગલતત્ત્વ લેવું છે.)

(૩) આસ્રવતત્ત્વ આત્મામાં વિકારભાવ—ઔદયિકભાવ છે તે છે.

(૪) સંવરમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ચારિત્ર છે તે ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક તથા ક્ષાયિકભાવ છે.

(૫) બંધભાવ તે વિકારભાવ છે. ઔદયિકભાવ છે. તે આત્માનો શુદ્ધ પર્યાય નથી.

(૬) નિર્જરા ક્ષાયોપશમિકભાવ, ઔપશમિકભાવ તથા ક્ષાયિકભાવ છે.

(૭) મોક્ષ ક્ષાયિકભાવ છે.

આમ સાત તત્ત્વનો ભાવ સમજવો જોઈએ.

તત્ત્વજ્ઞાન વિના દર્શનપ્રતિમા પણ ન હોય તો મુનિપણું તો ક્યાંથી હોય? હાલ દિગંબર સંપ્રદાયમાં તો દેવાદિની શ્રદ્ધા છે માટે સમ્યગ્દર્શન છે એમ મોટો ભાગ માને છે. શ્રાવકમાં જન્મ થયો એટલે જન્મથી શ્રાવક છીએ–એમ માને છે, પણ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ તો, આત્મા ચિદાનંદ છે એવી દૃષ્ટિ વિના હોય નહિ, અને સમ્યગ્દર્શન અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન વિના ચારિત્ર હોય નહિ. જેમ કોઈ ખેડૂત બીજ તો વાવે નહિ અને અન્ય સાધન કરે તો તેને અન્નપ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય? ઘાસફૂસ જ થાય. તેમ અજ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાનનો તો અભ્યાસ કરે નહિ અને અન્ય સાધન કરે તો મોક્ષપ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય? દેવપદાદિ જ થાય.

વળી તેમાં કોઈ જીવ તો એવા છે કે તેઓ તત્ત્વાદિનાં નામ બરાબર જાણતા નથી અને માત્ર બાહ્ય વ્રતાદિમાં જ પ્રવર્તે છે. નિર્દોષ વ્રત પાળે પણ તત્ત્વજ્ઞાન કરતા નથી. વળી કેટલાક જીવો એવા છે કે પૂર્વે વર્ણન કર્યું છે તે પ્રકારે સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાનનું અયથાર્થ સાધન કરી વ્રતાદિમાં પ્રવર્તે છે. જો કે તેઓ વ્રતાદિ બાહ્યદોષ રહિત બરાબર પાળે છે, પણ યથાર્થ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન વિના તેમનું સર્વ આચરણ મિથ્યાચારિત્ર જ છે.

શ્રી સમયસારના ૧૪૨માં કળશમાં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ માર્ગને સ્પષ્ટ પ્રકાશે છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

क्लिश्यन्तां स्वयमेव दुष्करतरैर्मोक्षोन्मुखैः कर्मभिः
क्लिश्यन्तां च परे महाव्रततपोभारेण भग्नाश्चिरम्।
साक्षान्मोक्ष इदं निरामयपदं संवेद्यमानं स्वयं
ज्ञानं ज्ञानगुणं विना कथमपि प्राप्तुं क्षमन्ते न हि॥

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અર્થ :—કોઈ મોક્ષથી પરાઙ્મુખ એવા અતિ દુરસ્ત પંચાગ્નિ તપનાદિ કાર્ય વડે પોતે જ ક્લેશ કરે છે તો કરો, તથા અન્ય કોઈ જીવ મહાવ્રત અને તપના ભારથી ઘણાકાળ સુધી ક્ષીણ થતા ક્લેશ કરે છે તો કરો, પરંતુ આ સાક્ષાત્ મોક્ષસ્વરૂપ સર્વરોગરહિતપદ આપોઆપ અનુભવમાં આવે એવો જ્ઞાનસ્વભાવ, તે તો જ્ઞાનગુણ વિના અન્ય કોઈ પણ પ્રકારથી પામવાને સમર્થ નથી.

✻ ચારિત્ર આનંદદાયક છે તેને કષ્ટદાયક માનવું તે મિથ્યાત્વ છે ✻

જેને આત્માનું ભાન નથી તેને વ્રતાદિ ભારરૂપ છે. સંસાર એક સમયનો પર્યાય છે પણ તે મારા સ્વભાવમાં નથી, એનું ભાન નથી તેને વ્રતાદિ તો બોજારૂપ છે. ચારિત્ર તો આનંદ સ્વરૂપ છે. કષ્ટરૂપ નથી. તત્ત્વજ્ઞાન વિના જે આચરણ છે તે કષ્ટરૂપ લાગે છે. ચારિત્ર તો સંવર છે, દુ:ખના પર્યાયનો નાશ કરવાવાળું છે. એને કષ્ટદાયક માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. ધર્મ કષ્ટદાયક હોય જ નહિ. ધર્મી આત્માને આનંદ હોય છે. પરિષહ હોય તોપણ તેનો ખ્યાલ ન હોય. સુકૌશલમુનિને વાઘણ ખાય છે. તે વખતે આનંદ છે. ગજકુમારમુનિને પણ આનંદ છે. અવિકારી આનંદકંદ પરિણામ તે ચારિત્ર છે, એની જેને ખબર નથી, તેને સંવરતત્ત્વની ભૂલ છે. વિપરીત અભિનિવેશ છે. મહાવ્રત લીધું એટલે પાળવું જોઈએ, એવો કંટાળો લાવે તે સત્ય આચરણ નથી. તત્ત્વજ્ઞાન કરો. જગતની પરવા છોડો. આ વાત કદી સાંભળી નથી. માટે પહેલાં અભ્યાસ કરો.

જાત્રા કરવા જાય ને પહાડ ઉપર ચડે અને નીચે ઊતરે ત્યારે ભૂખ તરસ લાગી હોય તે વખતે ધર્મશાળાના મુનીમ ઉપર કષાય કરે, ઝગડા કરે, તે કાંઈ જાત્રા નથી. શાંતિથી તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક આકુળતા ઘટે એવું આચરણ હોવું જોઈએ. મુનિપણું, શ્રાવકપણું લે, શરીરને ઝીર્ણ કરે, પણ મિથ્યાત્વને ઝીર્ણ કરતો નથી. પહેલાં યથાર્થ સમજણ કરવામાં ભલે ઘણો કાળ જાય, પણ એ સિવાય બીજા ઉપાયો કરે તેથી આત્માનું કલ્યાણ થતું નથી.

મિથ્યાદૃષ્ટિ વ્રતાદિ પાળે છે પણ સાક્ષાત્ મોક્ષસ્વરૂપ સર્વ રોગરહિતપદ આપોઆપ અનુભવમાં આવે, એવો જ્ઞાનસ્વભાવ તે તો જ્ઞાનગુણ વિના અન્ય કોઈ પણ પ્રકારથી પામવાને સમર્થ નથી. વ્યવહાર, રાગ, ચિત્ત–મનના આશ્રયે તે પ્રાપ્ત થાય–એમ નથી. આત્માની જ્ઞાનક્રિયા સિવાય બીજી કોઈ ક્રિયાથી મોક્ષ થતો નથી. જ્ઞાનક્રિયામાં દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર ત્રણે આવી જાય છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે. સર્વજ્ઞ પૂર્ણસ્વભાવી વ્યક્ત છે. એ સિવાય બીજી કોઈ ચીજ રાગ, નિમિત્ત આદિ આત્મામાં નથી–એવું તત્ત્વજ્ઞાન વિના બીજી કોઈ પણ ક્રિયાથી મોક્ષ થતો નથી. મોક્ષમાર્ગની વિધિ જાણે નહિ અને ક્રિયા કરવા મંડી જાય તો કાંઈ મોક્ષમાર્ગ ન થાય જેમ હલવો—શીરો કરવાની વિધિ જાણે નહિ અને હલવો બનાવવા બેસી જાય તો હલવો થાય નહિ, પણ લોપરી થાય. એમ પ્રથમ મોક્ષમાર્ગની વિધિ જાણે નહિ અને ક્રિયા કરવા મંડી જાય

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તો મોક્ષમાર્ગરૂપી હલવો થશે નહિ. પણ મિથ્યાત્વરૂપ લોપરી થશે અને ચાર ગતિમાં રખડવાનું સાધન થશે; માટે પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાન કરવું જોઈએ.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૩ ગુરુવાર, તા. ૨-૪-૫૩]

❀ તેર પ્રકારનું ચારિત્ર મંદ કષાય છે, ધર્મ નથી ❀

અંતર્મુખ દૃષ્ટિ કર્યા વિના અન્ય કોઈ પ્રકારે આત્માનો અનુભવ થતો નથી. કરોડો ઉપવાસ કરે, ત્યાગ કરે, બ્રહ્મચર્ય પાળે પણ એથી ધર્મ થતો નથી અને ભવનો અંત આવતો નથી. શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨માં વ્યવહારાભાસીનું કથન ભગવાન અમૃતચંદ્રાચાર્યે કર્યું છે. તેમાં કહ્યું છે કે તેર પ્રકારનું ચારિત્ર પાળતો હોવા છતાં પણ તેનો મોક્ષમાર્ગમાં નિષેધ કર્યો છે. બેતાલીસ-છેતાલીસ દોષરહિત આહાર લે, પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિરૂપ ચારિત્ર પાળે તે કષાયની મંદતા છે. એને તે ધર્મ માને છે. તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એને મોક્ષમાર્ગ નથી. વ્યવહાર સાધન અને નિશ્ચય સાધ્ય જ્યાં કહેલ છે ત્યાં નિશ્ચય સાધનથી નિશ્ચય સાધ્યદશા પ્રગટ કરે તો વ્યવહારને ઉપચારથી સાધન કહેલ છે.

શ્રી સમયસાર નાટકમાં કહ્યું છે કે—જેટલું વ્યવહાર સાધન કહેલ છે તે સાધક નથી પણ તે બધું બાધક છે. શ્રી પ્રવચનસારમાં પણ આત્મજ્ઞાનશૂન્ય સંયમભાવ અકાર્યકારી કહેલ છે. આત્મજ્ઞાનશૂન્ય પંચમહાવ્રતાદિ નિરર્થક છે, આત્માના કલ્યાણમાં નિમિત્ત પણ કહેલ નથી. આ ચોથા ગુણસ્થાનની વાત છે. સમ્યગ્દર્શન કેમ થાય? એની વાત છે. આત્મામાં સમ્યગ્-દર્શનરૂપી નિર્વિકલ્પ વીતરાગભાવ કેમ પ્રગટ થાય તે કહે છે. (એક સમયમાં હું આત્મા જ્ઞાયક છું એને લક્ષમાં લીધો એટલે રાગ, નિમિત્ત હું નહિ. એવું ભાન થયું તે સમ્યગ્દર્શન ધર્મ છે. વિવેકપૂર્વક પરીક્ષા કરીને વિચાર કરવો તે પોતાનું કામ છે. આત્મા જ્ઞાયકસ્વરૂપ છે. રાગ-વિકાર છે. નિમિત્ત પર છે—એમ ભેદજ્ઞાન કરવું જોઈએ. યુક્તિપૂર્વક વિચાર કરીને નિર્ણય કરવો તે આત્મજ્ઞાનનું કારણ છે. ધર્મ તો આત્માના આશ્રયે થાય છે માટે પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાન કરવું તે કાર્યકારી છે.) અને પહેલાં આવું તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી જ આચરણ કાર્યકારી છે. વળી પરમાત્મપ્રકાશાદિ શાસ્ત્રોમાં એ પ્રયોજન અર્થે ઠામ-ઠામ નિરૂપણ કર્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાન વિના વ્રતાદિ કાર્યકારી નથી. અહીં કોઈ એમ જાણે કે-તે અંતરંગ ભાવ વિના બાહ્યથી તો અણુવ્રત, મહાવ્રતાદિ સાધે છે? પણ જ્યાં અંતરંગ પરિણામ નથી અથવા સ્વર્ગાદિની વાંચ્છાથી સાધે છે, એવી સાધના કરતાં તો પાપબંધ થાય; પણ દ્રવ્યલિંગી તો અંતિમ ગ્રૈવેયક સુધી જાય છે. કપટરહિત મંદકષાયરૂપ પરિણામ હોય તો જ ગ્રૈવેયક સુધી જાય. અનંતવાર કપટથી પાળ્યું છે માટે મોક્ષ થયો નથી. એમ નથી. ભગવાને કહ્યા પ્રમાણે વ્રતાદિ પાળે છે તેથી જ ગ્રૈવેયક સુધી જાય છે. કપટથી કરે તો તો પાપબંધ થાય તે મહા મંદકષાયી હોય છે. તે મંદકષાય

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પણ મોક્ષનું કારણ ન થયું તો પછી અત્યારનો મંદકષાય સાધન થાય એમ બને નહિ. માટે વ્યવહાર–સાધન નથી. દ્રવ્યલિંગીમુનિ આલોક–પરલોકના ભોગાદિની ઈચ્છારહિત હોય છે. તથા કેવળ ધર્મબુદ્ધિથી મોક્ષાભિલાષી બની સાધના સાધે છે. એટલા માટે દ્રવ્યલિંગીમાં સ્થૂલ અન્યથાપણું તો નથી પણ સૂક્ષ્મ અન્યથાપણું છે તે સમ્યગ્દષ્ટિને ભાસે છે.

❋ દ્રવ્યલિંગીનું મિથ્યાપણું સમ્યગ્દષ્ટિ જાણી શકે છે ❋

દ્રવ્યલિંગીનું મિથ્યાપણું સમ્યગ્દષ્ટિને ભાસે છે. તેને સૂક્ષ્મ મિથ્યાત્વ હોય છે એની પણ ખબર પડે છે. સામો જીવ મિથ્યાદષ્ટિ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ છે એની ખબર ન પડે–એમ નથી. દ્રવ્યલિંગીને સ્થૂલ અન્યથાપણું નથી, સૂક્ષ્મ છે. તેને સમ્યગ્દષ્ટિ જાણી લે છે. આત્મા અંતર્મુખ થઈને સાધન કરે તો સાધ્ય એવું સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે. એની મિથ્યાદષ્ટિને ખબર નથી. તત્ત્વજ્ઞાનીને તેની પ્રરૂપણા ઉપરથી ખબર પડી જાય. આગમ પ્રમાણે બહરમાં આચરણ હોય, વ્યવહાર બરાબર પાળે, સ્થૂળ પ્રરૂપણામાં પણ અન્યપણું ન હોય, છતાં અંતરંગમાં સૂક્ષ્મ મિથ્યાત્વ છે. તેને જ્ઞાની જાણે છે; પણ બહારમાં કહે નહિ, કેમ કે સંઘમાં વિરોધ થાય. લોકો બહારથી પરીક્ષા કરે છે એટલે સ્થૂલ મિથ્યાત્વ હોય તો બહારમાં કહે પણ સૂક્ષ્મ મિથ્યાત્વ લોકો પકડી શકે નહિ એટલે બહારમાં જ્ઞાની કહે નહિ. લોકો પકડી શકે નહિ એટલે વિરોધ થાય. સ્થૂલ પ્રરૂપણા કરે કે વ્યવહાર હોય તો નિશ્ચય થાય, નિમિત્તના કારણે ઉપાદાનમાં કામ થાય તો જ્ઞાની કહે કે આ મિથ્યાદષ્ટિ છે. પણ બહારમાં વ્યવહાર ચોખ્ખો હોય અને મિથ્યાદષ્ટિ હોય તો જ્ઞાની પોતે જાણે પણ બહારમાં કહે નહિ.

અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિ દ્રવ્યલિંગ ધારણ કરે, મંદ કષાય કરે, પણ ઊંડાણમાં–અંતરંગમાં વ્યવહારનો પક્ષ એને છૂટતો નથી. હવે એવા દ્રવ્યલિંગી ધર્મસાધન કરે છે તે કેવા છે? તથા તેમાં અન્યથાપણું કેવી રીતે છે તે કહે છે. દ્રવ્યલિંગીને નિશ્ચયનો પક્ષ એક ક્ષણમાત્ર કદી આવ્યો નથી. અને વ્યવહારનો પક્ષ કદી છૂટ્યો નથી. જુઓ, આ સમજવા જેવું છે. લોકો સમજતા નથી અને કહે છે કે વ્યવહાર નહિ કરો તો ધર્મનો લોપ થઈ જશે, પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું નથી. અશુભ પરિણામ ન હોય ત્યારે દયા, દાન, ભક્તિ, જાત્રા આદિનો શુભભાવ હોય છે, પણ તે સમ્યગ્દર્શનનું કારણ નથી. જ્યારે જ્ઞાયક આત્માની રુચિ–દૃષ્ટિ થશે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થશે.

❋ જાતિસ્મરણજ્ઞાન ❋

જાતિસ્મરણ જ્ઞાનની એવી તાકાત છે કે—પૂર્વે આ જીવ સાથે અમારે સંબંધ હતો —એમ જાણી લે. પૂર્વનું શરીર વર્તમાનમાં નથી, તેમ જ આત્માને પણ સાક્ષાત્ જાણતો નથી, છતાં વર્તમાન જાતિસ્મરણ જ્ઞાનની એવી જ તાકાત છે કે જાણી લે છે કે, આ આત્માની સાથે મારે પૂર્વે સંબંધ હતો. આ નિર્ણય ક્યાંથી થયો? જ્ઞાનની તાકાત એવી છે. ઋષભદેવ ભગવાનને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અને શ્રેયાંસકુમારને પૂર્વે આઠમા ભવમાં સંબંધ હતો. તે વર્તમાન જ્ઞાનમાં જાતિસ્મરણથી નિર્ણય આવ્યો. જ્ઞાનની પર્યાયમાં આત્મા દેખાતો નથી, અને પૂર્વનું શરીર પણ વર્તમાનમાં નથી. કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિને પણ જાતિસ્મરણજ્ઞાન હોય છે. તે પણ જાણી લે છે–કે ત્રીજા ભવમાં આ જીવ સાથે સંબંધ હતો.–એવી જ્ઞાનની સ્વતંત્ર–નિરાલંબન તાકાત છે. તો પછી સમ્યગ્દૃષ્ટિ, સામો આત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે એમ જાણી લે, તેમાં શી નવાઈ? એવું જ્ઞાનનું સહજ સામર્થ્ય છે.

જે કોઈ એમ કહે કે આત્માને જાણી શકાય નહિ, સમ્યગ્દૃષ્ટિ–મિથ્યાદૃષ્ટિની ખબર પડે નહિ, ભવ્ય-અભવ્યની ખબર પડે નહિ, તો તેને જ્ઞાનના સામર્થ્યની ખબર નથી. જ્ઞાન સ્વ-પરપ્રકાશક છે. તે આત્માને અને પરને ન જાણે—એમ બને નહિ. પોતાના જ્ઞાનના સામર્થ્યનો ભરોસો એને નથી. લબ્ધિના અધિકારમાં વાત લીધી છે. એમાં કહેલ છે કે ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન જેને છે એવા જ્ઞાની જે ન્યાય કાઢે એવો ન્યાય સમ્યગ્દૃષ્ટિ કાઢે, એટલું સામર્થ્ય છે. તેથી જ્ઞાનીને દ્રવ્યલિંગીનું અન્યથાપણું ભાસે છે. હવે દ્રવ્યલિંગીને ધર્મસાધન કેવા છે તથા તેમાં અન્યથાપણું કેવી રીતે છે તે કહે છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

[૯]

❀ દ્રવ્યલિંગીના ધર્મસાધનમાં અન્યથાપણું ❀

પ્રથમ તો તે સંસારમાં નરકાદિકનાં દુઃખ જાણી તથા સ્વર્ગાદિમાં પણ જન્મ-મરણાદિનાં દુઃખ જાણી સંસારથી ઉદાસ થઈ તે મોક્ષને ઈચ્છે છે. હવે એ દુઃખ તો બધાય જાણે છે. પણ ઈન્દ્ર, અહમિંદ્રાદિ વિષયાનુરાગથી ઈન્દ્રિયજનિત સુખ ભોગવે છે, તેને પણ દુઃખ જાણી, નિરાકુળ સુખ અવસ્થાને ઓળખી, જે મોક્ષને જાણે છે તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જાણવો. જન્મ-મરણનું દુઃખ નથી, સંયોગનું દુઃખ નથી પણ દુઃખ તો આકુળતાથી છે. અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ સંયોગ ઉપર છે. પ્રતિકૂળ ક્ષેત્રનો સંયોગ દુઃખ નથી, માટે જન્મ-મરણનું દુઃખ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. એને આત્મામાં આકુળતા તે દુઃખ અને નિરાકુળતા તે સુખ છે, એની ખબર નથી.

આત્મા જન્મતો નથી અને મરતો નથી, પર્યાયમાં સુખ-દુઃખ થાય છે. સ્વર્ગના સુખની ઈચ્છાથી અને નરકાદિના સંયોગોને દુઃખ જાણીને સાધન કરે તો તે સ્થૂલ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એ રીતે ઉદાસ થાય છે; પરંતુ સ્વર્ગમાં પણ ઈન્દ્રિયજનિત વિષયભોગ છે તે પણ દુઃખરૂપ છે. એમ જાણવું જોઈએ. પોતાની પર્યાયમાં તીર્થંકરનામકર્મ જે ભાવ વડે બંધાય તેવો ભાવ પણ આકુળતા છે. પંચમહાવ્રતના પરિણામ આકુળતા છે. આત્મામાં સુખ છે એમ જાણી, નિરાકુળતાના પરિણામ થાય તે મોક્ષનું કારણ છે. એમ માને તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

સોલહકારણભાવના ભાવીએ તો તીર્થંકરપ્રકૃતિ બંધાશે—એમ નથી. જે જીવની પર્યાયોની યોગ્યતા જ એ પ્રકારની હોય છે તેને જ એ પ્રકારની સહજ ભાવના હોય છે, બીજાને હોતી નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઈન્દ્રિયજનિત સુખને આકુળતારૂપ દુઃખ જાણે છે. શુભ અને અશુભ લાગણીનું પોતામાં ઉત્થાન થવું તે જ આકુળતા અને દુઃખ છે. તે સુખ–દુઃખના તાત્ત્વિક સ્વરૂપની અજ્ઞાનીને ખબર નથી; તેથી તે બહાર સંયોગમાં સુખ-દુઃખ માની, બાહ્યથી ઉદાસીન થાય છે —તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે એમ જાણવું.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૪ શુક્રવાર, તા. ૩-૪-૫૩]

❀ પરદ્રવ્યને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ જાણી ગ્રહણ–ત્યાગ કરવો તે બુદ્ધિ મિથ્યા છે ❀

વળી વિષયસુખાદિનું ફળ નરકાદિક છે એમ જાણીને પરદ્રવ્યને બૂરું માને છે; પણ

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આત્મામાં વિષય-કષાયના પરિણામ થાય છે તે દુઃખ છે તેને જાણતો નથી. વળી નરકમાં દુઃખ છે એમ માને છે પણ નરકક્ષેત્રમાં દુઃખ નથી, કેમ કે કેવળસમુદ્દ્ઘાત વખતે કેવળી ભગવાનના આત્માના પ્રદેશ સાતમી નરકના ક્ષેત્રમાં પણ જાય છે, છતાં તે વખતે અનંત ચતુષ્ટયના કારણે તેમને અનંત સુખ હોય છે. માટે ક્ષેત્રનું દુઃખ આત્માને નથી. અજ્ઞાની પરદ્રવ્યને ખરાબ જાણીને દ્વેષ કરે છે. શરીર અશુચિમય અને વિનાશિક છે. એમ શરીરનો દોષ કાઢે છે. શરીર તો જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે, તે દુઃખનું કારણ નથી. જ્ઞાની અશુચિભાવના ભાવે છે તે શરીરનો જ્ઞાતા રહીને ભાવે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ શરીરને અનિષ્ટ જાણી દ્વેષબુદ્ધિ કરે છે, એટલો ફેર છે.

અજ્ઞાની માને છે કે શરીરમાંથી કસ કાઢી લેવો. શરીરને પોષવું જોઈએ નહિ, શરીરને ઝીર્ણ કરીને, સંથારો કરીને ફેંકી દેવું જોઈએ, એને શરીર ઉપર દ્વેષબુદ્ધિ છે. કુટુંબાદિ સ્વાર્થના સગાં છે એમ માની પરદ્રવ્યનો દોષ કાઢે છે અને એનો ત્યાગ કરે છે; પણ આત્મામાં રાગદ્વેષ થાય છે એનો ત્યાગ કરતો નથી. કંચન, કામિની કુટુંબને છોડો તો ધર્મનો લાભ થશે એમ તે માને છે. વળી વ્રતાદિનું ફળ સ્વર્ગ-મોક્ષ છે, અત્યારે વ્રત પાળો તો સ્વર્ગમાં જશો અને ત્યાંથી ભગવાન પાસે જવાશે એટલે ત્યાં ધર્મ પામશું—એ બધી મિથ્યાબુદ્ધિ છે. તપશ્ચરણાદિ પવિત્ર ફળના આપનાર છે, એ વડે શરીર શોષવા યોગ્ય છે, એમ માને છે.

(વળી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રાદિ હિતકારી છે ઈત્યાદિ પરદ્રવ્યોનો ગુણ વિચારી તેને જ અંગીકાર કરે છે. પણ સ્વ આત્મદ્રવ્ય હિતકારી છે એની તેને ખબર નથી. પરદ્રવ્ય હિતકારી કે અહિતકારી છે જ નહિ. શુદ્ધ ઉપાદાન શક્તિ અંતરમાં પડી છે તેનો આશ્રય કરવો તે હિતકારી છે. આત્માની પર્યાયમાં શુભરાગ થાય છે ત્યારે નિમિત્તનો દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો આદર આવ્યા વિના રહેતો નથી. પણ તે પોતાની કમજોરીથી આવ્યો છે, પરદ્રવ્યના કારણે રાગ આવ્યો નથી. ભગવાનને દેખીને પ્રમોદ ભાવ આવે છે તે ભગવાનના કારણે આવ્યો નથી. એને દેખીને રાગ આવતો હોય તો જે દેખે તે બધાને આવવો જોઈ, પણ એમ બનતું નથી, માટે પરદ્રવ્યને હિતકારી જાણી રાગ કરે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પરદ્રવ્યના ગુણ ને દોષ વિચારીને અજ્ઞાની રાગદ્વેષ કરે છે તેથી તેનું બધું આચરણ ખોટું છે.)

અહીં વર્તમાનમાં ભાવલિંગી મુનિ દેખાતા નથી. તો કદાચ કોઈ દેવ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાંથી કોઈ મુનિને લાવીને અહીં મૂકે ને અહીં તેઓ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે એમને દેખીને જ્ઞાનીને પ્રમોદ આવ્યા વિના રહે નહિ; પણ તે પ્રમોદભાવ તે મુનિ—કેવળીને દેખવાથી કે કેવળીના કારણે થયો નથી. પરદ્રવ્યને ઈષ્ટ જાણીને તે શુભભાવ થયો નથી. કેવળી તો જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે, તે હિતકારી છે એમ જ્ઞાની માનતો નથી. વળી કોઈ અનિષ્ટ શબ્દો કહે તો કદાચ જ્ઞાનીને ખેદ થાય છે, પણ તે ખેદ શબ્દોના કારણે થયો નથી. અજ્ઞાની પરદ્રવ્યને બૂરું જાણે છે અને તેને છોડવા માંગે છે. ખરેખર તે ગાળ અનિષ્ટ નથી. અને ભગવાન ઈષ્ટ નથી. એ વાતની અજ્ઞાનીને ખબર નથી.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આ રીતે અનેક પ્રકારથી અજ્ઞાની કોઈ પરદ્રવ્યોને બૂરા જાણી અનિષ્ટરૂપ શ્રદ્ધાન કરે છે તથા કોઈ પરદ્રવ્યોને ભલાં જાણી ઈષ્ટરૂપ શ્રદ્ધાન કરે છે.

(શરીરમાં રોગ આવે માટે આર્ત્તધ્યાન થાય-એમ નથી. શરીર મજબૂત હોય તો ધર્મ થાય-એમ પણ નથી. શરીર ધર્મનું સાધન નથી. આત્મામાં શુભભાવ થાય છે તે પણ ધર્મનું સાધન નથી તો પછી શરીર સાધન થાય એમ કદી બનતું નથી.) શ્રી પ્રવચનસારમાં આવે છે કે—મુનિઓએ શરીરને છોડવું નહિ, અકાળે શરીર છોડવાથી અસંયમી થવાય છે. એનો અર્થ આત્મા શરીર છોડી શકે છે એમ નથી. પણ ત્યાં રાગ અને વીતરાગભાવનો વિવેક કરાવવા નિમિત્તથી કથન કરે છે.

❋ પરદ્રવ્ય કોઈ ભલાં-બૂરાં છે જ નહિ, છતાં માનવાં તે મિથ્યાબુદ્ધિ છે ❋

પ્રશ્ન :—સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ પરદ્રવ્યોને બૂરાં જાણી ત્યાગ કરે છે.

ઉત્તર :—સમ્યગ્દૃષ્ટિ પરદ્રવ્યોને બૂરાં જાણતો નથી પણ પોતાના રાગભાવને બૂરો જાણે છે. પોતે સરાગભાવને છોડે છે તેથી તેના કારણનો પણ ત્યાગ થાય છે. વસ્તુ વિચારતાં કોઈ પરદ્રવ્ય તો ભલાં-બૂરાં છે જ નહિ. પરદ્રવ્ય આત્માનું એકરૂપ જ્ઞેય છે. એકરૂપમાં અનેકરૂપ કલ્પના કરીને એક દ્રવ્યને ઈષ્ટ અને બીજાને અનિષ્ટ માનવું તે મિથ્યાબુદ્ધિ છે.

❋ નિમિત્તના કારણે ભાવ બગડતો નથી ❋

પ્રશ્ન :—પરદ્રવ્ય નિમિત્તમાત્ર તો છે?

ઉત્તર :—પરદ્રવ્ય બળાત્કારથી તો ક્યાંય બગાડતું નથી પણ પોતાના ભાવ બગાડે ત્યારે તે પણ બાહ્ય નિમિત્ત છે. પરદ્રવ્યથી પરિણામ બગડે તો દ્રવ્યની પરિણતિ સ્વતંત્ર રહેતી નથી. પોતે પરિણામ બગાડે તો પરદ્રવ્યને નિમિત્ત કહેવાય છે. વળી નિમિત્ત વિના પણ ભાવ તો બગડે છે માટે તે નિયમરૂપ નિમિત્ત પણ નથી. નિમિત્તના કારણે ભાવ બગડતો નથી. શ્રી સમયસારમાં આવે છે કે—અરતિભાવે દારૂ પીએ તો ગાંડાઈ થતી નથી, પણ આત્મા પોતે ભાવ બગાડે તો પરદ્રવ્યને નિમિત્ત કહેવાય છે.

અહીં ત્રણ વાત કરી છે કે—

(૧) પરદ્રવ્ય બળાત્કારથી ભાવ બગાડતું નથી.

(૨) પોતે ભાવ બગાડે તો પરદ્રવ્યને નિમિત્ત કહેવાય છે.

(૩) નિમિત્ત વિના પણ આત્માના ભાવ બગડે છે માટે નિયમરૂપ નિમિત્ત પણ નથી.

પંડિતજીએ પોતાના ઘરની વાત કરી નથી. પહેલાં કહેલ છે કે મોતી તો છે; એને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જેમ માળામાં ગોઠવે એમ અમે શાસ્ત્રમાં કહેલ વાત ગોઠવીએ છીએ. અમારા ઘરની વાત કરતા નથી.

નિમિત્ત વિના પણ ભાવ થાય છે. જુઓ, કોઈ તીર્થંકરનો જીવ ત્રીજી નરકમાંથી નીકળે છે ત્યારે ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ છે અને મનુષ્યમાં તેમને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે, ત્યારે કોઈ નિમિત્ત હોતું નથી. નિમિત્ત વિના ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન થાય છે. વળી કોઈ જીવ પોતે શ્રુતકેવળી હોય છે તો તેને પોતાના કારણે ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન થાય છે. કોઈ કેવળી કે શ્રુતકેવળી નિમિત્ત હોતું પણ નથી. માટે નિમિત્ત વિના પણ ભાવ સુધરે કે બગડે છે માટે નિયમરૂપ નિમિત્ત પણ નથી. પરદ્રવ્યનો ગુણ-દોષ દેખવો તે મિથ્યા ભાવ છે. રાગદ્વેષ બૂરા છે. કોઈ પરદ્રવ્ય બૂરું નથી—એવી મિથ્યાદષ્ટિ દ્રવ્યલિંગીને સમજણ નથી.

❀ સાચી ઉદાસીનતા ❀

દ્રવ્યલિંગી મિથ્યાદષ્ટિ તો પરદ્રવ્યના દોષ જોઈને તેના ઉપર દ્વેષરૂપ ઉદાસીનતા કરે છે એને સાચી ઉદાસીનતા નથી. પરદ્રવ્યો દોષનું કારણ નથી. પૂજા ભણે છે એમાં પણ આવે છે કે :—'कर्म बिचारे कौन भूल मेरी अधिकाई': છતાં એનો વિચાર પણ કરતા નથી. અજ્ઞાનીની ઉદાસીનતામાં એકલો શોક જ હોય છે. એક પદાર્થની પર્યાયમાં બીજી પદાર્થની પર્યાય અકિંચિત્કર છે. તેની એને ખબર નથી, તેથી પરદ્રવ્યની પર્યાયને બૂરી જાણી દ્વેષપૂર્વક ઉદાસીનભાવ કરે છે. પણ પરદ્રવ્યના ગુણ-દોષ ન ભાસે એ જ ખરી ઉદાસીનતા છે એટલે કે પરદ્રવ્ય ગુણનું કે દોષનું કારણ છે એમ જ્ઞાની ન માને. પોતાને પોતારૂપ જાણે અને પરને પરરૂપ જાણે તે જ સાચી ઉદાસીનતા છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૫ શનિવાર, તા. ૪-૪-૫૩]

❀ પર ચીજ પરિણામ બગાડવામાં સમર્થ નથી ❀

આત્માને કોઈ પરચીજ પરિણામ બગાડવામાં સમર્થ નથી. ભગવાનના કારણે ગુણ થતો નથી. આધાકર્મી આહાર માટે આવ્યો માટે પરિણામ બગડ્યા–એમ નથી. આત્મા પોતે પરિણામ બગાડે તો તેને નિમિત્ત કહેવાય અને પોતે પરિણામ સુધારે તો ભગવાનને નિમિત્ત કહેવાય. દુશ્મન આવ્યો માટે દ્વેષ થયો–એમ નથી. શરીરમાં તાવ આવ્યો માટે દુઃખ થયું એમ નથી. એના કારણે આર્ત્તધ્યાન થયું—એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. શરીરમાં નીરોગતા હોય તો ધ્યાન કરી શકું, ગિરિગુફામાં ધ્યાન સારું થાય એ માન્યતા જૂઠ છે. એણે પરપદાર્થને ભલોબૂરો માન્યો. આત્માનો અનુભવ કરવો તે ગિરિગુફા છે. પરક્ષેત્ર આત્માને ગુણકર નથી. પરદ્રવ્યના કારણે આત્મામાં શાંતિ રહે એમ માનવું તે મૂઢતા છે. અંતર આત્મામાં ડૂબી જવું તે ધ્યાન છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

બહારના કારણે ધ્યાન અને શાંતિ નથી. સોનગઢ ક્ષેત્રના વાતાવરણથી આત્મામાં શાંતિ થાય છે તે વાત પણ ખોટી છે. જ્ઞાની તો તેને જાણે છે પણ એનાથી લાભ-નુકશાન માનતો નથી. પર સાથે મારે કાંઈપણ પ્રયોજન નથી. હું તો જ્ઞાયક છું અને પરપદાર્થ તો જ્ઞેય છે એમ તે માને છે.

નિર્દોષ આહારપાણી મળવાં કે ન મળવાં તે બધું જ્ઞાતાનું જ્ઞેય છે. એમ જ્ઞાની સાક્ષીભૂત રહે છે. પરથી આત્માના પ્રયોજનની સિદ્ધિ નથી. પ્રયોજન તો આત્માથી સિદ્ધ થાય છે. એવી ઉદાસીનતા અજ્ઞાનીને હોતી નથી. જ્ઞાનીને જ હોય છે. માત્ર ઉદાસીન આશ્રમમાં બહારથી બેસી જવું તે કાંઈ સાચી ઉદાસીનતા નથી. ત્રણલોકના નાથ ભગવાન પણ મારા જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે અને કુદેવાદિ હોય તે પણ મારું જ્ઞેય છે. પર સાથે જ્ઞેય જ્ઞાયક સંબંધ છે, પણ કર્તા કર્મ સંબંધ નથી—એમ જ્ઞાની જાણે છે.

વળી દ્રવ્યલિંગી ઉદાસીન થઈ શાસ્ત્રમાં કહેલા અણુવ્રત મહાવ્રતરૂપ વ્યવહાર ચારિત્રને અંગીકાર કરે છે. એકદેશ અથવા સર્વદેશ હિંસાદિ પાપોને છોડે છે અને તેની જગ્યાએ અહિંસાદિ પુણ્યરૂપ કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે. હું પરની હિંસા કરી શકું છું કે પરની દયા પાળી શકું છું એ માન્યતા જ મિથ્યાત્વ છે. બચાવવાનો ભાવ થયો માટે જીવ બચી ગયો, એમ નથી. આત્માની ઈચ્છાના કારણે પોતાના શરીરની ક્રિયા થતી નથી તો પછી તેના કારણે પરજીવ બચી જાય એમ ત્રણકાળમાં બનતું નથી. શરીરમાં શરીરના કારણે ક્રમબદ્ધ ક્રિયા થાય છે અને જીવ બચવાની ક્રિયા પણ ક્રમબદ્ધ એના કાળે એના કારણે થવાની હતી તે થઈ છે. પરંતુ મારા કારણે એ ક્રિયા થઈ એમ માની અજ્ઞાની અહંબુદ્ધિ કરે છે. તે મિથ્યા માન્યતા છે.

મુનિના શરીરના નિમિત્તે કદાચ પગ નીચે કોઈ જીવ મરી જાય પણ મુનિને પ્રમાદ નથી એટલે દોષ લાગતો નથી. શરીરના નિમિત્તે પર જીવ બચે કે મરે એ આત્માના અધિકારની વાત નથી. મોરપીંછી ઊંચી કરી અને એ ક્રિયાથી જીવ બચ્યો એ માન્યતા વિષ્ણુને જગતનો કર્તા માનનારના જેવી છે. મિથ્યાદૃષ્ટિને ખબર નથી કે હાથના કારણે મોરપીંછી ઊંચી થતી નથી; અને પીંછી ઊંચી થઈ માટે જીવ બચ્યો છે—એમ નથી; હાથની ક્રિયા તથા પીંછીની ક્રિયા પોતે પોતાના કારણે થઈ છે છતાં અજ્ઞાની જડની અવસ્થાનું અભિમાન કરે છે.

શ્રી સમયસારમાં પણ એ જ કહ્યું છે કે :—

ये तु कर्तारमात्मानं पश्यन्ति तमसा तताः।
सामान्यजनवत्तेषां न मोक्षोऽपि मुमुक्षुताम् ॥१९९॥

અર્થ :—જે જીવ મિથ્યા અંધકારથી વ્યાપ્ત બની પોતાને પર્યાયાશ્રિત ક્રિયાનો કર્તા માને છે તે જીવ મોક્ષાભિલાષી હોવાં છતાં, જેમ અન્યમતી સામાન્ય મનુષ્યનો મોક્ષ થતો નથી તેમ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તેનો પણ મોક્ષ થતો નથી, કારણ કે કર્તાપણાની અપેક્ષાએ બંને સરખા છે. જગતમાં જે પદાર્થ છે એનો કર્તા કોઈ નથી, અને જે પદાર્થ નથી એનો કર્તા પણ નથી. જે પદાર્થ છે એની પર્યાય નવી થાય છે એનો કર્તા બીજો કોઈપણ પદાર્થ નથી. બીજો પદાર્થ એનો કર્તા હોય તો તે પદાર્થની અસ્તિ રહેતી નથી. માટે જે કોઈ શરીરાદિ પર દ્રવ્યનો કર્તા થાય છે તે જગત્કર્તા ઈશ્વરની માન્યતાવાળા જેવો થયો. મુનિ કે શ્રાવક નામ ધરાવીને માને કે મારી ઈચ્છાથી હાથ ચાલ્યો તો અન્યમતીની જેમ તેનો પણ મોક્ષ થતો નથી.

કોઈ પરદ્રવ્યની પર્યાયનો હું કર્તા નથી. એના કારણે સ્વતંત્રપણે ક્રમબદ્ધ સર્વ પદાર્થની ક્રિયા થાય છે એમ માને તો સમ્યક્ નિયતવાદ થાય અને આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન થાય. એ સાર છે, પણ અજ્ઞાની બાહ્યક્રિયામાં મગ્ન છે. તે પરમાં અહંબુદ્ધિ કરે છે. પોતે શ્રાવકધર્મ અથવા મુનિધર્મની ક્રિયામાં નિરંતર મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ રાખે છે. જેમ તે ક્રિયામાં ભંગ ન થાય તેમ પ્રવર્તે છે પણ એવા ભાવ તો સરાગ છે અને ચારિત્ર તો વીતરાગભાવરૂપ છે. માટે એવા સાધનને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે મિથ્યાબુદ્ધિ છે.

* મહાવ્રતાદિ પ્રશસ્તરાગ ચારિત્ર નથી પણ ચારિત્રમાં દોષ છે *

પ્રશ્ન :—ત્યારે સરાગ અને વીતરાગ ભેદથી બે પ્રકારે ચારિત્ર કહ્યું છે તે કેવી રીતે છે?

ઉત્તર :—જેમ ચાવલ બે પ્રકારે છે. એક તો ફોતરાં સહિત અને બીજા ફોતરાં રહિત છે. હવે ત્યાં એમ જાણવું કે ફોતરાં છે તે ચાવલનું સ્વરૂપ નથી. પણ ચાવલમાં દોષ છે. હવે કોઈ ડાહ્યો માણસ ફોતરાં સહિત ચાવલનો સંગ્રહ કરતો હતો, તેને જોઈ કોઈ ભોળો મનુષ્ય ફોતરાંને જ ચાવલ માની સંગ્રહ કરે તો તે નિરર્થક ખેદખિન્ન જ થાય તેમ ચારિત્ર બે પ્રકારથી છે. એક તો સરાગ તથા એક વીતરાગ છે. ત્યાં એમ સમજવું કે રાગ છે તે ચારિત્રનું સ્વરૂપ નથી, પણ ચારિત્રમાં દોષ છે. પંચમહાવ્રત ચારિત્ર નથી. બહારથી નગ્નદશા તે ચારિત્ર નથી. અજ્ઞાની લંગોટી છોડીને છઠ્ઠું ગુણસ્થાન થયું માને છે, પણ એમ નથી. આત્માનું ચારિત્ર પરમાં તો હોય નહિ પણ નગ્નદશાનો વિકલ્પ પણ ચારિત્ર નથી, તે તો ચારિત્રમાં દોષ છે. હવે કોઈ જ્ઞાની પ્રશસ્તરાગરહિત ચારિત્ર ધારે છે. તેને દેખી કોઈ અજ્ઞાની પ્રશસ્ત રાગને જ ચારિત્ર માની સંગ્રહ કરે તો તે નિરર્થક ખેદખિન્ન જ થાય. દેખાદેખીથી વ્રત લઈ લે તો તે કાંઈ ચારિત્ર નથી. જ્ઞાની તો જેટલો વીતરાગભાવ થયો છે એને જ ચારિત્ર માને છે. અજ્ઞાની વ્રતને ચારિત્ર માને છે પણ તે ખરેખર ચારિત્ર નથી.

❀

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૬ રવિવાર, તા. ૫-૪-૫૩ (પૃષ્ઠ-૨૫૦)]

કેટલાક જીવો તત્ત્વજ્ઞાન વિના બહારથી આચરણ કરે છે પણ તે આચરણ બધું ખોટું છે, એને કાંઈ લાભ નથી. જ્ઞાનીને મંદકષાયરૂપ આચરણ હોય છે, મુનિને મહાવ્રતાદિ હોય છે એને દેખીને અજ્ઞાની મંદકષાયરૂપ આચરણમાં જ ધર્મ માનીને તેના જેવું આચરણ કરે છે પણ તે મિથ્યા છે, તેનાથી તેને શાંતિ મળતી નથી.

હવે પ્રશ્ન કરે છે કે :—પાપક્રિયા કરતાં તો તીવ્રકષાય થાય છે અને શુભક્રિયામાં મંદકષાય થાય છે, માટે જેટલો રાગ ઘટ્યો એટલું તો ચારિત્ર કહો! અને એ પ્રમાણે તેને સરાગચારિત્ર સંભવે છે.

❃ તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક વ્રતાદિને સરાગચારિત્ર કહેવાય છે ❃

સમાધાન :—જો તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક એ પ્રમાણે હોય તો તો જેમ કહો છો એમ જ છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાન તો થયું નથી; પરની દયા પાળી શકતો નથી, પરથી હું ભિન્ન છું, રાગ મારો સ્વભાવ નથી એની તો ખબર નથી, તેને ચારિત્ર હોતું નથી. આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ છે એની ખબર નથી એવા જીવને તત્ત્વજ્ઞાન નથી. તેથી પંચમહાવ્રતાદિ મંદકષાયરૂપ આચરણ છે તે ચારિત્ર નથી.

સાત તત્ત્વનું ભાવભાસન થવું તે સમ્યગ્દર્શન છે. રાગ રહિત નિર્વિકલ્પ સાત તત્ત્વના ભાવનું ભાસન થવું જોઈએ. મંદકષાયરૂપ શુભ ભાવ છે તે ઝેર છે કેમ કે આત્માના અમૃતમય સ્વાદને તે લૂંટનાર છે. આત્મા સહજાનંદ સ્વરૂપ છે. આનંદથી વિપરીત અવસ્થા ઝેરરૂપ છે. એવું ભાન જેને વર્તે છે તેવા જીવને અણુવ્રત-મહાવ્રતાદિનો શુભ ભાવ હોય તેને વ્યવહારે ચારિત્ર કહેવાય છે. સ્વભાવના આશ્રયે રાગ ઘટ્યો છે એટલું તો ચારિત્ર છે અને જે રાગ રહ્યો છે તે દોષ છે એમ જ્ઞાની જાણે છે.

અજ્ઞાની સાત તત્ત્વના સ્વરૂપને જાણતો નથી, માત્ર સાત તત્ત્વની ધારણા કરે છે, તે પોપટની જેમ મુખપાઠી છે. પોપટ રામ રામ બોલે પણ રામ કોણ છે એની એને ખબર નથી. આત્મામાં રમણ કરે તે રામ છે. જ્ઞાનીને સાત તત્ત્વનું ભાવભાસન છે. સાતે તત્ત્વ ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર છે. જ્ઞાનના બળથી સાત તત્ત્વનો નિર્ણય કર્યો છે. તે સમ્યગ્દર્શન છે. તત્ત્વજ્ઞાન વિના આચરણ કરે છે તેને મંદકષાયથી લાભ થાય છે એ વાસના છૂટતી નથી. રાગભાવ કરવાનો અભિપ્રાય અજ્ઞાનીને મટતો નથી. વ્યવહારમાં લાગ્યા રહો તો નિશ્ચય પ્રગટ થઈ જશે એવી અંતરમાં વાસના રહે છે. તે વાત હવે કહે છે.

❀

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

✽ દ્રવ્યલિંગીના અભિપ્રાયનું અયથાર્થપણું ✽

દ્રવ્યલિંગી મુનિ રાજ્યાદિક છોડી નિર્ગ્રંથ થાય છે. હજારો રાણી છોડીને ત્યાગી થાય છે. અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણોને પાળે છે. પોતાના માટે આહાર પાણી બનાવેલાં હોય તો લે નહિ; ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરે છે. અત્યારે તો આહાર-પાણી એને માટે બને છે અને લે છે, એને તો દ્રવ્યલિંગનાં પણ ઠેકાણાં નથી. જુઓ, અહીં કોઈ વ્યક્તિની વાત નથી. શાસ્ત્ર કહે છે એવો વ્યવહાર પણ હોય નહિ અને અમે વ્યવહાર પાળીએ છીએ—એમ માને છે, તે તો સ્થૂલ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અહીં તો અઠ્ઠાવીસ મૂલગુણ બરાબર પાળે છે તેની વાત છે; પણ તે મંદકષાયથી આત્માનું કલ્યાણ થઈ જશે એવી ઊંડી વાસના તેને હોય છે. એ અભિપ્રાય એને છૂટતો નથી. તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

✽ તત્ત્વજ્ઞાન વિના દ્રવ્યલિંગી કષાયનું પોષણ કરે છે ✽

જૈનમાર્ગમાં પ્રતિજ્ઞા ન લે એનો દંડ નથી, પણ પ્રતિજ્ઞા લઈને ભંગ કરવી એ તો મહાપાપ છે. છ છ મહિનાના ઉપવાસ દ્રવ્યલિંગી કરે છે. ક્ષુધાદિ બાવીસ પરિષહ સહન કરે છે, શરીરના ખંડખંડ ટુકડા કરે પણ કષાય કરે નહિ, પણ કષાયની મંદતા એ શાંતિનું કારણ છે એવી વાસના તેને છૂટતી નથી. પરિષહ વખતે માને છે કે મને પાપનો ઉદય છે તેથી આ પ્રતિકૂળ સંયોગો મળ્યા છે–એમ કોમળતા કરે છે, પણ એ કોમળતામાં જ ધર્મ માને છે. વ્રતભંગના અનેક કારણો મળે પણ દૃઢ રહે છે. બીજા દેવલોકની ઈન્દ્રાણી ચળાવવા આવે તોપણ બ્રહ્મચર્યમાંથી ચળે નહિ; કોઈથી ક્રોધ કરે નહિ. મારા કર્મના ઉદયે આ થયું છે એમ માની ક્રોધ કરે નહિ; મંદકષાયનું અભિમાન કરે નહિ, કપટથી સાધન કરે નહિ તથા એ સાધનો વડે આલોક–પરલોકના વિષયસુખને તે ઈચ્છતો પણ નથી. એવી દ્રવ્યલિંગી દશા હોય છે. જો એવી દશા થઈ ન હોય તો નવમી ગ્રૈવેયક સુધી કેવી રીતે પહોંચે? છતાં તેને શાસ્ત્રમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ-અસંયમી જ કહ્યો છે, કેમ કે એને તત્ત્વનું સાચું શ્રદ્ધાન જ નથી. તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જે શ્રદ્ધાન થવું જોઈએ તે એને નથી. સાત તત્ત્વને ભિન્ન ભિન્ન ન જાણતાં એકનો અંશ બીજામાં મેળવે છે. પૂર્વે વર્ણન કર્યું છે તેવું તેને તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન થયું છે અને એ જ અભિપ્રાયથી તે સર્વ સાધન કરે છે. હવે એ સાધનોના અભિપ્રાયની પરંપરાને વિચારીએ તો તેને કષાયો અભિપ્રાય આવે છે. જ્ઞાનીને પરદ્રવ્યની ક્રિયા કરવાની વાત તો છે જ નહિ પણ પોતાની પર્યાયમાં અશુભનો શુભ કરવાનો પણ તેને અભિપ્રાય નથી. આત્મા જ્ઞાતાપણે રહે તે જ અભિપ્રાય છે. એવા નિર્ણય વિના જે કાંઈ સાધન દ્રવ્યલિંગી કરે છે તેમાં એકલું કષાયનું જ પોષણ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

દ્રવ્યલિંગી મુનિની બાહ્યક્રિયા એવી હોય છે કે જગતને તો એમ લાગે કે આ તો તારણહાર છે. હિન્દુસ્તાન એ રીતે ત્યાગના નામે ઠગાણો છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાન શું ચીજ છે એની ખબર નથી. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહેલ છે, એટલે ઠેકાણે ઠેકાણે તત્ત્વનું જ્ઞાન દ્રવ્યલિંગીને નથી–એમ કહ્યું છે.

❃ સર્વજ્ઞના માર્ગની સાથે કોઈ પણ ધર્મનો સમન્વય હોઈ શકે જ નહિ; જૈન એટલે સ્વતંત્ર વસ્તુસ્વભાવ કહેનાર ❃

દ્રવ્યલિંગી પાપના કારણને હેય જાણી છોડે છે; પરંતુ પુણ્યના કારણ પ્રશસ્તરાગને ઉપાદેય માને છે; તથા તેને વધવાનો ઉપાય પણ કરે છે. હવે પ્રશસ્તરાગ પણ કષાય જ છે. જેણે કષાયને ઉપાદેય માન્યો તેને કષાય કરવાનું જ શ્રદ્ધાન થયું. શુભરાગ વધારવામાં જ તે રોકાય છે, અહીં તો જેનો વ્યવહાર સાચો છે છતાં એનાથી ધર્મ માને છે તે સૂક્ષ્મ મિથ્યાદષ્ટિની વાત કરી છે.) જે જીવો અન્યમતીની સાથે જૈનમતને મેળવે છે એ તો જૈનધર્મને વ્યવહારે પણ માનતા નથી. રેશમી કપડાં સાથે ટાટને મેળવે એવું એ છે, અને દેખતાની સાથે આંધળો હોડ કરે એના જેવી વાત છે. સર્વજ્ઞના માર્ગની સાથે કોઈપણ ધર્મનો સમન્વય છે જ નહિ, જૈન તો સ્વતંત્ર વસ્તુસ્વભાવ કહેનાર છે. "એક હોય ત્રણ કાળમાં પરમાર્થનો પંથ.' દ્રવ્યલિંગીનો અભિપ્રાય અપ્રશસ્ત દ્રવ્યોથી દ્વેષ કરી પ્રશસ્ત દ્રવ્યોમાં રાગ કરવાનો છે; પણ પરદ્રવ્યોમાં સામ્યભાવરૂપ અભિપ્રાય તેને હોતો નથી.

જ્ઞાની કોઈપણ પર પદાર્થને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માને નહિ, ચક્રવર્તી વંદન કરે પણ અંતરમાં માન થાય નહિ, એવા તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જ્ઞાનીને સામ્યભાવ હોય છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે અપૂર્વ અવસરમાં કહ્યું છે કે :—

બહુ ઉપસર્ગકર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહિ,
વંદે ચક્રી તથાપિ ન મળે માન જો;
દેહ જાય પણ માયા થાય ન રોમમાં,
લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો.
અપૂર્વ અવસર૦

પ્રશ્ન :—તો સમ્યગ્દષ્ટિ પણ પ્રશસ્ત રાગનો ઉપાય રાખે?

ઉત્તર:—જેમ કોઈને ઘણો દંડ થતો હતો, તે હવે થોડો દંડ આપવાનો ઉપાય રાખે છે તથા થોડો દંડ આપીને હર્ષ પણ માને છે; પરંતુ શ્રદ્ધાનમાં તો દંડ આપવો અનિષ્ટ જ માને છે. તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ પણ મંદ કષાયનો ઉપાય રાખે છે, તે ઉપદેશનું કથન છે. સિદ્ધાંત

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

એમ નથી. જેને સ્વભાવદૃષ્ટિ થઈ છે તેને મંદકષાય સહજ હોય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને પાપરૂપ ઘણો કષાય થતો હતો તે હવે પુણ્યરૂપ થોડો કષાય કરવાનો ઉપાય રાખે છે, તથા થોડો કષાય થતાં હર્ષ પણ માને છે, પરંતુ શ્રદ્ધાનમાં તો કષાયને હેયરૂપ જ માને છે.

❀ શુભભાવ જ્ઞાનીને દંડસમાન છે, મિથ્યાદૃષ્ટિને વ્યાપાર સમાન છે. ❀

અહીં તો અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણ ચોખ્ખા પાળે એને દ્રવ્યલિંગી કહેલ છે. વસ્ત્રપાત્ર રાખે અને મુનિપણું મનાવે એ તો દ્રવ્યલિંગી નથી જ. નગ્ન થઈને અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણ યથાર્થ ન પાળે તો તે પણ દ્રવ્યલિંગી નથી. દ્રવ્યલિંગી તો વ્યવહાર બરાબર પાળે છે, તેને મોક્ષનું કારણ જાણી પ્રશસ્ત રાગનો ઉપાય રાખે છે અને ઉપાય બની આવતાં હર્ષ પણ માને છે. એ પ્રમાણે પ્રશસ્તરાગના ઉપાયમાં અથવા તેના હર્ષમાં સમાનતા હોવા છતાં પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિને તો તે દંડસમાન છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિને વ્યાપારસમાન શ્રદ્ધાન છે. જુઓ, અહીં પંડિતજીએ ઘરની વાત કરી નથી. યથાર્થ વાત કહી છે. કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે દ્વેષબુદ્ધિ નથી. પાપી પ્રત્યે દ્વેષ ન હોય પણ પાપ કેવું હોય તેનું વર્ણન જ્ઞાની કરે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણના રાગને દંડ માને છે, અજ્ઞાની એને લાભ માને છે, તેથી અભિપ્રાયમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ જેટલો ફેર છે.

વળી દ્રવ્યલિંગી પરિષહ-તપશ્ચરણાદિના નિમિત્તથી દુઃખ થાય છે, તેનો ઈલાજ તો કરતો નથી. હવે દુઃખ વેઠવું એ કષાય જ છે. જ્યાં વીતરાગતા હોય છે ત્યાં તો જેમ અન્ય જ્ઞેયને જાણે છે તે જ પ્રમાણે દુઃખના કારણ જ્ઞેયને પણ જાણે છે. એવી દશા તો તેની થઈ નથી. જ્ઞાનીને પરિષહ આવ્યો તે દેખીને તે દુઃખી છે એમ જે માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. મુનિ પરિષહ વખતે પણ અંતરશાંતિમાં રમતા હોય છે. મનથી છૂટીને અંતરમાં લીન થયા હોય છે. એવી મુનિદશા હોય છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિને એવી અંતરશાંતિ-નિર્વિકલ્પદશા કદી હોતી નથી. ઈષ્ટ-અનિષ્ટ સામગ્રી ઉપર જેની દૃષ્ટિ છે તેને તો આર્તધ્યાન હોય છે. તેથી તેને મંદકષાય પણ હોતો નથી. વીતરાગભાવ હોય તો તે જેમ બીજા જ્ઞેયને જાણે છે તેમ પરિષહનો પણ જ્ઞાતા રહે પણ એવી દશા દ્રવ્યલિંગી મિથ્યાદૃષ્ટિને હોતી નથી.

અજ્ઞાની માને છે કે "મેં પરવશપણે નરકાદિ ગતિમાં ઘણાં દુઃખ સહ્યાં છે, આ પરિષહાદિનું દુઃખ તો થોડું છે. તેને જો સ્વવશપણે સહન કરવામાં આવે તો સ્વર્ગ-મોક્ષ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરિષહ સહન કરીએ નહિ અને વિષયસુખ ભોગવીએ તો ઘણું દુઃખ થશે." પરિષહમાં દુઃખ માન્યું એણે તો પરદ્રવ્યને દુઃખનું કારણ માન્યું તેથી તેને પરિષહમાં અનિષ્ટબુદ્ધિ થયા વિના રહે નહિ. પરિષહ તો જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે. તે ઈષ્ટ-અનિષ્ટ નથી. છતાં તેમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટબુદ્ધિ કરવી તે કષાય જ છે.

❀

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૭ સોમવાર, તા. ૬-૪-૫૩]

❀ દ્રવ્યલિંગી ખરેખર કર્મ અને આત્માને ભિન્ન માનતો નથી ❀

વળી દ્રવ્યલિંગીને એવો વિચાર હોય છે કે–જે કર્મ બાંધ્યાં છે તે ભોગવ્યા વિના છૂટતાં નથી. તે કર્મ અને આત્માને ભિન્ન માનતો નથી. કર્મનું ફળ આત્મામાં માને છે અને આત્મા કર્મને ભોગવે છે એમ તે માને છે. કર્મને ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી, માટે મારે સહન કરવું જોઈએ એવા વિચારથી કર્મફળચેતનારૂપ પ્રવર્તે છે. શ્રેણીકરાજાને પણ કર્મના કારણે નરકમાં જવું પડ્યું, તેઓ ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ હતા, તેમને નરકમાં જવાનો ભાવ ન હતો, છતાં કર્મના કારણે જવું પડયું એમ તે માને છે. શ્રેણીકરાજા ખરેખર તો પોતાની યોગ્યતાના કારણે નરકમાં ગયા છે, પણ આયુષ્યકર્મના કારણે ગયા નથી. આત્મા કર્મને ભોગવે છે એમ માનીને હરખ-શોકમાં અજ્ઞાની એકાકાર થાય છે. આત્મા જ્ઞાયક ચૈતન્યમૂર્તિ છે. એમાં શાંતિ ભરેલી છે, એની જેને દૃષ્ટિ નથી તે કર્મફળચેતનારૂપ પરિણમે છે.

વળી તે રાજ્યાદિક વિષય સામગ્રીનો ત્યાગ કરે છે. સારાં મિષ્ટાન્ન વગેરેનો પણ ત્યાગ કરે છે; પણ તે તો જેમ કોઈ દાહજ્વરવાળો વાયુ થવાના ભયથી, શીતળ વસ્તુના સેવનનો ત્યાગ કરે છે તેના જેવું થયું; પણ જ્યાં સુધી તેને શીતળ વસ્તુનું સેવન રૂચે છે ત્યાં સુધી તેને દાહનો અભાવ કહેતા નથી. તેવી રીતે રાગસહિત જીવ નરકાદિના ભયથી વિષયસેવનનો ત્યાગ કરે છે; પરંતુ જ્યાં સુધી તેને વિષયસેવન રુચે છે ત્યાં સુધી તેને રાગનો અભાવ કહેતા નથી. અંતરમાં વિષયની પ્રીતિ એને છૂટતી નથી. આત્માના આનંદની રુચિ થાય તો વિષયની રુચિ છૂટ્યા વિના રહે નહિ.

બહારમાં ત્યાગ કર્યો છે પણ અંતરમાં વિષયની મિઠાશ છૂટી નથી, માટે તેને રાગનો અભાવ થયો નથી. જેમ અમૃતના આસ્વાદી દેવને અન્ય ભોજન સ્વયં રુચતાં નથી, તેવી રીતે આત્માના આસ્વાદી જ્ઞાનીને વિષય સેવનની રુચિ થતી નથી. સ્વર્ગના દેવ મિઠાઈ આદિ ભોજન ખાતા નથી તેવી રીતે આત્માના આનંદનો રસ ધર્મીને હોય છે, તેથી તેને ખરેખર વિષયસેવનની રુચિ થતી નથી. એ પ્રમાણે ફળાદિની અપેક્ષાએ પરિષહ સહનાદિકને તે સુખના કારણ જાણે છે તથા વિષય સેવનાદિને દુઃખના કારણ જાણે છે પણ પરદ્રવ્ય સુખ-દુઃખનું કારણ નથી. પણ જ્ઞાતાનું જ્ઞેય છે એમ તે માનતો નથી. વિષયસેવન છોડવાથી દુઃખ છૂટે છે–એમ નથી. દ્રવ્યલિંગી રાજ્યાદિક છોડે છે પણ તેને દુઃખનો અભાવ થતો નથી, કેમ કે જ્ઞાયકમૂર્તિ આત્મા પરથી અને રાગથી ભિન્ન અમૃતમય છે એની રુચિ નથી; તેથી કષાયરૂપી દુઃખનો અભાવ તેને થયો નથી.

દરેક પદાર્થની પર્યાય ક્રમબદ્ધ થાય છે એમ જે માનતો નથી તે જૈન નથી; કેમ કે તેણે સર્વજ્ઞને પણ માન્યા નહિ; પરદ્રવ્યની પર્યાય ફેરવી શકાય નહિ એવી બુદ્ધિ ન થાય ત્યાં

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

સુધી પરની રુચિ છૂટે નહિ. અજ્ઞાની વર્તમાનમાં પરિષહ સહનાદિથી દુઃખ માને છે તથા વિષયસેવનાદિથી સુખ માને છે અને એના ફળમાં દુઃખ માને છે. વળી પરિષહસહનમાં દુઃખ અને એના ફળમાં સુખ માને છે. તો જેનાથી સુખ-દુઃખ માને તેમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિથી રાગદ્વેષરૂપ અભિપ્રાયનો અભાવ થતો નથી.

* દ્રવ્યલિંગી સાધુ અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ તથા દેશસંયત કરતાં હીન છે *

યોગીન્દ્રદેવ કહે છે કે—અજ્ઞાની ચારગતિમાં પોતાના કારણે દુઃખી થઈ રહ્યો છે. અજ્ઞાનીને પરદ્રવ્યમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટબુદ્ધિ છે તેથી તેને ચારિત્ર હોતું નથી. દ્રવ્યલિંગી વિષયસેવન છોડી તપશ્ચરણાદિ કરે છે તોપણ તે અસંયમી છે. સિદ્ધાંતમાં અસંયત એટલે અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ અને દેશસંયત એટલે પાંચમા ગુણસ્થાનવાળા શ્રાવક કરતાં દ્રવ્યલિંગી મુનિને હલકો કહ્યો છે; કેમ કે એને પહેલું ગુણસ્થાન છે. દ્રવ્યલિંગી દિગંબર સાધુ નવકોટિએ બ્રહ્મચર્ય પાળે, મંદકષાય કરે પણ આત્માનું ભાન નથી તેથી તેને ચોથા–પાંચમા ગુણસ્થાનવાળા જ્ઞાની કરતાં હીન કહ્યો છે.

પ્રશ્ન :—અસંયત-દેશસંયત સમ્યગ્દષ્ટિને કષાયોની પ્રવૃત્તિ હોય છે. જ્ઞાનીને રાજપાટ હોય, લડાઈમાં કદાચ ઊભો હોય, એવી કષાયની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને દ્રવ્યલિંગીને એવી કષાયની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. દ્રવ્યલિંગી મુનિ ગ્રૈવેયક સુધી જાય છે અને ચોથા-પાંચમાવાળો જ્ઞાની સોળમા સ્વર્ગ સુધી જાય છે; માટે તેનાથી દ્રવ્યલિંગીને હીન કેમ કહ્યો? દ્રવ્યલિંગીને ભાવલિંગીથી હલકો કહો પણ ચોથા ગુણસ્થાનવાળા કરતાં હીન શા માટે કહો છો?

સમાધાન :—અસંયત–દેશસંયત સમ્યગ્દષ્ટિને કષાયોની પ્રવૃત્તિ તો છે પરંતુ શ્રદ્ધાનમાં તેને કોઈ પણ કષાય કરવાનો અભિપ્રાય નથી. પર્યાયમાં કષાય થાય છે એને તે હેય માને છે. દ્રવ્યલીંગીને તો શુભકષાય કરવાનો અભિપ્રાય હોય છે અને શ્રદ્ધાનમાં એને ભલો પણ જાણે છે. જ્ઞાનીના અને અજ્ઞાનીના અભિપ્રાયમાં મોટો ફેર છે. અજ્ઞાની મંદકષાયને ઉપાદેય માને છે, તેથી તેને એક પણ ભવનો નાશ થતો નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ કષાયને હેય માને છે, તેથી તેણે અનંત ભવોનો નાશ કર્યો છે. માટે અભિપ્રાયની અપેક્ષાએ ચોથા તથા પાંચમા ગુણસ્થાનવાળા જ્ઞાની કરતાં દ્રવ્યલિંગીને હલકો કહ્યો છે. દ્રવ્યલિંગીને વૈરાગ્ય પણ ઘણો હોય છે, પણ અભ્યંતરમાં દૃષ્ટિ કષાય ઉપર છે. અકષાય સ્વભાવની દૃષ્ટિ તેને નથી તેથી તે મંદકષાયરૂપ પરિણામને ઉપાદેય માને છે. જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીના અભિપ્રાયમાં ઊગમણો-આથમણો (પૂર્વ-પશ્ચિમ જેટલો) ફેર છે. માટે જ્ઞાની કરતાં દ્રવ્યલિંગી મુનિને કષાય ઘણો છે–એમ કહેલ છે.

તે કષાયની મંદતાપૂર્વક યોગપ્રવૃત્તિ કરે છે, તે વડે અઘાતિમાં પુણ્યબંધ બાંધે, પણ ઘાતિકર્મનો બંધ તો એવો ને એવો પડે છે. બહારના સંયોગમાં ફેર પડે પણ અંતરંગ શાંતિ થતી નથી; માટે એના આત્માને લાભ નથી, સત્ય વસ્તુ સમજવામાં પણ જેને ડર લાગે છે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તેને સાચો અભિપ્રાય થઈ શકતો નથી. સમાજમાંથી દૂર કરશે, આહાર નહિ મળે એવો ભય જેને છે તેને સાચો અભિપ્રાય થતો નથી. અહીં તો કહે છે કે દ્રવ્યલિંગી પંચમહાવ્રત પાળીને અંતિમ ગ્રૈવેયક સુધી જાય અને સમ્યગ્દષ્ટિ કદાચ પહેલે દેવલોકે જાય, પણ એ તો બહારના સંયોગની વાત છે. સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક કદાચ નરકમાં જવું પણ સારું છે અને મિથ્યાત્વસહિત અંતિમ ગ્રૈવેયક જાય તો પણ બૂરું છે. ક્ષેત્રથી ઊંચે ગયો એ તો માખી ઊંચે ઊડે છે એના જેવું છે.

યથાર્થ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાનપૂર્વક ઘાતિકર્મોનો અભાવ કરવો તે કાર્યકારી છે, અઘાતિમાં ફેર પડે એ કાંઈ કાર્યકારી નથી. આત્માના ગુણોનો ઘાત ન થાય એ લાભનું કારણ છે. અઘાતિકર્મોનો ઉદય આત્માના ગુણો ઘાતવામાં નિમિત્ત નથી. તે તો માત્ર બહારના સંયોગો આપે છે, માટે ઘાતિકર્મોનો નાશ જે ભાવથી થાય તે કાર્ય કરવું સારું છે.

અત્યારે તો નિમિત્ત-ઉપાદાનની એટલી બધી સ્પષ્ટ વાત આવી છે કે પંડિતો પોતાની માન્યતાનો આગ્રહ રાખીને, કુતર્ક કરીને પણ પોતાની વાત સિદ્ધ કરવા માગે છે. અષ્ટસહસ્રી આદિમાં નિમિત્તથી આત્માની પર્યાય થાય છે એમ આવે છે—એમ તેઓ કહે છે પણ તે વાત ખોટી છે. આત્માની પર્યાયમાં પોતાના કારણે હીણી દશા થાય છે એટલે કે ઘાત થાય છે ત્યારે ઘાતિકર્મોને નિમિત્ત કહેવાય છે; પણ ઘાતિકર્મોના કારણે આત્માના ગુણોનો ઘાત થાય છે–એમ નથી. નૈમિત્તિકપર્યાય પોતાથી થાય છે. ત્યારે નિમિત્તમાં આરોપ આવે છે. જો પોતાની જ્ઞાનાદિ પર્યાયમાં સર્વથા ઘાત થતો ન હોય તો તો કેવળજ્ઞાનાદિ હોય; પણ હીણી પર્યાય છે તો એમાં કર્મ નિમિત્ત છે, તે વાત યથાર્થ છે. નિમિત્ત છે ખરૂં પણ તે ઉપાદાનમાં પેસી જતું નથી, તેમ જ તેમાં કાંઈ કાર્ય પણ કરતું નથી. આ વાતનું પ્રથમ યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

હવે ઘાતિકર્મોનો બંધ બાહ્યપ્રવૃત્તિ અનુસાર નથી પણ અંતરંગ કષાય પ્રમાણે હોય છે. તેથી જ દ્રવ્યલિંગીથી અસંયત-દેશસંયત સમ્યગ્દષ્ટિને ઘાતિકર્મોનો થોડો બંધ છે. મિથ્યાદષ્ટિને ઘાતિકર્મોનો બંધ ઘણો છે. જ્ઞાનીને મિથ્યાત્વ નથી એટલો તો ઘાતિકર્મનો બંધ નથી અને અજ્ઞાનીને ઘાતિકર્મોનો પૂરો બંધ છે. તેથી દ્રવ્યલિંગીને હીન કહેલ છે.

જુઓ, અહીં વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદષ્ટિનું સ્વરૂપ ચાલે છે. વ્યવહાર–ક્રિયાકાંડ કરે છે પણ આત્મા કોણ છે એની જેને ખબર નથી તેવા દ્રવ્યલિંગી કરતાં અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ ઊંચો છે—એમ કહેલ છે. દ્રવ્યલિંગી મોક્ષમાર્ગમાં નથી અને સમ્યગ્દષ્ટિ મોક્ષમાર્ગમાં છે. દ્રવ્યલિંગી બહારમાં વ્રતાદિ પાળે છે છતાં તે બંધમાર્ગમાં છે, કારણ કે અભ્યંતરમાં મિથ્યાત્વ કષાય પડેલો છે. સમ્યગ્દષ્ટિને અભ્યંતર મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી કષાયનો નાશ થયો છે.

દ્રવ્યલિંગીને સર્વ ઘાતિકર્મોનો ઘણા સ્થિતિ-અનુભાગ સહિત બંધ છે, કેમ કે અંતરમાં સંયોગી દૃષ્ટિ છૂટી નથી; અને સમ્યગ્દષ્ટિને ઘાતિકર્મોમાં દર્શનમોહનો તથા અનંતાનુબંધીનો બંધ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પડતો નથી, કેમ કે અંતરમાં આત્માનું ભાન વર્તે છે; અને પાંચમા ગુણસ્થાનમાં અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીયનો પણ બંધ પડતો નથી. બીજો જે બંધ પડે છે તેમાં અલ્પ સ્થિતિ અને અલ્પ અનુભાગ પડે છે. દ્રવ્યલિંગીને કદી પણ ગુણશ્રેણી નિર્જરા નથી, સમ્યગ્દષ્ટિને કોઈ વેળા ગુણશ્રેણી નિર્જરા હોય છે, અને દેશ–સકલ સંયમ થતાં નિરંતર થાય છે, માટે તેમને મોક્ષમાર્ગ થયો છે અને તેથી દ્રવ્યલિંગી મુનિને શાસ્ત્રમાં અસંયત દેશસંયત સમ્યગ્દષ્ટિથી હીન કહ્યો છે.

❋ સંયોગદષ્ટિવાળાને કદી ધર્મ થતો નથી ❋

દ્રવ્યલિંગી પંચમહાવ્રતાદિ પાળે છે પણ તેને આત્મામાં અભ્યંતર દૃષ્ટિ થઈ નથી, તેથી તેને ગુણશ્રેણી નિર્જરા હોતી નથી. આત્માનો ગુણ અંશમાત્ર પણ પ્રગટ થયો નથી. દરેક આત્માની અને દરેક પરમાણુની પર્યાય સ્વતંત્ર થાય છે. એક સત્‌ના અંશથી બીજા સત્‌નો અંશ થાય એમ બને નહિ; માટે નિમિત્તના કારણે નૈમિત્તિકપર્યાય થાય એમ ત્રણકાળમાં બને નહિ. નિમિત્ત પણ તેની પોતાની પર્યાયની અપેક્ષાએ ઉપાદાન છે, તેથી તે પોતાનું કાર્ય કરે છે એવી દૃષ્ટિ થઈ નથી તેને કદી પણ ધર્મ થતો નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ વિના ગુણશ્રેણી નિર્જરા થતી નથી. સંયોગદષ્ટિ અને સ્વભાવદષ્ટિ એ બેમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ જેટલો ફેર છે. દ્રવ્યલિંગીને સંયોગદષ્ટિ છે એટલે એને કદાપિ ધર્મ થતો નથી.

આત્મા જ્ઞાયક ચિદાનંદ છે. તે કોઈ પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં હોય તોપણ સ્વતંત્ર છે. એવી દૃષ્ટિ જેને થઈ નથી તેને કોઈ કાળમાં પણ ધર્મ થતો નથી. હું નિમિત્ત થાઉં તો બીજો ધર્મ પામે અને બીજા નિમિત્ત થાય તો મારામાં ધર્મ થાય—એ માન્યતા મિથ્યાદષ્ટિની છે.

આત્મા જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ છે, તેની પર્યાયમાં વ્રતાદિના શુભભાવ થાય છે તે તેનું ખરૂં સ્વરૂપ નથી—એવી દૃષ્ટિપૂર્વક અંતરમાં લીનતા થઈ છે તે ભાવલિંગી મુનિ છે અને તેને બહારમાં યથાર્થ દ્રવ્યલિંગ હોય છે.

જ્ઞાનની ક્રિયા આત્માની છે, રાગની ક્રિયા આત્માની નથી. રાગની ક્રિયા કરવી પડે એમ અજ્ઞાની કહે છે; તેને રાગની રુચિ છૂટી નથી. આત્માના ભાવપૂર્વક જ્ઞાનીને દયા આદિના શુભભાવ આવી જાય છે, પણ એને કરવા પડતા નથી. દ્રવ્યલિંગીને રાગની રૂચિ હોય છે તેથી સમ્યગ્જ્ઞાની કરતાં એને શાસ્ત્રમાં નીચો કહ્યો છે. શ્રી સમયસારમાં દ્રવ્યલિંગી મુનિનું હીનપણું ગાથા, ટીકા અને કળશમાં પ્રગટ કર્યું છે, કેમ કે બહારની ક્રિયામાં સાવધાન રહે છે. શ્રી પંચાસ્તિકાયની ટીકામાં પણ જ્યાં કેવળ વ્યવહારાવલંબીનું કથન કર્યું છે, ત્યાં તે વ્યવહાર પંચાચાર પાળતો હોવા છતાં પણ તેનું હીનપણું જ પ્રગટ કર્યું છે. જેના નિમિત્તે આત્માની યથાર્થ વાત સાંભળી હોય, જેની પાસેથી ન્યાય મળ્યો હોય તેનો વિનય ન કરે તો તે વ્યવહારે નિહ્નવ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે–ચોર છે. અહીં તો પંચાચારરૂપ વ્યવહારમાં વિનય પણ કરે છે છતાં આત્માનો વિનય જાણ્યો નથી તેથી તેને હીન કહ્યો છે.

❀ સંસારતત્ત્વ?!!! ❀

શ્રી *પ્રવચનસારમાં પણ દ્રવ્યલિંગીને સંસારતત્ત્વ કહ્યું છે. રાગથી ધર્મ માનવો અને પરથી લાભ-નુકશાન માનવું તે સંસારતત્ત્વ છે. ત્રસની ઉત્કૃષ્ટ બે હજાર સાગરની સ્થિતિ પૂરી કરી તે નિગોદમાં ચાલ્યો જાય છે. મુનિપણું પાળે છતાં તેને સંસારતત્ત્વ કહેલ છે. આત્મા પરિપૂર્ણ છે એવી દૃષ્ટિ થઈ નથી તે દ્રવ્યલિંગી નગ્નમુનિ થાય, શ્રાવકપણું પાળે, શુભભાવ કરે પણ અંતરદૃષ્ટિ નથી, તેથી તે સંસારતત્ત્વ છે. સમ્યગ્દર્શનરૂપી ભૂમિ વિના વ્રતરૂપ વૃક્ષ થતું નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિ ક્રિયાકાંડ કરે પણ તે રણમાં પોક મૂકવા જેમ વ્યર્થ છે. એને આત્માનો કાંઈ લાભ થતો નથી. પરમાત્મપ્રકાશાદિ બીજા શાસ્ત્રોમાં પણ આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે. આત્માના ભાન વિના જપ, તપ, શીલ, સંયમાદિ ક્રિયાઓને આકાર્યકારી બતાવેલ છે. વ્યવહાર કરતાં કરતાં નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય એવી માન્યતા મિથ્યાદૃષ્ટિની છે. એ પ્રમાણે કેવળ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિનું વર્ણન કર્યું.

હવે નિશ્ચય-વ્યવહાર બંને નયોના આભાસને અવલંબે છે એવા મિથ્યાદૃષ્ટિનું વર્ણન કરે છે.

❀

★ પ્રવચનસાર ગાથા ૨૭૧

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[૧૧]

❀ નિશ્ચય-વ્યવહારનયાભાસાવલંબી મિથ્યાદષ્ટિઓનું સ્વરૂપ ❀

જે જીવ એમ માને છે કે જિનમતમાં નિશ્ચય-વ્યવહાર બે નય કહ્યા છે, માટે અમારે એ બંને નયોનો અંગીકાર કરવો. તેની એ માન્યતા મિથ્યાત્વ છે. ભગવાને બે નય કહ્યા છે. ક્યારેક નિશ્ચયનય અને ક્યારેક વ્યવહારનય, એમ બંને નયોને અંગીકાર કરવા, કેમ કે ભગવાનનો માર્ગ અનેકાંત છે; એકાંત કરવું નહિ–એમ મિથ્યાદષ્ટિ માને છે; પણ વ્યવહારનયના અંગીકારના અર્થને તે સમજતો નથી. આત્માની પર્યાયમાં રાગ થાય છે એને જાણવો તે વ્યવહારનયનો અંગીકાર છે. આત્મામાં અલ્પજ્ઞાનની પર્યાય છે એને જાણવું કે મારી પર્યાય અલ્પજ્ઞાનરૂપ છે તે વ્યવહારનય છે. રાગને આદરવો તેને અજ્ઞાની વ્યવહારનય કહે છે તેણે તો વીતરાગભાવ અને રાગભાવ બંનેથી લાભ માન્યો; તે એકાંત છે.

મિથ્યાદષ્ટિ બંને નયોને આદરણીય માને છે. તે જેમ કેવળ નિશ્ચયાભાસના અવલંબીઓનું કથન કર્યું હતું એ પ્રમાણે તો તે નિશ્ચયનો અંગીકાર કરે છે, તથા જેમ કેવળ વ્યવહારાભાસના અવલંબીઓનું કથન કર્યું છે તેમ વ્યવહારનો અંગીકાર કરે છે. પણ એમાં તો પરસ્પર વિરોધ આવે છે; કેમ કે નિશ્ચયનય અંગીકાર કરવા જેવો છે અને વ્યવહારનય હેય છે, એ વાત તેને ખ્યાલમાં આવી નથી. બંને નયોનું સાચું સ્વરૂપ એને ભાસ્યું નથી અને જૈનમતમાં બે નય કહ્યા છે, તેમાં કોઈને પણ છોડ્યો જતો નથી; તેથી તે ભ્રમપૂર્વક બંને નયોનું સાધન સાધે છે. એ જીવો પણ મિથ્યાદષ્ટિ જાણવા.

હવે તે અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિની પ્રકૃતિ કેવી હોય છે તેને વિશેષતાથી કહે છે.

❀ મોક્ષમાર્ગ બે નથી; તેનું નિરૂપણ બે પ્રકારે છે ❀

અંતરંગમાં પોતે તો નિર્ધાર કરી યથાવત્ નિશ્ચય–વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગને ઓળખ્યો નથી; પણ જિનઆજ્ઞા માની નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ બે પ્રકારનો મોક્ષમાર્ગ માને છે. હવે મોક્ષમાર્ગ તો કાંઈ બે નથી પણ મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારથી છે. આત્મામાં નિર્વિકલ્પ દશા થવી તે મોક્ષમાર્ગ છે, બીજો કોઈ મોક્ષમાર્ગ નથી. અને જ્યાં જે મોક્ષમાર્ગ તો નથી પણ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત છે તેને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે. પંચમહાવ્રતાદિ મોક્ષમાર્ગ નથી પણ નિર્વિકલ્પ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ કરે તો તેને નિમિત્ત કહેવાય છે. નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ ન હોય તો પંચમહાવ્રતાદિને વ્યવહાર પણ કહેવાતો નથી, એટલે કે તેમાં નિમિત્તપણાનો આરોપ પણ આવતો નથી. આ રીતે નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારે કહેલ છે. એમાં વીતરાગી નિર્વિકલ્પદશા તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ અને રાગ–વ્રતાદિની દશા તે વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે. એક સાચો મોક્ષમાર્ગ અને બીજો નિમિત્ત, ઉપચાર, સહકારી કે ખોટો મોક્ષમાર્ગ—એમ બે પ્રકારે મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ છે. અખંડ આત્મસ્વભાવના અવલંબને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો તે સાચો મોક્ષમાર્ગ છે. તે વખતે રાગ–વિકલ્પ છે તે મોક્ષમાર્ગ નથી પણ તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે, એટલે કે તે નિમિત્ત, સહચાર, ઉપચાર અને વ્યવહાર–એમ ચાર પ્રકારે મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ કરેલ છે.

આત્મામાં નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ થયો તેને સાચો, અનુપચાર, શુદ્ધ ઉપાદાન અને યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે. તે વખતે રાગને ઉપચાર નિમિત્ત, સહચારી અને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે. આમ નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ છે. અહીં મોક્ષમાર્ગનું કથન ચાલે છે તેથી આત્માની શુદ્ધ પર્યાયને ઉપાદેય કહેલ છે, અને વ્યવહાર–રાગને હેય કહેલ છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિના વિષયમાં આત્માની શુદ્ધ પર્યાયને પણ હેય કહેલ છે. અહીં વ્યવહારને સહચારી–નિમિત્ત કહેલ છે, કેમ કે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર થયું છે, એને રાગ પણ સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો જ હોય છે, કુદેવાદિનો હોતો નથી. માટે તે રાગને સહચારી કહેલ છે.

રહસ્યપૂર્ણચિઠ્ઠીમાં પંડિતજીએ કહ્યું છે કે :—સમ્યક્ત્વીને વ્યવહારસમ્યક્ત્વમાં નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ ગર્ભિત છે. વ્યવહાર વખતે પણ નિશ્ચયરૂપ પરિણતિ થઈ રહી છે. માટે વ્યવહારમાં નિશ્ચય પરિણતિ ગર્ભિત કહી છે; પણ એનો અર્થ એવો નથી કે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વના કારણે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ થાય છે; પણ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગની પરિણતિ વખતે સાચા દેવાદિની શ્રદ્ધારૂપી રાગ હોય છે. એનું જ્ઞાન કરવું તેને વ્યવહાર કહેલ છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ સમજવું.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૧૦, ગુરૂવાર તા. ૯-૪-૫૩]

જ્ઞાની એક સ્વભાવનું જ સાધન સાધે છે. બીજું ખરેખર સાધન નથી. નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ એક જ છે એમ જ્ઞાની માને છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ બે નયોનું સાધન સાધે છે, બે મોક્ષમાર્ગ માને છે, અને બંને નયને ઉપાદેય માને છે–એમ ત્રણ પ્રકારથી ભૂલ કરે છે. શુભરાગ મોક્ષમાર્ગ નથી, પણ મોક્ષમાર્ગમાં નિમિત્ત છે–સહચારી છે. તેથી જેને નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે તેના મંદકષાયને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે. આવું નિશ્ચય–વ્યવહારનું સ્વરૂપ છે.

❀ સાચું નિરૂપણ તે નિશ્ચય તથા ઉપચાર નિરૂપણ તે વ્યવહાર ❀

આત્માની રુચિપૂર્વક રમણતા કરવી તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે નિશ્ચય છે અને વચ્ચે જે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

રાગ આવે છે તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે; માટે મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારે જાણવું; પણ એક નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે તથા એક વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે—એમ બે મોક્ષમાર્ગ માનવા મિથ્યા છે. વળી, તે નિશ્ચય-વ્યવહાર બંનેને ઉપાદેય માને છે તે પણ ભ્રમ છે; કારણ કે નિશ્ચય–વ્યવહારનું સ્વરૂપ તો પરસ્પર વિરોધતા સહિત છે.

નિશ્ચયથી સામાયિક તો આત્મામાં દૃષ્ટિપૂર્વક–તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક લીનતા થાય તે છે. તે વખતે વિકલ્પ–રાગને વ્યવહાર સામાયિક કહેવાય છે. કોઈ કહે કે ત્યારે શું સામાયિક છોડી દેવી? પણ અહીં તો કહે છે કે જેને વસ્તુના સ્વભાવની ખબર નથી તેને સામાયિક જ નથી. તો પછી સામાયિક છોડી દેવી—એ વાત રહેતી નથી. માટે પ્રથમ સામાયિકનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. સત્‌ વસ્તુને સમજે નહિ અને બીજો રસ્તો પકડે તો ધર્મ થાય એમ નથી. જ્ઞાની પાસે નિર્માનતાથી કબૂલ કરે કે અમોએ અત્યાર સુધી માનેલી વાત વિપરીત હતી; તો આ વાત સમજાય એમ છે.

એક શેઠને ત્યાં કોઈ માણસ નોકરી માટે ગયો. તેને શેઠે પૂછયું કે તને વ્યાપારનું બધું કામ આવડે છે? ધીરધાર કરતાં આવડે છે? અને ધીરધાર કરીને પાછા રૂપિયા વસૂલ કરતાં આવડે છે? એટલે કે મીંડા વાળતાં આવડે છે? એ જાણે તો બધું જાણ્યું કહેવાય. તેમ અહીં કહે છે કે અત્યાર સુધી જે ધારણા કરી છે તેનાં મીંડાં વાળતાં તને આવડે, ભૂલ કબૂલ કરતાં આવડે તો નવી ચીજ અંતરમાં પેસે; એટલે કે સમજાય તેમ છે. અત્યાર સુધી વ્રતાદિ કરીને ધર્મ માનતો હતો ને મિથ્યાત્વને ઘૂંટતો હતો, તે શ્રદ્ધાનની ભૂલ હતી. એ પ્રથમ છોડવી જોઈએ. કર્મના કારણે વિકાર થાય છે એ માન્યતામાં પણ ભૂલ હતી એમ કબૂલ કરવું જોઈએ. સમયસાર વાંચીને કહે છે કે અમે નિશ્ચયને માનીએ છીએ, પણ સાથે સાથે કર્મના કારણે રાગ અને રાગથી નિશ્ચય રત્નત્રય માને, તો આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાયક છે એવી માન્યતા ક્યાં રહી? માત્ર ધારણા કરી હતી. એ ભૂલ હતી–એમ જ્યાં સુધી કબૂલ ન કરે ત્યાં સુધી પાત્રતા પણ નથી.

❃ સંસારનું મૂળ મિથ્યાદર્શન છે; તેનો નાશ કરવાથી સંસારનો નાશ થાય છે ❃

જેને જન્મ-મરણ મટાડવાં હોય તેણે આત્મસ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. ચીભડાના એક વેલામાંથી ઘણા વેલા ફાટે છે અને આખા ખેતરમાં ફેલાઈ જાય છે. હવે તે વેલાનો નાશ કરવો હોય તો તેનું મૂળ એક જ હોય છે. ત્યાં જઈને દાતરડાથી તેનું મૂળ કાપી નાખે તો બધા વેલા સુકાઈ જાય છે. ઉપરથી ઝાડની ડાળી, પાંદડાં કાપવાથી પાછું એવું ને એવું તે ફાલે છે. એમ સંસારનું મૂળ મિથ્યાદર્શન છે. એનો નાશ કરે તો સંસારરૂપી ઝાડનો નાશ થાય એમ છે. દયા, દાન, ભક્તિ આદિના શુભભાવથી સંસારનો નાશ થતો નથી.

પદ્મનંદીપચ્ચીશીમાં આવે છે કે નિશ્ચય રત્નત્રયનું સાધન શરીર છે, અને શરીર આહારથી નભે છે અને આહાર શ્રાવક આપે છે. માટે ઉપચારથી શ્રાવકે મોક્ષમાર્ગ આપ્યો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

એમ કથન કરાય છે. શ્રાવકને આહાર આપવાનો ભાવ થયો કે મુનિ આત્માનું સાધન કરી રહ્યા છે, તેમને ક્યારે હું આહારદાન કરું! ધન્યભાગ્ય! અમારા આંગણે કલ્પવૃક્ષ આવ્યું. એમ ભક્તિથી કહે છે કે પણ તે સમજે છે કે આહાર રત્નત્રયનું સાધન નથી પણ વ્યવહારથી સાધન કહેવાય છે. ભાષા અને રાગ હોય છે ખરો પણ જ્ઞાની એનો કર્તા નથી. તે વખતે પણ હું જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપી છું એવું ભાન જ્ઞાનીને હોય છે. વ્યવહાર કરવો પડે છે–એમ નથી, પણ વ્યવહાર આવી જાય છે. ભરત ચક્રવર્તી ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ હતા, પણ ભગવાનના નિર્વાણ વખતે રુદન કરતાં કહે છે કે—હે નાથ! આજે ભરતનો સૂર્યઅસ્ત થયો. ઈન્દ્ર કહે છે કે તમે તો ચરમ શરીરી છો; તો આ શું? તેમને પણ ભાન છે છતાં કહે છે કે પ્રભુ! તમારો વિરહ પડ્યો, આપનો ઉપદેશ હવે ક્યાંથી મળશે?

શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય પણ કહે છે કે—હે સીમંધર ભગવાન! આ ભરતક્ષેત્રે આપના વિરહા પડ્યા છે. હે નાથ! મહાવિદેહમાં તો લાખો કેવળી બિરાજે છે અને અહીં ભરતક્ષેત્રે આપનો વિરહ છે, એમ વિરહનું દુઃખ લાગે છે. આ બધું સહજ હોય છે. એવો રાગ લાવવો પડતો નથી, અને એ રાગ થયો છે તે કાંઈ મોક્ષમાર્ગ નથી. વ્યવહાર ઉપાદેય નથી, ઉપાદેય તો એક નિશ્ચય જ છે.

જુઓ, અહીં પંચકલ્યાણક મહોત્સવ વખતે શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના વૈરાગ્ય પ્રસંગનો દેખાવ વૈરાગ્યવાળો હતો. રાજેમતી કહે છે કે—હે નાથ! આપ સ્વરૂપસાધન માટે નીકળ્યા છો, હું પણ સ્વરૂપસાધન માટે નીકળું છું. આવા દેખાવો જોઈને કોઈને રુદન પણ આવી જાય, પણ સમજે છે કે તેવો શુભાભાવ પણ અંગીકાર કરવા જેવો નથી. નબળાઈથી રાગ થયો છે તે ઉપાદેય નથી.

❀ વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે, નિશ્ચયનય સત્યાર્થ છે ❀

શ્રી સમયસારમાં પણ એમ કહ્યું છે કે—"ववहारो अभूयत्थो देसिदो दु सुद्धणओ" વ્યવહાર અભૂતાર્થ છે સત્યસ્વરૂપને નિરૂપતો નથી, પણ કોઈ અપેક્ષાએ ઉપચારથી અન્યથા નિરૂપે છે. તથા નિશ્ચય શુદ્ધનય છે—ભૂતાર્થ છે; કારણ કે વસ્તુનું સ્વરૂપ છે તેવું નિરૂપે છે. વ્યવહાર સત્ વસ્તુનું નિરૂપણ કરતો નથી, પણ વસ્તુસ્વરૂપ હોય એનાથી જુદું કહે છે. માટે વ્યવહાર ઉપાદેય નથી. અજ્ઞાની વ્યવહારને અંગીકાર કરવા જેવો માને છે તેથી તે મૂઢ છે.

વ્યવહારનય અન્યથા કહે છે એટલે બંધમાર્ગને મોક્ષમાર્ગ કહે છે, ખરેખર જે મોક્ષમાર્ગ નથી એને મોક્ષમાર્ગ કહે છે તે વ્યવહારનય છે. અને નિશ્ચયનય જેવું સ્વરૂપ છે તેવું કહે છે. ભગવાને મને તાર્યો–એ બધું કથન વ્યવહારનું છે, પણ વસ્તુસ્વરૂપ એવું નથી. માટે વ્યવહાર-નયને ઉપાદેય માનવો તે મિથ્યાત્વ છે. નિશ્ચયનય એક જ ઉપાદેય છે–એમ જ્ઞાની માને છે.

❀

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૧૧ શુક્રવાર, તા. ૧૦-૪-૫૩]

અજ્ઞાની વ્યવહાર–નિશ્ચય બન્નેના સ્વરૂપને જાણતો નથી તેથી તે બન્નેને ઉપાદેય માને છે. આત્માની શુદ્ધ પર્યાય આત્માના અવલંબને થાય તે મોક્ષમાર્ગ છે, પણ વ્રત–તપાદિ મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગમાં તે નિમિત્તમાત્ર છે. એ વાત આવી ગઈ છે.

શ્રી સમયસારમાં કહેલ છે કે વ્યવહાર અભૂતાર્થ છે એટલે કે વ્યવહાર–રાગ–નિમિત્ત છે જ નહિ–એમ નથી પણ વ્યવહાર સાચા સ્વરૂપને કહેતો નથી, માટે અભૂતાર્થ છે. વ્રત, નિયમ આદિ મોક્ષમાર્ગ નથી, છતાં વ્યવહાર એને મોક્ષમાર્ગ કહે છે. તેથી વ્યવહારને અભુતાર્થ કહેલ છે. આત્મા શું છે? રાગ શું છે? નિમિત્ત શું છે? એનું યથાર્થ જ્ઞાન અંતરમાં ન કરે ત્યાં સુધી મોક્ષમાર્ગ થાય નહિ.

શ્રી નિયમસાર, કળશ ૧૯૪ માં કહેલ છે કે આત્મામાં જ્ઞાન છે—દર્શન છે—એવા ભેદની દૃષ્ટિ જેને છે તેનો મોક્ષ થાય કે નહિ એ કોણ જાણે? એટલે કે એનો મોક્ષ થતો નથી. અપૂર્ણ સાધકદશામાં ભેદ—પ્રભેદના વિચાર કરતાં રાગ થયા વિના રહેતો નથી. કેવળીને પૂર્ણ જ્ઞાન છે તેથી ભેદ–પ્રભેદના જ્ઞાનમાં રાગ નથી હોતો. નીચલી દશામાં પણ ભેદનું જ્ઞાન કરવું તે રાગનું કારણ નથી પણ ભેદનો વિચાર કરતાં રાગીને રાગ થાય છે. ભેદના કારણે રાગ થતો હોય તો કેવળીને પણ રાગ થાય, પણ એમ નથી. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકના પૃ. ૨૫૭માં કહેલ છે કે અભેદ આત્મામાં જ્ઞાન–દર્શનાદિ ભેદ કર્યા ત્યાં તેને ભેદરૂપ જ ન માની લેવા. ભેદ તો સમજાવવા માટે છે, પણ નિશ્ચયથી આત્મા અભેદ જ છે તેને જીવ વસ્તુ માનવી. ત્યાં જે સંજ્ઞા–સંખ્યા આદિથી ભેદ કહ્યા છે તે તો કહેવા માત્ર જ છે. પરમાર્થથી તે જુદા જુદા નથી, એવું જ શ્રદ્ધાન કરવું.

આત્મા અનંત ગુણોનો પિંડ છે. તેમાં ગુણ–પર્યાયનો ભેદ છે ખરો, પણ અભેદ ચૈતન્યવસ્તુની દૃષ્ટિ કરાવવા વસ્તુને અભેદ માનવી એમ કહેલ છે. માટે અર્હંતના મતમાં ભેદથી મુક્તિ થતી નથી એમ કહ્યું છે. ભેદથી મુક્તિ થાય છે એમ તો અજ્ઞાની માને છે. આત્મા અસંખ્યપ્રદેશી અનંતગુણધામ છે એના અવલંબનથી મુક્તિ થાય છે, પણ ગુણભેદના આશ્રયે મુક્તિ થતી નથી. માટે વ્યવહાર (ગુણભેદ)અભૂતાર્થ છે, આશ્રય કરવા જેવો નથી એમ કહેલ છે.

હવે કહે છે કે–તું એમ માને છે કે સિદ્ધસમાંન શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ તે નિશ્ચય તથા વ્રત, શીલ, સંયમાદિરૂપ પ્રવૃત્તિ તે વ્યવહાર, પણ તારું એ માનવું ઠીક નથી.

આત્માનાં વીતરાગી શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્ર તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે. જ્યારે પર્યાય પૂર્ણ શુદ્ધ થશે ત્યારે સિદ્ધદશાનો (પૂર્ણ શુદ્ધતાનો)અનુભવ થશે. સંસારીને સિદ્ધસમાન અનુભવ થાય નહિ; છતાં વર્તમાન સિદ્ધસમાન અનુભવને અજ્ઞાની નિશ્ચય કહે છે–પણ એમ નથી; અને

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તે વ્રત આદિ પ્રવૃત્તિને વ્યવહાર કહે છે, પણ પ્રવૃત્તિ કાંઈ વ્યવહાર નથી. વ્રતાદિના પરિણામને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે વ્યવહાર છે. અજ્ઞાની પ્રવૃત્તિને વ્યવહાર માને છે, પણ એમ નથી.

નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ તો આત્માનાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતા છે, અને તે વખતે શુભભાવ હોય છે તેને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે વ્યવહાર છે. દયા, દાન, ભક્તિનો રાગ તો મોક્ષમાર્ગથી વિરુદ્ધ બંધમાર્ગ છે; પણ તે નિમિત્ત છે માટે ઉપચારથી એને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે વ્યવહાર છે–એમ કહેલ છે; પણ અજ્ઞાની બહારની પ્રવૃત્તિને અને રાગને વ્યવહાર કહે છે. માટે તેને વ્યવહારની પણ ખબર નથી.

❀ નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયની વ્યાખ્યા ❀

જુઓ, વર્તમાન વીતરાગી પર્યાય પ્રગટી હોય તેને નિશ્ચય કહે છે. તેને બદલે અજ્ઞાની સિદ્ધસમાન શુદ્ધ પર્યાયના અનુભવને નિશ્ચય કહે છે; પણ સંસારદશામાં સિદ્ધપણું છે નહિ, તેથી એ વાત તો જૂઠી થઈ માટે તેને નિશ્ચયની પણ ખબર નથી. શાસ્ત્રના શબ્દને માત્ર પકડી લીધા છે પણ ભાવને સમજતો નથી, માટે તે નિશ્ચયાભાસી છે; અને વ્રતાદિની પ્રવૃત્તિને અજ્ઞાની વ્યવહાર માને છે પણ તે વ્યવહાર નથી; કારણ કે કોઈ દ્રવ્ય ભાવનું નામ નિશ્ચય તથા કોઈનું નામ વ્યવહાર એમ નથી; પણ એક જ દ્રવ્યના ભાવને તે જ સ્વરૂપે નિરૂપણ કરવો તે નિશ્ચયનય છે તથા તે દ્રવ્યના ભાવને ઉપચારથી અન્ય દ્રવ્યના ભાવ સ્વરૂપે નિરૂપણ કરવો તે વ્યવહારનય છે. અજ્ઞાની નિશ્ચય–વ્યવહાર બે દ્રવ્યમાં કહે છે પણ તે વાત યથાર્થ નથી. દ્રષ્ટાંત કહે છે : જેમ માટીના ઘડાને માટીનો ઘડો નિરૂપણ કરીએ તે નિશ્ચય તથા ઘીના સંયોગના ઉપચારથી તેને ઘીનો ઘડો કહીએ તે વ્યવહાર છે. એ જ પ્રમાણે બીજે ઠેકાણે પણ સમજવું.

કોઈને નિશ્ચય માનવો અને કોઈને વ્યવહાર માનવો તે ભ્રમણા છે. પર્યાયમાં સિદ્ધસમાન શુદ્ધ માને છે તો વ્રતાદિનું સાધન શા માટે કરે છે? સિદ્ધને વ્રતાદિનું સાધન હોતું નથી માટે નિશ્ચય માનવામાં તારી ભૂલ છે, તથા વ્રતાદિના સાધન વડે સિદ્ધ થવા ઈચ્છે છે તો વર્તમાનમાં સિદ્ધસમાન શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ મિથ્યા થયો. એ પ્રમાણે બંને નયોને પરસ્પર વિરોધ છે. માટે બંને નયોનું ઉપાદેયપણું સંભવતું નથી.

પ્રશ્ન :—શ્રી સમયસાર આદિ શાસ્ત્રોમાં શુદ્ધ—આત્માના અનુભવને નિશ્ચય કહ્યો છે તથા વ્રત, તપ, સંયમાદિકને વ્યવહાર કહ્યો છે; અને અમે પણ એમ જ માનીએ છીએ.

ઉત્તર :—શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ તે સાચો મોક્ષમાર્ગ છે. તેથી તેને નિશ્ચય કહ્યો છે; પણ સિદ્ધસમાન વર્તમાન અનુભવ કરવો તે નિશ્ચય નથી. એકલો જ્ઞાયક ચિદાનંદ શુદ્ધ સામાન્ય છે; એની પ્રતીતિ, જ્ઞાન અને રમણતા એ જ મોક્ષમાર્ગ છે; એ નિશ્ચય બરાબર છે. વીતરાગી

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અંશ થયો તે શુદ્ધ છે અને એને જ નિશ્ચય કહ્યો છે. એ વખતે વર્તતા રાગને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે. એને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો તેથી અશુદ્ધતા કાંઈ શુદ્ધતા થતી નથી, તે તો બંધમાર્ગ જ છે; પણ વ્યવહારથી એને મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે.

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૧૩ શનિવાર, તા. ૧૧-૪-૫૩]

આત્મા જ્ઞાનાનંદ શુદ્ધ છે. એનો અનુભવ તે સાચો મોક્ષમાર્ગ છે; પણ વર્તમાન સિદ્ધસમાન શુદ્ધ છું એવો અનુભવ કરવો તે નિશ્ચય નથી. માટે વર્તમાન પર્યાયમાં સિદ્ધસમાન શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ તું માને છે, એ પ્રમાણે નથી. શુદ્ધ આત્મા કોને કહેવો? એ વાત હવે કહે છે. સ્વભાવથી અભિન્ન અને પરભાવોથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ શબ્દનો અર્થ છે. પોતાના ગુણ-પર્યાયથી અભિન્ન અને શરીર, કર્મ આદિ પરદ્રવ્ય અને એના ભાવોથી ભિન્ન આત્મા છે એનું નામ શુદ્ધ છે; પણ સંસારી આત્માને શુદ્ધ સિદ્ધસમાન માનવો એવો શુદ્ધ શબ્દનો અર્થ નથી. શરીરાદિની ક્રિયા તો મોક્ષમાર્ગ નથી; પણ દયા, દાન, ભક્તિ વ્રતાદિના પરિણામ પણ મોક્ષમાર્ગ નથી; એ તો બંધમાર્ગ છે. નિશ્ચયથી તો શુદ્ધ આત્માની(શુદ્ધ સ્વભાવની) શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતા થવી તે મોક્ષમાર્ગ છે. સંસારીને સિદ્ધ માનવો એનું નામ શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ નથી અને એ નિશ્ચય પણ નથી.

વ્રતાદિ મોક્ષમાર્ગ નથી, છતાં નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે

વળી વ્રત, તપાદિ કોઈ મોક્ષમાર્ગ નથી, પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ ઉપચારથી તેને મોક્ષમાર્ગ કહીએ છીએ; તેથી તેને વ્યવહાર કહ્યો. એ પ્રમાણે ભૂતાર્થ-અભૂતાર્થ મોક્ષમાર્ગપણા વડે તેને નિશ્ચય-વ્યવહાર નય કહ્યા છે એમ જ માનવું; પણ બંને સાચા છે અને બંને ઉપાદેય છે એમ માનવું નહિ. આત્મામાં શુદ્ધ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતારૂપ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે, તે વખતે વ્રત-તપાદિના શુભપરિણામ થાય છે તે ખરેખર તો બંધમાર્ગ છે, પણ તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગમાં નિમિત્ત છે; માટે તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો એ વ્યવહાર છે. સિદ્ધનો અનુભવ નહિ, પણ શુદ્ધનો અનુભવ તે નિશ્ચય અને વ્રત, તપાદિ બંધમાર્ગને મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર કરવો તે વ્યવહાર છે. આવું નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ છે. જેમ માટીના ઘડાને ઘીનો ઘડો કહેવો તે વ્યવહાર છે. એટલે કે જે નથી તેને છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે; તેમ રાગ છે તે ખરેખર બંધમાર્ગ છે, મોક્ષમાર્ગ નથી પણ મોક્ષમાર્ગમાં નિમિત્ત છે માટે તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે.

આત્મામાં કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અનંત આનંદ અનંત વીર્ય આદિ અનંત શક્તિઓ ભરી પડી છે. એમાંથી પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદ દશા પ્રગટ થાય છે. શક્તિ પડી છે એમાંથી વ્યક્તરૂપ અવસ્થા થાય છે. શક્તિ પડી છે એને ભજો; પર્યાયને નહિ, રાગને નહિ, નિમિત્તને નહિ,

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પણ આત્મા શક્તિરૂપ છે તેની ભક્તિ કરવી, તે મોક્ષમાર્ગ છે. શ્રીમદે એક બ્રાહ્મણનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે—જેમ એક બ્રાહ્મણે નક્કી કર્યું કે મારે શક્તિને પૂજવી છે. તેથી કોનામાં શક્તિ વધારે છે તેનો વિચાર કરવા બેઠો છે. ઉંદર કપડાંને કાપે છે માટે એમાં શક્તિ વધારે છે, બિલાડી ઉંદરને મારી નાખે છે માટે એની શક્તિ વધી, બિલાડીને કૂતરો મારે છે માટે એની શક્તિ વધી, કૂતરાને મારી સ્ત્રી લાકડી મારી કાઢી મૂકે છે માટે મારી-સ્ત્રીની શક્તિ વધી, અને મારી સ્ત્રી કરતાં મારી શક્તિ વધારે છે માટે ખરેખર તો મારામાં શક્તિ વધારે છે; માટે એનું જ પૂજન કરવું જોઈએ. તેમ શરીર, વાણી, મન આદિમાં આત્માની શક્તિ નથી કેમ કે તે તો પર છે, અને આત્માની વર્તમાન પર્યાયમાં પુણ્ય–પાપના ભાવો થાય છે એમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય એવી શક્તિ નથી, અને વર્તમાન અપૂર્ણ પર્યાય છે એમાં પૂર્ણ થવાની શક્તિ નથી પણ આત્મા ત્રિકાળ ધ્રુવ અનંત શક્તિથી પૂર્ણ ભરેલો છે એની પ્રતીતિ, જ્ઞાન અને લીનતા કરે તો એમાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય એમ છે. એની માન્યતા–જ્ઞાન–રમણતા તે નિશ્ચય છે, તે વખતે વ્યવહાર–રત્નત્રયના પરિણામ નિમિત્ત છે; તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે.

❋ કારણ-કાર્યમાં નિશ્ચય–વ્યવહાર ❋

હવે કારણ કાર્યમાં નિશ્ચય–વ્યવહાર કહે છે. આત્મા દ્રવ્ય છે તે નિશ્ચય કારણ છે. એમાંથી મોક્ષ પ્રગટે છે માટે નિશ્ચય કારણ તો દ્રવ્ય છે, અને મોક્ષ તે કાર્ય છે. આ રીતે નિશ્ચય કારણ–કાર્ય છે. મોક્ષનું યથાર્થ કારણ તો દ્રવ્ય છે; અને મોક્ષમાર્ગની પર્યાય છે તેને મોક્ષનું કારણ કહેવું તે વ્યવહાર છે. તેને વ્યવહારકારણ કેમ કહ્યું? મોક્ષમાર્ગનો અભાવ તે મોક્ષનું કારણ છે, અને દ્રવ્ય તે ભાવરૂપ કારણ છે. હવે અભાવરૂપ કારણને ભાવરૂપ કારણ કહેવું તે વ્યવહાર છે. અને આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ ત્રિકાળ ધ્રુવ છે એને મોક્ષનું કારણ કહેવું તે નિશ્ચય છે.

આત્મવસ્તુ કેવી છે એનો પહેલાં ખ્યાલ કરવો જોઈએ. મૃગલાની ડૂંટીમાં કસ્તૂરી રહેલી છે પણ એની એને ખબર નથી–એનો વિશ્વાસ એને આવતો નથી. તેમ આત્મામાં અનંત શક્તિ ભરી પડી છે. એનો વિશ્વાસ અજ્ઞાનીને આવતો નથી. સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ તારા આત્મામાં અનંત શક્તિ ભરી પડી છે, એમ જાયું છે. એ શક્તિમાંથી મોક્ષની પર્યાય થાય છે તેથી મોક્ષનું નિશ્ચય કારણ તો દ્રવ્યસ્વભાવ છે; અને આત્માનાં રુચિ, જ્ઞાન, રમણતારૂપ મોક્ષમાર્ગને મોક્ષનું કારણ કહેવું તે વ્યવહાર છે. મોક્ષનું યથાર્થ કારણ મોક્ષમાર્ગ નથી પણ દ્રવ્યસ્વભાવ છે એમ નિશ્ચય–વ્યવહારનું સ્વરૂપ દરેક જગ્યાએ સમજવું.

અજ્ઞાની તો શરીરાદિની ક્રિયાને તથા શુભભાવને મોક્ષમાર્ગ માને છે પણ તે મોક્ષમાર્ગ નથી. આહાર ન લીધો ને શરીર સુકાઈ ગયું તે મોક્ષની કે બંધની ક્રિયા નથી, પણ જડની ક્રિયા છે. આત્મામાં રાગની ક્રિયા થાય છે તે બંધમાર્ગ છે. અને રાગરહિત ક્રિયા થાય એ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

મોક્ષમાર્ગની ક્રિયા છે. બંધમાર્ગ તે મોક્ષમાર્ગ નથી પણ તેને મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર કરવો તે વ્યવહાર છે. માટે કોઈને નિશ્ચય માનવો અને કોઈને વ્યવહાર માનવો એ તો ભ્રમણા છે. નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજવું જોઈએ.

લોકો સોનાની કિંમત આપે છે પણ તેમાં રહેલાં તાંબાની કિંમત આપતા નથી. તેમ જ્ઞાની આત્માની રુચિપૂર્વક જેટલો વીતરાગ-શુદ્ધ ભાવ થયો છે તેની કિંમત આપે છે, પણ વ્રતાદિનો જે રાગ થાય છે એની કિંમત આપતા નથી. શુભરાગ તો કથીર-તાંબા જેવો છે, એ સોનું નથી. સોનું તો ચૈતન્યની રાગરહિત શુદ્ધ-અવસ્થા થઈ છે તે છે. ભગવાનના માર્ગમાં તો શુદ્ધ ધર્મની ક્રિયાની કિંમત છે. રાગ તે મોક્ષમાર્ગની ક્રિયા નથી, તે તો કથીર જેવો છે.

લીંબોળી તે નીલમણિ નથી. બાળકો લીંબોળીને નીલમણિ માને તેથી કરીને કાંઈ લીંબોળી નીલમણિ થાય નહિ; એની કોઈ કિંમત આપે નહિ, તેમ આત્મામાં રાગની પર્યાય થાય છે તે લીંબોળી જેવી છે. અજ્ઞાની એને મોક્ષમાર્ગરૂપી નીલમણિ માને પણ તે મોક્ષમાર્ગ નથી. જ્ઞાની એની કિંમત આપતા નથી. માટે વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ તે બંધમાર્ગ છે-એમ સમજવું.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૧૪ રવિવાર, તા. ૧૨-૪-૫૩]

મોક્ષમાર્ગ બે નથી પણ એક જ છે. એ વાત ચાલે છે. આત્માનાં શ્રદ્ધા જ્ઞાન, રમણતા તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે, એમાં વચ્ચે નિમિત્ત શુભભાવ છે. એને વ્યવહારથી મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે, પણ તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી.

❀ પ્રવૃત્તિ નયરૂપ નથી. અભિપ્રાય-અનુસાર પ્રરૂપણાથી પ્રવૃત્તિમાં બંને નય બને છે ❀

પ્રશ્ન :—શ્રદ્ધાન તો નિશ્ચયનું રાખીએ છીએ તથા પ્રવૃત્તિ વ્યવહારરૂપ રાખીએ છીએ. એ રીતે અમે બન્ને નયોને અંગીકાર કરીએ છીએ.

ઉત્તર :—એમ પણ બનતું નથી; કારણ કે નિશ્ચયનું નિશ્ચયરૂપ તથા વ્યવહારનું વ્યવહારરૂપ શ્રદ્ધાન કરવું યોગ્ય છે. માટે અજ્ઞાની નિશ્ચયની શ્રદ્ધા રાખવી અને વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ રાખવી-એમ બે નયનું ગ્રહણ કરવું કહે છે; તે વાત ખોટી છે. આત્માની શુદ્ધ પ્રતીતિ, એનું વેદન અને લીનતા તે એક જ મોક્ષપંથ છે. વ્રતાદિના શુભભાવને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે મિથ્યાત્વ છે. ત્યારે અજ્ઞાની કહે છે કે—અમે એકની શ્રદ્ધા કરીએ અને એકની પ્રવૃત્તિ કરીએ. તો તે વાત પણ ખોટી છે; કેમ કે શ્રદ્ધા તો બંને નયની કરવી જોઈએ. બંને નય છે એમ જાણવું જોઈએ, પણ આદરણીય તો એક નિશ્ચયનય છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આત્મામાં વીતરાગરૂપ પરિણતિ થાય છે તે નિશ્ચય છે અને રાગાદિની પર્યાય છે તે વ્યવહાર છે. નિશ્ચયની નિશ્ચયરૂપ અને વ્યવહારની વ્યવહારરૂપ શ્રદ્ધા કરવી તે બંનેનું ગ્રહણ છે; પણ એક નયને માને અને બીજા નયને ન માને તો તે એકાંત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; અને વ્યવહારથી નિશ્ચયમાં કાંઈ કામ થાય છે એમ માને તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

હવે કહે છે કે—પ્રવૃત્તિમાં નયનું પ્રયોજન જ નથી; કારણકે પ્રવૃત્તિ તો દ્રવ્યની પરિણતિ છે. ત્યાં જે દ્રવ્યની પરિણતિ હોય તેને તેની જ પ્રરૂપણ કરીએ તે નિશ્ચયનય; તથા તેને જ અન્ય દ્રવ્યની પ્રરૂપીએ તે વ્યવહારનય. એ પ્રમાણે અભિપ્રાય અનુસાર પ્રરૂપણથી તે પ્રવૃત્તિમાં બંને નય બને છે; પણ કાંઈ પ્રવૃત્તિ જ તો નયરૂપ નથી. જડની પરિણતિ અને રાગની પરિણતિને જાણવી તે વ્યવહારનય છે. મોરપીંછી આદિની ક્રિયા થાય છે તે જડની પરિણતિ છે. આત્મા એને કરે છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે. આત્મા તેને કરી શકે છે એમ નથી. મુનિ નિર્દોષ આહાર લે છે ને સદોષ આહારને છોડે છે—એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે; પણ વ્યવહારથી આત્મા નિર્દોષ આહાર ગ્રહણ કરે છે અને સદોષ આહારને છોડે છે—એમ નથી. આત્મા કર્મને બાંધે છે અને છોડે છે એમ કહેવું તે વ્યવહારનું કથન છે; પણ ખરેખર તે તો જડની પર્યાય છે, આત્માની નથી. આત્મા એને કરી શકતો નથી; છતાં આત્મા જડની પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે એમ માનવું તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે.

ચાલવાની, ખાવાની, બોલવાની આદિ પરિણતિ તો જડની છે, આત્માની નથી. તે પ્રવૃત્તિમાં નયનું પ્રયોજન નથી, પણ તે પ્રવૃત્તિને આત્માની કહેવી તે વ્યવહારનય છે. અને તેને જડની પ્રવૃત્તિ કહેવી તે નિશ્ચયનય છે. પ્રવૃત્તિ કરવી તે વ્યવહારનય નથી. જે એક દ્રવ્યની ક્રિયાને બીજા દ્રવ્યની ક્રિયામાં મેળવે છે, એને ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્યની શ્રદ્ધા નથી. અજ્ઞાનીને આ વાતની ખબર નથી એટલે આ વાત સાંભળતાં એને એમ લાગે છે કે અમે સીધા રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા તેમાં એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકે નહિ એમ કહીને તમોએ ડખો નાખ્યો એમ તેને લાગે છે. અજ્ઞાની માને છે કે જડની પ્રવૃત્તિ આત્માથી થાય છે. તે એકાંત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

પુદ્‌ગલની પરિણતિ એના કારણે થાય છે એમ જાણવું તે નિશ્ચયનય છે અને આત્માએ એને કરી એમ કહેવું તે વ્યવહારનયનું કથન છે. આ રીતે અભિપ્રાય અનુસાર પ્રરૂપણ વિષે બે નય બને છે, પણ કાંઈ પ્રવૃત્તિ જ તો નયરૂપ નથી.

"નિશ્ચયનયાશ્રિત મુનિવરો પ્રાપ્તિ કરે નિર્વાણની."

—એમ શ્રી સમયસારમાં કહેલ છે. ત્યાં તો આત્માની શુદ્ધ પરિણતિને અભેદ કરીને કહેલ છે; પણ અહીં તો એમ કહેવું છે કે જુદા જુદા દ્રવ્યની પરિણતિ જુદી જુદી છે, છતાં એકની પરિણતિને બીજાની પરિણતિ કહેવી તે વ્યવહારનય છે. પરની પરિણતિને આત્મા રાખતો નથી; પણ પરની પરિણતિ આત્મા રાખે છે એમ કહેવું તે વ્યવહારનય છે. માટે જેમ છે તેમ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

સમજવું જોઈએ. કથન કરવું તે વ્યવહારનય છે પણ પ્રવૃત્તિ તે વ્યવહારનય નથી. એ વાતને અહીં સિદ્ધ કરે છે. આત્મા જડની પ્રવૃત્તિરૂપે પ્રવર્તે છે-એમ ચરણાનુયોગમાં કથન આવે છે તે વ્યવહારનયનું કથન છે, પણ વસ્તુનું એવું સ્વરૂપ નથી.

કથનની પદ્ધતિ એવી હોય છે કે જડની પરિણતિથી આત્માની પરિણતિ સુધરે છે; કેમ કે કોઈને એવી પ્રવૃત્તિમાં આત્માની પરિણતિ મંદકષાયરૂપ હોય છે; માટે નિમિત્તનું કથન છે કે આત્મા એ પ્રવૃત્તિને કરે છે. નિશ્ચયથી બાહ્ય પ્રવૃત્તિ તો જડની છે, અને રાગની પરિણતિ તે આત્માની છે. માટે કથનમાં બે નય પડે છે, પણ પ્રવૃત્તિમાં નય નથી.

આત્માના દ્રવ્ય-ગુણમાં તો વિકાર નથી, અને પર્યાયમાં વિકાર આવ્યો તે ક્યાંથી આવ્યો? તો કહે કે કર્મના કારણે આવ્યો. તો ત્યાં તેમ જ સત્ય માની લે તો તે નયને સમજતો નથી. કર્મની અવસ્થા તે પુદ્ગલની છે, એમ કહેવું તે નિશ્ચય છે, અને તેનાથી આત્મામાં વિકાર થયો એમ કહેવું તે વ્યવહારનય છે. આમ બંને નયને જાણવા તે યથાર્થ છે, પણ બંને નયને આદરણીય માનવા તે ભ્રમણા છે.

❀ નિશ્ચયને ઉપાદેય અને વ્યવહારને હેય માનવો તે બંને નયનું શ્રદ્ધાન છે ❀

પ્રશ્ન :—તો શું કરીએ?

ઉત્તર :—નિશ્ચય વડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને તો સત્યાર્થ માની તેનું શ્રદ્ધાન અંગીકાર કરવું, તથા વ્યવહારનય વડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને અસત્યાર્થ માની તેનું શ્રદ્ધાન છોડવું. આત્મા ખાઈ શકે છે, આત્મા કર્મ બાંધે છે, આત્મા શરીર ચલાવી શકે છે વગેરે પ્રકારની શ્રદ્ધાને છોડો. પહેલાં બંને નયનું શ્રદ્ધાન કરવાનું કહેલ ત્યાં તો બંને નય છે તેને જાણવા-એમ કહેવાનો આશય હતો; અને અહીં નિશ્ચય ઉપાદેય અને વ્યવહારને હેય માનવો તે બંને નયનું શ્રદ્ધાન છે-એમ સમજવું; પણ નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય બંને આદરણીય છે-એમ નથી.

શ્રી સમયસાર કળશ ૧૭૩માં પણ એ જ કહ્યું છે કે—

सर्वत्राध्यवसानमेवमखिलं त्याज्यं यदुक्तं जिनै-
स्तन्मन्ये व्यवहार एव निखिलोऽप्यन्याश्रयस्त्याजितः।
सम्यङ्‌निच्चयमेकमेव तदमी निष्कंपमाक्रम्य किं
शुद्धज्ञानघने महिम्नि न निजे बध्नन्ति सन्तो धृतिम्॥

'જેથી બધાય હિંસાદિ વા અહિંસાદિમાં અધ્યવસાય છે તે બધા જ છોડવા એવું શ્રી જિનદેવે કહ્યું છે; તેથી હું એમ માનું છે કે જે પરાશ્રિત વ્યવહાર છે તે સઘળોય છોડાવ્યો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે. તો સત્પુરુષ એક નિશ્ચયને જ ભલા પ્રકારે નિશ્ચયપણે અંગીકાર કરી, શુદ્ધ જ્ઞાનઘનરૂપ પોતાના મહિમામાં સ્થિતિ કેમ કરતા નથી?'

ભાષા આદિની ક્રિયા મેં કરી, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ આદિની ક્રિયા જડની પરિણતિ છે. તે આત્મા કરે છે, એવા અધ્યવસાનો છોડવા. વળી મેં પરની દયા પાળી, સાચું બોલ્યો, બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું એ બધા અધ્યવસાન છોડવા યોગ્ય છે; કેમ કે એ બધી જડની પરિણતિ છે, આત્માની નથી. પરિગ્રહ આદિને આત્મા છોડી શકતો નથી. મારા આત્માથી પરની હિંસા થઈ, મેં પરની દયા પાળી વગેરે માનવું તે મિથ્યાત્વ છે–તે એકત્વબુદ્ધિ છે. નિમિત્તની પરિણતિ પરથી થઈ છે તેને બદલે મારાથી થઈ એ બધાં અધ્યવસાન મિથ્યાત્વ છે માટે છોડવા યોગ્ય છે.

નિમિત્તની સાથે એકતાબુદ્ધિ છોડવી એમ જિનેશ્વર ભગવાનના ૐધ્વનિમાં આવ્યું છે, આત્માએ પરદ્રવ્યમાં એટલે કોઈ પણ પર—આત્મામાં કે પુદ્‌ગલમાં એકત્વબુદ્ધિ કરવી નહિ—એમ ભગવાને કહ્યું છે તેથી હું એમ માનું છું કે જે પરાશ્રિત વ્યવહાર છે તે સઘળોય છોડાવ્યો છે. એનો અર્થ એવો છે કે—વ્યવહારની રુચિ છે તે જ મિથ્યાત્વ છે. માટે સત્પુરુષે એક નિશ્ચયનયને જ આદરણીય માનવો જોઈએ.

[વીર સં. ૨૪૭૯ પ્ર. વૈશાખ સુદ ૧ મંગળવાર, તા. ૧૪-૩-૫૩]

જુઓ, આ શ્લોકનો અર્થ સમયસાર નાટકમાં કહેલ છે.

असंख्यात लोक परवांन जे मिथ्यात भाव,
तेई विवहार भाव केवली-उकत हैं।
जिन्हकौ मिथ्यात गयौ सम्यक दरस भयौ,
ते नियत-लीन विवहारसौं मुकत हैं।।
निरविकलप निरुपाधि आतम समाधि,
साधि जे सुगुन मोख पंथकौं ढुकत हैं।
तेई जीव परम दसामैं थिररूप ह्वै कै
धरममैं धुके न करमसौं रुकत हैं।।

અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ જે મિથ્યાત્વભાવ છે. તે બધો વ્યવહારભાવ છે. તેને આદરણીય માને તો તેને કેવળી ભગવાને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેલ છે. અહીં તો વ્યવહારભાવને જ મિથ્યાત્વ કહેલ છે. અસ્થિરતાનો ભાવ ગૌણ છે; એટલે કે વ્યવહારનો આગ્રહ છે—વ્યવહારની રૂચિ છે તે મિથ્યાત્વ છે, પરની જે જે પર્યાય થાય છે, તે હું હતો માટે થઈ, એ માન્યતાને મિથ્યાત્વ કહેલ છે. વ્યવહારભાવ ત્યાં મિથ્યાત્વભાવ અને મિથ્યાત્વભાવ ત્યાં વ્યવહારભાવ એમ કહેલ છે. જ્ઞાનીને વ્યવહારભાવ નથી. જુઓ તો ખરા, અહીં કડક વાત લીધી છે. ગ્રંથકારે વ્યવહાર-

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ભાવને મિથ્યાત્વ કહેલ છે તે એકત્વબુદ્ધિનો વ્યવહાર છે. જ્ઞાનીને એકત્વબુદ્ધિનો વ્યવહાર હોતો નથી. માટે વ્યવહારમાં એકત્વબુદ્ધિ માનવી તે જ મિથ્યાત્વ છે. તે એકત્વબુદ્ધિને જિનેશ્વર ભગવાને છોડાવી છે.

આગળ આઠમા અધિકારમાં આવે છે કે—ભગવાને મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો છે અને અમે પણ ઉપદેશ આપીએ છીએ. તે તો નિમિત્તનું કથન છે, પણ એ પ્રમાણે માનવું નહિ, એ માન્યતા છોડવા જેવી છે આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાનઘન છે એનો મહિમા થતાં રાગનો મહિમા રહેતો નથી. અહીં વ્યવહારનો તો ત્યાગ કરાવ્યો છે માટે નિશ્ચયને અંગીકાર કરી નિજ મહિમારૂપ પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. વળી મોક્ષપાહુડની ૩૧ મી ગાથામાં કહેલ છે કે :—

❀ જે આત્માર્થમાં જાગે છે તે વ્યવહારમાં સૂતા છે ❀

जो सुत्तो ववहारे सो जोई जग्गए सकज्जम्मि।
जो जग्गदि ववहारे सो सुत्तो अप्पणो कज्जे॥

અર્થ :—જે વ્યવહારમાં સૂતા છે તે યોગી પોતાના કાર્યમાં જાગે છે; તથા જે વ્યવહારમાં જાગે છે તે પોતાના કાર્યમાં સૂતા છે; માટે વ્યવહારનયનું શ્રદ્ધાન છોડી નિશ્ચયનયનું શ્રદ્ધાન કરવા યોગ્ય છે.

સંસ્થા બનાવો, બહારમાં પ્રચાર કરો, શરીરાદિની ક્રિયા કરો એમ જે વ્યવહારમાં જાગતા છે તે સ્વભાવમાં સૂતા છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ પરના કાર્યમાં રોકાયો છે, તે પોતાના કાર્યમાં સૂતો છે. અહીંના શ્રી જિનમંદિર, સમવસરણ, સ્વાધ્યાયમંદિર, પ્રવચનમંડપ, માનસ્તંભ (ધર્મસ્તંભ), બ્રહ્મચર્યાશ્રમ આદિ જોઈને લોકોને એમ થઈ જાય છે કે આવું આપણે ત્યાં બનાવીએ અને બહારમાં પ્રભાવના કરીએ.—એમ જેની બહારમાં બુદ્ધિ છે તે વ્યવહારમાં જાગતા છે અને પોતાના કામ માટે સૂતા છે.

જ્ઞાની સમજે છે કે પરના મહિમાથી આત્માનો મહિમા નથી. સમંતભદ્ર આચાર્ય કહે છે કે અહો ભગવાન! આપનો મહિમા આ સમવસરણાદિથી નથી. આત્મામાં અનંત ચતુષ્ટય પ્રગટ થયાં છે એ આપનો મહિમા છે–એમ જે આત્માના મહિમામાં જાગતા છે તે વ્યવહારમાં સૂતા છે. તે પોતાનું કાર્ય કરવામાં જાગતા છે. અજ્ઞાનીને પરનો મહિમા આવે છે; તેને ધર્મનો મહિમા નથી.

જુઓ, હવે સિદ્ધાંત કહે છે કે—વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને અથવા તેના ભાવોને અથવા કારણ-કાર્યાદિને કોઈના કોઈમાં મેળવી નિરૂપણ કરે છે; માટે એ શ્રદ્ધાન મિથ્યા જ છે. આત્માનું શરીર છે, આત્માનાં આઠ કર્મ છે–એમ વ્યવહારનય બે દ્રવ્યને મેળવીને વાત કરે છે, પણ વસ્તુનો સ્વભાવ એવો નથી. તેથી તે શ્રદ્ધાથી મિથ્યાત્વ થાય છે. માટે વ્યવહારનયનું

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

શ્રદ્ધાન કરવા જેવું નથી. દસ પ્રાણ આત્માને હોય છે, એવા વ્યવહાર કથનને સત્યાર્થ માની લેવું તે મિથ્યાત્વ છે.

પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાયમાં કહેલ છે કે—પદાર્થનો જેવો સ્વભાવ છે તેને તેવો નિરૂપણ કરવો તે નિશ્ચય છે, અને જેમ જૂઠાબોલો માણસ અનેક કલ્પના કરીને પોતાનું જૂઠું તાદૃશ કરી બતાવે છે. તેમ વ્યવહારનય નિમિત્તનું છળ પામીને લાંબું લાંબું કરીને કથન કરે છે. તેથી તે છોડવા યોગ્ય છે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ પ્ર. વૈશાખ સુદ ૨ બુધવાર, તા. ૧૫-૪-૫૩]

✽ વ્યવહાર જાણવા યોગ્ય છે—ઉપાદેય નથી. ✽

શ્રી સમયસાર ગાથા ૧૨માં કહ્યું છે કે જે રાગ આવે તેને જાણવો તે પ્રયોજનવાન છે. પૂર્ણદશા થઈ નથી ત્યાં સુધી રાગ આવે છે તેને જાણવો તે વ્યવહાર છે, પણ આદરવો તે વ્યવહાર નથી. નિશ્ચય એક અંશ છે અને વ્યવહાર પણ એક અંશ છે. તે બંનેનું સાચું જ્ઞાન કરવું તે પ્રમાણ છે. વ્યવહારનય જાણવો પ્રયોજનવાન છે પણ તેનાથી લાભ થાય છે એવી શ્રદ્ધા છોડો. વ્યવહાર નથી જ એમ માનો તો એકાંત મિથ્યાત્વ થાય છે. વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય અને પરદ્રવ્યને મેળવીને વાત કરે છે તે પ્રમાણે માની લેવું તે મિથ્યાત્વ છે.

✽ નવ પ્રકારના આરોપ–વ્યવહાર ✽

આલાપપદ્ધતિમાં નવ પ્રકારના આરોપને વ્યવહાર કહેલ છે. (૧) દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો આરોપ, (૨) ગુણમાં ગુણનો આરોપ, (૩) પર્યાયમાં પર્યાયનો આરોપ, (૪) દ્રવ્યમાં ગુણનો આરોપ, (૫) દ્રવ્યમાં પર્યાયનો આરોપ, (૬) ગુણમાં દ્રવ્યનો આરોપ, (૭) ગુણમાં પર્યાયનો આરોપ, (૮) પર્યાયમાં દ્રવ્યનો આરોપ, અને (૯) પર્યાયમાં ગુણનો આરોપ કરવો તે વ્યવહાર છે.

(૧) એકેન્દ્રિય આદિ શરીરવાળો જીવ કહેવો તે દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો આરોપ છે. (૨) ઇન્દ્રિયના નિમિત્તે જ્ઞાન થાય છે માટે જ્ઞાનને મૂર્તિક કહેવું તે ગુણમાં ગુણનો આરોપ છે. (૩) શુદ્ધ જીવની પર્યાયને જીવની પર્યાય કહેવી તે પર્યાયમાં પર્યાયનો આરોપ છે. (૪) જ્ઞાનમાં અજીવદ્રવ્ય જણાય છે માટે તે દ્રવ્યમાં જ્ઞાનનો આરોપ કરવો તે બીજા દ્રવ્યમાં ગુણનો આરોપ છે. લાકડી જ્ઞાનમાં જણાય છે માટે લાકડીને જ્ઞાન કહેવું તે પરદ્રવ્યમાં ગુણનો આરોપ છે. (૫) એક પ્રદેશી પુદ્‌ગલ પરમાણુને દ્વિઅણુઆદિ સ્કંધોના સંબંધથી બહુપ્રદેશી કહેવું તે દ્રવ્યમાં પર્યાયનો આરોપ છે. (૬) જ્ઞાનને આત્મા કહેવો તે ગુણમાં દ્રવ્યનો આરોપ છે. (૭) જ્ઞાનગુણને પરિણમનશીલ જ્ઞાનગુણની પર્યાય કહેવી તે ગુણમાં પર્યાયનો આરોપ છે. (૮) સ્થૂલ–સ્કંધને પુદ્‌ગલદ્રવ્ય કહેવું તે પર્યાયમાં દ્રવ્યનો આરોપ છે અને (૯) ઉપયોગરૂપ પર્યાયને જ્ઞાન કહેવું

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તે પર્યાયમાં ગુણનો આરોપ છે.—આ નવ બોલમાં બધા વ્યવહારના બોલ સમાઈ જાય છે. આ વ્યવહારનયનું કથન છે પણ એ પ્રમાણે માનવું નહિ. વિકાર હતો માટે કર્મ બંધાયું તે વ્યવહારનું કથન છે પણ એ પ્રમાણે માની લેવું તે મિથ્યાત્વ છે.

વ્યવહારનય પદાર્થનું અસત્યાર્થ કથન કરે છે; તે પ્રમાણે માનવું મિથ્યાત્વ છે

જુઓ, અહીં પંડિતજીએ વ્યવહારની ખૂબ સ્પષ્ટતા કરી છે. પાઠશાળા ખોલી વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કર્યા, જિનમંદિરો બનાવ્યા–એ બધું વ્યવહારનયનું કથન છે. પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું નથી. નિમિત્તની ઉપસ્થિતિ બતાવવા માટે શાસ્ત્રમાં વ્યવહારથી કથન કરેલ છે. વ્યવહાર પદાર્થોનું કથન કરે છે, માટે એ પ્રમાણે માની ન લેવું. માનતુંગ આચાર્યે ભક્તામરથી તાળાં તોડી નાખ્યા, સીતાજીના બ્રહ્મચર્યથી અગ્નિ પાણીરૂપ થઈ, શ્રીપાળને ગંધોદકથી રોગ મટ્યો, શાંતિનાથ ભગવાન શાંતિના કર્તા છે, વગેરે ખરેખર સત્યાર્થ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે, કેમ કે કોઈની પર્યાય કોઈ કરતું નથી, પણ નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધ બતાવવા વ્યવહારનયથી કથન કરવામાં આવે છે.

તીર્થંકર ભગવાને અનંત જીવોને તાર્યા, ભગવાને યજ્ઞમાં પશુહિંસા થતી હતી તે બંધ કરાવી. ભગવાને તીર્થની સ્થાપના કરી, આ બધા નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધના કથન છે. એ પ્રમાણે જ માની લેવું તે મિથ્યાત્વ છે. ભગવાને તીર્થને સ્થાપ્યા નથી, ભગવાને હિંસા બંધ કરાવી નથી, અને ભગવાને અનંત જીવોને ખરેખર તાર્યા નથી એ વાત સત્ય છે. કેમ કે કોઈનું કોઈ કરતું નથી. શાસ્ત્રમાં લખાણ આવે કે સંજ્વલનકષાયનો તીવ્ર ઉદય હોય તો છઠ્ઠું ગુણસ્થાન હોય છે અને મંદ ઉદય હોય તો સાતમું ગુણસ્થાન હોય છે. એ નિમિત્તનું કથન છે પણ ખરેખર એમ નથી. જ્ઞાનાવરણીય જ્ઞાનને રોક્યું એમ કોઈના કારણ–કાર્ય કોઈમાં વ્યવહારનય મેળવે છે. પાણી પીવાથી તૃષા મટી, ખાવાથી ભૂખ મટી અને તેથી આત્મામાં શાંતિ થઈ એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે.

શાસ્ત્રમાં જ્યાં જ્યાં વ્યવહારનું કથન આવે, દ્રવ્યમાં પર્યાયનો, દ્રવ્યમાં ગુણનો, દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો આરોપ કરવામાં આવે તો તે પ્રમાણે શ્રદ્ધા કરવી નહિ. સંસારની વાતમાં ખૂબ ડહાપણ બતાવે અને અહીં આ વાત આવે ત્યાં કહે કે અમારાથી સમજાય નહિ, એનો અર્થ એ છે કે ધર્મની રુચિ જ નથી. રુચિ હોય તો સમજ્યા વિના રહે નહિ અને આ વાત સમજાયા વિના ધર્મ કે શાંતિ થાય એમ નથી. આત્માને સમજ્યા વિના નમોકાર મંત્ર ભણતાં ભણતાં દેહ છૂટી જાય તોપણ તેને સમાધિ કહેવાય નહિ. કદાચિત્ શુભભાવ હોય તો પુણ્યબંધ થાય. આંગળીથી લાકડી ઊંચી થઈ તે કોઈનું કારણ–કાર્ય કોઈમાં મેળવીને વ્યવહારનયથી કથન કરેલ છે, પણ ખરેખર આંગળીથી લાકડી ઊંચી થઈ નથી. આંગળીથી મોઢામાં કોળિયો મૂકાય છે તે વ્યવહારનયનું કથન છે. આત્મા આંગળીને ચલાવે નહિ, ચાવીને ખાઈ શકતા નથી—એ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

યથાર્થ છે, કેમ કે કોઈને કોઈ ચીજ સ્પર્શ કરતી નથી આત્મા પુદ્‌ગલને સ્પર્શ કરતો જ નથી તો આત્માના કારણે ખોરાક લેવાય છે, એમ કહેવું તે વ્યવહારનયનું કથન છે. ઘંટીથી લોટ થાય છે એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે કેમ કે ઘંટી અને ઘઉં વચ્ચે અન્યોન્યઅભાવ છે. એક દ્રવ્યના કારણે બીજા દ્રવ્યનું કાર્ય માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. શિક્ષકોની વ્યવસ્થા બરાબર છે, માટે છોકરાઓ હોશિયાર થાય છે, કવિ કવિતા સુંદર બનાવે છે–એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. અજ્ઞાની લોકો તો એમ જ માને છે, પણ જ્ઞાની એમ માનતો નથી. નિશ્ચયનય એક—બીજાના અંશને મેળવતો નથી, તેથી જ્ઞાની એની શ્રદ્ધા કરે છે. નિશ્ચયનય કોઈમાં ભેળસેળ કરતો નથી. માટે નિશ્ચયની શ્રદ્ધા કરવી અને વ્યવહારનયની શ્રદ્ધા છોડવી એમ કહેલ છે.

❀ બન્ને નયોના ગ્રહણનો અર્થ ❀

પ્રશ્ન :—જો એમ છે તો જિનમાર્ગમાં બન્ને નયોનું ગ્રહણ કરવું કહ્યું છે તેનું શું કારણ?

ઉત્તર :—જિનમાર્ગમાં કોઈ ઠેકાણે તો નિશ્ચયનયની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન છે, તેને તો "સત્યાર્થ એમ જ છે"–એમ જાણવું. દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય સ્વયંસિદ્ધ છે–તેને તો એમ જ સત્ય છે એમ જાણવું તથા કોઈ ઠેકાણે વ્યવહારનયની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન છે તેને "એમ નથી" પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ ઉપચાર કર્યો છે એમ જાણવું. કર્મથી વિકાર થયો એમ જ છે નહિ. આગળ આવશે કે દર્શનમોહથી મિથ્યાત્વ થાય છે તે વ્યવહારનું કથન છે, તેથી તેને સત્ય માની લેવું નહિ. શાસ્ત્રમાં બે નયની વાત હોય છે. એક નય તો જેવું સ્વરૂપ છે તેવું જ કહે છે અને બીજો નય જેવું સ્વરૂપ હોય તેવું કહેતો નથી, પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ કથન કરે છે એમ જાણવું.

ઘીનો ઘડો કહેવાય છે પણ ઘડો ઘીનો નથી. ઘીનો સંયોગ છે તે જણાવવા ઘીનો ઘડો કહેલ છે. ત્યાં વ્યવહારનયની મુખ્યતાએ કથન છે પણ વાસ્તવિકપણે એમ નથી–એમ જાણવું, તેનું નામ બન્ને નયનું ગ્રહણ છે. રાગ થાય છે. એને જાણવો પણ રાગ મારો છે અને એ આદરણીય છે–એમ માનવું નહિ. ભગવાનના દર્શનથી કે દેવઋદ્ધિથી સમગ્દર્શન થાય છે એમ માનવું નહિ. તે નિમિત્તનું કથન છે.—એમ જાણવું તે વ્યવહારનયનું ગ્રહણ છે. નિશ્ચયનય ઉપાદેય છે અને વ્યવહારનય હેય છે એમ જાણવું. તે બન્ને નયનું ગ્રહણ છે, પણ બન્ને નય અંગીકાર કરવા જેવા છે એનું નામ કાંઈ બન્ને નયનું ગ્રહણ નથી. અહીં તો જાણવાનું નામ જ ગ્રહણ કહેલ છે.

❀

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

[પ્ર. વૈશાખ સુદ ૩ ગુરુવાર, તા. ૧૩-૪-૫૩]

❀ બન્ને નયોને સમાન સત્યાર્થ ન જાણવા ❀

જેમ લૌકિકમાં મોસાળના ગામના કોઈ મુરબ્બીને 'કહેણો મામો' કહે છે પણ તે સાચો મામો નથી, કહેવા માત્ર છે; તેમ આત્માની પર્યાયમાં થતા દયા-દાનાદિના પરિણામને 'કહેણા મામા'ની જેમ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. આત્માની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને આચરણરૂપી નિશ્ચય ધર્મ પ્રગટ્યો હોય તે જીવના શુભરાગને વ્યવહારધર્મ કહેવાય છે—એમ બન્ને પડખાં જાણવાં તેનું નામ બન્ને નયોનું ગ્રહણ કરવું કહ્યું છે. વ્યવહારને અંગીકાર કરવાની વાત નથી. ઘડો ઘીનો નથી પણ માટીનો છે. તેમ શુભ રાગપરિણામ ધર્મ નથી, કહેવામાત્ર છે.—આમ જાણવું તેને ગ્રહણ કરવું કહ્યું છે. જ્યાં વ્યવહારની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન હોય ત્યાં 'એમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ ઉપચાર કર્યો છે'—એમ જાણવું. બન્ને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી ભ્રમરૂપ ન પ્રવર્તવું.

વળી નિશ્ચયથી ધર્મ થાય છે ને વ્યવહારથી પણ ધર્મ થાય છે અથવા નિશ્ચયથી નિશ્ચયધર્મ છે ને વ્યવહારથી વ્યવહારધર્મ છે, અથવા કોઈ વખત ઉપાદાનથી કામ થાય ને કોઈ વખત નિમિત્તથી કામ થાય, અથવા કોઈ વખત જ્ઞાનાવરણીયકર્મથી જ્ઞાન રોકાય અથવા કોઈ વખત પોતાના કારણે જ્ઞાન રોકાય એમ માનવું તે ભ્રમણા છે. ખરેખર જ્ઞાનાવરણીયકર્મથી જ્ઞાન રોકાતું નથી, અંતરાયથી વીર્ય રોકાતું નથી, મોહનીયકર્મથી ચારિત્ર રોકાતું નથી. કર્મથી જ્ઞાન રોકાયું વગેરે કથનો બધાં નિમિત્તનાં કથનો છે.

❀ નિમિત્તનો કાંઈ પ્રભાવ પડતો નથી ❀

ગોમ્મટસારમાં લખેલ છે કે ઘી-દૂધ વગરના લૂખા આહારથી વીર્ય હણાય તો એ લખાણ નિમિત્તથી છે. બદામ-પીસ્તામાંથી બુદ્ધિનો વિકાસ થતો હોય તો પાડાને ખવડાવવાથી તેની બુદ્ધિ વિકાસ પામવી જોઈએ, પણ એમ નથી. નિમિત્તનાં કથનોનો અર્થ સમજવો જોઈએ. આત્મામાં ભાવકર્મ પોતાના કારણે છે. તેમાં દ્રવ્યકર્મ નિમિત્ત છે ને બાહ્ય પદાર્થ નોકર્મ છે. તે બધાનો સંબંધ બતાવવા એમ કથન છે.

વળી, સ્મશાનમાં કોઈ માણસ એકલો જાય તો ભય બહુ લાગે, બે જણ સાથે જાય તો ભય ઓછો લાગે ને ત્રણ ચાર જણ આયુધાદિ સહિત જાય તો ભય ઘણો ઓછો લાગે છે; માટે ત્યાં નિમિત્તનો પ્રભાવ પડે છે એમ અજ્ઞાની કહે છે, પણ તે બધું ખોટું છે. ભયના પરિણામ ઓછાવત્તા થાય છે તે પોતાના કારણે થાય છે. હથિયાર આદિને લીધે ભય ઓછો થતો નથી તેમ જાણવું જોઈએ. પોતાની યોગ્યતા મુજબ પરિણામ થાય છે, નિમિત્તની બિલકુલ અસર નથી.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

❀ આત્મામાં રાગની ઉત્પત્તિ ન થવી તે ખરી અહિંસા છે ❀

આત્મામાં રાગની ઉત્પત્તિ ન થવી તે યથાર્થ અહિંસા છે ને રાગની મંદતાને અહિંસા કહેવી તે કહેવામાત્ર છે. પાંચ મહાવ્રતમાં પહેલું અહિંસા મહાવ્રત છે. તે કહેવામાત્ર છે. તે બધા રાગના પરિણામ છે. નિશ્ચયથી તો તે હિંસા છે છતાં તેને અહિંસા કહેવી તે ઉપચારમાત્ર છે.

રાગરહિત દશાને નિશ્ચય મહાવ્રત કહે છે. મંદ રાગાદિ પરિણામ કહેવામાત્ર મહાવ્રત છે. અજ્ઞાની તો જડની ક્રિયામાં મહાવ્રત માને છે ને સમજણ વિના દીક્ષા લઈ લે છે. તેથી અનંત સંસાર વધે છે. માટે બંને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી "આ પ્રમાણે પણ છે તથા આ પ્રમાણે પણ છે." એવા ભ્રમરૂપ પ્રવર્તવાથી તો બંને નયો ગ્રહણ કરવા કહ્યા નથી.

❀ વ્યવહારનય પરમાર્થને સમજાવવા માટે છે ❀

પ્રશ્ન :—જો વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે તો જિનમાર્ગમાં તેનો ઉપદેશ શા માટે આપ્યો? એક નિશ્ચયનયનું જ નિરૂપણ કરવું હતું!

ઉત્તર :—એવો જ તર્ક શ્રી સમયસાર (ગાથા ૮)માં કર્યો છે. ત્યાં આ ઉત્તર આપ્યો છે કે જેમ કોઈ અનાર્યને તેની ભાષા વિના સમજાવી શકાય નહિ તેમ વ્યવહાર વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ અશક્ય છે.

નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ સાચો છે. વીતરાગી પર્યાય સાચો ધર્મ છે. જોઈને ચાલવું, ભાષા મૃદુ બોલવી, તે ખરેખર સમિતિ નથી. શાસ્ત્રમાં કથન આવે છે કે મુનિએ ધોંસરા પ્રમાણે જોઈને ચાલવું વગેરે. તો તેવો ઉપદેશ કેમ કર્યો? તેના સમાધાનમાં જવાબ આપે છે કે વ્યવહાર વિના પરમાર્થ સમજાવી શકાતો નથી.

"સ્વસ્તિ" શબ્દનો અર્થ અનાર્ય ન સમજી શકે, પણ "સ્વસ્તિ"નો અર્થ તેની ભાષામાં કહે કે 'તારું અવિનાશી કલ્યાણ થાઓ' તો તે જીવ સમજી શકે છે. એમ વ્યવહારનો ઉપદેશ છે. મ્લેચ્છ ભાષામાં સમજાવવું પણ બ્રાહ્મણે મ્લેચ્છ થવું નહિ. તેમ વ્યવહારથી સમજાવવામાં આવે પણ વ્યવહારને નિશ્ચય માનવો નહિ. આત્મામાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એવા ભેદ પાડી સમજાવે છે પણ તે કહેવામાત્ર છે. આત્મામાં ખરેખર એવા ભેદ નથી. આત્મા તો અભેદ છે. અજ્ઞાનીને મનમાં વ્યવહાર રમી રહ્યો છે, તેથી વ્યવહારની ભાષાથી આત્માનું સ્વરૂપ કહે છે, પણ તેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ નથી.

વળી વ્યવહાર અંગીકાર કરાવવા વ્યવહાર કહેતા નથી. વ્યવહાર વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ અશક્ય છે તેથી વ્યવહારનો ઉપદેશ છે. વળી એ જ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં એમ કહ્યું છે કે—એ પ્રમાણે નિશ્ચયને અંગીકાર કરાવવા માટે વ્યવહાર વડે ઉપદેશ આપીએ છીએ. પાંચ મહાવ્રત, ૨૮ મૂલગુણ આદિ વ્યવહારનયનો વિષય છે પણ તે અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

પ્રશ્ન :—વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનો ઉપદેશ ન હોઈ શકે તો વ્યવહારનયને કેમ અંગીકાર ન કરવો તે કહો.

સમાધાન :—અહીં કથન બીજી રીતે છે. સમયસારમાં આત્મા વસ્તુને અભેદ કહેલ છે ને તેના પર્યાયાદિ ભેદને વ્યવહાર કહેલ છે. એકરૂપ અભેદ આત્માની દૃષ્ટિ કરાવવા પોતાની પર્યાયના ભેદને ગૌણ કરી વ્યવહાર કહેલ છે. અહીં મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકમાં પરદ્રવ્યથી ભિન્ન ને સ્વભાવોથી અભિન્ન વસ્તુ કહેલ છે. અહીં પોતાની પર્યાય પોતામાં લીધી છે; પોતાના ગુણ–પર્યાયથી અભિન્ન છે એમ અહીં કહેલ છે.

અહીં સ્વના દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયને નિશ્ચય કહેલ છે ને શરીર, કર્મ, નિમિત્તાદિને વ્યવહાર કહેલ છે. વસ્તુ છે તે પરદ્રવ્યથી ભિન્ન છે ને પોતાના સ્વભાવોથી અભિન્ન છે. પોતાના દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાય પોતાના કારણે સ્વયંસિદ્ધ છે. વિકારી કે અવિકારી પર્યાય સ્વયંસિદ્ધ છે. અહીં વિકારી પર્યાય સહિત દ્રવ્ય કહ્યું છે; તેને નિશ્ચય કહે છે ને જડની પર્યાયને વ્યવહાર કહે છે.

❃ વ્યવહારનયથી કથનના ત્રણ પ્રકાર ❃

શ્રી સમયસારની ચૌદમી ગાથામાં વ્યંજનપર્યાય તથા અર્થપર્યાય પણ વ્યવહાર કહેલ છે. તેને અહીં અભિન્ન વસ્તુમાં લીધેલ છે. એમ અપેક્ષા સમજવી જોઈએ. આત્માને જે ન ઓળખતો હોય તેને એમ જ કહ્યા કરીએ તો તે સમજે નહિ. ત્યારે તેને સમજાવવા વ્યવહારનયથી (૧) શરીરાદિપર્યાયની સાપેક્ષતાથી બતાવીએ છીએ. આ એકેન્દ્રિય જીવ, આ મનુષ્ય જીવ–એમ કહે છે. પંચેન્દ્રિય જીવને દશ પ્રાણ છે એમ શરીરાદિ પરદ્રવ્યની અપેક્ષા કરી નર, નારકી, પૃથ્વીકાયાદિરૂપ જીવના ભેદ કર્યા. જડની અપેક્ષા લઈ જીવની ઓળખાણ કરાવવા શરીરને જીવ કહી દે છે. જે આત્માને સમજતો નથી, નિમિત્તના સંબંધ વિનાનો આત્મા જેણે જોયો નથી; દસ પ્રાણના સંબંધ વિનાનો, ઈન્દ્રિયના સંબંધ વિનાનો આત્મા જેણે જોયો નથી, તેને શરીરાદિ સહિત જીવની ઓળખાણ કરાવે છે.

(૨) હવે અંતરના વ્યવહારથી જીવની ઓળખાણ કરાવે છે. અભેદ વસ્તુમાં ભેદ ઉપજાવી. જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણ–પર્યાયરૂપ જીવના ભેદ કર્યા છે. આ જાણવાવાળો તે જીવ, દેખવાવાળો તે જીવ, વીર્યવાળો તે જીવ;—એમ ભેદથી જીવની ઓળખાણ કરાવે છે.

શ્રી સમયસારની સાતમી ગાથામાં કહ્યું છે કે પર્યાયમાં ભેદ છે, પણ વસ્તુને મુખ્ય કરાવવા પર્યાયના ભેદને ગૌણ કરી વ્યવહાર કહે છે. તેથી ભેદ અવસ્તુ છે. ભેદ પોતાની પર્યાય છે, પણ ભેદના લક્ષે રાગી જીવને રાગ થાય છે તેથી અભેદને મુખ્ય કરી ભેદને ગૌણ કરી ભેદને અવસ્તુ કહેલ છે. અહીં મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમાં ભેદને સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુમાં ગણેલ છે ને ભેદથી સમજાવે છે. હવે ત્રીજો બોલ બતાવે છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૩) વળી રાગરહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે. પંચ મહાવ્રતાદિના પરિણામ મોક્ષમાર્ગ નથી. લાખો રૂપિયા દાનમાં આપે તેથી તો ધર્મ નથી પણ તેમાં જે કષાયમંદતા થાય તે પુણ્ય છે, પણ ધર્મ નથી. પૈસા પાપ નથી, પણ પૈસાને પોતાના માનવા તે પાપ છે. પૈસાની જવારૂપ ક્રિયા પુણ્ય નથી પણ કષાયમંદતાના પરિણામ કરે તે પુણ્ય છે; પણ તે પુણ્ય પરિણામ મોક્ષમાર્ગ નથી. વીતરાગભાવ તે મોક્ષમાર્ગ છે, પણ અજ્ઞાની જીવ વીતરાગભાવ તે મોક્ષમાર્ગ એટલાથી સમજતો નથી તેથી તેને વ્યવહારનયથી સમજાવે છે.

ગુજરાતી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક પૃષ્ઠ ૨૫૭, લીટી ૪ માં "વ્યવહારનયથી તત્ત્વશ્રદ્ધાન—જ્ઞાનપૂર્વક પરદ્રવ્યનાં નિમિત્ત મટાડવાની...." લખ્યું છે. તેમાં "વ્યવહારનય" શબ્દ લખેલ છે તે "તત્ત્વશ્રદ્ધાન-જ્ઞાનપૂર્વક" સાથે લાગુ પડતો નથી. તત્ત્વશ્રદ્ધાનજ્ઞાન તો નિશ્ચય છે, વ્યવહાર નથી. તત્ત્વશ્રદ્ધાન-જ્ઞાન જેનો નિશ્ચય પ્રગટ થયાં છે. તેને વ્યવહારનયથી, પરદ્રવ્યના નિમિત્ત મટવાની સાપેક્ષતા વડે, વ્રત આદિના ભેદો બતાવે છે. વીતરાગી ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે-એમ અજ્ઞાની સમજતો નથી, તેથી વ્યવહારનયથી સમજાવે છે. પોતામાં અશુભરાગ મટે છે, ને શુભરાગ થાય છે. તે શુભરાગના વ્રત, શીલ આદિ ભેદો બતાવીને વીતરાગભાવની ઓળખાણ કરાવે છે. જેને નિશ્ચય તત્ત્વશ્રદ્ધાન-જ્ઞાન થયાં છે તેને જે વીતરાગભાવ પ્રગટે છે તે વીતરાગભાવને વ્રત, શીલ, સંયમાદિરૂપ શુભભાવના ભેદો દ્વારા સમજાવે છે, કારણ કે અજ્ઞાની "વીતરાગભાવ" એટલું માત્ર કહેતાં સમજતો નથી.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ પ્ર. વૈશાખ સુદ ૪ શુક્રવાર, તા. ૧૭-૪-૫૩]

આ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક છે. મોક્ષમાર્ગ એટલે શું? આત્માની પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાનભાવરૂપ વિકાર છે તે સંસાર છે, અને વિકાર રહિત પૂર્ણ નિર્મળ જ્ઞાનાનંદદશા પ્રગટે તેનું નામ મોક્ષ છે, અને તે મોક્ષનું કારણ તે મોક્ષમાર્ગ છે. શુદ્ધ આત્માનાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતા તે મોક્ષમાર્ગ છે. પરજીવનું જીવન કે મરણ આત્મા કરી શકતો નથી, અને દયા વગેરેનો શુભભાવ થાય તે પણ ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે ત્રણે વીતરાગભાવરૂપ છે. મારો આત્મા જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપી છે એવી વીતરાગી શ્રદ્ધા થાય તે સમ્યગ્દર્શન છે. પરનું ભલું-બૂરું હું કરી દઉં—એવી માન્યતા તે અજ્ઞાન છે. આત્માની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ વીતરાગભાવ તે જ મોક્ષમાર્ગ છે, તેને જે ઓળખતો નથી તેને વ્યવહારનયથી વ્રત વગેરેના ભેદો પાડીને સમજાવ્યું છે. વ્યવહાર શ્રદ્ધા તે કાંઈ મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગી રત્નત્રય જ છે. પણ તેને ભેદ પાડીને સમજાવ્યું છે.

જીવાદિ સાતે તત્ત્વો ભિન્ન ભિન્ન જેમ છે તેમ તેની શ્રદ્ધા કરવી, સાતે તત્ત્વોના ભાવનું યથાર્થ ભાસન થવું તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. યથાર્થ તત્ત્વશ્રદ્ધા અને જ્ઞાનપૂર્વક વીતરાગભાવ થયો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તે મોક્ષમાર્ગ છે. જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપનું યથાર્થ ભાન થયું હોય, ને વિકાર થાય તે મારા સ્વભાવને માટે બેકાર છે, ને જડની ક્રિયાથી તો મારી શાંતિ નથી જ :—આવી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન સહિત વીતરાગભાવ તે મોક્ષમાર્ગ છે; પણ જે જીવ એવા ભાવને ઓળખતો નથી તેને વ્રતાદિ ભેદ પાડીને સમજાવ્યું છે, તેનું નામ વ્યવહાર છે. મોક્ષમાર્ગરૂપ વીતરાગભાવ તો એક જ પ્રકારનો છે; છતાં અનેક પ્રકારોથી તેનું કથન કરવું તે વ્યવહાર છે. એનો અર્થ એમ નથી કે વ્યવહાર શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–ચારિત્ર તે પણ મોક્ષમાર્ગ છે. વ્યવહાર શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ નથી, પણ જે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે તેનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે વ્યવહારથી ભેદ પાડીને કહ્યું છે.

રાગાદિ તે મોક્ષમાર્ગ નથી. પૈસા ખરચે તેથી કાંઈ ધર્મ થઈ જતો નથી, અને પૈસાથી પુણ્ય પણ નથી. પૈસા ખર્ચે તેમાં મંદકષાય હોય તો પુણ્ય છે; ધર્મ તો જુદી ચીજ છે.

મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ છે. આત્માની પરમ આનંદદશા પ્રગટે તે મોક્ષ છે. મોક્ષ આત્મામાં થાય છે. તેનો ઉપાય પણ આત્માનો વીતરાગભાવ છે; અને તે વીતરાગભાવ એક જ પ્રકારનો છે. તેને જે સમજતો નથી તેને નિમિત્તથી વ્રતાદિના અનેક ભેદ પાડીને સમજાવ્યું છે, પહેલાં સ્ત્રી, વેપાર વગેરેને અશુભ પરિણામના નિમિત્ત બનાવતો, પણ આત્માના ભાનપૂર્વક અંશે વીતરાગતા થતાં, હિંસા વગેરેના અમુક નિમિત્તો છૂટી ગયાં, ત્યાં નિમિત્ત છૂટવાની અપેક્ષાએ અહિંસા–સત્ય વગેરે ભેદ પાડીને સમજાવ્યું છે; પણ ત્યાં જે વ્રતનો શુભરાગ છે તે કાંઈ ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ છે. હિંસાભાવ છૂટ્યો ત્યાં હિંસાનાં નિમિત્ત પણ છૂટ્યાં. રાગ–દ્વેષ વખતે સ્ત્રી વગેરે નિમિત્તો હતાં, વીતરાગભાવ થતાં તે નિમિત્ત છૂટી ગયાં તેથી તે નિમિત્ત છૂટવાની અપેક્ષાએ બ્રહ્મચર્યવ્રત વગેરે કહીને વીતરાગભાવ ઓળખાવ્યો છે, પણ વ્રતાદિના શુભભાવ છે તે કાંઈ વીતરાગભાવ નથી.

❀ વીતરાગભાવરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે તેના વ્રતાદિને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે ❀

અનાસક્તિભાવે જગતનાં કામ કરવાં–એમ અજ્ઞાની લોકો કહે છે, પણ તે વાત મિથ્યા છે. પરનાં કામ આત્મા કરી જ શકતો નથી, છતાં હું તેને કરું એમ માને છે તે જ મિથ્યાત્વ છે. જડ ઇન્દ્રિયોને જીતવી એમ અજ્ઞાની માને છે, તે પણ જૂઠી વાત છે. ઇન્દ્રિયો જડ છે તેને શું જીતવી? પણ અંદર આત્માનું ભાન થતાં ઇન્દ્રિયો તરફનું વલણ છૂટ્યું ત્યાં ઇન્દ્રિયોનું નિમિત્ત છૂટી ગયું. તેથી ઇન્દ્રિયોને જીતી એમ કહેવાય છે. સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાનપૂર્વક ભૂમિકા અનુસાર વીતરાગભાવ થયો તે મોક્ષમાર્ગ છે, અને તે ભૂમિકામાં વ્રતાદિનો શુભરાગ પણ હોય છે. જ્યાં વીતરાગભાવરૂપ યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે ત્યાં વ્રતાદિ ભેદોને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો; પણ જેને વીતરાગભાવરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો જ નથી તેના એકલા રાગને ઉપચારથી પણ મોક્ષમાર્ગ નથી કહેતા. અહીં તો જેને યથાર્થ તત્ત્વનાં નિશ્ચયશ્રદ્ધા–જ્ઞાન પ્રગટ્યાં છે એવા

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

જીવની વાત છે. નિશ્ચય શ્રદ્ધા–જ્ઞાન વગર તો મોક્ષમાર્ગનો અંશ પણ હોય નહિ.

મુનિને ચૈતન્યની નિશ્ચયશ્રદ્ધા–જ્ઞાનપૂર્વક તેમાં લીનતાથી એવો વીતરાગભાવ થયો કે હિંસા–ચોરી–પરિગ્રહ વગેરેનો અશુભભાવ થતો નથી, ત્યાં તેને અહિંસાવ્રત, સત્યવ્રત વગેરેના ભેદોથી સમજાવ્યું છે; પણ ત્યાં મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ છે. તે વીતરાગભાવ એક જ જાતનો છે, રાગ અને નિમિત્તો છૂટવાની અપેક્ષાએ પાંચ વ્રત વગેરે ભેદોથી મોક્ષમાર્ગનું કથન કરીને સમજાવ્યું છે. માટે યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિ શું છે તે સમજવું જોઈએ. શરીરની ક્રિયા સરખી થાય તો ધર્મ થાય—એમ અજ્ઞાની માને છે, પણ શરીરની ક્રિયામાં કાંઈ ધર્મ નથી. મહા વીતરાગી મુનિ હોય, અને લકવા થઈ ગયો હોય, ત્યાં શરીરની ક્રિયાથી વંદનાદિ ન થાય છતાં અંતરમાં સ્વભાવના અવલંબને નિશ્ચય શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપ વીતરાગભાવ ટક્યો છે તે મોક્ષમાર્ગ છે. મુનિની દશા દિગંબર હોય છે. વસ્ત્રનો રાગ તેમને હોતો જ નથી.૨૮ મૂળગુણ હોય છે; પણ ૨૮ મૂળગુણનો શુભભાવ તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગ અંતરસ્વરૂપના આશ્રયે થયેલો વીતરાગભાવ છે. પંચમહાવ્રતના વિકલ્પ વખતે પાછળ તે ભૂમિકાને યોગ્ય વીતરાગભાવ છે, તે જ મોક્ષમાર્ગ છે.

જડ પદાર્થો જગતનાં સ્વતંત્ર તત્ત્વો છે. આહાર આવવો કે છૂટવો તે ક્રિયા જડની છે. આત્માના હાથની તે ક્રિયા નથી. આત્માના ભાન વિના જડની ક્રિયાનું અભિમાન અજ્ઞાની કરે છે; તેને મોક્ષમાર્ગની ખબર નથી.

❀ "બોલે તેના બે" ❀

નિશ્ચયનો ઉપદેશ કરતાં વચ્ચે ભેદરૂપ વ્યવહારથી કથન આવ્યા વિના રહેતું નથી. નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ તો એક જ પ્રકારનો છે, પણ તેને સમજાવતાં ભેદ પાડીને સમજાવ્યું છે. "બોલે તે બે માગે"—એમ નિશ્ચયનો ઉપદેશ કરતાં વ્યવહાર વચ્ચે આવ્યા વિના રહેતો નથી. આ બાબતમાં એક દ્રષ્ટાંત આવે છે કાકા, ભત્રીજા વચ્ચે પાંચ લાડવા હતા, ત્યાં તકરાર થઈ, અને બન્નેએ નક્કી કર્યું કે "જે બોલે તે બે ખાય, ને ન બોલે તે ત્રણ" પછી કોઈ બોલે નહિ. ત્યાં માણસોએ જાણ્યું કે આ બન્ને મરી ગયા છે; તેથી તેને બાળવા માટે સ્મશાનમાં લઈ ગયા; ને બાળવાની તૈયારી કરી ત્યાં ભત્રીજાથી ન રહેવાયું ને બોલ્યો કે "ઊઠ કાકા! ત્રણ તારા...ને બે મારા." તેમ આત્માનો ચિદાનંદ સ્વભાવ છે. તેમાં નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને એકાગ્રતારૂપ મોક્ષમાર્ગ છે. વચ્ચે વિકલ્પ ઊઠ્યો તે રાગ છે. ઉપદેશનો વિકલ્પ ઊઠ્યો ત્યાં નિશ્ચય શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનરૂપ બે લાડવા રહ્યા, પણ નિર્વિકલ્પ રમણતારૂપ ત્રીજો લાડવો ગૂમાવ્યો—માટે કહ્યું કે "બોલે તેના બે." અને ચૈતન્યમાં નિર્વિકલ્પપણે એકાગ્ર થયો ત્યાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણેની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગ છે. વ્યવહારથી કથન કર્યું ત્યાં તેને જ વળગી રહે ને તેનો પરમાર્થ ન સમજે તો તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

❀ વ્યવહારનો પહેલો પ્રકાર ❀

(૧) નર—નારકાદિ શરીરને જીવ કહ્યો કે નરકનો જીવ, દેવનો જીવ, ત્યાં ખરેખર શરીર તે જીવ નથી, પણ શરીરરહિત એકલા જીવને અજ્ઞાની ઓળખતો નથી; તેથી તેને સમજાવવા માટે શરીરના નિમિત્તથી કથન કરીને જીવ ઓળખાવ્યો છે. પણ ત્યાં શરીરને જ જીવ ન માની લેવો. શરીર તો જડ છે, શરીર અને જીવના સંયોગની અપેક્ષાએ કથન કર્યું કે આ એકેન્દ્રિય જીવ, આ નરકનો જીવ; પણ ખરેખર ત્યાં જીવ તો તે એકેન્દ્રિય વગેરે શરીરથી જુદો જ છે. જેને જુદા જીવ પર લક્ષ નથી તેને ઓળખાવવા માટે સંયોગ અપેક્ષાએ કથન કરીને ઓળખાવ્યું છે; પણ કથન કર્યું તેથી કાંઈ શરીર તે જીવ થઈ જતો નથી. શરીર વગરનો એકલો આત્મા અજ્ઞાનીએ કદી જોયો નથી, તેથી તેને સમજાવવા ઉપચારથી કથન કર્યું. તે વ્યવહાર છે. કીડીના શરીરની અપેક્ષાએ "કીડીનો જીવ" એમ કહેવાય, પણ તે કહેવામાત્ર છે. ખરેખર કીડીનું શરીર તે જીવ નથી, જીવ જુદો છે. જીવનું શરીર તો જ્ઞાન છે. "જ્ઞાન વિગ્રહ" તે આત્માનું શરીર છે. ચૈતન્ય ચમત્કાર ભગવાન આત્મા છે, પણ મૃતક કલેવર એવા આ જડ શરીરમાં તે મૂર્છાઈ ગયો છે. જીવતાં પણ શરીર તો મૃતક કલેવર જ છે. શ્રી સમયસારની ૯૬ મી ગાથામાં કહે છે કે ભગવાન આત્મા તો પરમ અમૃતરૂપ વિજ્ઞાનઘન છે, ને શરીર તો જડ મૃતક કલેવર છે. અજ્ઞાની ભિન્ન ચૈતન્યને ચૂકીને શરીર તે જ હું, 'શરીરની ક્રિયા મારાથી થાય છે'—એવી માન્યતાથી મૃતક કલેવરમાં મૂર્છિત થયો છે. તે અજ્ઞાનીને આત્મા શરીરથી ભિન્ન ભાસતો નથી. નિશ્ચયથી આત્મા તો વિજ્ઞાનઘન છે, અને શરીરના સંયોગથી જીવનું કથન કર્યું તે વ્યવહાર છે; પણ ત્યાં ખરેખર જીવને શરીરવાળો જ માની લે તો તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અરે જીવ! શરીર તો મડદું છે. ને તું તો ચૈતન્યઘન છો, માટે "હું શરીરને ચલાવું છું"—એવું મૃતક કલેવરનું અભિમાન છોડી દે. શરીર તો મૃતક કલેવર છે. તે તારા ધર્મનું સાધન નથી. તારો આત્મા અમૃતપિંડ વિજ્ઞાનઘન છે તે જ તારા ધર્મનું સાધન છે. શરીરને જીવ કહ્યો ત્યાં જીવ તો વિજ્ઞાનઘન છે, ને શરીર જડ છે, તેનાથી જીવ જુદો છે એમ સમજવું.

❀ વ્યવહારનો બીજો પ્રકાર ❀

(૨) વળી વ્યવહારનો બીજો પ્રકાર એ છે કે અભેદ આત્મામાં જ્ઞાન-દર્શનાદિના ભેદો પાડીને કથન કર્યું તે વ્યવહાર છે, પણ ત્યાં ખરેખર આત્મા તો અભેદ-એક છે. જાણે તે આત્મા, શ્રદ્ધા કરે તે આત્મા, આનંદ તે આત્મા—એમ જુદા જુદા ગુણના ભેદથી આત્મા ઓળખાવ્યો, પરંતુ ત્યાં આત્મા કાંઈ જુદો જુદો નથી. આત્મા તો બધા ગુણોનો અભેદ પિંડ છે. સમજાવવા માટે અનેક ભેદ પાડીને કહ્યું, પણ નિશ્ચયથી આત્મા અભેદ છે તે જ જીવવસ્તુ છે-એમ સમજવું. વિશ્વાસ કરનાર કોણ છે? શરીર-પૈસા-સ્ત્રી વગેરેનો વિશ્વાસ કરે છે, તે કોણ છે?-કે આત્મા પોતાના શ્રદ્ધાગુણથી વિશ્વાસ કરે છે. માટે શ્રદ્ધા કરે તે આત્મા છે. તો હે ભાઈ! તારા શ્રદ્ધાગુણ વડે જેમ તું પરનો વિશ્વાસ કરે છે તેમ શ્રદ્ધાને અંતર્મુખ કરીને તારા

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આત્માની શ્રદ્ધા કર. એ પ્રમાણે સમજાવ્યું છે. ત્યાં કાંઈ શ્રદ્ધા અને આત્મા વચ્ચે ભેદ નથી, પણ સમજાવતાં કથનમાં ભેદ આવે છે.

પહેલાં તો એમ કહ્યું કે શરીરાદિ પરવસ્તુને જીવ કહેવો તે કથનમાત્ર છે, ખરેખર જીવ તેવો નથી. જીવ તો શરીરથી જુદો છે. તે જ પ્રમાણે ગુણભેદથી સમજાવ્યું છે; પણ વસ્તુ તો ગુણ-પર્યાયોનો અભેદ એક પિંડ છે. માટે ભેદથી જ વસ્તુની શ્રદ્ધા ન કરવી, પણ અભેદ વસ્તુની શ્રદ્ધા કરવી. પરથી ભિન્ન અને સ્વભાવથી અભિન્ન-એ રીતે જીવની ઓળખાણ કરાવી છે. હવે વ્યવહારનો ત્રીજો પ્રકાર કહેશે. વ્રતાદિ ભેદોને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો ત્યાં ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. ખરો મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ જ છે. તે વાત હવે કહેશે.

❀

[વીર સં. ૨૪૭૯ પ્ર. વૈશાખ સુદ ૫ શનિવાર, તા. ૧૭-૪-૫૩]

આત્માએ સાચાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને ગ્રહ્યાં અને કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્રને છોડ્યા—એ ઉપચારથી છે; કેમ કે આત્માની ઓળખાણ થતાં વીતરાગી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિનો શુભરાગ આવ્યો ને કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્રના સેવનનો મિથ્યાભાવ છૂટી ગયો, ત્યાં કુદેવાદિ નિમિત્ત પણ છૂટી ગયાં. આત્માએ તેને છોડ્યાં એમ કહેવું તે વ્યવહારમાત્ર છે. પરને કોણ છોડે અને ગ્રહે?

સ્વરૂપમાં લીન થયો અને સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું લક્ષ પણ છૂટી ગયું. ત્યાં નિમિત્તનું લક્ષ છૂટવાની અપેક્ષાએ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને પણ છોડ્યા એમ કહેવાય છે. પરદ્રવ્યનું નિમિત્ત મટવાની અપેક્ષાએ કથન કર્યું છે કે હિંસા છોડીને પરજીવની અહિંસા ગ્રહણ કરી; અસત્ય છોડ્યું ને સત્ય ગ્રહણ કર્યું; ચોરી છોડી ને અચૌર્ય ગ્રહણ કર્યું; પરિગ્રહ છોડ્યો ને દિગંબરદશા ગ્રહણ કરી; અબ્રહ્મ છોડ્યું ને બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કર્યું; પણ ત્યાં એમ સમજવું કે સ્વભાવના અવલંબને આત્માને વીતરાગભાવ થતાં તે તે પ્રકારનો રાગ છૂટી ગયો. ખરેખર રાગને છોડવો તે પણ વ્યવહારથી છે, કેમ કે જે રાગ થયો તેને તે સમયે છોડવો શું? અને બીજા સમયે તો તે રાગનો વ્યય થઈ જાય છે. માટે ખરેખર રાગનું પણ ગ્રહણ—ત્યાગ નથી, પણ સ્વભાવમાં એકાગ્રતા વડે જ વીતરાગભાવ પ્રગટ થયો ત્યાં રાગને છોડ્યો એમ કહેવાય છે. અને રાગ છૂટતાં હિંસાદિ નિમિત્તોને છોડ્યાં એમ પણ ઉપચારથી કહેવાય છે. પંચમહાવ્રતાદિનો શુભભાવ થતાં હિંસાદિ તરફનો અશુભભાવ છૂટ્યો, પણ ત્યાં તે શુભરાગરૂપ સંયમાદિક કે વ્રત તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. છ કાયની દયાનો ભાવ તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ જ છે, તે વીતરાગભાવમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સમાઈ જાય છે.

❀ વ્યવહારનો ત્રીજો પ્રકાર ❀

પરદ્રવ્યનું નિમિત્ત મટવાની અપેક્ષાએ વ્રત-તપ વગેરેને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો, ત્યાં તેને જ મોક્ષમાર્ગ ન માની લેવો, પણ તે તો વ્યવહારમાત્ર કથન છે. કેમ કે જો પરદ્રવ્યનાં ગ્રહણ-ત્યાગ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આત્માને હોય તો આત્મા પરનો કર્તા-હર્તા થાય, પણ એમ વસ્તુસ્વરૂપ નથી. કોઈ દ્રવ્યની ક્રિયા બીજા દ્રવ્યને આધીન નથી. શરીરને હું ચલાવું એમ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. શરીરની આંગળી ચાલે કે ભાષા બોલાય તે જીવની ક્રિયા નથી, જીવે તે ક્રિયા કરી નથી; છતા મારાથી તે ક્રિયા થઈ એમ જે માને તે જૈન નથી. તેને નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા નથી. આંગળીની ક્રિયા આત્માને આધીન નથી. માથાના વાળનો લોંચ થાય ત્યાં આંગળીને આધીન તે ક્રિયા નથી. તેમજ આંગળીની ક્રિયા આત્માને આધીન નથી. કોઈ દ્રવ્યની ક્રિયા કોઈ બીજા દ્રવ્યને આધીન નથી. બહારનો ત્યાગ તે તો મોક્ષમાર્ગ નથી અને અંદર વ્રતાદિનો શુભરાગ તે પણ મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ છે. સ્વભાવ તરફ ઝૂક્યો ત્યાં રાગ છૂટ્યો ને વીતરાગ થયો. તેથી સ્વભાવ તરફ ઝૂક્યો તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. પહેલાં કંઈ આત્માએ પરદ્રવ્યને ગ્રહણ કર્યું ન હતું અને વીતરાગતા થતાં કાંઈ આત્માએ પરદ્રવ્યને છોડ્યું નથી. પરદ્રવ્ય તો ત્રણે કાળે આત્માથી છૂટાં જ છે.

અજ્ઞાનીને સાચી સમજણ કઠણ લાગે છે ને મુનિપણું સહેલું લાગે છે; પણ અરે ભાઈ! આત્માના જ્ઞાન વગર મુનિપણું હોય જ ક્યાંથી? સમ્યગ્દર્શન વગર અનંત વાર મુનિવ્રત ધારીને સ્વર્ગમાં ગયો પણ અંદરમાં યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ શું છે તે ન સમજ્યો.

❃ વ્રતાદિકને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે ઉપચાર છે ❃

આત્મામાં જે અશુદ્ધતા છે તેને મટાડવાનો ઉપાય બાહ્યક્રિયા છે, તથા શુદ્ધપર્યાયની ઉત્પત્તિનું કારણ દેવ–ગુરુ વગેરે નિમિત્તો છે,—એ રીતે અજ્ઞાની જીવ, અશુદ્ધતા અને શુદ્ધતા બંને પર્યાય પરથી માને છે. શુદ્ધતાનો ઉત્પાદ પરથી માન્યો ને અશુદ્ધતાનો નાશ પણ પરથી માન્યો, એટલે આત્મા તો ઉત્પાદ–વ્યય વગરનો એકલો ધ્રુવ રહી ગયો; પણ એ શ્રદ્ધા જ મિથ્યા છે. ચિદાનંદ ધ્રુવ સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જ સમ્યગ્દર્શનનો ઉત્પાદ અને મિથ્યાત્વનો નાશ થઈ જાય છે. એ જ શુદ્ધતા પ્રગટવાની અને અશુદ્ધતાના નાશની ક્રિયા છે. બહારની ક્રિયાથી અશુદ્ધતા નથી મટતી, ને શુભરાગ તે પણ અશુદ્ધતા મટવાનું કારણ નથી. શુભરાગ પણ પુણ્યબંધનું કારણ છે. તે ભાવથી આત્મા બંધાય છે, ત્યાં અજ્ઞાની તેને મોક્ષનું કારણ માને છે. શુભરાગથી અમને પુણ્ય તો બંધાશે ને? એમ જેને પુણ્યબંધની હોંશ છે, તેને અબંધ આત્મસ્વભાવનો અનાદર છે. નિશ્ચયથી આત્માનો વીતરાગભાવ જ મોક્ષમાર્ગ છે. અને વ્રતાદિકને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે તો ઉપચાર જ છે, વીતરાગભાવને તથા વ્રતાદિકને કદાચિત્ કાર્યકારણપણું છે, વીતરાગભાવ વર્તતો હોય, પ્રમાદભાવ ન હોય, ને કદાચિત્ શરીરના નિમિત્તે કોઈ જીવની હિંસા થઈ જાય ત્યાં કારણકાર્યપણું નથી. માટે વીતરાગભાવ અને બાહ્યવ્રતાદિકોને કદાચિત્ સંબંધ કહ્યો છે. મુનિ છઠ્ઠા ગુણસ્થાને હોય ને કોઈ આવીને મુનિને ઉપાડીને પાણીમાં બોળી દે ત્યાં શરીરના નિમિત્તે પાણીના જીવોની હિંસા થાય, પણ મુનિ તેના નિમિત્ત નથી. મુનિ તો ધ્યાનની શ્રેણી માંડીને કેવળજ્ઞાન પામી જાય છે. વળી વીતરાગભાવમાં એકાગ્ર થયો ત્યાં વ્રતાદિકનો શુભ વિકલ્પ પણ નથી. જ્ઞાનીને પૂજા—ભક્તિનો ભાવ આવે, પગે ઘૂઘરા બાંધી

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તાંડવ નૃત્ય કરે, પણ સમજે છે કે આ ભક્તિનો ભાવ આવ્યો છે તે મારા કારણે છે. નાચવામાં શરીરની ક્રિયા જડની છે તેમાં મારો મોક્ષમાર્ગ નથી. મારો મોક્ષમાર્ગ તો મારા સ્વભાવના અવલંબને જ છે. ઋષભદેવ ભગવાનની પાસે ઈંદ્રે નીલાંજના દેવીને નચાવી, ને નાચતાં નાચતાં તેનું આયુષ્ય પૂરું થઈ ગયું. ત્યાં ભગવાન વૈરાગ્ય પામ્યા, પણ તે પોતાના કારણે વૈરાગ્ય પામ્યા છે. નિમિત્તના કારણે વૈરાગ્ય પામ્યા હોય તો જોનારા બધા કેમ ન પામ્યા? વળી હનુમાનજી જંગલમાં તારો ખરતો જોઈને વૈરાગ્ય પામ્યા. ત્યાં તારો ખર્યો તે તો નિમિત્તમાત્ર છે. ખરેખર પોતે પોતામાં તેવો વીતરાગભાવ પ્રગટ કર્યો ત્યારે બહારની ચીજને નિમિત્તથી કારણ કહ્યું. એ જ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગમાં વ્રતાદિને કારણ કહેવું તે પણ નિમિત્તથી જ છે. તે નિયમરૂપ નથી, પણ ક્યારેક વ્રતાદિને અને મોક્ષમાર્ગને નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણું હોય છે. વળી વ્રતાદિક પણ નિયમથી નિમિત્ત નથી. કેમ કે અંતરંગ વીતરાગી મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ કરે તો જ તેને નિમિત્તપણાનો આરોપ આવે છે.

અજ્ઞાની જીવ આત્માના ભાન વિના વ્રતાદિના શુભરાગમાં પ્રવર્તતો હોય ને બાહ્ય વ્રતાદિની ક્રિયા તેને હોય, પરંતુ તે કાંઈ તેને મોક્ષમાર્ગનું કારણ થતું નથી; કેમ કે જ્યાં મોક્ષમાર્ગ હોય ત્યાં વ્રતાદિ હોય, તેને નિમિત્ત—વ્યવહારથી મોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે. વ્રતાદિને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે ખરેખર તો કથનમાત્ર છે.

❃ ત્રણે પ્રકારના વ્યવહાર ❃

(૧) નર-નારકાદિ શરીરને જીવ કહેવો તે સંયોગનું કથન છે.

(૨) વસ્તુ અભેદ છે તેમાં જ્ઞાન-દર્શન વગેરે જુદા જુદા ગુણોથી, ભેદ પાડીને, કથન કરવું તે પણ ઉપચારથી કથન છે, વસ્તુ તો એક જ છે.

(૩) વીતરાગભાવ મોક્ષમાર્ગ છે; તેને બદલે વ્રતાદિક શુભરાગને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે પણ ઉપચારથી કથનમાત્ર છે.

આ પ્રમાણે વ્યવહારકથનના ત્રણ દૃષ્ટાંતો આપ્યાં. તે પ્રમાણે બધામાં સમજી લેવું. "**धर्मास्तिकायाभावात्**"—અલોકાકાશમાં ધર્માસ્તિકાય નહિ હોવાથી સિદ્ધના જીવો આગળ જતા નથી-એ કથન પણ ઉપચારમાત્ર છે. ખરેખર તો સિદ્ધભગવાનની ક્રિયાવતી શક્તિના પર્યાયની જ તેટલી યોગ્યતા છે.

ગુરુના નિમિત્તથી જ્ઞાન થયું. અહો! ધન્ય ગુરુ! તારા ચરણકમળના પ્રતાપે હું ભવસાગર તરી ગયો.—એમ મોટા મોટા મુનિઓ પણ વિનયથી કહે છે; પણ ત્યાં તે ઉપચાર કથન છે. પોતે પોતાથી તર્યો ત્યારે વિનયથી ગુરુને કહે છે કે—"હે નાથ! આપે તાર્યો; આપના પ્રતાપથી હું સંસારસાગરના પારને પામ્યો." આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં જ્યાં જ્યાં વ્યવહારકથન આવે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ત્યાં ત્યાં યથાર્થ વસ્તુને સમજીને તેનું શ્રદ્ધાન કરવું, પણ વ્યવહારના કથનને જ સત્ય ન માની લેવું; કેમ કે વ્યવહારનય પરદ્રવ્યના સંયોગ અને નિમિત્ત આદિની અપેક્ષાથી વર્ણન કરે છે; માટે આવા વ્યવહારનયને અંગીકાર ન કરવો.

વ્યવહારનય પરને ઉપદેશ કરવામાં જ કાર્યકારી છે કે પોતાનું પણ કાંઈ પ્રયોજન સાધે છે? એ વાત હવે કહેશે.

❀

[પ્ર. વૈશાખ સુદ ૬ રવિવાર, તા. ૧૯-૪-૫૩]

નિશ્ચય અને વ્યવહારના વર્ણનનો અધિકાર ચાલે છે. વ્યવહારનય છે તે વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને નથી બતાવતો પણ ઉપચારથી અન્યથા નિરૂપણ કરે છે. અજ્ઞાની જીવ અનાદિથી વ્યવહારને જ યથાર્થ માને છે. વ્રતાદિના શુભરાગને ધર્મ માને છે તે મિથ્યા છે. વ્યવહારનય પરને ઉપદેશવામાં જ કાર્યકારી છે કે પોતાનું કાંઈ પ્રયોજન સાધે છે?–એમ પૂછયું છે. તેનો ઉત્તર કહે છે. પરને ઉપદેશ દેવામાં વ્યવહારનય આવે છે તે વાત તો કરી; હવે પોતાને માટેની વાત છે. ચૈતન્યવસ્તુ દેહાદિથી ભિન્ન છે, ને પોતાના ગુણોથી અભેદ છે, પણ દેહના સંયોગથી એકેન્દ્રિયજીવ–પંચેન્દ્રિયજીવ વગેરે કહીને વ્યવહારથી ઓળખાવ્યો છે. જીવ ચૈતન્યસ્વરૂપ, દેહથી ભિન્ન છે,—એમ કહેતાં કોઈ અજ્ઞાની જીવ એવું સમજી જાય કે એવા તો સિદ્ધભગવાન જ છે. માટે તે જ જીવ છે ને હું તો શરીરવાળો છું, તો તે પરમાર્થને સમજતો નથી. વ્યવહાર કહીને પણ જીવનું લક્ષ કરાવવું હતું; માટે વ્યવહારકથન પ્રમાણે જ વસ્તુસ્વરૂપ ન સમજી લેવું.

હવે પોતામાં પણ જ્યાં સુધી પોતે પરમાર્થ વસ્તુને ન સમજે ત્યાં સુધી 'હું જ્ઞાન છું, હું દર્શન છું' એમ વ્યવહારમાર્ગ દ્વારા વસ્તુનો નિર્ણય કરવો. વ્યવહારમાર્ગ એટલે શું? બહારના ક્રિયાકાંડની વાત નથી, પણ અંદર 'હું જ્ઞાન છું' ઈત્યાદિ ભેદનો વિકલ્પ ઊઠે છે તેને વ્યવહારમાર્ગ કહ્યો છે. અભેદ વસ્તુનો અનુભવ નથી એટલે ભેદનો વિકલ્પ આવે છે; પણ અભેદનો નિર્ણય કરવા માગે છે માટે તે ભેદના વિચારને વ્યવહાર કહ્યો છે. 'મનુષ્યજીવન' એમ પહેલાં વિચારીને, પછી દેહથી ભિન્ન જ્ઞાનસ્વરૂપ છું–એમ જીવને લક્ષમાં લે ત્યાં ગુણ-ગુણીના ભેદથી જીવને લક્ષમાં લેવો તે વ્યવહાર છે. તે વ્યવહારમાર્ગ દ્વારા અભેદ જીવનો નિર્ણય કરવો. ભેદનો વિચાર પણ નિમિત્ત છે. જે જીવ તેનું આલંબન છોડીને અભેદરૂપ જીવને લક્ષમાં લે તેને ભેદનો વિચાર તે વ્યવહારમાર્ગ કહેવાય. આ રીતે ભેદનું પણ લક્ષ છોડી અભેદ જીવનો નિર્ણય કરવો તે સમ્યગ્દર્શન પામવાની ક્રિયા છે. યથાર્થ સ્વરૂપ શું છે? ને ઉપચાર શું છે? તેનો પહેલાં નિર્ણય કરવો. વીતરાગભાવ તે ખરો મોક્ષમાર્ગ છે, ને બહારમાં વ્રત-તપ વગેરે ભેદોને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે ઉપચારમાત્ર છે. તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી.

(૧) મનુષ્યજીવ, દેવજીવ વગેરેને જીવ કહ્યો ત્યાં એમ નિર્ણય કરવો કે મનુષ્ય, દેવ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વગેરેનાં જે શરીર છે તે જીવ નથી. જીવ તો તેનાથી જુદો ચૈતન્યમય છે.

(૨) ગુણ-ગુણી ભેદથી કથન કર્યું કે જ્ઞાન તે જીવ, દર્શન તે જીવ; ત્યાં એવો નિર્ણય કરવો કે જીવ વસ્તુ તો અનંતગુણથી અભેદ છે.

(૩) વ્રતાદિ ભેદોને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો, ત્યાં એવો નિર્ણય કરવો કે વ્રતાદિનો રાગ કે બાહ્યક્રિયા તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. ખરેખર મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ જ છે.

❀ વ્યવહારનય કાર્યકારીનો અર્થ!! ❀

એ પ્રમાણે દરેક ઠેકાણે વ્યવહારકથન હોય તેમાં પરમાર્થનો નિર્ણય કરવો પણ વ્યવહાર-કથનને જ ન વળગી રહેવું. પરમાર્થ વસ્તુનો નિર્ણય કરવો તે જ પ્રયોજન છે અને વ્યવહારનયનું કથન તેમાં નિમિત્ત છે; તે નિમિત્તપણાની અપેક્ષાએ વ્યવહારને કાર્યકારી રહ્યો છે; પણ જે પરમાર્થનો નિર્ણય કરે તેને વ્યવહાર નિમિત્ત કહેવાય છે. અનાદિથી પરમાર્થ તત્ત્વ સમજ્યો નથી તેથી તેનો નિર્ણય કરવામાં વચ્ચે ભેદનો વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નથી; પણ તે વ્યવહારને ઉપચાર માત્ર માનીને પરમાર્થ વસ્તુનો નિર્ણય કરે તો તેને વ્યવહાર કાર્યકારી એટલે કે નિમિત્ત કહેવાય; પણ નિશ્ચયની માફક વ્યવહારકથનને પણ સત્યભૂત માની લે અને તેવું જ શ્રદ્ધાન કરી લે તો તેને તો ઊલટો વ્યવહારનય અકાર્યકારી થઈ જાય, "મનુષ્યનો જીવ" એમ કહેતાં જીવને તો ન સમજે અને મનુષ્યશરીરને જ જીવ માની લે તો તેને મિથ્યાશ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે. તે જ પ્રમાણે વ્રતાદિ શુભ રાગને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો ત્યાં તે રાગને જ ખરેખર મોક્ષમાર્ગ માની લે અને વીતરાગભાવરૂપ યથાર્થ મોક્ષમાર્ગને ન ઓળખે તો તેને મિથ્યાશ્રદ્ધા જ થાય છે. તેથી તેને વ્યવહારનય અકાર્યકારી થયો. તથા ગુણ-ગુણીના ભેદથી કથન કરીને સમજાવ્યું ત્યાં તે ભેદના લક્ષમાં જ રોકાઈ જાય ને અભેદનું લક્ષ ન કરે તો તેને પણ વ્યવહારનય કાર્યકારી ન થયો. માટે જે નિશ્ચયનું અવલંબન લઈને જીવનું પરમાર્થ સ્વરૂપ સમજે છે તેને જ ભેદકથન–વ્યવહાર કહેવાય છે. પરમાર્થ ન સમજે તો તેને વ્યવહાર પણ નથી. કેમ કે એવો વ્યવહાર તો અનાદિથી કર્યો છે. જે જીવ પરમાર્થને સમજતો નથી. અને વ્યવહારને જ સત્યભૂત માની લે છે તેને તો વ્યવહાર કાંઈ કાર્યકારી નથી.

❀ કેવળ વ્યવહારને જ સમજે છે તે ઉપદેશને લાયક નથી ❀

પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાયમાં કહે છે કે :—

अबुद्धस्य बोधनार्थं मुनीश्वरा देशयन्त्यभुतार्थम्।
व्यवहारमेव केवलमवैति यस्तस्य देशना नास्ति॥६॥

माणवक एव सिंहो यथा भवत्यनवगीत सिंहस्य।
व्यवहार एव हि तथा निश्चयतां यात्यनिश्चयज्ञस्य॥७॥

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અર્થ :—મુનિરાજ, અજ્ઞાનીને સમજાવવા અર્થે, અસત્યાર્થ જે વ્યવહારનય તેને ઉપદેશે છે. પરંતુ જે કેવળ વ્યવહારને જ જાણે છે તેને તો ઉપદેશ આપવો યોગ્ય નથી; વળી જેમ કોઈ સાચા સિંહને ન જાણતો હોય તેને તો બિલાડું જ સિંહ છે; તેમ જે નિશ્ચયને ન જાણતો હોય તેને તો વ્યવહાર જ નિશ્ચયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.

જુઓ, ખરેખર તો દ્રવ્યના આશ્રયે જ નિર્ણય થાય છે. વ્યવહાર દ્વારા કાંઈ પરમાર્થનો નિર્ણય થતો નથી; પણ નિર્ણય કરનારને તેવું નિમિત્ત હોય છે, અને ઉપદેશમાં વ્યવહાર આવ્યા વિના રહેતો નથી. તેથી વ્યવહાર દ્વારા નિર્ણય કરવો એમ ઉપચારથી કહ્યું છે. પરંતુ જે વ્યવહારને જ વળગી રહે તેને તો ઉપદેશ આપવો જ યોગ્ય નથી. જેમ વચનગુપ્તિનો ઉપદેશ ચાલતો હોય કે "વચનગુપ્તિ રાખવી;" ત્યાં કોઈ જીવ સામે એમ કહે કે જો વચનગુપ્તિ રાખવાનું કહો છો તો તમે વચન કેમ બોલો છો?–તો એમ કહેનાર જીવ સ્વચ્છંદી છે, તેને વ્યવહારની ખબર નથી, ને પરમાર્થની પણ ખબર નથી. તે જીવે ઉપદેશને લાયક નથી. તેમ ઉપદેશમાં પરમાર્થ સમજાવતાં વચ્ચે વ્યવહારકથન આવી જાય છે, ત્યાં જે જીવ વ્યવહારને જ સત્યભૂત માનીને તેની શ્રદ્ધા કરે છે, ને પરમાર્થને સમજતો નથી, તે જીવ ઉપદેશને લાયક નથી.

પહેલો વ્યવહાર–એમ માને તે જીવ ઉપદેશને પણ લાયક નથી. અરે ભાઈ! પરમાર્થ બતાવવા અમે વ્યવહારથી કથન કર્યું હતું. તેને બદલે કેવળ વ્યવહારના અવલંબનથી જ જે લાભ માની લે છે તે જીવ પરમાર્થ સમજવાને તો લાયક નથી પણ ઉપદેશને માટે પણ લાયક નથી. અહો! મુનિ કહે છે કે અમારે ઉપદેશમાં જે પરમાર્થ વસ્તુ સમજાવવી હતી તે તો સમજ્યો નહિ અને અનાદિની વ્યવહારદૃષ્ટિ છોડી નહિ. તો તે જીવ અમારો ઉપદેશ સાંભળ્યો જ નથી. ઉપદેશમાં વ્યવહાર આવે ત્યાં કહે કે "જુઓ, અમારો વ્યવહાર આવ્યો કે નહિ!" એમ કહીને વ્યવહારના આશ્રયથી લાભ માને છે, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અભવ્યના અભિપ્રાયમાં ને તેના અભિપ્રાયમાં કાંઈ ફેર નથી. કેમ કે શ્રી સમયસારમાં કહ્યું છે કે :—"અભવ્યને વ્યવહારના પક્ષનો સૂક્ષ્મ આશય રહી જાય છે." પરમાર્થની દૃષ્ટિ કરતો નથી તે વ્યવહારના આશ્રયથી લાભ માને છે તે જીવ ઉપદેશને લાયક નથી. ઉપદેશ આપીને અમારે તો અભેદની દૃષ્ટિ કરાવવી છે, કાંઈ ભેદનું અવલંબન નથી કરાવવું, પણ ઉપદેશમાં વ્યવહાર આવ્યા વિના રહેતો નથી; કેમ કે :—

"उपादानविधि निर्वचन है निमित्त उपदेश"

એ જ પ્રમાણે

"निश्चयविधि निर्वचन है व्यवहार उपदेश।"

"ઉપદેશથી લાભ નથી" એમ કહે, ત્યાં અજ્ઞાની કહે કે "જો ઉપદેશથી અમને લાભ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ન થતો હોય તો આપ ઉપદેશ કેમ આપો છો?" તો જ્ઞાની કહે છે કે અરે મૂઢ! તારે માટે અમારો ઉપદેશ નથી. અમારા ઉપદેશનું રહસ્ય તું સમજ્યો નથી.

દિગમ્બરનો સિદ્ધાંત છે કે પરમાર્થ વગર વ્યવહાર હોય જ નહિ. પરમાર્થના આશ્રયે જ મોક્ષમાર્ગ છે, ને પરમાર્થ થયો ત્યારે રાગને વ્યવહાર કહેવાય છે, વ્યવહારના આશ્રયથી જે લાભ માને તે જીવ દેશનાને પાત્ર નથી. અંતરમાં જ્ઞાનવસ્તુ છે તેને પકડી ત્યારે રાગમાં વ્યવહારનો આરોપ આવ્યો. અંતરમાં પરમાર્થ વસ્તુને પકડ્યા વગર વ્યવહાર કોનો? સિંહને ઓળખવા માટે કહે કે "જો, બિલાડી જેવો સિંહ હોય," ત્યાં બિલાડીને જ સિંહ માની લે તે સાચા સિંહને જાણતો નથી. તેમ જે પરમાર્થને તો જાણતો નથી અને વ્યવહારથી પરમાર્થ સમજાવવા ઉપદેશ કર્યો, ત્યાં વ્યવહારને જ પરમાર્થ માનીને શ્રદ્ધા કરે છે તે જીવ પરમાર્થને સમજતો નથી વ્યવહાર અસત્યાર્થ છે તેને જ જે સત્યાર્થ માને તેને તો અસત્યાર્થ જ સત્યાર્થપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે તે જીવ અસત્ય શ્રદ્ધાન કરે છે.

વ્યવહારને સત્ય કહ્યો તેથી કોઈ અજ્ઞાની જીવ એમ કહે કે વ્યવહાર અસત્ય છે તો અમે વ્રત-તપ છોડી દઈશું! તો તેનું સમાધાન શું છે? તે હવે કહેશે.

❀

[પ્ર. વૈશાખ સુદ ૭ સોમવાર, તા. ૨૦-૪-૫૩]

વ્યવહારને હેય કહ્યો ત્યાં કોઈ નિર્વિચાર અજ્ઞાની એવો પ્રશ્ન કરે છે કે :—તમે વ્યવહારને તો અસત્ય અને હેય કહો છો. તો અમે વ્રત-તપ-સંયમ વગેરે વ્યવહાર કર્મ શા માટે કરીએ! તે સર્વને છોડી દઈશું?

❀ વ્રતાદિક વ્યવહાર નથી, પણ વ્રતાદિકને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે. ❀

ઉત્તર :—અરે ભાઈ! અમે વ્રતાદિને ક્યાં વ્યવહાર કહ્યો છે? વ્રતાદિ તો કાંઈ વ્યવહાર નથી; પણ તે વ્રતાદિને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે, માટે તેની શ્રદ્ધા છોડ. વ્રતાદિને વ્યવહારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે પણ તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી—એવી શ્રદ્ધા કરવી તેનું નામ વ્યવહારનું હેયપણું છે. માટે તું વ્રતાદિને મોક્ષમાર્ગ માનવાનું છોડી દે; પણ તે વ્રતાદિને છોડીને જો અશુભભાવ કરીશ તો પાપ થશે, ને ઊલટો નરકાદિમાં જઈશ. વ્રતપર્યાય પોતે કાંઈ વ્યવહાર નથી પણ તે વ્રતપર્યાયમાં મોક્ષમાર્ગનો આરોપ કરવો તે વ્યવહાર છે; માટે તેને મોક્ષમાર્ગ માનવાની શ્રદ્ધા છોડ. મોક્ષમાર્ગમાં વચ્ચે ભગવાનની ભક્તિ, નિઃશંકતા વગેરે આઠ આચાર, વ્રત-તપ વગેરે શુભભાવ આવે છે, તે નીચલી ભૂમિકામાં છૂટશે નહિ, શુદ્ધોપયોગ થાય ત્યારે જ તે શુભરાગ છૂટે; માટે તે પરિણતિ હોય ત્યાં સુધી તેને નિશ્ચયથી પોતાની જાણ, પણ તેને મોક્ષમાર્ગ ન જાણ. વ્યવહાર છોડવો એટલે શું? કે વ્રત વગેરેના રાગાદિને મોક્ષમાર્ગ ન માનવો.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

વ્રતાદિને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે; અને તે વ્રતાદિને મોક્ષમાર્ગ ન માનવો પણ વ્રતને વ્રત તરીકે જ જાણવાં તે નિશ્ચય છે. તે આત્માની જ અશુદ્ધપરિણતિ છે. અહીં તો નિશ્ચય-વ્યવહારની એવી શૈલી છે કે પોતાના ભાવને પોતાનો કહેવો તે નિશ્ચય છે, ને પોતાના ભાવને બીજાનો કહેવો તે વ્યવહાર છે. વ્રતાદિનો રાગભાવ તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગનો ભાવ નથી પણ બંધમાર્ગનો ભાવ છે; છતાં તે ભાવને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે વ્યવહાર છે. તે માન્યતા છોડીને યથાર્થ વીતરાગભાવરૂપ મોક્ષમાર્ગને ઓળખ. જ્યાં સ્વભાવના આશ્રયે વીતરાગી મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે ત્યાં વ્રતાદિને બાહ્ય સહકારી જાણીને તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. મોક્ષમાર્ગમાં વચ્ચે તે હોય છે. અંતરમાં નિશ્ચય શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર સ્વદ્રવ્યના આશ્રયે પ્રગટ્યાં તે જ નિશ્ચયથી મોક્ષમાર્ગ છે, ને તેની સાથે વ્રત-તપ-ત્યાગ વગેરે તો પરદ્રવ્યાશ્રિત છે. વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ તો પરદ્રવ્યાશ્રિત છે. સાચો મોક્ષમાર્ગ વીતરાગભાવ છે તે સ્વદ્રવ્યાશ્રિત છે. તેથી સ્વદ્રવ્યાશ્રિતભાવને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે નિશ્ચય છે ને વ્રતાદિ પરદ્રવ્યાશ્રિત છે તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે એટલે કે તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. ખરેખર મોક્ષમાર્ગ તો બીજો છે– એમ સમજવું તેનું નામ વ્યવહારનું હેયપણું છે. નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગની સાથે નિમિત્ત તરીકે વ્રતાદિ કેવાં હોય તે જાણવાની ના નથી, પણ તેને જ મોક્ષમાર્ગ માનવું છોડી દે.

❀ સમ્યગ્દર્શન થયા પછી વ્રતાદિ શુભભાવને મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર આવે છે, અશુભને નહિ ❀

વ્રતાદિના પરિણામ તો વચ્ચે આવ્યા વિના રહેશે નહિ. વીતરાગતા થયા વગર શુભરાગ છૂટે નહિ. શુદ્ધોપયોગ ન હોય ત્યાં શુભ કે અશુભ ઉપયોગ હોય. માટે શુભપરિણામ હોય તે જુદી વાત છે, પણ તે શુભને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે મિથ્યા છે. શુભને મોક્ષમાર્ગ માનવાનું છોડી દે. વ્યવહારને હેય કરવો તેનો આ અર્થ છે. નિશ્ચયસ્વભાવમાં દૃષ્ટિ રાખ અને વચ્ચે વ્રત–તપના પરિણામ આવે તેને તારા જ પરિણામ જાણ, પણ તેને મોક્ષમાર્ગ ન માન. વ્યવહાર અને રાગ વચ્ચે આવે તે જુદી વાત છે; પણ તેને જ મોક્ષમાર્ગ માની લે તો તેને મિથ્યાત્વ છે. તેના શુભમાં તો મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર પણ નથી. ઉપચાર તો ત્યારે કહેવાય કે ખરેખર તે મોક્ષમાર્ગ નથી–એવું સમજે અને વીતરાગભાવરૂપ સાચા મોક્ષમાર્ગને જાણે. વ્રતાદિનો શુભરાગ તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી—એવી ધર્મીને માન્યતા થઈ હોવા છતાં જ્યાં સુધી શુદ્ધોપયોગ નથી થયો ત્યાં સુધી ભક્તિ–પૂજા–વ્રતાદિના શુભભાવ આવે છે. જો શુભપરિણામ પણ છોડી દે ને અશુભ પરિણામમાં વર્તે તો તો ત્યાં નિશ્ચયની દૃષ્ટિ પણ નહિ રહે એટલે ત્યાં મોક્ષમાર્ગના આરોપ પણ નથી. મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત શુભને કહેવાય પણ અશુભને ન કહેવાય. જ્યાં દૃષ્ટિ જ્ઞાયકતત્ત્વ ઉપર હોય ત્યાં શુભમાં મોક્ષમાર્ગનો આરોપ આવે, પણ જ્યાં દૃષ્ટિ જ ખોટી છે એટલે યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો જ નથી, ત્યાં તો શુભમાં મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર પણ આવતો નથી. તથા શુભ છોડીને અશુભ કરે તો તે અશુભમાં તો મોક્ષમાર્ગના

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નિમિત્તનો ઉપચાર પણ સંભવતો નથી. શુદ્ધઉપયોગ થયો નથી ને શુભને છોડશે તો અશુભ થઈને નરકાદિમાં જશે. જુઓ આ મિથ્યાદૃષ્ટિની વાત છે તેથી નરકની વાત લીધી. સમ્યગ્દર્શન પછી પણ વિષય-કષાયના કોઈ અશુભભાવો આવી જાય છે પણ તેને તે નરકાદિનું કારણ થતા નથી. તેમ જ તે અશુભ કાંઈ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત નથી. મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર વ્રતાદિ શુભમાં આવે પણ હિંસાદિના અશુભ પરિણામોમાં તો તેવો ઉપચાર પણ હોતો નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિ શુભ છોડીને અશુભમાં વર્તશે તો પાપ બાંધી નરકમાં જશે. ધર્મીને અશુભ આવે પણ તેને અશુભ વખતે નરકાદિના આયુનો બંધ થતો નથી પરંતુ હજી જેને ધર્મની દૃષ્ટિ પણ નથી ને શુભરાગને વ્યવહાર કહીને છોડે છે તો તેને તો મોક્ષમાર્ગની કે તેના ઉપચારની પણ દૃષ્ટિ ન રહી. તેને તો દૃષ્ટિ જ જૂઠી છે. માટે શુભ છોડીને અશુભમાં પ્રવર્તવું તે તો નિર્વિચારીપણું છે. હા, જો સમ્યગ્દર્શન પછી વ્રતાદિક શુભભાવ છોડીને કેવળ વીતરાગ ઉદાસીનભાવરૂપ રહેવાનું બને તો તેમ કર, પણ તે તો શુદ્ધોપયોગ વગર બને નહિ, ને નીચલી દશામાં ચોથા–પાંચમાં–છટ્ઠા ગુણસ્થાને શુદ્ધોપયોગ રહેતો નથી. તેથી ત્યાં શુભરાગ આવે છે, અને વ્રતાદિકનો ભાવ આવે છે. પણ તેને મોક્ષમાર્ગ ન માનવો. નીચલી દશામાં શુભને છોડી અશુભમાં વર્તે તો તો તે સ્વચ્છંદી થશે. માટે શ્રદ્ધામાં તો નિશ્ચયને તથા પ્રવૃત્તિમાં વ્યવહારને ઉપાદેય માનવો–તે માન્યતા પણ મિથ્યાભાવ જ છે; પણ નિશ્ચયને તો યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ જાણીને અંગીકાર કરવો, ને વ્યવહારને તો આરોપ જાણીને તેનું શ્રદ્ધાન છોડવું—આ રીતે બંને નય સમજવા.

હવે તે જીવ બંને નયોનો અંગીકાર કરવા અર્થે કોઈ વેળા પોતાને સિદ્ધસમાન, રાગાદિરહિત અને કેવળજ્ઞાનાદિ સહિત આત્મા અનુભવે છે. તથા ધ્યાનમુદ્રા ધારણ કરી એવા વિચારોમાં લાગે છે. પોતે એવો નથી છતાં ભ્રમથી, નિશ્ચયથી 'હું આવો જ છું.' એમ માની સંતુષ્ટ થાય છે, તથા કોઈ વેળા વચન દ્વારા નિરૂપણ એવું જ કરે છે. પણ પ્રત્યક્ષ પોતે જેવો નથી તેવો પોતાને માનવો ત્યાં નિશ્ચય નામ કેવી રીતે પામે? કારણ કે વસ્તુને યથાવત્ પ્રરૂપણ કરે તેનું નામ નિશ્ચય છે. તેથી જેમ કેવળ નિશ્ચયાભાસવાળા જીવનું અયથાર્થપણું પહેલાં કહ્યું હતું, તેમ જ આને પણ જાણવું.

દ્રવ્યદૃષ્ટિથી સિદ્ધસમાન કહ્યો છે. પરંતુ પર્યાયમાં પણ પોતાને સિદ્ધ જેવો માનીને અજ્ઞાની સંતુષ્ટ થાય છે. પર્યાયમાં રાગ અને અલ્પજ્ઞતા હોવા છતાં પોતાને વીતરાગી, કેવળજ્ઞાન સહિત, સિદ્ધ જેવો માને છે, પણ પર્યાયમાં સિદ્ધપણું તો નથી, છતાં અજ્ઞાની સિદ્ધપણું માને છે અને તેને નિશ્ચય માને છે, પણ તે નિશ્ચય નથી. તે તો મિથ્યા શ્રદ્ધા છે. પર્યાયમાં જેમ છે તેમ જાણવું જોઈએ.

અથવા તે એમ માને છે કે—'આ નયથી આત્મા આવો છે તથા આ નયથી આવો છે, પણ આત્મા તો જેવો છે તેવો જ છે. ત્યાં નય વડે નિરૂપણ કરવાનો જે અભિપ્રાય છે તેને આ ઓળખતો નથી; કેમ કે આત્મા નિશ્ચયનયથી તો સિદ્ધસમાન, કેવળજ્ઞાનાદિ સહિત,

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મ-ભાવકર્મ રહિત છે, તથા વ્યવહારનયથી સંસારી, મતિજ્ઞાનાદિ સહિત, દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મ-ભાવકર્મ સહિત છે. એમ તે માને છે. હવે એક આત્માને એવાં બે સ્વરૂપ તો હોય જ નહિ; કારણ કે—જે ભાવનું સહિતપણું માનવું તે જ ભાવનું રહિતપણું એક જ વસ્તુમાં કેવી રીતે સંભવે? માટે એમ માનવું ભ્રમ છે.

❋ એક જ પર્યાયમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ બે ભાવો માનવા તે મિથ્યા શ્રદ્ધા છે ❋

અજ્ઞાની એક જ પર્યાયમાં બે પ્રકાર માને છે. એક જ પર્યાયમાં સિદ્ધપણું ને તે જ પર્યાયમાં સંસારીપણું, પર્યાયમાં નિશ્ચયથી સિદ્ધપણું ને તે જ પર્યાયમાં વ્યવહારથી સંસારીપણું–એમ અજ્ઞાની માને છે; પણ તેમાં વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય કરતો નથી.

વળી, એક જ પર્યાયમાં મતિજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન બન્ને કંઈ રીતે સંભવે? અજ્ઞાની માને છે કે વર્તમાન પર્યાયમાં હું વ્યવહારથી મતિજ્ઞાનાદિ સહિત છું ને નિશ્ચયથી વર્તમાન પર્યાયમાં કેવળજ્ઞાની છું; પણ એ રીતે નિશ્ચય વ્યવહાર છે જ નહિ, એક જ પર્યાયમાં સિદ્ધપણું ને સંસારીપણું બે ન હોય. એક જ પર્યાયમાં મતિજ્ઞાન ને કેવળજ્ઞાન કેમ હોય? એક જ પર્યાયમાં રાગ ને વીતરાગતા બન્ને કંઈ રીતે હોય? હા, વસ્તુમાં દ્રવ્યદૃષ્ટિથી સિદ્ધ થવાની શક્તિ છે, ને પર્યાયમાં સંસાર છે. દ્રવ્યમાં કેવળજ્ઞાનની શક્તિ છે, ને પર્યાયમાં મતિજ્ઞાન વગેરે અલ્પજ્ઞાન છે–એમ જાણે તો બરાબર છે, પણ એક જ પર્યાયમાં જ બે ભાવો માનવા તે કાંઈ નિશ્ચય–વ્યવહાર નથી, તે તો મિથ્યાશ્રદ્ધા છે. તે કેવી રીતે છે?

જેમ રાજા અને રંક, મનુષ્યપણાની અપેક્ષાએ સમાન છે. તેમ સિદ્ધ અને સંસારી એ બન્ને જીવપણાની અપેક્ષાએ સમાન કહ્યા છે, કેવળજ્ઞાનાદિ અપેક્ષાએ સમાનતા માનીએ, પણ તેમ છે નહિ; કારણ કે સંસારીને નિશ્ચયથી મતિજ્ઞાનાદિક જ છે તથા સિદ્ધને કેવળજ્ઞાન છે. અહીં એટલું વિશેષ કે સંસારીને મતિજ્ઞાનાદિક છે તે કર્મના નિમિત્તથી છે. તેથી સ્વભાવ અપેક્ષાએ સંસારીને કેવળજ્ઞાનની શક્તિ કહીએ તો તેમાં દોષ નથી; જેમ રંક મનુષ્યમાં રાજા થવાની શક્તિ હોય છે, તેમ આ શક્તિ જાણવી.

પર્યાય અપેક્ષાએ તો છદ્મસ્થને મતિજ્ઞાનાદિક છે તે નિશ્ચયથી છે. નિશ્ચયથી કેવળજ્ઞાનની શક્તિ કહેવી તે તો દ્રવ્યની અપેક્ષાએ છે; પણ પર્યાયમાં કાંઈ નિશ્ચયથી કેવળજ્ઞાન નથી. પર્યાયમાં તો નિશ્ચયથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન જ છે.

વળી દ્રવ્યકર્મ–નોકર્મ તો પુદ્‌ગલની પર્યાય છે. તેથી નિશ્ચયથી તો સંસારી જીવથી પણ તે ભિન્ન જ છે પરંતુ સંસારપર્યાય વખતે તે કર્મ-નોકર્મ સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ છે તે જાણવો જોઈએ. સિદ્ધ ભગવાનની જેમ સંસારીને પણ કર્મ સાથે નિમિત્ત–નૈમિત્તિકસંબંધ સર્વથા ન માને તો તે ભ્રમ છે, હા. ધર્મી જીવને દૃષ્ટિમાં કર્મ સાથેનો નિમિત્ત–નૈમિત્તિકસંબંધ છૂટી

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ગયો છે. નિમિત્ત–નૈમિત્તિકસંબંધમાં જે ભાવકર્મ–રાગદ્વેષ વગેરે થાય છે તે તો આત્માનો ઔદયિકભાવ છે, તે ભાવ નિશ્ચયથી આત્માનો છે, તથા કર્મ તેમાં નિમિત્ત છે. તેથી તેને કર્મ કહેવો તે ઉપચારથી તે—વ્યવહારથી છે. રાગ-દ્વેષાદિ ઉદયભાવો પણ નિશ્ચયથી આત્માના છે, કેમ કે તે આત્માની પર્યાયમાં થાય છે; તથા શરીર, કર્મ વગેરે નિશ્ચયથી જડની પરિણતિ છે તેની સાથે જીવને નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધ છે.

દ્રષ્ટિના વિષયમાં તો એમ કહેવાય કે રાગાદિ તે આત્માના છે જ નહિ, તે નિશ્ચયથી જડના છે; પણ ત્યાં દ્રવ્યદ્રષ્ટિની વાત છે ને અહીં તો બે દ્રવ્યોની પૃથક્તા બતાવે છે. જે દ્રવ્યનો જે ભાવ હોય તેને તેનો કહેવો તે પણ નિશ્ચય છે. રાગને આત્માનો કહેવો તે પણ નિશ્ચય છે. રાગ નિશ્ચયથી આત્માનો છે. કર્મથી રાગ થયો એમ માનવું તે ભ્રમ છે. સંસારી જીવના જ રાગાદિ છે. કર્મના નથી. તે રાગાદિભાવને કર્મના માનવા તે ભ્રમ છે. માટે નિશ્ચયથી આમ છે ને વ્યવહારથી આમ છે—એમ એક જ વસ્તુમાં(એક જ અપેક્ષાએ) બે ભાવો માનવા તે ભ્રમ છે; પણ જુદા જુદા ભાવોની અપેક્ષાએ નયોની પ્રરૂપણા છે; માટે જે અપેક્ષાએ જે ભાવનું કથન હોય તે પ્રમાણે યથાર્થ સમજવું તે સત્ય શ્રદ્ધા છે. મિથ્યાદ્રષ્ટિને અનેકાંતના સ્વરૂપની ખબર નથી.

❀

[પ્ર. વૈશાખ સુદ ૯ બુધવાર તા. ૨૨-૪-૫૩]

વળી આ જીવને વ્રત–શીલ–સંયમાદિનો અંગીકાર હોય છે. તેને વ્યવહારથી 'આ પણ મોક્ષમાર્ગનું કારણ છે' એવું માની તેને ઉપાદેય માને છે. એ તો પહેલાં કેવળ વ્યવહારાવલંબી જીવને અયથાર્થપણું કહ્યું હતું તેમ આને પણ અયથાર્થપણું જ જાણવું. વળી તે આમ પણ માને છે કે "યથાયોગ્ય વ્રતાદિ ક્રિયા કરવી યોગ્ય છે પરંતુ તેમાં મમત્વ ન કરવું." હવે જેનો(પરની ક્રિયાનો) પોતે કર્તા થાય તેમાં મમત્વ કેવી રીતે ન કરે? જો પોતે કર્તા નથી તો 'મારે આ ક્રિયા કરવી યોગ્ય છે' એવો ભાવ કેવી રીતે કર્યો? તથા જો પોતે કર્તા છે તો તે (ક્રિયા) પોતાનું કર્મ થયું એટલે(પરના કાર્ય સાથે) કર્તા-કર્મસંબંધ સ્વયંસિદ્ધ થયો. હવે એવી માન્યતા તો ભ્રમ છે.

શરીરથી બ્રહ્મચર્ય પાળે, આહાર નિર્દોષ કરે, શરીરથી હિંસા ન થાય, ઈત્યાદિ બાહ્ય વ્રતાદિની ક્રિયાને અજ્ઞાની મોક્ષનું સાધન માને છે. વળી અજ્ઞાની એમ કહે છે કે—ઓછો આહાર, શરીરનું આસન સ્થિર રાખવું વગેરે ક્રિયાઓ કરવી ખરી, પણ તેનું મમત્વ ન કરવું. પણ એ વાત મિથ્યા છે. પહેલાં તો કર્તા થયો ત્યાં જ મમત્વ આવ્યું. કર્તા થવું અને મમત્વ ન કરવું એ કઈ રીતે બને? જડની ક્રિયા આત્મા કરી જ નથી શકતો છતાં 'હું કરું છું' એમ માને છે તે મોટું મિથ્યાત્વનું મમત્વ છે. જડ શરીરની ક્રિયા હું કરી શકું—એમ જેણે માન્યું તે જીવ જડનો કર્તા થયો ને જડ તેનું કર્મ થયું. ત્યાં જડ સાથે કર્તાકર્મસંબંધ થયો; પણ એ માન્યતા મિથ્યા છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

બાહ્ય વ્રતાદિક છે તે તો શરીરાદિ પરદ્રવ્યાશ્રિત છે, અને પરદ્રવ્યનો પોતે કર્તા નથી. માટે તેમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ પણ ન કરવી; તથા તેમાં મમત્વ પણ ન કરવું. એ વ્રતાદિકમાં ગ્રહણ—ત્યાગરૂપ પોતાનો શુભોપયોગ થાય છે તે પોતાના આશ્રયે છે. અને તેનો પોતે કર્તા છે, માટે તેમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ પણ માનવી તથા ત્યાં મમત્વ પણ કરવું.

❀ શુદ્ધ ઉપયોગ જ ધર્મનું કારણ છે ❀

સમ્યગ્દષ્ટિ રાગનો કર્તા નથી એમ કહ્યું છે તે તો તેની દષ્ટિની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, પણ સમ્યગ્દષ્ટિને પણ પર્યાયમાં જેટલો રાગ થાય છે તેનો કર્તા પર્યાય અપેક્ષાએ તે આત્મા જ છે, કાંઈ જડ તેનો કર્તા નથી. માટે પર્યાયમાં રાગ થાય તેને પોતાનો જાણવો, પણ તે શુભરાગને મોક્ષનું કારણ ન માનવું. શુભરાગને મોક્ષનું કારણ માનવું તે ભ્રમ છે. ધર્મનું કારણ તો રાગ-રહિત શુદ્ધોપયોગ છે. શુદ્ધોપયોગને અને શુભોપયોગને પ્રતિપક્ષપણું છે; શુભરાગ તો પુણ્યબંધનું કારણ છે; ને મોક્ષનું કારણ તો શુદ્ધોપયોગ જ છે. શુભરાગથી પુણ્યબંધ પણ થાય અને વળી તે મોક્ષનું કારણ પણ થાય–એમ એક જ ભાવને બંધ-મોક્ષ બન્નેનું કારણ માનવું તે ભ્રમ છે. માટે વ્રતાદિના શુભરાગને બંધનું જ કારણ જાણવું; પણ તેને મોક્ષનું કારણ ન માનવું.

❀ વીતરાગ શુદ્ધોપયોગ જ મોક્ષનું કારણ છે ❀

વ્રત-અવ્રત એ બન્ને વિકલ્પરહિત, જ્યાં પરદ્રવ્યના ગ્રહણ-ત્યાગનું કાંઈ પ્રયોજન નથી એવો ઉદાસીન વીતરાગશુદ્ધોપયોગ છે. તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. નીચલી દશામાં કોઈ જીવોને શુભોપયોગ અને શુદ્ધોપયોગનું યુક્તપણું હોય છે. તેથી એ વ્રતાદિ શુભોપયોગને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. વસ્તુવિચારથી જોતાં શુભોપયોગ મોક્ષનો ઘાતક જ છે. આ રીતે જે બંધનું કારણ છે તે જ મોક્ષનું ઘાતક છે, એવું શ્રદ્ધાન કરવું.

સમ્યગ્દષ્ટિને શુભ ઉપયોગ પણ ખરેખર બંધનું જ કારણ છે, પણ તે વખતે નિશ્ચય શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–સ્થિરતારૂપ મોક્ષમાર્ગ છે, તેથી ઉપચારથી તેના શુભને મોક્ષનું કારણ કહ્યું; પણ ખરું સાધન તો વિકલ્પરહિત શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને વીતરાગી ચારિત્ર જ છે. રાગ તે મોક્ષનું સાધન છે જ નહિ—આવું શ્રદ્ધાન કરવું. મોક્ષનું કારણ તો રાગરહિત જ્ઞાનાનંદસ્વભાવમાં એકાગ્રતારૂપ શુદ્ધોપયોગ જ છે. આમ શુદ્ધોપયોગને મોક્ષનું કારણ જાણીને તેનો ઉદ્યમ કરવો, અને શુભાશુભ ઉપયોગને હેય જાણવા.

શુદ્ધ ઉપયોગ જ મોક્ષનું કારણ હોવાથી આદરણીય છે—એવી શ્રદ્ધા તો થઈ છે, પણ જ્યાં શુદ્ધોપયોગ ન થઈ શકે ત્યાં શુભોપયોગ હોય છે. અશુભને છોડીને શુભભાવ કરવો–એમ ઉપદેશમાં કહેવાય; પણ કાંઈ અશુભ આવે છે ને તેને છોડવો—એમ નથી. શુભનો કાળ છે. ત્યાં અશુભરાગ થતો જ નથી. રાગ થયો ને તેને છોડવો–એમ નથી. અશુભ થયો જ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નથી તેને છોડવો શું? અને અશુભ થયો–તેને છોડવો કઈ રીતે? થયો તે તો થયો જ છે, ને બીજા સમયે તો તે છૂટી જ જાય છે. એ જ પ્રમાણે શુદ્ધોપયોગ થયો ત્યાં શુભ ઉપયોગ પણ છૂટી જાય છે એટલે કે શુભની ઉત્પત્તિ જ ત્યાં થતી નથી.

ક્રમબદ્ધપર્યાયમાં તો કાંઈ ફેર નથી પડતો, પણ ઉપદેશમાં તો એમ જ કથન આવે કે પાપ છોડો, અશુભ છોડો. શુભ અને અશુભ બન્ને ઉપયોગ અશુદ્ધ જ છે. પણ તેમાં શુભ કરતાં અશુભમાં વધારે અશુદ્ધતા છે. જ્યાં શુદ્ધોપયોગ છે ત્યાં તો બહારમાં લક્ષ જ નથી. ચૈતન્યના અનુભવમાં જ એકાગ્રતા વર્તે છે એટલે પરદ્રવ્યનો તો તે સાક્ષી જ છે. તેથી ત્યાં પરદ્રવ્યનું તો કાંઈ પ્રયોજન નથી. પરંતુ શુભ ઉપયોગ વખતે બાહ્યમાં અહિંસા પાળું, જોઈને ચાલુ ઈત્યાદિ વ્રતાદિકની પ્રવૃત્તિ હોય છે, તથા અશુભ ઉપયોગ વખતે હિંસા વગેરે અવ્રતાદિકની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ રીતે શુભ અને અશુભ ભાવરૂપ અશુદ્ધ ઉપયોગ વખતે પરદ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ સાથે નિમિત્ત—નૈમિત્તિકપણું હોય છે. જ્યાં શુદ્ધોપયોગ છે ત્યાં તો પરદ્રવ્ય સાથે સંબંધ જ નથી; શુદ્ધ ઉપયોગને તો સ્વભાવની સાથે જ સંબંધ છે. આ ગ્રહું ને આ છોડું ઈત્યાદિ ગ્રહણત્યાગના વિકલ્પ શુદ્ધોપયોગમાં નથી હોતા. જ્યારે શુદ્ધોપયોગ ન હોય ત્યારે અશુદ્ધ ઉપયોગમાં શુભ–અશુભ રાગ હોય છે.

❀

[પ્ર. વૈશાખ સુદ ૧૦ ગુરુવાર, તા. ૨૩-૪-૫૩]

❀ શુભને અને શુદ્ધને કારણકાર્યપણું નથી ❀

કોઈ એમ માને છે કે—શુભોપયોગ છે તે શુદ્ધોપયોગનું કારણ છે. હવે ત્યાં જેમ અશુભોપયોગ છૂટી શુભોપયોગ થાય છે તેમ શુભોપયોગ છૂટી શુદ્ધોપયોગ થાય છે એમ જ જો કારણકાર્યપણું હોય તો શુભોપયોગનું કારણ અશુભોપયોગ પણ ઠરે; અથવા દ્રવ્યલિંગીને શુભોપયોગ તો મિથ્યાદૃષ્ટિને યોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ હોય છે ત્યારે શુદ્ધોપયોગ હોતો જ નથી. તેથી વાસ્તવિકપણે એ બંનેમાં કારણ–કાર્યપણું નથી.

અશુભમાંથી સીધો શુદ્ધોપયોગ કોઈને ન થાય. અશુભ ટળીને શુભ થાય, ને શુભ ટળીને પછી શુદ્ધ થાય છે. જો કે વ્રતના પરિણામ પણ છોડવા જેવા છે, પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિને પહેલાં અવ્રતના પરિણામ છૂટીને વ્રતના પરિણામ થાય છે ને પછી શુદ્ધોપયોગ થતાં વ્રતના શુભ પરિણામ પણ છૂટી જાય છે. વાસ્તવિકપણે શુભ તે શુદ્ધનું કારણ નથી. જો શુભ તે શુદ્ધિનું કારણ હોય તો તો અશુભ તે શુભનું કારણ થાય, પણ એમ નથી. વળી જો શુભ તે શુદ્ધનું કારણ થાય તો દ્રવ્યલિંગી મિથ્યાદૃષ્ટિ ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ કરીને નવમી ગ્રૈવેયકે જાય છે છતાં તેને તે શુભરાગ કિંચિત્ પણ શુદ્ધનું કારણ થતો નથી. માટે શુભરાગ તે શુદ્ધનું કારણ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

નથી. કોઈવાર ભાવલિંગી મુનિ પહેલા સ્વર્ગમાં જાય ને દ્રવ્યલિંગી મિથ્યાદૃષ્ટિ શુભથી ઠેઠ નવમી ગ્રૈવેયકે જાય, પણ તેને તે શુભના કારણે શુદ્ધતા કાંઈ પણ થતી નથી. માટે શુભ અને શુદ્ધને ખરેખર કારણ-કાર્યપણું નથી.

જેમ કોઈ રોગીને ઘણો રોગ હતો અને પાછળથી અલ્પ રોગ રહ્યો. ત્યાં એ અલ્પ રોગ કાંઈ નીરોગ થવાનું કારણ નથી; હા એટલું ખરૂં કે અલ્પ રોગ રહે ત્યારે નીરોગ થવાનો ઉપાય કરે તો થઈ જાય, પણ કોઈ જો એ અલ્પ રોગને જ ભલો જાણી તેને રાખવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે નીરોગ કેવી રીતે થાય? તેમ કોઈ કષાયીને તીવ્રકષાયરૂપ અશુભ ઉપયોગ હતો, પાછળથી મંદકષાયરૂપ શુભોપયોગ થયો. હવે એ શુભોપયોગ કાંઈ નિષ્કષાય શુદ્ધોપયોગ થવાનું કારણ નથી. હા એટલું ખરું કે—શુભોપયોગ થતાં શુદ્ધોપયોગ, જો યત્ન કરે તો થઈ જાય, પણ કોઈ શુભોપયોગને જ ભલો જાણી તેનું જ સાધન કર્યા કરે તો શુદ્ધોપયોગ ક્યાંથી થાય? બીજું મિથ્યાદૃષ્ટિનો શુભોપયોગ તો શુદ્ધોપયોગનું કારણ છે જ નહિ, પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિને શુભોપયોગ થતાં નિકટ શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે એવા મુખ્યપણાથી કોઈ ઠેકાણે શુભોપયોગને પણ શુદ્ધોપયોગનું કારણ કહીએ છીએ, એમ સમજવું.

શુદ્ધોપયોગ તો સ્વભાવમાં એકાગ્ર થાય ત્યારે જ થાય છે. શુભ તો પરના લક્ષે થાય છે. આખી દૃષ્ટિ પલટી જાય ત્યારે શુદ્ધોપયોગ થાય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિને તો શુદ્ધોપયોગ થતો જ નથી, એટલે તેને તો શુભોપયોગ ઉપચારથી પણ શુદ્ધનું કારણ કદી થતો નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિને સ્વભાવની દૃષ્ટિ તો વર્તે છે, અને શુભને તોડીને નિકટમાં જ શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ થવાની છે તે અપેક્ષાએ સમ્યગ્દૃષ્ટિને કોઈ ઠેકાણે શુભ તે શુદ્ધનું કારણ કહીએ છીએ.

❀ નિશ્ચય–વ્યવહાર રત્નત્રય સંબંધી અજ્ઞાનીનો ભ્રમ ❀

વળી આ જીવ પોતાને નિશ્ચય–વ્યવહારરૂપ મોક્ષમાર્ગનો સાધક માને છે, ત્યાં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે(પર્યાય અપેક્ષાએ) આત્માને શુદ્ધ માન્યો તે તો સમ્યગ્દર્શન થયું, તે જ પ્રમાણે જાણ્યો તે સમ્યગ્જ્ઞાન થયું, તથા તે જ પ્રમાણે વિચારમાં પ્રવર્ત્યો તે સમ્યક્ચારિત્ર થયું.—એ પ્રમાણે પોતાને નિશ્ચયરત્નત્રય થયું માને છે; પણ હું પ્રત્યક્ષ અશુદ્ધ છતાં શુદ્ધ કેવી રીતે માનું–જાણું–વિચારું છું! ઇત્યાદિ વિવેકરહિત માત્ર ભ્રમથી સંતુષ્ટ થાય છે.

આત્માને 'શુદ્ધ—શુદ્ધ' કહે છે પણ કઈ રીતે શુદ્ધ છે તેની તેને ખબર નથી. દ્રવ્યદૃષ્ટિ વગર એમને એમ કહે છે કે આત્મા તો સિદ્ધ જેવો શુદ્ધ છે, પણ પર્યાયમાં અશુદ્ધતા હોવા છતાં શુદ્ધતા માનવી તે તો ભ્રમ છે. વસ્તુ સમજ્યા વગર શુદ્ધ આત્માની માન્યતા કઈ રીતે કરી! જો શુદ્ધ દ્રવ્યની યથાર્થ માન્યતા, જ્ઞાન અને એકાગ્રતા કરે તો પર્યાયમાં શુદ્ધતા થવી જોઈએ, પણ પર્યાયની તો તેને ખબર નથી. હું શુદ્ધ છું–એમ કલ્પનાથી માને છે,–એમ જાણે છે તથા એવા વિચારમાં બેસે છે–તેને જ તે નિશ્ચય રત્નત્રય માને છે, પણ નિશ્ચય રત્નત્રયના

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ખરા સ્વરૂપની તેને ખબર નથી, વળી વ્યવહારરત્નત્રયને પણ અજ્ઞાની બીજી રીતે ભ્રમરૂપ માને છે.

'અર્હંતાદિક વિના અન્ય દેવાદિકને હું માનતો નથી વા જૈનશાસ્ત્રાનુસાર જીવાદિકના ભેદ શીખી લીધા છે તેને જ માનું છું, અન્યને માનતો નથી, તે તો સમ્યગ્દર્શન થયું. જૈનશાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં ઘણો પ્રવર્તું છું તે સમ્યગ્જ્ઞાન થયું તથા વ્રતાદિરૂપ ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તું છું તે સમ્યક્ચારિત્ર થયું.' એ પ્રમાણે પોતાને વ્યવહાર રત્નત્રય થયું માને છે; પણ વ્યવહાર તો ઉપચારનું નામ છે અને તે ઉપચાર પણ ત્યારે જ બને કે જ્યારે તે સત્યભૂત નિશ્ચય રત્નત્રયના કારણાદિરૂપ થાય; અર્થાત્ જેમ નિશ્ચય રત્નત્રય સધાય તેમ તેને સાધે તો તેમાં વ્યવહારપણું સંભવે; પણ આને તો સત્યભૂત નિશ્ચય રત્નત્રયની પિછાણ જ થઈ નથી તો એ પ્રમાણે કેવી રીતે સાધી શકે? માત્ર આજ્ઞાનુસારી બની દેખાદેખી સાધન કરે છે. તેથી તેને નિશ્ચય-વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ પણ થયો નહિ,

એ પ્રમાણે આ જીવ નિશ્ચયાભાસને જાણે-માને છે, પરંતુ વ્યવહાર-સાધનને ભલા જાણે છે, તેથી સ્વચ્છંદી બની અશુભરૂપ પ્રવર્તતો નથી; પણ વ્રતાદિ શુભોપયોગરૂપ પ્રવર્તે છે; તેથી અંતિમ ગ્રૈવેયક સુધીનાં પદ પામે છે; તથા જો નિશ્ચયાભાસની પ્રબળતાથી અશુભરૂપ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય તો તેનું કુગતિમાં પણ ગમન થઈ પરિણામાનુસાર ફળ પામે છે; પરંતુ સંસારનો જ ભોક્તા રહે છે, અર્થાત્ સાચો મોક્ષમાર્ગ પામ્યા વિના તે સિદ્ધપદને પામી શકતો નથી. એ પ્રમાણે નિશ્ચય-વ્યવહારાભાસ બંને નયાવલંબી મિથ્યાદૃષ્ટિઓનું નિરૂપણ કર્યું. એ જીવ નિશ્ચયાભાસને જાણે-માને છે પરંતુ વ્યવહારસાધનને ભલા જાણે છે, તેથી સ્વચ્છંદી બની અશુભરૂપ પ્રવર્તતો નથી.

હવે સમ્યક્ત્વસન્મુખ જે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

[૧૨]

❋ સમ્યક્ત્વસન્મુખ મિથ્યાદષ્ટિનું નિરૂપણ ❋

કોઈ મંદકષાયાદિનું કારણ પામીને જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોનો ક્ષયોપશમ થવાથી જીવને તત્ત્વવિચાર કરવાની શક્તિ પ્રગટ થાય છે; અને મિથ્યાત્વ મંદ થયું હોવાથી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર, નવ તત્ત્વ, છ દ્રવ્ય આદિ તત્ત્વોનો વિચાર કરવા ઉદ્યમી થયો–એમ થતાં તેને બાહ્ય નિમિત્ત, સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો યોગ મળ્યો અને ત્યાં સાચા ઉપદેશને શ્રવણ કરવાનું બન્યું. તે ઉપદેશમાં પોતાને પ્રયોજનભૂત મોક્ષમાર્ગના, દેવ-ગુરુ-ધર્માદિના જીવાદિ તત્ત્વોના, સ્વ-પરના કે પોતાને અહિતકારી–હિતકારી ભાવોના ઈત્યાદિ ઉપદેશથી સાવધાન થઈ તેણે એવો વિચાર કર્યો કે અહો! મને આ વાતની તો ખબર નહોતી. હું ભ્રમથી ભૂલી પર્યાય–શરીરમાં તન્મય થઈ રહ્યો છું, પણ આ શરીર તો અલ્પકાળ રહેશે;–આ(પ્રકારે) વૈરાગ્ય થાય છે. તથા નક્કી કરે છે કે પૂર્વોક્ત તત્ત્વોની મને ખબર ન હતી. 'હું તો એ જાણું છું' એમ ભ્રમથી માની બેસે તે તો પાત્ર જ નથી; કેમ કે તે પૂર્વની અને વર્તમાનની પોતાની માન્યતા વચ્ચે કાંઈ ભેદ પાડતો નથી.

વળી તે વિચારે છે કે—મને આ સર્વ નિમિત્તો મળ્યાં છે માટે મારે આ વાતનો નિર્ણય કરવો જોઈએ; કારણ કે આમાં જ મારું હિત છે–આમ વિચારી જે ઉપદેશ સાંભળ્યો તેનો નિર્ધાર કરવાનો ઉદ્યમ કરે છે. અહીં ઉપદેશ લીધો છે. પ્રથમ શાસ્ત્ર વાંચી તત્ત્વવિચાર કરે–એમ કહ્યું નથી.

❀

[પ્ર. વૈશાખ સુદ ૧૧ શુક્રવાર, તા. ૨૪-૪-૫૩]

❋ સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પહેલાંની પાત્રતા ❋

સમ્યગ્દર્શનની સન્મુખ થયેલા જીવની પાત્રતા કેવી હોય તેનું આ વર્ણન છે. જે હજી સમ્યગ્દર્શન પામ્યો નથી પણ સમ્યગ્દર્શન પામવા માટે તત્ત્વનિર્ણય વગેરેનો ઉદ્યમ કરે છે—એવા જીવની આ વાત છે. જેને આત્માનું હિત કરવાની ભાવના થઈ છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરીને આત્માનું કલ્યાણ કરવાની ધગશ જાગી છે એવા જીવને પ્રથમ તો કષાયની મંદતા થઈ છે, તત્ત્વનો નિર્ણય કરવા જેટલી જ્ઞાનની શક્તિ ઊઘડી છે. નિમિત્ત તરીકે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર મળ્યા છે અને પોતાને તેમની પ્રતીતિ થઈ છે, જ્ઞાની પાસેથી યથાર્થ ઉપદેશ મળ્યો છે

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ને પોતે પોતાના પ્રયોજન માટે મોક્ષમાર્ગ વગેરેનો ઉપદેશ સાંભળ્યો છે. કયાં ભાવો આત્માને હિતકારી છે ને ક્યા ભાવો અહિતકારી છે, સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ શું છે ને કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્ર કેવા છે? જીવાદિ નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ શું છે? દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય શું? ઉપાદાન–નિમિત્તનું સ્વરૂપ શું? મોક્ષમાર્ગનું ખરું સ્વરૂપ શું? ઈત્યાદિ પ્રયોજનભૂત બાબતોનો યથાર્થ ઉપદેશ ગુરુગમે મળ્યો છે, ને પોતે અંતરમાં તેનો નિર્ણય કરીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે; તે સમજીને પોતે પોતાનું જ પ્રયોજન સાધવા માગે છે. ઉપદેશની ધારણા કરીને હું બીજાને સંભળાવું કે સમજાવી દઉં—એવા આશયથી નથી સાંભળતો, પણ સમજીને પોતાનું કલ્યાણ કરવાની જ ભાવના છે.

જુઓ, આ તો હજી સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પહેલાંની પાત્રતા બતાવે છે. જે પોતાનું કલ્યાણ કરવા માંગે છે તેને મંદકષાય અને જ્ઞાનનો ઉઘાડ તો હોય જ; એ ઉપરાંત પહેલાં તો જ્ઞાની પાસેથી સાચો ઉપદેશ મળવો જોઈએ. અજ્ઞાની—કુગુરુઓના ઉપદેશથી યથાર્થ તત્ત્વનિર્ણય થાય નહિ. જેને કુદેવ–કુગુરુ તો છૂટી ગયા છે, નિમિત્ત તરીકે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર મળ્યા છે ને કષાયની મંદતાપૂર્વક તત્ત્વનિર્ણયનો જે ઉદ્યમ કરે છે તેવા જીવની આ વાત છે, જુઓ તે સમ્યક્ત્વસન્મુખ જીવમાં કેવી પાત્રતા હોય તે બતાવે છે:

(૧) પ્રથમ તો મંદકષાય થયો છે. આત્માનું હિત કરવાની જિજ્ઞાસા થઈ ત્યાં મંદકષાય થઈ જ ગયો. તીવ્ર વિષયકષાયના ભાવમાં ડૂબેલા જીવને તો આત્માના હિતનો વિચાર જ ઊગતો નથી.

(૨) મંદકષાયથી જ્ઞાનાવરણાદિનો એવો ક્ષયોપશમ થયો છે કે તત્ત્વનો વિચાર અને નિર્ણય કરવા જેટલી જ્ઞાનની શક્તિ પ્રગટી છે; જુઓ, તત્ત્વનિર્ણય કરવા જેટલી બુદ્ધિ તો છે પણ જેને આત્માની દરકાર નથી તે જીવ તત્ત્વનિર્ણયમાં પોતાની બુદ્ધિ જોડતો નથી ને બહારના વિષય–કષાયમાં જ બુદ્ધિ લગાવે છે.

(૩) જે સમ્યક્ત્વ સન્મુખ છે તે જીવને મોહની મંદતા થઈ છે તેથી તે તત્ત્વવિચારમાં ઉદ્યમી થયો છે. દર્શનમોહની મંદતા થઈ છે તેમ જ ચારિત્રમોહમાં પણ કષાયોની મંદતા થઈ છે, પોતાના ભાવમાં મિથ્યાત્વાદિનો રસ ઘણો મંદ થઈ ગયો છે અને તત્ત્વના નિર્ણય તરફ ઝુકાવ થયો છે. સંસારનાં કાર્યોની લોલૂપતા ઘટાડીને આત્માનો વિચાર કરવામાં ઉદ્યમી થયો છે. સંસારના કામમાંથી નવરો થાય (તેનો રસ ઘટાડે) ત્યારે આત્માનો વિચાર કરે ને! સંસારની તીવ્ર લોલુપતામાં પડ્યો હોય તેને આત્માનો વિચાર ક્યાંથી આવે? જેના હૃદયમાંથી સંસારનો રસ ઊડી ગયો છે અને જે આત્માના વિચારનો ઉદ્યમ કરે છે કે 'અરે! મારે તો મારા આત્માનું સુધારવું છે. દુનિયા તો એમ ને એમ ચાલ્યા કરશે. દુનિયાની દરકાર છોડીને મારે તો મારું હિત કરવું છે.'—આવા જીવની આ વાત છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

(૪) તે જીવને બાહ્ય નિમિત્ત તરીકે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રાદિ મળ્યા છે; તેને કુદેવ–કુગુરુ–કુશાસ્ત્રની માન્યતા છૂટી ગઈ છે ને સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવને જ માને છે. અરિહંત ભગવાનની વીતરાગી પ્રતિમા તે પણ દેવ છે. શાસ્ત્રમાં નવ દેવ પૂજ્ય કહ્યા છે : પંચ પરમેષ્ઠી, જિનધર્મ, જિનવાણી, જિનચૈત્યાલય અને જિનબિમ્બ—એ નવેય દેવ તરીકે પૂજ્ય છે. સર્વજ્ઞવીતરાગદેવને ઓળખે. તેમ જ દિગંબર સંત ભાવલિંગી મુનિ મળે તે ગુરુ છે. તેમ જ કોઈ જ્ઞાની સત્પુરુષ નિમિત્ત તરીકે મળે તે પણ જ્ઞાનગુરુ છે. તેમ જ કોઈ પાત્ર જીવને નિમિત્ત તરીકે જ્ઞાનીનો જ ઉપદેશ હોય છે. નરક વગેરેમાં મુનિ વગેરેનું સીધુ નિમિત્ત નથી પણ પૂર્વે જ્ઞાનીની દેશના મળી છે તેના સંસ્કાર ત્યાં નિમિત્ત થાય છે. દેવ-ગુરુ વગર એકલું શાસ્ત્ર તે સમ્યગ્દર્શનનું નિમિત્ત ન થાય. માટે કહ્યું કે સમ્યક્ત્વસન્મુખ જીવને કુદેવાદિની પરંપરા છોડીને સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની પરંપરા મળી છે.

(૫) વળી તે જીવને સત્ય ઉપદેશનો લાભ મળ્યો છે. આવાં નિમિત્તોનો સંયોગ મળવો તે તો પૂર્વના પુણ્યનું ફળ છે અને સત્ય તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાનો ઉદ્યમ તે પોતાનો વર્તમાન પુરુષાર્થ છે. પાત્ર જીવને નિમિત્ત કેવા હોય તે પણ ઓળખાવે છે કે નિમિત્ત તરીકે સત્ય ઉપદેશ મળવો જોઈએ. યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ શું? નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ શું? સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કેવાં હોય? સ્વ-પર, ઉપાદાન-નિમિત્ત, નિશ્ચય-વ્યવહાર, સમ્યગ્દર્શનાદિ હિતકારી ભાવો તથા મિથ્યાત્વાદિક અહિતકારી ભાવો—એ બધાનો ઉપદેશ યથાર્થ મળ્યો છે. ઉપદેશ મળવો તે તો પુણ્યનું ફળ છે, પણ તે ઉપદેશ સાંભળીને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની જવાબદારી પોતાની છે. એ વાત હવે કહે છે.

(૬) જ્ઞાની પાસેથી યથાર્થ તત્ત્વોનો ઉપદેશ મળ્યા પછી પોતે સાવધાન થઈને તેનો વિચાર કરે છે. એમને એમ ઉપર ઉપરથી સાંભળી લેતો નથી. પણ બરાબર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને સાવધાનપણે તેનો વિચાર કરે છે; અને ઉપદેશ સાંભળતાં બહુમાન આવે છે કે : 'અહો! મને આ વાતની તો ખબર જ નથી, આવી વાત તો મેં પૂર્વે કદી સાંભળી જ નથી.' જુઓ, આ જિજ્ઞાસુ જીવની લાયકાત!

જેને પોતાના આત્માનું હિત કરવું હોય તે જગતનું જોવા રોકાય નહિ. બહારમાં ગામે ગામ ઘણા જિનમંદિર થાય ને ઘણા જીવો ધર્મ પામે તો મારું કલ્યાણ થઈ જાય—એમ વિચારીને જો બહારમાં જ રોકાય તો આત્મા સામે ક્યારે જુએ? અરે ભાઈ! તું તારા આત્મામાં એવું મંદિર બનાવ કે જેમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપી ભગવાન આવીને બિરાજે! ભક્તિ, પ્રભાવના વગેરેનો શુભરાગ આવે તે જુદી વાત છે, પણ પાત્ર જીવ તે રાગ ઉપર જોર ન આપતાં આત્માના નિર્ણયનો ઉદ્યમ કરે છે. અહો! આવા તત્ત્વની મને અત્યાર સુધી ખબર ન હતી. મેં ભ્રમથી રાગાદિને જ ધર્મ માન્યો હતો ને શરીરને જ મારું સ્વરૂપ માનીને તેમાં હું તન્મય થયો. આ શરીર તો જડ-અચેતન છે ને હું તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છું. આ શરીરનો સંયોગ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તો અલ્પકાળ પૂરતો જ છે. આ મનુષ્યભવ કાંઈ કાયમ રહેવાનો નથી. અહીં મને હિતનાં સર્વ નિમિત્તો મળ્યાં છે. માટે હું તત્ત્વ સમજીને મારા આત્માનો ઉદ્ધાર કરું તથા મોક્ષમાર્ગ વગેરેનો બરાબર નિર્ણય કરું—આમ વિચારીને તત્ત્વનિર્ણયનો ઉદ્યમ કરે છે. "કામ એક આત્માર્થનું બીજો નહિ મનરોગ."

(૭) ત્યાં, ઉદ્દેશ એટલે કે નામ જાણે; તથા લક્ષણનિર્દેશ એટલે જેનું જે લક્ષણ હોય તે જાણે, તથા પરીક્ષા દ્વારા વિચારીને નિર્ણય કરે. જીવ, અજીવ વગેરે નામ શીખે. તેમનાં લક્ષણ જાણે અને પરીક્ષા કરીને નિર્ણય કરે. જે ઉપદેશ સાંભળ્યો તેનો નિર્ધાર કર્યો અને પછી અંતરમાં તેનો પોતે નિર્ણય કરે છે. ઉપદેશ—અનુસાર નામ અને લક્ષણ જાણીને પોતે વિવેકથી નિર્ણય કરે છે.

તત્ત્વનિર્ણય કરવા માટે પ્રથમ તો તત્ત્વોનાં નામ અને લક્ષણ જાણે પછી પોતે પરીક્ષા કરીને તત્ત્વના ભાવોને ઓળખીને નિર્ણય કરે. અજ્ઞાનીના વિરુદ્ધ ઉપદેશને તો માને જ નહિ, પરંતુ જ્ઞાની પાસેથી જે યથાર્થ ઉપદેશ મળ્યો તેનો પણ પોતે જાતે ઉદ્યમ કરીને નિર્ણય કરે છે. એમ ને એમ માની લેતો નથી, પણ પોતે પોતાનો વિચાર ભેગો ભેળવીને મેળવણી કરે છે. જ્ઞાની પાસેથી સાંભળી લીધું પણ પછી 'આ કઈ રીતે છે' એમ પોતે તેના ભાવને ઓળખીને જાતે નિર્ણય ન કરે તો સાચી પ્રતીતિ થતી નથી. માટે કહ્યું કે જ્ઞાની પાસેથી તત્ત્વનો ઉપદેશ સાંભળ્યો તેને ધારણ કરી રાખે તે પછી એકાંતમાં વિચાર કરીને જાતે તેનો નિર્ણય કરે. ઉપદેશ સાંભળવામાં જ જે ધ્યાન ન રાખે ને તે વખતે બીજા સંસારના વિચારમાં ચડી જાય તેને તો તત્ત્વના નિર્ણયની દરકાર જ નથી. શું કહ્યું તે ધારે પણ નહિ તો વિચાર કરીને અંતરમાં નિર્ણય કઈ રીતે કરશે? જેમ ગાય ખાવા ટાણે ખાઈ લે છે ને પછી નિરાંતે બેઠી બેઠી તેને વાગોળીને પચાવે છે, તેમ જિજ્ઞાસુ જીવ જેવો ઉપદેશ સાંભળે તેવો બરાબર યાદ કરી લે અને પછી એકાંતમાં વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી તેનો નિર્ણય કરે, ને અંતરમાં તેને પરિણમાવવાનો પ્રયત્ન કરે. યથાર્થ ઉપદેશ સાંભળવો, યાદ રાખવો, વિચાર કરવો અને તેનો નિર્ણય કરવો–એમ ચાર વાત મૂકી. તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ પોતામાં હોવી જોઈએ. આ જીવને એટલો જ્ઞાનનો ઉઘાડ તો થયો છે પણ તે જ્ઞાનને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં લગાવવું જોઈએ. સાંભળ્યા પછી પોતે એકલો પોતાના ઉપયોગમાં વિચાર કરે કે શ્રી ગુરુએ આમ કહ્યું તે કઈ રીતે છે! એ પ્રમાણે ઉપદેશ–અનુસાર પોતે જાણે નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. માત્ર સાંભળ્યા જ કરે અને વાંચ્યા જ કરે પણ જાતે કાંઈ પણ વિચાર કરીને તત્ત્વનિર્ણયમાં પોતાની શક્તિ ન લગાવે તો તેને યથાર્થ પ્રતીતિનો લાભ થાય નહિ.

તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે—એમ જ્ઞાનીએ ઉપદેશ આપ્યો ને પોતે સાંભળ્યો, પછી પોતે જાતે એકાંતમાં બેસી વિચાર કરે કે જીવાદિ સાત તત્ત્વો કહ્યાં તેનું સ્વરૂપ શું છે? તેના શ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ કહ્યું તે કઈ રીતે ઘટે છે? એમ જાતે નિર્ણય કરે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

સાત તત્ત્વોની પરીક્ષા કરીને ઓળખે.

'સમ્યગ્દર્શન' એમ કહ્યું તે નામ થયું. 'તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન' એમ કહ્યું તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ થયું. 'જીવ' એમ કહ્યું તે નામ થયું. 'જ્ઞાનસ્વરૂપ જીવ છે' એમ કહ્યું તે જીવનું લક્ષણ થયું. એ પ્રમાણે તત્ત્વોનાં નામ જાણે તથા તેમનાં લક્ષણ જાણે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર, મોક્ષમાર્ગ, ઉપાદાન-નિમિત્ત, સ્વ-પર, હિત-અહિત વગેરેનાં નામ તેમ જ લક્ષણ સાંભળીને જાણે તથા જાતે પરીક્ષા કરીને તેનો નિર્ણય કરે. જ્ઞાનીએ કહ્યું તે જ્ઞાની પાસે રહ્યું, પણ પોતે નિર્ણય ન કરે તો પોતાને તત્ત્વનો યથાર્થ લાભ થાય નહિ. માટે નામ અને લક્ષણ ઓળખીને નિર્ણય કરવો જોઈએ. સમ્યક્ચારિત્ર એ નામ. ત્યાં વીતરાગભાવ તેનું લક્ષણ છે. જીવ-અજીવ વગેરે નામ કહેવાં તે નામનિર્દેશ છે; અને પછી દરેકનું લક્ષણ ભિન્ન ભિન્ન બતાવવું તે લક્ષણ નિર્દેશ છે.

નવે તત્ત્વોને, મોક્ષમાર્ગને વગેરેને ઓળખીને પોતે એકલો વિચાર કરે એકાંતમાં વિચાર કરવાનું કહ્યું તેમાં વિચારની એકાગ્રતા બતાવે છે. ક્ષેત્રની વાત નથી લીધી કે નિર્ણય કરવા માટે જંગલમાં જવું પડે! ભગવાનના સમવસરણમાં બેઠો હોય ને અંદરના વિચારમાં એકાગ્ર થઈને સમ્યગ્દર્શન પામી જાય. તો ત્યાં પણ તેને એકાંત થયું. ત્યાં યુક્તિ-અનુમાન-પ્રત્યક્ષ આદિથી ઉપદેશમાં આવેલાં તત્ત્વો એમ જ છે કે અન્યથા છે-તેનો નિર્ણય કરે. તથા વિશેષ વિચારે કે ઉપદેશમાં તો આ કથન આવ્યું; પરંતુ એમ જો માનવામાં ન આવે તો શું બાધા આવે?

એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના આધારે રહેતું નથી, એકમાં બીજાથી કિંચિત્ લાભ-નુકશાન નથી—એમ દ્રવ્યની સ્વતંત્રતાનો ઉપદેશ આવે ત્યાં પણ બરાબર વિચારીને નિર્ણય કરે. ધર્માસ્તિકાયના નિમિત્તથી જીવ પુદ્ગલ ગતિ કરે છે-એમ કથન આવે ત્યાં વિચારે કે જીવ-પુદ્ગલ સ્વયં ગતિ કરે છે ત્યાં ધર્માસ્તિકાય નિમિત્તમાત્ર છે. તે કાંઈ બળજોરીથી ગતિ કરાવતું નથી;—એમ યુક્તિ વડે તત્ત્વનો નિર્ણય કરે. વળી એક તત્ત્વ વિષે પરસ્પર વિરોધી બે દલીલો આવે ત્યાં કઈ યુક્તિ પ્રબળ છે અને કઈ યુક્તિ નિર્બળ છે? તેનો વિચાર કરે. ત્યાં પ્રબળ યુક્તિ ભાસે તેને સત્ય માને અને નિર્બળ યુક્તિ ભાસે તેને છોડી દે—આમ વિચારીને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

❀

[પ્ર. વૈશાખ સુદ ૧૨ શનિવાર, તા. ૨૫-૪-૫૩]

❀ વિકાર જીવનો તે સમયનો સ્વકાળ છે, કર્મને કારણે નથી ❀

સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ નિર્વિકલ્પ પ્રતીતિ; સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ સ્વપરપ્રકાશકપણું;

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

સમ્યક્ચારિત્રનું લક્ષણ વીતરાગતા; જીવતત્ત્વનું લક્ષણ જ્ઞાનસ્વભાવ;–એ પ્રમાણે બધાં તત્ત્વોનાં નામ અને લક્ષણ જાણે. આસ્રવ આત્માની વિકારી પર્યાય છે. તે પર્યાયમાં આત્માનાં દ્રવ્ય–ગુણ રહેલાં છે. કેમ કે ગુણ પોતાની સર્વ પર્યાયોમાં રહે છે; તેને બદલે વિકાર થયો તે કર્મને લીધે થયો એમ માને તો તેણે પોતાના ચારિત્રગુણને સર્વ પર્યાયોમાં રહેલો ન માન્યો, એટલે ગુણને જ ન માન્યો, ને દ્રવ્યને પણ ન માન્યું. ગુણ તો તેને કહેવાય કે જે દ્રવ્યના પૂરા ભાગમાં ને તેની સર્વ હાલતોમાં રહે. એ પ્રમાણે મિથ્યાત્વભાવ થયો તે પણ જીવની પર્યાય છે. તે જડ મોહકર્મને લીધે થયો નથી. મિથ્યાત્વપર્યાયમાં જડકર્મ નથી રહેતું પણ તેમાં શ્રદ્ધાગુણ રહે છે. રાગપર્યાય થઈ તો તે ક્યાંથી આવી? ત્રિકાળી દ્રવ્ય-ગુણમાં રાગ નથી, તો શું કર્મે તે રાગ કરાવ્યો? ના. કર્મમાં ક્યાં રાગ છે? કર્મમાં કાંઈ એવી તાકાત નથી કે તે વિકારને કરાવે. રાગપર્યાય તે પણ ચારિત્રગુણનો તે સમયનો સ્વકાળ છે. ચારિત્રગુણ પોતાની બધી હાલતોમાં રહે છે. જુઓ, આમ ન જાણે તો તેણે ગુણનું લક્ષણ જાણ્યું નથી. રાગ કર્મને લીધે થાય એમ માને તો ચારિત્રગુણ પોતાની બધી પર્યાયોમાં વ્યાપક ન રહ્યો. તો રાગ વખતે ચારિત્રગુણ ક્યાં ગયો? આ પ્રમાણે તત્ત્વનો ભાવ ભાસીને એવી પ્રતીતિ કરે કે ઈન્દ્ર ડગાવવા આવે તો ય ન ફરે.

રાગમાં જડકર્મ નિમિત્ત છે, પણ તે નિમિત્તના ગુણો તેની પોતાની પર્યાયમાં–(નિમિત્તમાં) વર્તી રહ્યા છે. નિમિત્તના ગુણો કાંઈ પરમાં જતા નથી. ઉપાદાનના ગુણો ઉપાદાનની બધી પર્યાયોમાં રહે છે, ને નિમિત્તના ગુણો નિમિત્તની બધી પર્યાયમાં વ્યાપે છે. એકના ગુણ બીજાની પર્યાયમાં વ્યાપતા નથી.

ગુણ સ્વતંત્રપણે વર્તીને–પરિણમીને પોતાની પર્યાયમાં વ્યાપે છે. તે ગુણ જ પોતાની પર્યાયનો સ્વતંત્રપણે કર્તા છે.

પરમાણુમાં વિકાર થયો એટલે કે બે ગુણ ચીકાશ વગેરે પલટીને અનંતગુણ ચીકાશ વગેરે થઈ, તો તે કોઈએ તેને પરિણમાવ્યો નથી, પણ તે પોતે પરિણમ્યો છે. તેની પર્યાયમાં તેના ગુણો વર્તી રહ્યા છે. બે ગુણ લૂખાશ કે ચીકાશવાળો પલટીને ચાર ગુણ લૂખાશ કે ચીકાશવાળા સાથે બંધાયા; ત્યાં ચારગુણવાળાએ તેને પરિણમાવ્યો નથી. પણ પોતે પોતાના ગુણથી જ પરિણમ્યો છે. આમ બધા તત્ત્વોને સ્વતંત્ર જાણે.

ત્રિકાળી દ્રવ્ય–ગુણમાં વિકાર નથી, છતાં વિકાર ક્યાંથી આવ્યો? તો કહે છે કે પર્યાય રોકાણી(પરમાં) માટે થયો. વળી એકને સમ્યગ્દર્શન થયું ને બધાને કેમ ન થયું? બીજાને સમ્યગ્દર્શન થયું ને મને કેમ હજી ન થયું?—કે તેણે પુરુષાર્થ કર્યો માટે તેને થયું.—એ પ્રમાણે નિર્ણય કરે.

બધાં તત્ત્વોનો યથાર્થ નિર્ણય કરવાનો ઉદ્યમ કર્યા જ કરે, અને પોતે એકાંતમાં વિચારે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તથા સમજવા માટે વિશેષ જ્ઞાની પાસે પ્રશ્ન-ઉત્તર કરે. હું પૂછીશ તો "મને નથી આવડતું" એમ લોકોને ખબર પડી જશે એમ માનમાં ન રોકાય, પણ સમજવા માટે પૂછયા જ કરે તથા જે ઉત્તર આપે તેને બરાબર વિચારે. પૂછવામાં શરમાય નહિ. પ્રશ્ન પૂછવામાં નિર્માનતા હોય. વળી પોતાના સમાનબુદ્ધિના ધારક સાધર્મી સાથે વિચાર કરે-પરસ્પર ચર્ચા કરે, અને એકાંતમાં તેનો વિચાર કરીને નિર્ણય કરે, જેને સમ્યક્ત્વની ચાહના હોય. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાની ગરજ હોય-તે જીવની આ વાત છે. જુઓ, આ સમ્યગ્દર્શન માટેનો ઉદ્યમ!

અહો! ચૈતન્યવસ્તુ કોઈ અપૂર્વ છે. અનંતવાર શુભભાવ કર્યો છતાં ચૈતન્યવસ્તુ લક્ષમાં ન આવી, તો રાગથી પાર ચૈતન્યવસ્તુ કોઈ અંતરની અપૂર્વ ચીજ છે. તેના નિર્ણયમાં કોઈ બહારનાં કારણો કે રાગ મદદ કરતાં નથી. અનંતવાર દ્રવ્યલિંગી સાધુ થઈ શુભભાવથી નવમી ગ્રૈવયક સુધી ગયો, છતાં ચૈતન્યવસ્તુ ખ્યાલમાં ન આવી; તો તે ચૈતન્યવસ્તુ રાગના અવલંબનથી પાર છે. કોઈ અપૂર્વ મહિમાવાળી વસ્તુ છે, તે અંતર્મુખ જ્ઞાનથી જ પકડાય તેવી છે. આમ એકાંતમાં વિચારીને ચૈતન્યને પકડવાનો ઉદ્યમ કરે.

❃ સ્વાનુભવ પ્રગટ કરવા માટે પ્રેરણા! ❃

પહેલાં તો ઉપદેશ સાંભળીને, જ્ઞાનીને પૂછીને, સાધર્મી જનો સાથે ચર્ચા કરીને તથા પોતે વિચારીને તત્ત્વનો બરાબર નિર્ણય કરે. તત્ત્વના નિર્ણયમાં જ ભૂલ હોય તો અનુભવ થાય નહિ. માટે કહ્યું કે તત્ત્વનિર્ણયનો ઉદ્યમ કરવો. 'સહજ છે, સમ્યક્ત્વ સહજ છે. ક્યો જીવ ક્યારે સમ્યક્ત્વ પામશે-તે બધી નોંધ કેવળી ભગવાનના ચોપડામાં છે'—એમ કહેવાય, પણ ત્યાં સહજ કહેતાં જ ઉદ્યમ પણ તેમાં ભેગો છે જ. કેવળીએ જોયું ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થશે- એવો 'સહજ' નો અર્થ નથી. શ્રી સમયસારમાં કહ્યું છે કે હે જીવ! તુ જગતનો વ્યર્થ કોલાહલ છોડીને અંતરમાં ચૈતન્યવસ્તુને અનુભવવાનો છ માસ પ્રયત્ન કર, તો તને અવશ્ય તેની પ્રાપ્તિ થશે. રુચિ થઈ અને અંતરમાં અભ્યાસ કરે તો અલ્પકાળમાં અંતરમાં તેનો અનુભવ થયા વિના રહે નહિ; તેથી સમ્યગ્દર્શન માટે અંતરમાં તત્ત્વનિર્ણય અને અનુભવનો ઉદ્યમ કરવો જોઈએ.

વળી અન્યમતીઓ દ્વારા કલ્પિતતત્ત્વનો ઉપદેશ આપ્યો છે, તે વડે જો જૈન ઉપદેશ અન્યથા ભાસે, તેમાં સંદેહ થાય, તો પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉદ્યમ કરે. એ પ્રમાણે ઉદ્યમ કરતાં 'જેવો શ્રી જિનદેવનો ઉપદેશ છે તેમ જ સત્ય છે. મને પણ એમ જ ભાસે છે'— એવો નિર્ણય થાય છે; કારણ કે જિનદેવ અન્યથાવાદી નથી.

સનાતન દિગંબર જૈનમત સિવાય બધા અન્યમતી છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનને રોગ થાય, ઝાડા થાય ને આહાર-દવા લે-એવું માને તે અન્યમતી છે. તે જૈનમતી નથી. દિગંબર સંપ્રદાયમાં રહીને પણ જે એમ માને કે વ્યવહાર કરતાં કરતાં પરમાર્થ પ્રગટશે, નિમિત્તના અવલંબને ધર્મ થશે-તો એમ માનનાર પણ અન્યમતી જેવો છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

આઠ વર્ષે કેવળજ્ઞાન પામે ને પછી કરોડો અબજો-વર્ષ સુધી શરીર રહે. આહાર-પાણી ન હોય છતાં એવું ને એવું શરીર રહે એવો પરમ ઔદારિક શરીરનો સ્વભાવ છે; પણ તેમાં સંદેહ કરીને ભગવાનને આહારાદિ મનાવે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ અન્યમતી છે. સનાતન સર્વજ્ઞ પરંપરામાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય, વીરસેનાચાર્ય, સમંતભદ્રાચાર્ય વગેરે સંતોએ જે સ્વરૂપ કહ્યું છે તે જ યથાર્થ છે. તે પરંપરાથી વિપરીત મનાવે તો તે કલ્પિતમાર્ગ છે.

❋ શુભરાગથી સંસાર પરિમિત થતો નથી ❋

મુનિને આહાર દેવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિને સંસાર પરિમિત થાય એમ મનાવે, સસલા વગેરે પરજીવની દયા પાળવાના શુભરાગથી સંસાર પરિમિત થવાનું માને-મનાવે તો તે કલ્પિત તત્ત્વ છે. તે જૈનમાર્ગ નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિને અનંતાનુબંધી રાગ-દ્વેષ પડ્યા છે. તેને દયા-દાનના શુભ-રાગથી પરિમિત સંસાર થાય નહિ. સમ્યગ્દર્શનથી જ સંસાર પરિમિત થાય છે. તેને બદલે રાગથી સંસાર પરિમિત થવાનું મનાવે છે તે વાત મિથ્યા છે. અહીં તો કહે છે કે તેવું માનનારા જૈનમતી નથી પણ અન્યમતી છે. આ પ્રમાણે તત્ત્વનો બરાબર નિર્ણય કરવો જોઈએ. સનાતન સત્ય માર્ગ મહાવિદેહમાં ચાલી રહ્યો છે. જેવો માર્ગ ત્યાં છે તેવો જ અહીં છે, ને જેવો અહીં છે તેવો જ ત્યાં છે. ભરત, એરાવત ને મહાવિદેહ-બધે ઠેકાણે સનાતન વીતરાગમાર્ગ એક જ પ્રકારનો છે. તેનો જેવો ભાવ સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યો છે તેવો જ ભાવ પોતાને ભાસવો જોઈએ, પોતાને ભાવભાસન સહિત પ્રતીતિ થાય તે જ યથાર્થ પ્રતીતિ છે. એક માખી પણ સાકર અને ફટકડીના સ્વાદનો ભેદ પાડીને વિવેક કરે છે ને સાકરનો સ્વાદ લેવા જાય છે, તેમ પંચેન્દ્રિય સંજ્ઞી જીવોને તત્ત્વનિર્ણયની શક્તિ મળી છે. તો પોતાના જ્ઞાનથી તત્ત્વનો નિર્ણય કરીને તેનો ભાવ ભાસવો જોઈએ. સમ્યગ્દર્શન માટે શું ઉપાદેય છે? શું હેય છે? તે બધાં તત્ત્વોનો ભાવ ભાસવો જોઈએ. વિચાર તો કરે પણ વિચાર કરીને તત્ત્વનો અવાય (નિર્ણય) થવો જોઈએ. ભગવાને કહ્યું માટે સાચું એમ માની લે પણ તેનો ભાવ ભાસે નહિ, તો તે પ્રતીત યથાર્થ નથી, માટે ભાવભાસન ઉપર ખાસ વજન છે.

❋ ભાવભાસનપૂર્વક પ્રતીતિ તે જ સાચી પ્રતીતિ છે ❋

પ્રશ્ન :—જો જિનદેવ અન્યથાવાદી નથી તો જેવો તેમનો ઉપદેશ છે તેમ જ શ્રદ્ધાન કરી લઈએ, પરીક્ષા શા માટે કરીએ?

ઉત્તર :—પરીક્ષા કર્યા વિના એવું માનવું થાય કે—'જિનદેવે આ પ્રમાણે કહ્યું છે તે સત્ય છે' પરંતુ તેનો ભાવ પોતાને ભાસે નહિ, અને ભાવ ભાસ્યા વિના શ્રદ્ધાન નિર્મળ થાય નહિ; કારણ કે—જેની કોઈના વચનદ્વારા જ પ્રતીતિ કરી હોય તેની અન્યના વચન વડે અન્યથા પણ પ્રતીતિ થઈ જાય. તો એ વચન વડે કરેલી પ્રતીતિ શક્તિ-અપેક્ષાએ અપ્રતીતિ સમાન જ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે; પણ જેનો ભાવ ભાસ્યો હોય તેને અનેક પ્રકાર વડે પણ અન્યથા માને નહિ. માટે ભાવભાસન સહિત જે પ્રતીતિ થાય તે જ સાચી પ્રતીતિ છે.

જ્ઞાનમાં ભાવભાસન–નિર્ણય–નિશ્ચય–અવાય થઈ ગયો હોય તો જગત આખું ફરી જાય–અન્યથા કથન કરતું હોય–ઈન્દ્ર પરીક્ષા કરે તોપણ તેની પ્રતીતિ ફરે નહિ. તેમાં અડગ રહે. ભાવ ભાસ્યા વિના ભૂલ થયા વિના રહે નહિ. તેનું દૃષ્ટાંત એક વાર કોઈ છોકરાને મચ્છરની સમજણ આપવા માટે દૃષ્ટાંત :—મચ્છરનું મોટું ચિત્ર કરી બતાવ્યું કે મચ્છરને આવા ચાર પગ હોય, આવી સૂંઢ હોય વગેરે. થોડા વખત પછી ગામમાં હાથી આવ્યો અને તે છોકરાને પૂછયું કે આ શું છે? તો છોકરો કહે કે તે દિવસે ચિત્રમાં બતાવ્યો હતો તેવો આ મચ્છર છે! જુઓ ભાવ ભાસ્યા વિના મોટા હાથીને મચ્છરિયું માની લીધું. તેમ જીવ વગેરે તત્ત્વોનો ભાવ જેને ભાસ્યો નથી તે ક્ષણિક રાગને જીવ માની લે. માટે જીવ વગેરે તત્ત્વોનો ભાવ ભાસ્યા વિના તેની યથાર્થ પ્રતીતિ થતી નથી. યથાર્થ ભાવભાસન સહિત જે પ્રતીતિ થાય તે જ સાચી પ્રતીતિ છે, કોઈ કહે કે—પુરુષ પ્રમાણતાથી વચન પ્રમાણ કરીએ છીએ. પરંતુ પુરુષની પ્રમાણતા પણ સ્વયં થતી નથી. પહેલાં તેનાં કેટલાંક વચનોની પરીક્ષા કરી લઈએ છીએ ત્યારે જ પુરુષની પ્રમાણતા થાય છે.

હવે ઉપદેશમાં અનેક પ્રકારનાં તત્ત્વો કહ્યાં છે તેમાં ક્યાં ક્યાં તત્ત્વોની પરીક્ષા કરવી તે કહેશે.

❀

[પ્ર. વૈશાખ સુદ ૧૩ રવિવાર, તા. ૨૬-૪-૫૩]

જે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવા છતાં સમ્યક્ત્વસન્મુખ છે, સમ્યક્ત્વની તૈયારી અને ઉદ્યમ છે–એવા જીવની વાત ચાલે છે. તે જીવ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાનો ઉદ્યમ કરે છે. કુદેવાદિની માન્યતા તો છૂટી જ ગઈ છે, ને સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રને ઓળખીને તેને જ માને છે, તથા તેમણે કહેલાં તત્ત્વનો નિર્ણય કરે છે. જિનવચનોમાં અનેક પ્રકારના તત્ત્વનો ઉપદેશ છે. તેમાંથી પ્રયોજનભૂત તત્ત્વો ક્યા છે. ક્યા ક્યા તત્ત્વોનો પરીક્ષા કરીને નિર્ણય કરવો જોઈએ તે કહે છે.

❀ પરીક્ષા કરીને હેય–જ્ઞેય–ઉપાદેય તત્ત્વોને ઓળખવા ❀

ઉપદેશમાં કોઈ તત્ત્વો ઉપાદેય તથા કોઈ તત્ત્વો હેય છે. તેનું વર્ણન છે. આત્માની સંવર-નિર્જરા-મોક્ષરૂપ નિર્મળ પર્યાય તે ઉપાદેયતત્ત્વ છે, તથા મિથ્યાત્વઆદિ બંધભાવો તે હેયતત્ત્વો છે. વ્યવહારમાં સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર ઉપાદેય છે ને કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્ર હેય છે. નિશ્ચયમાં પોતાનો શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે. અન્ય જીવ-અજીવ તત્ત્વ તે જ્ઞેય છે. આમ નવે તત્ત્વોમાં હેય-ઉપાદેય તત્ત્વની પરીક્ષા કરીને નક્કી કરવું જોઈએ.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ઉપદેશમાં કોઈ ઉપાદેય અને કોઈ હેય તત્ત્વ નિરૂપવામાં આવે છે. ત્યાં એ ઉપાદેય-હેયતત્ત્વોની પરીક્ષા તો અવશ્ય કરી લેવી; કારણ કે તેમાં અન્યથાપણું થતાં પોતાનું બૂરું થાય છે; અર્થાત્ જો ઉપાદેયને હેય માની લે તો બૂરું થાય, અગર હેયને ઉપાદેય માની લે તોપણ બૂરું થાય.

હવે કોઈ પૂછે છે કે પોતે પરીક્ષા ન કરે, અને જિનવચનમાં કહ્યાં પ્રમાણે હેયને હેય માને તથા ઉપાદેયને ઉપાદેય માને તો શું વાંધો? તેનો ઉત્તર કહે છે.

ઉત્તર :—અર્થનો ભાવ ભાસ્યા વિના વચનોનો અભિપ્રાય ઓળખાય નહિ. પોતે માની લે કે હું જિનવચન-અનુસાર માનું છું, પરંતુ ભાવ ભાસ્યા વિના અન્યથાપણું થઈ જાય.

તત્ત્વનો જેવો ભાવ છે તેવી જ શ્રદ્ધા કરવી તે તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાન છે. આ વાત મોક્ષમાર્ગ-પ્રકાશક ગ્રંથમાં ૮૦મા પાને તથા ૨૧૭મા પાને પણ કરી છે. પ્રયોજનભૂત તત્ત્વનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું ઓળખ્યા વગર યથાર્થ શ્રદ્ધાન થાય નહિ. પ્રયોજનભૂત તત્ત્વની તો પરીક્ષા કરી શ્રદ્ધા કરે, અને કોઈક સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની પરીક્ષા કરીને તેમણે કહ્યા પ્રમાણે માની લે. આ બાબતમાં સ્વામીકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ગાથા ૩૨૩-૩૨૪ માં કહ્યું છે કે :—" એ પ્રમાણે નિશ્ચયથી સર્વ જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ છ દ્રવ્યોને તથા તે દ્રવ્યોની સર્વ પર્યાયોને સર્વજ્ઞના આગમ અનુસાર જે જાણે છે-શ્રદ્ધાન કરે છે તે શુદ્ધ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે; તથા જે એ પ્રમાણે શ્રદ્ધાન નથી કરતો પણ તેમાં શંકા-સંદેહ કરે છે તે સર્વજ્ઞના આગમથી પ્રતિકૂલ છે-પ્રગટપણે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

❀ પ્રયોજનભૂત હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોની પરીક્ષા કરી બરાબર નિર્ણય કરવો ❀

જે જીવ, જ્ઞાનાવરણના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ વિના તથા વિશિષ્ટ ગુરુના સંયોગ વિના સૂક્ષ્મ તત્ત્વાર્થને જાણી શકતો નથી તે જીવ જિનવચનમાં આ પ્રમાણે શ્રદ્ધા કરે છે કે 'જિનેન્દ્રદેવે જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ કહ્યું છે તે બધુંય ભલા પ્રકારથી હું ઈષ્ટ કરું છું' એ પ્રમાણે પણ તે શ્રદ્ધાવાન થાય છે.

સામાન્યપણે તત્ત્વોનો નિર્ણય તો પોતે કર્યો છે, પણ વિશેષ ક્ષયોપશમ જ્ઞાન નથી; તેથી સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને જાણી શકતો નથી. તો તે સર્વજ્ઞની આજ્ઞા પ્રમાણે માને છે. પરંતુ મૂળભૂત તત્ત્વોનો નિર્ણય પણ ન કરે તેને તો યથાર્થ પ્રતીતિ થતી નથી. માટે અહીં કહે છે કે તત્ત્વાર્થનો ભાવ પોતાના જ્ઞાનમાં ભાસ્યા વગર કેવળીનાં વચનનો યથાર્થ અભિપ્રાય સમજાય નહિ, અને પોતે પરીક્ષાથી ઓળખ્યા વગર અન્યથા પ્રતીતિ થઈ જાય છે. લોકમાં પણ કોઈ માણસને કામ માટે મોકલ્યો હોય ત્યાં તે માણસ જો તેનો ભાવ ન સમજ્યો હોય તો ભૂલ કરે છે. એકને બદલે બીજું લાવે, અને 'હીરો ઘોઘે જઈ આવ્યો ને ડેલે હાથ દઈ આવ્યો' એના જેવું કરે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

એક વાર હીરાના માબાપ વાત કરતા હતા કે કાલે સવારમાં હીરાને ઘોઘે મોકલવો છે. એ વાત હીરો સાંભળી ગયો અને સવારમાં વહેલો ઊઠીને ઘોઘે જઈ પાછો આવ્યો. ઘેર આવ્યો ત્યાં માબાપે પૂછયું કે હીરા! ક્યાં ગયો હતો? હીરો કહે—'તમે રાત્રે મને ઘોઘે મોકલવાની વાત કરતા હતા તેથી હું ઘોઘે જઈ આવ્યો.' માબાપ કહે–પણ શું કામ મોકલવો હતો? જે કામ માટે મોકલવો હતો તે તો જાણ્યું નહિ, ને એમને એમ હીરો ઘોઘે જઈ આવ્યો. તેમ ભગવાને આમ કહ્યું છે માટે માની લો–એમ પરીક્ષા કર્યા વગર માને પણ પોતે તેનું પ્રયોજન જાણે નહિ તો લાભ થાય નહિ. માટે હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વો ક્યા ક્યા છે તેનો બરાબર નિર્ણય કરીને ઓળખવાં. ભગવાને કહ્યું તે પ્રમાણે પોતાના જ્ઞાનમાં બરાબર નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી પરીક્ષા કરીને પોતાની ભૂલ શોધે અને સત્યનો નિર્ણય કરે. ગમે તેવા ગુરુને ગમે તેવા શાસ્ત્રને માની ન લે.

જિનવર અને પોતાની પરીક્ષા એ બંનેની સમાનતા થાય ત્યારે તો જાણવું કે સત્ય પરીક્ષા થઈ છે. જ્યાં સુધી તેમ ન થાય, ત્યાં સુધી જેમ કોઈ લેખાં ગણે છે ને તેની વિધિ ન મળે ત્યાં સુધી પોતાની ભૂલને ખોળે છે; તેમ આ પણ પોતાની પરીક્ષામાં વિચાર કર્યા કરે, તથા જે જ્ઞેયતત્ત્વ છે તેની પણ પરીક્ષા થઈ શકે તો કરે નહિ તો અનુમાન કરે કે–જેણે હેય–ઉપાદેય તત્ત્વ જ અન્યથા નથી કહ્યાં તે જ્ઞેયતત્ત્વ અન્યથા શા માટે કહે? જેમ કોઈ પ્રયોજનભૂત કાર્યોમાં જૂઠ ન બોલે તે અપ્રયોજનરૂપ કાર્યમાં જૂઠ શા માટે બોલે? માટે જ્ઞેયતત્ત્વોનું સ્વરૂપ પરીક્ષા વડે વા આજ્ઞા વડે પણ જાણવું.

જૈનશાસનમાં જીવાદિ તત્ત્વો, સર્વજ્ઞ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર વગેરેનું તો ખાસ નિરૂપણ કર્યું છે. તેનો તો હેતુથી–યુક્તિથી–અનુમાનથી નિર્ણય થઈ શકે છે તેને તો પરીક્ષાથી ઓળખવાં, તથા ત્રિલોક, ગુણસ્થાનો, માર્ગણાસ્થાનો તથા પુરાણની કથાઓ તે આજ્ઞાનુસાર સમજી લેવાં. બધાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની પરીક્ષા ન થઈ શકે, ત્યાં તો સર્વજ્ઞની આજ્ઞાનું બહુમાન કરીને માની લેવું જોઈએ.

લોકો પ્રશ્ન કરે છે કે ભગવાને અમને સમજાય તેવું કેમ કહ્યું નથી? તો અહીં કહે છે કે—ભગવાને અને મુનિઓએ સમજાય તેવું જ કહ્યું છે, પણ તને પરીક્ષા કરવાની દરકાર નથી. હેતુ–યુક્તિ આદિ વડે નિર્ણય કરવાને તું ઉપયોગ લગાવતો નથી માટે તને સમજાતું નથી. હેતુ–યુક્તિ આદિ વડે સમજાય તેવું જ કથન કર્યું છે. સમજવાનો પ્રયાસ કરે તેને સમજાય.

❀ અવશ્ય જાણવાયોગ્ય તત્ત્વો ❀

જીવાદિ દ્રવ્યો વા તત્ત્વોને જાણવાં. ત્યાગવા યોગ્ય–મિથ્યાત્વ–રાગાદિ તથા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સમ્યગ્દર્શનાદિકનું સ્વરૂપ બરાબર જાણવું, તથા નિમિત્ત–નૈમિત્તિક આદિકને જેમ છે તેમ

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

ઓળખવા. ઈત્યાદિકમાં ઉપાદાન–નિમિત્ત, ઉપાદાન ઉપાદેય વગેરે જાણવું. ચિદ્‌વિલાસમાં કહ્યું છે કે કારણ–કાર્યને યથાર્થપણે જાણે તેણે સર્વ જાણ્યું. શ્રી સમયસારમાં નિમિત્તને હેયતત્ત્વ કહ્યું છે. આ સર્વે તત્ત્વો મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ માટે અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે. માટે તેમને તો બરાબર હેતુ–યુક્તિ, પ્રમાણ–નય વડે જાણવાં જ જોઈએ. તથા જો વિશેષ ક્ષયોપશમ હોય તો નિર્દેશ-સ્વામિત્વ વડે તથા સત્‌સંખ્યાદિ વડે તે તત્ત્વોનાં વિશેષો પણ જાણવા; અર્થાત્ જેવી બુદ્ધિ હોય અને જેવું નિમિત્ત બને તે પ્રમાણે સામાન્ય વિશેષરૂપ તે તત્ત્વોને ઓળખવાં જોઈએ. એમ અહીં દ્રવ્યાનુયોગને પ્રધાન કહ્યો છે. વળી તે તત્ત્વોને વિશેષ જાણવાના ઉપકારી ગુણસ્થાન–માર્ગણાસ્થાન આદિ જાણવા. આ કરણાનુયોગ જાણવાનું કહ્યું તથા પુરાણાદિ (પ્રથમાનુયોગને), વ્રતાદિ ક્રિયાને (ચરણાનુયોગને) પણ જાણે, તથા જ્યાં ન સમજાય ત્યાં આજ્ઞા પ્રમાણે જાણે.

એ રીતે તેને જાણવા માટે વિચાર–શાસ્ત્રસ્વાધ્યાય–શ્રવણ, અભ્યાસ આદિ કરે. પોતાનું કાર્ય–સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાનો જેને ઘણો હર્ષ–ઉલ્લાસ છે, પ્રમાદ નથી, તે અંતરંગ પ્રીતિથી તેનું સાધન કરતાં જ્યાં સુધી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન—અંતરંગ પ્રતીત ન થાય, ત્યાં સુધી તેના જ અભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત રહે.

❀

[પ્ર. વૈશાખ સુદ ૧૪ સોમવાર, તા. ૨૭-૪-૫૩]

❀ સમ્યક્‌ત્વસન્મુખ જીવનો ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયત્ન ❀

જે જીવ સમ્યક્‌ત્વસન્મુખ થયો છે તેને અંતરમાં પોતાનું સમ્યગ્દર્શનરૂપી કાર્ય કરવાનો ઘણો જ હર્ષ છે, એટલે ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે, પણ પ્રમાદ કરતો નથી. તત્ત્વવિચારનો ઉદ્યમ કરે છે, અને એવો ઉદ્યમ કરતાં કરતાં કેવળ પોતાના આત્મા વિષે જ "આ હું છું." એવી અહંબુદ્ધિ થાય ત્યારે સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે. જેમ શરીરમાં અહંબુદ્ધિ છે કે 'આ હું છું' તેમ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં અહંબુદ્ધિ અનુભવપૂર્વક થાય ત્યારે જ સમ્યગ્દર્શન થાય છે. ચોથા ગુણસ્થાનથી જ શુદ્ધ પરિણતિ શરૂ થઈ જાય છે. શુદ્ધ ઉપયોગ ચોથા ગુણસ્થાને થોડો જ કાળ રહે છે. તે વખતે બુદ્ધિપૂર્વક કષાય નથી. શુદ્ધોપયોગ હોવા છતાં હજી અબુદ્ધિપૂર્વક રાગ પણ છે, સર્વથા વીતરાગતા થઈ ગઈ નથી સ્વભાવસન્મુખ જ ઉપયોગ છે ત્યાં બુદ્ધિપૂર્વક રાગ નથી. અંતરમાં અનુભૂતિપૂર્વક વેદન થઈ ગયું છે કે હું તો જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા જ છું.–આનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે. જ્યાં સુધી આવો અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી તત્ત્વવિચારનો ઉદ્યમ કર્યા જ કરે. પોતાના ભાવોને બરાબર જાણે. હું જ્ઞાનાનંદ આત્મા છું, આત્માના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શનાદિ થાય તે મને હિતરૂપ છે–આમ અનુભૂતિપૂર્વક–સ્વસંવેદન–પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી જાણે ત્યારે જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે. નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં મતિ–શ્રુતજ્ઞાન પણ સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષ છે. આવા જ્ઞાનથી આત્માના સ્વભાવને જ પોતાપણે જાણે તે જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ છે. જે સમ્યક્‌ત્વસન્મુખ જીવ તેવો

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અભ્યાસ કરે છે તે જીવ થોડા કાળમાં જ સમ્યગ્દર્શન પામે છે; આ ભવમાં જ પામે છે, અગર આ ભવના સંસ્કાર લઈને જ્યાં જાય ત્યાં પામે છે. તિર્યંચમાં પણ કોઈ પૂર્વના સંસ્કારના બળથી નિમિત્ત વગર પણ સમ્યક્ત્વ પામી જાય છે. અંતરમાં સ્વરૂપસન્મુખ થવાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં મિથ્યાત્વનો રસ એકદમ ઘટતો જાય છે; અને એવો અભ્યાસ કરતાં કરતાં સ્વરૂપસન્મુખ થતાં મિથ્યાત્વનો અભાવ થઈ જાય છે. અહીં ઉદ્યમ કરે ને સામે કર્મનો રસ ન ટળે-એમ બને જ નહિ. અહીં સમ્યક્ત્વ થયું ત્યાં સામે મિથ્યાત્વકર્મનો અભાવ થઈ જ જાય છે, એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. છતાં કોઈ કોઈનું કર્તા નથી. અંતરમાં સ્વરૂપસન્મુખ થવાનો ઉદ્યમ કરવો તે જ સમ્યક્ત્વનું મૂળ કારણ છે, તથા દેવ-ગુરુ વગેરે બાહ્ય નિમિત્તો છે. કોઈ જીવને વર્તમાનમાં તેવાં નિમિત્ત ન પણ હોય, ને પૂર્વે સંસ્કારના બળથી સમ્યક્ત્વ પામી જાય છે. પૂર્વે દેશનાલબ્ધિ તો જરૂર મળી જ હોવી જોઈએ-એ તો નિયમ છે. તત્ત્વવિચાર કરીને યથાર્થ તત્ત્વનિર્ણયનો ઉદ્યમ ન કરે તો તે જીવ સમ્યક્ત્વનો અધિકારી નથી.

❀ તત્ત્વવિચાર થતાં જ સમ્યક્ત્વનો અધિકારી ❀

જુઓ તત્ત્વવિચારનો મહિમા! તત્ત્વવિચાર રહિત દેવાદિકની પ્રતીતિ કરે, ઘણાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે, તથા વ્રત-તપશ્ચરણાદિ કરે છતાં તેને તો સમ્યક્ત્વ થવાનો અધિકાર નથી અને તત્ત્વવિચારવાળો એ વિના પણ સમ્યક્ત્વનો અધિકારી થાય છે. વળી કોઈ જીવને તત્ત્વવિચાર થવા પહેલાં કોઈ કારણ પામીને દેવાદિકની પ્રતીતિ થાય, વા વ્રત, તપ અંગીકાર થાય અને પછી તે તત્ત્વવિચાર કરે, પરંતુ સમ્યક્ત્વનો અધિકારી તો તત્ત્વવિચાર થતાં જ થાય છે.

અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિને પહેલાં એકવાર તો જ્ઞાની પાસેથી સીધી દેશનાલબ્ધિ જરૂર મળેલી હોય જ; પછી ભલે પૂર્વભવમાં દેશનાલબ્ધિ પામ્યો હોય ને તેના સંસ્કારથી વર્તમાનમાં સમ્યગ્દર્શન પામી જાય ત્યાં તેને નિસર્ગજ કહેવાય. પણ નિસર્ગજનો અર્થ એવો નથી કે જ્ઞાનીની દેશના વગર સમ્યક્ત્વ થઈ ગયું! નિસર્ગજ સમ્યક્ત્વવાળાને પણ એકવાર પૂર્વે જ્ઞાની પાસેથી દેશનાલબ્ધિ તો જરૂર મળી જ હોય છે. અહીં તો કહેવું છે કે તત્ત્વવિચારના અભ્યાસથી જીવ સમ્યગ્દર્શન પામે છે. સમ્યગ્દર્શન માટે મૂળ તો તત્ત્વવિચારનો જ ઉદ્યમ જ છે. જેને તત્ત્વનો વિચાર નથી અને દેવ-ગુરુ-વગેરેની પ્રતીતિ કરે છે, ઘણાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે, વ્રત-તપ વગેરે કરે છે, તો પણ તે જીવ સમ્યક્ત્વની સન્મુખ નથી; માટે તત્ત્વવિચારની મુખ્યતા છે.

❀ ચૈતન્યની નિર્વિકલ્પઅનુભૂતિ તે જ સમ્યગ્દર્શન ❀

પહેલાં સ્વરૂપસન્મુખ થઈને નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિ થાય-આનંદનું વેદન થાય ત્યારે જ યથાર્થ સમ્યગ્દર્શન થયું કહેવાય. તે સિવાય યથાર્થ પ્રતીતિ કહેવાય નહિ. અનુભૂતિ પહેલાં

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

તત્ત્વવિચાર કરીને દૃઢ નિર્ણય કરે; નિર્ણયમાં જ જેની ભૂલ હોય તેને તો યથાર્થ અનુભૂતિ ક્યાંથી થાય? ન જ થાય. એકલા વિકલ્પથી તત્ત્વવિચાર કર્યા કરે તો તે જીવ પણ સમ્યક્ત્વ પામતો નથી. અંતરમાં ચૈતન્યસ્વભાવનો મહિમા કરીને તેની નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિ કરવી તે જ સમ્યગ્દર્શન છે,

❋ સમ્યક્ત્વ સાથે દેવ-ગુરુ આદિની પ્રતીતિનો નિયમ છે ❋

વળી કોઈને તત્ત્વવિચાર હોવા છતાં પણ તત્ત્વપ્રતીતિ ન થવાથી સમ્યક્ત્વ તો ન થયું પણ માત્ર વ્યવહારધર્મની પ્રતીતિ-રુચિ થઈ જવાથી તે દેવાદિકની પ્રતીતિ કરે છે વા વ્રત-તપને અંગીકાર કરે છે. તથા કોઈને દેવાદિકની પ્રતીતિ અને સમ્યક્ત્વ એકસાથે થાય છે. તથા વ્રત-તપ સમ્યક્ત્વની સાથે હોય વા ન પણ હોય. પરંતુ દેવાદિકની પ્રતીતિનો તો નિયમ છે. એ વિના સમ્યક્ત્વ થાય નહિ. વ્રતાદિક હોવાનો નિયમ નથી. ઘણા જીવો તો પહેલાં સમ્યક્ત્વ થયા પછી જ વ્રતાદિક ધારે છે, તથા કોઈને એકસાથે પણ થઈ જાય છે.

નિમિત્તની અપેક્ષાએ અત્યારસુધી તત્ત્વવિચારની મુખ્યતાથી કથન કર્યું. હવે અંતરંગમાં ઊતરવા માટે તત્ત્વવિચારની પ્રધાનતાને પણ ઉડાડે છે.

કોઈને તત્ત્વવિચાર હોવા છતાં પણ તત્ત્વપ્રતીતિ ન થવાથી સમ્યક્ત્વ તો ન થયું પણ માત્ર વ્યવહાર ધર્મની પ્રતીતિ-રુચિ થઈ જવાથી તે દેવાદિકની પ્રતીતિ અને વ્રત-તપને અંગીકાર કરે છે. તત્ત્વપ્રતીતિ-અંતરંગ અનુભૂતિ ન કરી, જ્ઞાયક સન્મુખ ન થયો, તો તત્ત્વવિચાર વડે વ્યવહારધર્મની રુચિ તેને રહી જાય છે, પણ વસ્તુસ્વભાવને પામતો નથી. માટે જ્ઞાયકસન્મુખ અનુભૂતિ જ પ્રધાન છે, તે જ સમ્યક્ત્વ છે.

વળી કોઈને દેવાદિની પ્રતીતિ અને સમ્યક્ત્વ એકસાથે થાય છે, પ્રથમ કહ્યું કે દેવાદિની પ્રતીતિ કરે છે અને પછી સમ્યક્ત્વ થાય છે, તથા નથી પણ થતું. અહીં હવે કહ્યું કે દેવાદિની પ્રતીતિ થઈ ત્યાં અંતરંગ જ્ઞાયકસ્વભાવની દૃષ્ટિ કરી તેથી બંને એકસાથે થાય છે. તથા સમ્યક્ત્વ સાથે જ કોઈને વ્રત-તપાદિ હોય છે, કોઈને નથી પણ હોતાં; પરંતુ સમ્યક્ત્વ વખતે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની પ્રતીતિ તો નિયમરૂપ હોય છે. સાચા દેવાદિની પ્રતીતિ વિના તો સમ્યક્ત્વ ન જ હોય. હા, સાચા દેવાદિની પ્રતીતિ હોય, પરંતુ અંતરંગ તત્ત્વની અનુભૂતિ ન કરે તો સમ્યક્ત્વ ન થાય. ઘણા જીવો તો સમ્યક્ત્વ થયા પછી વ્રતાદિ અંગીકાર કરે છે, કોઈને એકસાથે પણ હોય છે.

આ પ્રમાણે તત્ત્વવિચારવાળો સમ્યક્ત્વનો અધિકારી છે. પરંતુ તેને સમ્યક્ત્વ થાય જ એવો નિયમ નથી. આત્મસન્મુખ પરિણામ ન કરે તો સમ્યક્ત્વ ન થાય કેમ કે સમ્યક્ત્વ થવા પહેલાં પાંચ લબ્ધિ થવી કહી છે. સમ્યક્ત્વ થતાં પ્રથમ શુદ્ધોપયોગ-નિર્વિકલ્પ ધ્યાન હોય છે. ત્યાં બુદ્ધિપૂર્વકના વિકલ્પ છૂટી જાય છે. અતીન્દ્રિય આનંદનું વેદન થાય છે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

❋ પાંચ લબ્ધિઓનું સ્વરૂપ ❋

ક્ષયોપશમલબ્ધિ, વિશુદ્ધિલબ્ધિ, દેશનાલબ્ધિ, પ્રાયોગ્યલબ્ધિ અને કરણલબ્ધિ—એ પાંચ લબ્ધિ સમ્યક્ત્વ થતાં પહેલાં હોય છે.

(૧) ક્ષયોપશમલબ્ધિ :—જેના હોવાથી તત્ત્વવિચાર થઈ શકે એવો જ્ઞાનાવરણાદિ-કર્મોનો ક્ષયોપશમ થાય, અર્થાત્ ઉદયકાળને પ્રાપ્ત સર્વઘાતીસ્પર્દ્ધકોના નિષેકોના ઉદયનો અભાવ તે ક્ષય, તથા ભાવિકાળમાં ઉદય આવવા યોગ્ય કર્મોનું સત્તારૂપે રહેવું તે ઉપશમ. એવી દેશઘાતી સ્પર્દ્ધકોના ઉદયસહિત કર્મોની અવસ્થા તેનું નામ ક્ષયોપશમ છે. તેની જે પ્રાપ્તિ થવી તે ક્ષયોપશમલબ્ધિ છે.

(૨) વિશુદ્ધિલબ્ધિ :—મોહનો મંદ ઉદય આવવાથી મંદકષાયરૂપ ભાવ થાય કે જેથી તત્ત્વવિચાર થઈ શકે તે વિશુદ્ધિલબ્ધિ છે.

(૩) દેશનાલબ્ધિ :—શ્રી જિનેન્દ્રદેવ દ્વારા ઉપદેશેલા તત્ત્વનું ધારણ થવું, તેનો વિચાર થવો તે દેશનાલબ્ધિ છે. નરકાદિમાં જ્યાં ઉપદેશનું નિમિત્ત ન હોય ત્યાં તે પૂર્વ સંસ્કારથી થાય છે, અહીં "ઉપદેશ" કહ્યો છે. કોઈ ઉપદેશ વિના એકલા શાસ્ત્ર વાંચી દેશનાલબ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે—એમ બને નહિ. ઉપદેશેલા તત્ત્વનું બરાબર ગ્રહણ ધારણ થવું જોઈએ.

(૪) પ્રાયોગ્યલબ્ધિ :—કર્મોની પૂર્વસત્તા ઘટી અંતઃકોડાકોડી સાગર પ્રમાણ રહી જાય તથા નવીન બંધ પણ અંતઃકોડાકોડી સાગર પ્રમાણના સંખ્યાતમા ભાગમાત્ર થાય. તે પણ એ લબ્ધિકાળથી માંડીને ક્રમથી ઘટતો જ જાય અને કેટલીક પાપપ્રકૃતિઓનો બંધ ક્રમથી મટતો જાય; ઈત્યાદિ યોગ્ય અવસ્થા થવી તેનું નામ પ્રાયોગ્યલબ્ધિ છે. એ ચારે લબ્ધિ ભવ્ય તથા અભવ્ય બંનેને હોય છે. એ ચાર લબ્ધિઓ થયા પછી સમ્યક્ત્વ થાય તો થાય અને ન થાય તો ન પણ થાય એમ શ્રી લબ્ધિસારમાં કહ્યું છે, માટે એ તત્ત્વવિચારવાળાને પણ સમ્યક્ત્વ હોવાનો નિયમ નથી. જેમ કોઈને હિતશિક્ષા આપી, તેને જાણી તે વિચાર કરે કે આ શિક્ષા આપી તે કેવી રીતે છે? પછી વિચાર કરતાં તેને 'આમ જ છે' એવી તે શિક્ષાની પ્રતીત થઈ જાય, અથવા અન્યથા વિચાર થાય, વા અન્ય વિચારમાં લાગી તે શિક્ષાનો નિર્ધાર ન કરે તો તેને પ્રતીતિ ન પણ થાય. તેમ શ્રીગુરુએ તત્ત્વોપદેશ આપ્યો, તેને જાણી વિચાર કરે કે–આ ઉપદેશ આપ્યો તે કેવી રીતે છે? પછી વિચાર કરતાં તેને 'આમ જ છે' એવી પ્રતીતિ થઈ જાય, અથવા અન્યથા વિચાર થાય, અથવા અન્ય વિચારમાં લાગી તે ઉપદેશનો નિર્ધાર ન કરે તો પ્રતીતિ ન પણ થાય. પણ તેનો ઉદ્યમ તો માત્ર તત્ત્વવિચાર કરવાનો જ છે.

પ્રથમની ચાર લબ્ધિ તો મિથ્યાદૃષ્ટિ ભવ્ય–અભવ્ય–બંને જીવને હોય છે, પરંતુ સમ્યક્ત્વ થતાં તો આ ચાર લબ્ધિ અવશ્ય હોય જ. કરણલબ્ધિ થતાં તુરતમાં સમ્યક્ત્વ અવશ્ય પ્રગટે

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે. માટે તત્ત્વવિચારવાળાને સમ્યક્ત્વ થવાનો નિયમ નથી. જેમ કોઈને કોઈએ હિતની શિખામણ આપી હોય તેને જાણી તે વિચાર કરે કે આ શિક્ષા આપી તે કેવી રીતે છે. પછી વિચાર કરતાં 'આમ જ છે' એવી તે શિક્ષાની પ્રતીતિ થઈ જાય; અથવા અન્યથા વિચાર થઈ જાય કે અન્ય વિચારમાં લાગી જાય, તો શિક્ષાનો નિર્ધાર ન થાય અને પ્રતીતિ થાય. તેમ શ્રી ગુરુએ ઉપદેશ આપ્યો હોય ત્યાં પ્રથમ વિચાર કરે અને પછી અન્યથા વિચારમાં લાગી જાય, અથવા વિશેષ વિચાર કરીને નિર્ધાર ન કરે તો અંતરંગ પ્રતીતિ ન થાય.

પાંચમી કરણલબ્ધિ થતાં સમ્યગ્દર્શન જરૂર થાય છે. તેનું વર્ણન હવે કરશે.

❀

[પ્ર. વૈશાખ સુદ ૧૫ બુધવાર, તા. ૨૯-૪-૫૩]

સમ્યક્ત્વસન્મુખ જીવનું આ વર્ણન ચાલે છે. તત્ત્વવિચારનો ઉદ્યમ કરતાં જીવને સમ્યગ્દર્શન થાય ત્યારે પહેલાં પાંચ લબ્ધિ હોય છે. તેમાં પહેલી ચાર લબ્ધિ તો દરેક જીવને થઈ શકે છે, પણ પાંચમી કરણલબ્ધિ છે તે લબ્ધિ થતાં જીવને અંતર્મુહૂર્તમાં જરૂર સમ્યક્ત્વ થાય છે. તે કરણલબ્ધિનું આ વર્ણન ચાલે છે.

(૫) કરણલબ્ધિનું સ્વરૂપ :—પાંચમી કરણલબ્ધિ થતાં સમ્યક્ત્વ અવશ્ય થાય જ એવો નિયમ છે; પણ તે તો જેને પૂર્વે કહેલી ચાર લબ્ધિઓ થઈ હોય અને અંતર્મુહૂર્ત પછી જેને સમ્યક્ત્વ થવાનું હોય તે જ જીવને કરણલબ્ધિ થાય છે. એ કરણલબ્ધિવાળા જીવને બુદ્ધિપૂર્વક તો એટલો જ ઉદ્યમ હોય છે કે—તત્ત્વવિચારમાં ઉપયોગને તદ્રૂપ થઈ લગાવે અને તેથી સમયે સમયે તેના પરિણામ નિર્મળ થતા જાય છે. જેમ કોઈને શિક્ષાનો વિચાર એવો નિર્મળ થવા લાગ્યો કે જેથી તેને શિક્ષાની પ્રતીતિ તુરત જ થઈ જશે. તેમ તત્ત્વઉપદેશનો વિચાર એવો નિર્મળ થવા લાગ્યો કે જેથી તેનું શ્રદ્ધાન થઈ જાય. વળી એ પરિણામોનું તારતમ્ય કેવળજ્ઞાન વડે દેખ્યું તે વડે કરણાનુયોગમાં તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. એ કરણલબ્ધિના ત્રણ ભેદ છે :—અધઃકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ, તેનું વિશેષ વ્યાખ્યાન તો શ્રી લબ્ધિસાર શાસ્ત્રમાં કર્યું છે ત્યાંથી જાણવું.

[અહીં સંક્ષેપમાં કથન કર્યું છે, તેનું વિસ્તૃત કથન મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક પૃષ્ઠ ૨૬૬ થી ૨૬૯ માં જોઈ લેવું.]

અંતરમાં ચૈતન્યસ્વભાવ સન્મુખ પરિણામ થતાં અંદર કોઈ સૂક્ષ્મ પરિણામો થઈ જાય છે તે કેવળીગમ્ય છે. 'હું અધઃકરણ કરું, અનિવૃત્તિકરણ કરું.'—એવું લક્ષ નથી હોતું, પણ અંતરમાં ચૈતન્યસન્મુખ તત્ત્વવિચારનો ઉદ્યમ કરતાં તેવા અધઃકરણ વગેરેનાં પરિણામ થઈ જાય છે, તે પોતાને બુદ્ધિગમ્ય નથી.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ આત્મસન્મુખ પરિણામ થયા છે. અને આગમદૃષ્ટિએ ત્રણ કરણના પરિણામ થયા છે-એમ કહેવાય છે. જીવના વિશુદ્ધપરિણામોનું નિમિત્ત થતાં કર્મનું તેવું પરિણમન થઈ જાય છે, પણ જીવનો ઉદ્યમ તો પોતાના સ્વભાવસન્મુખ પરિણામનો જ છે.

સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પછી કોઈ જીવ પ્રમાદથી પાછો ભ્રષ્ટ થઈને સંસારમાં રખડે છે. મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયથી સમ્યક્ત્વનો અભાવ થઈ જાય અને મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયનો અભાવ થતાં સમ્યક્ત્વ થઈ જાય-એમ કહ્યું છે તે પણ નિમિત્તથી કથન છે. જે વખતે અહીં જીવના પરિણામ સ્વભાવસન્મુખ થાય ને સમ્યક્ત્વ થાય તે વખતે સામે મિથ્યાત્વકર્મનો ઉદય હોય નહિ એમ જાણવું.

❀ પરિણામોની વિચિત્રતા ❀

જુઓ પરિણામોની વિચિત્રતા! કે—કોઈ જીવ તો અગિયારમા ગુણસ્થાને યથાખ્યાતચારિત્ર પામી પાછો મિથ્યાદૃષ્ટિ બની કિંચિત્ ન્યૂન અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન કાળ સુધી સંસારમાં રુલે છે; ત્યારે કોઈ જીવ નિત્યનિગોદમાંથી નીકળી મનુષ્ય થઈ આઠ વર્ષની આયુમાં મિથ્યાત્વથી છૂટી અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન પામે છે. એમ જાણી પોતાના પરિણામ બગાડવાનો ભય રાખવો તથા તેને સુધારવાનો ઉપાય કરવો.

અનાદિ નિગોદમાંથી નીકળી મનુષ્ય થાય ને આઠ વર્ષે સમ્યક્ત્વ પામીને અંતર્મુહૂર્તમાં જ કેવળજ્ઞાન પામી જાય છે; અને કોઈ જીવ અગિયારમા ગુણસ્થાનેથી પડીને પાછો નિગોદમાં જાય છે. તેમાં જીવના પરિણામોની જ વિચિત્રતા છે. કોઈ બીજાને કારણે તેમ થતું નથી. કોઈ જીવે નિગોદ અને સિદ્ધ વચ્ચે ફક્ત મનુષ્યનો એક જ ભવ કર્યો. આઠ વર્ષ પહેલાં નિગોદમાં ને આઠ વર્ષ પછી કેવળી! અને બીજો કોઈ જીવ અગિયારમા ગુણસ્થાનેથી પડીને પાછો નિગોદમાં! —આમ જાણીને પોતે પોતાના પરિણામ સુધારવાનો સ્વસન્મુખ ઉદ્યમ રાખવો? પોતે પોતાના પરિણામ બગડવાનો ભય રાખવો ને સુધારવાનો ઉદ્યમ રાખવો.

વળી એ સાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિને જો થોડો કાળ મિથ્યાત્વનો ઉદય રહે તો બાહ્ય જૈનપણું નષ્ટ થતું નથી, તત્ત્વોનું અશ્રદ્ધાન પ્રગટ થતું નથી. તથા વિચાર કર્યા વિના યા અલ્પ વિચારથી જ તેને ફરી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે; તથા જો ઘણો કાળ તેને મિથ્યાત્વનો ઉદય રહે તો જેવી અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિની દશા હોય છે તેવી તેની પણ દશા થઈ જાય છે. ગૃહીત મિથ્યાત્વને પણ તે ગ્રહણ કરે છે. તથા નિગોદમાં પણ રૂલે છે, એનું કાંઈ પ્રમાણ નથી. વળી કોઈ જીવ સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થઈ સાસાદની થાય છે તો ત્યાં જઘન્ય એક સમય તથા ઉત્કૃષ્ટ છ આવલી પ્રમાણ કાળ રહે છે. તેના પરિણામની દશા વચન દ્વારા કહી શકાતી નથી. અહીં સૂક્ષ્મકાળમાત્ર કોઈ જાતિના કેવળજ્ઞાનગમ્ય પરિણામ હોય છે તથા અનંતાનુબંધીનો ઉદય થાય

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

છે, પણ મિથ્યાત્વનો ઉદય હોતો નથી. તેનું સ્વરૂપ આગમપ્રમાણથી જાણવું. વળી તેને કોઈ જીવ સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થઈ મિશ્રગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં તેને મિશ્રમોહનીયનો ઉદય થાય છે. તેનો કાળ મધ્યમ અંતર્મુહૂર્ત માત્ર છે. તેનો કાળ પણ થોડો છે એટલે તેના પરિણામ પણ કેવળજ્ઞાનગમ્ય છે. અહીં એટલું ભાસે છે કે-જેમ કોઈને શિક્ષા આપી તેને તે કંઈક સત્ય અને કંઈક અસત્ય એક કાળમાં માને છે તેમ આને તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન-અશ્રદ્ધાન એક કાળમાં હોય છે, તે મિશ્રદશા છે.

સમ્યગ્દર્શનથી ભ્રષ્ટ થઈને જે જીવ અજ્ઞાની થયો ને નિગોદમાં ગયો છે, તેની દશા પણ અનાદિ અજ્ઞાનીના જેવી થઈ જાય છે. હા, તેને સંસાર પરિમિત થઈ ગયો છે, પણ વર્તમાનમાં તો તેને મિથ્યાજ્ઞાન જ છે, સમ્યક્ત્વ પામીને પછી ભ્રષ્ટ થયો તેના જ્ઞાનને 'મિથ્યાજ્ઞાન' ન કહેવાય—એમ નથી. સમ્યગ્દર્શન પામનારની દૃષ્ટિ તો સ્વભાવસન્મુખ જ છે. તેના સમય સમયના સૂક્ષ્મ પરિણામ છદ્મસ્થ પકડી ન શકે.

ત્રીજું મિશ્રગુણસ્થાન છે; પણ ત્યાં મિશ્રનો અર્થ એવો નથી કે સાચા દેવ-ગુરુને પણ માને અને કુદેવ-કુગુરુને પણ માને. કુદેવ-કુગુરુને માને તે તો પ્રત્યક્ષ મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે.

પ્રશ્ન :—'અમારે તો જિનદેવ વા અન્યદેવ બધાય વંદન કરવા યોગ્ય છે'—ઈત્યાદિ મિશ્રશ્રદ્ધાનને મિશ્રગુણસ્થાન કહે છે?

ઉત્તર :—ના, એ તો પ્રત્યક્ષ મિથ્યાત્વદશા છે; વ્યવહારરૂપ દેવાદિકનું શ્રદ્ધાન થતાં પણ મિથ્યાત્વ રહે છે; તો આ તો દેવ-કુદેવનો કાંઈ નિર્ણય જ નથી, એટલે આને તો પ્રગટ વિનયમિથ્યાત્વ છે એમ માનવું.

હજી સાચા દેવ-ગુરુને માને છતાં પણ જો અંતરમાં આત્માની નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા ન હોય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જ રહે છે; તેને પણ મિશ્રગુણસ્થાન નથી કહેતા, તો પછી જેને હજી સાચા સર્વજ્ઞદેવ અને કુદેવ વચ્ચેનો વિવેક નથી, ને બધાને સરખા માને છે. તે તો વિનયમિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેને મિશ્રગુણસ્થાન નથી, પણ ચોખ્ખું પહેલું મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન છે.

એ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વસન્મુખ મિથ્યાદૃષ્ટિઓનું કથન કર્યું તથા પ્રસંગોપાત અન્ય કથન પણ કર્યું. એ પ્રમાણે જૈનમતવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિઓના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું. અહીં નાના પ્રકારના મિથ્યાદૃષ્ટિઓનું કથન કર્યું છે તેનું પ્રયોજન એટલું જ જાણવું કે એ પ્રકારોને ઓળખી પોતાનામાં કોઈ એવો દોષ હોય તો તેને દૂર કરી સમ્યક્ શ્રદ્ધાનયુક્ત થવું, પણ અન્યના એવા દોષ જોઈ કષાયી ન થવું; કારણ કે પોતાનું ભલું-બુરું તો પોતાના પરિણામોથી થાય છે. જો અન્યને રુચિવાન દેખે તો કંઈક ઉપદેશ આપી તેનું પણ ભલું કરે.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check http://www.AtmaDharma.com for updates

સમયે સમયે જડ-ચેતનના પરિણામ સ્વતંત્રપણે પોતાથી ક્રમબદ્ધ થાય છે. આવું વસ્તુસ્વરૂપ સર્વજ્ઞદેવ સિવાય બીજા મતમાં ક્યાં છે? ક્યાંય નથી. આત્માનો જ્ઞાયક સ્વભાવ છે; ને જડ-ચેતનના સમય સમયનાં પરિણામો સ્વતંત્ર થાય છે. આવી યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિ દિગંબર જૈનમતમાં જ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોનું કથન કર્યું છે તે ઓળખીને પોતામાં તેવો કોઈ દોષ હોય તો તે ટાળવાને માટે આ વર્ણન કર્યું છે. પોતે પોતાનું વિચારીને, આત્માની રુચિ કરીને, મિથ્યાત્વ ટાળીને સમ્યક્ત્વનો ઉદ્યમ કરવો તે પ્રયોજન છે.

❀ સંસારનું મૂળ મિથ્યાત્વ છે ❀

પોતાના પરિણામ સુધારવાનો ઉપાય કરવો યોગ્ય છે, માટે સર્વપ્રકારના મિથ્યાત્વભાવ છોડી સમ્યગ્દૃષ્ટિ થવું યોગ્ય છે, કારણ કે સંસારનું મૂળ મિથ્યાત્વ છે. મિથ્યાત્વ સમાન અન્ય કોઈ પાપ નથી. એક મિથ્યાત્વ અને તેની સાથે અનંતાનુબંધીનો અભાવ થતાં એકતાલીસ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ તો મટી જ જાય છે, તથા સ્થિતિ અંતઃક્રોડાક્રોડી સાગરની રહી જાય છે અને અનુભાગ પણ થોડો જ રહી જાય છે. થોડા જ કાળમાં તે મોક્ષપદ પામે છે; પણ મિથ્યાત્વનો સદ્ભાવ રહેતાં અન્ય અનેક ઉપાય કરવા છતાં પણ મોક્ષ થતો નથી. માટે હરકોઈ ઉપાય વડે પણ સર્વ પ્રકારથી એ મિથ્યાત્વનો નાશ કરવો યોગ્ય છે.

કર્મ વગેરે પરને લીધે જીવના પરિણામ બગડતા–સુધરતા નથી, પણ પોતાના ઉદ્યમથી જ પરિણામ બગડે–સુધરે છે; તેથી એવો ઉપદેશ છે કે પોતાના પરિણામ સુધારવાનો ઉદ્યમ યોગ્ય છે.

માટે સર્વ પ્રકારના મિથ્યા ભાવો છોડી સ્વભાવ સન્મુખ થઈને સમ્યગ્દૃષ્ટિ થવું યોગ્ય છે. સમ્યગ્દર્શન જ પરમ હિતનો ઉપાય છે. સમ્યગ્દર્શન વગર શુભભાવ કરે તો પણ કલ્યાણ નથી; કેમ કે સંસારનું મૂળ મિથ્યાત્વ છે. મિથ્યાત્વ સમાન અન્ય કોઈ પાપ નથી. સમ્યગ્દર્શન થતાં મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધીનો અભાવ થયો, અને જીવની એટલી શુદ્ધ પરિણતિ થઈ કે તે જીવને ૪૧ કર્મપ્રકૃતિઓનો તો બંધ થતો જ નથી, ને પૂર્વકર્મની સ્થિતિ અંતઃક્રોડાક્રોડી સાગર જ રહે છે, તથા ઘાતિકર્મો વગેરેમાં અનુભાગ પણ અલ્પ જ રહી જાય છે. જુઓ આ સમ્યગ્દર્શનનો પ્રતાપ! સમ્યગ્દર્શન થતાં અલ્પકાળમાં અવશ્ય મોક્ષપદ પામે છે ને મિથ્યાત્વવાળા જીવને ગમે તેવા ઉપાય કરવા છતાં પણ મોક્ષ થતો નથી. માટે હરકોઈ ઉપાય વડે પણ સર્વ પ્રકારથી એ મિથ્યાત્વનો નાશ કરીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું યોગ્ય છે—આ ઉપાયથી જીવનું કલ્યાણ થાય છે.

એ પ્રમાણે શ્રી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકનાં કિરણોમાં જૈનમતવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિઓનું નિરૂપણ કરવાવાળો સાતમો અધિકાર પૂર્ણ થયો.

❀ ❀ ❀

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com